פּנקס קאַלאַמיי

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

PINKAS KOLOMEY

EDITED BY

SHLOMO BICKEL

COPYRIGHT, 1957

BY

KOLOMEYER MEMORIAL BOOK

c/o AARON HISSLER

1979 DALY AVE.

BRONX 60, N. Y.

Digitized by Project Zikaron

Touro University-NY Libraries

www.zikaron.tourolib.org

2025

TITLE PAGE DRAWING

BY

CHAIM GROSS

Printed in the United States of America

by Rausen Bros. 142 E. 32 St. New York

149

פנקס קאלאמיי

רעדאַקטאָר

שלמה ביקל

אינהאלט

זייטן

שלמה ביקל — אריינפיר־וואָרט VII
דר. נ. מ. געלבער — געשיכטע פון די יידן אין קאָלאָמיי 13
דר. אברהם יעקב בראָווער — קאָלאָמיי — הויפט־שטאָט פון פּאָקוטיע 96
משע ראַט —רבנים, שולן און יידיש לעבן אין קאָלאָמיי 112
א. יערי — רשימה פון ספרים, געדרוקט אין קאָלאָמיי 157
ישראל איסר זיידמאן — דריי תקופות 159
דר. צבי העלער — ציוניזם אין קאָלאָמיי 176
לוי גרעבלער — סאָציאַליסטישע וואל־דעמאָנסטראַציע 182
דוד ישעיה זילבערבוש — ווינער ראָטשילדס און קאָלאָמייער
טליתים־ארבעטער 190
י. טייטלבוים — דער „החלוץ" אין קאָלאָמיי 197
די חלוצים קדושים פון סלאָבאָדקאַ לעשנאַ . . 205
דר. סטאַניסלאָוו ווינצענץ — צו כל נדרי אין באַיאַנער קלויז . . 208
שלמה ביקל — דעם פרעמדן אפיקורס גיט מען אָפּ כבוד
און דעם היימישן — מלקות 212
דוד לאַנדמאַן — די יידישע ארבעטער־באַוועגונג אין קאָלאָמיי . . 220
לייב ווייץ — מיין געסל און מיין יוגנט־אָרגאַניזאַציע 223
לייזער וואָלדער — זכרונות פון אַ קאָלאָמייער שניידער־יינגל . . . 231
א. ש. יורים — מיינע גאַסן 237
שלמה ביקל — צוויי רוסישע יידן אין שטאָט 244
נפתלי גראָס — יאָסל קלעזמער ראַטעווענט די שטאָט פון אַ שרפה . . 251
מיינע נאָוטע אין קאָלאָמיי 255
איציק מאַנגער — צווישן סטאָפּטשעק און קאָלאָמיי 256

געשטאלטן:

חיים גראָס 257
דער דיכטער נפתלי גראָס . . 259
די מוזיקאַלישע וואנדער־קינדער
— זיגמונד און עמנואל
פייערמאַן 264
לייבל טויבש 266
דער לעצטער קאָלאָמייער רב . 268
דער רבי בחור 271
דער ציוניסטישער וועטעראַן . 274
דער שאַפער פון דער רעליגיע
„יראת אלהים" 277

דער מלמד רי וואלף ראזענ־
קראנץ 279
דר. פישל ראזענשטרייך . . 281
דער יידישער לערער אין ווילנע 283
דער פירער פון „בונד" . . 285
דער שר החינוך פון תל אביב 287
חבר שמויס 291
דער זיידענער ייד 296
דער העברעאיסט 301
דער פרומער משכיל . . . 302
דער טשארטקאווער חסיד . 304
דער טאצ־אליסט 306
דער פ. פ. ס.־שער איינבינדער 307
דער פירער פון די סוחרים . 308
דער פינאנץ־מאן 310
דער שרייבער 312
כירורג אוו פילאסאף . . . 313
דער תלמוד־פראפעסאר . . 315
דער רעדאקטאר פון דער
„ראטע פאהנע" . . . 316
אדוואקאט אוו רעדנער . . 318
דער שוישפילער 320
חנה ווינהעבער־האקער — די פארטיליקוג פון די יידן אין קאלאמיי 325
ישעיה פעדער און שושנה העכט־פעדער — מיר האבן אי־בערגעלעבט 376
לוסיא בארטן — אין קאלאמיי צווישן 1944—1946 414
דער „יודענראט" אוו זיין פארזיצער מארקוס
האראוויץ 420
די מערדער פוו דער קהילה קדושה קאלאמיי 425
לזכר עולם 431
קאלאמייער ארגאניזאציעס אין ניו יארק 443

אילוסטראציעס:

די ליניע א—בע. 17-18
קול קורא (פאקסימיליע) 83
די הויכע שול : באיאנער קלויז : אזיפאליער שול 129
די הילצערנע שול אין יאבלאנאוו
די הילצערנע שול אין פעטשיניזשין
די תלמוד־תורה 141
„ליטעראריישער אוועגד" (פאקסימיליע) 169
הסתדרות המזרחי 175
„התאחדות צעירי ציון" 181
חלוצים־גרופע : גרופע „דרור" : „גורדוניה" 198
הכשרה־קאלעקטיוו : „הנוער הציוני" : געזעגנונגס־באנקעט 202
הכשרה־גרופע אין סלאבאדקא־לעשנא אין יאר 1919 206
אוונט־שול פון דער געזעלשאפט „אוונט־קורסן" 230
מאפע פון די דריי געטאס אין קאלאמיי 336-337

די אידייע פון א „פנקס קאַלאַמיי", וואָס זאָל דערציילן וועגן דעם שיינעם אַמאָל פון אונדזער איצט, אין יידישן זין, חרובער היימשטאָט און זאָל דורך די גבית־עדותן פון די געליטענע און נישטאָ לעבן־געבליבענע באַקלאָגן דעם חורבן פון דער ק"ק קאַלאַמיי — אָט די אידייע איז כמעט גלייכצייטיק אויפגעקומען ביי די „עולי קולומיה" אין ישראל און ביי דער שארית הפליטה אין ניו יאָרק.

דאָ, אין ניו יאָרק, האָט די אידייע פון א „פנקס קאַלאַמיי" געכאָווען מיט גרויס ליבשאַפט און געטרייישאַפט דער דיכטער נפתלי גראָס. ער, אינאיינעם מיט דעם שרייבער פון די שורות, האָבן געזאָלט זיין די רעדאַקטאָרן. אין דער אמתן איז צווישן אונדז געווען א שטילער אָפמאַך, אז ער, נפתלי גראָס, זאָל זיין דער הויפט־רעדאַקטאָר און זאָל טראָגן די הויפט־לאַסט פון לייענען און צוגרייטן די מאַנוסקריפטן צום דרוק.

ראשית, איז ער געווען מער אַריינגעטאָן אין דעם ענין און איז, מיט עפּעס א באַזונדערן צער פון הנאה, צוגעפאַלן צו יעדן כתב־יד, וואָס האָט געהאַט צו דערציילן וועגן די אַמאָליקע פריידן און דערנאָך אזוי שווערע ליידן פון זיין קאַלאַמיי.

שנית, האָט די שווערע הארץ־קראַנקייט פון די לעצטע עטלעכע יאָר גראָסן אָפּגעריסן פון זיין טעגלעכער רעדאַקציע־אַרבעט, אים געצוואונגען צו זיצן אין דער היים און אים אזוי אַרום געגעבן מער צייט (ווי קאַמיש און ווי טראַגיש עס איז אונדזער אָפּטימיזם!) זיך צו פאַרנעמען מיט די ענינים פון דעם יזכור־בוך.

די קראַנקייט האָט נפתלי גראָסן געגעבן „מער צייט", אָבער נישט גענוג צייט, פאַקטיש אָנצוהייבן מיט דער רעדאַקציע און דעם אָפּקלייב פון די מאַנוסקריפטן. ער איז פון אונדז אַוועק, דער

דיכטער נפתלי גראָס, אומגעריכט און פלוצלינג, אין דער נאַכט פון שבת אויף זונטאָג, כ"ז ניסן, תשט"ז (דעם 8טן אַפּריל, 1956).

דאָס יזכור־בוך, וואָס דער לעבעדיקער נפתלי גראָס האָט געדאַרפט זיין זיין הויפּט־רעדאַקטאָר, האָט דעם פּאַרשטאָרבענעם דיכטער מצרף געווען צו דער מחנה פון די קדושי קאָלאָמיי, וואָס ער איז געווען דער זינגער און באַזינגער פון זייער לעבן און פון זייער טויט. ביים סוף פון דער אָפּטיילונג „געשיכטע און זכרונות" האָבן מיר אַוועקגעשטעלט נפתלי גראָס' פּאָעמע „יאָסל כלי־זמר ראַטעווט קאָלאָמיי פון אַ שרפה" און דערמיט אויפגערופן מפטיר אי דעם דיכטער נפתלי גראָס און אי זיין העלד יאָסל כלי־זמר, וואָס איז גראָס' ליטעראַרישער אלטער עגא.

מיר האָבן פּאַרענדיקט די אָפּטיילונג „געשיכטע און זכרונות" מיט גראָס' פּאָעמע און האָבן אָנגעהויבן די אָפּטיילונג „געשטאַלטן" מיט לידער פון נפתלי גראָס און פון איציק מאַנגער (אַ קאָלאָמייער בן־עיר פון זיין מאַמעס צד). צו נפתלי גראָס' ביאָגראָפּיע אין דער אָפּטיילונג גופא, האָבן מיר במקום אַ ניכטערער אָפּשאַצונג פונעם דיכטערס שאַפונג, מוסיף געווען די רעדע, וואָס דער שרייבער פון די שורות האָט געהאַלטן ביי דער לויה, וואָרים אויף אַן אָפּשאַצונג האָט נישט געסטאַיעט קיין כוח און קיין זעלישע רו.

אין דער אָפּטיילונג „געשטאַלטן", וואָס מיר האָבן געפּרואווט אויסבויען צו אַ וואָרער פּאַנאָראַמע פון אידייען און ריכטונגען און פון יחידישע דערגרייכונגען, האָבן מיר אַריינגענומען דורכאויס אַזעלכע, וואָס האָבן זייער חשבון מיט דעם לעבן שוין פּאַרענדיקט און מען קאָן דערפּאַר בעסער זען אי זייער אָנשטרענג דעם ציל צו דערגרייכן און אי דעם סך־הכל.

בלויז איין אויסנאַם האָבן מיר געמאַכט פּאַר דעם פּלאַסטישן קינסטלער חיים גראָס; מיט אים, מיט אונדזער חיים'ן, יבדל לחיים, האָבן מיר אָנגעהויבן די „געשטאַלטען", מחמת מיר האָבן געהאַלטן, אַז עס קאָן נישט געמאַלט זיין, אַז אין דער אָפּטיילונג זאָל נישט דערמאָנט ווערן אונדזער קאָלאָמייער פּלאַסטיקער, וואָס האָט מיט זיינע קינסטלערישע דערגרייכונגען זיך געשאַפן אַ וועלט־נאָמען איצט שוין, אין עלטער קרוב דער העלפט פון זיינע מאה ועשרים.

מיר וויסן, אַז מיר האָבן אויסגעלאָזט אַ היפש ביסל קאַלאָ־מייער, וואָס פאַרדינען אַריינגענומען צו ווערן אין דער אַפּטיילונג, און אויסגעלאָזט האָבן מיר זיי בלויז פאַר דער „זינד" פון לעבן. מיר האָפֿן, אַז זיי אַלע ווילן נאָך אַ סך זינדיקן מיט דער „זינד" פון לאַנגע, געזונטע און שעפּערישע יאָרן, און דאָס וועט בפירוש באַרואיקן אונדזער געוויסן.

*
**

און איצט, יעמדו על הברכה, די אַלע וואָס אַן זייער הילף, אַן זייער ליידנשאַפטלעכן ווילן, וואָלט דאָס יזכור־בוך נישט געקאָנט געמאַכט ווערן:

אין דער ערשטער ריי איז דאָס דער קאַלאָמייער אין חיפה, מיטן נאָמען יצחק טייטלבוים, וואָס ער, און בלויז ער, מיט זיין פליים, מיט זיין געטריישאַפט און מיט זיין פינקטלעכקייט, האָט אונדז צוגעשטעלט אַ זייער גרויסן טייל פון דעם מאַטעריאַל, וואָס קומט אַריין אין בוך. ער האָט זיך „אַנגעזעצט" אויף שרייבער, ער האָט אויסגעפונען מענטשן, וואָס וויסן און קענען שרייבן, און ער האָט אויסגעזוכט פון אַלע פאַרבאַרגענישן פאַטאַגראַפיעס פונעם קאַלאָמייער אַמאָל. די קאַלאָמייער שארית הפליטה אין ישראל און אין אַמעריקע איז טייטלבוימען שולדיק אַ דאַנק ממש נישט צום אַפּצאָלן.

און פון די לאַנדסלייט אין ישראל ווייל איך נאָך דערמאָנען די גייענדיקע ענציקלאָפּעדיע פון וויסן וועגן קאַלאָמיי, לוי גרעבלער. דאָס אַלץ וואָס ער ווייסט און געדענקט וועגן קאַלאָמיי וואָלט געקאָנט אויספילן נישט אין נאָר עטלעכע בענד. מיר האָבן אַ היפש ביסל פון זיין מאַטעריאַל געגוצט אונטער זיין נאָמען, אונטער זייַנע איניציאַלן און אויך אַרויסגעאָלפּן דערמיט אַרטיקלען אונטער אַנדערע ראשי־תיבות. לוי גרעבלער האָט זיך בפירוש פאַרדינט אַ דאַנק ביים קאַלאָמייער יזכור־בוך.

און איצט, די הקרובים אלי, די נאָענטסטע צו מיר, וואָס איך הצ"ב דאָ, אין ניו יאָרק, געזען ביי דער אַרבעט און וואָס זיי האָבן אויסגעטראָגן אויף זייערע פלייצעס אי די דאגות הבודזשעט און אי

דעם בודזשעט גופא. דאָס זענען, לויטן אלף־בית, די מיטגלידער פונעם יזכור־בוך־קאָמיטעט: דער מסירות־נפשדיק געטרייער אהרן היסלער, דער דינאָמישער און אין קאָלאָמייער סביבה פאָרליבטער לייב וויין, וואָס איז אינאיינעם מיט נפתלי גראָסן געווען דער איניציאַטאָר און דער גרינדער פון דעם יזכור־בוך קאָמיטעט אין ניו יאָרק, דער אחריותדיקער און צו אחריות סטימולירנדיקער יוגנט־פריינט מיינער, יצחק אייזיק זיסקינד, און דער רירעוודיק פריינטלעכער אייזיק פייערשטיין. די דערמאָנטע פיר האָבן נישט געזשאָלעווועט קיין מי און קיין צייט אויף צו פאָראינטערעסירן פאָרן בוך די קאָלאָמייער לאָנדסמאַנשאַפטן אין ניו יאָרק און קאָלאָמייער לאָנדסלייט ממש באַרבע פינות העולם.

דער שרייבער פון די שורות, וואָס האָט אויף זיך, נאָך דער פטירה פון נפתלי גראָס ז"ל, געזומען די שווערע מי פון דער רעדאַקציע, איז זיכער, אז אָן די אויסגערעכנטע פיר פריינט און חברים, וואָלט זיין גאַנצע רעדאַקציע־אַרבעט איבעריק געווען. עס וואָלט אָן זייער מי דאָס בוך נישט געקאָנט צו שטאַנד קומען.

און אחרון אחרון וויל איך דאַנקען מיין חבר, ברוך טשובינסקי, וואָס האָט מיר אַרויסגעהאָלפן ביי דער רעדאַקציע־אַרבעט און האָט אויף זיך געזומען די טירחה פון דער פאַרבינדונג צווישן רעדאַקציע און דרוקעריי.

שלמה ביקל.

ניו יאָרק, יוני 1957.

געשיכטע
זכרונות

דר. נ. מ. געלבער (ירושלים)

געשיכטע פון די יידן אין קאָלאָמיי

פון ווען אָן וואוינען יידן אין קאָלאָמיי?

אין רייסין (רוס) האָבן זיך שוין געפינען יידן אין די טעג פון קעניג לעוו דעם ערשטן, וואָס האָט דערלויבט יידן און אַרמענער זיך צו באָזעצן אין די געביטן פון זיין מלוכה. מיר האָבן אָבער נישט קיין אָפיציעלע דאָקומענטן, וואָס זאָלן דאָס באשטעטיקן אז פון יענער צייט אָן האָבן זיך באָזעצט יידן אויך אין קאָלאָמיי און אין איר אומגעגנט.

ס'איז פאַראַן א דאָקומענט פונעם יאָר 1466, פון וועלכן מען לערנט, אז דער פּויל שער פריץ, קאַסטעלאַן פון פּאָדאָליע, און דער סטאָראָסטע פון סניטין און קאָלאָמיי, מיכאַל מוזשילאָ בוטשאַצקי, האָבן פאַרפאַכט זאָלץ־גרובנס און פאָסעסיעס אין קאָלאָמיי דעם באקאַנטן ייד שמשון (פאָמאָ סאָמסאָני יודעא), וואָס איז געווען אַן ארענדאַטאָר אין זידיטשאָוו. אויך אין דעם יאָר 1469 איז אונטערגעשריבן געוואָרן צווישן זיי אַן אַרענדע־אָפּמאַך. דער דאָזיקער שמשון איז געווען אַן אַרענדאַטאָר פון א גרויסן פּאַרנעם. ער האָט נענומען אין אַרענדע גאַנצע שטעט אין דעם האַליטש־קרייז (1). שמשון פון זידיטשאָוו איז געווען פון די גרעסטע שטייער־פּאַכטער, צאָל־פּאַכטער און סוחרים, ווי אויך דער הויפּט־באַנקיר אין רייסין. ער האָט געפירט געשעפטן מיט פּריצים און האָט אויך געפּאַכט פּאָסעסיעס פון קעניג און פון פּריצים. ער האָט געגעבן הלוואות אויף משכנות אין לעמבערג און אין אַנדערע שטעט. דער פּאַכטער איז געשטאָרבן אין יאָר 1474, און נאָך זיין טו ט האָבן געפירט די געשעפטן זיין פרוי שרה און זיין זון יהושע („אָוושא") (2).

דער פּאָקט אז שמשון האָט געהאַלטן פאַרשיידענע אַרענדעס אין קאָלאָמיי, זאָגט נישט, אז אין דער שטאָט גופא איז שוין געווען א יידישער ישוב.

אין אָנהייב אָבער פון 16טן יאָרהונדערט האָבן זיך יידן אָנגעהויבן צו באָזעצן אין דער געגנט פון קאָלאָמיי.

אין יענער צייט האָט דער האַנדלס־שאָסיי, אויף וועלכן מ'האָט גע־

פירט סחורות קיין וואלאכיע, געצוינגן א סך יידן צו באזעצן זיך דאָרט. אין די יאָרן 1521-1540 זענען אין וואלאכישן רייסין, ווי אויך אין דער טערקיי באקאנט די יידן פון קאָלאָמיי און סניטין, וואוהין עס שטראָמען א סך סוחרים מיט קענטיקע וואלאכישע סחורות־טראנספּאָרטן (3). לעמבערגער יידן, וואָס האָבן זיך באזעצט אין קאָלאָמיי, האָבן געגאסן פון א פּריוווי־לעגיע, וואָס איז אויך באשטעטיקט געוואָרן דורך דער קאָנסטיטוציע, נעמ־לעך: זיי זענען געשטעלט געוואָרן אונטער דער הערשאפט און יוריסדיקציע פון דער שטאָט, און מ'האָט ארויפגעלייגט אויף זיי די פליכט צו באטיי־ליקן זיך אין אַלע שטאָטישע אָנגעלעגנהייטן, איינשליסנדיק — די שטאָ־טישע שטייערן. דערפאר געניסן זיי פון אַלע שטאָטישע פריהייטן און פון דעם גלייכהייטס־פרינציפ, וואָס גילט פאר אַלע בירגער אָן באגרענעצונג, נישט בלויז אויפן עקאָנאָמישן געביט, נאָר אויך אויפן געביט פון פאָלי־טישע רעכט — אין א געוויסער מאָס. אין קאָלאָמיי האָבן יידן באקומען אויך פאסיווע וואל־רעכט, און זיי האָבן אויך געהאט דאָס רעכט צו באטיי־ליקן זיך אין די וואלן פון שטאָט־באאמטע, אָדער אפילו פון שטאָט־פרעזי־דענט. זיי האָבן אויך געהאט דאָס רעכט צו באטייליקן זיך אין דער רע־וויזיע פון די שטאָט־פינאנצן און אפילו צו שיקן א פאָרשטייער, אָדער צוויי, צו דער זיצונג פון שטאָט־ראָט, אויף וועלכער מ'האָט איבערגעגעבן א באָ־ריכט וועגן די שטאָטישע פינאנצן. דאָס צוטיילן פונעם דאָזיקן רעכט איז מאָטיווירט געוואָרן מיטן פאקט, וואָס די יידן נעמען אָנטייל — לויט א שליסל — אין צוויי דריטל פון די שטאָטישע הוצאות. די יידן מענן וואוי־נען אין צענטער פון שטאָט („רינעק"), זיי טאָרן אָבער נישט ארויסשטעלן קיין טישלעך מיט סחורה אין די מארק־טעג, וואָס פלענן אָפּגעהאלטן ווערן יעדע וואָך, אום פרייטאג, סיידן אויפן צענטראלן פלאץ פון דער שטאָט (4). פון די לעמבערגער יידן, וואָס וואוינען אין קאָלאָמיי, איז באקאנט אין יאָר 1599 מרדכי יהודה, דער באקאנטער צאל־פאכטער.

אויך אין די דערפער פון קאָלאָמייער באצירק האָבן געוואוינט יידן און זיך באשעפטיקט מיט האלטן שענקען און בראָנפן־ברענעריין. פון דער שטייערן־ליסטע אין יאָר 1569 איז אונדז באקאנט, אז אין די דערפער פון קאָלאָמייער באצירק האָבן זיך געפונען 10 יידישע הייזער. אויב מיר וועלן נעמען אין חשבון, אז אין יעדן הויז האָבן געוואוינט צוועלף יידן, וועלן מיר דערגיין צו א צאל פון 120 יידישע נפשות (5). די יידן האָבן באָ־קומען אין יאָר 1616 — לויט דער פראָדרעדנונג פון דער קאָמיסיע פאר שטייערן־רעגיסטראציע — א פאסנדיקן פלאץ צו בויען א שול און א פלאץ פאר א בית עולם מחוץ דער שטאָט (6). מיט דער דערלויבעניש אויפ־צושטעלן דאָרט א וואוינונג פאָרן קברות־מאן. די דאָזיקע פלע־צער מיט די בנינים זענען געווען באפרייט פון שטייערן־אָפּצאָל. די יידן האָבן געצאָלט יערלעך פאָרן סטראָסטע אן אָפּצאָל פון 20 טאָלער. די

יידישע קצבים צוזאמען מיט די קריסטלעכע קיילערס זענען געווען פאר־פליכטעט צוצושטעלן אים 40 שטיינער (א שטיין איז געווען 32 פונט) שמאלץ. אויסערדעם האָבן יידן געמוזט שניידן שעצקע פון פעלד, צוזאמען מיט די קריסטלעכע איינוואוינער. אין יאָר 1621 האָט די שטאָט שוואר געליטן פון א פאַרפליצונג און פון אן איבערפאל מצד די טאָטערן. אין יענעם יאָר האָבן די יידן באַקומען א שריפטלעכע באַשטעטיקונג, אז אלע זייערע רעכט און פליכטן בלייבן אין קראפט.

אין יאָר ת"ח איז כמיעלניצקי באפאלן די שטאָט און זיינע חיילות האָבן אויסגעהרגעט די 300 יידישע איינוואוינער (7).

נאָכן חורבן כמיעלניצקי זענען ווידער געקומען יידן קיין קאָלאָמיי, און אין משך פון עטלעכע יאָר איז דער יידישער ישוב געוואקסן, ארואנק דעם פאקט, וואָס די צאָל פון די נישט־יידישע תושבים איז געווען א קליינע און זייער עקאָנאָמישער שטאַנד — נישט קיין באדייטנדיקער. די יידן האָבן אזוי אנטוויקלט דעם האנדל, אז אין יאָר 1715 איז אונטערגעצייכנט ג־ווארן צווישן דעם מאגיסטראט און דער קהילה אן אפמאך, אז זיי דארפן צוטראָגן צוויי דריטל פון אלע שטאָטישע שטייערן. אויסערדעם האָבן די יידן באַצאָלט אין די יאָרן 1717-1719 א קאָפּ־שטייער. אין דער קאָנטרי־בוציע וואָס מ'האָט ארויפגעלייגט אויף די יידן אין רייסין אין דער הויך פון 33,857 גילדן, האָבן זיך די קאָלאָמייער יידן באטיליקט מיט א סומע פון 1,040 גילדן מיט 21 גראשן (8).

ארענדאטאָרס און צאל־פעכטערס זענען געווען דער הויפט־שטאַנד אינעם יידישן ישוב. פון צייט צו צייט האָבן אויסגעבראָכן סיכסוכים צווי־שען זיי און דעם קהל, באַזונדערס אין ענינים וואָס זענען נוגע שטייערן. אזעלכע מחלוקתן זענען געבראכט געוואָרן אויף פאָרן ועד ארבע ארצות.

ווי עס איז צו זען פון דעם באשלום פון ועד אין תמוז, שפ"ז (1627) איז באשטימט געוואָרן: „בנוגע דעם ענין פון ארענדע (9) דקאָלאָמיי האָבן מיר אויסגעפונען דערווייל, אז ווער עס האלט די ארענדע וועט געבן דעם קהל פאר די ערשטע דריי יאָר א סומע פון ש' (300) גילדן יעדעס יאָר, און די געלטער וועלן דינען פאר אויסהאלטן דעם רב און חזן און שמש און ארעמע לייט. און דער, וואָס וועט האלטן די ארענדע, וועט האָבן דעם דין פון חזקה; און אין משך פון די דריי יאָר, אויף א וועלכן עס איז יריד גראמניץ, וואָס זיי וועלן וועלן, וועט קומען דער קהל דק' קאָלאָמיי פאר־צושלאָגן וואָס ער וועט האלטן פאר ריכטיק" (10).

דאָס אינערלעכע לעבן אין דער קהילה איז ווי אין אלע אנדערע קהילות פון פוילן. די פולמאכטן און די אויפגאבן פון דער קהילה זענען אדמיניסטראטיוו־פיסקאלישע, ווי אויך יוריסדיקציאָנעלע און אויך אויפן געביט פון דערציאונגס־וועזן.

אין דער שפיץ פון דער קהילה שטייען פרנסים, אדער ראשים, וואָס

Rathaus.
Ratusz.

ד׳

.ע

שטעלן מיט זיך פאר די פירנדיקע קערפערשאפט. זי באשטייט פון 3-5 חברים, וואס זענען פארנטוואָרטלעך לגבי דער מאכט פאר דער גאנצער קהילה. זיי שווערן א טרייהייטס־שבועה נאך זייער געוויילט ווערן — אין דער אנווענדונג פון די מאכט־פארשטייער — צום מלך און צו דער מלוכה. אין קאלאמיי דארפן זיי באקומען די באשטעטיקונג פון סטאראסטע, אדער פון זיין געהילף.

די פרנסים בייטן זיך אין זייערע ראלן יעדן חודש, און דער אמטירנדיקער פרנס הייסט: פרנס חודש. אויסער די פרנסים, זיצן אין ועד הקהילה נאך צוויי טובים, לויטן מוסטער פון „באני ווירי" פון די שטעט.

די דריטע קערפערשאפט באשטייט פון חברים פון קהל און פון די קהל־קאמיסיעס. די צאל פון די חברים איז נישט קיין באשטימטע. די קאמיסיעס זענען פאר ענינים פון צדקה (צדקה־גבאים), פאר רעוויזיע פון די חשבונות, פאר מארק־ענינים, אויפזיכט אויף ריינקייט אינעם יידישן קוואַרטאל, שמירה, אויפזיכט אויף כשרות, אויפזיכט אויף דער ריכטיקייט פון וואג און מאס, פאר ענינים פון דערציאונגס־אינסטיטוציעס און שולן (4-7 גבאים פון שולן).

פון 17טן יאַרהונדערט אן זענען אויך געווען גבאים פאר ארץ ישראל, ווי אויך שטייער־שאצער און אפיטרופסים אויפן פאראיין פון די האנט־ווערקער (צעכן), וואס פארטרעטן אייגנטלעך זייערע ענינים אין דער פירונג פון דער קהילה, און זייער צאל איז פארבונדן מיט דער צאל פון די האנטווערקער־פאראיינען. די וואלן זענען אויסגעפירט געוואָרן דורך דער פארמיטלונג פון „כשרים" (ווייליר), וועלכע זענען ארויס אין גורל, כדי צו ווערן נאמינירט פון קהל.

די קהילה האט אויך דיספאנירט איבער א באמטן־שטאב, וואס איז געווען צונויפגעשטעלט פון שטאט־רב, וואס איז דער ערשטער אנגעשטעלטער און דער רעליגיעז־גייסטיקער פירער פון דער קהילה; דער דרשן, באקאנט אונטערן נאמען מגיד מישרים; דער שרייבער, וואס איז דער אדמיניסטראטיווער אנגעשטעלטער פון דער קהילה. דער לעצטער דערפילט דאס רוב די ראל פונעם קהילה־שתדלן. די קהילה זאָרגט פאר אלע ענינים פון אירע איינוואוינער — די עקאנאמישע, געזעלשאפטלעכע און קולטורעל־דערציערישע. זי באשטימט און קאסירט איין די נייטיקע שטייערן, כדי צו דעקן דעם קהילה־בודזשעט, וואס שליסט איין די געהאלטן פונעם אדמיניסטראטיוון אפאראט, צאלונגען פאר דער מלוכה'שער באמטנשאפט, ווי דער סטאראסטע און אזוי ווייטער, פאר דער גלחים'שאפט אין די שולעם, פארן מאגיסטראט און די איבעריקע שטייערן, וואס זענען ארויפגעלייגט אויף די יידן.

אויף צו דעקן דעם בודזשעט דינען די דירעקטע און אומדי־

רעקטע שטייערן, צאָלונגען פאר חזקה־רעכט און אָפּצאָלונגען פאר חופות, לוויות, נדנם און פאר טיטלען „חבר", „מורנו".

קאָלאָמיי געהערט צום ועד המדינה רייסין, מיט וועלכן עס פירט אָן די לעמבערגער קהילה; נאָר איר השפּעה ווערט וואָסאָמאָל קלענער און איר אָרט פאַרנעמט די קהילה זשאָלקיעוו.

ווי עס איז באַקאַנט, האָט דער ועד המדינה געהאַט די פולמאַכט צו ווייזן די שליחים צום ועד ארבע הארצות, צו פאַרטיילן די שטייערן צווישן די קהילות און זייערע פיליעס ווי אויך צו רעגולירן סיכסוכים וואָס זענען פאָרגעקומען צווישן די איינצלנע קהילות.

אייגנטלעך באַזיצן מיר נישט קיין ענווייע ידיעות — צוליב מאַנגל אין קוועלן — איבער דער ראָם פון זיינע ענווייע טעטיקייטן. דער ערשטער וועד המדינה איז אויפגעשטעלט געוואָרן אין יאָר 1519, אין גרויס־פוילן. אין קליין־פוילן איז דער ערשטער ועד המדינה געגרינדעט געוואָרן אין מיטן פון 17טן יאָרהונדערט און אין דעם זעלביקן צייט־פּעריאָד — אויך אין רייסין. אין רייסין האָט דער ועד המדינה אָנגעהויבן צו ווירקן נאָכן יאָר ת"ח, מיט דער ירידה פון דער לעמבערגער קהילה. אין יאָר תכ"ד (16טער יוני 1664) האָבן זיך פאַרזאַמלט די ראָשים פון דער זשאָלקיע־ווער קהילה ווי אויך יחידי־סגולה און די משולחים און אויסדערוויילטע פון די איבעריקע קהילות פונעם רייסינער ועד המדינה אין סוויערזש (לעבן בויבעריק); פון בראָד, בוטשאַטש, קאָלאָמיי — אָלע געוועזענע פיליעס פון דער לעמבערגער קהילה, וואָס האָבן זיך צעבונטעוועט קעגן איר. אויף דער סעסיע פונעם באַטרעפענדיקן ועד זענען געמאַכט געוואָרן אויך תיקונים „אין סדר פון ווייל דאָס קהל" און „נאָמינירן די שטייער־שאַצערס און דאָס באַשטימען פונעם קאָפּ־שטייער". אינעם נאָמען פון דער קאָלאָמייער קהילה האָט זיך באַטייליקט אין דער דאָזיקער סעסיע דער רב ר' אברהם ר' וואָלפּס, וואָס האָט נע'חתמ'עט די תקנות וואָס זענען אָנגענומען געוואָרן מיט דער צושטימונג פון ר' שמעון גינזבורג פון פשעמישל, ר' יוסף אייזיק פון יאַוואָראָוו, ר' שמואל זיינוול סעגאַל פון לעמבערג, און ר' דוד פּרעגער פון בוטשאַטש, וואָס איז געווען דער הויפּט־אָרגאַניזאַטאָר פונעם בונט קעגן דער לעמבערגער קהילה.

ר' אברהם ר' וואָלפּס (בן וואָלף), וועלכער האָט געטאָן זייער פיל פאַר דער איינשטעלונג פון דער קהילה, האָט אַמטירט אָלס רב אין קאָלאָ־מיי. ס'איז אָבער נישט באַקאַנט, וויפיל יאָרן ער איז געווען רב און אין וועלכן יאָר ער איז געשטאָרבן.

אין דער תקופה פון זיין רבנות איז געשטאַנען אין דער שפּיץ פון דער ישיבה ר' אברהם ברי יוסף כץ. אינעם יאָר תכ"ד (1664) האָט ער געוויילט א געוויסע צייט אין לעמבערג און איז דאָרט דער'הרג'עט געוואָרן אין די פּאָגראָמען, וואָס זענען דאָרט פאָרגעקומען שבת, ח' אייר (11).

נאָכן רב ר' אברהם ר' וואָלפס איז געווען רב ר' חיים בר' יהושע (1590-1648) פון קראָקע (דער בעל מחבר פון „מגיני שלמה" און „פני יהושע"), דער באָקאַנטער ראש־ישיבה אין קראָקע במשך פון די יאָרן 1639-1648. אינעם יאָר תל"א (1671) איז ער געווען אויפן יאַרמאַלאַווער יריד, אין דער ציט, וועו עס איז זיך צוזאַמענגעקומען דער ועד ארבע ארצות. ער איז אויפגענומען געוואָרן אלס ראש־ישיבה אין לעמבערג, און איז דאָרט נפטר געוואָרן ט' אדר תל"ג (1673). ער האָט אויסגעהאַלטן ישיבות אין פאַרשידענע ערטער, און באַזונערס אין דער „עיר ואם בישראל ק"ק קאָלאָמיי". ער האָט געלאָזן נאָך זיך צוויי זין, פון זיי איז געווען אפרים פישל אב בית דין אין קאָלאָמיי און איז נפטר געוואָרן אין יאָר 1683; דער צווייטער זון זיינער צבי הירש איז געווען רב אין בערעזשאַן, דראָביטש, טיסמיניץ, בראָד און ליסקע.

אין יענער תקופה (1690) איז אויך דער רב ר' דוד כהן געווען אב בית דין אין קאָלאָמיי (12).

נאָך אפרים פישל איז געזעסן אויפן כסא־הרבנות זיין איידעם הרב משולם בר' ישעיה, וואָס איז געווען ראש־ישיבה אין לעמבערג העכער צוואַנציק יאָר. ער איז נפטר געוואָרן ד' סוכות תק"ו (1746), און זיין אָרט האָט פאַרנומען זיין איידעם ר' נח אפרים פישל בר' משה, וועלכער איז געווען רב אין קאָלאָמיי ביז 1783.

דאָס לעבן אין דער קהילה ביז דער שבתי צבי באַוועגונג איז געגאַנגען נאָרמאַל, אָן באַזונדערע געשעענישן. די מערהייט פון דער באַפעלקערונג פלעגט זיך אויסהאַלטן פון קליין־האַנדל, פון שענקעריי, פעדלערייַ און מלאכות. בלויז אייניצלע האָבן געפירט אַנגראָ־האַנדל מיט דער מאָלדאַווע, וואַלאַכיע — הין און צוריק.

דעם צווייטן יאַנואַר, 1765, איז דורכגעפירט געוואָרן א צענז פאַר צוועקן פון איינקאַסירן קאָפּ־שטייער, דורך די קאָמיסאַרן פאַרן באַצירק האַליטש און די קרייזן טרעמבאָוול און קאָלאָמיי, יוזף פּאַראַדאָווסקי, וואָס איז געווען ריכטער אין ענינים פון באַדן־גרענעצן אין האַליטש און מאַציי קאַראָוואָסיעצקי („לאָווטשי פּלאָצקי"). דעם צענז האָבן באַשטעטיקט מיט א שבועה (13) דער רב, צוויי קהילה־פּרנסים און דער שרייבער פון דער קהילה.

אויפן צענז אין קאָלאָמיי האָט נע'חתם'עט דער רב פישל מאָשקאָוויטש (פישקא), און דאָס איז דער רב ר' נח אפרים פישל בן משה.

לויטן צענז זענען געווען אין קאָלאָמיי 985 יידן און 87 קינדער אונטער א יאָר אלט. אין די דערפער, וואָס זענען געווען אָננגעשלאָסן אין דער קאָלאָמייער קהילה זענען געציילט געוואָרן 74 יידן און 4 קינדער אונטער א יאָר אלט. און אָט זענען די דערפער: פיעדיק — 2 און א קינד, דיעטקאָוויץ — 6, קנ[illegible]שדוואר — 12 און א קינד, סבאם — 4, קריניץ

— 13 מאן און צוויי קינדער, ווייסקרייניץ — 2 און איין קינד, מארקאָוויץ — 10, ציענעוועע — 4, האַנטשערעוו — 7, דילעטין — 2, אָסלאָוועע — 4, זאָליטשע — 4.

צוזאַמען זענען געווען 1,059 יידן און 91 קינדער אונטער א יאָר אלט.

אין דעם גאַנצן קאָלאָמייער קרייז זענען געווען בסך הכל 10,987 נפשות, איינשליסנדיק 714 קינדער אונטער א יאָר אלט. עס דארף באַמערקט ווערן, אז צום קאָלאָמייער קרייז האָבן אויך געהערט די שטעט: סאָלאָטוויינע— 471 און 19 קינדער, פיסטין — 233 און 17 קינדער, יאַבלאָנאָוו — 467 און 49 קינדער, סניטין — 1,123 און 102 קינדער, קיטעוו — 1,013 און 26 קינדער, גוואָזדזיץ — 659 און 27 קינדער, זאַבלעטאָוו — 946 און 63 קינדער, קאַמיענקי וויעלקיע — 56 און 5 קינדער, אטיניץ — 345 און 51 קינדער, לישיץ — 171 און 16 קינדער, נאַדווארנע — 1,196 און 75 קינדער, אַבערטין — 419 און 30 קינדער, האַראַדענקע — 906 און 67 קינדער, קאָלאָצקאָווצע — 150 און 13 קינדער. דערצו זענען נאָך געווען 188 דערפער.

אין די לעצטע יאָרן פון דער פוילישער מאַכט איז פאַרערגערט געוואָרן די עקאָנאָמישע לאָגע. דער תבואה־האַנדל — דער עיקר־האַנדל אין פאָקוציע — האָט פאַרלוירן זיין ווערט אויף די אייראָפּעאישע מערק, און דער עקספּאָרט פון פוילן איז אַראָפּ אויף א העלפט פון זיין קוואַנטום אין אַנהייב פון 18טן יאָרהונדערט.

אין די שטעט — באַזונדערס אין מזרח־פוילן — האָט געהערשט די אָרעמקייט, וואָס האָט געפירט צו א ירידה אין דעם האַנדל, וויל די קויף־קראַפט איז געוואָרן וואַסאַמאָל איינגעשרומפּענער. פּאַרשטייט זיך, אז די דאָזיקע באַדינגונגען האָבן אויך געווירקט צום שלעכטן אויף דער עקאָנאָמישער לאָגע פון די קאָלאָמייער יידן.

צום אָנהייב פון 18טן יאָרהונדערט זענען דאָס מזרח־דרום'דיקע רייסין און פּאָדאָליע געווען אונטער קאָנטיקע השפּעות פון דער שבתי צבי באַוועגונג און זיין שליח, דעם מקובל חיים מלאך. די שטעט זשאָלקיעוו, בוטשאַטש, האָראָדענקע, זבאַראַזש, זלאָטשעוו, פּאָדהאַיץ זענען געווען באַקאַנטע נעסטן פון שבתי־צבי'ניקעם.

ס'איז נישט באַקאַנט צי דער שבתי־צבי'איזם איז אריינגעדרונגען, און אויף וויפיל, אין דער קאָלאָמייער קהילה. מ'דארף אָננעמען אז די פראַפאַגאַנדיסטן פונעם שבתי־צב'יאיזם, די אָנהענגער פון ר' יהודה החסיד און חיים מלאך, ווי: משה מאיר קאַמינקער פון זשאָלקיעוו, אליהו שאָר פון ראַהאַטין און פישל פון זלאָטשעוו, וואָס האָבן באַזוכט די געגנט פון קאָלאָמיי און געוואַנדערט פון שטאָט צו שטאָט, פראַפאַגאַנדירנדיק די תורה פון שבתי צבי, זענען מסתמא געווען אויך אין קאָלאָמיי. באַזונדערס לייגט

זיך דאָס אויפן שכל, ווייל אין קאָלאָמייער באַצירק זענען געווען אַזעלכע שטעט ווי האָראָדענקע און נאַדוורנע, וואו עס האָבן זיך געפונען נישט־ווייניק שבתי־צבי'ניקעס, וואָס פלעגן ארויסגיין תשעה באב פון זייערע שטעט, האָבן גע'גנב'עט א שעפּס און אים געשאָבטן נישט לויט דעם יידישן דין, און אָפּגעבראָטן אים אויפן פייער און אים געגעסן אום תשעה באב. פון נאַדוורנע איז געקומען דער ראש פון יעקב פראַנקס „גבאים", יהודה לייב בן נאָטע קריס, וועלכער פלעגט באַזוכן די נאָענטע שטעטלעך און פרעדיקן שבתי־צבי'איזם, ווי אויך וואָלף בענדיטס, וואָס איז געשיקט געוואָרן פון שבתים חסידים פון נאַדוורנע קיין סאָלאָניקי צו ברכיה, דעם ראש פון די שבתי־צבי'ניקעס.

מיר האָבן אָבער נישט קיין געניוע ידיעות, צי אין קאָלאָמיי גופא האָט פראַנק געהאַט אָנהענגער. פון א ליסטע וועגן פראַנקיסטן, וואָס האָבן זיך אָפּגע'שמד'ט נאָכן וויכוח אין לעמבערג (1779), זענען מיר, אז צווישן זיי איז נישט פאַראן אפילו קיין איין יד פון קאָלאָמיי.

דערפאַר האָט דאָ געפונען א ברייט פעלד דאָס חסידות, וואָס האָט זיך געשאַפן און באַפעסטיקט אין דעם דרייעק־געביט, וואו עס געפינט זיך קאָלאָמיי.

אין דער ערשטער העלפט פון 18טן יאָרהונדערט האָבן זיך פאַרמערט אין די געגנטן פון דרום־רייסין און פּאָדאָליע די „בעלי־שם", וואָס זענען געווען באַקאַנט בלויז אין די תחומים פון זייער שטאָט און דער סביבה. דער רוב פון זיי זענען געווען רופאים, וואָס האָבן געהיילט מיט ק־ייטעכ־צער, מיט א שפּרוך אויף דער גאַל, מיט קמיעות און השבעות; זיי פלעגן אויך ארויסטרייבן דיבוקים. די דאָזיקע בעלי־שם האָבן געהאַט א קענטיקע השפּעה אויף די פאָלקסמאַסן, וואָס זענען גענייגט צו שוווערמעריען און פּוסטע אמונות.

רי ישראל בעל־שם, וואָס האָט זיך באַוועצט אין דער דאָזיקער תקופה אין דער שטאָט טאָוסט, האָט אַנטפלעקט זיין נייע תורה און איז ארומגע־גאַנגען אין די נאָענטע קהילות: האָראָדענקע, קיטעוו און אַנדערע, און ער איז געווען באַקאַנט ווי דער בעל־שם־טוב (דער בעש"ט).

קאָלאָמיי איז איינגעראַמט אין די „שבחי בעש"ט", דאָס בוך, וואָס דערציילט זיינע שבחים.

דאָרט איז פאַראן א מעשה וועגן א מגיד פון קאָלאָמיי, מיטן נאָמען ר' דוד ברי משה, וואָס איז געפאָרן זאָמלען חנוכה־געלט און האָט פאַר־בלאָנדזשעט אין וועג און איז געקומען צום הויז פון בעש"ט. דער בעש"ט אַליין איז געווען אין זיין התבודדות־שטיבל. אז דער מגיד האָט געפרעגט אויפן בעל הבית, האָט אים די פרוי געענטפערט, אז ער איז געגאַנגען צום צאַל־פּעכטער, כדי אים צו העלפן אָנפאָאיען די בהמות; אז דער בעש"ט איז צוריקגעקומען אין שטוב, האָט ער משמש געווען דעם רב־מגיד. ער האָט

אים אויסגעבעט דאָס בעט און אים צוגעגרייט כלים מיט וואסער צום וואשן זיך ביים אויפשטיין.

האלבע נאכט, צו חצות, איז דער בעש"ט אויפגעשטאנען און האָט זיך געזעצט שטיל־ערהייט הינטערן אויוון און האָט אין דער שטיל אָפּגע־ריכט חצות.

ר' דוד האָט זיך אויפגעכאפט פון שלאָף און דערזען א גרויס ליכט פון הינטערן אויוון. האָט ער געמיינט, אז דאָס האלץ אויפן אויוון האָט זיך אָנגעצונדן. ער איז אראָפּ פון בעט און האָט געגאנגען די כלי מיט וואַ־סער, וואָס איז געשטאנען לעבן אים, און איז געגאנגען לעשן דאָס פייער. אז ער האָט זיך דערנענטערט צום אויוון, זעט ער, צו זיין איבערראשונג, אז דער בעש"ט זיצט און אויף אים ליכט א ליכט ווי א רעגנבויגן. דער מגיד האָט פון שרעק גע'חלש'ט. אז ער איז געקומען צו זיך, האָט ער געפרעגט דעם בעש"ט וואָס דאָס באדייט. האָט אים דער בעש"ט געענט־פערט, אז ער ווייסט נישט; ער האָט אָפּגעריכט חצות, איז מעגלעך אז „איך האָב מיך מתדבק געווען אין השם יתברך. דערפאר האָט זיך אזוי געליכט."

פון יענער נאכט אָן איז דער מגיד פון קאָלאָמיי געוואָרן איינער פון דעם בעש"טס חסידים, נאָך איידער ער איז נתגלה געוואָרן. ער פלעגט פאָרן צו אים, צו הערן פון אים דברי תורה (14). ר' דוד האָט דערנאָך פארשפּרייט דעם בעש"טס תורה. און אז מען האָט אים געפרעגט פון וואַנען שעפּט ער די תורה, פלעגט ער ענטפערן: „פון איינעם, א ווייסטן אָרעמאַן". אז ר' דוד האָט אמאל געהערט ווי דער רב, ר' גרשון פון קיטעוו, רעדט אוים דעם בעש"ט פאר זיינע מעשים, האָט ער אים געזאָגט: „לאָזט אים אָפּ, ווייל ער איז קליגער פון אייך." מער האָט ער נישט געזאָגט, ווייל דער בעש"ט האָט אויף אים גוזר געווען נישט צו דערציילן, וואָס ער האָט געזען.

לויט דער חסידישער לעגענדע, פלעגט דער בעש"ט, איידער ער איז אריבער קיין טאָוסט, קומען קיין קאָלאָמיי פון דאָרף קשילאָוויץ (לעבן יאזלאָוויץ), און דאָ איז ער נתגלה געוואָרן. זיין זיין־אָרט האָט ער בא־שטימט אין שול, וואָס האָט נאָך דעם געהיסן דאָס קאָסעווער שולעבל, פלעגט זיך טובל זיין אין דער מקווה פון דער אלטער באָד, וואָס מ'האָט שפּעטער גערופן „דעם בעש"טס מקווה". די חסידישע לעגענדע שרייבט צו קאָלאָמיי איין חסידישע מעשה, וואָס איז פאַרבונדן מיט דער פאָמיליע קונטשים (אויפן נאָמען פון דער פרוי קונע). עמיצער פון דער פאָמיליע האָט געקריגט אויפן בעש"ט. אין איינעם א פרייטאָג־צונאכטס איז איינער פון די קונטשים געזעסן מיט זיין ווייב און האָט גערעדט ליצנות אויפן בעש"ט און זיינע מעשות. צומאָרגנס איז געגאנגען דער בעש"ט אין מקווה און האָט געטראָפן יענעם מענטש שטיין אויף דער שוועל פון זיין הויז. דער בעש"ט האָט אים געפרעגט, צי אזוי איז מען זיך נוהג פרייטאָג־צונאכטס, צו רעדן

רכילות און לשון הרע? דער מענטש האָט אים געענטפערט, אז ער ווייסט נישט ווער עס האָט אים דע־ציילט און צי די מלאכ ם רעדן רכילות. האָט אים דער בעש"ט געזאָגט, אז מיט רעדן רכילות באשאפט מען א מלאך, און דער דאָזיקער מלאך מעג רעדן רכילות.

פון דעם בעש"טס ערשטע חסידים אין קאָלאָמיי איז באקאַנט ר' דוד בר' משה, ווענן וועלכן עס איז שוין אויבן גערעדט געווארן. ער איז געשטאָרבן אין יאָר תצ"ב (1732) אין סקאלא. נאָך מער באקאַנט איז געווען ר' לייב פון פיסטין, (15) וועלכער איז געווען אָנגענומען ביי די פירער פון חסידות אין איר ערשטער תקופה. ער איז נפטר געווארן אין קאָלאָמיי, ג' אייר תק"ה (1745) (16). פון די באקאַנטע חסידים איז אויך געווען ר' יעקב קאָפּל ברי נחמיה פייוועל, וואָס איז באקאַנט אונטערן נאָמען ר' קאָפּל חסיד, דער פאָטער פון ר' מנחם מענדל פון קאָסעוו, דער בעל מחבר פון „אהבת שלום". ר' קאָפּל איז נאָכדעם אריבער קיין טיסמעניץ, און דאָרט איז ער געשטאָרבן ט"ו אלול, תקמ"ז (1787). זיין טאָכטער האָט חתונה געהאַט מיט ר' אורי פון סטרעליסק, וואָס איז באקאַנט מיטן נאָמען „דער שרף", דער תלמיד פון ר' שלמה פון קארלין. זיין זון, ר' מנחם מענדל איז געזעסן, איידער ער איז אריבער קיין קאָסעוו, עטלעכע יאָר אין קאָלאָמיי. דאָרטן האָט זיין ווייב שוינע רחל געהאַט א קלייטל און דערפון האָבן זיי זיך אויסגעהאַלטן. ער איז געווען דער גרינדער פון דער צדיקים־דינאַסטיע האַנער.

אין יענע יאָרן האָט געוואוינט אין קאָלאָמיי די באקאַנטע צדקנית ענכע, די טאָכטער פון ר' יצחק דראָביטשער און די שוועסטער פון מגיד יחיאל מיכל פון זלאָטשעוו, וואָס האָט זיך גערעכנט צווישן די ערשטע תלמידים פון בעש"ט. איר מאַן אליעזר בן יוסף כתבן (17) איז געפאָרן קיין ארץ ישראל און ער איז דאָרט געשטאָרבן.

.2

מ טן אָנשלוס פון גאָליציע צו עסטרייך, נאָך דער ערשטער צעטיילונג פון פוילן אין יאָר 1772, זענען פאָרגעקומען ענדערונגען אינעם לעבן פון די דאָרטיקע קהילות.

לויט דער „יידן־אָרדענונג" פון דער קייזערין מאריא טערעזא פון יאָר 1776 זענען די יידן פון גאָליציע אָרגאַניזירט אין א ספעציעלער קערפערשאפט, וואָס אין איר שפּיץ איז געשטאַנען די הויפּט־פירונג פון די יידן אין גאָליציע. זי איז געווען צוזאמענגעשטעלט פון קהילות מיט 6-12 פּרנסים בראש. די קהילות אין יעדן קרייז אין גאָליציע זענען געווען פאָרטיילט אין 6 דיסטריקטן. זיי זענען געשטאַנען אונטער דער פירונג פון א פּרנס. אויף זיי האָבן געהאַט צו זאָגן זעקס פּרנסים פון דער מדינה, מיט

דעם רב פון דער מדינה בראש. די 6 קרייז־פֿרנסים און די 6 מדינה־פֿרנסים מיטן רב פון דער מדינה אין דער שפּיץ, האָבן געבילדעט די הויפּט־פֿירונג פון די יידן אין גאַליציע.

אינעם יאָר 1785 איז די דאָזיקע אָרגאַניזאַציאָנעלע פֿאָרם ליקווידירט געוואָרן. עס זענען בלויז פֿאַרבליבן די פֿרנסים פון די אָרטיקע קהילות. אויסער די קהילות פון לעמבערג און בראָד, וואו עס זענען געשטאַנען בראש 7 פֿרנסים, זענען אין דער שפּיץ פון די איבעריקע קהילות, קאָלאָמיי אַריינגערעכנט, געווען 3 פֿרנסים. זייער אויפּנאַבע איז געווען צו רעפֿרע־זענטירן זייערע קהילות ביי דער מאַכט, צו זאָרגן פֿאַר די אָרעמעלייט פון דער קהילה, צו האָבן די אויפּזיכט, צוזאַמען מיטן רב, אויף דער רעגיס־טראַציע פון געבורטן, חתונות און טויט־פֿאַלן, צו אייגקאַסירן די קהילה־שטייערן, און אָנצופירן אַלע קהילה־ענינים. פֿאַקטיש זענען די פֿרנסים געווען אָפּהענגיק פון דער קרייז־מאַכט, און זיי זענען געווען אונטער־געוואָרפן צו אירע באַפֿעלן.

קאָלאָמיי איז געווען אָרומגערינגלט פון 8 סך נישט־באַארבעטע און נישט־באַבויטע שטרעקעס לאַנד. די געדיכטע וועלדער אָרום דער שטאָט זענען אויסגענוצט געוואָרן אָן קיין שום עקאָנאָמישער אויסרעכענונג. דאָס רוב הייזער אין מיטן שטאָט און אין די הויפּט־נאַסן זענען געווען אין יידישע הענט, וואָס האָבן פֿאַרגעשטעלט מיט זיך די איבערוועגנדיקע מער־הייט פון דער באַפֿעלקערונג. די קריסטן האָבן צום גרעסטן טייל גע־וואוינט אין די פֿאָרשטעט, וואו זיי האָבן זיך באַשעפֿטיקט מיט מלאכה און לאַנדווירטשאַפֿט. אז עס זענען אויסגעבראָכן שריפות און 8 סך הילצערנע הייזער זענען פֿאַרברענט געוואָרן, האָט די מאַכט פֿאַרבאָטן דאָס בויען פונדאָסניי הילצערנע הייזער און האָט דערלויבט בלויז בנינים פון ציגל און שטיין. צום סוף פון די אכציקער יאָרן פון 18טן יאָרהונדערט האָט קאָלאָ־מיי אָנגעהויבן צו בויען געבוידעם פון ציגל און שטיין, און אזוי אָרום האָט די שטאָט אָנגעהויבן באַקומען 8 גרויס־שטאָטישן כאַראַקטער (18).

די שטאָט קאָלאָמיי און אומגעגנט האָבן פֿאָרגעשטעלט מיט זיך ביז צום יאָר 1782 8 ספּעציעלן קרייז. אָבער אויפֿן גרונט פון געזעץ פון 22טן מערץ, 1782, איז דער דאָזיקער קרייז אָנגעשלאָסן געוואָרן, צוזאַמען מיט טיסמיניץ, אָן דעם פֿאַראייניקטן קרייז פון סטאַניסלאָוו.

אין דעם ערשטן פֿעריאָד פון איר הערשאַפט אין גאַליציע האָט עסטרייך באַטראַכט די יידן פֿאר 8 פֿרעמדן עלעמענט, וואָס מען דאַרף בלויז טאָלע־רירן און באַשיצן. אויך די דאָזיקע שוץ און טאָלעראַנץ דאַרפן זיי קויפן מיט שטייערן און ספּעציעלע אָפּצאָלן. ווי פֿרעמדע זענען זיי אויסגעשלאָסן געוואָרן פון דער פֿאַרטיידיקונגס־ראַם, און מ'האָט אויף זיי אַרויפּגעלייגט פיל גרעסערע שטייערן ווי אויף די אַנדערע טיילן פון דער באַפֿעלקערונג. די עסטרייכישע אַדמיניסטראַציע איז אויסן געווען ווי אמשנעלסטן צו

ענדערן די יידן און זיי צופּאַסן צו די נייע באַרינגונגען. נאָר די אומציליקע פּאַראַדענונגען, תקנות און דעקרעטן, מיט וועלכע עס זענען פּאַרפּלייצט געוואָרן די יידן אין גאַליציע לויטן פּאַרשלאָג און לויט דער איניציאַטיוו פון דער רעגירונג אין לעמבערג, און לויט דער באַשטעטיקונג פון דער צענטראַלער רעגירונג אין ווין, — האָבן אַריינגעבראַכט בלויז א תוהו ובוהו.

אין לויף פון דער צייט האָט דער עסטרייכישער ביוראָקראַטישער אפּאַראַט אָנגעהויבן ביסלעכווייז צו פּאַרשטיין, אז עס לאָזט זיך נישט דורכפירן קיין רעפּאָרמען אין יידישן לעבן דורך דעקרעטן און פּאַראַדענונגען.

דער גורל פון דער קאָלאָמייער קהילה איז געווען פונקט ווי דער גורל פון אַלע יידישע קהילות אין גאַליציע.

טראָץ די פּאַרשידענע שווערישקייטן האָט זיך דאָ אָנגעהויבן צו אָנטוויקלען די יידישע באַפעלקערונג אין ווירטשאַפטלעכן זין און האָט זיך אויך אָנגעהויבן קאָנטיק צו פּאַרגרעסערן.

אינעם יאָר 1776 האָבן די קאָלאָמייער יידן געוואוינט אין א קליינער צאָל הייזער, ד. ה., אז אין יערן הויז האָבן געלעבט 10-11 נפשות. די הייזער זענען צו יענער צייט געווען קליין און שלעכט געבויט, און עס איז געווען א שטיקעניש אין די יידישע דירות.

דער רוב פון דער יידישער באַפעלקערונג איז באַשטאַנען פון דעטאַסוחרים, קרעמערס און שענקערס.

איינע פון די ערשטע צילן פון דער אַדמיניסטראַציע איז געווען צו ליקווידירן די יידישע שענקערס אין גאַליציע, אין וועלכע זי האָט געזען דעם עיקר׳דיקן פּאַקטאָר, וואָס שטערט דער אָנטוויקלונג פונעם פויערישטאַנד.

אויפן יסוד פון אַן אָנקעטע, וואָס איז אַדורכגעפירט געוואָרן צווישן די 18 קרייז־פירער, איז געקומען די צענטראַלע רעגירונג צום דאָזיקן באַשלוס, הגם בלויז 8 קרייז־פירער האָבן זיך אַרויסגעזאָגט פּאָזיטיוו פאַר דער ליקווידאַציע פון די שענקערס, — און דאָס אַרויסגייענדיק פון דער הנחה אז די ליקווידאַציע פון די שענקערס וועט צווינגען די יידן זיך צו באַשעפטיקן אויף א פּראָדוקטיוון אופן. דעם זעלביקן שטאַנדפונקט האָבן פאַרטראָטן אויך די מאַכט־האָבער אין קאָלאָמיי.

אָבער טראָץ די פּאַראַדענונגען און די פּרואוון, וואָס זענען געמאַכט געוואָרן לויט דער איניציאַטיוו פון אויבן, איז נישט געלונגען אונטער דער הערשאַפט פון מאריא טערעזא צו דערגרייכן פּאָזיטיווע רעזולטאַטן און א וועלכע עס איז פאַרבעסערונג אין דעם עקאָנאָמישן לעבן פון די יידן אין גאַליציע. דערפאַר איז קיין וואונדער נישט וואָס די עקאָנאָמישע לאַגע פון די יידן אין גאַליציע אונטער דער הערשאַפט פון איר יורש, דעם קייזער יאָזעף דעם צווייטן, איז געווען אזוי שלעכט, אז די רעגירונג איז

געשטעלט געוואָרן פאר א שווער פּראָבלעם: וואָס טוט מען צו ענדערן דעם וואַקלדיקן מעמד פון די יידן.

אויף די יידן זענען ארויפגעלייגט געוואָרן, ווי א צולאָג צו די שטייערן, נאָך פארשידענע פארבאָטן. דער שווערסטער פארבאָט איז געווען פארבונדען מיט חתונה־האָבן. ווער עס האָט געהאט א הכנסה פון הונדערט גילדן א יאָר, האָט געדארפט באצאָלן פאר דער חתונה פון זיין ערשטן זון דריי דוקאטן, פאר דער חתונה פון צווייטן זון — 6, און פון דריטן — 12 דוקאטן. פאר יעדער ווייטערדיקער חתונה פון א זון, האָט דער פאָטער געדארפט באצאָלן ניט ווייניקער ווי 30 דוקאטן פאר דער דערלויבעניש חתונה צו האָבן.

אָך און ווי איז געווען דעם וואָס האָט חתונה געמאכט זיינע קינדער אן א דערלויבעניש פון דער מאכט. אזוי האָט מען, למשל, אין יאָר 1774 קאָנפיסקירט דאָס פארמעגן פון צוויי יידן, וואָס האָבן חתונה געמאכט זייערע קינדער אן א רעגירונגס־דערלויבעניש. זייער פארמעגן האָט מען אוועקגענעמען די משומדים סימאָנאָוויטש. און זיי, די צוויי יידן, האָט מען ארויסגעטריבן פון גאַליציע.

אפילו פאר באַטיילִיקן זיך אין אומגעזעצלעכער חתונה זענען ארויפגעלייגט געוואָרן שווערע שטראָפן.

אין צוזאַמענהאַנג מיט די פארבאָטן דארף אויך דערמאָנט ווערן דער פארבאָט חתונה צו האָבן מיט קרובים (1785), און צו באַערדיקן מתים פאר צוויי מעת לעת; ס'איז אויך פארארדנט געוואָרן, אז א גט מוז דורכגעפירט ווערן אין מלוכהשן געריכט.

אינעם יאָר 1785 זענען ליקווידירט געוואָרן די רעשטלעך פון דער קהילה־אויטאָנאָמיע און עס זיינען אנולירט געוואָרן אלע פאָליטישע און יורידישע פריוויליגיעס. די שטייערן האָט מען נישט ארויפגעלייגט אויף גאַנצע קהילות, נאָר אויף יעדן ייד באזונדער, און דאָס איינקאַסירן איז איבערגעגעבן געוואָרן די רעגירונגס־באַאמטע. די יידישע באַפעלקערונג איז געשטעלט געוואָרן אין פאָליציאישע ענינים אונטער דער יוריסדיקציע פונעם מאַגיסטראַט. אויף אזא אופן איז די קהילה באַרויבט געוואָרן פון איר נאַציאָנאַלן כאַראַקטער, און זי איז פארוואַנדלט געוואָרן אין עקס־קלוסיוועך רעליגיעזער געזעלשאפט.

יאָזעף דער צווייטער איז געווען אן אָנהענגער פון פאָליטיש־וויסנשאפטלעכע אָנשויאונגען, לויט וועלכע ער האָט גענגליבט אז ער וועט לייזן דאָס יידישע פּראָבלעם אויפן וועג פון באזעצן זיי אלס פויערים אויפן באָדן. אינעם יאָר 1782 איז ארויס א פארארדענונג פון ווין, אז די יידן, ערד־אַרבעטער, וועלן צאָלן בלויז א העלפט פון דעם חתונה־שטייער און אין א קורצער צייט ארום וועלן זיי פולשטענדיק באפרייט ווערן. פונעם דאָזיקן אפּצאָל. אָבער מיט דער גרינדונג פון א יידישער קאָלאָניע האָט מען אנ־

נ׳הויבן ערשט אין יאָר 1785, נאָכדעם ווי עס איז ארוים די קייזע־לעבע פאָ־דענונג דעם 16טן יולי, און אין פּ־ילינג 1786 האָט זיך געגרינדעט די ערשטע יידישע קאָלאָניע אינעם דאָרף דאָמבראָווקע לעבן ניי־סאָנדז. נאָכדעם האָט זיך געגרינדעט די קאָלאָניע „ניי־בבל" נאָענט פון דער שטאָט באָלעכאָוו. נאָך עטלעכע קלייגע קאָלאָניעס האָבן זיך געגרינדעט, נאָר זיי האָבן נישט מאריך־ימים געווען.

לויטן רעגירונגס־פּראָגראַם איז באַשטימט געווארן, אז קאָלאָמיי דאַרף געבן 20 יידישע משפחות פון דער אַלגעמיינער צאָל קאָלאָניסטן — 1.410 — אין גאַליציע. פאַקטיש האָבן זיך אָבער באַזעצט ביז צום סוף פון 1794 בלויז 10 משפחות פון קאָלאָמיי, פון זיי — 20 מענער, 36 פרויען און 62 קינדער אונטער 18 יאָר (35 יינגלעך און 27 מיידלעך). דאָס פּאָ־מעגן פון די דאָזיקע קאָלאָניסטן איז באַשטאַנען פון: 20 הייזער, 20 שיירן און שטאַלן, 248 באָרן־פּאַרצעלן, 20 לאַנדווירטשאַפּטלעכע כלים, 25 פערד, 46 אָקסן, 56 קי (19).

דער בודזשעט אויף קאָלאָניזאַציע האָט געדאַרפט געדעקט ווערן דורך די קהילות. די הוצאות פון איין משפּחה אוא האָט זיך גערעכנט אין דער הויך פון 250 פלאָרין. יעדע 25, 30, 40 משפּחות זענען געווארן פאָ־פּליכטעט צו קאָלאָניזירן איין באַדערפטיקע משפּחה.

פון דער אַלגעמיינער צאָל קאָלאָניסטן וואָס איז דערגאַנגען צו 91 משפּחות אין גאַנצן קאָלאָמייער קרייז וועלכער האָט איינגעשלאָסן, פאַר־שטייט זיך, אויך די שטאָט קאָלאָמיי אַליין, זענען פאַרבליבן אין יאָ־ 1822 בלויז 83 פאַמיליעס אויפן באָדן און אַלע זענען אויסגעהאַלטן געווארן דורך די קהילות. (קיין איינציקע משפּחה האָט זיך ניט באַזעצט אויפן באָדן אויף איר אייגענעם חשבון.)

פונקט ווי אין אַלע קהילות אין גאַליציע, אזוי אויך אין קאָלאָמיי, האָבן די יידן געליטן פון שטייער־יאָך, וואָס האָט נישט ווייניק גורם געווען צו דער שווערער לאָגע. אויסער דעם טאָלעראַנץ־שטייער, האָבן די יידן דעמאָלט געצאָלט פּאַרש דענע שטייערן און אָפּצאָלן.

ווי מיר האָבן שוין אויבן דערמאָנט, האָבן זיך דאָס רוב יידן באַ־שעפטיקט מיט שענקעריי; נישט איינמאָל איז די צאָל יידישע משפּחות געווען אידענטיש מיט דער צאָל שענקען. ס׳איז געווען א ספּעציעלער באַ־אַמטער, אייגצוואַרדנען אַלע ענינים, וואָס זענען פאַרבונדן מיטן איינקאַ־סירן דעם פּליישטייער. זיין יערלעכער געהאַלט איז דערגאַנגען צו א ס׳מע פון 200 פלאָרין, און א יידישער שרייבער וואָס האָט באַקומען א יע־לעך געהאַלט פון 350 פלאָרין.

צום באַדויערן באזיצן מיר נישט קיין געניוע פּרטים ווענן דער צאָל און דעם צוזאַמענשטעל פון דער יידישער באַפעלקערונג אין קאָלאָמיי גופא. אין יאָ־ 1788 איז דורכגעפירט געוואָרן א ציילונג אין גאַנץ גאַליץ ע. עס

זענען פאראן פרטים וועגן דער צאָל יידן אין סטאַניסלאַווער קרייז, צו ווילכן עס האָט געהערט אויך די שטאָט קאָלאָמיי. לויט דער דאָזיקער ציי־לונג זענען געווען אין סטאַניסלאַווער קרייז 11 קהילות, נעמלעך: סטאַניס־לאָוו, טיסמענ׳ץ, באָ־אָטשין, קאָלאָמיי, יאַבלאָנאָוו, קאָסעוו, קיטעוו, אָבער־טין, נאַדוורנע, מאַריאַמפאָל און מאָנעסטריזשטש. די דאָזיקע קהילות האָבן געציילט 3,530 פאַמיליעס, וואָס האָבן איינגעשלאָסן 17,342 נפשות, פון זיי — 8,584 מענער און 8,758 פרויען.

אין דעם יאָר 1790 זענען געווען 3,351 משפחות אינעם סטאַניסלא־ווער קרייז, און זיי האָבן געצאָלט 13,404 פלאָרין טאָלעראַנץ־שטייער. אין יאָר 1792 האָבן אין סטאַניסלאַווער קרייז געצאָלט דעם דאָזיקן שטייער 3,252 פאַמיליעס, וואָס האָבן באַטראָפן 15,420 נפשות.

אויסער מיט שענקערי, דעטאַל־האַנדל און פּערלערי, האָבן זיך די קאָלאָמייער יידן פאַרנומען מיט האָלץ־מסחר, עקסקלוסיוו דאָס פּאַכטן פון וועלדער, וואָס איז געווען פאַרבאָטן יידן זינט דעם יאָר 1780, מיט פּאָטאַש און זאַלץ. ס׳איז אָבער געווען פאַ־באָטן די יידן צו טראַנספּאָרטירן דאָס זאַלץ פון דעם פּראָדוצי־ר־פּלאַץ אויפן מאַ־ק־פּלאַץ. קאָלאָמייער יידן האָבן זיך אויך באַשעפטיקט מיט טאַבאַק־פּלאַנטאַציע, וואָס איז געווען א זייער וויכטיקער ווירטשאַפּטס־צווייג. אין קאָלאָמיי זענען אויפגעשטעלט געווארן דריי־שטאָקיקע טאַבאַק־מאַגאַזינען (20). א יידישע געזעלשאַפט, אין וועלכער עס האָבן זיך באַטיליקט די ברידער אברהם און שלמה קריגס־האָבער און משה לעוו, פלעגט יעדעס יאָר פאַרקויפן 2,500 צענטנער טא־באַק־בלעטער (21) צו די יידישע פּאַכטערס פון דער טאַבאַק־אַדמיניסטרא־ציע אין גאַליציע: משה האָניק און יוסף שרענק.

אויך פייוול הערשל איז געווען א באַאַמטער טאַבאַק־סוחר. פייוול הערשל איז געווען א טיפּ פון א קהל־תקיף, וואָס האָט אויסגענוצט יעדע געלעגנהייט פאַר זיין טובה וועגן. אין אויגוסט ,1784, האָט אים די מאַכט געמאָלדן, אז ער קאָן באַקומען זיין לוין אין קרייז־ביורא פון זאַלישטשיק, פאַ־ זיינע מעלדונגען וועגן געהיימע חתונות ביי יידן. אָבער ער איז נישט געווען קיין יחיד אין זיין דור. ס׳איז נישט געווען קיין קהילה אין גאַליציע, וואו עמעצער פון אירע ראשים זאָל זיך נישט האָבן באַשעפטיקט מיט דער מלאכה פון מסירות און געהיימע מעלדונגען צו דער מאַכט. אזעל־כע דערשיינונגען זענען געווען א פּראָדוקט פון דעם רעזשים. דער זעל־ביקער פייוול הערשל איז געווען פון די ראשים פון דער קהילה און ער האָט זיך פאַרפלאַנטערט צוליב די קהילה־חשבונות אין אן אויספּאָרשונג, וואָס האָט זיך געפירט קעגן אים און קעגן דעם סעקרעטאַר און קאַסיר פון דער קהילה, שמואל נאַטע. אמת, זיי ביידע האָבן אָנגעגעבן א קלאָג קעגן ערטל, דעם קרייז־גובערנאַטאָר פון סטאַניסלאַוו, אז אויפן גרונט פונעם העז־קאַמפּיין מצד דעם מעקלער מענדל מאַרקום האָט ער פאַרפירט קעגן

זיי א משפט וועגן אומאָרדענונגען אין דער קהילה־קאַסע. ווי א פּועל יוצא פון דער דאָזיקער אויספֿאָרשונג האָט מען אָפּגעזאָגט פון זיין אמט דעם סעקרעטאָר פון דער קהילה, שמואל נאָטען, און צוזאמען מיט אים אויך וואָלטערן, דעם יידישן שרייבער אין קאָלאָמיי.

אין זייער אָנקלאָג־שריפט קעגן ערטל האָבן זיי זיך באַקלאָגט אויף די אונטערדריקונגען, פון וועלכע זיי האָבן געליטן, און אז ער האָט גע־פירט די אויספֿאָרשונג אָן שום באַגרינדונג. אויסער דער דאָזיקער קלאָגע, זענען דערלאַנגט געווארן קלאָגעס קעגן דעם דאָזיקן ערטל מצד יידן אין נאָדוועךנע און אין קאָלאָמיי. די רעגירונג האָט געפֿאָדערט פון ערטלען, דעם 30טן דעצעמבער, 1784,א געוויזן באריכט וועגן דער דאָזיגער פראָגע, און האָט אים גלייכצייטיק געמאָלדן אז עס וועט געשיקט ווערן קיין סטא־ניסלאָוו, אויפן חשבון פון קרייז־גובערנאַטאָר, א גובערניע־ראָט, כדי צו פֿאָרשן דעם נאַנצן ענין. במשך פון דער אויספֿאָרשונג האָט זיך ארויסגע־שטעלט, אז אין דעם ענין זענען געווען פֿארמישט אויך די קאָמיסאָרן רימאין און גראָם, ווי אויך א צאָל אָנגעשטעלטע, צוליב נעמען מתנות און כאַבאר פון יידישע מעקלערס. אין דעם ענין האָט זיך אריינגעמישט אויך די צענטראַל־רעגירונג אין ווין און האָט געפֿאדערט צו לויקווידירן דעם „מאַנגל אין פֿארוואַלטונג" און דאָס נעמען כאַבאר, ווי אויך צו פֿארבאָטן דאָס באַנוצן זיך מיט יידישע אַנענטן, וואָס פילן אויס ראָלעס פון שתדלנים קעגנאיבער דער מאַכט. די אויספֿאָרשונג קעגן ערטלען האָט זיך געצויגן עטלעכע חדשים, און האָט זיך געענדיקט ערשט אין יוני, 1786, מיט דער דעמיסיע פון וואָלטערן און מיט א פֿארוואורף קעגן ערטלען (22).

אין שייכות מיט די דאָזיקע אויספֿאָרשונגען האָט זיך באַקלאָגט די קהילה אין קאָלאָמיי, צוזאמען מיט די קהילות אין טיסמעניץ, נאָדוועךנע אין קיטעוו אויף די מעשים פון סוב־פּאַכטערס פון פּליש־שטייער אין בראָד, ווי אויך אויף די מעשים פון די יידישע שטייער־פּאַכטערס קאָפּלער און וואָפּסטאַל (23).

א וויכטיקער ווירטשאַפטלעכער צוויג, וואָס האָט זיך געפונען אין יידישע הענט, איז געווען: וואָקס, האָניק און חלב. אין יאָר 1786 האָט לייזער לייבל באַקומען פֿאר אַן אָפּצאָל פון 200,000 פלאָרין די פּאַכט פון וואָקס, האָניק און חלב. עס האָט זיך אים געלוינט צו באַצאָלן פֿאר א צענטנער האָניק 10 פלאָרין, הגם דער מארק־פּריז איז דעמאָלט געווען 7-6 פלאָרין (24).

א דאנק דער געאָגראַפֿישער לאַגע פון קאָלאָמיי זענען פֿארבריטערט געווארן אין דער תקופה פון דער עסטרייכישער מאַכט די האַנדלס־באציע־אונגען מיט וואַלאַכיע און מאָלדאַווע, באַזונדערס נאָך דער דעראָבערונג פון דער בוקאָווינע. עסטרייך איז געווען פֿאראינטערעסירט אָנהאַלטן די האַנ־

דעלס־באציאונגען מיט די דאזיקע לענדער, כדי צו אימפּאַרטירן פּי און פּארשידענע לאנדווירטשאפטלעכע פּראדוקטן.

די יידן האבן קאנצענטרירט אין זייערע הענט וויכטיקע האנדלס־צווייגן, ווי פּי־האנדל און פערד־מסחר, ווי אויך דעם האנדל מיט לאנד־ווירטשאפטלעכע פּראדוקטן. דער האנדל האט זיך געצויגן פון דער בוקאווינע דורך קאלאמיי צו אנדערע שטעט פון גאליציע און פון דארט ווידער האט זיך געפירט דער זאלץ־האנדל מיט דער בוקאווינע און מאלדאווע. דער פּי־האנדל פון דרום־גאליציע און מאלדאווע איז, אמת, געווען דאס רוב קאנ־צענטרירט אין די הענט פון ארמענישע פּי־הענדלער פון סטאניסלאוו. אבער דאס רוב ליפּערנטן זענען געווען יידישע סוחרים פון קאלאמיי (26). ס'איז אינטערעסאנט אז א פּראפעסאר אויף דעם לעמבערגער אוניווערסיטעט, באלטזאר האקע, וואס פלעגט מאכן יעדעם יאר אויספלוגן איבער גא־ליציע, גיט איבער, אז אין קאלאמיי, וואס איז איינע פון די וויכטיקסטע שטעט אין גאליציע, זענען אלע ווירטשאפטס־צווייגן אין יידישע הענט.

אלס פּועל יוצא פון דער „יודען־אַרדנונג" פון יאזעף דעם צווייטן, דאטירט דעם 20טן מערץ, 1786, וואס האט ארויפגעלייגט אויף יידן א סך פּארפליכטונגען, באזונדערס זענען זיי געווען פּארפליכטעט אויפצושטעלן אלגעמיינע שולן פאר דער יידישער יוגנט, האט זיך געשטארקט די אוים־וואנדערונג פון די יידן, וואס האבן זיך געפונען אין די קרייזן נאענט צו דער וואלאכיש־מאלדאווישער גרענעץ. אויך קאלאמייער יידן האבן געצויגן צו דער דאזיקער גרענעץ. עס איז דערגאנגען אזוי ווייט, אז די ווינער רע־גירונג האט נעגעבן אנווייזונגען איר קאנסולאט אין יאס נישט צו געבן די דאזיקע עמיגראנטן קיין קאנסולארישן שוץ (27).

ווי אין אנדערע קהילות אין גאליציע, אזוי אויך אין קאלאמיי האט זיך געגרינדעט אין יאר 1788 א יידישע פאלקס־שול, לויטן פּראגראם פון הערץ האמבערג, און איז באשטעטיקט געוואָרן פון דער רעגירונג. אלס לערער האט דא אמטירט לייזער פּריד און זיין יערלעך געהאלט איז גע־ווען 200 פלארין (28).

די שווערסטע פּראַרדענונג איז אבער געווען פון 17טן פעברואר, 1788, וואס האט פּארפליכטעט יידן צו מיליטער־דינסט. די דאזיקע פּאר־אַרדענונג האט פּארשטארקט דאס אנטלויפן פון יונגעלייט קיין פוילן און דער מאלדאווע. נאר אין צוויי יאר ארום איז אנולירט געוואָרן דאס אסענטי־רונגס־געזעץ, נאכדעם ווי די מאכט האט זיך איבערצייגט, אז די יידן וועלן נישט גיין צום מיליטער־דינסט. אנשטאט דער אסענטירוונג האט מען פּאר יעדן מיליטער־פליכטיקן יונגערמאן באצאלט א סומע פון 30 גילדן. דער דאזיקער צושטאנד האט אנגעהאלטן ביז צום יאר 1804.

א ביטער קאפּיטל, פול מיט אונטערדריקונגען פון די יידישע מאסן,

האָט זיך אָנגענהויבן אינעם לעבן פון די גאָליציישע יידן מיט דער אײנפירונג פון ליכט־שטייער, זינט דעם 11טן נאָוועמבער, 1797. די צייט פון „ליכט־פאַכטערס" האָט זיך טרויעריק איינגעקריצט אינעם לעבן פון אַלע קהילות.

דער שטייער־יאָך איז געוואָרן גרעסער פון יאָר צו יאָר, אַזוי ווייט, אַז אין יאָר 1811 האָט זיך אָנגעזאַמלט א גרויסער חוב פון שטייערן פאַר פלייש און פאַר די שבת־ליכט, ווי אויך שולד־בריוו פון דער מדינה, וואָס די יידן זענען מחויב געווען אויסצוקויפן. אינעם יאָר 1815 זענען דער־לאַנגט געוואָרן דער מאַכט אָנקלאָגן קעגן די פֿרנסים פון דער קהילה. מען האָט די פֿרנסים באַשולדיקט אין אומערלעכער פאַרוואַלטונג מיט די קהילה־געלטער און אין אויסנוצן דעם שטייער פאַר זייער טובה, און אין צוזאַמענארבעט מיט די פאַכטערס. דאָס קרייז־אַמט האָט ליקווידירט די קהילה־פירערשאַפט — דאָס יעלביקע איז געשען אויך אין סטרי און אין בראָד — און האָט נאָמינירט נייע קהילה־פֿרנסים.

קאָלאָמייער יידן האָבן זיך באַוונדערט באַקלאָגט איבער דעם אופן פון דער שטייערן־פאַרטיילונג, וואָס דעם גרעסטן טייל פון זיי פלענט מען אַרויפלייגן אויף די אָרעמע איינוואוינער און מען האָט געשאַנעוועט די רייכע שיכטן. צוליב דער דאָזיקער לאָגע האָבן זיך אָנגעזאַמלט שטייער־חובות. נאָר די מאַכט האָט נישט געליינט קיין אַכט אויף דער בקשה פון די קאָלאָמייער יידן און האָט געפאָדערט צו דעקן די שטייער־חובות.

אין יאָר 1812 זענען געווען אין קאָלאָמיי 427 יידישע משפחות, וואָס האָבן געציילט 2,033 נפשות, 986 מענער און 1,047 פרויען. אינעם גאַנצן קאָלאָמייער קרייז זענען געווען 2,484 יידישע משפחות וואָס האָבן געציילט 11,205 נפשות, פון זיי — 5,514 מענער און 5,691 פרויען. די צאָל יידן אינעם קאָלאָמייער קרייז האָט זיך נישט פיל געביטן אין די דאָזיקע יאָרן. אין יאָר 1819 זענען געציילט געוואָרן 2,473 יידישע משפחות און פון זיי — 91 פאַמיליעס, וואָס זענען געווען באַשעפטיקט ביי לאַנדווירטשאַפט.

ס'וועט זיין אינטערעסאַנט צו באַקענען זיך מיט דעם פֿראַפעסיאָנעלן צוזאַמענשטעל אין יאָר 1820.

אינעם גאַנצן קרייז זענען געווען 757 יידישע סוחרים, וואָס האָבן זיך באַשעפטיקט אין האַנדל מיט תבואה און מיט פאַרשידענער לאַנדווירטשאַפטלעכער פּראָדוקציע, לעבנסמיטל, פעלן, גאַרבערייַ, זאַלץ, פי, וואַקס, מאַלץ און האָפן. אינעם גאַנצן קרייז זענען געציילט געוואָרן 334 דעטאַל־סוחרים, און עס זענען געווען 488 באַלעבאַטים פון וואַרשטאַטן און פאַבריקלעך, פון זיי — 201 בראַנפן־פּראָדוצענטן (אויף 2,015 אין גאַנץ גאַליציע), 20 בוי־סטאַליערס (אויף 69 אין גאַנץ גאַליציע), 9 ליכט־מאַכער (38 אין גאַנץ גאַליציע), 3 דעקן־וועבערס, וואָס זענען דע־

מאָלט געווען די אייגציקע אין גאנץ גאַליציע, 252 פאַרשידענע האַנטווערקער, ווי שנייידערס, שוסטערס, קירזשנערס און שטריק־דרייערס.

פון די ציפערן קאָן מען לערנען, אז די עקאָנאָמישע לאַגע פון די קאָלאָמייער יידן האָט זיך אין אָנהייב פון 19טן יאָרהונדערט כסדר פאַרבעסערט. אינעם יאָר 1826 זענען אינעם קאָלאָמייער קרייז געווען 67 יידישע הורטאָווניקעס פון 72 הורט־פירמעס. לויט דער ציילונג האָבן די יידן אין קאָלאָמיי דעמאָלט אויסגעמאַכט א העלפט פון דער אַלגעמיינער אַרטיקער באַפעלקערונג.

אין די יאָרן 1818־1819 האָט אויסגעבראָכן אין דער קהילה א קאַמף קעגן דעם וועד־הקהילה. אין דער שפיץ פון די קעגנער איז געשטאַנען משה לייבריך, וואָס האָט פאַרוואָרפן די מאַכט מיט מעמאָראַנדומס און בריוו, אין וועלכע ער האָט זיך באַקלאָגט אויף די פּרנסים פון דער קהילה און זייערע מעשים קעגן דער באַפעלקערונג, וואָס זיי האָבן אויסגענוצט אויף א שוואַרן אופן ביי דער פאַרטיילונג פון שטייערן. דאָס קו״ז־אַמט האָט געפירט לענגערע אויספאָרשונגען, אין וועלכע עס זענען געווען פאַרמישט אויך די שטייער־פּאַכטערס און זייערע אַגענטן. אין יאָר 1819 זענען ליקווידירט געוואָרן אַלע פּרנסים, און עס זענען נאָמינירט געוואָרן נייע אויף זייער אָרט. נאָר דער צושטאַנד האָט זיך נישט געענדערט (30).

א דאַנק די באַמיאונגען פונעם דעמאָלטיקן קאָלאָמייער רב, ר׳ גרשון, איז אין 1820 געגרינדעט געוואָרן די הילפיקע חברה „גמילות חסדים", מחמת „עס האָבן זיך שוין אויסגעלאָזט די אַלטע און עס זענען געקומען יונגע מענטשן", וואָס האָבן אָנגעהויבן צו פאַרנאַכלעסיקן די מצווה פון „מטפל זיין זיך מיט מתים, בפרט ביים טראָגן די מיטה".

אין די סטאַטוטן פון דער חברה זענען פעסטגעשטעלט געוואָרן די התחייבותן פון די חברים און זייערע אויפגאַבן. יעדן חול־המועד פּסח איז פאַרגעקומען די אָפּשטימונג. 5 כשרע בוררים האָבן אויסגעוויילט דריי גבאים, לויט דער מערהייט שטימען. דער גבאי איז געווען מחויב צו פּראָווען יום־טוב א סעודה פאַר די חברים.

אויסער די ענינים פון קבורה און מיט אַלץ וואָס איז פאַרבונדן מיטן מת, דאַרפן די חברה־לייט זיך מטפל זיין אויך מיט קראַנקע אין שפּיטאָל און זאָרגן פאַר זייער באַקוועמלעכקייט און זיי „מחיה נפשות" זיין.

אין פאַל, וועו דער בר־מינן איז ביים לעבן געווען א גרויסער גביר, האָט דער גבאי ניט קיין רשות אַליין צו באַשטימען די סומע פאַר זיין קבורה אָן דעם וויסן פון די גבאים פון דער חברה. אין ספּעציעלע פּושקעס דאַרפן וועלן געזאַמלט די נדבות פאַר דער חברה. אין ספּעציעלע תקנות, איינגעאָרדנט לויטן א״ב, זענען באַצייכנט געוואָרן די פּליכטן און די רעכט פון די גבאים.

3.

די צייט פון דער עסטרייכישער רעוואָלוציע פון יאָר 1848 אין דער געשיכטע פון די יידן אין גאַליציע איז איינגאַנצן אין צייכן פון שווערן געראַנגל צווישן די פרומע יידן און די חסידים פון אין זייט און די ניי־אַנטשטאַנענע משכילים פון דער אַנדערער זייט.

אין קאָלאָמיי איז עס געלונגען דעם חסידיזם צו שלאָגן פאַרצווייגטע ווּאָרצלען און צו באַהערשן דאָס קהילה־לעבן. דאָקענן האָט די השכלה אַנגעהויבן זיך צו פאַרשפּרייטן מיט פאַמעלעדיקע טריט; זי איז נישט געווען געוג שטאַרק און זי האָט אויך נישט געהאַט קיין באַקאַנטע פער־זענלעכקייטן, ווי די משכילים פון בראָד, טאַרנאָפּאָל, לעמבערג טיסמעניץ און באָלעכאָוו.

אינעם קאַמף פאַר פאַרשפּרייטן די אַלגעמיינע קולטור, וואָס האָט זיך צעפלאָקערט במשך פון די דאָזיקע יאָרן אין אָט די אַלע קהילות, איז נישט געווען קענטיק דער טייל פון קאָלאָמיי. נאָך מער: זי איז כמעט אינגאַנצן געווען אויסערהאַלב דעם געראַנגל צווישן די פרומע און די השכלה־אַנהענגער. ס'איז נישט פאַראַן קיין שום סימן פון משכילים, וואָס האָבן געשטרעבט אַריינצובערענגען רעפאָרמעס און ענדערונגען אינעם אי־נערלעכן לעבן פון די יידן; ס'זענען אויך נישט געמאַכט געוואָרן קיין שום פּרואוון זיך אָפּצושיידן פון די באַשטייענדיקע שולן און בתי־מדרשים און בויען א שול פאַר די פראָגרעסיוו־דענקנדיקע, ווי עס האָבן געטאָן די משכילים פון טאַרנאָפּאָל אין יאָר 1820. דאָ האָט זיך אויסגעפאָרמירט א שטאַנדהאַפטיק חסידיש לעבן. דערפאַר איז נישט קיין וואונדער, וואָס די חסידים פון קאָלאָמיי האָבן געמאַכט אָנשטרענגונגען צו ווירקן אויפן צדיק פון סאַדיגערע, ר' ישראל פרידמאַן, — בעת די מאַכט אין בוקאָווינע האָט אַרויסגעגעבן קעגן אים א דעפאָרטאַציע־באַפעל פון סאַדיגערע — אז ער זאָל זיך באַזעצן אין קאָלאָמיי. פאַקטיש איז זיי אויך גלונגען צו באַקומען פאַר אים וואוין־רעכט אין קאָלאָמיי. צווישן די חסידים איז געווען א גרויסע שמחה. זיי האָבן געשיקט א דעלעגאַציע קיין סאַדיגערע, און דער רבי האָט זיי צוגעזאָגט זיך צו באַזעצן אין קאָלאָמיי. אָבער בינו־לבינו האָט זיך דער גאַנצער ענין איינגעשטילט אין בוקאָווינע און עס איז נישט געווען מער קיין שטער, אז דער רבי זאָל בלייבן אין סאַדיגערע.

די געשעענישן פון דעם יאָר 1848 זענען נישט געווען באַזונדערס קענטיק אינעם לעבן פון די יידן, אויסער וואָס דער דאָקטאָר מעדיצין דר. ראָזענהעק איז געווען איינער פון די געציילטע וואָס האָבן גענומען אָן אק־טיוון אָנטייל אין די געשעענישן. מיר האָבן אויך נישט קיין ידיעות אי־בער דעם אָנטייל פון דער יידישער באַפעלקערונג אין דער נאַציאָנאַלער גוואַרדיע, אָדער עפּעס ענלעכעס.

צום סיום, וואָס איז נערופן געוואָרן מצד דער רעגירונג זיך צונויפ־צוקומען אין לעמבערג דעם 20טן אַפּריל, 1848, — קענן דעם ווילן פונעם נאַציאָנאַלן קאָמיטעט — איז געווילט געוואָרן פון קאָלאָמיי דער דר. ראָ־זענהעק. אָבער קיין סיום איז זיך דעמאָלט קיין איינמאָל נישט צונויפגע־קומען.

במשך פון די יאָרן 1848־1849 האָט די שטאָט געליטן פון דער כאָ־לערע, וואָס האָט געקאָסט א סך קרבנות און האָט אויך בדלות געשטעלט די באַפעלקערונג פון ווירטשאַפטלעכן שטאַנדפונקט.

אין דער צווייטער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט, און באַזונדערס דירעקט נאָך דעם יאָר 1848, איז קאָלאָמיי פאַרוואַנדלט געוואָרן אין א וויכטיקן האַנדלס־פונקט צווישן גאַליציע, בוקאָווינע און וואַלאַכיי. א דאַנק דער פאַרבעסערטער עקאָנאָמישער לאַגע האָט זיך פאַרמערט די יידישע באַפעלקערונג אין קאָלאָמיי פון יאָר צו יאָר, ביז זי האָט אויסגעמאַכט די העלפט פון דער גאַנצער שטאָטישער באַפעלקערונג. טראָץ די ענדערונגען, וואָס די צייט פון נאָכן יאָר 1848 האָט אַריינגעבראַכט אינעם לעבן פון די יידן אין גאַליציע, זענען די קאָלאָמייער יידן געבליבן טראַדיציע־טרייע און זיי האָבן נישט געשטרעבט צו קיין ווייט־גייענדיקע רעפאָרמעס אינעם קהילה־לעבן.

די לייטונג אין דער קהילה איז געבליבן אין די הענט פון די פרומע יידן. צוזאַמען מיט דער סטאַניסלאַווער קהילה האָט די קהילה פון קאָלאָמיי זיך געוועגדט צום אינערן־מיניסטעריום מיט א ביטע צו דערלויבן די יידישע סוחרים, אַז זייערע געשעפטן זאָלן זיין אָפן זונטאָג, ווייל עס איז זיי שווער צו פייערן צוויי טעג אין דער וואָך, און דערצו די יידישע און קריסטלעכע ימים־טובים, אויסער שבת און זונטאָג. זיי האָבן געמאַכט א חשבון אַז דאָס באַדייט: נישט צו אַרבעטן 149 טעג אין יאָר, — א זאַך, וואָס זיי קאָנען נישט אויסהאַלטן פון ווירטשאַפטלעכן שטאַנדפונקט.

נאָכדעם ווי מ'האָט אין 1860 דערלויבט די יידן צו קויפן אומבא־וועגלעכע גיטער, האָבן 15 יידן פון קאָלאָמיי דערלאַנגט בקשות, אַז מען זאָל זיי דערלויבן צו קויפן הייזער און פאַסעסיעס. די נעמען פון די יידן וואָס זייער בקשה איז באַוויליקט געוואָרן, זענען:

1) יאָסל חיות, א הורטאָווניק פון וואָל־סחורות און א פרנס פון דער קהילה.
2) שלמה וויזעלבערג, אן אָגענט.
3) א. מעלצער, א פאַסעסיע־פאַכטער.
4) י. ראָענהעק.
5) חיות, אן אייגנטימער פון א שנאַפּס־ברענעריי.
6) יעקב זענענזיב, א סוחר פון האָלץ און תבואות, ווי אויך א בוי־אונטערנעמער.

7) גוגיג, א בוי־אונטערנעמער.
8) ליטמאַן ברעטלער, א פּאָסעסיע־פּאַכטער (30).

אין יענער צייט האָבן די יידן אויסגעמאַכט די העלפט פון דער אַל־געמיינער קאָלאָמייער באַפעלקערונג. אין יאָר 1860 האָט זיך פּאַרגרעסערט די יידישע באַפעלקערונג ביז אַכט טויזנט נפשות, און אין יאָר 1869 — ביז 8,232 נפשות און די אַלגעמיינע צאָל איינוואוינער איז דערגאַנגען צו 16,909. דאָס ווירטשאַפטלעבן לעבן איז דאָס רוב געווען קאָנצענטרירט אין די הענט פון די יידן, — סיי דער גרויס־האַנדל, סיי דער דעטאַל־מסחר און באַזונדערס דער האַנדל מיט פּי און פערד, ווי אויך מיט לאַנדווירט־שאַפטלעבע פּראָדוקטן. אויך די אינדוסטריע, מילן און טעפּעריי זענען געווען דאָס רוב אין יידישע הענט. באַזונדערס איז פּאַרבריטערט געוואָרן דער יידישער האַנדל זינט דעם יאָר 1869, ווען ס'איז פּאַרטיק געוואָרן די אייזנבאַן־ליניע לעמבערג־טשערנאָוויץ־יאַס מיט א סטאַנציע אין קאָלאָמיי. דאָס האָט שטאַרק פּאַרבעסערט די עקאָנאָמישע לאַגע פון די יידן אין קאָ־לאָמיי און אין דער אומגעגנט.

טראָץ די ענדערונגען, וואָס זענען פּאַרגעקומען ווי א פּועל יוצא פון דער געזעצגעבונג אין יאָר 1848 און 1851, איז נאָך פּאַרבליבן אין קראַפט דאָס געזעץ פון 25טן יאַנואַר, 1803, וואָס לויט אים איז געווען פּאַרבאָטן יידן צו באַשעפטיקן קריסטן אלס באַדינער און דינסטן. דער שטאַטהאַלטער האָט אפילו געפונען פּאַר נייטיק צו מעלדן דעם 23טן סעפּטעמבער, 1853, אַלע קרייז־אַמטן, אַז דאָס דאָזיקע פּאַרבאָט איז נאָך אַלץ אין קראַפט, נאָר מען מעג מאַכן אַן אויסנאַם אין פאַלן פון לאַנדווירטשאַפטלעכער אַרבעט.

ס'איז אינטערעסאַנט, אַז דווקא די פירונג פון דער קאָלאָמייער קהילה האָט פּראָטעסטירט צום אינערן־מיניסטעריום קעגן דעם דאָזיקן פּאַרבאָט.

אַדאַנק דעם איז דער ענין באַהאַנדלט געוואָרן אין דער רעגירונג. דער אינערן־מיניסטער האָט דעם ענין איבערגעגעבן צום מיניסטער פּאַר רעליגיעזע ענינים. דער דאָזיקער מיניסטער האָט אויסגעדריקט זיין מיינונג, אַז מען דאַרף איינהאַלטן דעם באַפעל פון דעם שטאַטהאַלטער. אויף דעם דאָזיקן יסוד האָט דער אינערן־מיניסטער אָפּגעוואָרפן דעם פּראָטעסט פון דער קאָלאָמייער קהילה (31). אין יענע יאָרן איז אין דער לעמבערגער שטאַטהאַלטונג באַהאַנדלט געוואָרן די פראַגע פון גרינדן א ראַבינער־סעמי־נאַר און דאָס פּראָבלעם פון יידישער קליידונג. דער רב פון סאַמבאָר, שמואל דייטש, האָט אריינגעשיקט דער רעגירונג, אין יאָר 1851, א מעמאָראַנדום וועגן רעפאָרמירן דאָס יידישע לעבן אין גאַליציע. ער האָט פאָרגעשלאָגן צו צווינגען די גאַליציאַנער יידן, אַז זיי זאָלן זיך אָפּזאָגן פון זייער טראַדיציאָ־נעלער טראַכט, צוזאַמענצורופן אַן אסיפה פון אָנגעזעענע יידישע פּאַרשטיי־ער און אָנצוהויבן מיט דער אונטערדריקונג פונעם חסידיזם און פון די רביים. קעגן דעם דאָזיקן פּלאַן איז אַרויסגעטראָטן דער רב פון זשאָל־

קיעוו, רי צבי הירש חיות, וואָס האָט זיך אַנטקעגנגעשטעלט די צוואַנגס־מיטלען. ער האָט פאַרגעשלאָגן צו רופן צו דער דאָזיקער אסיפה מער רבנים ווי וועלטלעכע פאַרשטייער.

פון איין זייט האָט מען פאַרגעשלאָגן, אז די לעמבערגער שטאָט־האַלטונג זאָל צונויפרופן אן אסיפה פון 16 פאַרשטייער, פון זיי בלויז זעקס קרייז־ראַבינער, וואָס האָבן געענדיקט א פילאָסאָפישן פאַקולטעט. די 6 זאָלן זיין: דער קרייז־ראַבינער פון זלאָטשעוו־בראָד (קריסטיאַמפאָלער), זשאָלקיעוו (חיות), טשערנאָוויץ (דר. אינגל), סאַמבאָר (דייטש) און קאָלאָמיי. דעמאָלט איז געווען רב אין קאָלאָמיי רי נחום בן יצחק טוריבש. עס איז שווער אָנצונעמען, אז טויבש זאָל האָבן געענדיקט א פילאָסאָפישן פאַקולטעט.

אין יאָר 1854 האָט זיך געגרינדעט אין קאָלאָמיי א יידישער שפּיטאָל. דעמאָלט איז נישט געווען קיין יידישע שולע אין קאָלאָמיי, ווי אין לעמבערג, בראָד, טאַרנאָפּאָל, באָלעכאָוו און אין די אַנדערע קהילות, נאָר פּריוואַטע חדרים.

אין די זיבעציקער יאָרן האָט די קהילה אויפגעשטעלט א ספּעציעלע געבוידע פאַר א תלמוד תורה, וואו עס האָבן געלערנט 120 קינדער.

א יידישע פאָלקס־שול האָט די ווינער „אָליאַנס" געגרינדעט ערשט אין יאָר 1886.

ס'איז אינטערעסאַנט צו פאַרצייכענען, אז נאָך אין יאָר 1850 איז געקומען צום אויסדרוק אין דער פּרעסע (32) דער וואונטש צו גרינדן אין קאָלאָמיי א גימנאַזיע, „כדי צו פאַרשפּרייטן בילדונג צווישן דער יידישער באָפעלקערונג אין אייגער פון פון די גרויסע באַצירקס־שטעט פון גאַליציע". אין דער גרינדונג פון דער גימנאַזיע האָט געדאַרפט צו זיין פאַראינטערעסירט די רעגירונג. ס'איז אַרויסגעזאָגט געוואָרן די מיינונג, אז די גרינדונג פון א גימנאַזיע איז נייטיק אויך פון יידישן שטאַנדפונקט. די קאָלאָמייער יידן, וועלט דאָרט געזאָגט, שטייגן איבער אין זייער „עם־הארצות" זייערע ברידער אין די אַנדערע טיילן פון דער מדינה, קיין זאָך וועט נישט איז שטאַנד זיין אזוי צו העלפן דאָס פאַרשפּרייטן בילדונג צווישן די יידן, ווי א דערציאונגס־אינסטיטוציע. דערצו קאָן מען אויף זיכער רעכענען, אז עס וועלן זיין צופרידנשטעלנדיקע רעזולטאַטן ווען עס וועט זיך גרינדן א גימנאַזיע אין קאָלאָמיי. דער דאָזיקער וואונטש איז דערפילט געוואָרן ערשט אין צען יאָר אַרום.

אין דעם יאָר 1861 האָט מען געגרינדעט אין קאָלאָמיי א גימנאַזיע, און עס האָבן אָנגעהויבן דאָרט צו לערנען אויך יידישע שילער.

זינט דעם זעלביקן יאָר האָט קאָלאָמיי געווינלט אן אייגענעם דעפוטאַט צום גאַליצישן סיים. עס איז דערווינלט געוואָרן דער באַקאַנטער יידישער

עסקן, דר. אליעזר דוקס, וואָס האָט דערפילט זיינע פונקציעס אלס סיום־דעפוטאט ביז צו זיין טויט, אָנהייב יאָר 1865.

נאָך זיין טויט האָט דער בירגערמייסטער אָרייַנגעטראָגן א מעמאָ־ראַנדום צו דער שטאָטהאַלטונג מיט א פאָדערונג נישט איינצוהַרדענען קיין ערזאַץ־וואָלן אין קאָלאָמיי, ווייל „דאָס רוב ווייַלער זענען יידן, און עס איז נישט קיין ספק אז עס וועט ווידער דערווייַלט ווערן א יידישער דעפוטאט." אין פאַל וועז עס איז נישט מעגלעך צו אַנולירן די ערזאַץ־וואָלן, ווערט דער שטאָטהאַלטער געבעטן צו ענדערן די וואָל־אָרדענונג אזוי, אז עס זאָל קאָנען דערווייַלט ווערן פאַר דעפוטאט נאָך א חשוב'ער תושב פון דער שטאָט קאָלאָמיי און זיין דערווייַלונג וועט אָנערקענט ווערן בלויז אויב א דריטל פון די שטימען וועט זיין פון קריסטלעכע ווייַלער (33). די שטאָט־האַלטונג האָט אָפּגעוואָרפן די דאָזיקע בקשה, ווייל זי איז אין קעגנזאַץ צו דער קאָנסטיטוציע.

ביי די וואָלן האָט באַקומען דער יידישער קאַנדידאַט, דר. מאַקסימיל־אַן לאַנדעסבערגער, 353 שטימען קעגן 226 שטימען וואָס דער פויליישער קאַנדידאַט האָט געקראָגן. דר. לאַנדעסבערגער איז אויף אזא אופן דער־ווייַלט געוואָרן. ער איז געווען א באַקאַנטער אַדוואָקאַט אין לעמבערג און האָט אין יאָר 1840 געגומען אַן אַקטיוון אָנטייל אינעם לעבן פון דער לעמ־בערגער קהילה. ער איז געווען פון די גרינדער פונעם טעמפּל אין לעמבערג און אין יאָר 1848 האָט ער געצייַלט צו די אַקטיוויסטן עסקנים פון דער לעמ־בערגער יידישער אינטעליגענץ אין פּאָליטישן לעבן, און ער איז געווען אַן אָנהענגער פון דער צענטראַליסטישער ריכטונג. א צייט האָט ער געהערט צו דעם פליגל פון די פרומע יידן אין לעמבערג, אונטער דער פירונג פון מאיר מינץ. ער איז געווען א מיטגליד פון גאַליצישן סיים ביז דעם יאָר 1870, און ער האָט זיך אַקטיוו באַטייליקט אין די פאַרהאַנדלונגען וואָס זענען דאָרט דעמאָלט געפירט געוואָרן אין שייכות מיט דעם יידישן פראָבלעם.

דר. לאַנדעסבערגער האָט פאַרטראָטן אין ווינער פאַרלאַמענט דעם גאַליצישן סיים זינט 1867. ער איז געווען דער אינציקער יידישער פאַר־שטייער. אין די יאָרן פון 1867-1873 זענען נישט פאָרגעקומען קיין די־רעקטע וואָלן צום פאַרלאַמענט, נאָר די סיימען פלעגן שיקן אהין דעלעגירטע. דעם 7טן אַפּריל, 1870, האָבן די פּאָלאַקן פאַרלאָזן דעם ווינער פאַרלאַמענט, און דר. לאַנדעסבערגער האָט רעזיגנירט. אין א קורצער צייט אַרום איז ער אויך אַרויסגעטראָטן פונעם סיים און זיך צוריקגעצויגן פונעם פּאָליטישן לעבן.

אין יאָר 1865 (דעם צווייטן מאי) האָט אויסגעבראָכן א שרעקלעכע שריפה אין שטאָט, וואָס האָט חרוב געמאַכט 500 הייזער און טויזנט משפחות, מערסטנס יידישע. די געליטענע זענען געבליבן אָן א דאַך איבערן

קאָפּ. ביסלעכווייז האָט מען צוריק אויפגעבויט די אָפּגעברענטע קוואַרטאַלן און די געלויטענע זענען ווידער אויפגעריכט געוואָרן.

אין די 70ער יאָרן זענען פּאָרגעקומען ענדערונגען אין דעם צוזאַמענ־שטעל פון ועד הקהילה. ביסלעכווייז זענען געוויילט געוואָרן אויך פּרנסים פון דער אינטעליגענץ, און זיי האָבן זיך באַמיט אייַנצופירן רעפּאָרמען אין דעם געבוי פון דער קהילה. בעת די לעמבערגער קהילה האָט אין יאָר 1877 אויסגעארבעט מוסטער־סטאַטוטן פּאַר די קהילות, איז קאָלאָמיי געווען איינע פון די ערשטע קהילות אין מזרח־גאַליציע, וואָס האָט איינגע־פירט די דאָזיקע סטאַטוטן און לויט זיי איינגעשטעלט די קהילה־ענינים.

אין דער קהילה האָבן אויסגעבראָכן קריגעריין און סיכסוכים צווי־שען די חסידים פון וויזשניץ און סאַדיגערע. די דאָזיקע מחלוקת איז אויך געווען א פּראָדוקט פון די געשעענישן אין די שכנישע קהילות. אזוי האָט אין יאָר 1875 די וואַל פון א רב אין סניטין גורם געווען אויך צו מחלוקת צווישן די חסידים אין קאָלאָמיי.

אין דער צווייטער העלפט פון דעם נייַנצנטן יאָרהונדערט פּאַרנעמען די קאָלאָמייער יידן אַלץ א גרעסערן פּלאַץ אין דעם אַלגעמיינעם געזעל־שאַפטלעכן לעבן, באַזונדערס אין שטאָט־ראָט. אין יאָר 1873, אין די וואַלן צום שטאָט־ראָט, האָבן די יידן פּרויסגעשטעלט אַן אייגענע ליסטע מיט דר. ראָש אַלס בירגערמייסטער. טראָץ דעם וואָס לויט דער צאָל איינוואוינער האָבן די יידן געדאַרפט באַקומען 36 מאַנדאַטן, זענען געוויילט געוואָרן בלויז 14 יידן (33) פּאַר מיטגלידער פונעם שטאָט־ראָט. פּאַר בירגערמיים־טער איז דערוויילט געוואָרן א נישט־ייד. אויך צו די וואַלן אין יאָר 1878 זענען די יידן פּרוים מיט א זעלבסטשטענדיקער ליסטע קעגן די פּאָלאַקן. נאָר ביי די דאָזיקע וואַלן האָבן די יידן באַקומען די מערהייט. אויף דער זיצונג פון שטאָט־ראָט, דעם 24טן סעפּטעמבער, 1878, איז איינשטימיק געוויילט געוואָרן פּאַר בירגערמייסטער דער ידישער אַדוואָקאַט ד־ר. מאַקסי־מיליאַן טראַכטענבערג. ער איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1846 אין טאַר־נאָפּאָל. נאָכן ענדיקן זיין שטודיום האָט ער זיך באַזעצט אין קאָלאָמיי און איז דאָרט געווען א באַליבטער אַדוואָקאַט. ער איז געווען בירגער־מייסטער ביז דעם יאָר 1885. אין יאָר 1893 איז ער געוויילט געוואָרן אַלס פּרעזידענט פון דער קהילה (34).

אין יאָר 1873 זענען פּאָרגעקומען די ערשטע וואַלן צום עסטרייכישן פּאַרלאַמענט אין ווין. וויבאַלד די פּאָלאַקן אין גאַליציאַנישן סיים האָבן זיך נישט נערעכענט מיט די אינטערעסן פון די גאַליציאַנישע יידן און נישט געשיקט במשך פון די יאָרן 1870־1873 אפילו קיין איין יידישן פּאַרשטייער אין ווינער פּאַרלאַמענט, האָט די אָרגאַניזאַציע „שומר ישראל" אין לעמ־בערג באַשלאָסן אַרויסצוגיין אין די וואַלן מיט א זעלבסטשטענדיקער יידישער ליסטע. דעם 28טן מאי, 1873, האָט זיך קאָנסטיטואירט א צענט־

ראָלער יידישער וואָל־קאָמיטעט, וואָס איז געווען צוזאַמענגעשטעלט פון די פאָרשטייער פון די שטעט אונטער דער פירונג פון דר. יוליוס קולישער און דר. עמיל ביק פאָר סעקרעטאַר.

„ש׳מר ישראל" האָט באשלאָסן ארויסצושטעלן ווי דעם פאָליטישן פּראָגראַם פון די יידן „די אויספירונג פון דער קאָנסטיטוציע און די טרייהייט צו איר".

א׳ן קאָלאָמיי גופא האָבן דאָס רוב יידישע ווייַלער געוואָלט ארויסשטעלן א קאַנדידאַט, וואָס איז טריי דער קאָנסטיטוציע (35). די קאָלאָמייער יידן און דער יידישער קרייז־וואָל־קאָמיטעט האָבן פאָרעפּנטלעכט דעם 20טן אויגוסט, 1873, דעם ערשטן פּראָגראַם, אין וועלכן עס זענען פאָרמולירט געווארן זייערע יידישע פאָדערונגען לגבי די וואָלן צום פאָרלאָמענט. דאָס איז געווען די ערשטע דערקלערונג אזא אין גאַליציע.

אין דער דערקלערונג ווערט פעסטגעשטעלט:

„די פאַרטרעטונג פון די גאַליצישע יידן אין גאַליציען סיים און פאָרלאָמענט איז נישט לויט זייער צאָל, זייער שטאַנד און זייערע שטייערן־אָפּצאָלן. דערפאַר איז נייטיק ארויסצושטעלן אין קאָלאָמייער קרייז א יידישן קאַנדידאַט, וואָס זאָל זיין געאייגנט צו פאַרטרעטן די לעבנס־וויכטיקע אינטערעסן פון די יידן.

„די קאָלאָמייער יידן פאָדערן טרייהייט צו דער מלוכה־קאָנסטיטוציע און קעגן די אויטאָנאָמע אָליגאַרכן, און קעגן דער דעצענטראַליזאַציע פון עסטרייך, וואָס וועט בלויז ברענגען צו דעם שנעלן צעפאַל פון דער מאָנאַרכיע און צו ענדערונגען, וואָס קאָנען זיין נישט גינציק פאַר די יידן אין גאַליציע.

„זיי זענען אויך קעגן אָפּשאַפן די דייטשע שפּראַך אין די פאָלקס־שולן און אין די מיטל־שולן. נעמענדיק אין באַטראַכט דעם פאַקט, וואָס די סלאַווישע שפּראַכן באַזיצן נישט קיין וויסנשאַפטלעכע אויסדרוק־פעאיקייט און ווערן געריעדט בלויז אויף א באַגרענעצטן שטח, וועט די שטודירנדיקע יוגנט ניט זיין געאייגנט — צוליב דעם אָפּשאַפן פון דער דייטשער שפּראַך ווי אן אונטערריכטס־שפּראַך — פאַרצוזעצן די לימודים און זיך צוגרייטן צו א העכערן שטודיום.

„אמת, די קאָלאָמייער יידן ווילן, אז אין דער קאָנסטיטוציע זאָל געלייגט ווערן אַכט אויף די אינטערעסן פון די פאַרשידענע פעלקער און רעליגיעס אויף וויפיל זיי זענען אין אייַנקלאַנג מיט די אינטערעסן פון דער מלוכה און פון איר אַנטוויקלונג. זיי ווילן דערביי, אז זייער קאַנדידאַט זאָל באַזונדערס זיין באַקאַנט מיטן ווירטשאַפטלעכן לעבן, כדי ער זאָל זיין אימשטאַנד צו פאַרטרעטן זיי ווי געהעריק" (36).

אין הסכם מיטן צענטראַלן יידישן וואָל־קאָמיטעט איז באַשטימט געווארן אלס קאַנדידאַט אין קאָלאָמיי דר. אָסקאַר העניגסמאַן. קעגן אים

האָבן די פּאָלאָקן אַרויסגעשטעלט דר. פלאָריאַן זיעמיאָקאָווסקי. אָבער נאָך פּאַרהאַנדלונגען מיטן צענטראַלן פּוילישן וואָלקאָמיטעט האָט זיך דר. זיעמיאָקאָווסקי אָפּגעזאָגט פון זיין קאַנדידאַטור אין קאָלאָמיי.

דר. העניגסמאַן איז דערוויילט געוואָרן, און איז געווען דער ערשטער יידישער דעפוטאַט פון קאָלאָמיי אין עסטרייכישן פּאַרלאַמענט אין די יאָרן 1873-1879. ער איז געבוירן געוואָרן דעם 10טן מערץ, 1824, אין ריישע, און געשטאָרבן איז ער אין ווין, דעם 27טן סעפּטעמבער, 1880. ער האָט שטודירט יוריספּרודענץ אין ווין, זיך באַזעצט אַלס אַדוואָקאַט אין לעמבערג און זיך דאָרט אַקטיוו באַטייליקט אין דעם יידישן לעבן. אין די יאָרן 1861-1866 איז ער געווען מיטגליד פון ועד הקהילה אין לעמבערג און אין דאָרטיקן שטאָט-ראַט, און זינט דעם יאָר 1867 איז ער געווען דעפוטאַט פון בראָד אין גאַליציען סיים. העניגסמאַן, וואָס איז געווען א גלענצנדער רעדנער, איז געווען פון די הויפּט-רעדנער אין סיים בשעת מ'האָט דאָרט באַהאַנדלט ענינים וועגן יידישער גלייכבאַרעכטיקונג.

ער איז געווען פון די, וואָס האָבן געגרינדעט דעם יידיש-פּוילישן פּאַראיין „שומר ישראל"; און א דאַנק דעם דאָזיקן פּאַראיין איז ער געוויילט געוואָרן פּאַר דעפוטאַט פון קאָלאָמיי, נאָך דעם ווי זיי זענען געקומען צו א וואָלקסכם מיט די רוטענער. אין פּאַרלאַמענט האָט ער געהערט, צוזאַמען מיט די איבעריקע יידישע דעפוטאַטן פון גאַליציע: נתן קאַליר, דר. יאָאַכים לאַנדאָ און הערמאַן מיזעס, צו דער „פּאַרפּאָסונגס-פּאַרטיי".

4.

אין דער צייט פון די דאָזיקע פּאָליטישע קאמפּן איז אין קאָלאָמיי געוואָרן רב ר' הלל בן ברוך בעודיט ליכטענשטיין, א מענטש מיט א גרויסן נאָמען אין דער יידישער וועלט.

ר' הלל ליכטענשטיין האָט געשטאַמט פון אונגאַרן. ער איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1815 אין וואָגעווטשע, וואו זיין פּאָטער איז געווען רב און אב בית דין. אין 1867 האָט מען ר' הלל'ן אויפגענומען פּאַר רב אין קאָלאָמיי. אין זיין יונגט האָט ער זיך אויסגעצייכנט מיט זיינע באַזונדערע פּעאיקייטן. ער איז געווען פון די אָנגעזעענסטע און אייפּעריקסטע תלמידים פון דעם חתם סופר (ר' משה סופר). ער שרייבט וועגן אים: „ער איז אייגער פון די בעסטע ישיבה-לייט פון דער פּרעשבורגער ישיבה, פול דורך און דורך מיט גמרא און פּוסקים, ראשונים און אחרונים, זיין שכל — א קלאָרער און א געשליפענער און זיין גאָטספּאָרכטיקייט איז גרויס" (37).

במשך פון פיל יאָרן איז ר' הלל געווען טעטיק אין דער ישיבה פון חתם סופר אין פּרעשבורג, וואָס האָט אים געשעצט צוליב זיין יראת שמים, זיין פלייסיקייט און זיינע פּעאיקייטן וויי א געוואָלטיקער דרשן. פון 1850

אן איז ער געווען רב אין פּארשידענע קהילות אין אונגארן. אין יאָר 1852 איז ער אויפגענומען געוואָרן פּאר רב אין קלויזענבורג. דאָרט האָט ער זיך פּאַרפֿלאָנטערט אין אַ מחלוקת מיט דעם רב ר' אברהם פרידמאן, אב"ד פון קאַרלסבורג. ער איז אויך געווען דער רב פון דער מדינה זינט 1846. די קהילה האָט נישט געפּאָדערט זיין באַשטעטיקונג לויטן געזעץ. הרב פריד־מאן האָט געוואָרט אַ לאַנגע צייט. וועז עס איז נישט געקומען קיין בקשה מצד דער קלויזענבורגער קהילה, האָט הרב פרידמאן זיך באַקלאָגט פּאַרן גו־בערנאַטאָר און האָט באַקומען דעם 2טן מערץ, 1853, זיין אַנטשיידונג, לויט וועלכער ר' הלל ליכטענשטיין איז באַזייטיקט געוואָרן פון זיין כסא־הרבנות. דעמאָלט האָט ר' הלל פּארלאָזן קלויזענבורג (38). אין די יאָרן 1865-1867 איז ער געווען רב א ן שיקשאָ.

ר' הלל ליכטענשטיין האָט געהערט צו די עקסטרעמע און ער האָט זיך קיינגעשטעלט קיין יעדער רעפֿאָרם אין דעם יידישן לעבן. באַזונדערס האָט ער זיך קיינגעשטעלט קיין די שטרעבונגען פון ר' עזריאל הילדעס־הַיימער וואָס האָט געפֿרוואוט פּארשפּרייטן אַלגעמיינע בילדונג. ר' הלל איז געווען קיין די דרשות אין דער דייטשער שפּראַך, וואָס הילדעסהיימער האָט איינגעפֿירט אין מערב־אונגארן.

אז עס איז אַרויפגעשוואומען אויף דער טאָג־אָרדענונג די פראַגע פון אויפשטעלן אַ לאַנד־סעמינאַר פּאר רבנים אין בודאַפּעסט, איז ער גע־וועז פון זיינע שארפסטע קיינגער אויף דער רבנים־אסיפה אין נייערע־האָז אין יאָר 1864. ער האָט זיך באַטיילִיקט אין דער רבנים־דעלענאַציע, וואָס איז געשיקט געוואָרן צום קייזער פראַנץ יאָזעף דעם ערשטן, כדי אים איבערצוגעבן די נענאַטיוות שטעלונג לגבי דעם פּלאַן צו גרינדן אַ ראַבינער־סעמינאַר.

אין די יאָרן 1868-1869 האָט ער זיך באַטיילִיקט אינעם יידישן קאָנג־רעס אין פּעסט, הגם ער איז שוין דעמאָלט געווען רב אין קאָלאָמיי, לויט זיין איניציאַטיוו האָבן די פרומע פּארטראַטן אַן עקסטרעמע שטעלונג.

ער איז געווען פון די עקסטרעמסטע אויפן יידישן קאָנגרעס אין 1868-1869. ער איז געווען אַ גלענצנדער מגיד און איז געפֿאָרן אין אַלע קהילות און גערעדט קיינג די רעפֿארמעס פון די נייע. ער איז געווען אַ בעל־מוסר און אַ חסיד פון ר' חיים האַלבערשטאַם פון סאַנדז. ער האָט זיך גע־פירט לויט די מנהגים פון די חסידים. נאָך דער פּטירה פון רב ר' גרשון בן יהודה, אין 1863, מחבר פון „עבודת הגרשון", דער איידעם פון ר' מנחם מענדל פון קאָסעוו, איז אויפגענומען געוואָרן ר' הלל ליכטענשטיין אין יאָר 1867 פּאר רב אין קאָלאָמיי. ער האָט ארויסגערופן די קיינגער־שאפט פון די פּארגעשריטענע און משכילים, צוליב זיין עקסטרעמער שטע־לונג אין פראַגן פון דערציאונג און זיין קיינגערשאפט צו די דערגרייכונגען פון דער עמאַנציפּאַציע. זיי, וואָס האָבן, לויט זיין מיינונג, געבראַכט צום

אראפוואַרפן דעם יאָך פון טיראדיציע, צו אפיקורסות און צו השכלה. ער האָט געפריידיקט צו וואַרטן געדולדיק אויפן קומען פון משיח.

בעת ער איז אָנגעקומען אויפן כסא־הרבנות אין קאָלאָמיי, האָט ער אָנגעהויבן אויך דאָ משפיע צו זיין אויף די רבנים און רביים, אַז זיי זאָלן צוזאַמענרופן אַן אסיפה פון רבנים, לויטן שטייגער פון די אונגאַרישע אָרטאָדאָקסן, כדי אָנצונעמען תקנות וועגן אָפשיידן „די יראים פון די מהרסים". אין 1883 האָט מען פאַררופן אין לעמבערג אַן אסיפה פון רבנים און אַלם רעזולטאַט פון דער דאָזיקער אסיפה איז געגרינדעט געוואָרן די חברה מחזיקי הדת.

אָבער זיינע מחשבות זענען געווען אַריינגעטאָן אין חיזוק פון דעם רעליגיעזן יידנטום לויטן נוסח פון דער אונגאַרישער אָרטאָדאָקסיע. ער האָט זיך שארף אָנטקעגנגעשטעלט דער אָרטאָדאָקסיע אין נוסח פון ר' עזריאל הילדעסהיימער און זיינע יורשים. באַזונדערס איז ער אַרויסגעטראָטן קעגן זיין זון, הירש הילדעסהיימער, בעת ער האָט רעקאָמענדירט צו גרינדן שולעם אין ארץ ישראל. אין די אָנהענגער פון דעם דאָזיקן פּלאָן האָט ער געזאָגן„ פּושעים און רשעים", וואָס האָבן „געטאָן גרעסערע רשעותן ווי כומרים, וואָס פּרואווען מיט פיל געלט צו פאָנגען אין זייער נעץ, נאָר זייער הצלחה איז זייער א קליינע" (39). אין גאַליציע האָט מען עס באַטראַכט פּאַר אַן עוולה, וואָס ער האָט זיך באַטייליקט אין די קאָנגרעסן פון דער אונגאַרישער אָרטאָדאָקסיע.

אין די טעג פון דעם טיסא עסלאַר־פּראָצעס האָט ער ג'טענה'ט, אַז די אָנטיסעמיטן און זייערע מעשים זענען בלויז „גאָטס שליחים", און „אומזיסט רעדן די פּושעי ישראל, אַז זייער גאָנצע שנאה און כוונה איז צו פאַרדאַרבן, חלילה, יראי־שמים, וויל זיי זענען אַן עם לבדד ישכון און מישן זיך נישט מיט די גויים, עסן נישט און טרינקען נישט מיט זיי, און נישט צו זיי האָבן זיי טענות".

אין זיינע געדאַנקען און אָנשויאונגען וועגן די עיקרים (פּרינציפּן) פון יידישקייט האָט ארץ ישראל פאַרנומען א צענטראַלן אָרט. ער האָט פיינט געהאַט דעם גלות בתכלית השנאה. „אין טייל מדינות זענען פאַראַן גוטע מלכים און זייערע שרים און אייגוואוינער זענען מענטשן פון געאָד, ווי אין אונדזער מדינה און אין אַלע מדינות פון אונדזער מלך, ירום הודו. פונדעסטוועגן זעען מיר זיך ווי פרעמדע, וואָס ווערן אָנגערופן ,געדולדע־טע', און די וואָס זאָגן דעם היפוך דערפון זענען כופרים אין עיקר פון די עיקרים פון דער אמונה און ציילן נישט צום כלל ישראל, וואָס גלויבט און איז טריי דער אמונה אין גאָט". ער איז אָבער געווען א קעגנער פון די חובבי ציון און פון באַראָן ראָטשילדס וועלק אין ארץ ישראל.

ער איז געווען קעגן אויפשטעלן שולעם אין ארץ ישראל, און ער האָט זיך געווענדט צו די ממונים פון אַלע כוללים אין ירושלים מיט א קול קורא,

אין וועלכן ער איז ארויסגעטראָטן קעגן הילדעסהיימערן, „וואָס ער וויל גרינדן שקאַלעם (שולעם) אין ירושלים עיר הקודש". וויל לויט זיין מיינונג איז עס נישט צו פֿאַרשטיין: „אויב איר ווילט באמת ישוב ארץ ישראל, טאָ צו וואָס דאַרפט איר שקאַלעם און אָנטאָן יידן אין פראַנצויזישע בגדים, אַז דאָס איז נישט נייטיק צו ערד־ארבעט?"

ער איז געווען קעגן א קאָאָפּעראַציע מיט די, וואָס זענען לויט אים „עוכרי ישראל" און „אַלע מצוות וואָס זענען פֿאַרבונדן מיטן לאַנד, זענען פֿאַר זיי גאָרנישט ווערט" און „זיי טוען זיך אָן פראַנצויזישע מלבושים, ביז מען דערקענט גאָרנישט אַז זיי זענען יידן."

„דערפֿאַר האָבן מיר געזאָגט: ס'איז א צייט צו טאָן פֿאַר גאָט, א צייט צו בויען און צו גרינדן פֿאַראיינען פֿאַר ישוב ארץ ישראל לויט דער תורה און מצווה, וואָס דאָס איז דער תכלית פון אמתן ישוב א"י, און צו באַשטימען פֿאַר פירער גדולי ישראל, וואָס זאָלן דינען ווי אויגן פֿאַר דער עדה, אַז מ'זאָל נישט אָפּטרעטן אויף א האָר פון שולחן ערוך און פון יידישע מנהגים. און זיי וועלן זיך באַמיען צו גרינדן קאָלאָניעס און צו באַשטימען אָנגעשטעלטע יראי־שמים, אַז זיי זאָלן זען צו היטן די מצוות, וואָס זענען פֿאַרבונדן מיטן לאַנד" (41).

אין לויף פון זיינע רייד האָט ער זיך נישט אָפּגעשראָקן אָפּילו צו באַשולדיקן די פריַיע ישוב־מענטשן און די חובבי ציון, אַז זייער ציל „איז נישט צו גרינדן דערפֿער אינעם לאַנד פון אונדזערע אָבות, נאָר זייער כוונה איז צו מערן כפירה, אָנפילן דאָס הייליקע לאַנד מיט שקאַלעם און בתי־זונות — דאָס איז זייער טענדענץ".

אינעם גלות האָט ער געזען — אַן אָפּנייג פון די תורה־ווערן. אין דער אויסוואַרצלונג פון די יידן אין די גלות־לענדער האָט ער געזען די געפֿאַר פון זייער פֿולשטענדיקער אַסימילאַציע. צוליב דעם איז ער געווען קעגן לערנען די לאַנד־שפּראַך. און „אויב די שרים פון דער מדינה פֿאַדערן דאָס פון אונדז בפירוש צו זאָגן אונדז, אַז נאָר מיט דעם באַדינגונג איז אונדז געגעבן געווארן דער כבוד און די פרייהייט, וואָס הייסט גלייכשטעלונג, דאַן דארפן מיר טאָן אלץ, וואָס עס איז מעגלעך, כדי נישט מסכים צו זיין צו דעם. מיר דארפן זיי אויך זאָגן, אַז מיר ווילן נישט קיין פרייהייט וואָס פֿאַרשאַפט אונדז קנעכטשאפט אויף אייביק, און אַז מיר האָבן א לאַנד, וואָס איז אונדזערס בירושה, א לאַנד וואָס הייסט דאָס הייליקע לאַנד, און בלויז דאָס דאָזיקע לאַנד רופט זיך ביי אונדז פאָטערלאַנד, וועגן וואָס מיר זענען מתפלל און קוקן אויס יעדן טאָג זיך צוריקצוקערן אהין, הגם מיר האָבן כבוד און פרייהייט אין אַנדערע לענדער."

דער יסוד פון זיין וועלט־באַנעם איז געווען די מסקנא, אַז במשך פון דאָזיקן לאַנגן גלות זענען אַריבער אויף אונדז פֿאַרשידענע צייטן, שלעכטע און גוטע. עס איז שוין געווען א צייט, וועו די יידן זענען געוואָרן זייער

פֿארמיאוסט ביי די אומות העולם, ביז עס האָבן זיך געשטאַרקט די וואַסערן צו יאָגן מיט אַלע מיני רדיפות און זיי דערוויטערן און מבזה זיין אין אַלע ענינים און דער גלות פון דעם שטאַנדפונקט האָט פֿאר יעדן דור גוטס און שלעכטס, אָבער דער גוטער צד איז איבערוועגנדיק; דאָס שלעכטע איז וואָס ס'איז קעגן שכל און קענן די מידות פון מענטשלעכן גייסט; וואָרעם איין גאָט האָט דאָך אונדז געשאַפן, און אַלע האָבן מיר איין גאָט; האָט ער דאָך פון בויך מיך און אים באַשאַפן. טאָ ווי אַזוי וועלן מיר אים פֿאַרלאָזן? און דאָס גוטע איז, וואָס דורכדעם וואָס מיר ווערן דערנידעריקט און דערווייטערט פון זיי, און עס פּאַסט זיי נישט אַפילו צו רייַדן מיט אונדז, און ווער רעדט שוין זיך פֿאראייניקן, דערנענטערן און זיך צונויפמישן מיט אונדז, — א דאַנק דעם זענען יידן געבליבן אַן עם לבדד ישכון.

הרב ליכטענשטיין איז געווען איבערציגט, אַז אין די גלות־לענדער איז נישט פֿאַראַן קיין תקנה פֿאר דעם טראַדיציאָנעלן לעבן, נאָר די יידן דאַרפֿן פֿארמיידן יעדן באַריר מיט די גויים און יעדע דערנענטערונג צו זייער לעבן. די יוגנט טאָר מען נישט לערנען עפּעס אַנדערש ווי — תורה אַדער מלאכה — און נישט די חכמה און נישט דאָס כתב און די שפּראַך פון די פעלקער. די יסודות פון זיין אָנשויאונג איבער דער רעליגיעזער לעבנס־פֿאָרם, קאָן מען געפינען אין פּסק דין, אויסגעקריצט מיט א בלייערנער פעדער צום אנדענק אויף דורות. דאָס איז אָנגענומען געוואָרן, צום גרעסטן טייל לויט זיין איניציאַטיוו, אויף דער רבנים־קאָנפֿערענץ אין מיכאילאָוויטש, אין 1866.

ער האָט זיך דערהויבן איבער אַלע פּלאַגן פון דער וועלט, און דאָס גאַנצע מענטשלעכע לעבן איז געווען אין זיינע אויגן אַן ענין פון נסיון; דורך כלערליי צרות וועלט דער מענטש אויסגעפֿראוועט און ער וועלט געלייטערט אין אָרעמקייט, כדי ער זאָל פֿארבעסערן זיין וועג. און די תורה איז דער שטריק, וואָס גאָט האָט אונדז אַראָפּגעלאָזן פון הימל אויף דער ערד. און „וער עס האַלט אים, וועט נישט זינקען אין די טיפענישן פון ים פון צרות אין גלות."

ער האָט געשעצט די וועגן פון די חסידים און פון רביים און געגלויבט, אַז זיי זענען די צדיקים פון דור. אין זיין ארץ־ישראל'דיקן פֿראַגראַם איז ער שטאַרק באַווירקט געוואָרן דורך ר' עקיבא יוסף שלעזינגער (1838–1922), וואָס האָט חתונה געהאַט אין יאָר 1860 מיט זיין טאָכטער און איז געווען בערך צען יאָר ביי אים אויף קאָלאָמיי (42). ר' עקיבא האָט אים געהאָלפן זייער פיל אין דער פירונג פון דער ישיבה און אין זיין געזעל־שאַפטלעכער טעטיקייט. לויט דער איניציאַטיוו פון הרב ליכטענשטיין איז ר' עקיבא יוסף שלעזינגער באַשטימט געוואָרן פֿאר חבר פון בית דין אין קאָלאָמיי. אויף דער עלטער ר' הלל ליכטענשטיין געוואָלט עולה זיין

קיין ארץ ישראל. זיינע חסידים האָבן געזאמלט געלט, כדי ער זאָל קאָנען אויספירן זיין פאַרלאַנג, נאָר ער האָט נישט עולה געווען קיין ארץ ישראל.

בעת דער איידעם און שוואָגער פון שלעזינגערן האָבן געאַרבעט אויף דער גרינדונג פון פּתח תקווה און געלייגט דעם גרונטשטיין, האָט אים הרב ליכטענשטיין געשיקט דאָס געלט צו קויפן דאָרט צען פּאַרצעלן כדי צו באַזעצן דאָרט צוויי משפּחות פרומע יידן.

הרב ליכטענשטיין אליין איז צו יענער צייט געווען פאַרמישט אין קאָלאָמיי אין א מחלוקת, וואָס האָט אויסגעבראָכן וועגן שוחט צווישן אים און דעם וויזשניצער רבי, וואָס איז געווען זייער אָנגענומען אין קאָלאָמיי. די מחלוקת האָט זיך געצויגן א לאַנגע צייט, און די קהילה איז געווען צעטיילט. צוויי צדדים האָבן געקעמפט אין די שולן און אין די בתי־מדרשים. דער קאָמף איז געווען אזוי פאַרביטערט, אז די פּאָליציי האָט זיך געדאַרפט אריינמישן אין ענין, און עס איז אפילו נייטיק געווען צו רופן דאָס מיליטער צו הילף. אין אזא לאַגע איז שווער געווען דעם הרב ליכטענשטיין צו העלפן זיין איידעם און זיך אפּגעבן מיט געלט־זאַמלונגען פאַר דעם ישוב אין ארץ ישראל. אויסערדעם האָט דער וויזשניצער רבי אויסגעדריקט זיין קענערשאפט צו שלעזינגערן, וואָס האָט אין יאָר 1884 באַזוכט אין גאַליציע די רבנים און אדמורים מכח הילף אין ענין פון באַזעצן פרומע יידן אין פּתח תקווה, און אים געוואָרנט אז ער זאָל אויפהערן צו פירן פּראָפּאַגאַנדע לטובת דעם לאַנדווירטשאפטלעכן ישוב אין ארץ ישראל. דאָס האָט אָנגעוואָרפן א שרעק אויף הרב ליכטענשטיין, וועלכער האָט שוין געקענט די שטאַרקע האַנט פון וויזשניצער רבי און האָט נישט געוואָלט אויף דער עלטער אַריינגיין אין א נייער מחלוקת.

דעם שטר־מכירה אויף די נחלות אין פּתח תקווה, האָט דער רב ליכטענשטיין איבערגעגעבן ווי א שטר־מתנה פאַר די פירער פון כולל־אונגארן אין ירושלים: חיים זאַנענפעלד און יעקב בלומענטאל. אין זייער דעקלאַראַציע וואָס זיי האָבן פאַרעפענטלעכט אין דער אָרטאָדאָקסישער פּרעסע, איז געזאָגט געווארן: „צי דען וועלן מיר נישט האָבן וואָס צו טאָן דערווייל מיט דער נחלה דערפאַר, וואָס בעוונותינו הרבים איז נאָך נישט געקומען די געהעריקע צייט, אז ישראלס קינדער זאָלן זיצן אויפן הייליקן לאַנד אין פרידן און רו, יעדער איינער אונטער זיין ווייַנגאָרטן און פייגבוים? אָדער דערפאַר וואָס אויף יעדן טריט רינגלען ארום פעלדזן פון שטרויכלונג און אבני־נגף? פונדערסטוועגן האָבן מיר אָנגענומען די נחלות אויף די קומענדיקע טעג (יהי רצון), וואָס וועלן במהרה בימינו ברענגען רעטונג און דערלייכטערונג פאַר יידן. דער ערד־ארבעטער וועט בויען זיין הויז און באַארבעטן אומגעשטערט זיין פעלד. און כדי צו וויסן, אז דער גאון און צדיק האָט ליב צדקות, איז אונדזער חוב צו מעלדן אלע ברידער נדבנים, וואָס האָבן געהאָלפן דורכן צדיק, אז דאָס דאָזיקע געלט־

נעשענק איז געקומען צו א ריכטיקן יסוד, צום געווילקטן אָרט, און שלום על ישראל."

צוערשט האָט דער רב ליכטענשטיין געהאט איבערגעגעבן דעם שטר־מכירה זיין ווייב און קינדער, אז זיי זאָלן זיך באזעצן אויף דער נחלה. נאָר דערווייל האָט ער געהערט, אז די נחלה קאָן פונסניי איבערגיין אין רשות פון דער טערקישער רעגירונג, אויב עס וועלן פאָראיבער פינף יאָר אָן שטייער־אָפצאָל. דערפאר האָט ער זיך צוריקגעצויגן פון זיין ערשטן באַשלום און ער האָט איבערגעגעבן די נחלה צום כולל־אונגארן ווי א מתנה מיט דעם באדינג, אז די דאָזיקע נחלה זאָל זיין א קרן קימת אויף אייביק און זיין נאָמען זאָל אויף איר געדענקט ווערן.

זיין בקשה איז אָבער דערפילט געוואָרן בלויז אויף דער העלפט. די ממונים פון כולל־אונגארן האָבן געמאָלדן אין דער פרעסע זייער התנגדות צו זיינע באדינגונגען.

עטלעכע מאָל האָבן זיי געפרואווט פארקויפן זיין נחלה; דער רב ליכטענשטיין האָט נישט דערלויבט אויסצופירן די דאָזיקע בייזע כוונה, און ערשט נאָך זיין טויט האָבן זיי פארקויפט די נחלה דער באַאמטנשאפט פון באראָן ראָטשילד טראָץ דעם שארפן פראָטעסט און דער רעקלאַמאַציע פון זיין איידעם שלעזינגער (43).

דער רב ליכטענשטיין, פילנדיק אז זיין סוף דערנענטערט זיך, האָט גערופן צו זיך אלע ראשים פון דער קאָלאָמייער קהילה, האָט גע'דרשנ'ט פאר זיי מוסר־רייד און געזאָגט זיי ווי זיך צו פירן נאָך זיין פטירה און אז זיי זאָלן נישט אראָפגיין פון דעם דרך־התורה און אירע גדרים אויף דאָס מינדסטע (44).

זיין רעליגיעזע עקסטרעמקייט איז דערגאַנגען אזוי ווייט, אז לויט די רייד פון זיין תלמיד און ביאָגראַף צבי הירש העלער אין זיין ספר „בית הלל", מונקאַטש, 1893, האָט מען אים געקויפט אן אייזל, כדי מקיים צו זיין די מצווה פון פטר חמור. און אויך שאָף האָט ער געהאט, כדי מקיים צו זיין די מצווה פון ראשית הגז.

ער איז נפטר געוואָרן אין קאָלאָמיי, י' אייר, תרנ"א (1891)

אלם א מגיד איז ער געווען א פאָלקס־רעדנער, „וואָס זיין מויל איז געווען ווי א פייער־פאָקל". ס'איז נישט קיין ספק, אז טראָץ זיינע עקסטרע־מע מיינונגען, וואָס לויט זיי האָט ער זיך ניט אָפגעשראָקן אפילו פאר א שפאָלטונג אין דעם יידישן לעבן, איז הרב ליכטענשטיין געווען איינער פון די אָנגעזעענסטע פערזענלעכקייטן אין זיין דור.

דער רב ליכטענשטיין האָט איבערגעלאָזט א גרויסע צאָל ספרים, וואָס זענען צום גרעסטן טייל ספרים פון דרש און מוסר.

און דאָס זענען די ספרים: 1) לב העברי, צווי טיילן. דער ערשטער טייל איז א פירוש אויפן חתם סופרים צוואה, אומגעפער 1864; 2) משכיל

אל דל אין 4 טיילן, אומגעפער 1867-1871, לעמבערג, 1870-1871,א זאמ־ לונג פון זיינע דרשות ; 3) אבקת רוכל, לעמבערג, 1883 ; 4) אין יידיש האָט ער פאַרעפנטלעכט אַן אויפרוף (86 זייטן) מיטן טיטל: „אל העדרים — אויפרוף צו אַלע טרייע יידישע קינדער", פּ־עשבורג, 1864 ; 5) א ספּר עת לעשות. און דאָס איז דער אינהאַלט פון ספּר: שאלות און תשובות, ווי צו ווייזן דעם פאַלק דעם ווענ, אין וועלכן עס זאָל גיין און די מעשים, וואָס עס זאָל טאָן, צוויי טיילן, לעמבע־ג, 1872-1878. דער דאָזיקער חיבור איז דער וויכטיקסטער פון אַלע זיינע חיבורים. דאָס איז א מוסר־ ספּר, געשריבן אין דער פאָרם פון קורצע פראַזן און ענטפערם אין ענינים פון מוסר, יראת ד', ווי אויך אין אַקטועלע ענינים, בפרט וועגן געראַנגל צווישן די אָרטאָדאָקסן און די אָנהענגער פון רעפאָרמעם. ער האָט געפּא־ דערט, אויסצושלישן פונעם יידישן קיבוץ יעדן ייד, וואָס היט נישט די תורה מיט אַלע פּיטשעווקעם, און ער אסר'ט שטרענג זיך משדך צו זיין מיט די דאָזיקע און זיי צוצורעכענען צו מנין, וויל אַלע די וואָס היטן נישט די דינים פון דער תורה און טראַדיציע זענען פּורצי־גדר. טראָץ זיין אָר־ טאָדאָקסישער עקסטרעמקייט האָט זיך דאָס דאָזיקע ספּר אויסגעצייכנט מיט זיין עטישער הויך און מיט זיין טריקייט צו די פּרינציפּן פון דער יידישער עטיק. פון די אַנדערע חיבורים זיינע, איז צו דערמאָנען: 1) מקרי דרדקי, פּירושים אויף דער תורה, לעמבערג־קאָלאָמיי, 1888-1899 ; 2) בית הלל, שאלות ותשובות, סאטמאר, 1908; 3) שירי משכיל, דרשות, לעמבערג, 1877.

נאָך אים האָט מען אויפגענומען פאַר רב ר' אורי פייוול בן ישראל משה הלוי שרייער, וואָס איז געווען רב אין בראָטשין, בעל מחבר „גדולי חקודש ומקדש מעט", פון די גרינדער און די פירער פון חברת ישוב א"י „אהבת ציון". אויף דער עלטער האָט ער זיך אומגעקערט אויפן כסא־ רבנות אין בראָטשין, און איז דאָרט נפטר געוואָרן אין יאָר 1898. נאָך אים האָט מען אויפגענומען פאַר רב ר' יעקב בן אפרים תאומים, פון די אָפּשטאָמיקע פון חכם צבי. ער איז געווען רב אין וויעלקיע אָטשי, דערנאָך אין טאָרנאָגראָד, פוילן. אז מ'האָט אים פון דאָרט אַרויסגעטריבן, וויל ער איז געווען אַן עסטרייכישער אונטערטאָן, האָט מען אים איינגעלאָדן צו פאַרנעמען דאָס כסא־רבנות אין קאָלאָמיי. ער איז דאָרט געווען רב פון יאָר 1898 ביז צו זיין פּטירה, ב' דר"ח אייר, תרס"ח (1908).

.5

אין משך פון דער צייט זענען פאָרגעקומען ענדערונגען אין דער פּא־ ליטיק לגבי די יידן אין גאַליציע. אין יאָר 1876 האָט די שטאָטהאַלטונג געפאָדערט פון די קהילות צוצואיילן די דורכפירונג פון דער רעאָרגאַני־

זאציע. „שומר ישראל" האָט געמאַכט אָנשטרענגונגען, כדי צו סטאַביליזירן דעם סטאַטוס פון די קהילות דורך אויסארבעטן אַן אויניהויטלעכן סטאַטוט, באשטעטיקט דורך דער רעגירונג, און פאראייניקן אַלע קהילות אין איין לאַנד־פאַרבאַנד.

צוליב דעם צוועק האָט „שומר ישראל" צוזאַמענגערופן די קהילות אויף דעם קהילות־טאָג, כדי צו באַהאַנדלען אַלע פראַבלעמען, וואָס זענען פאַרבונדן מיטן לעבן פון די יידן אין גאַליציע. די קאָלאָמייער קהילה איז געווען פאַרטראָטן אויף דעם קהילות־טאָג אין לעמבערג, פון 18טן ביזן 20טן יוני, 1878, דורך איר פאַרזיצער שלמה הערש וויזעלבערג, וואָס איז געווײלט געוואָרן צוזאַמען מיט רחמיאל מיזעס און דר. ביק אין פרעזידום פון דער קאַנפערענץ. וויזעלבערג איז געווען דער צווייטער וויצע־פאַרזיצער; ער איז אויך געווען פאַרזיצער פון דער סטאַטוטן־קאָמיסיע, און ער האָט זיך אַקטיוו באַטיליקט אין די דעבאַטן. פאַרן שלום פון דער קאַנפערענץ איז געווײלט געוואָרן א סטאַביליע קאָמיסיע, וואָס האָט זיך געדאַרפט באַשעפטיקן מיט דער אָרגאַניזירונג פון די קהילות. וויזעלבערג איז געווײלט געוואָרן פאַר איר צווייטן וויצע־פאַרזיצער.

דערווײל האָבן זיך דערנענטערט די וואַלן צום ווינער פאַרלאַמענט. די קרייזן פון „שומר ישראל", וואָס זענען געגאַנגען צו די פאַרלאַמענט־וואַלן אין יאָר 1873 מיט דער לאָזונג פון א זעלבסטשטענדיקער יידישער פאָליטיק, האָבן אין יאָר 1879 זיך אָפּגעזאָגט פון דעם געדאַנק. זיי זענען דאָס מאָל נישט געווען צוגעגרייט צו די וואַלן.

די פאָליאַקן האָבן אויסגענוצט די סיטואַציע. אין קאָלאָמיי איז אַרויסגעשטעלט געוואָרן פאַר קאַנדידאַט דער רב ר' שמעון שרייבער, פון די הויפט־פירער פון די עקסטרעמע אָרטאָדאָקסן, וואָס האָבן אויפגעשטעלט די חברה „מחזיקי הדת" ווי א קעמפנדיקע אָרגאַניזאַציע קעגן די אויפגעקלערטע. קעגן אים האָט זיך געשטעלט א יידישער זשורנאַליסט פון ווין, אַלעקסאַנדער שאַרף. נאָר נאָך א קורצער צייט האָט ער זיך אָפּגעזאָגט פון זיין קאַנדידאַטור.

ביי די וואַלן האָט דער רב שרייבער באַקומען 1443 שטימען פון 2251 שטימען.

הרב שרייבער האָט באַקומען דעם מאַנדאַט מיט דעם באַדינג, אַז ער, אַלס פרעזידענט פון „מחזיקי הדת" צוזאַמען מיט זייער גייסטיקן פירער, דעם בעלזער רבי, וועלן ווירקן אויף די פרומע, אַז זיי זאָלן אונטערשטיצן אין אַלע וואַל־קרייזן פון גאַליציע די קאַנדידאַטן פון „קאָלאָ פאָלסקיע".

נאָכדעם ווי דער רב שרייבער איז געווײלט געוואָרן, האָט ער זיך קיינמאָל נישט באַטיליקט אין די פאַרלאַמענטאַרישע דעבאַטן, ווײל ער האָט נישט געקענט קיין אַנדער שפּראַך אויסער יידיש, נאָר ער האָט שטענדיק געשטימט לויט דעם באַפעל פון „קאָלאָ". איינמאָל, בעת די אָפּשטימונג

איז פארגעקומען ערב שבת, האט די „קאלא" געזאגט דערפאר, אז עס זאל איינגעארדענט ווערן א מנין אין דער פארלאמענט־געביידע, כדי הרב שרייבער זאל קאנען זיין ביי דער אפשטימונג. אין יאר 1883 איז דער רב שרייבער נפטר געוואָרן, און אין קאלאמיי זענען דורכגעפירט געוואָרן וואלן. די יידישע אינטעליגענץ אין וואל־קרייז קאלאמיי־בוטשאטש־סניטין האט געפאדערט ארויסצושטעלן א קאנדידאט, וואס זאל זיין אימשטאנד צו רעפרעזענטירן די יידן אין פארלאמענט און זיך אריינטירן אין די פאליטישע פראבלעמען. די וואל־קאמיסיע אין די דאזיקע שטעט האט זיך געווענדט צום רב פון פלאריסדארף, דר. יוסף שמואל בלאך, וואס איז א געבוירענער פון דוקלע, און אים געבעטן פארצושלאגן זיין קאנדידאטור צום פארלאמענט. אמת, זיי האבן אים געשטעלט א באדינג, זיך אנצו־שליסן אן דער פוילישער פראקציע. שוין אין זיין יוגנט איז דר. בלאך געווען באקאנט מיט זיינע גרויסע ידיעות אין תלמוד און ער האט גע'שמ'ט אלס „דער עלוי פון דוקלע". נאך צענדליקער יארן נאך זיין טויט פלעגט מען איבערגעבן חידושי־תורה אין זיין נאמען.

נאכדעם ווי ער האט פארלאזן גאליציע, האט ער זיך געווידמעט צו וועלטלעכע לימודים. ער האט געענדקט קט דעם אוניווערסיטעט און איז אויפ־גענומען געוואָרן, — נאכדעם ווי ער איז געווען רב אין עטלעכע קלענ־ע קהילות — פאר רב אין פלאריסדארף. אין די דאזיקע יארן איז ער בארימט געוואָרן א דאנק זיין דרייסטן קאמף קעגן אנטיסעמיטיזם, און באזונדערס צוליב זיין ארויסטריט קעגן פראָפ. ראהלינג פון פראג, באוויזנדיק דע־מאלט זיינע גראבע פעלשונגען פון תלמוד. אין דר. בלאך האבן די נא־ליציש יידן געזען דעם קעמפער פארן יידנטום. נאכדעם ווי דר. בלאך האט צוגעשטימט צו די באדינגונגען פון דער וואל־קאמיסיע, איז ער אפיציעל ארויסגעשטעלט געוואָרן פאר קאנדידאט צום ווינער פראלאמענט. קעגן בלאכן זענען ארויסגעטראטן אין לעמבערג די יידישע נאטאבלען מיט דר. עמיל ביק און דעם פרעדיקער בערנהארד לעווענשטיין אין דער שפיץ. זייער טענה איז געווען, אז מען דארף ווייל א דעפוטאט, וואס איז פאר־בונדן מיט גאליציע מיט אן אינערלעך־נאציאנאלן בונד (פוילישן). דעם 1טן מאי איז פארגעקומען אין קהילה־הויז אן אסיפה אונטער דעם פארזיץ פון דר. פיליפ דרוקער. קעגן בלאכן זענען געווען אויך די פירער פון „שומר ישראל", דר. פיליפ מאוש, וואס האט גע'טענה'ט, אז אין פארלאמענט זע־נען נויטיק פאליטישע פארשטייער און נישט קיין טעאלאגן, ווי דאס איז דר. בלאך.

לויט דער איניציאטיוו פון לעמבערג האבן עטלעכע קהילות אין נא־ליציע זיך געווענדט אויך צו די איינוואוינער פון קאלאמיי, אז זיי זאלן וויילן דעם דר. ביק (45).

דער פוילישער צענטראלער וואל־קאמיטעט האט רעקאמענדירט די

קאַנדידאַטור פון דר. יהונתן וואַרשאַוער פון קראָקע, און דער גבאי פון בעלזער רבי, ר' מרדכי פּעלץ, האָט רעקאָמענדירט די קאַנדידאַטור פון דעם קריסטלעכן בּאַראָן רומאַשקאַן.

הגם דר. בלאָך איז אונטערשטיצט געוואָרן פון דעם פּרעזידענט פון פּאַרלאַמענט, דר. סמאָלקא, האָבן אים די פּאָליאַקן באָיקאָטירט. טראָץ דער דאָזיקער „אַלזייטיקער" קעגנערשאַפט, איז דר. בלאָך געווויילט געוואָרן מיט א מערהייט פון צוויי דריטל שטימען, הגם ער איז נישט דערשינען אפילו קיין אייניק מאָל אין וואַל־קרייז.

נאָך די וואַלן האָט ער באַזוכט די שטעט פון זיין וואַל־קרייז, און ער איז דאָרטן אויפגענומען געוואָרן מיט גרויסער באַגייסטערונג פון די יידישע מאַסן. די פירער און פּרנסים פון די קהילות, די מיטגלידער פון די שטאָט־ראַטן, זענען נישט געווען ביי די קבלת־פּנימס לכבוד דר. בלאָך. באַזונדערס האָט אים באָיקאָטירט דער יידישער שטאָט־פּרעזידענט פון קאָלאָמיי, דר. מאַקסימיליאַן טראַכטענבערג. אין פּאַרלאַמענט האָט דר. בלאָך דערפילט זיין אויפגאַבע אלס יידישער פאַרטרעטער.

אין יאָר 1885 האָט זיך געשלאָסן די פּאַרלאַמענט־סעסיע, און עס זענען דערקלערט געוואָרן נייע וואַלן. דר. בלאָך האָט זיך געוועגדט צום מיטגליד פון דעם וועד־הקהילה און פון שטאָט־ראַט, שלמה הערש וויזעלבערג, מיט א מעלדונג, אז ער וויל קומען קיין קאָלאָמיי אפּצוגעבן א באריכט וועגן זיין פּאַרלאַמענטאַרישער טעטיקייט. וויזעלבערג איז, אמת, געווען בלויז א ווינקל־אַדוואָקאַט, און כאָטש ער האָט נישט געהאַט קיין הויכע יורידישע בילדונג, האָט ער איבערגעשטיגן אלע קאָלאָמייער אַדוואָקאַטן, און ער האָט געהאַט א פּאָליטישן איינפלוס אין מאַגיסטראַט און אין דער קהילה. וויזעלבערג האָט גערַאטן דר. בלאָכן, אז ער זאָל נישט קומען קיין קאָלאָמיי, וויל דאָסמאָל האָט ער נישט קיין שאַנסן געווויילט צו ווערן. דר. עמיל ביק האָט פּאַר זיך געוואונען די מיטגלידער פון די שטאָט־ראַטן און די פּרנסים פון די קהילות, ווי אויך דעם רעגירונגס־אַפּאַראַט. דר. בלאָך האָט זיך אַבער נישט אַפּגעשראָקן און ער איז געקומען קיין קאָלאָמיי. אויפן אָרט איז ער אויפגענומען געוואָרן מיט באַגייסטערונג, און ער איז געוואָרן איבערצייגט, אז די יידישע מאַסן־וויילער זענען מיט אים.

אין קאָלאָמיי גופא האָט זיך געגרינדעט א „בלאָך־פּאַרטיי" מיטן נאָמען „די גוטע יונגען". דאָס איז געווען יעקב ברעטלער און זיין גאַנצע משפּחה, וואָס האָבן געהאט א גרויסן איינפלוס אין שטאָט.

אין יענער צייט זענען אויך פּאַרגעקומען וואַלן צו דעם שטאָט־ראַט. די פּאָליאַקן האָבן טיכטיק געאַרבעט אין די דאָזיקע וואַלן. זייער פירער איז געווען וויישניעווסקי. דער דאָזיקער וויישניעווסקי איז געווען א מאַן פון הויכער קולטור, האָט פיל אַרומגערייזט אין די איראָפּעאישע מדינות, איז געווען רייך און א פילאַנטראָפּ. זיינדיק א מיטגלידער פונעם שטאָט־ראַט

האָט ער פֿאַרגעשלאָגן צו רופן צוויי גאָסן אין יידישן קוואַרטאַל אויף די נעמען פון שפּינאָזא און מענדעלסאָן. זיין פֿאָרשלאָג איז אָנגענומען געוואָרן. ווישניעווסקי האָט געשלאָסן א וואַל־אָפּמאַך מיט דער בלאָך־פֿאַרטיי, לויט וועלכן ער האָט זיך פֿאַרפֿליכטעט צו שטיצן די קאַנדידאַטור פון דר. בלאָך צום פֿאַרלאָמענט, אויב די מיטגלידער פון דער בלאָך־פֿאַרטיי וועלן ביי די וואַלן צום מאַגיסטראַט אוטערשטיצן די וואַל פון דעם פּוילישן קאַנדידאַט פֿאַר שטאָט־פֿרעזידענט.

ווישניעווסקי און סטאַניסלאַוו שטשעפּאַנאָווסקי, דער פֿאַרפֿאַסער פון בוך „דאָס עלנט פון גאַליציע", האָבן גענומען אויף זיך צו פֿירן די פֿראָפּאַגאַנדע פֿאַר דער וואַל פון דר. בלאָך. ער איז אונטערשטיצט געוואָרן פון פּראָנצישעק סמאָלקא און דעם באַקאַנטן פּוילישן דעפּוטאַט גראַף פּאָטאָצקי. נאָר דער צענטראַלער פּוילישער וואַל־קאָמיטעט האָט אַרויסגעשטעלט דר. ביקן. די אָנהענגער פון דר. ביק האָבן געפֿירט א שווערן קאַמף קעגן בלאָכן. דער שליח פון צענטראַלן פּוילישן וואַל־קאָמיטעט, יאן דאָבזשאַנסקי, האָט באַזוכט ספּעציעל קאָלאָמיי און געוואָרנט די בירגער, אז זיי זאָלן נישט שטימען פֿאַר דר. בלאָכן. אין בוטשאַטש האָט דער יידישער שטאָט־פֿרעזידענט, בערישׁ שטערן, געדראָט די יידן און די קריסטלעכע ווייַלער. ער האָט געזאָגט, אז דר. בלאָך איז א שונא פון די קריסטן, און אז מ'טאָר נישט שטימען פֿאַר אים. די דאָזיקע וואָלן זענען געווען א גרויס געשעעניש. אין אַלע וואַל־קרייזן האָט געהערשט באַגייסטערונג. די פּרויען זענען געגאַנגען אויפן בית הקברות מתפּלל צו זיין פֿאַר דעם דערפֿאָלג פון די וואָלן. ביי די וואַל־קאַסטנס האָט די שטאָט איינגעשטעלט א טערעזאָר. אָבער טראָץ דעם האָבן זיך די יידישע ווייַלער אין קאָלאָמיי, בוטשאַטש און סניטין נישט אָפּגעשראָקן און זיי זענען געגאַנגען צום שטים־קאַסטן. אמת, פּראָפֿאַגאַנדיסטן פון דר ביקס זייט האָבן געפּעלשט דאָקומענטן און זיך באַנוצט מיט אַלע מיני גנבה'שע דריידלעך. אין קאָלאָמיי האָט וויזעלבערג דערקלערט, אז דר. ביק האָט צוגעזאָגט צו בויען א נייע שול פֿאַר די יידן און א נייעם קלויסטער פֿאַר די קריסטן, ווי נאָר ער וועט געווייַלט ווערן. נאָר דאָס אַלץ האָט נישט געהאָלפֿן. דר. בלאָך איז געווייַלט געוואָרן מיט א מערהייט פון 28 שטימען.

צוויי מאָנאַטן נאָך די וואָלן צום פֿאַרלאָמענט זענען פּאָרגעקומען וואָלן צום שטאָט־ראָט, און די יידן האָבן געשטימט אין גייסט פון אָפּמאַך, וואָס מ'האָט געשלאָסן מיט ווישניעווסקין.

ענדע 1890 האָט זיך געענדיקט די קאַדענץ פון דער פֿאַרלאָמענטסעסיע, און אויף דעם אָנהויב פון 1891 זענען באַשטימט געוואָרן די נייע וואָלן. די קעגנער פון דר. בלאָך האָבן אָנגעהויבן אינעם וואַל־קרייז צו גראָבן קעגן אים, דאָסמאָל האָט מען נישט אַרויסגעשטעלט קעגן אים דר. עמיל ביק, הגם ער האָט אין די לעצטע יאָרן געפֿירט פֿאַר די ווייַלער פון קאָלאָ־

מיי, סניטין און בוטשאטש אלע פראַצעסן אין לעמבערגער לאַנד־געריכט אן א געלט־אפצאל. אויף זיין אָרט האָט מען אַרויסגעשטעלט לעאָן מייזעלש, דאָס אייניקל פון דעם באַקאַנטן וואַרשעווער רב ר' דוב בעריש מייזעלס; ער איז געווען דער איידעם פון דעם יידישן מיליאָנער ברָאָדסקי, נאָר זיין פרוי האָט נישט געוואָלט לעבן מיט אים. נאָכדעם ווי ער האָט געפירט במשך פון פיל יאָרן משפּטים קעגן איר, האָט ער איר געגעבן א גט אין יאָר 1890 באַקומענדיק אַנטשעדיקונג א מיליאָן גולדן.

דער איניציאַטאָר פון זיין קאַנדידאַטור איז געווען דער גבאי פון בעל־זער רבי, מרדכי פּעלץ, וואָס איז געווען ברוגז אויף דר. בלאָכן, וויל ער האָט נישט געוואָלט געבן פאַר דער צייטונג „מחזיקי הדת" 5,000 גולדן, אדער זאַמלען די דאָזיקע סומע צווישן די ווינער יידן. פון כעס האָט ער פראַקלאַמירט לעאָן מייזעלשן פאַר קאַנדידאַט פון דער יידישער אַרטאַדאָקסיע אין גאַליציע.

מייזעלש האָט דערקלערט, אז ער מוז באַקומען דעם מאַנדאַט אפילו אויב עס וועט אים קאָסטן הונדערט טויזנט גולדן. צוליב דעם, וואָס ער האָט געוואוינט פיל יאָרן אין פּאַריז, האָבן זיך דערוועקט ספקות וועגן זיין עסטרייכישער בירגערשאפט; האָט אים דער בירגערמייסטער פון בו־טשאטש, בעריש שטערן, געהאָלפן און אים איינגעאָרדנט די עסטרייכישע בירגערשאפט ווי אויך דאָס וואָל־רעכט. מייזעלשס אַגענטן האָבען געשאָטן געלט אויף רעכטס און אויף לינקס, האָבן פאַרשפּרייט פּאָלעמישע שריפטן אין העברעאיש און אין יידיש, אין וועלכע עס זענען אָנגעגריפן געוואָרן די שריפטן פון דר. בלאָך אויפן געביט פון ביבל־קריטיק.

דער פּרעזידענט פון „מחזיקי הדת", איגנאַץ שרייבער, האָט אַרויס־געגעבן א יידיש בלעטל, וואו ער האָט דערקלערט, אז די טעטיקייט פון דר. בלאָך אין פאַרלאַמענט איז געוועזן געריכטעט קעגן די פרומע יידן. אויך דער בעלזער רבי האָט פאַרעפנטלעכט אן אויפרוף קעגן דר. בלאָך.

די פּאָליאָקן ווידער האָבן אַרויסגעשטעלט זייערן א קאַנדידאַט, א באַ־קאַנטן שונא־ישראל, דעם גראַף סטאַזשינסקי, וואָס איז אונטערשטיצט געוואָרן פון דער פּוילישער באַאַמטנשאפט. ס'איז אינטערעסאַנט, אז אויך די אַסימילאַטאָרן, וואָס האָבן זיך קאַנצענטרירט אַרום דעם וואָכנבלאַט „איטשיזנא", זענען אַרויסגעטראָטן קעגן דר. בלאָך. די באַאַמטע פונעם קרייז האָבן אָנגעהויבן מיט פאַרשידענע סטראַשונקעם קעגן די יידישע וויילער. די מאַכט האָט בפירוש רעקאָמענדירט די קאַנדידאַטור פון סטא־זשינסקין, טראָץ דעם, וואָס דער פּרעמיער־מיניסטער האָט געשיקט צום שטאַטהאַלטער פון גאַליציע א וואָרנונגס־בריוו.

דאָסמאָל איז דר. בלאָך אונטערשטיצט געוואָרן פון דר. ביק. די פירער פון דער קאַלאַמייער קהילה: שלמה הערש וויזעלבערג, יעקב ברעטלער, יוסף פונקענשטיין, האָבן אפילו פאַרעפנטלעכט אן אויפרוף צו די וויילער

אונטערן נאָמען „דבר בעתו", אין וועלכן די פּאָרשטייער פון דער קהילה פּאָדערן אויף צו ווייַלן בלויז דעם דר. יוסף שמואל בלאָך.

כל זמן דער קאָמף האָט זיך נעפירט צווישן דר. בלאָך און דר. ביק, האָבן די קהילה־פּאָרשטייער אָנגענומען א רעזערווירטע שטעלונג. אין אָנבליק פון דער קאַנדידאַטור פון מייזעלשן געפינט די קהילה פּאָר נויט־וועניק צו רעקאָמענדירן דעם דר. בלאָך און צו דעקלאַרירן, אז מען טאָר נישט ווייַלן מייזעלשן. דער דאָזיקער אויפרוף האָט בייגעשטייערט צו דער פּאָראייניקונג פון אלע ווייַלערס*).

די וואָלן זענען פּאָרגעקומען דעם 4טן און 5טן מערץ, 1891. אין בו־טשאַטש און סניטין זענען אריבער די וואָלן רואיק. אין קאָלאָמיי זענען פּאָרגעקומען שרעקלעכע אומרויען. די פּויערים, וואָס האָבן געשטיצט די קאַנדידאַטור פון סטאַשינסקין, האָבן מארשירט דורך די גאַסן פון דער שטאָט און זענען באָפאָלן די געשעפטן, וואָס האָבן זיך באַלד געשלאָסן. א צאָל יידן זענען געוואָרן פּאַרוואונדעט און איין ייד האָט מען דערשטאָכן אויף טויט. די פּויערים האָבען אויך באַשעדיקט דאָס יידישע בית־עולם. טראָץ דעם טעראָר האָבן זיך די יידן נישט אָפּגעשראָקן אין דעם רוב שטעט פונעם קרייז און זיי זענען געגאַנגען צום שטים־קאַסטן. דר. בלאָך איז גע־ווייַלט געוואָרן מיט 2,128 שטימען. סטאַשינסקי האָט באָקומען 1,778 שטימען, און פאַר מייזעלשן, וואָס האָט פּאַרשוועגדט פיל געלט, האָבן גע־שטימט בלויז 97 ווייַלער.

אין נייעם פּאַרלאָמענט איז די פּאָזיציע פון דר. בלאָך, וואָס האָט ביי יעדער געלעגנהייט געשטיצט די יידישע אינטערעסן, געווען א זייער שוואַרע. די „קריסטלעך סאָציאָליע", מיטן פירשט ליכטענשטיין אין דער שפּיץ, האָבן אָנגעהויבן ווירקן אויף דער פּוילישער פּראָקציע, אז זי זאָל ליקווידירן זיין פּאָזיציע. דער פּרעזעס פונעם פּוילישן קלוב, זאָלעסקי, איז געווען אינטע־רעסירט צו באַזייטיקן דר. בלאָכן. ער האָט אויסגענוצט די געלעגנהייט, ווען עס איז אריינגעטראָגן געוואָרן א פּראָטעסט קעגן די וואָלן אין דעם וואָל־קרייז קאָלאָמיי־בוטשאַטש־סניטין, און ער האָט געפּאָדערט פון דר. בלאָכן, אז ער זאָל זיך אָפּזאָגן גוטוויליק פון דעם מאַנדאַט. דעם 22טן אָקטאָבער, 1895, האָט דר. בלאָך זיך צוריקגעצויגן.

אין קרייז זענען אָפּגעהאַלטן געוואָרן נייע וואָלן. דר. בלאָך האָט ווי־דעראָמאָל אַרויסגעשטעלט זיין קאַנדידאַטור. קעגן אים האָט מען אַרויס־געשטעלט דעם בירגערמייסטער דר. מאַקסימיליאַן טראַכטענבערג, וואָס איז אָפּילו געשטיצט געוואָרן פון די אַנטיסעמיטן, דר. קאַרל לוענער און ערנסט שניידער, וויל זיי זענען געווען אינטערעסירט אויף יעדן פּרייז צו ליקווי־

*) זע די ביילאָגע : פּאַקסימילע פונעם אויפרוף.

דירן דר. בלאכן און אים צו באזייטיקן פון דער פארלאמענטאריש־פאלי־טישער ארענע.

אלס אדוואקאט איז דר. טראכטענבערג אין 1891 פאר׳משפט גע־ווארן פון דער אדוואקאטן־קאמער אין לעמבערג מיט א שטראף פון 300 גולדן פאר פארלעצן דעם כבוד פון אדוואקאטן־שטאנד, און אין יאר 1892 — מיט א שטראף פון 100 גולדן.

זייענדיק בירגערמייסטער, איז פעסטגעשטעלט געווארן דורך דעם לאנד־קאמיטעט, אז ער טראגט אריין פרעמדע דעפאזיטן אין דער באנק און צוליב א ריי שווינדלערייען און מיסברויכן מיט די דאזיקע דעפאזיטן איז זיין שטאט־לייטונג באצייכנט געווארן ווי א פולשטענדיקע אנארכיע(46). דער פוילישער קלוב, מיט דער אונטערשטיצונג פון דעם עסטרייכישן פרע־מיער, דעם פוילישן גראף באדעני, האט געמאכט יעדע אנשטרענגונג צו שטערן די דערווייטלונג פון דר. בלאך. די באצירקס־הויפטלייטער האבן בא־קומען געוויע אינסטרוקציעס צו באנוצן פאר דעם צוועק יעדעם מיטל, וואס איז נאר מעגלעך. און זיי האבן טאקע געטאן וואס זיי האבן נאר געקענט: זיי האבן געפאדערט פון יידישע פאבריקאנטן א ביישטייער פון 500 גולדן פארן וואל־פאנד פון דר. טראכטענבערג; די שטייער־קאמיסיעס האבן נערופן צו זיך יידן און זיי געווארנט נישט צו שטימען פאר דר. בלאכן. אין וואל־טאג האבן זשאנדארן באוואכט די אריינגענג צו די שטים־קאסטנס און פארהאלטן יידישע וויילער.

די פירער פון די אנטיסעמיטן אין ווין האבן געפאדערט טעלעגרא־פיש, אז מ׳זאל בשום אופן נישט דערלאזן אז דר. בלאך זאל דערוויילט ווערן. א דאנק אזא טעלאר איז דערוויילט געווארן דר. טראכטענבערג, און ער איז געזעסן אין פארלאמענט(46) ביז צו דעם יאר 1900, נישט דערפילנדיק דארט קיין זאך.

אין שייכות מיט די וואלן אין יאר 1901, האט אדאלף שטאנד פאר־געשלאגן דעם 28טן סעפטעמבער, 1900, דר. טעאדאר הערצלען, אז ער זאל ארויסשטעלן אין קאלאמיי זיין קאנדידאטור צום ווינער פארלאמענט, וויל דארט איז דער זיכערסטער מאנדאט. ביי דער געלעגנהייט שרייבט שטאנד צו דר. הערצלען וועגען דעם קאלאמייער דעפוטאט טראכטענבערג, אז ער איז „א מאריאנעטקע אין דער פוילישער פראקציע", אבער ער איז א „מאדים אין קלאבריאס" (קארטן־שפילן). זיין פאליטיק איז — „שטום און שוויג". זיין ארבעטס־פראגראם אין ווין איז: ער כאפט זיך אויף אין ראנאכער (א באקאנטער קאבארעט אין ווין) און שלאפט אויף די פארלא־מענט־זיצונגען (47).

דער ציוניסטישער אקציאנס־קאמיטעט אין ווין און דר. הערצל אליין האבן אפגעווארפן דעם פארשלאג פון אדאלף שטאנד, און די ציוניסטן האבן נישט ארויסגעשטעלט קיין קאנדידאטן און נישט געוומען קיין אק־

טיוון אָנטייל אין די וואָלן. אין קאָלאָמיי איז געווייזט געוואָרן דער קאָנ־ דידאָט פון די פּאָליאָקן, דר. נתן זיינפעלד, וואָס האָט רעפּרעזענטירט די שטאָט אין די יאָרן 1901-1906.

.6

צום סוף פון די זיבעציקער יאָרן פונעם 19טן יאָרהונדערט איז די אָנטוויקלונג פון דער שטאָט קאָלאָמיי שטאַרק געוואָקסן. ס'איז געווען א וואוקס סיי אין ווירטשאַפטלעכער הינזיכט און סיי אין צאָל. מיט דער אָנטוויקלונג איז געוואָקסן אויך די יידישע באָפעלקערונג. פון 8,234 יידישע איינוואוינער אין יאָר 1860 איז די צאָל יידן אין קאָלאָמיי ג־ שטיגן אין יאָר 1880 ביז 12,002 נפשות, אָדער 51.9 פּראָצענט פון דער אָלגעמיינער באָפעלקערונג, וואָס האָט געציילט 23,109 נפשות *). אינעם נאָנצן קאָלאָמייער קרייז האָט דערגרייכט די צאָל יידן צו 19,177 נפשות, וואָס האָבן מיט זיך פאָרגעשטעלט 17.40 פּראָצענט פון דער אָלגעמיינער באָפעלקערונג (די נישט־יידישע באָפעלקערונג איז דערנאָנגען צו 89,704 נפשות). פון די 19,177 יידן האָבן זיך געפונען 15,949 (83.2 פּראָצענט) אין די שטעט און שטעטלעך; אין 69 דערפער האָבן געוואוינט 2,262 יידישע נפשות (11.8 פּראָצענט); און אין 8 גיטער — 966 יידן (5 פּראָ־ צענט).

אין יאָר 1890 איז די צאָל יידן אין דעם קאָלאָמייער קרייז געשטיגן ביז 24,116 נפשות, וואָס האָבן אויסגעמאַכט 18.4 פּראָצענט פון דער אָל־ געמיינער באָפעלקערונג, פון זיי — 19,727 (84.3 פּראָצענט) אין די שטעט און שטעטלעך, און 4,889 אין די דערפער. אין יאָר 1900 דערגייט שוין די צאָל יידן צו 26,020 (19.7 פּראָצענט פון דער אָלגעמיינער באָפעלקע־ רונג), דערפון 21,893 (83.4 פּראָצענט) אין די שטעט און שטעטלעך און 4,177 אין די דערפער.

אין קאָלאָמיי גופא זענען אין יאָר 1890 געווען 30,235 איינוואוינער, פון זיי 14,927 יידן (49.4 פּראָצענט), און אין יאָר 1900 זענען געווען 16,568 יידן (48.5 פּראָצענט) אויף א באָפעלקערונג פון 34,188 פערזאָן. אין יאָר 1910 האָבן זיך געפונען אין קאָלאָמיי 18,930 אויף א באָפעל־ קערונג פון 42,676 פערזאָן, ד. ה.: 44.3 פּראָצענט פון דער אָלגעמיינער שטאָטישער באָפעלקערונג.

ביים פאָרגלייך מיט דער אָלגעמיינער צאָל איינוואוינער אין קאָלאָמיי איז צו באָמערקן, אז אין די יאָרן 1880-1910 איז דער פּראָצענט־זאַץ פון

---

*) זיי האָבן איינגעשלאָסן 5,951 קאַטאָליקן (פּאָליאַקן), 4,226 גרי־ כיש־קאַטוילישע (אוקראַינער), 930 אַנדערע און 12,000 יידן.

די יידן געווען קלענער פון 51.9 פּראָצענט אין יאָר 1880 ביז ער איז אַראָפּ צו 44.3 פּראָצענט אין 1910. אינעם יאָר 1880 איז געווען די אַל־געמיינע צאָל תושבים אין קאָלאָמיי — 23,109, און פון זיי — 12,002 יידן. דאָקגען איז פאַרגרעסערט געוואָרן די אַלגעמיינע צאָל פון דער באַ־פעלקערונג אין יאָר 1910 ביז 42,676 נפשות, און פון זיי בלויז 18,930 יידן. אין די יאָרן 1881־1901 איז, אַלזאָ, געוואָקסן די אַלגעמיינע באַפעל־קערונג מיט 84.7 פּראָצענט, און די יידישע באַפעלקערונג — מיט 57.7 פּראָצענט.

דער יידישער באָדן־פאַרמעג אינעם קרייז איז דערגאַנגען אין דעם יאָר 1889 צו 3,053 העקטאַר (6.2 פּראָצענט) און אין יאָר 1902 — צו 4,416 העקטאַר (48).

אויך אין דעם עקאָנאָמישן צוזאַמענשטעל איז צו באַצייכענען ענ־דערונגען. אין דער דאָזיקער תקופה האָט זיך די עקאָנאָמישע לאָגע פון די קאָלאָמייער יידן געשטיצט אויפן לאַנדווירטשאַפטלעכן הינטערלאַנד פון דער געגענט. אויסער די גרויסע גוט־באַזיצער צווישן די פוילישע מאַג־נאַטן און די ווירטשאַפטן פון די אוקראַיניש פויערים, האָט זיך אונטער דער ווירקונג פון דער קאָנסטיטוציאָנעלער פרייהייט געשאַפן אויך א קע־טיקער שטאַנד פון יידישע גוט־באַזיצערס און פאַכטערס פון פּאָסעסיעס, ווי אויך יידישע לאַנדווירטשאַפטן. דער הויפּט־האַנדל, וואָס איז געווען קאָנצענטרירט אין יידישע הענט איז געווען: לאַנדווירטשאַפטלעכע פּראָ־דוקטן: תבואה, בעלעך, האָבער און בהמות, וואָס זענען פאַרמאַרקט גע־ווארן אין די פּראָווינצן פון עסטרייך און עקספּאָרטירט געוואָרן קיין אויס־לאַנד, באַזונדערס קיין דייטשלאַנד — אין די פּאָרט־שטעט פון ברעמען און האַמבורג. דער דאָזיקער האַנדל האָט באַשעפטיקט א צאָל יידן אָלם קאָ־מיסיאָנערן.

אויך אין מלאכה זענען יידן געווען באַשעפטיקט אין א קענטיקער מאָס, באַזונדערס אין שניידערײ. די קאָלאָמייער שניידערס זענען געווען באַקאַנט אָלם פאַכלייט צו נייען קאָפּאָטעס פאר גלחים. זיי האָבן זיך ספּע־ציאַליזירט אין דעם און דאָס נייען קאָפּאָטעס איז געוואָרן א באַזונדערע בראַנזשע אין דער קלײדער־אינדוסטריע. כמעט אָלע מלאכה־צווייגן, ווי שוסטעריי, שלאָסעריי, שמידעריי, בלעכעריי, וועבעריי, טעפּעריי, גאַר־בעריי און אזוי ווייטער, זענען געווען אין יידישע הענט.

אין וועריש האָט א ייד געגרינדעט א שוועבעלעך־פאַבריק און ער האָט באַשעפטיקט דערבּיי 140 יידישע אַרבעטער און בלויז אַכט קריסט־לעכע אַרבעטער. דאָס רוב האָבן אין דער דאָזיקער פאַבריק געאַרבעט הונ־דערט מיידלעך מער פון 12 שעה א טאָג. א מיידל האָט באַקומען 25־30 גרייצער א טאָג, אָדער פאַר סאַרטירן טויזנט שאַכטעלעך — 4 גרייצער. מענער האָבן באַקומען א וועכנטלעכן לוין פון 4־5 גולדן.

אויסער נאפט־ראפינעריייען און פאבריקן פאר פּאַראפין־ליכט פון פרידמאן, ווייזער, קרים, בלאָך, זינגער, איז אויך געווען א שוך־פאסטע־פאבריק, וואָס האָט באשעפטיקט 25 יידישע ארבעטער (7 מענער און 18 מיידלעך). זיי האָבן באקומען א וועכנטלעכן לוין פון 4-5 גולדן.

די פאבריק פאר פּאַראפין־ליכט האָט באשעפטיקט פופציק יידישע ארבעטער (20 מענער און 30 מיידלעך), וואָס האָבן באקומען טעגלעך 20-25 גרייצער (א פערטל גולדן) פאר צוועלף שעה ארבעט.

אין קאָלאָמיי גופא און אין דער אומגעגנט האָבן זיך אנטוויקלט פאַרשידענע אינדוסטריעס, וואָס האָבן באשעפטיקט יידישע ארבעטער און אָנגעשטעלטע, ווי די ליכט־אינדוסטריע און טאַרטאַקן, וואָס זענען אויפגעקומען ענדע 19טן יאָרהונדערט און אָנהייב 20טן יאָרהונדערט. אין יאָר 1883 איז אויך אויפגעקומען די טליתים־אינדוסטריע. ר׳ שמשון העלער, א חסיד פון באָיאַנער רבי, האָט זוכנדיק פאַר זיך א פּרנסה, באשטעלט פון דייטשלאַנד וועב־שטולן און ער האָט געבראַט פון דאָרט א ספּעציאַליסט א וועבער, וואָס האָט אין לויף פון אייניקע מאָנאַטן אויסגעלערנט יידן דאָס פאָך פון וועבן און שטריקן טליתים. נאָכדעם ווי די יידישע ארבעטער האָבן זיך געהאָט אויסגעלערנט דאָס פאָך, האָט שמשון העלער אָנגעהויבן אויס־צוארבעטן טליתים. אין פאַרלויף פון א קורצער צייט איז אים געלונגען צו קריגן פאַר זיין סחורה גינסטיקע מערק אין עסטרייך און אין אַנדערע לענדער. אין דער פאבריק האָט ער זיך געפירט יידישלעך. פאַרנאַכט פלעגט ער מאַכן אַן איבערריים אין דער ארבעט, כדי צו דאַוונען מנחה און מעריב. דאָס רוב ארבעטער זענען אויך געווען באָיאַנער חסידים (49).

מיט דער צייט האָבן זיך געגרינדעט נאָך פאבריקן פון דעם מין, און א צאָל ארבעטער, וואָס האָבן זיך איינגעשאפט וועב־שטולן, האָבן געארבעט אויך בייַ זיך אין דער היים. די באקאַנטסטע טליתים־פאבריקן זענען געווען פון ר׳ שמשון העלער, יונה זאָגער און אָשר ווירשאָווער. ס׳זענען אויך געווען א צאָל קלענערע פאבריקאַנטן. דאָס רוב פלעגן זיי באשעפטיקן וועבערס, וואָס פלעגן ארבעטן בייַ זיך אין שטוב. די דאָזיקע אינדוסטריע האָט באשעפטיקט א קענטיקע צאָל טליתים־וועבערס. די טליתים־וועבערס פלעגן אויך שטריקן „עטרות". נאָך זייער סטרייק (א פרשה פאר זיך) זענען די טליתים־וועבערס געווען ארגאניזירט און אָנגעשלאָסן אין דעם עסט־רייכישן וועבער־פאראיין, וואָס איר צענטראַלע איז געווען אין ווין. דער גרעסטער טייל פון זיי האָט נאָך געארבעט אויף האַנט־שטולן. די לאַנג פון די וועבערס איז געווען א שווערע. פאר א 15־שעה׳דיקן ארבעטס־טאָג האָבן זיי באקומען א לוין פון דריי גולדן א וואָך. דערצו האָבן די פאבריקאַנטן געפאָדערט, אז איין ארבעטער זאָל ארבעטן בייַ 6-7 שטולן. די לאַנג פון די וועבערס איז געווען א פארצווייפלטע. און אין אויגוסט, 1892,

האָבן די וועבער־אַרבעטער דערקלערט אַ סטרייק ביים רב אין הויז. 400 וועבער־אַרבעטער האָבן זיך אָנגעשלאָסן אין דעם דאָזיקן סטרייק.

אין דער גרויסער קלויז איז דעם 24טן יולי, 1892, פאָרגעקומען אַ גרויסע אסיפה, אויף וועלכער עס האָבן געערדט די אַלטע וועבער, הירש לייב „דוניאַק" און חיים דריסעק. זיי האָבן פאָרגעשלאָגן אַ ריי תקנות מיט פאָדערונגען צו די פאַבריקאַנטן. אין דער דאָזיקער אסיפה האָבן זיך אויך באַטייליקט אַנדערע אַרבעטער. זיי זענען שוין געווען אָרגאַניזירט אין דער סאָציאַל־דעמאָקראַטישער באַוועגונג, וואָס האָט געהאַט אָנגעהויבן איר טעטיקייט אין קאַלאַמיי אין יאָר 1890. אין איר שפּיץ איז געשטאַנען דער סטודענט מאַקס צעטערבוים, פון די גרינדער פון דער פּ. פּ. ס. אין מזרח־נאַליציע. די דאָזיקע באַוועגונג האָט אויסגענוצט די געלעגנהייט און געשטעלט די סטרייקערס אונטער איר שוץ. נאָכדעם ווי מען האָט געעפנט דעם אָרון־קודש, האָבן די וועבערס געשוואוירן אויף דער דאָזיקער אסיפה, אַז זיי וועלן סאָלידאַריש סטרייקן, וויבאַלד די פאַבריקאַנטן וועלן נישט וועלן נאָכקומען זייערע דריי פאָדערונגען, נעמלעך: א) אַ העכערונג פון דעם אַרבעטס־לוין; ב) אַן אַכט־שעה־דיקער אַרבעטס־טאָג; ג) קריגן באַצאָלט אין דער צייט פון קראַנקהייט. די פאַבריקאַנטן האָבן די דאָזיקע פאָדערונגען נישט געוואָלט נאָכגעבן און דערצו נאָך האָבן זיי אָפּגעזאָגט די פּרעס. האָבן די וועבערס דערקלערט אַ סטרייק.

דער דאָזיקער סטרייק, וואָס איז אָרגאַניזירט געוואָרן דורך משולם לוביש, האָט געמאַכט אַ רושם אינעם גאַנצן לאַנד.

די סאָציאַל־דעמאָקראַטישע פּרעסע אין ווין האָט פאַרעפעניטלעכט געוויע באַריכטן מיט בילדער פון די וועבערס אין זייער יידישער קלייד־ונג, און האָט פעסטגעשטעלט מיט גרויסער סאַטיספאַקציע, אַז דער סאָציאַלי־טישער געדאַנק איז אַריינגעדרונגען אין דער יידישער גאַס, אין דעם מזרח־דיקסטן ווינקל פון עסטרייך. די ווינער „אַרבייטער צייטונג", וואָס האָט זיך שווער אַנטקעגנגעשטעלט דער ציוניסטישער באַוועגונג, וואָס איז געהאַט אויפגעקומען אין יענע יאָרן אין עסטרייך אונטער דער פירונג פון דר. נתן בירנבוים, האָט אויסגענוצט די דאָזיקע געלעגנהייט, כדי אָנצוגרייפן די ציוניסטן און צו שילדערן די קאַלאַמייער פאַבריקאַנטן, וועמענס בילדער עס זענען געגעבן געוואָרן מיט אַ מגן דוד אויף זייערע יידישע נעזער, ווי ציוניסטן, וואָס באַ'עוולה'ן און עקספּלואָטירן דעם יידישן אַרבעטער.

דר. בירנבוים איז זיי, פאַרשטייט זיך, נישט געבליבן שולדיק קיין ענטפער (50).

אויך די העברעאישע צוויי־וואָכנשריפט „העם", וואָס איז דעמאָלט דערשינען אין קאַלאַמיי אונטער דער רעדאַקציע פון דוד ישעיה זילבערבוש, האָט געענטפערט אַז די טלית־ים־וועבערס זענען זייער ווייט פון יעדן סאָציאַליזם און עס איז נישט צו זען אין זייער סטרייק אַ וועלכע עס איז

קלאסן - פאָליטישע דערוואכונגען, און אז די וועבערס, יידן - חסידים, וואָס זאָגן דריי מאָל אין טאָג „ותחזינה עינינו בשובך לציון", פאָדערן בלויז צו פארבעסערן זייער מאטעריעלע לאגע. זילבערבוש האָט פארגעשלאָגן די ווינער ציוניסטן צו זאמלען גלט און צו דערמעגלעכן די וועבערס צו גרינדן אן אייגענע פאבריק אויף קאָאָפעראטיווע יסודות. אויך דער ארגאן פון דער פ. פ. ס. אין קראקע, „נאפשוד", האָט פארעפנטלעכט אויספירלעכע רעפארטאזשן, אין וועלכע מ'האָט געשילדערט די וועבערס ווי קעמפער מיט א פראָלעטארישן קלאסן־באוואוסטזיין. ער האָט אָבער נישט פארגעסן צו אונטערשטרייכן, אז דער דאָזיקער סטרייק ווערט געפירט מיט דערפאָלג א דאנק דעם רב פון דער שטאָט, וואָס האָט באשוואורן אלע סטרייקנדיקע נישט אומצוקערן זיך צו דער ארבעט כל זמן זייערע פאָדערונגען וועלן נישט דערפילט ווערן. אויך די סאָציאָליסטישע צייטונג פון די פוילישע עמיגראנטן אין פאריז, „פאבודקא", האָט פארעפנטלעכט אן ארטיקל, אין וועלכן עס איז געזאָגט געווארן, אז דער דאָזיקער סטרייק באצייכנט דעם עקשנות'דיקן קלאסן־קאמף צווישן די יידן.

דערווייל האָט זיך דער סטרייק געצויגן א וואָך נאָך א וואָך, און עס איז אפילו דערגאנגען צו אויסברוכן, אזוי ווייט, אז די פאָליציי האָט זיך אריינגעמישט און ארעסטירט עטלעכע ארבעטער. פון ווין האָט די סאָציאָל־דעמאָקראטישע פארטיי געשיקט דעם סטרייקער־קאָמיטעט עטלעכע הונדערט גולדן, צו העלפן די סטרייקערס און זייערע פאמיליעס, און די וועבערס אין אויבער־עסטרייך האָבן באקומען פאָראָדענונגען נישט אָנצונעמען קיין ארבעט ביי די קאָלאָמייער פאבריקאנטן, וואָס האָבן געפרואווט שיקן אהין רוי־מאטעריאל, כדי זיי זאָלן וועבן טליתים.

קורץ נאָכן אויסברוך פונעם סטרייק האָט איין פאבריקאנט, יונה זאָגער, געבראכט יידישע וועבערס פון רוסלאנד. נאָר זיי זענען געצוואונגען געווארן דורך די סטרייקנדיקע, וואָס זענען זיי באפאלן, צו אנטלויפן פון קאָלאָמיי. דערנאָך האָבן די פאבריקאנטן געפרואווט צו שיקן דעם רוי־מאטעריאל אין די עסטרייכישע וועבעריין ; נאָר אויך דערין האָבן זיי נישט מצליח געווען, ווייל די טליתים זענען נישט ארויס אזוי גוט, ווי זיי פלעגן אויסגעארבעט ווערן דורך די יידישע וועבערס. אין דעם סאָציאָל־דעמאָקראטישן ארגאן „ראבאטניק", וואָס איז דערשינען אין לעמבערג, איז אפילו פארעפנטלעכט געווארן א דעקלאראציע פון די סטרייקערס (51), אונטערגעשריבן פון ירחמיאל בלעכנער, חיים שמואל בלעכנער, דוד גלאָט, ברוך שאלער, משה ציפסער, שמואל דאנער, שמעון אייפערמאן, שמואל שעכטער, חנא העכט, קאָפל שלאָסער, דוד כהן, ליפע האקער, ישראל, יששכר, משה בערגער, מאיר רייך, קאָפל האבער, זיידל האבער, וואלף הילזענראט, שלמה דוד שעכטער, אייזיק ראזענקראנץ, געצל פרידמאן, מאיר וועכטער, שמואל טייכער, אברהם משה דאָלפן, ניסן טעפער,

נתן ברעטלער, לייב שפּרעכמאן, משה קרעל, אברהם צבי זאלץ, חיים גראָוער, אברהם זאלצמאן, שמואל שנייבערג, מאיר שאודער, לייזער אדאלף, נח זאלצהאוער, אלטער קאָרמאן, חנא ציגלראוך, מאיר שמחה שלאָסער, אשר אדאלף און איצע שנייבערגער. אין דער דאָזיקער דעקלאַראַציע האָט עס געהייסן, אַז די טליתים־וועבערס אין קאָלאָמיי, וואָס ווערן עקספּלואָטירט פון קאַפּיטאַליסטן אויף א שוידערלעכן אופן, זענען איבערצייגט, אַז די עקספּלואָטאַציע פון מענטשלעכער אַרבעטס־קראַפט און דער עלנט וועלן נישט פאַרשווינדן כל זמן דער סאָציאַליזם וועט נישט זיגן, ד. ה., כל זמן די פאַבריקן און דאָס גאַנצע קאַפּיטאַל וועלן נישט זיין אין באַזיץ פון דעם כלל. דערפאַר דעקלאַרירן די טליתים־וועבערס, אַז זיי זענען טרויִ דער אינטערנאַציאָנאַלער סאָציאַל־דעמאָקראַטיע.

ס'איז שווער אָנצונעמען, אַז די דאָזיקע דעקלאַראַציע איז נישט געשיקט געוואָרן לויט דער איניציאַטיוו פון פּ. פּ. ס.־לייט, וואָס האָבן געוואָלט אויף אַזא אופן דעמאָנסטרירן, אַז דאָס איז א סטריק פון סאָציאַליסטיש־באַוואוסטזיניקע אַרבעטער. די וועבערס האָבן זיך אויך אָרגאַניזירט אין א זעלבסטשטנדיקן פאַראיין מיטן נאָמען „אייניקייט".

נאָך דריי מאָנאַטן האָט זיך דער סטריק געענדיקט — נאָך אין פאַרלויף פון דער צייט האָבן עטלעכע אַרבעטער אָנגעהויבן צו אַרבעטן ביי זיך אין די שטיבער אויף האַנט־שטולן, און א סך האָבן פאַרלאָזן די שטאָט און עמיגרירט קיין אַמעריקע. פון דעמאָלט אָן האָט זיך אָנגעהויבן א קענטיקע ירידה אין דער דאָזיקער אינדוסטריע אין קאָלאָמיי.

אָן אַנדער אינדוסטריע אין שטאָט איז געווען דאָס רייניקן חזיר־האָר, און א קענטיקע צאָל יידישע אַרבעטער זענען געווען באַשעפטיקט ווי סאָרטירער פון חזיר־האָר. די דאָזיגע האָר האָט מען געשיקט קיין לייפּציג, און דאָרט האָט מען זיי אויסגעאַרבעט אין פאַרשידענע פאַבריקן.

די דאָזיקע אַרבעטער זענען געווען אָרגאַניזירט, און געצאָלט א מיטגלידס־אָפּצאָל. זיי האָבן אויך אַריינגעטראָגן א באַשטימטע סומע אין א בשותפות'דיקער קאַסע, וואָס זאָל דינען אין פאַל פון א סטריק־נויטוועגדיקייט.

א ספּעציעלער קלאַס אַרבעטער זענען געווען וואָסער־טרעגערס. זיי זענען געווען אָרגאַניזירט אין א גרופּע. זייער צאָל איז געווען 14. יעדער אייגער פון זיי האָט געהאַט א וואָגן מיט א גרויס,לאַנג פאַס און 4 קאָנען — געשפּאַנט צו א פערד. די שטאָט איז געווען פאַרטיילט פון זיי אין 14 ראַיאָנען, לויט דער צאָל פון די וואָסער־טרעגערס (14). יעדער וואָסער־טרעגער האָט געהאַט א סטאַבילן ראַיאָן פאַר זיין „מאָנאָפּאָל". דאָרט האָט ער פאַרקויפט טאָג־טעגלעך דאָס וואָסער : צווויי קאָנען פאַר איין גריוצער, און פאַרן ברענגען אין שטוב אריין דאָס וואָסער האָט מען געצאָלט

פון 40 ביז 70 גרייצער מאָנאָטלעך. יעדער וואָסער־טרעגער האָט באַשעפֿטיקט 1-2 אַרבעטער. זיי האָבן פון אים באַקומען 50 גרייצער א טאָג.

די קאָמוניקאַציע אין שטאָט און מחוץ פון דער שטאָט איז אינגאַנצן געווען אין די הענט פון יידישע בעלי־עגלות. אין שטאָט זענען געווען 25 צוויי־פערדיקע קאַרעטעס, 38 קאַרעטעס געשפּאַנט מיט איין פערד און 20 לאַסט־וואָגנס. די בעלי־עגלות האָבן פֿאַרדינט פון 12 ביז 14 גולדן א וואָך. פון דער דאָזיקער סומע האָט מען געדעקט די הוצאות פון אויסהאַלטן די פערד, וואָס האָט באַטראָפן 7 גולדן.

דאָס רוב פון זיי האָבן באַקומען דאָס געלט אויף צו קויפן די קאַרעטעס און לאַסט־וואָגנס פון בארָאן הירשס פּאָנד.

די פּ. פּ. ס. האָט נאָכן וועבער־סטרייק געפֿרואווט צו אָרגאַניזירן די בעקערס, די אַרבעטער אין די פֿאַבריקן פון ליכט און שוועבעלעך, נאָר ס'האָט זיך איר נישט איינגעגעבן.

אָנהייב פון 20טן יאָרהונדערט האָבן יידישע סוחרים זיך פֿאַרלייגט אויף א נייעם צווייג, נעמלעך: פֿאַרקויף פון טעפּעכער, וואָס איז געווען די האַנט־אַרבעט פון די פּויערים אין דער סביבה, באַזונדערס אין קאָסעוו, זאַבלוטאָוו, קיטעוו, סניטין, פּעטשעניזשין, האָראָדענקע. אין יענער צייט האָט איינער, א. הילמאַן, געגרינדעט אין קאָסעוו א פֿאַבריק פון טעפּעכער. די דאָזיקע פֿאַבריק האָט באַשעפֿטיקט 60־70 פּאָך־אַרבעטער, פון זיי א צאָל יידן. די קאָלאָמייער יידישע אָנעמטן האָבן פֿאַרקויפט די דאָזיקע טעפּעכער אין גאַנץ גאַליציע.

ביים סוף פון דעם 19טן יאָרהונדערט זענען געמאַכט געוואָרן פֿרוואַוון צו פֿאַרבעסערן די עקאָנאָמישע לאָגע פון די יידן. אויף דעם געביט האָט געאַרבעט די „איקא", די געזעלשאַפֿט „אַליאַנץ" אין ווין און שפּעטער אויך די געזעלשאַפֿט „עזרה" (הילפֿס־פֿאַראיין פֿאַר דער נויטלײַדנדיקער יידישער באַפֿעלקערונג אין גאַליציע).

לויט סטאַטיסטישע ציפֿערן זענען צווישן די 14 טויזנט יידן אין קאָלאָמיי אין יאָר 1898 געווען בלויז הונדערט פֿאַרמענלעכע.

אין יאָר 1898 האָט די געזעלשאַפֿט „איקא" געגרינדעט ליי־קאַסעס אויף צו אָנטלייען געלט צו בעלי־מלאכות, קליינע סוחרים און קרעמערס. די ערשטע קאַסעס זענען פון דער „איקא" געגרינדעט געוואָרן אין טאָרנאָוו, סטאַניסלאָוו און קאָלאָמיי.

אין די יאָרן 1899־1909 זענען געגעבן געוואָרן דורך דער ליי־קאַסע אין קאָלאָמיי 14,233 הלוואות אויף א סומע פון צוויי מיליאָן מיט 146 טויזנט און 59 קראָנען, און עס זענען צוריק אָפּגעצאָלט געוואָרן א מיליאָן מיט 925 טויזנט און 87 קראָנען.

אין יאָר 1908 האָבן געהערט צו דער דאָזיקער ליי־קאַסע צוויי טויזנט מיט 974 מענטשן. די סומע פון די אַקציעס, וואָס די מיטגלידער האָבן דער־

וואַרבן, האָט באטראָפן קנאַפּע 46 טויזנט קראָנען. דער רעזערוו־פאָנד — איבער 31 טויזנט קראָנען. די אָפּנעשפּאָרטע סומע האָט באטראָפן קנאַפּע 175 טויזנט קראָנען. אין יענעם יאָר זענען געגעבן געוואָרן צוויי טויזנט מייט 734 הלוואות אויף א סומע פון איבער 421 טויזנט קראָנען, דערפון און אין זעלביקן יאָר צוריקגעצאָלט געוואָרן קנאַפּע 396 טויזנט קראָנען. יעדע אָקציע האָט באטראָפן צען קראָנען. דער פּראָצענט־זאַץ פאַר די אַריינגע־טראָגענע אָפּשפּאָר־סומעס איז געווען — דריי און א האַלב פּראָצענט, און פאַר הלוואות האָבן די מיטגלידער געצאָלט זעקס פּראָצענט יערלעך. די פאַר־וואַלטונגס־הוצאות אינעם דאָזיקן יאָר האָבן באטראָפן 5,580 קראָנען. כדי צו פאַרבריטערן און באַפעסטיקן די טעטיקייטן פון דער ליי־קאַסע, האָט זי באַקומען אין יאָר 1908 א הלוואה פון „הילפס־פאַראיין" אין דער הויך פון 15,000 קראָנען.

אויסער דער ליי־קאַסע פון דער „איקא", זענען אויך געווען אין דעם קאָלאָמייער קרייז ליי־קאַסעס לויט שולצעס סיסטעם. פאַקטיש זענען דאָס געווען פּריוואַטע פאַמיליע־בענק. אין יאָר 1908 זענען געווען 49 אזעלכע בענק מיט 27,693 מיטגלידער, פון זיי זענען געווען דרייסיק (56.3 פּראָ־צענט) יידישע קרעדיט־קאַסעס מיט 16,734 מיטגלידער. די אָקציעס פון די מיטגלידער אין די דאָזיקע קרעדיט־קאַסעס, האָבן באטראָפן 883,493 קראָנען (אַנטקעגן 453,907 קראָנען אין 19 נישט־יידישע קאַסעס מיט 10,959 מיטגלידער).

איבער דער שווערער עקאָנאָמישער לאָגע, אין וועלכער עס האָבן זיך געפונען די יידן צום אָנהויב פון 20טן יאָרהונדערט, האָט זיך געגרינדעט אין קאָלאָמיי א „הילפס־פאַראיין פאַר די יידן אין גאַליציע". זיין הויפּט־ציל איז געווען צו אַנטוויקלען הויז־אינדוסטריע און פאַרמאַרקן די פּראָ־דוקציע פון דער דאָזיקער אינדוסטריע; צו גרינדן שולעס פאַר האַנטווערק און צו העלפן אויפשטעלן לאַנדווירטשאַפטן. כדי צו דערציען די יוגנט, באַזונדערס די מיידלעך, צו פּראָדוקטיוער אַרבעט, איז אין יאָר 1899 געגרינדעט געוואָרן דורכן פאָנד פון דער בארָאנעסע קלאַרא הירש א שולע פאַר הויז־האַלטונג, וואָס איז געפירט געוואָרן פון א פרויען־קאָמיטעט. אין דער שולע האָט מען געלערנט, אויסער די אַרבעטן אין הויז־האַלטונג (קאָכן, רייניקן, באַקן), אויך אַנדערע מלאכות און באַזונדערס שניידעריי. פון 108 שילערינס, וואָס האָבן געלערנט אין די יאָרן 1898־1908, זענען 15 געווען באַשעפטיקט ביי שניידעריי און 93 — ביי הויז־האַלטונג. אין יאָר 1907 האָט דער „הילפס־פאַראיין" אָנגעהויבן צו גרינדן קורסן, וואו מען האָט געלערנט די יידישע מיידלעך די מלאכה פון שטריקן און שטיקן, ווי אויך צו מאַכן שייטלען.

אין יאָר 1908 האָבן זיך געגרינדעט אזעלכע קורסן אויך אין קאָלאָמיי. נאָך א קורצער צייט האָבן די מיידלעך געגומען אַרבעטן פאַר

זיך. בסך הכל זענען אויסגעבילדעט געוואָרן 290 אַרבעטערינס, פון זיי האָבן 25 זיך באשעפטיקט מיט מאכן שיטלען און די איבעריקע — מיט שטריקערייַ־ און שטיקערייַ־אַרבעט. אַזוי האָט אַ קענטיקע צאָל משפחות געפונען פרנסה און עקסיסטענץ־מעגלעכקייט.

אין צוזאַמענהאַנג מיט די שוועריקייטן צו פֿראָדוקטיווויזירן די קאָלאָ־ מייער יידן, דאַרף אויך דערמאָנט ווערן דער פֿלאַן פון נפתלי גרעלערנטער וועגען אויפשטעלן אַ לאַנדווירטשאַפטלעכע שולע. ער האָט דאָס פאָרגע־ שלאָגן אין יאָר 1897 דער „איקא"־געזעלשאַפט.

אויסערדעם האָט ער זיך געווענדט אין נאָמען פון 278 יידישע פֿא־ מיליעס צו דער לייטונג פון דער „איקא" אין פּאַריז וועגן קויפן אין דער געגנט פון קאָלאָמיי אַ גוט און צו באַזעצן דאָרט די משפחות, אין וועל־ מענס נאָמען ער האָט געבראַכט אַ מעמאָראַנדום קיין פּאַריז (52). וועגן דעם ענין האָט זיך באַמיט ביי דער „איקא" אויך דר. הילדעסהיימער פון בערלין און ער האָט געמאַכט אַנשטרענגונגען צו באַקומען הלוואות פֿאַר די דאָזיקע פֿאַמיליעס, לויט די באַדינגונגען וואָס די „איקא" פֿלעגט געבן אינסטיטוציעס פֿאַר לאַנדווירטשאַפטלעכער דערציאונג, ווי אין האָלעם לעבן האַנאָוור. גרעלערנטער איז קודם כל געווען אינטערעסירט, אַז „איקא" זאָל גרינדן אין גאַליציע אַ יידישע לאַנדווירטשאַפטלעכע שולע. „איקא" האָט אים אין סעפּטעמבער, 1899, געענטפערט, אַז זי וועט זיין גליקלעך צו העלפן „אונדזערע אומגליקלעכע רעליגיאָנס־ברידער אין גאַליציע", נאָר זי קאָן נישט איינשטימען צו זיינע פּראָיעקטן, ווייל זי האָט נישט בדעה צו קויפן אין גאַליציע קיין באָדן, אַדער פּאַסעסיעס.

הגם די „איקא" האָט זיך באַצויגן נעגאַטיוו צום פּלאַן פון גרעלערנטערן, האָט זי שפּעטער, אין יאָר 1901 יאָ געקויפט אַ פּאַסעסיע אין סלאָבאָדקע לעבן קאָלאָמיי, און דאָרט האָבן זיך באַזעצט צענדליקער יידישע משפחות. אין דער דאָזיקער פּאַסעסיע האָט די געזעלשאַפט אויך אויפגעשטעלט אויף אַ שטח פון טויזנט אקער אַ לאַנדווירטשאַפטלעכע שולע.

די אויספירונג פון דער דאָזיקער קאָלאָניזאַטאָרישער אַרבעט איז געקומען אַדאַנק דעם פּלאַן פון נפתלי גרעלערנטער.

אַ באַזונדער קאַפּיטל שטעלט מיט זיך פֿאָר די דערציאונג. דאָס רוב פון די יידישע דערציאונגס־אינסטיטוציעס זענען אויך אין דער דאָזיקער צייט געווען — די חדרים. אין יאָר 1894 זענען געווען 23 חדרים אין קאָ־ לאָמיי מיט 37 מלמדים און 349 תלמידים. אין יאָר 1899 — 22 חדרים מיט 26 מלמדים און 364 תלמידים. אין יאָר 1903 איז געוואָקסן די צאָל חדרים. אין שטאָט זענען דעמאָלט געווען 33 חדרים, 43 מלמדים, און 691 תלמידים.

די יידישע פּאָלקס־שולע, וואָס איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1886 פון דער ווינער „אליאנץ", אונטער דער לייטונג פון דעם לערער ווילהעלם

גרינעם, איז אין יאָר 1893 אריבער צו די בארָאן הירש־שולעם. די לייטונג פון בארָאן הירש־פאָנד האָט אויסגעבויט פאר דער שולע א ספעציעלן בנין, וואָס האָט געקאָסט 75 טויזנט קראָנען. אין קאָלאָמיי האָט זיך געשאפן אן אָרטיקער קאָמיטעט, וואָס האָט פארוואָלטעט מיט דעם בארָאן הירש־פאָנד. בראש פון דעם קאָמיטעט איז געשטאנען דער אדוואָקאט דר. מיל־גראָם. אין יאָר 1908 האָבן געלערנט אין דער בארָאן הירש־שולע 273 שי־לער. פון די לערער דארף מען באזונדער דערמאָנען משה שולבוים, א בא־קאנטער העברעאישער פילאָלאָג.

אין קולטורעלער הינזיכט איז די השכלה־באוועגונג נישט אריינגע־דרונגען אין קאָלאָמיי אין דער מאָם ווי אין בראָד, טארנאָפאָל, אדער אפילו טיסמעניץ און באָלעכאָוו. דאָ איז געווען א זייער דינער שיכט פון משכילים.

די קאָלאָמייער יידן זענען אין גייסטיקער הינזיכט געווען באהערשט פון חסידיזם און אונטער דער השפעה פון די רביים פון דער סביבה. טראָץ דעם דאָזיקן חסידיש־ארטאָדאָקסישן בילד פון קאָלאָמיי, האָט די שטאָט געהאט אויך באהאלטענע משכילים. עס זענען געווען יידן, וואָס זייער רע־ליגיעזע אויפפירונג איז געווען בלויז לפנים־וועגן. אין שטוב האָבן זיי געלייענט באהאלטענערהייט ספרי־חול. עס איז אפילו געווען א מלמד אן אפיקורס. ער איז געווען א בקי אין וועלטלעכע וויסנשאפטן, ממש א גיי־ענדיק ענציקלאָפעדיע (53), א גרויסער ידען אין פילאָסאָפיע, ליטעראטור און אנדערע וויסנשאפטן.

אין אלגעמיין איז די צאָל משכילים, וואָס האָבן זיך פארנומען מיט השכלה, געווען זייער קליין. אמת, אין דער צווייטער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט האָט די יוגנט אנגעהויבן לערנען אין די אלגעמיינע שולעם, אָבער זי איז שוין דעמאָלט געווען וויט פון העברעאישע קולטור־באָווע־גונגען. די דאָזיקע יוגנט האָט זיך אנגעהויבן צו אסימילירן מיט דער פוי־לישער קולטור. ביים סוף יאָרהונדערט האָט די ציוניסטישע נאָציאָנאלע באָווענונג אנגעהויבן אומקערן די יוגנט צו דער יידישער קולטור.

פון די משכילים אין קאָלאָמיי איז געווען דער דיכטער יחיאל מיכל זיידמאן (54), וואָס האָט געשטאָמט פון יעזיערנע און איז געווען א קא־לאָמייער תושב. ער איז געבוירן געווארן כ"ט אב, תקפ"ו (1טן סעפטעמ־בער, 1826), און ער איז געשטאָרבן כ"ב אלול, תרנ"ב (14טן סעפטעמ־בער, 1892). פון זיין פאָטערס צד האָט ער געשטאמט פון קאָמענעץ־פאָ־דאָלסק. זיין זיידע האָט זיך באזעצט אין יעזיערנע. זיין זיידעס ברודער איז געווען רב אין קאָמענעץ. אליין איז ער אָבער געווען א גרויסער סוחר, א גביר און א למדן. מיט זיינע קינדער האָבן זיך משדך געווען מיוחס'דיקע משפחות. יחיאל מיכל, וואָס איז געווען א למדן און משכיל צוגלייך, האָט חתונה געהאט מיט דער טאָכטער פון איינעם פון די קאָלאָמייער גבירים. ער האָט זיך דערנאָך באזעצט אין קאָלאָמיי און האָט זיך פארנומען מיט

פינאנץ־ענינים. זיין מוטער איז פון איר ערשטער חתונה געווען די מוטער פון דעם באקאנטן משכיל שלמה פרענקעל (1816-1894), וואס איז געווען די צענטראלע פערזענלעכקייט פון די סטאנים־לאווער משכילים. ער האט דאָרט נעגרינדעט דעם פאראיין פאר פאַרשפרייטן השכלה צווישן די יידן. ער איז געווען פון די וויכטיקסטע ליטעראטור־קריטיקער אין דער צייט־שריפט „כוכבי יצחק", און ער האט אויך פארעפנטלעכט ארטיקלען אין „הנשר" פון כהן־צדק און אין דער יידיש־דייטשער פרעסע. ער איז געשטאנען אין א בריוו־אויסטויש מיטן היסטאריקער מרדכי יאסט, און זיינע פארשונגען זענען געווען אנגענומען ביי יאסטן, וואס האט זיך מיט זיי באנוצט אין זיין געשיכטע. ער האט אויך געהאט א השפעה אויף דער דערציונג פון זיין שטיף־ברודער יחיאל מיכל זוידמאן.

בעת יחאל מיכל האט געוואוינט אין קאלאמיי, האבן זיי ביידע, ער און זיין שטיף־ברודער שלמה פרענקעל, געקעמפט פאר השכלה צווישן יידן, זוידמאן האט פארעפנטלעכט אריגינעלע שירים, און ער האט אויך איבערגעזעצט פון יונגם דיכטונג (55). ער האט אפגעדרוקט די בריוו פון דעם היסטאריקער יאסט צו זיין שטיף־ברודער שלמה פרענקעל, ווי אויך אן ארטיקל קעגן כהן־צדק אין דער פאַרם פון א בריוו צו זיין קרוב (56). ער האט אויך געשריבן לידער אין דייטש, וואס זענען נישט פארעפנטלעכט געווארן. איינם פון זיי האט איבערגעזעצט אין העברעאיש דער משכיל אלעקסאנדער חיים שאר, א תושב פון דראהאביטש. דאס ליד האט שאר פארעפנטלעכט אין „כוכבי יצחק" אונטערן נאמען: „דער שטורעם אין די קארפאטישע בערג" (באנד ל"א, 1865, זייט 87-89). ער איז געשטאנען אין קאמף מיט יוסף כהן־צדק און ער האט גע'טענה'ט, אז זיינע שירים זענען לעבערלעבע. כהן־צדק האט אויך אנגעגריפן פרענקלען וועגן זיינע היסטאריש פארשונגען. איבער זיינע אנגריפן אויף פרענקלען, איז זייד־מאן ארויס קעגן אים מים מיט א שטארקער קאנטער־אטאקע.

לויט זיינע אנשויאונגען האט זוידמאן געהערט צו די משכילישע קרייזן, וואס זייערע לאזונגען זענען געווען אלמענטשלעכע און זיין שטרעבונג איז געווען: פרייהייט פון מענטשן און באפרייאונג פון אלץ, וואס קאן פאלן צו לאסט אויפן יחיד. ער איז ארויס פון די ענגע ראמען, און ער האט פארבונדן די פארנאנגענהייט און די צוקונפט מיט דער קעגנווארט.

ארויסגייענדיק פון דעם דאזיקן קוק־ווינקל, זעט ער דאס נאנצע גליק אין פאליטישער פרייהייט, אין ארויסגיין פון די יידן פון פיזישן און גייסטיקן געטא צוגלייך. אין זיין ליד „התעודה בישראל" באטאנט ער מיט א באזונדערער קלארקייט, אז דער כוח פונעם יידישן פאלק און זיינע כלי־זין זענען — בינה און דעת; און הגם עס איז שוין אן אלט פאלק מיט אן אלטער געשיכטע, פארמאגט עס נאך כוח אין די לענדן. ווי א געשוואירע־נער משכיל זעט ער — אין קעגנזאץ צו דעם רוב פון די גאליציש משכילים

אין זיין צייט — אין דעם יידישן פאָלק א טרעגער פון א גרויסער מיסיע אין דער וועלט פאר אלע פעלקער ; נאָר די מיסיע איז נישט קיין רעליגיעזע, ווי עס האָבן דאָס געזען די משכילים פון דייטשלאַנד, נייערט א פאָליטיש־סאָציאלע, לויט וועלכער, „ישראל וועט זיך נישט געבן קיין רו, ביז עס וועט געראָפן ווערן פרייהייט פאר דער וועלט און אלע מענטשן". ער איז געווען איבערצייגט, אז דורך קענען שפראכן און אלגעמיין וויסן, לויט דער פאָרשונג פון דער צייט, און דורך דער פארפולקאָמונג אין די אלגעמיינע שולעם — וועט זיך פארבעסערן אויך די עקאָנאָמישע לאָגע און דער געזעל־שאפטלעכער שטאַנד פון די יידן. אין קעגנזאַץ צו די משכילים פון זיין דור, וועלכע זענען געווען אָנהענגער פון ווינער צענטראַליזם, — איז ער געווען א פרייַנט פון די פאָליאקן און פאר דער באפרייאונג פון גאַנץ פוילן און איר צוריקקער צו איר סואווערענער זעלבסטשטענדיקייט. אין יאָר 1868 האָט ער באגרוסט דעם פאָליטישן „גלאַנץ־פעריאָד" פאר יידן, אז איצט־איצט „וועלן זיי בליען און נאָך אויפבליען".

צום סוף פון די אכציקער יאָרן האָבן אָנגעהויבן צו בלאָזן אנדערע ווינטן אויף דער יידישער גאָס. איבער דער אנטוישונג פון דער עמאַנצי־פאַציע, האָבן די בעסטע זין פון דער יידישער אינטעליגענץ זיך דערנענ־טערט צו דער ציוניסטישער באוועגונג, נאָר ער איז נישט באַווירקט גע־ווארן פון די דאָזיקע „ווינטן". טראָץ דעם איז ער געבליבן טריי דער העב־רעאישער שפראך (57). אונטער זיין השפעה איז קאָלאָמיי פארוואַנדלט געוואָרן אין א צענטער פון די משכילים ערשט בײַם סוף פון 19טן יאָרהונ־דערט. ארום אים האָבן זיך קאָנצענטרירט די שרייבער דוד ישעיה זילבערבוש און משה שולבוים.

דוד ישעיה זילבערבוש (1854־1936), א געבוירענער אין זאָלישטשיק אין א חסידישער משפחה, האָט נאָך זיין חתונה אין 1898 געלערנט וועלטלעכע לימודים, און זיך אפגענעבן מיט ספרים חיצונים. אין נעהיים האָט ער סימפאָטיזירט מיט דער השכלה. זיין ווייב, א נגידישע טאָכטער פון דאָרף לאשקעוויץ, איז א האַלב יאָר נאָך דער חתונה געשטאָרבן. זיל־בערבוש האָט זיך אומגעקערט קיין זאָלישטשיק. ער איז אפט געפאָרן קיין טשערנאָוויץ, וואו ער האָט זיך באַפריינדעט מיט אברהם גאָלדפאדן, וועל־וועל ערענקראַנץ (זבארזשער) און משה ארענשטיין, דעם באקאַנטן העב־רעאישן שריפטשטעלער, וואָס האָט זיך באטיליקט אין „השחר" פון פרץ סמאָלענסקין. נאָכדעם ווי ער האָט חתונה געהאט צום צווייטן מאָל, האָט ער זיך באזעצט אין קאָלאָמיי (58).

אין יאָר 1877 איז געקומען קיין קאָלאָמיי אברהם גינצלער (1840־1910), כדי פארצוזעצן די אויסגאבע פון זיין צייטונג „התור", וואָס האָט אין יענעם יאָר אָנגעהויבן צו דערשיינען אין סינעט. זילבערבוש איז געווען פון זיינע מיטארבעטער. אין יאָר 1878 האָט ער אָנגעהויבן צו פארעפנט־

לעכן ארטיקלען און דערציילונגען אין „המביט" און אין „השחר". אין די יאָרן 1880-1882 איז ער געווען אין ווין און דאָרט געאַרבעט אין דער רעדאַקציע פון „השחר". דערנאָך האָט ער אַרויסגענעבן אין באָטאָשאַן, צוזאַמען מיט צבי אליעזר טעלער דעם ליטעראַרישן זשורנאַל „האור". נאָך דעם צווייטן נומער פון „האור", האָט ער פאַרלאָזט רומעניע און אַרויסגענעבן דעם „האור" אין לעמבערג. אין יאָר 1883 האָט ער זיך אומגעקערט קיין קאָלאָמיי און איז דאָרט געווען א לערער פון רעליגיע אין די אלנע־מיינע שולעס. אין יאָר 1892 האָט ער אַרויסגענעבן אין קאָלאָמיי א צווייוועכנטלעכע העברעאישע שריפט מיטן נאָמען „העם" און צוזאַמען מיט לייבל טויבש — א וואָכנשריפט אין יידיש מיטן נאָמען „דאָם פאָלק". אין יענער צייט, ביז זיין פאָרן ווין, אין 1893 — האָט ער קאָנצענטרירט אָרום זיך, צוזאַמען מיט זיידמאַנען, די יידישע אינטעליגענץ, וואָס האָט זיך צעוואָקסן אין א קענטיקער מאָס.

צו דעם דאָזיקן קרייז האָט אויך געהערט משה שולבוים, וואָס איז געווען א טיפ פאָר זיך.

משה שולבוים (1828-1918), פון די ערשטע טוערס פאָר דער העברעאישער שפּראַך אין גאַליציע, האָט פון זיין מוטערס צד געשטאַמט פון דעם חכם צבי. ער האָט באַקומען א טראַדיציאָנעלע דערציאונג, אין חדר און אין ישיבה, דערנאָך האָט ער זיך ווי אַן אויטאָדידאַקט דערווּאָרבן פיל ידיעות אין די שפּראַכן: אַראַמעאיש־בבליש, סוריש, שומרוניש, אַראַביש, גריכיש, לאַטיין, דייטש און פראַנצויזיש. ער האָט זיך באַזונדערס אינטערעסירט אין דער פאָרשונג פון דער העברעאישער שפּראַך. ער האָט זיך באַטייליקט, זינט דעם יאָר 1862, אין „כוכבי יצחק", ווואו ער האָט פאַרעפנטלעכט אַן איבערזעצונג פון פרידריך שילערס לידער (59).

אין יאָר 1870 איז ער געקומען קיין לעמבערג, און דאָרט איז ער געווען מיט־דירעקטאָר אין דער העברעאישער דרוקערייי פון דעם פאַרלעגער און לערער מיכל וואָלף. אין לעמבערג האָט ער געוואוינט ביז דעם יאָר 1887. אין די יאָרן 1871-1872 האָט ער אַרויסגענעבן א צייטשריפט מיטן נאָמען „העת" און „קול העת", וואָס האָט געהאַט א נאַציאָנאַלע ריכטונג און איר אויפגאַבע איז געווען אָנצוזאָגן נייעם פון דער וועלט און אויפצוהייבן דעם פרעסטיזש פון דער הייליקער שפּראַך. אין יאָר 1870 האָט ער געגרינדעט אין לעמבערג א פאַראיין אונטערן נאָמען „אגודת שומרי שפת עבר", און ער האָט געפאָדערט איבערגעבנקייט צו דער העברעאישער שפּראַך, אין וועלכער ער האָט געזען דעם פעסטן קולטורעלן פאַרמעג פונעם יידישן פאָלק. אין זיין צייטונג האָט ער געפאָדערט (אין יאָר תרל"א) דאָס אויפשטעלן פון יידישע שולעס אין גאַליציע, וויל דער, וואָס זאָרגט פאַר זיין אמונה און פאַר זיינע נאַציאָנאַלע קנינים קאָן נישט שיקן זיינע קינדער אין א רעגירונגס־שולע; און דערפאַר „איז אונדזער פליכט צוצוגרייטן א

שולע פאר יידישע קינדער וואו זיי זאָלן לערנען העברעאיש (תנ"ך און תלמוד) און זיי זאָלן וויסן עס איז זייער אויפגאבע ווי מענטשן און זייער פליכט ווי יידן". אין זיין צייטונג האָט ער געשריבן ארטיקלען און נישט־פאַרענדיקטע דערציילונגען ווי „נסתרות רומא", „דער רבי, געהיים־ראט פון קעניג"; צו יעדן נומער איז געווען בייגעלייגט א ליטעראַרישע ביילאגע „רוח העת", וואו עס זענען געקומען לידער, דערציילונגען, בריוו און ביאורים צום תנ"ך.

די צייטונג האָט זיך בעיקר אויסגעצייכנט אין באַנייען פון פיל ווער־טער, וואָס שולבוים האָט אַריינגעבראַכט אין דער העברעאישער שפראַך. נאָך דעם ווי די צייטונג האָט אויפגעהערט צו דערשיינען, האָט ער זיך בא־שעפטיקט מיט אונטערריכט און מיט פאַרשונגס־ארבעטן.

אין לעמבערג האָט ער אויך געדרוקט זיינע ערשטע ביכער: אן אי־בערזעצונג פון שילערס „רויבער" (1881), אריסטאָטעלס „עטיק" לויט דער דייטשער איבערזעצונג פון דר. רוקער (לעמבערג 1877). אין יאָר 1880 איז דערשינען זיין „אוצר המלים הכללי", און אין יאָר 1883 — דאָס ערשטע דייטש־העברעאישע ווערטער־בוך „מלון גרמני־עברי" און „אוצר השמות".

אז עס זענען געגרינדעט געוואָרן שולעס מיט דער הילף פונעם פאָנד אויפן נאָמען פון באַראָן הירש, האָט ער זיך באַזעצט אין קאָלאָמיי און איז געווען לערער אין דער דאָרטיקער שולע ביז דעם יאָר 1897. אין קאָלאָמיי האָט ער געהערט צום קרייז פון זיידמאן און זילבערבוש, און ער האָט געווירקט אויפן געדאַנקענגנג פון דער יידישער אינטעליגענץ. ער האָט גע־פאָדערט אויפצוהויבן דעם פרעסטיזש פון דער העברעאישער שפראַך אין די באַראָן הירש־שולעס; לויט זיין איניציאַטיוו איז די דאָזיקע פראָגע באַהאַנדלט געוואָרן אויף דער לערער־קאָנפערענץ, וואָס איז זיך צוזאַמענ־געקומען אין די טעג פון 17־18טן יולי, 1894, אין סטאַניסלאַוו (60). אויף א באַזונדערער זיצונג פון די העברעאישע לערער זענען באַהאַנדלט געוואָרן די פאַרשלאַגן פון דר. מאיר ווייסבערג און שולבוים. עס איז גע־וויילט געוואָרן א קאָמיסיע, וואָס זאָל אויסאַרבעטן א פלאַן פאר העברע־אישן אונטערריכט פון אַכט שעה א וואָך, 5 שעה פאר תנ"ך און דריי שעה געווידמעט בלויז פאר דער שפראַך. צו דער דאָזיקער קאָמיסיע האָבן גע־הערט שולבוים, א. טעלער (באַריסלאַוו), טויבער (בוטשאַטש), יעקב ראָ־בינסאָן (סטאַניסלאַוו), שפילמאן (סניטין) און וו. גרינעם, דער דירעקטאָר פון דער באַראָן הירש־שולע אין קאָלאָמיי. גרוים איז געווען שולבוימס צו־שטייער צו א העברעאישן לערן־פראָגראַם פאר די שולעס אויפן נאָמען פון באַראָן הירש. אָבער נישט שטענדיק איז עס אים געלונגען דורכצופירן זיינע פלענער איבער דער קעגנערשאפט פון די אסימילאַטאָרן, וואָס זענען געשטאַנען אין דער שפיץ פון די דאָזיקע שולעס. אָנהייב 1897 איז ער

אַריבערגעפּירט געוואָרן אין דער שולע אין מיקולינעץ, און אין יאָר 1914 — קיין טאַרנאָפּאָל.

אין יאָר 1917 איז ער פּאַרוואָאָלט געוואָרן ווי א פּליט פון דער מלחמה קיין ווין (61).

אין יאָר 1887 האָט דער באַקאַנטער בדחן, ר' הירש לייב גאָטליב פון מאַרמאָרעש־סיגעט, וואָס איז אויך באַקאַנט מיט זיין פּסעוודאָנים הירש לייב סיגעטער (1829־1930), געגרינדעט א העברעאישע צוויי־וואָכנ־שריפט מיטן נאָמען „השמש", — כדי צו קעמפן מיט די עקסטרעמע חרדים. גאָטליב איז געווען א טיפּ פון א קעמפנדיקן משכיל. ער האָט איבער־געזעצט אין העברעאיש פון שילערס לידער („די גלאָקע"), און אויך פון געטעס לידער און עטלעכע דראַמעס פון קאָצעבוע. זיין צייטשריפט האָט ער אָנגעהויבן אַרויסצוגעבן אין זיין וואוין־שטאָט; נאָר צוליב דעם פּאַרבאָט מצד דעם אָרטיקן רב ר' חנניה יו"ט ליפּא טייטלבוים צו לייענען אין אפּי־קורסישע צייטונג, האָט ער געמוזט אַריבערטראָגן די צייטשריפט קיין נא־ליציע און ער האָט זי אַרויסגעגעבן אין קאָלאָמיי. ער האָט זיין אַרבאַן געדרוקט אין בילאָום דרוקעריי. ווי דער שטייגער פון די וואָכנבלעטער, וואָס האָבן געוואָלט זיך אַרויסדרייען פון דער פליכט צו צאָלן דעם צייי־טונגס־שטייער, האָט ער זיין צייטונג אַרויסגעגעבן איין וואָך אונטערן נא־מען „השמש" און די צווייטע וואָך אונטערן נאָמען „החרסה" (זון), אונ־טער דער רעדאַקציע פון דעם העברעאישן שרייבער ראובן אשר ברוידעס, וואָס איז אַרויסגעטריבן געוואָרן פון רומעניע און האָט זיך באַזעצט צייט־ווייליק אין קאָלאָמיי. אַז ברוידעס האָט זיך אָפּגעזאָגט צו רעדאַקטירן די צייטשריפט צוליב א סיכסוך מיט גאָטליבן, האָט ער אָנגעשטעלט פּאַר רע־דאַקטאָר גרשום באַדער. אין דער דאָזיקער צייטשריפט האָבן זיך אויך באַ־טיליקט זילבערבוש, זיידמאַן, שולבוים, שמעון מוחם לאַזאַר, פיוויש מעל־צער און אַנדערע. די צייטונג האָט אָפּגענעבן א סך פּלאַץ פאַר ענינים פון ליטעראַטור און וויסנשאַפט, און זי איז דערשינען ביז צום יאָר 1889.

.7

צום סוף פון די אַכציקער יאָרן האָבן זיך איינצלנע משכילים אָנגע־הויבן צו אינטערעסירן מיט נאַציאָנאַל־יידישע פראַגן. אונטער דער ווירי־קונג פון לייבל טויבש, וואָס האָט זיך באַזעצט אין קאָלאָמיי, זענען פאַרנע־קומען צוזאַמענטרעפן און געשפּרעכן איבער דעם יידישן פּראָבלעם פון דעם נאַציאָנאַלן שטאַנדפּונקט. ס'איז אָבער נאָך נישט געגרינדעט געוואָרן א וועלכע עם איז נאַציאָנאַל־ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע.

ס'איז אינטערעסאַנט צו באַצייכענען אַז, אין יאָר 1887 האָט א דרוי־טער פּאָליאַק, אויסגעדרוקט זיין מיינונג מכוח א לייזונג פון דער יידישער

פראָגע אויפן וועג פון א נאציאָנאל־טעריטאָריאלער קאָנצענטראַציע. אין קאָלאָמיי איז דעמאָלט דערשינען א קלייניע בראָשור מיטן נאָמען „נאָווא יודעא טשילי פראָקטיטשנע זאלאָטוויניע קוועסטי זשדאָווסקעי אי אָט־וואַרטי ליסט דא פּאָטריאָטואו אירלאַנדי". די דאָזיקע בראָשור איז דערשי־נען אין קאָלאָמיי, געדרוקט אין בילוּאום' דרוקערי, אין יאָר 1887.

דער נאָמען פון מחבר איז י. אָמענא, אַן אויסגעטראַכטער נאָמען. ער זעט די אינציקע לייזונג פון דער יידישער פראָגע, וואָס באַלעסטיקט די פעלקער פון דער וועלט, בלויז אין א נאציאָנאל־טעריטאָריאלער קאָנצענ־טראַציע פונעם יידישן פּאָלק, ד. ה., אין דער גרינדונג פון א יידישן שטאָט אין איינער פון די געגנטן אין אמעריקע. ער שלאָגט אויך פאָר אַן אוים־געארבעטן פּלאַן. ס'איז אומבאַקאַנט אויף וויפיל די דאָזיקע בראָשור איז געווען באַקאַנט די קאָלאָמייער יידן.

אין יאָר 1890 האָט לייב טויבש אָנגעהויבן ארויסצוגעבן א וואָכנ־בלאַט אין יידיש אונטערן נאָמען „יידישעס וואָכנבלאַט", און דערביי האָט ער געהאַט א באַשטימטן צוועק. די באַפעלקערונג אין גאַנץ עסטרייך איז דעמאָלט געשטאַנען פאר א פּאָלקס־צייטונג. אין יענער צייט האָט טויבש פארעפנטלעכט אַן ארטיקל אין „הזמן", וואָס איז דערשינען אין קראָקע אונטער דער רעדאַקציע פון ראובן אשר ברוידעס, וועמען ער האָט גע־קענט פון קאָלאָמיי. אין דעם דאָזיקן ארטיקל האָט ער פארגעשלאָגן צו פאראיינהייטלעכן די אָרטאָגראַפיע פון די פרעמד־וועלטער אין העברעאיש. ער האָט געהאַט נאָך א פארשלאָג, אַז אין דער פּאָלקס־צייטונג, וואָס האָט געזאָלט פארקומען אין יענעם יאָר, זאָלן די יידן אָנגעבן יידיש אלס זייער פּאָלקס־שפראַך.

וועלנדיק דערוועקן די יידן צו היטן זייער נאציאָנאליטעט און אָנ־צוגעבן יידיש אלס זייער שפראַך, האָט ער פון פראָפאַגאַנדיסטישן שטאַנד־פונקט אָנגעהויבן גלייכצייטיק צו פרעדיקן פאַרן גערַאַנק פון ישוב ארץ ישראל. אין זיין פראָפאַגאַנדע צו די פאַרלאַמענט־וואָלן אין יאָר 1891, האָט טויבש אונטערשטיצט די קאַנדידאַטור פון דר. בלאָך קענן דר. ביק. נאָר איינער פון די משכילים, אפרים לאָופער, וועלכער האָט זיך באַטייליקט אין דער רעדאַקציע, האָט אים געמאַכט שווערישקייטן, און געמומען, אַן זיין וויסן און קענן זיין ווילן, געלט פון די אַסימילאַטאָרן. דאָס האָט געצוואונ־גען טויבשן אָפּצושטעלן די אויסגאַבע פונעם וואָכנבלאַט. אין יענעם יאָר, 1891, איז געמאַכט געוואָרן א פּרואוו צו גרינדן א פאראיין פאר ישוב ארץ ישראל, ווי א פילייע פון ווינער פאַרבאַנד פון די חברות פאר א"י, מיטן נאָמען „ציון". דער שרייבער ראובן אשר ברוידעס האָט געערעט אויף דער גרינדונגס־פאַרזאַמלונג (62), וואָס איז פארגעקומען דעם 2טן אוי־גוסט, 1891. ער האָט געפאָדערט אז דער פאראיין זאָל ארבעטן נישט נאָר פאר ישוב ארץ ישראל, נייערט אויך לטובת דעם גערַאַנק פון יידישן נא־

ציאָנאַליזם בכלל. דער דאָזיקער פאַראיין האָט נישט לאַנג אָנגעהאַלטן, טראָץ די באַמיאונגען פון לייבל טויבש און יהושע פאַדעמהעכט.

אין יאָר 1892 איז דערשינען אונטער דער רעדאַקציע פון זילבערבוש און טויבש א וואָכנבלאַט אין יידיש מיטן נאָמען „פאָלק", ווי אויך א וואָכנבלאַט מיטן נאָמען „העם". ביידע אָרגאַנען זענען געווען געווידמעט נאַציאָנאַלע ענינים. הגם עס איז געווען א נאַציאָנאַלע אָטמאָספער, איז זיי אָבער נישט געלונגען אויפצוהאַלטן דעם נאַציאָנאַלן פאַראיין. די גרינדונג פון אזא פאַראיין איז ווידערמאָל געווארן אקטועל, בעת דר. נתן בירנבוים האָט באַזוכט קאָלאָמיי אין יאָר 1892. דר. בירנבוים איז דעמאָלט געשטאַנען אין דער שפיץ פון דער ציוניסטישער באַוועגונג אין עסטרייך און ער האָט רעדאַקטירט דאָם וואָכנבלאַט „זעלבסטעמאַנציפאַציאָן". אויף א פאַרזאַמלונג, אין וועלכער עס האָבן זיך באַטייליקט 60 פערזאָן, איז געווילט געווארן א קאָנסטיטואירנדיקער קאָמיטעט, כדי צו שאַפן א פיליע פון „ציון". אָבער אויך דאָסמאָל איז נישט געווען קיין פאַזיטיווער רעזולטאַט. „העם" האָט אָנגעהויבן א פאַרשטאַרקטע פראָפאַגאַנדע פאַר גרינדן א נאַציאָנאַלע געזעלשאַפט, און עס האָט זיך אים איינגענעבן צו שאַפן די אָט־מאָספער פאַר דעם אין יאָר 1894.

אין דעם יאָר איז געגרינדעט געווארן דורך לייבל טויבש, יהושע פאַדעהעכט און דר. ציפסער א נאַציאָנאַל־יידישער פאַראיין מיטן נאָמען „בית ישראל", און זיין ציל איז געווען: 1) אויפצוהאַלטן און צו אָנטוויקלען דאָס נאַציאָנאַלע באַוואוסטזיין; 2) פאַרשפּרייטן דאָס וויסן פון היסטאָריע און יידישער ליטעראַטור; 3) פלענן די העברעאישע שפּראַך און אונטערשטיצן די יידישע קאָלאָניזאַציע אין ארץ ישראל.

אויף דער אָלגעמיינער פאַרזאַמלונג, וואָס איז אָפּגעהאַלטן געווארן דעם 16טן יוני, 1894, זענען געווילט געווארן פאַר פאָרזיצער דער אַדוואָקאַט דר. אליעזר ציפּסער, פאַר וויצע־לייבל טויבש, פאַר סעקרעטאַר — יהושע פאַדעמהעכט, פאַר קאַסירער — ישעיה חיות און פאַר מיטגלידער פון קאָמיטעט — יהודה קרעבס, אפרים לאָפער, מ. שולבוים, אברהם משה באָרטען, יצחק ראָזען, מיכל פידערער, פייוול כהן, עוזר ענגעל און מאַרקוס שאַפער.

מ'האָט געגרינדעט א ביבליאָטעק און א לייען־זאַל, און די צאָל מיטגלידער האָט דערגרייכט ביז ניינציק.

דעם 20טן דעצעמבער, 1894, איז אָפּגעהאַלטן געווארן די ערשטע מאַקאַבייער־פייערונג (63).

קאָלאָמיי, פונקט ווי אַנדערע קהילות אין גאַליציע, איז אין יאָר 1896 געווארן שטאַרק באַאיינפלוסט אין נאַציאָנאַלן זין. וועג ס'איז אָנגענומען די קליינע בראָשור: „דער יודענשטאַט" פון דר. טעאָדאָר הערצל, האָט זי געמאַכט א גרויסן רושם אינעם לאַגער פון די יונגע ציוניסטן אין

גאַליציע. דאָ איז געגעבן געוואָרן צום ערשטן מאָל דער ריכטיקער אויס־דרוק פאַר שטרעבונגען, וואָס האָבן שוין לאַנג געפונען אַן אָרט אין זייערע הערצער. צווישן די ערשטע, וואָס האָבן רעאַגירט אויף דער דאָזיקער ברא־שור, זענען געווען די קאָלאָמייער ציוניסטן, וואָס האָבן אָנערקענט אַז אַדאָנק זיין פּראָגראַם „וויסן מיר איצט וואָס מיר האָבן צו טאָן". „דו האָסט אונדז אָנגעוויזן אויף א קלאָרן אופן דעם הויכן און אמתן ציל, און מיר דאַרפן טאָן אלץ, וואָס עס איז מעגלעך פאַר זיין פאַרווירקלעכונג", אזוי האָט געשריבן לייבל טויבש דעם 3טן מערץ, 1896, צו הערצלען. אין הערצ־לען האָבן זיי געזען דעם פירער, וואָס וועט אויפהייבן „די פאָן פון אונדזער פאָלק, וואָס געפינט זיך אין א שפּלדיקן מצב" (64).

דעם 7טן מערץ, 1896, האָט טויבש געשריבן אינעם נאָמען פון דער רעדאַקציע „העם" צו דר. הערצלען וועגן דעם געוואַלטיקן איינדרוק, וואָס זיין בראָשור האָט געמאַכט אויף די יידן. די רעדאַקציע האָט געשטעלט איר צייטונג אין זיין דינסט און האָט אים געבעטן צו שיקן מאַטעריאַל וווי עס האָלט מיט דעם ענין, און באַזונדערס איבער דער אַנטוויקלונג פון די פאַר־האַנדלונגען מכוח דער גרינדונג פון די צוויי געזעלשאַפטן, וואָס וועלן פאָר־געשלאָגן אינעם בוך. צווייטנס, האָט טויבש געבעטן, אַז עס זאָל אים גע־געבן וועלן דאָס רעכט אַרויסצוגעבן דאָס בוך אין יידיש. ער האָט זיך פאַר־פליכטעט צו פאַרקויפן עס פאַר 25־30 גרייצער אַן עקזעמפּלאַר. דאָס ערש־טע יאָר האָט טויבש געוואָלט אָפּדרוקן דריי טויזנט עקזעמפּלאַרן. הערצל האָט מסכים געווען צו זיין פאַרשלאָג (65), נאָר טויבש האָט געפאָדערט, נישט איבערצוגעבן דאָס רעכט עמעצן אַנדערש, ביז עס וועט נישט פאַר־קויפט ווערן די נאַנצן אויפלאַגע. די בראָשור איז דערשינען אין יידיש אין חודש סעפּטעמבער, 1896, און דערנאָך האָט טויבש פאַרלאַנגט, אַז עס זאָל אים געגעבן ווערן דאָס רעכט אויך אַרויסצוגעבן אַן איבערזעצונג אין דער פוילישער שפּראַך. נאָר דערפון איז נאָרנישט אַרויסגעקומען.

לייבל טויבש און די נאָליצישע ציוניסטן האָבן געוואָלט, אַז „דער יודענשטאַט" זאָל דערשיינען אויך אין העברעאיש.

די קאָלאָמייער ציוניסטן האָבן זיך אָנגעשלאָסן אַן דר. הערצלען און געשיקט אויפן ערשטן קאָנגרעס זייערע פאָרשטייער — דר. שלמה ראָזענ־העק און שלמה זינגער.

נאָכן קאָנגרעס האָט קאָלאָמיי פאַרנומען א קענטיקן אָרט אין דער ציוניסטישער באַוועגונג, באַזונדערס, בעת עס איז אויפגעקומען דער ענין פונעם פאַראיין „אהבת ציון" אין טאַרנע, וואָס האָט געפּאָדערט, אַז די נאָליצישע יידן זאָלן אָנהייבן מיט פּראַקטישער אַרבעט פאַר ארץ ישראל. אויף דער לאַנד־קאָנפערענץ, וואָס איז אָפּגעהאַלטן געוואָרן אין לעמבערג אין די טעג פון 26־27טן דעצעמבער, 1897, האָט דר. ראָזענהעק, דער פאָרשטייער פון קאָלאָמיי, פאַרגעשלאָגן צו וויילן צווייַ לאַנד־קאָמיטעטן, —

איינעם פאר פּראָקטישער אַרבעט אין טאָרנע און איינעם פאר אָרגאַניזאַציע און פּראָפּאַגאַנדע אין לעמבערג. זיין פאָרשלאָג האָט מען אָפּגעוואָרפן. צום לאַנד־קאָמיטעט, וואָס זיין זיץ־אָרט איז געווען אין לעמבערג, זענען געוויילט געוואָרן פון קאָלאָמיי: לייבל טויבש און דר. ראָזענהעק. דער ענין פון „אהבת ציון" אין טאָרנע, וואָס האָט אָנגעהויבן מיט א טעטיקייט צו גרינדען א גאַליצישע קאָלאָניע מיטן נאָמן „מחנים" אין ארץ ישראל, האָט געפירט צו שוועריע קאָנפליקטן צווישן די ציוניסטן אין גאַליציע. אויף דער קאָנווע פון דעם דאָזיקן קאָנפליקט האָט זיך צעפלאָקערט אין די רייען פון די גאַליצישע ציוניסטן א גרויסע מלחמה, וואָס איז אויגנטלעך געווען א מלחמה צווישן די „חובבי ציון" און די פּאָליטישע ציוניסטן. אין דער דאָזיקער מלחמה זענען קאָלאָמיי און סטאַניסלאַוו געווען די פעסטונגען פון די פּאָליטישע ציוניסטן, און זיי האָבן באַשולדיקט די לעמבערגער ציוניסטן אין קענגערשאפט צום פּאָליטישן ציוניזם. די הערצעליאַנישע באַוועגונג האָט דאָ געפונען א גרויסן אָפּקלאַנג. דר. ראָזענהעק און לייבל טויבש זענען געשטאַנען אין שטאַרקער קעגנערשאפט צום לאַנד־קאָמיטעט אין לעמבערג, און זיי האָבן געפאָדערט פון דעם ענגן אקציאָנס־קאָמיטעט אין ווין איבערצוגעבן די גאַנצע ציוניסטישע טעטיקייט צו א לאַנד־קאָמיטעט, וואָס זאָל געוויילט ווערן אויף א נייער קאָנפערענץ.

לויט זייער איניציאַטיוו, איז דעם 26טן יוני, 1898, פאָרגעקומען א קאָנפערענץ פון די ציוניסטן אין גאַליציע און בוקאָווינע. די אָרגאַניזאַטאָרן פון דער דאָזיקער קאָנפערענץ האָבן זיך אָבער נישט פאַרבונדן מיט דער העכסטער אינסטאַנץ, וואָס איז געוויילט געוואָרן דורך דער ציוניסטישער באַוועגונג אין גאַליציע. די צווייטע העלפט פון דער דאָזיקער קאָנפערענץ איז פאָרגעקומען אין קאָלאָמיי דעם 29טן יוני. אין נאָמען פון דער יידישער באַפעלקערונג האָט באַגריסט די קאָנפערענץ דער ראש־הקהל און דער וויצע־בירגערמייסטער פונקענשטיין. אויף דער דאָזיקער קאָנפערענץ איז באַשלאָסן געוואָרן אָנצוהאַלטן די באַשטייענדיקע אָרגאַניזאַציע מיטן לעמבערגער לאַנד־קאָמיטעט אין דער שפּיץ.

צוליב די קאָנפליקטן צווישן די 28 דעלענאַטן צום צווייטן ציוניסטישן קאָנגרעס, קאָנפליקטן וואָס האָבן געהאַט א שייכות צו דער פּראָקטישער ארבעט אין ארץ ישראל, זענען געוויילט געוואָרן צום גרויסן אקציאָנס־קאָמיטעט וויי פאָרשטייער פון גאַליציע, די פאַרטרעטער פון דער פּאָליטישער ריכטונג, און צווישן זיי דר. ראָזענהעק פון קאָלאָמיי.

דער שלום און די פּשרה, וואָס זענען דערגרייכט געוואָרן נאָך שוועריע אָנשטרענגונגען אויף די קאָנפערענצן אין סטאַניסלאַוו און אין קאָלאָמיי, אין זומער 1898, זענען שנעל אויסגעוועפט געוואָרן. די מחלוקת האָט ווידעראַמאָל אויסגעבראָכן. דאָסמאָל — צווישן דעם איבערוועגנדיקן טייל אין דער גאַליצישער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע און אין זיין שפּיץ —

דער לעמבערגער קאמיטעט פון איין זייט און דער לייטונג פון ענגערן אקציאנס־קאמיטעט אין ווין און זיינע אנהענגער אין גאליציע פון דער אנדערער זיט. צו זיי האבן זיך אנגעשלאסן די צוניסטן פון סטא־ניסלאוו און קאלאמיי.

דר. ראזענהעק האט באקומען די צושטימונג פון ציוניסטישן אק־ציאנס־קאמיטעט אין ווין אויפצושטעלן א צענטראל־ביורא אין קאלאמיי. די בעסטע מענטשן פון די גאליצישע ציוניסטן זענען געווען אויפגעראכט אויף זיערע קאלאמייער חברים, אזן די דאזיקע אויפרעגונג האט נאך מער פארטיפט דעם תהום צווישן לעמבערג און ווין. מיט דעם, וואס די גאלי־צישע חברים פונעם אקציאנס־קאמיטעט: דר. ראזענהעק, שיינוואסער און דר. שאר, האבן געגרינדעט פאר גאליציע א צענטראל־ביורא אין קאלאמיי און באשטימט לייבל טוביבשן פאר סעקרעטאר פונעם ביורא, און אויף אזא אופן אונטערגעגראבן דעם לאנד־קאמיטעט, האט מען נישט געראכט קיין ברכה דעם ציוניזם אין גאליציע.

דורך דער באמיונג פון דר. ברוידע איז ענדלעך דערגרייכט געווארן א הסכם צוואמענצורופן א קאנפערענץ פון די גאליצישע ציוניסטן אין יוני, 1899. דר. ראזענהעק האט מסכים געווען דערצו. נאר אין א קורצער צייט ארום האט ער זיך געווענדט צום אקציאנס־קאמיטעט אין ווין מיט דער אנפראגע צי עס איז נייטיק צונויפצורופן די קאנפערענץ. דער אק־ציאנס־קאמיטעט האט געפאדערט אנצוהויבן צו ארבעטן פאר דער קאנ־פערענץ אין גאליציע. נאר די סיכסוכים האבן נישט אויפגעהערט.

מיט דער הסכמה פון ווין האט דר. ראזענהעק אנגעהויבן צו אנט־וויקלען די ארגאניזיר־ארבעט. ער האט אויסגעארבעט א פלאן צו ארגאני־זירן די יידישע ארבעטער אין ספעציעלע ציוניסטישע פאראיינען, וואס זאלן אויף דערפילן אן אופנאבע פון ארבעט־ביוראס, און דערווייטערן אזוי ארום די ארבעטער פון דער סאציאל־דעמאקראטישער באוועגונג, וואס האט זיך אנגעהויבן צו פארשטארקן אין די רייען פונעם יידישן פראלע־טאריאט. זיין הויפט־טעטיקייט איז געווען צו ארביטרירן אין ארבעטס־סיכסוכים צווישן באלעבאטים און ארבעטער. אין זיין ארגאניזיר־פלאן האט דר. ראזענהעק געווידמעט פיל ארט פאר דער פראגע פון דערציאונג פון דער קהילות דורך די ציוניסטן, כדי צו ליקווידירן די „כנופיות" וואס אוזור־פירן די קהילות. ער האט פאר דעם צוועק פארגעשלאגן גלייך צו גרינדן א נעץ פון ליי־קאסעס, וואס זאלן געבן הלוואות אויף גוטע וועקסלען.

אין ווינטער, 1898, האט זיך געגרינדעט א ליי־קאסע אין קאלאמיי („יידישער נאציאנאלער באנק־פאראיין אין קאלאמיי").

אבער שוין אין יוני, 1899, האט דר. ראזענהעק געמאלדן, אז די קאסע געפינט זיך אין גרויסע שווריקייטן צוליב קרעדיט־מאנגל. אין גאליציע איז פארשפרייט געווארן א פאמפלעט קעגן דער קאסע. אין דער „וועלט"

איז דערקלערט געוואָרן, אז די דאזיקע מעשות אין פאמפלעט האבן נישט קיין האפט.

דערווייל האט אויך אנגעהויבן דאס קאלאמייער ביורא א פראפאגאנדע, אז אלע ציוניסטישע געזעלשאפטן אין גאליציע זאלן זיך אנשליסן וויי פיליעם אן דער ווינער פאראיניקונג פון חברות ישוב ארץ ישראל מיטן נאמען „ציון", וואס האט פארגעשטעלט צו יענער צייט די ארגאניזאציא־נעלע ראם פון דער ציוניסטישער באוועגונג אין עסטרייך. דער סעקרע־טאר, לייבל טויבש, איז ארומגעפארן אין די שטעט און שטעטלעך און ער האט פראפאגאנדירט, אז מען זאל זיך אנשליסן אן „ציון". נאר זיין ארבעט איז געווען אומזיסט, וויל דער פלאן פון דר. ראזענהעק וועגן אויפשטעלן נייע ציוניסטישע חברות ווי פיליעם פון „ציון" אין ווין, איז נישט מעגלעך געווען צו רעאליזירן צוליב דעם, וואס די סטאטוטן פון „ציון" האבן נישט דערלויבט צו גרינדן קיין פיליעם אין גאליציע. קאלאמיי האט נישט באגעגנט קיין גרויסע סימפאטיע. די פאראיינען האבן נישט געוואלט איבערשיקן די שקלים־נעלטער דר. ראזענהעקן.

אויך אין קאלאמיי נופא האט זיך געשאפן קענן אים אן אפאזיציע, וואס איז ארגאניזירט געוואָרן פון יהושע פאדעוהעכט, וואס האט זיך געווענדט מיט קלאגעס צום אקציאנס־קאמיטעט אין ווין.

אין מערץ, 1899, האט זיך אנגעהויבן די טעטיקייט צו ווערבירן אק־ציעס פאר דער קאלאניאל־באנק. און הגם קאלאמיי האט געפירט א פאר־ברייטערטע פראפאגאנדע, זענען די רעזולטאטן געווען זייער מאגערע.

צוליב דער שווערער לאגע, אין וועלכער עס האט זיך געפונען דאס קאלאמייער ביורא, איז מען דערגאנגען צו א פשרה. עס איז באשלאסן גע־ווארן צונויפצורופן א לאנד־קאנפערענץ, אויף וועלכער עס איז אפגע־ווארפן געווארן דער פארשלאג פון דר. ראזענהעק צו לאזן די ציוניסטישע פירונג אין גאליציע אין די הענט פון קאלאמייער ביורא ביז איבער דעם דריטן קאנגרעס. ס'איז באשלאסן געוואָרן צו שטעלן אין דער שפיץ פון דער ארגאניזאציע די ארגאניזיר־קאמיסיע, וואס איז געוויילט געוואָרן אויף דער קאנפערענץ, צוזאמענגעשטעלט פון פארשטייער פון אלע שטעט. פון קאלאמיי זענען געוויילט געוואָרן: דר. שלמה ראזענהעק און משה האבער. זינט מערץ, 1900, האט זיך געפונען דאס ביורא פון לאנד־קאמי־טעט נישט אין קאלאמיי, נאר אין לעמבערג. דר. ראזענהעק האט נאך גע־פרואווט צו באנייען דאס פראפאגאנדע־ביורא אין קאלאמיי פאר גאליציע און בוקאווינע, נאר אן דערפאלג. דערמיט האט זיך געענדיקט די פרשה פון קאלאמיי ווי א צענטער פון דער ציוניסטישער באוועגונג אין גאליציע.

אין קאלאמיי אליין איז געווען טעטיק דער פאראיין „בית ישראל", און אין אים זענען געווען ארגאנזירט 119 מיטגלידער. אויף דער אלגע־מיינער פארזאמלונג פון 15טן יאנואר, 1901, איז געוויילט געוואָרן דר.

שלמה ראָזענהאק פאר פאָרזיצער, לייבל טויבש — וויצע־פאָרזיצער, מאר־קום בערנער — סעקרעטאָר, נחמן ווידער — קאַסירער, און אלם מיטגלידער פון קאָמיטעט: יצחק מאיר, זינדל איוואַניער, אלתר טויבש, יעקב אָרענ־שטיין, יוסף ברעכער און משה פריש.

אין יענעם יאָר איז אויך נעגרינדעט געוואָרן א פאַראיין פון ציונים־טישע פרויען. דער ציוניזם האָט באַזונדערס געווירקט אויף דער שטודירנ־דיקער יוגנט, וואָס האָט זיך שוין אָרגאַניזירט אין 1898 אין א געהיימען ציוניסטישן גימנאַזיסטן־פאראיין, מיטן נאָמען „ביתר". די שטרעבונג פון דעם דאָזיקן פאַראיין איז געווען צו דערציען די יידישע יוגנט אין דעם נאַציאָנאל־ציוניסטישן גייסט. עס זענען אויסגעאָרדנט געוואָרן קורסן פון דער געשיכטע פונעם יידישן פאָלק, קורסן פון העברעאיש, פון דער געשיכ־טע פון ציוניזם, געאָגראַפיע פון ארץ ישראל. דער פאַראיין האָט אויך אָרויסגעגעבן א העקטאָגראַפירט וואָכנבלאָט מיטן נאָמען „נאשע מישלי" („אונדזערע געדאנקען"). צווישן די אקטיוויע טויער ביי דער גימנאזיסטי־שער יוגנט זענען געווען: פישל ראָטענשטרייך, דוד טויבש, ישראל טויבש, אברהם יצחק בראַוער, אייזיק סאכער און דערנאָך א. ש. יורים.

ביים אָנהייב 20טן יאָרהונדערט האָט זיך אויך געגרינדעט א פאַראיין „פועלי ציון". א פאַרשטייער פונעם דאָזיקן פאַראיין האָט זיך באַטייליקט זינט 1906 אין קריז־קאָמיטעט פון די „פועלי ציון", און זיין זיץ־אָרט איז געווען אין סטאַניסלאַוו.

אין איין און דער זעלביקער צייט האָט אויך אָנגעהויבן איר טעטי־קייט אין קאָלאָמיי די סאָציאָל־דעמאָקראַטישע באַוועגונג. דער סטודענט, חאָקס צעטערבוים, א געבוירענער אין קאָלאָמיי, און סוזאַנא סאָמוועלאָ, געבוירן אין קאָלאָמיי. אין יאָר 1856, פאַרשפרייטן דאָ צווישן די קרייזן פון דער אינטעליגענץ דעם סאָציאָליסטישן נעדאַנק. אינעם הויז פון פרוי סאָמוועלאָ זענען פאָרגעקומען צוזאַמענטרעפן און דיסקוסיעס איבער סאָ־ציאָלע פראָבלעמען. זי און צעטערבוים האָבן זיך אויך באַטייליקט אין די לאָנד־קאָנפערענצן פון דער פּ. פּ. ס. מאָסק צעטערבוים האָט זיך אויך באַ־טייליקט אין די יאָרן 1893־1894 אינעם אָרגאַן פון דער פּ. פּ. ס., וואָס איז דערשינען אין יידיש אין לעמבערג, אונטער דער רעדאַקציע פון קאַרל נאַכער, דר. יאָאַכים פרענקעל און דוד סאָלאָמאָנדער. (אין דער אמתן איז די צייטונג געווען אין דייטש, נאָר מיט יידישע אותיות.) צעטערבוים פלעגט דאָרט דאָס רוב זיך אונטערשרייבן מיט די איניציאָלן מ. צ. ער האָט אויך נעשריבן אונטער זיין פולן נאָמען אינעם אָרגאַן „נויע צייט" פון קאָר־קאָוטסקי אין ווין. באַזונדערס איז צו באַצייכענען זיין אָרטיקל: „די קלאַ־סען קעמפע ביי דען יודען", אין וועלכן ער האָט זיך אָפּגעשטעלט אויף דעם סטרייק פון די טליתים־ווערפער אין קאָלאָמיי.

די שטרעבונג פון די יידישע מיטגלידער איז געווען אויפצושטעלן אַן

אייגענע ארגאניזאציע. אין יאָר 1891 פּאָרלאָמענטאַריש דעם פּראָיעקט פון די פּוילישע סאָציאַל־דעמאָקראַטן פּ. פּ. ס. און גרינדן אַן אייגענעם פּראָיעקט מיטן נאָמען „וואַרהייט", אָבער אין דער ראָם פון דער פּ. פּ. ס. די פּירער פון פּראָיעקט פּראָפּאַגאַנדיסטישער זייערע באַריכטן אינעם ארגאן פון דער פּאַרטיי, „דער אַרבייטער", וואָס איז דערשינען אין לעמבערג „אין דער דייטשער שפּראַך מיט יידישע אותיות".

אין לויף פון דער ציים האָבן זיך אָנגעשלאָסן די יידישע אַרבעטער אין „וואַרהייט". נאָכן יאָר 1905 איז דערקלערט געוואָרן וועגן דער גרינדונג פון אַ יידישער סאָציאַל־דעמאָקראַטישער פּאַרטיי (זשע. פּע. עס.). צו דער דאָזיקער פּאַרטיי איז זיי נישט געלונגען צו געווינען דעם רוב פון די יידישע אַרבעטנדיקע, און זיי זענען פּראָבלעמען אַ קלייניע מינדערהייט.

מיט דער קריסטאַליזירונג פון דעם ציוניזם און דער פּאַרצווייגונג פון זיינע מיטגלידער לויט זייער וועלט־באַנעם, האָט דער ציוניזם געשלאָגן טיפּע וואָרצלען אויך אין קאָלאָמיי, אָבער מיט אַ רעליגיעזער באַפּאַרבונג. דער שוין דערמאָנטער יהושע פּאַדענהעכט (1846־1910), האָט פּאַראַשטאַרקט זיין טעטיקייט פּאַרן רעליגיעזן ציוניזם גלייך נאָכן ערשטן ציוניסטישן קאָנגרעס אין באַזעל. ער האָט אַרויסגעגעבן פלוגבלעטער אונטערן נאָמען „יזרעאל", כדי צו פּאַרשפּרייטן דעם געדאַנק פונעם רעליגיעזן ציוניזם. די מיסיע פון „יזרעאל" איז געווען קודם כל „צו זאָגן אונדזערע ברידער, וואָס זענען טריי גאָטס וואָרט און האַלטן זיין בונד, וועמען עס איז קיינמאָל נישט אַרויף אויפן געדאַנק צו אָפּקערן זיך, חלילה, פון זייער פּאָלק און גלויבן, אַז דאָס איז די תורה, וואָס משה האָט געגעבן די בני ישראל", און צו דערוועקן זיי, אַז זיי זאָלן ווייסן, „אַז איר זענט ציוניסטן, אמתע ציוניסטן, אין פולן זין פון וואָרט. דערקענט די גרויסע ליבע אייערע צו אייער פּאָלק און אייער שטאַרקע גליסטונג צו אונדזער ערד, צו דער ערד פון ישראל פון דורי־דורות, און איר וועט ווייסן אַז איר זענט געווען ציוניסטן נאָך איידער עס האָט זיך באַגייט דער נאָמען ‚ציוניזם'. יידן זענט איר איר געווען בעת די דאָזיקע יוגנטלעכע, די זין, וואָס האָבן זיך אומגעקערט צו אונדזער גבול, האָבן געזאָגט צו זיך, אַז זיי זענען פּראַנצויזן, דייטשן, אַדער בריטן; און אויב אונדזערע יוגנטלעכע האָבן זיך איצט אומגעקערט צו אונדז מיט זייער גאַנצן הארץ און נשמה, צו זיין יידן ווי מיר, האַרפן מיר זיי אויפנעמען ווי זין, וואָס קערן זיך צוריק צו דער היים פון זייערע עלטערן און ווייזן זיי דעם וועג וועלכן זיי זאָלן גיין".

יהושע פּאַדענהעכט, וואָס האָט געזען אינעם צוריקקער פון דער יידישער אינטעליגענץ א גלענצנדיקע דערשיינונג, האָט געוואָלט, אַז די פּרומע זאָלן דאָס פּאַרשטיין און זיך אויך אַנשליסן אַן דער ציוניסטישער באַוועגונג, וואָס איז אייגנטלעך אויפגעקומען דווקא מיט דער הילף פון

דער יוגנט, וועלכע איז נאָך מיט א קורצער צייט צוריק געווען אין דעם אסימילאַטאָרישן לאַגער.

ער האָט געהאַלטן אז די רעליגיעזע קרייזן זענען מחויב זיך צו שטעלן אין די רייען פון די ציוניסטן און אז אויך די רבנים דארפן העלפן דעם ציוניזם (66). פאַדעננעכט האָט זיך באַמיט צו באַווען די פירער פון די פרומע יידן אָנצונעמען א פאָזיטיווע שטעלונג צום ציוניזם. זייער אַרגאַן „מחזיקי הדת" האָט באַטאָנט אין אַן אַרטיקל, געדרוקט פאַרן ערשטן קאָנ־גרעס, אז דער ציוניזם האָט נישט קיין האָפענונג כלי־זמן די באַרימטע צדיקים וועלן נישט זיין די הויפּט־טוער אין דעם ענין און „אלין וועט ווערן געמאַכט לויט זייער השגה און מיסיע". פאַדענהעכט האָט דער־פאַר־גע־מאַכט אָנשטרענגונגען, כדי צו געווינען די צדיקים פאַר דער ציוניסטישער באַווענונג. יהושע פאַדענהעכט איז געווען פון די ערשטע, וואָס האָבן גע־פלאַסטערט אין גאַליציע א וועג פאַרן „מזרחי". אין זיינע באַמיאונגען האָט אים געהאָלפן דער רב ר' גדליה שמעלקיש, וואָס האָט פאַרנומען דאָס כסא־רבנות אין קאָלאָמיי נאָכן טויט פון רב ר' יעקב בן אפרים תאומים (1908-1914).

נאָכדעם ווי עס איז געגרינדעט געווארן די אָרגאַניזאַציע „המזרחי", אין יאָר 1904, איז די פירונג פון „המזרחי" איז גאַליציע געווען אין די הענט פון יהושע פאַדענהעכט. ער איז געווען דער סעקרעטאַר אין גא־ליציע פון ביורא פון דער „המזרחי"־צענטראַלע אין פראַנקפורט אם מאין. נאָכן טויט פון יהושע פאַדענהעכט (67), איז די מזרחי"־צענטראַלע אין גאַליציע אריבער קיין סטאַניסלאַוו.

פון די קאָלאָמייער אקטיווע טוער אין דער ציוניסטישער באַווענונג איז נאָך צו דערמאָנען דעם מגיד יצחק וועבער. ער איז געקומען פון פוילן קיין קאָלאָמיי צוזאַמען מיט זיין ברודער משה און איז געווארן א מגיד. ער האָט באַקומען פון דער קהילה א זייער קליינעם געהאַלט, נאָר זיינע פריינט האָבן אים אונטערשטיצט. ער איז געווען א תלמיד־חכם און א גלענצנדיקער דרשן. און איבער זיין ציוניזם איז ער פאַרפאַלגט געווארן פון די חסידים אין קאָלאָמיי, באַזונדערס די באַאַנער חסידים, וואָס זענען אים געווען דם־שונאים צוליב זיינע ציוניסטישע אנשויאונגען. ער איז אָבער געבליבן טריי זיין ציוניסטישן וועלט־באַגעם און ער האָט געפירט פראַפאַגאַנדע פאַר דער ציוניסטישער אידייע אין די ארומיקע שטעט און שטעטלעך.

אין דער צייט פון די וואַלן, אין יאָר 1907, איז ער געווען פון די בעסטע פראַפאַגאַנדיסטן, און די ווייל־ער־מאַסן זענען געווארן זייער באַ־איינפלוסט פון זיינע רעדעם און דרשות. נאָר נאָך דעם ווי ער איז איינמאָל צוריקגעקומען פונעם קאָנגרעס, איז ער פארוואַנדלט געווארן אין א שטארקן באַקעמפער פונעם ציוניזם, וויל „קיינער פון די פירער פון קאָנגרעס האָט זיך מיט אים נישט פאראינטערעסירט" (68).

קאָלאָמיי, די יידישע שטאָט, איז אויך געווען א ציוניסטישע שטאָט אין פולן זין פון וואָרט. די אסימילאַטאָרן זענען נישט געווען אָרגאַניזירט ווי א שטאַנדהאַפטיקע אָרגאַניזירטע קערפערשאַפט. איינצלנע פון זיי האָבן אונטערשטיצט — אויסער אין פּאָליטישע וואָלן — דעם פאראיין פון פּויליש סטודענטן פון משהם גלויבן „זיעדנאַטשעניע", אין לעמבערג (גרינדעט אין יאָר 1907), און אויך די אָפּטיילונג פון דער „טאָוואַזשיסטווא שקאָלי לודאָווויי" די געזעלשאפט פאר דער פאלקס־שולע, וואָס איז געווען אין קאָלאָמיי. פון די קאָלאָמייער יידן זענען באקאנט אלס אונטערשטיצער פון די דאָזיקע אינסטיטוציעס: מיכאל ברעטלער, יוסף פונקענשטיין, וויל־העלם גרינעס, גוסטאַוו ליבהארט, מארקום שילער, זיגמונט וויינטראוב, מיכאל בערלאס און דער דאָקטאָר־מעדיצין אָסוואלד פלעקער.

.8

אייניקע טעג נאָכן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן די רוסן דעראָבערט די שטאָט, נאָר די עסטרייכער זענען צורקגעקומען אויף א קורצער צייט. די רוסן האָבן שפּעטער ווידעראמאָל אָקופירט די שטאָט און געהערשט דאָרט מיט א שטאַרקער האַנט. די יידן האָבן געליטן זייער פיל פון דער רוסישער אָקופאַציע. אין יאנואר, 1915, האָבן די קאָזאַקן דערג'הרג'עט דעם מלמד שלמה שעכטער. זיי זענען אריין אין זיין וואוינונג און האָבן געוואָלט פארגעוואלטיקן זיין 16־יאריקע טאָכטער. בעת שעכטער האָט זי געפרואווט באשיצן, האָט אים א קאָזאַק דערשטאָכן. זיין קערפער האָבן זיי ארויסגעווארפן פאר דער שוועל פון זיין הויז. דער גובערנאָטאָר פון קאָלאָמייער קריין, דער פירשט לאָבאַנאָוו ראָסטאָווסקי, האָט מיט גרויזאמקייט נע'רודפ'ט די יידישע באפעלקערונג. ער האָט ארויפגעלייגט אויף איר שווערע שטראָפן און מלחמה־שטייערן און געגעבן די סאָלדאַטן א פרייע האַנט צו ראָבעווען און צו גזלענען.

זייער הערשאפט אין קאָלאָמיי האָט זיך געצויגן ביזן זומער 1915. דאָס צורקקומען פון דעם עסטרייכשן מיליטער אין שטאָט און די צוויטע רוסישע אינוואזיע — דאָס אלץ האָט ארויפגעלייגט זיין שטעמפל אויף דער קהילה און אויף דער יידישער באפעלקערונג, וואָס איר גרעסטער טייל איז אנטלאָפן קיין בעהמען, מעהרן און אונגארן, און הויפטזאכלעך קיין ווין.

מיטן סוף פון דער וועלט־מלחמה, אין הערבסט, 1918, איז געקומען א נייער שטורעם אויף די קאָלאָמייער יידן, א שטורעם באַגלייט מיט גזירות און שווערע רדיפות. אויך אין די טעג פון דער אוקראַינישער רעפובליק האָבן די קאָלאָמייער יידן שווער געליטן.

אין דער שפּיץ פון דעם נאציאָנאלן ראָט, וואָס איז אויפגעשטעלט

געוואָרן אָנשטאָט דער קהילה, איז געשטאַנען דער אַדוואָקאַט דר. מאיר לאָקס. דער באַצירקס־הויפּטמאַן, דר. סטרייסקי, איז געווען אין פריינטלעכע באַציאונגען מיטן נאַציאָנאַלן ראַט און האָט זיך באַמיט צו פירן זיך אומ־פּאַרטייאיש, נאָר ער איז געווען אומבאַהאָלפן קעגן די אויסברוכן פון די אוקראַינישע סאָלדאַטן.

אָבער אין עטלעכע טעג אַרום האָט זיך די לאָגע געענדערט. די ציי־טונג „סיטשאָווי האָלאָס", אונטער דער רעדאַקציע פון דעם ראַדיקאַלן פי־רער, דר. טרילאָווסקי, האָט אָפּגעדרוקט אַן אַרטיקל אונטערן נאָמען: „די עשרת הדברות פון די אוקראַינער", אין וועלכן די יידן זענען באַצייכנט געוואָרן פאַר שונאים פון די אוקראַינער און עס איז אַ מצווה זיי פיינט צו האָבן און אַרויסצוטרייבן זיי פונעם לאַנד. דער דאָזיקער אַרטיקל האָט גע־העצט די אוקראַינער קעגן די יידן. דער קריזיס־קאָמענדאַנט האָט קאָנפיס־קירט מיט אַכזריות ביי די יידן פון דער שטאָט און פון דער סביבה סחורות, צירונג און געלטער. יידן זענען אַרעסטירט געוואָרן אויף דער באַשולדיקונג, אַז זיי זענען שפּיאָנען און קאָנטראַבאַנדיסטן. מיליטעריש אָפּטיילונגען, וואָס זענען געגאַנגען צום פראָנט, האָבן בארויבט יידישע געשעפטן און געשלאָגן יידן. מענער — אַלט און יונג — זענען געשלעפּט געוואָרן אויף שוועריע אַרבעטן.

דעם 13טן יאַנואַר, 1919, האָט אַ פּאָליציאַנט אויסגערופן אין מיטן מאַרק, אין דער צייט פון אַ יאָריד, אַז מען טאָר נישט קויפן ביי יידן קיין פערד און קיין בהמות. באַלד נאָך דעם האָט מען אַלע יידן אַרויסגעטריבן פון מאַרק.

ס'האָבן נישט געהאָלפן קיין אינטערוועניצן, ווייל פאַקטיש איז די צענטראַלע מאַכט געווען אומבאַהאָלפן.

אויך אויפן דערציעריש־קולטורעלן געביט זענען געמאַכט געוואָרן גרויסע שוועריקייטן. די אוקראַינער האָבן פאַרזיכערט אויטאָנאָמיע, נאָר די צענטראַלע מאַכט איז געווען די ערשטע, וואָס האָט נישט געגעבן קיין מעגלעכקייט אויסצוהאַלטן יידישע פּאָלקס־שולעס. די דאָזיקע נעגאַטיווע שטעלונג האָט געשטערט אויך אין קאָלאָמיי צו גרינדן אַ פּאָלקס־שולע. די אוקראַינישע פּאָליטיק האָט די יירן אין קאָלאָמיי שטאַרק אונטערגע־גראָבן עקאָנאָמיש. דער קאָמיסאַר, פּראָפעסאָר טשייקאָווסקי, וואָס איז געווען פאַראַנטוואָרטלעך פאַר דעם, האָט געטאָן אַלץ, כדי צו ליקווידירן דעם יידישן האַנדל. ער האָט אפילו נישט געגעבן קיין לעבנסמיטל פאַר דער יידי־שער באַפעלקערונג און כדי צו רואינירן די יידישע סוחרים, האָט ער אָרגאַניזירט די אוקראַינישע סוחרים מיטן צווועק אַרויסצונעמען פון די יידישע הענט דעם האַנדל, אינדוסטריע און האַנטווערק. די יידן האָבן גע־קריגן אַ באַפעל צו בייטן די עסטרייכישע געלט־באַנקנאָטן אויף אוקראַי־נישע. דעם 3טן מאי, 1919, זענען אַריין מיליטעריש פּאַטרולן אין דירות

און געשעפטן פון יידן, און זיי נעצוואונגען איבערצוגעבן זיי די עסטרייכישע געלט־באַנקנאָטן פאַר אוקראַינישע גריבנעס. בדרך כלל איז דעמאָלט די יידישע באַפעלקערונג געצוואונגען געוואָרן אויסצולִיפערן זעקס הונדערט טויזנט עסטרייכישע קראָנען פאַר גריבנעס.

טראָץ די שוערע באַדינגונגען האָט די יידישע געזעלשאַפטלעכקייט נעפירט איר נאַציאָנאַל־קולטורעלע טעטיקייט. די וואָלן צו דעם אָרטיקן נאַציאָנאַלן ראַט און צום נאַציאָנאַלן לאַנד־ראַט, וואָס זענען אָפּגעהאַלטן געוואָרן אין מאי, 1919, זענען אַדורך זייער וואַכזאַם. די וואַכזאַמע באַטילִיקונג איז געווען באַגלִיט מיט א שטורמישן פּאַרטייען־געראַנגל.

סוף מאי, 1919, האָט זיך אָנגעהויבן די אָפּענסיווע פונעם פוילישן מילִיטער. דאָס מילִיטער פון נעגעראַל האַלער (די האַלערטשיקעס האָבן זיך „קונה שם" געווען מיט שניידן בערד און אָרויסווארפן יידן פון די באַנען), האָט פאַרנומען גאַנץ מזרח־גאַליציע און זיי האָבן אָנגעהויבן זייער מאַרש מיט איבערפאַלן אויף יידן, גניבות, גזילות; כאָפּענגיש פון יידן און אַרעסטען, זענען געווען טאָג־טעגלעכע מעשים.

אין דעם צייכן האָט זיך אָנגעהויבן די תקופה פון דעם זעלבסטשטענדיקן פּוילן.

געעהרטע אונד טהייערע גלויבענס גענאססען.

שאן אם מיטוואך דער קאממענדען וואכע דאס איזט אם 4. מערץ ד. י. ווירד דיא וואהל דעם רייכסראטהס אבגעארדנעטען איים אנ־זערעם וואהלבעצירקע פאר זיך געהען.

ווער אלס דיא לעבאלען פערטרעטער דער יודישען קולטוס אינטערעססען האבען ביזהער אין דיעזער אנגעלעגענהייט איינע רעזערווירטע שטעללונג איינגענאממען. ווייל וויר זאלאנגע דיא וואהל צווישען דר. בלאך אונד דר. ביק שוואנקטע, עס דורכאוים ניכט נעטהיג האטטען פאם יודישען שטאנדפונקטע איים דיעספאללס דאס וואָרט צו ערגרייפען. דא ביידע קאנדידאטען אונס אוים אידרעססעע טליכען ווירקען בעסטענס בעקאנט זינד. אונד דורך דיא וואהל דעם איינען אדער דעם אנדערען דיא יודישען אינטערעססען פאלקאממען געוואהרט וועהרען. אין וועלכער רעזערווע וויר נאך דעם ריקטריטטע דעם הר. דר. ביק אומזאמעהר פערהאררען צו דירפען גלויבטען. אלס אין פאלגע דעססעלבען הה. דר. בלאך אלס דער איינציגע קאנדידאט צוריקבליעב. אונד עס אונס דורכאוים ניכט אין דען נעדאנקען קאממען קאננטע. דאס עס יעמאנד וואגען ווערדע זיך מיט איהם אין קאנקורענץ צו זעטצען.

צוזאר ווארדע שאן צו יענער צייט פאן דער מיטבעווערבונג איינעס הר. לעאן מייזעלם געשפראכען אללײן דיעזעלבע ליעס אונס גאנץ קאלט ווייל וויר עס ניכט גלויבען קאננטען דאס יעמאנד זיך פיר איינע קאנדידאטור ערווערמען ווערדע דורך וועלכע וויר זעלבסט אונס אין ארמוטהסצייגניס נעבען ווירדען. אינדעם וויר אונס איינען פערטרעטטער פאן פאריז פערשרייבען. פאן דעם ווער ביזהער ווענדער וואס נעוואסט. נאך נעהערט האבען. דער ווערער אונס נאך אונזערע פערהעלטניססע קעננט. דער אונזערעם פאליטישען לעבען ביזהער פערן שטאנד אונד בייא דעם עס. זיך העכסטענס אום דיא בעפריעדיגונג איינעס פערזעגליכען עהרנייטצעס האנדעלן קאן.

נון ווירד אבער דיא קאנדידאטור דיעזעם הר. לעאן מייזעלם דורך שטצינע מיטטעל פארסירט. וועלכער דיא אונוויססענדען. אונד דיא ווערטנקייט דער וואהל איינעס יודישען אבגעארדנעטען ניכט ערמעססענדען וועהלער פערלאכען. אונד דער נוטען זאכע אבטריננינ מאכען.—

אנשטאטט דער פאן אונס נאך דעם ריקטריטטע דעם דר. ביק ערהאפפטען איינהקייט זעמטליכער יודישער וועהלער. אונד דער איינסטיממיגען וואהל דעם דר. בלאך דראהעט אונז נון איינע צווייטיילונג אין אונזערעם איינענען נעמליך אים יודישען לאגער דערען פארביינונג נעראדע דער צוועק אונזערעם הייטיגען אפפעלס אן זעמטליכע יודישע וועהלער אונזערער וואהלבעצירקע איזט.

[illegible]

טהייערסטע גלויבענסגענאססען! [illegible]

[illegible]

נאליציען האט מיט איסנאהמע דער האנדעלסקאממערן פאן דען שטעדטען קיינען איינציגען יודישען אבגעארדנעטען. אונזער ביזהעריגער יודישער אבגעארדנעטער וואר אלזא דער פערטרעטטער דער געזאממטען יודען נאליציענס ערוועגעט אלזא וויא טרויריג אונד שלים עס זיין ווירדע וועז וויר אוים אונזערעם בעזיטצע פערדרענגט.

אנד אנזער יודישער זיטץ. אים פארלאמענטע פאן איינעם קריסטען איינגענאממען ווירדע. אונד צוואר איינציג אונד אללײן דורך אונזערע אונאיינינקיים.

וויר יודען האבען. [illegible]

טהייערסטע גלויבענסגענאססען! [illegible]

אלס זאלכע האט זיך אונזער ביזהעריגער אבגעארדנעטער הר. דר. בלאך [illegible]

דר. לעא מייזעלם קאן אונד דארף ניכט געוועהלט ווערדען. [illegible]

[illegible]

טהייערסטע גלויבענסגענאססען! [illegible] דער איינקייט ליעגט דיא מאכט [illegible]

[illegible] קיינע צייט צום שווייגען מעהר. [illegible]

[illegible]

טהייערסטע גלויבענס גענאססען! [illegible] תגילה את הילד החי והמת אל תמיתהו׳

[illegible]

הרב דר. יוסף שמואל בלאך

[illegible] רעססען וויעדערוואהל פאם הר. דר. ביק ווערמסטענס עמפפאהלען אונד מיט דער הערצליכסטען ביטטע אום טהאטקרעפטיגע אונטערשטיטצונג בעפירווארטעט ווירד. זא וויא אויך דער האהען רעגיערונג נענעהם איזט.

טהייערסטע גלויבענס גענאססען! [illegible]

הרב דר. יוסף שמואל בלאך

דיא שטיממע אבצוגעבען.

[illegible]

קאלומייא יום ה׳ לסדר שמר לך את אשר אנכי מצוך היום (התרנ״א)

דער פארשטאנד דער איזראעליטישען קולטוס - געמיינדע.

שלומה הירש וויעזעלבערג יעקב ברעטלער יוסף פונקענשטיין

באַמערקונג צום „קול קורא"

פון דער קאָלאָמייער קהלה־פאַרוואַלטונג פון יאָר 1891 *)

דעם 25טן מערץ, 1883, איז נפטר געוואָרן דער קראָקעווער רב ר' שמעון סופר (א זון פון חת"ם סופר), וואָס האָט פאַרטראָטן אין ווינער פאַרלאָמענט דעם וואַל־קרייז פון די דריי שטעט קאָלאָמיי, בוטשאַטש און סניאַטין.

אַזוי ווי דער יונגער, דריי און דרייסיק יאָריקער רב פון פלאָריסדאָרף, לעבן ווין, ד"ר יוסף שמואל בלאָך, איז דעמאָלט באַרימט געוואָרן דורך זיין מוטיקן קאַמף אין דער פּרעסע קעגן דעם אַנטיסעמיטישן עקספּערט פּראָפּ. אויגוסט ראָלינג, האָט אים די קאָלאָמייער קהלה אָנגעבאָטן צו ווערן הרב שרייבערס ממלא מקום אין ווינער פּאַרלאָמענט, און ד"ר יוסף בלאָך איז מיט עטלעכע חדשים שפּעטער אויסגעקליבן געוואָרן מיט א מערהייט פון איבער צוויי דריטל פון די ווייַלער.

ווינטער 1885 איז ד"ר בלאָך צום צווייטן מאָל געווייַלט געוואָרן אלס דער פּאַרטרעטער פון די דריי שטעט צום ווינער פּאַרלאָמענט.. דאָס מאָל איז דער קעגן־קאַנדידאַט געווען דער לעמבערגער אַדוואָקאַט ד"ר עמיל ביק און די וואַל־שלאַכט איז געווען א שטורמישע. יידישע ווייַלער האָבן זיך ממש מוסר נפש געווען פאַר ד"ר בלאָכן, ווייל „אויב עס וועט געווייַלט ווערן ד"ר ביק, וועט מען נישט טאָרן מל זיין די קינדער".

אין 1891 האָט ד"ר יוסף שמואל בלאָך צום דריטן מאָל געוואונען אין דער קאָלאָמייער וואַל־שלאַכט צום פּאַרלאָמענט. דאָס מאָל האָט זיך ד"ר עמיל ביק צוריקגעצויגן און ד"ר בלאָכס קעגן־קאַנדידאַט איז געווען לעאָן מייזעלס, אַן אייניקל פונם באַרימטן וואַרשעווער רב ר' בעריש מייזעלס. לעאָן מייזעלס איז געווען א רייכער ייד, א מיוחס, אָבער אַן אומערנסטער קאַנדידאַט.

דער קול קורא פון די קאָלאָמייער ראשי קהל „דבר בשעתו", וואָס איז געשריבן אין א שרעקלעכן דאַטשמעריש, שטעלט זיך איין פּאַרן ראַבינער ד"ר בלאָך און טרעט אַרויס קעגן לעאָן מייזעלס.

בית.

---

*) ביילאָגע צו זייט 54

הערות און ביבליאָגראַפיע —

(1) Dr. Majer Balaban Żydzi Lwowscy. Lwów, 1906, p. 386.

(2) ערשטע דאָקומענטאַרע ידיעות וועגן די קאָלאָמייער יידן זענען פון יאָר 1563 (זע דעם אַרטיקל פון אלעזר פערדמאַן: די עלטסטע ידיעות וועגן יידן אין פוילישע שטעט אין 16טן יאָרהונדערט, בלעטער פאַר געשיכטע, וואַרשע, 1934).

(3) Akta grodzkie i ziemskie, t. XII (Ziemia habicka), Nr. 3310, p. 314-314; Nr. 3412, p. 327, Nr. 3014, Nr. 4401, p. 450.

(4) Dr. Ignacy Schipper: Studja nad stosunkami gospodarczymi żydow podczas średniowiecza, Lwów, 1911, p. 239, 242, 278.

(5) Dr. Majer Balaban: Żydzi Lwowscy, p. 393, 399.

(6) מיט דעם דאָזיקן בית־הקברות האָט מען זיך באַנוצט זינט די אָנהייב־טעג פון דער קהילה ביז צום יאָר 1783, וועו עס איז געשלאָסן געוואָרן דער אַלטער בית עולם און עס איז אויפגעשטעלט געוואָרן אַ צוויי־טער בית־עלמין, אין דער דרום־זייט פון דער שטאָט. דער דאָזיקער בית־עלמין האָט געדינט ביז צום יאָר 1890 און איז געשלאָסן געוואָרן לויטן באַפעל פון דער מאַכט. אַ ספעציעלער קאָמיטעט, מיטן גביר יעקב ברעטלער בראש, האָט זיך באַשעפטיקט מיט זאַמלען געלט פאַר קויפן אַ נייעם באָדן פאַר אַ בית־עולם. ער איז באַנייט געוואָרן דורך הרב יעקב תאומים און זיין בית־דין. די צערעמאָניע איז דורכגעפירט געוואָרן ערב ראש חודש מרחשון, תרנ"ד, אין דער גרויסער שול, און אי דראש חודש האָבען זיך באַטייליקט אין חנוכת בית־החיים, אויסער דעם רב און זיין בית־דין, ווי אויך די וכבדים פון קאָלאָמיי, די רבנים פון סאַדיגערע, קיטעוו, סטאַניסלאַוו, סניטין און כמעט אַלע איינוואוינער פון שטאָט.

(חיים צבי תאומים — זכרון לראשונים, קאָלאָמיי, 1914) (?)

(7) טיט היון, דף 56... הלך חמיל לאחור למדינת רוסיא ובא לקי"ק קאלימע ושם היו כמו שלש מאות ב"י ונהרגו כולם.

(8) כתב־יד און אַסאָליוואום (לעמבערג), 94. א.2, רעג. נר. 279.

(9) די צאָל־פאַכט פון קאָלאָמיי — אַרענדאַ.

(10) ישראל האַלפערן: פונקס ועד ארבע הארצות, ירושלים תש"ה, ז"ז 54, 60, 156.

(11) **און דאָס איז דער נוסח פון זיין מצבה אויפן לעמבערגער בית־עלמין: „על זה דוה לבנו, על אלה חשכו עינינו כי הפליא די את מכותינו ולוקח מאתנו נזר ראשנו עטרת תפארתנו ה"ה הגאון מוהר"ר אברהם בן האַלוף הגאון מו"ה יוסף כ"ץ ריש מתיבתא דק"ק קולומיא, נאסף בחטאינו ונהרג במיתה חמורה בידי ארורה וקדש השם המיוחד במורא, לכן בעל הרחמים יסתירו בסתר כנפיו לעולמים וינקום נקמת דמיו במהרה, כי הרביץ תורה בישראל והעמיד תלמידים הרבה, ת נ צ ב " ה."**

(גבריאל נפתלי הירץ סוחיסטב; מצבת קדש לבוב 1864, חוברת ב' דף 212).

(12) חיים צבי תאומים, זכרון לראשונים: קולומיא תרע"ז, זי"ט 31.

(13) **דער נוסח פון דער שבועה אין דער פאָרשוונגס־אָרבעט פון דר. מאיר באַלאַבאַן.**

(14) **שבחי הבעש"ט (פאַרלאַג ש. א. האָראָדעצקי), בערלין תרפ"ב, זי"ט כ"ג־כ"ד.**

(15) **אין דער חסידישער ליטעראַטור האָט ער געהייסן „רב חסיד וקדוש חד מבני היכלא קדישא של רבנו הבע"ש נבג"מ." ער איז געווען אַ גרויסער למדן, און זיינע חידושי־תורה ווערן דערמאָנט אין ספר „תולדות יעקב יוסף" פון יעקב יוסף הכהן מפאָלנאַ (הוצאות וורשה, תרמ"ה, זי"ט 173). ער ווערט אויך דערמאָנט פון ר' משה חיים אפרים אבר"ק סאַדילקאָוו אין זיין ספר „דגל מחנה אפרים" (שם הגדולים החדש, וואַרשע, 1870, זי"ט 86). זע אויך דעם ספר הדורות, זי"ט 13.**

וועגן אים — אין ספר דורות חדש 2, ראָדקינזאָהן; אור ישראל, 39.

(16) **זיין פרוי חיה איז געווען אַ טאָכטער פון ר' זלמן פון קאָלאָמיי און אַן אייניקל פון ר' יעקב קאָפּל קאָמיאל, וואָס האָט זיך באַזעצט אין קאָלאָמיי אָנהייב 18טן יאָרהונדערט. ער איז געווען אַ גביר אין געגענד קעגנטיקע סומעס פאַרן בוי פון דער שול, בית־המדרש און מרחץ, זיין פרוי פערל איז געווען אַ שוועסטער פון יום טוב ליפמאַן העלער (בעל תוספות יום טוב). פון איר מוטערס צד, מרת בלומע, די טאָכטער פון דעם קדוש ר' שלמה, וואָס איז דערהרגעט געווָארן אין לעמבערג אין יאָר תכ"ד, איז זי געווען אַן אייניקל פון ר' דוד הלוי, דער בעל טורי זהב.**

איר שוועסטער זיסל איז געווען פאַרהייראַט צו ר' שאלתיאל אייזיק הלוי שטערנהעל פון קאָלאָמיי, אַ רייכער סוחר, אַן אור־אור־אייניקל פון ר' אדם בעל שם, וועגן וועמען סידערציילט די חסידישע לעגענדע, אַז ער איז געווען אַ גרויסער מקובל און געלאָזט נאָך זיך אַ סך כתבים אין חכמת הקבלה. אין זיין צוואה האָט ער אַרויפגעלייגט אויף זיין זון אויסצווכן

אַ שטאָט מיטן נאָמען אָקוף, וואו ער וועט געפינען אַ מענטש מיטן נאָמען ישראל בן אליעזר (בעש"ט), 14 יאָר אַלט, און אים זאָל ער איבערגעבן די כתבים, וויל זיי געהערן צום שורש פון זיין נשמה (שבחי בעש"ט, זייט ט"ו). ר' שאלתיאל שטערנהעל איז אויף דער עלטער געפאָרן קיין ארץ ישראל, און געשטאָרבן אין ירושלים.

(17) זיין פאָטער ר" יוסף, וועמען דאָס פאָלק האָט גערופן „ספרא וויזליוויי" איז געווען פון פיסטין. ער איז געווען אַ זון פון ר' משה סוויער־זשער וואָס איז געהרגעט געוואָרן אויף קידוש־השם.

(18) אין קאָלאָמיי איז אין די יאָרן נישט געווען אפילו קיין דאָקטער־מעדיצין, נישט קיין יידישער און נישט קיין קריסטליכער. סיאיז אינטערע־סאַנט צו באַציכענען, אַז אין יענער צייט זענען געווען אין גאַנץ גאַליציע (אויסער אין לעמבערג) בלויז 7 דאָקטוירים (אין יאַראָסלאַוו, טאָקאָל, ריישע, זאַמאָשץ, ראַדין).

(19) זע מיין אַרטיקל: דר. נ. מ. גאלבער: סטאַטיסטיק פון יידן אין פוילין סוף 1810 יאָהרהונדערט. די שריפטן פאַר עקאָנאָמיק און סטאַטיס־טיק (ייוו"אָ), בערלין 1928, באַנד 1, זייט 188.

(20) אַרכיוו פונעם אינערן־מיניסטעריום, גאַליציש פראָטאָקאָלן, אָקטאָבער, 1784.

(21) פראָטאָקאָלן, אויגוסט 1784.

(22) Franz Kratter: Briefe ueber den ewigen Zustand von Galizien, Leipzig, 1786, Brief 38.

(23) פראָטאָקאָלן, סעפטעמבער 1784.

(24) פראָטאָקאָלן, דעצעמבער 1784.

(25) פראָטאָקאָלן, מאַי 1786.

(26) פראָטאָקאָלן, מערץ 1783.

(27) Neueste phisikalisch-politische Reise durch die Dacischen und Sarmatischen der nördlichen Karpaten.

(28) פראָטאָקאָלן, סעפטעמבער 1795.

(29) אין די איבעריקע קהילות פונעם קרייז האָבן די רבנים אויך געהאַט די פונקציע פון „רעליגיאָנסווייזער". דער רב איז סניטין האָט באַקומען אַ געהאַלט פון 440 פלאָרין; איז האָראָדענקע — 110 פל.; איז קיסעוו האָט דער רב באַקומען בלויז אַ פרייע דירה; איז יאַבלאָנאָוו — 50 פל.; איז אָבערטין — 50 פל.; איז זאַבלאָטאָוו — 150 פל.; איז פיסטין — 78 פל.; דער רב פון קאָסעוו איז קאָמפענסירט געוואָרן מיט פרייַ זיין פון צאָלן דעם פלייש־ און ליכט־שטייער; איז פעטשיניזשין האָט דער רב ניט באַקומען קיין סטאַבילע שכירות; איז טשערנעליץ, גוואָזדזיץ און כאָטשימיעזש זענען קיין רבנים ניט געווען.

(30) געדרוקט אין זכרון לראשונים פון חיים צבי תאומים, קולומיא, תרע"ד עמ' 60-68.

(31) Michael Stöger: Darstellung der gesetzlichen Verfassung der Galizischen Judenschaft. Lemberg, 1833, B. 1 S. 161.

(32) אין אַ קאָרעספאָנדענץ פון קאָלאָמיי, אונטערגעשריבן — מ. ק., אין דער „אַלגעמיינער צייטונג דעס יודענטומס" (דייטש), 1845.

(33) קאָרעספאָנדענץ אין „אַלגעמיינע צייטונג דעס יודענטומס", 1852, נר. 22.

(34) פון די איבעריקע ערטער זענען געווען 15 קאַטאָליקן (פאָליאַקן), 6 רוטענער און 1 דייטש.

(35) „אַלגעמיינע צייטונג דעס יודענטומס", 1872, נר. 30.

(36) „ווינער מיטטיילונגען" (דייטש), 1855, ז"ז 23 און 74.

(37) ספר אגרות סופרים בי ל"ק דף 31.

(38) משכיל אל דל (אונגבאַר 1867) ח"ג, כלל חי פרט ד'.

(39) תורת הקנאות, דף ט', זייט ב'.

(40) ספר „תוכחת מגולה", פון הרב הלל ל"ש אבדק"ק קאָלומייא, וואָס האָט געשיקט אין עיר הקודש ירושלים אין יאָר תרל"ג (1873) זייט ג'.

(41) משכיל אל דל

(42) א'. שחראי: רבי עקיבא ב"ר יוסף שלעזינגער, ירושלים, תש"ב, זייטן ד'-ה'.

(43) א'. שחראי, זייטן פ-פ"ז.

(44) חיים יעקב ליכטנשטיין; תולדות וזכרונות על הרב הלל ל"ש סטומאַרה, תרצ"א, עמוד כ"ו.

(45) Der Israelit, Lemberg, 1883, Nr. 9.

(46) Dr. Joseph Bloch: Aus meinem Leben, Wien, 1922.

(47) בריוו פון שטאַנדן צו דר. הערצל, פון 1900.8.9 אין הערצל-אַרכיוו, ירושלים.

(48) Dr. Ignacy Weinfeld: Ludność miejska Galicji i jej skład wyznaninowy, 1887-1910, Lwów, 1912.

Dr. Stanislaw Grumski: Materjały do kwestji Żydowskiej w Galicji, Lwów, 1910.

(49) איבער די לעבנס־באַדינגונגען פון די טליתים־וועבערס, זע: פונקס גאַליציען, בונד אויערס, ז. 455 ־ 458 ; ד. י. זילבערבוש : מענטשן און געשעענישן, ווין, זייט 49 ־ 56.

(50) אַרטיקל פון דר. נתן בירנבוים, אין „זעלבסטמאַנסיפאַציאָן".

(51) געדרוקט אין היסטאָרישע שריפטן פון ייוואָ, באַנד 3, זייט 498 ־ 499.

(52) אַרכיון ציוני, ירושלים.

(53) ווי עס שילדערט אים גרשום באַדער אין זיין מעמוארן־בוך : מיינע זכרונות, בוענאָס אייראס 1953, זייט 343. זע : דאָס קאַפיטעל וועגן כאַסקעל איציק ראָזענשטאָק אין שלמה ביקלס „א שטאָט מיט יידן" ניו־יאָרק, 1943.

(54) שירי שולמית (כוכבי יצחק, כרך י"ז (1853), זייטן 50 ־ 51 ; כרך י"ט (1854), זייט 33 ; כרך כ"ה (1860), זייטן 62 ־ 67. איבערזעצונג פון „נאַט טהאָטס" פון יונג. אונטערנאָמען „שעיפּילה", כרך י"ח, זייטן 51 ־ 53 ; כרך י"ט, זייטן 31 ־ 33 ; כרך כ"ו (1861) זייטן 90 ־ 92 ; כ"ז (1862), זייטן 73 ־ 74 ; חלום החולדה בימי הסתיו כרך כ"ז (1862), זייטן 74 ־ 75 ; שירי בית המשתה : ספל קאַווה, כרך כ"ט, (1863), זייטן 37 ־ 38 ; שמח בחור בילדותך ; אם ישוק נחש בל לחש, כרך כ"ט, זייטן 39 ־ 44.

(55) כוכבי יצחק, כרך כ"ט, זייטן 65 ־ 71, כרך ו' (1864), זייטן 58 ־ 59.

(56) כוכבי יצחק, כרך ל"א (1865), זייטן 130 ־ 131.

(57) זיין זון וואָס האָט געענדיקט זיין שטודיום אין דער אוניווערסיטעט האָט זיך געשמדט.

(58) סיאיז אינטערעסאַנט, אַז אין זיינע זכרונות שילדערט נישט זילבערבוש זיין קאָלאָמייער תקופה, אויסער דעם קאַפּיטל איבערן סטרייק פון די טליתים־וועבערס.

(59) כוכבי יצחק, כרך כ"ז (1862), זייטן 72 ־ 73 : „האורח ביתה אלהים" , כרך כ"ח (1862), זייטן 102 ־ 103 : שיר הפסגה ; כרך לי (1864), זייט 67, הנער אל עין המים

(60) אין יאָר 1899 איז פאָרגעקומען אַ לערער־קאָנפערענץ אין קאָלאָמיי אונטערן פאָרזיץ פון ו. גרינעס; עס האָבן זיך באַטייליקט 230 לערער פון די שולן אויפן נאָמען פון בארָאָן הירש.

(61) וועגן אים ווי אַ פילאָלאָג, זע דעם אַרטיקל פון יעקב כנעני אין „לשוננו" 5, זייט 992.

(62) זע מיין אַרטיקל: טראַם־ציוניסטישע פלענער אין גאַליציע אין בוך „מזכרת לוי", תל־אביב, תשי"ד, זייטן 152 ־ 157.

(63) מכתבים מגליציה מאת יצחק אבן, „המגיד" 1891, נומער 29, זייט 231.

(64) Selbstemanzipation, 1891.

(65) די קאָרעספּאָנדענץ אין הערצל־אַרכיוו אין צענטראַלן ציוניסטישן אַרכיוו, ירושלים.

(66) דר. אברהם יעקב בראָדי: „פרקי זכרונות" אין ספר „מזכרת לוי", תל־אביב, תשי"ד, זייטן 177־184.

(67) יהושע פאַדעהעכט איז געשטאָרבן אין קאָלאָמיי כ"ב טבת, תר"ע. אין דעם יאָר איז ער געוויילט געוואָרן פאַר אַ דעלעגאַט צום ניינטן ציוניסטישן קאָנגרעס, אָבער צוליב זיין קראַנקייט עטלעכע טעג פאַרן צוזאַמענקונפט פון קאָנגרעס, האָט ער זיך נישט געקענט באַטייליקן אין קאָנגרעס.

(68) לויט די רייד פון זיין פרייַנד חנוך שעכטער אין זיין בוך: שתים ערים, מגילת זכרונות משתי קהילות שנחרבו (חורוסטקוב וקולומיא), תל־אביב, תשי"ג, זייטן קע"ב ־ קע"ג.

הוספה

יידישע פאַבריקן, מסחרים און געשעפטן
און זייערע אייגנטימער

צינד־ליכט און פאַרשיידענע שמיר־אייל — פאַגל און זין.

דאַך־צינגל־קאַפליעס — יונה ברעטלער און זין, און הערש ראַמלער און משה לאַנדוי.

בירן־ברויעריייען — סטעפאַן וויים, יעקב ברעטלער און זין.

טליתים פאַבריקן — שמשון העלער און זין, יונה זאַגער און זון, פּסח רינגלבלום, אשר ווינדשאַור, ישראל גרינבערג און זון.

קילימס און שטיקערייי — חיים טייטלבוים. טייטלבוים האָט געהאַט פאַבריקן און געשעפטן איבערן גאַנצן לאַנד און באַשעפטיקט איבער 250 מענטשן.

קונסט־שטיקערייי — נוסיע און מאַטעק האַרוויץ. די דאָזיקע פירמע האָט באַשעפטיקט א סך ארבעטער, וואָס פלעגן ארויסנעמען ארבעט צו זיך אין די היימען. ס׳פלעגן אויך פאַר דער זעלבער פירמע ארומפאָרן אין אויסלאַנד פיל אגענטן.

אויסער די גרויסע פירמעס זענען אויך געווען פיל קלענערע הויז־ווערקייען פאַר האַלדז־טוך, קאַפּ־טוך, האַנטוכער און פויערן־וועש.

זיידן־טיכער און קילים־ווערייי — שלמה גרינבערג. גרינבערג האָט באַשעפטיקט בלויז חסידישע פרומע יידן מיט שטריימלעך.

גרויסע מילן — יעקב ברעטלער און זין. וואַסער־מילן — גאַרטנבערג און שילער.

דאַמף־מילן פאַר גרויפן — ליפשיץ, אדוואָקאַט, ד״ר גאָלדבערג און וואַסער.

מעבל־פאַבריקן — הערש שיינער, יוסף פיסטינער, משה קימל.

זיף און סאַדאַ־פאַבריקן — לייבוש אַסטערזעצער און לייבוש האַרוויץ, שמחה פריילעך און זין.

נאַרבעריייען — יהודה גרעבלער, מענדל אקסלראָד, די ברידער אוונער און ישראל האַרוויץ.

רייט־נעשיר, שטריק, בייטשן — די ברידער טענענצאָפּ.

פאַפיר־פאַבריק — משה האַמער.

קאָרטאָנען און העפטן־פאַבריק — לייב חיות און לייבוש הערמאַן.
טריקאָטאַזש־פאַבריק — די ברידער ריידיז. האָבן באַשעפטיקט א גרויסע צאָל אַרבעטער.

בריקן און קאָנסטרוקציע־שלאָסערייַ — שילער און זין.
קלענערע שלאָסערייַען — קאָרנבליט, מאַקס געלבער און זון.
האָר־בארשטן פאַבריק — קלמן בער העגער. קלענערע פון דעם מין: ציפער און דוד לייב שעכטער.

וואַקס, מעד און האָניק־פאַבריקן — יהודה שטאָל, נח שטאָל, פישל העגער.

ליקער־פאַבריקן — חיים פעלדמאַן, גרשון טהוי.

באַנקן: עסטרייך־אונגארישע באַנק. האָט באַשעפטיקט א גרויסע צאָל יידישע באַאַמטע. דער הויפט־ספּעציאַליסט אויפן געביט פון קרעדיט־וועזן איז געווען דער פארטרויאונגס־מאַן יונה קיזלער.

שטאָטישע שפּאָר־קאַסע: פּאַרוואַלטער — ה. הולצמן, דירעקטאָר — יאָסל פונקענשטיין, סינדיקוס — ד"ר שלמה זינגער, בוכהאלטערין — נוסיע הורוויץ, דירעקטאָרן: אליהו קריס, יונה קיזלער, אינספּעקטאָר — וויל־העלם גרינעם, בנימין האָמער. שאַץ־מייסטער: לייב צוועבער, יהודה־ברוך פייערשטיין, העסיו באָרטן, הערשל הערמאַן, מ. רעבהאָן.

פּאַרוואַלטונגס־דירעקציע: ד"ר טייכער, יהודה קרעפּס, לייב ביגער.
קאָמערציעלע באַנק: דירעקטאָר — יהודה קרעפּס.
זשירא־באַנק (ברעטלערישע): דירעקטאָר — משה זיידמאַן, מענדל ברעטלער, יונה ברעטלער.

גאַליציש האַנדלס־באַנק: דירעקטאָרן — אלעקסאַנדער שאָר, איציק חיות, זעליק הערמאַן.

עקספּאָרט־באַנק: דירעקטאָרן — יעקב ביידאָף און זין.
קרעדיט, האַנדל און געווערבע־באַנק: הערצל שפּינדל, נאָטע וועלצער, מאיר וועלצער, אייזיק וואולף, לייביש האָראָוויץ.

קרעדיט און שפּאָר־פּאַראיין (פּאַקטאָרישע באַנק): וועלוול פּאַקטאָר, יונה קיזלער, נאָטע וועלצער.

באַראָן הירש־באַנק: דירעקטאָרן — הרב גדליהו שמעלקעס, דוד וויזלבערג, יאָסיע מארמאָראָש. מאַקס שארף, יקותיאל זענענזיב, פּייסיע זינגער.

קאָאָפּעראַטיווע באַנק פון קליינהענדלער און בעלי מלאכות: דירעקטאָרן — ראובן אָסטערזעצער, שלמה שער, ד"ר מארעק לאַקס, ד"ר משה פּאַקטאָר, יונה אשכנזי, דוד בוימאייל, דוד וויזלבערג, מענדל גרונוווערג, משה שנייבערגער.

קאָאָפּעראַטיווע באַנק „אגודת ישראל": דירעקטאָרן — ר' לייביש

קריס, דוד זיידמאַן, ד"ר בן ציון פעסלער, ד"ר איזידאָר באַהר, מיניע קריס, לייבצי ליבמאַן.

קאָאָפּעראַטיוועס באַנק פּאַר קליינהאַנדל און אינדוסטריע: דירעקטאָרן — משולם פרענקל, יעקב ביטער, הויפּט־בוכהאַלטער — חיים רינגעלבלום.

גמילות חסדים קאַסע: דירעקטאָרן — שלמה שער, חיים רייזנגלבלום, ד"ר משה פּאַקטאָר, ד"ר מאַרעק לאַקס, משה שנייבערגער, מענדעל גרונוועלד, יעקב שאַצבערג, קאַסירער — משה לאַקס, בוכהאַלטער — לעאָן רייך.

אימפּאָרט־ און עקספּאָרט־געשעפטן

קאָלאָניאַל און דעליקאַטעסן — שניידער און שערף, העכט און לוגעפעלד, פּארשער און זין, בירמאַקס שארף און מענדל שיירמאַן.

דרום פּירות — משה טינדל און זון, פיוול נאַגלער, לייב עגרע, שטרייפלער און זון.

תבואה און פּאַסאָליעס — יעקב ברעטלער און זון, יעקב ביידאף און זין, לייבוש קרים און זלמן זשענירער, מאיר האַקער און זון, ישראל אייפערמאַן, לייבציע אייפערמאַן, שאול ברייער און זין, זיסיע היילזענראָט, בעריש היילזענראָט, אהרן לייב קנאַפף און זון, יעקב האַקער, אברהם האַקער, קאָפּל בעכער און זין, הערש בריסטינגער און זון, זיאמע מארמאָראָש, יאָסיע מארמאָראָש, איציע ברעטלער, אברהם אשכנזי.

מעל (גרויס־האַנדל) — יעקב ברעטלער און זין, שילער און גארטנבערג, הערש סעכאַסטאָווער און שייקע חיות, דוד גלינערט און זין, איציק דוד גוגיק, דוד שפּרעכמאַן.

קליין־האַנדל — שמייע ראַמלער, שייע משה האַלקער, שייע משה און מאָטיע קעלנער, משה וויזלבערג, משה קרייזבערגער, אייזיק זענעזיב, משה שטענדיג, פיוול אייזנראָט א. א.

לעדער־האַנדל (הורט) — ישראל האַרוויץ, ישראל און מיכאל שמוכער, משה קאַנטער, שמאי קאַנטער, איציק קאַנטער, אלטער קאַנטער און זון, די ברידער אַמזער, מיכאל שארף, משה סאַק א. א.

גאַלאַנטעריי — הענריק ראָזנהעק, בארטן און העלוויג, ראַמלער און נאַדלער, שלמה עלסטער, ליבער שאַלער, משה ווארנאַן און זין, משה שאַלער, בארטען און עלענבערג, די ברידער צעלער, זיסיע זיסקינד.

הורט־האַנדל פון קאָלאָניאַל און שפּעצעריי־סחורות ——אברהם שמערץ, איסער הערמאַן, בערל קופּפערמאַן, שאול קייש און לייזער שטארער, שוכנער טינדל, קאַמעט און בוימגארטן, יחזקאל שעכטער, די ברידער סאַלאַמאַן.

קליין־האנדל — זעליג דיש, ליפע שובער, רייזעל אייפערמאן און דוד בוימאייל, הענעך שעכטער, מארקוס נוסבוים, איציק גרינבערג, הערש לאקס, מיכאל זעסלער, ישראל לעדערפיינד, מענדל רויזנער, יצחק שעכטער, הערש רעכטער, חיה ארנשטיין, חיים ברעטלער, הערש פרייער, ניסן שטערנבערג, אלטער פינקל.

מאנופאקטור (גרויס־ און קליין־האנדל) — מאטל פריש, יהודה בער זיידמאן און זין, זיידע לאנדמאן און זין, בן־ציון צולויף, בערגמאן און פרעמינגער, שמעון גלאזער, איסר און ביילע הארן, מאלטער און בורטמאן, הערש חיות, אייזיק הערמאן, שרה גרינבערג, פריש און בערגאל, הערש ריין, איציק קעניג, שמואל לאדען און זון, בערל לאנטשענער, דוד גאלדהאבער, ברעכער און אייזנער, עמזיג און פרידלער.

ווירק־צעלניק סחורות (הורט־ און קליין־האנדל) — שאול און אלטער קנעפער, משה קופערמאן, משה גרינבערג, לייבעלע עסנפעלד, נפתלי ביקל, גלאגאווער, גרשון העניש, ראבינזאן און העלער.

שניידעריי צודאטן — ש. באנק און זון, מאטיע באנק, יוסף וואקס, נטע פרעמינגער, שמואל הויזקנעכט, יאסל באנק.

קליידער־קאנפעקציע — לייבעלע מארקוס און זון, שמואל דייטש, משה דייטש, מאניע דייטש, מאקס דייטש, ליבערמאן, העניך גראבלער, שמואל פיש, קארל בלאנד, יהודה קוטנער.

געוואנט־ און פוירן־ארטיקלען — שמאי פעדער, ישראל פרענקל, מרדכי פרענקל, איציק רובין, שאול וויסמאן, חיים פרענקל, שאול וויזל, זינדל נוימאן.

פארבן־האנדל — די ברידער פעלדמאן, פישל פערנבאך, משולם־ וועלוול אייפערמאן, הערש אלטנהויז, שמעון הארן, ליב באהר, זעליג פייערמאן, משה שטרייט.

גלאז־ און פארצעליי־געשיר — אפרים ראזענבלאט, שמואל הירש, דוד לינדענבערג, אברהמציע העלער, משה אינהארן.

קליין־האנדל — לייזער קרייזלער און באראן, הערשל לינדענבערג, יוסף גלאזער.

פעלץ־האנדל — איציע שעכטער, יונה היבנער, בערל דיסטנפעלד, בנימין שטיין, יהושע זענענזיב און זון, הערש שעכטער.

קליין־האנדל — דוד סאנדעל (שטרוימלעך), גבריאל ציגלויב, דוד זענענרייך, הערש קעסטן.

מוזיק־אינסטרומענטן — מאקס בלעכער, זלמן האדיש.

טעכנישע ארטיקלען — וואלדמאן און טילינגער, משה בראנדעס, מאקס רעבהון, פיניע הורוויץ.

לאנדווירטשאפטלעכע ארטיקלען — מיכאל שולמאן, גרשון מעלצער, לאנצענער.

בוכהאַנדלונגען — יעקב אַרנשטיין, שמואל רויזנבערג, חיה אַרנ־שטיין־טהוי.

פּאַפּיר־ און שרייב־רעקוויזיטן — שמעון זענענזיב, גרשן גאַטליב, זעליג שפּערבער, א. גינזבורג, משה לעווקאָוויץ, לייביש חיות, ברידער מ. און פּ. שייערמאַן, בערל האַרנער.

טרוקענע ים־פיש (ווייסע) — שמואל הערציג, יקותיאל זענענזיב, ראובן אָסטער, פייוול הערמאַן.

אייער־עקספּאָרט — נתן און דוד בישעל, איציע טהוי.

גרויס־האַנדל אין בוימאַטעריאַל — אַבא האַמער, אברהמציע כתבן און ברידער.

קויל־האַנדל — ישראל נח מילשטיין און זון, פישל כתבן און מאיר כתבן, גרשון מעלצער און לאַנצענער.

וויין־האַנדל (הורט) — ליפּע שוואַגער, ליפּע אונגאַר און לייבציע ליבמאַן, משולם שמחה לינדער און מנשה רויכווערגער, א. ריטיקשטיין.

געווער (אַמוניציע)־האַנדל — לאַנדסבערג־קראַסוצקי, מאַקס בליץ.

האַטלען — „גראַנד"־האַטל: חנא באַהר, אַלעקסאַנדער בליץ, האַ־טל שטערנבערג, האַטל שפּייער, האַטל פרידמאַן.

רעסטאָראַנען — חנא באַהר, אפרים לאַנגענוי מענדל אַלווייל, מרדכי לייב העניזל, משה וויקסלבוים, אפרים שנאַבל, אורציע שערל, די ברידער ראָט, אברהם קרעמער, דוד שאַצבערג, טענענבוים, קאַפּל זלאָטשאָווער (מאיר מאצעלעם), הערש קאַלעך, שמעון פוקס, פרוי זענענדיש (טוטעכיע), שלמה קרויטהאַמער, הערש קרויטהאַמער.

סאָדע־וואַסער פאַבריקן — שמעון מונטשיק און זין, ניסן אייזנער און זון, שמעון פוקס, משה דוד פינגערל.

מיליטער־ליפערַאַנטן — אלבין, די ברידער פעטשיניק, מאיר זאכער און זין, שמשון גרינבערג, שלום גרין.

אייזן־האַנדל (הורט־ און אייזל־פאַרקויף) — סלאַפקאָוויצער און זינגער, זעליג הערמאַן און איציק חיות, רחל ביטמאַן, פּעטראָווער און פונד, זיידע זילבער, פירמא וואַגענבערג, שמואל הילזנראָט, לייב הירש, זיסיע האַכמאַן.

נאַפט, ליכט און זיף (גרויס־האַנדל) — שלמה שער, מאיר שטיינער, יאָסיע טערנער, שמואל ראָזענשטרוים, גרשון שטיינער, בעריש דאַנקער און זין.

דר. אברהם יעקב בראַווער (ירושלים)

קאָלאָמיי – די הויפּט־שטאָט פון פּאָקוטיע

פּאָקוטיע אויף אוקראַיניש (ביז דעם אָנהייב פונם 20סטן י"ה פּלעגט מען זאָגן „רוסיש" אָדער „רוטעניש") און פּאָקוציע אויף פּויליש, באַ־ציכנט א פּראָווינץ אין דער פּאָרם פון א דרייעק, אין דרומדיקן טייל פּוילן (פונעם יאָר 1370 ביז 1772 און פון 1919 ביז 1939) און — גאַליציע (1772־1918). די געגנט איז צום גרעסטן טייל באַרגיק און שטעקט ווי א פּלאָקן צווישן עטלעכע גרענעצן. אויף דער דרום־מזרחדיקער זייט פּליסט דער טשער־מאָש, א בייטע פונעם פרוט, וואָס האָט אָפּגעטיילט דאָס אמאָליקע פּוילן פונעם פּירשטנטום מאָלדאָוויע און אין דער צייט ווען די געגנט איז געווען גאַליציע — פון דער בוקאָווינע. אין דער דרום־מזרחדיקער זייט הייבט זיך די בערג־קייט טשאַרנאָהאָרא (שוואַרצער באַרג) און צו מערב־צו אויך די בערג־קייט גאַרנאָני, וואָס האָט אמאָליקע פּוילן, שפּעטער גאַליציע, אָפּגעטיילט פון אונגאַרן, און אין א געוויסער תקופה — פון טראַנסילוואַניע און אין דער צייט פונעם באַנייטן פּוילן, צווישן די צוויי וועלט־מלחמות — פון דער רומעניש אָקופּירטער בוקאָווינע. די צפון־זייט האָט נישט קיין פעס־טע גרענעצן, סיידן די קרייזונגען צווישן פּרוט און דניעסטער, האַלטן טאָקע א סך, אז פּאָקוטיע ענדיקט זיך ביים דניעסטער.

פּאָקוטיע איז געווען א נאַטירלעכע פּראָווינץ מיט אן אייגענער פּאַר־וואַלטונג. די קרייז־שטאָט קאָלאָמיי, וואָס האָט עקסיסטירט צענדליגנער יאָרן, נאָך אין 16טן יאָרהונדערט, איז שפּעטער געוואָרן דער זיץ־פּלאַץ פון א קרייז־געריכט און שטייער־מאָנער פּאַר גאַנץ פּאָקוטיע, אָדער, ווי יידן האָבן עס גערופן — קאָלאָמייער געגנט. דער נאָמען פּאָקוטיע האָט, קענטיק, א שייכות מיט דער שטאָט קוטי (קיטעוו) און זאָל באַדייטן: די סביבה, דער ראַיאָן פון קוטי. מעגלעך, אז פּאָקוטיע הייסט „ווינקל־ראַיאָן". דער שטח פון פּאָקוטיע איז 5000 ק' מעטער, וואָס נעמט ארום די קרייזן (פּוי־ליש: פּאָוויאט) פון די שטעט: קאָלאָמיי, פּעטשיניזשין, קאָסעוו, סניטין, דעם מזרח־טייל פונעם קרייז האָראָדענקע, און דעם מזרחדיקן טייל פונעם קרייז נאָדווארנע.

קאָלאָמיי איז געווען די עיר ואם פונעם דרייעק פּאָקוטיע ; זי איז געווען דער אַדמיניסטראַטיווער, מיליטערישער און קולטור־צענטער ; אין דער צייט פון עסטרייך, איז זי געווען די פערט־גרעסטע שטאָט פון גאַליציע און די דריט־גרעסטע יידישע קהילה, נאָך לעמבערג און קראָקע, לכל הדעות די דריט־וויכטיקסטע אויך אין פּרט פון אַלגעמיינעם קולטור־לעבן.

דער באַרגיקער כאַראַקטער (קאַרפּאַטן־בערג) פון פּאָקוטיע האָט גורם געווען איר אָרעמקייט און צוריקגעשטאַנענקייט. נישט די פּוילישע, נישט די עסטרייכישע הערשאַפט האָבן אין דעם פּרט עפּעס געענדערט. די פּאָקוטיער ערד האָט נישט אַרויסגעגעבן גענוג תבואה צו שפּייזן איר באַפעלקערונג. ווייז, קאָרן פּאַר מעל, געהשטן פּאַר די בהמות און פּאַר ביר־ברויען, האָט מען געמוזט אַריינבאַנגען פון אַנדערע ערטער. כמעט דער גאַנצער תבואה־מסחר האָט זיך געפונען אין יידישע הענט. אין דער צייט פון דער עסטרייכישער הערשאַפט איז דער תבואה־מסחר געגאַנגען מיט רומעניע ; בעת דער פּוילישער הערשאַפט — מיט פּראַליע.

אין די אַלטע צייטן האָט מען דעם קאָרן געמאָלן אין פּריוואַטע וואַסער־מילן. שפּעטער, אין דער צווייטער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט, האָבן רייכע יידן (ליטמאַן ברעטלער און משה גאַרטענבערג) אויפגעשטעלט נייע מאָדערנע מילן מיט טורבינעס און צוגעשטעלט פּאַר פּאָקוטיע ערשטקלאַסיק געבייטלט מעל.

אַראָפּ דעם וואַרעמען זומער־קלימאַט אין די נידעריקע טיילן פון רא־יאָן, וואַקסט אין פּאָקוטיע מאַיס (קוקורוזע), דאָס ברויט פון די אָרעמע אין די שטעט און דערפער, וואָס איז פּאַרשפּרייט נאָר אין רומעניע. אָבער אויך דער מאַיס האָט נישט געדעקט דעם גאַנצן באַדאַרף פּאַר דער געדיכ־טער באַפעלקערונג, און אין דער צייט פון עסטרייך האָט מען אויך מאַיס געמוזט ברענגען פון רומעניע. געמאָלן האָט מען דעם מאַיס אין קלייניע מילן. פון מאַיס באַקט מען ברויט, וואָס הייסט אויף אוקראַיניש און יידיש מאַלאי. מען מאַכט דערפון אויך קאַשע (אין רומעניע — מאַמאַליגע און אין איטאַליע פּאָלענטא). קאַרטאָפל וואָס וואַקסט אין דער גאַנצער געגנט, אַחוץ אויף בערג העכער 800 מעטער, קלעקט קוים פּאַר דער באַפעלקערונג, אָבער נישט פּאַר דער פּאַבריקאַציע פון ספּירט, ווי אין אַנדערע פּוילישע געגנטן.

די קאַרטאָפל היסן דאָ — ביי אוקראַינער און יידן — מאַנדעבורקע. שטודירנדיק דעם יידישן דיאַלעקט פון פּאָקוטיע, געפינט מען די בא־צייכענונג „מאַנדעבורקע" פּאַר קאַרטאָפל און „מאַנדעבורטשעניק" פּאַר קאַר־טאָפל־ברויט אין דער גאַנצער געגנט ; אין סטאַניסלאַוו און ווייטער צו מערב־צו, הייסט קאַרטאָפל „בולבע" און קאַרטאָפל־ברויט — „בולבאָווע־ניק".

דאָס געראַטענישׂ פון כלערליי שויטן־מינים איז, ווייזט אויס, געווען

אין א געוונעדיקער מאָם, ווייל מ׳האָט אפילו געקאָנט עקספּאָרטירן. טייל קאָלאָמייער יידן זענען געווען עקספּאָרט־סוחרים פון פאסאָליעס.

דער ראיאן האָט אויך געהאַט אייגענעם בוימל פון די קנאַק־ניסלעך (טשאָנטשעניק אויף יידיש) און האַרבוזעס, פּראָדוצירט אין פּרימיטיווע אויל־פּרעסן, וואָס מען האָט געדרופן אָליניצעס. די יידן האָבן זעלטן געוווצט דעם דאָזיקן בוימל. א מקור פון חיונה איז אין פּאָקוטיע געווען דער וואַלד. מיטן אָנקום פונעם זומער איז דער קאָלאָמייער מארק פארפלייצט געוואָרן מיט כל המינים וואַלד־פרוכטן — ווילדע מאַלינעס, יאַגדעס, אושינעס און אַנדערע פירות, באַזונדערס „גאָגעצים" — וואָס איז נישט בנמצא אין די מערבדיקע קאַרפאַטן־וועלדער. באַלעבאָסטעם פלענן דערפון מאכן סיראָפן און אייגעמאכטסן אויף א גאַנץ יאָר. אויך שוואָמען האָט דער קאַרפאַטן־וואַלד געגעבן אין אזא שפע, אז מ׳האָט אפילו געקאָנט ארויספירן פון פּאָקוטיע.

טייערע פרוכט־ביימער זענען אין דער עסטרייכישער צייט נישט געווען, אחוץ גוטע פלוימען־ביימער אין אייניקע דערפער, באַזונדערס אין קלוטשאָוו, דרומדיק פון קאָלאָמיי. פון זיי האָט מען אין האַרבסט געמאַכט פּאָווידלע. גוטע באַלעבאָסטעם פלענן אַליין קאָכן פּאָווידלע. מ׳האָט זי אָבער אויך געקאָנט קויפן אויפן מארק. אויך די דאָזיקע סחורה האָט מען עקספּאָרטירט.

די פּיזוכט איז אין פּאָקוטיע נישט געווען שטאַרק אַנטוויקלט. בלויז די הוצולן אין די בערג האָבן געהאַט גוטע פערד צום רייטן און פירן לאָסטן אויף די באַרג־וועגן. פוונדעסטוועגן האָט מען פון פּאָקוטיע אַרויסגעפירט בהמות קיין מערב, באַזונדערס קיין ווין, דער עיקר — חזירים. יעדן טאָג האָט זיך געשטעלט א מארק פון חזירים. סוחרים פלענן ביי די פּויערים אויפ־קויפן חזירים און טשערעדעווייז זיי געפירט צו דער באן. דער געשטאַנק און דאָס געקוויטשעריי פון די חזירים האָט אַנגעפילט די גאַנצע שטאָט. יידן האָבן געהאַט א געוויסן חלק אין דעם עקספּאָרט פון חזירים.

פון די אויסגעאַרבעטע שאָף־פעלן האָבן יידישע קירזשנערס געניט פעלצן, וועסטלעך און קוטשמעס פאר די פּויערים. די רינד־ און פערד־פעלן זענען אויסגעארבעט געוואָרן אין די קאָלאָמייער גאַרבעריין, וואָס זענען געלעגן אין יידישע הענט.

א וויכטיקער מקור פון פרנסה פאר דער שטאָט איז געווען דער בוים פון וואַלד. די קאָרע פון דעם טענענבוים איז פאַרוואַנדלט געוואָרן ביי דער אויסאַרבעטונג פון פעלן.

הונדערטער יאָרן האָט דער עקספּאָרט פון זאַלץ געדינט ווי א הויפּט־מקור פאַרן אויסבייט אויף דער נייטיקער תבואה — פאר ברויט. זאַלץ־קוואַלן געפינען זיך אין עטלעכע ערטער צופוסנס פון די פּאָקוטיער קאַר־פּאַטן. די רייכסטע פון זיי זענען אין לאַנטשין און אין דעלאַטין. די וואַסערן ווערן אזוי לאַנג געקאָכט ביז זיי דאַמפן אויס און ס׳בלייבט דאָס זאַלץ. דאָס

זאלץ פּלעגט ארויסגעשיקט ווערן קיין פּאדאָליע, אויף יענער זייט דניעסטער. און די זעלביקע וועגענער פלעגן פון דאָרט צוריקברענגען תבואה. די פּאר־בינדונג פון קאָלאָמיי מיט פּאדאָליע שפּיגלט זיך אָפּ אינעם לעבן פונעם בעש"ט, וואָס האָט, איידער ער איז נתגלה געווארן אין טלוסטע (טאָוסט), געלעבט עטלעכע יאָר אין פּאָקוטיע, פון וואָנען ער האָט זיך צוריקגעקערט קיין פּאדאָליע.

אין דער עסטרייכישער צייט איז דאָס זאלץ געווען א מאָנאָפּאָל פון דער רעגירונג און דער פּארקויף אין הורט און לאחדים איז געלעגן אין יידישע הענט. אינעם לעצטן פערטל פונעם 19טן י"ה, האָט מען אָנגעהויבן שפּאן נאָפט פון די קוואָלן אין סלאָבאָדא רונגורסקא, אין די דרום־מערבדיקע בערג פון קאָלאָמיי. מ'האָט געבויט אן אייזנבאן־ליניע, וואָס פּארבינדט די אייזנבאן־סטאַציע פון דער שטאָט מיט די נאָפט־קוואָלן. דער נאָפט איז רא־פינירט געווארן אין פּעטשניזשן, די נאָענטסטע שטאָט צו סלאָבאָדא־רונ־גורסקא, און אויך אין קאָלאָמיי. אין דאָרף מישין, אן ערך 8 קילאָמעטער דרומדיק פון קאָלאָמיי, האָט מען סוף 19טן י"ה אנטדעקט א מינע פון ברוין־קוילן. נאָכדעם ווי מ'האָט זי א שטיקל צייט עקספּלואָטירט, האָט מען זי, מחמת דעם קליינעם כמות, פארלאָזט.

דער נאָמען קאָלאָמיי

די פּויליש־ע באַציכענונג פון דער שטאָט איז קאָלאָמיא און אזוי אויך אויף אוקראַיניש. די רוסן שרייבן, קענטיק, לויט אלטע מקורות — קאָלא־מיא. אין העברעאישע מקורות פון פאר דער השכלה און אונטער דער השפּעה פונעם ניט־יידישן אלף־בית, האָט מען געשריבן: קאָלימי, קאָ־לימיא, און שפּעטער, אז מען האָט אָנגעהויבן זיך באַנוצן מיטן אות „ע" פאר א סגל, האָט מען געשריבן: קאָלאָמיע. זינט דער השכלה־תקופה און ווייטער האָט דער נייער דור געשריבן: קאָלאָמעא, ווי אויף דייטש. וועגן דעם מקור און טייטש פונעם נאָמען, איז פאראן א השערה, אז דער גרינ־דער פון דער שטאָט איז געווען דער אונגארישער קעניג קאָלאָמאן, וואָס איז אין 1099 נעקומען צו הילף א רוסישן פירשט. ער האָט געליטן א מפּלה ביי פּשעמישל און זיך צוריקגעקערט אין זיין לאנד. עס לייגט זיך אָבער נישט אויפן שכל, אז א פרעמדער קעניג זאל גרינדן א שטאָט אין דער צייט פון מלחמה. ס'איז אָבער מעגלעך אז ער האָט אויף דעם ארט געהאַט זיין לאגער און דער נאָמען איז פארבליבן אויף דורות. אייניקע ערטער אין פוילן טראָגן די נעמען פון די טערקן און טאַטערן, וואָס זענען בלויז פאר־בייגענאַנגען, אדער האָבן דאָרט געלאָגערט. א צווייטע השערה באַציט זיך אויף דעם רוימישן נאָמען „קאָלאָניא". אָבער קיין שפּורן פון די אלטע רוי־מער זענען דא נישט נעפונען געווארן. ס'קאָן זיין אז דער נאָמען איז נישט

קיין סלאָווישער און נישט קיין רוימישער, נאָר ער שטאַמט פון איינעם פון די פעלקער, וואָס זענען דאָ פאַרבייגעגאַנגען אין דער צייט פון דער פעלקער־וואַנדערונג. דער נאָמען פון דער שכנותדיקער שטאָט פּעטשיניזשין דער־מאָנט בלי ספק די פּעטשענעגים, אַן אַגראָ־פינישער שבט, וואָס האָט אין 9-11 י"ה געפירט מלחמה מיט די ביזאַנטינער און רוסן. אויך דער נאָמען פּרוט איז נישט קיין סלאָווישער, פונקט ווי דער נאָמען קאַרפאַטן איז נישט סלאָווויש. אויף יעדן פאַל זענען די דאָזיקע נעמען שוין געווען פעסטע אַ סך פריער אידער די יידן האָבן זיך באַוויזן אין די געגנטן, אַזוי אַז די יידן האָבן די נעמען איבערגענומען פון די סלאָוון. די יידן האָבן נישט געהאַט קיין שום טייטש אָדער אויסלייג פאַרן נאָמען קאָלאָמיי.

די געאָגראַפישע לאַגע פון דער שטאָט, איר באָדן, קלימאַט און וואַסערן

קאָלאָמיי איז איינע פון אַ גרעסערער צאָל שטעט וואָס ליגן צופוסנס די קאַרפּאַטן־בערג, ביי די וועגן און טאָלן וואָס פירן ארויס פון די בערג. ווי האַנדלס־פאַרמיטלער צווישן די בערג און דעם דרומדיקן פלאַכלאַנד — אויפן געביט פון עקאָנאָמיע און שטאָטישער אַנטוויקלונג — האָבן די יידן במשך הונדערטער יאָרן געשפּילט אַ הויפּט־ראָלע.

די געאָגראַפישע לאַגע פון קאָלאָמיי איז: 48 גראַד מיט 31 מינוט צפונדיקער בריים־גראַד און 25 גראַד מזרח־לענג פון גריניטש. זי ליגט אויף אַ בריים־ליניע וואָס איז 16 גראַד מיט 45 מינוט ווייט פון ירושלים און אויפן לענג־גראַד קיין מערב 10 גראַד מיט 45 מינוט. דער מיטאָג אין פאַרהעלטעניש צו ירושלים פאַרשפּעטיקט זיך מיט 45 מינוט. די הייך פון דער שטאָט איבערן ים־ניוואָ איז צווישן 285 מעטער אויפן בערג פון פּרוט, אויף דער גרענעץ צווישן דער שטאָט און דעם דאָרף וועריזש, און אַן ערך דריי הונדערט מעטער צפונדיק פון דער אייזנבאַן־ליניע.

די שטאָט איז געבויט אויף דער מזרח־זייט פונעם טייך פּרוט, וואָס פליסט דאָ אין דער דרום־מזרחדיקער ריכטונג. די הייזער פון דער שטאָט דערגייען נישט ביז צום טייך גופא, נאָר בלויז צום פּרוט־קאַנאַל, וואָס איז געגראָבן געוואָרן כדי צו טרייבן די רעדער פון דער גרויסער מיל, וואָס האָט יאָרנלאַנג געהערט צו יידן (משה גאָרטענבערג און יורשים). דעם קאַנאַל האָט מען געפּרוּפן אויפן נאָמען פון דער מיל — מיל־קאַנאַל. אין די זומער־דיקע טעג האָט זיך ביי זיינע ברעגעס געראַטשט און געטומלט. יידן פלעגן קו־מען זיך באָדן, און ראש השנה איז מען געקומען אַהער צו תשליך. צווישן דעם קאַנאַל און דעם טייך האָט זיך אויסגעשפּרייט אַ בריטער שטח מיט קליינע שטיינדלעך, ערטערווייז באַדעקט מיט קשאָקעס, און כל מיני זומפ־און טייך־פלאַנצן און גראָזן. דעם דאָזיקן שטח האָט מען געפּרוּפן זאַרינעק — מחוץ דעם שטאָט־פלאַץ, און די זומפ־פלאַנצן האָט מען אויף פּויליש גע־

רופן „לענגי". אויפן זאַרינעק איז געווען דער פּלאַץ פאַר מיליטערישע אינ־סטרוקציעס, וואָס פלעגן צוציען ווי צוקוקערס כאָפּטעס יינגלעך און סתם לידיקגייערס. לעננאוים פלעגן שפּאַצירן סטודענטן. דאָרט זענען אויך אייני־געאָרדנט געוואָרן דיסקוסיעס, ווי, למשל, אין דער צייט פון די אומלעגאַלע אָרגאַניזאַציעס פון יידישע סטודענטן אין אָנהויב פונעם 20סטן י"ה.

אין שטאָט פליסן דריי טעכלעך. דער גרעסטער פון זיי פליסט אין מערב פון דער שטאָט, אויף דער גרענעץ פון דעם דאָרף דיאַטקאָוואָצע (גיעטקעוויץ) און הייסט קאָלאָמייקא. דער צווייטער הייסט — קיערניצא, ד. ה. ברונעם־טייך, ווייל ער פליסט פאַרבי דעם גרויסן ברונעם וואָס האָט דאָס בעסטע טרינק־וואַסער, מיט וועלכן די גאַנצע שטאָט באַנוצט זיך. אָט דאָס טייכל איז נידעריק, אָבער נאָך אַ זומערדיקן שלאָקס־רעגן אָדער אין פרילינג, ווען דער שניי צעגייט, וואָקס עס אויס, פליצט אַריבער די ברעגעס און רייסט אַוועק אַ סך הייזער. דאָס דריטע טייכל, מזרחדיק פון דער שטאָט, האָבן יידן גערופן קלעבאַניא, ד. ה. דער הויף פון שטאָט־גלח, ווייל עס פליסט פאַרבי דעם רוימיש־קאַטוילישן קלויסטער, צו מזרח־צו. דאָס דאָזיקע טייכל איז געווען נידעריק און פאַרזומפט און אפילו אין דער שטאַרקער רעגן־צייט איז עס נישט קיין סך געווען.

די ערד פון דער שטאָט איז אַן אָנהויף פונעם פרוט און זיינע טייכלעך. גראָבנדיק ברונעמער געפינט מען אַ געלע און בלאָ־גרויע ערד, און אונטער איר קיזל־שטיינדלעך. די דאָזיקע ערד איז פאַסיק פאַר דער אויסאַרבעטונג פון ערד־כלים און ציגל. מיט דער בלאָער ערד באַנוצט מען זיך צום קאָלעכן אָדער אַרויפצומישען אין קאָלק. די יידן האָבן זי גערופן „בלאָע ערד" און פלעגן זי פאַרקויפן אויפן מאַרק. וואָסער האָט מען אין שטאָט געפונען או־מעטום אין נישט קיין גרויסער טיפקייט, אָבער דאָס וואָסער האָט אין זיך געהאַט קאָכזאַלץ און אַנדערע זאַלצן און מ'האָט עס נישט געקאָנט טרינקען און אויך צום וואַשן איז עס נישט געווען גוט. וואָסער־טרעגערס פלעגן באַאָרגן די יידישע הייזער מיט וואָסער אין פעסער, וואָס זיי האָבן געפירט פון דעם איינציקן גוטן ברונעם וואָס האָט זיך געפונען ביים בערגל פון דער גריכישער קירך (אין דעם עסטרייכישן פוילן איז זי געווען קאַטוילישׁ, שפּע־טער — אָרטאָדאָקסיש). לויט אַן אוקראַינישער לעגענדע, האָט זיך די היי־ליקע מוטער־דאָ באַוויזן און אין איר זכות איז דאָ געווען דאָס גוטע וואָסער. איין מאָל אין יאָר איז מען עולה רגל געווען צו דעם דאָזיקן קלויסטער. די יידן האָבן די חגא געקענט מיטן אוקראַינישן נאָמען: „באָהאָראָדיצא" (גאָטס מאַמע). די חגא האָט געבראַכט אַ שפּע פאַר די קראָמען. דאָס וואָ־סער־טראָגן איז געווען אַ יידישע פרנסה. עס זענען אויך געווען וואָסער־טרעגער פאַר די נאָענטע גאָסן. די ציגל־פּראָדוקציע איז געלעגן אין יידישע הענט. אָבער אין דער אויסאַרבעטונג פון ערד־כלים האָבן זיי זיך נישט באַ־טיליקט. אין שטאָט האָט עקסיסטירט אַ פאַבריק פון גוטע ערד־כלים. יידן

האָבן זיך מיט דער מלאכה נישט באשעפטיקט, נאָר געהאַנדלט מיט פּשוטע ערד־כלים.

דער קלימאט פון קאָלאָמיי איז אין פארגלייך מיט קראָקע אָדער אפילו מיט לעמבערג, א טרוקענער. די קעגנזאַצן צווישן ווינטער און זומער זענען גרעסערע ווי דאָרט. אַדאַנק דער וואַרעמקייט און דער פארמינדערונג פון די רעגנס אין דער צווייטער העלפט פון זומער, צייטיקט זיך אויס דער מאַאיס. אין די ערטער וואָס זענען געשיצט קעגן שטאַרקע ווינטן בעת דעם בלי־סעזאָן, גראָטן אפריקאָזן. טאָמאטן האָט מען געקענט אויפן גרינצייג־מארק שוין אין סוף פונעם 19טן י"ה, אָבער דעמאָלט האָבן זיי געקויפט נאָר די פריצות, ד. ה. פארמעגלעכע קריסטן.

די קאָמוניקאַציע־אָדערן פון דער שטאָט

קאָלאָמיי ווי א יידישע שטאָט, איז געווען א האַנדלס־שטאָט מיט א גרויסן פארקער און וויכטיקע קאָמוניקאַציע־וועגן. די וויכטיקסטע פון זיי זענען דער שאָסיי און די אייזנבאַן־ליניע (פון 1866?) וואָס ציען זיך פון טשערנאָוויץ און מאָלדאָוויע און פון שוואַרצן ים. זיי פירן קיין סטאַניסלאָוו און לעמבערג און פון דאָרט צו מערב, קיין קראָקע און ווין, ביזן מערב־דיסקטן טייל פונעם אייראָפּאישן קאָנטינענט, אָדער פון לעמבערג צום צפון, קיין וואַרשע און צום באַלטישן ים. דאָס הויפּט: קאָלאָמיי ליגט אין סאָמע צענטער פון די אינטערנאַציאָנאַלע קאָמוניקאַציע־אָדערן. פאָקוטיע איז דער טויער צו דער גרויסער וועלט.

האָבן טאָקע די קאָלאָמייער סוחרים געהאט אינטערנאַציאָנאַלע פאר־בינדונגען. און ס'איז נישט געווען בלויז קיין קליינשטעטלדיקע בארימעריי, וועו די קאָלאָמייער האָבן זיך דערציילט, אז וועגן די געשעענישן אין בעל־גראָד אין אָנהייב פונעם 20סטן י"ה — געשעענישן פון גרויסער קאָמער־ציעלער און פּאָליטישער באַדייטונג — האָט מען זיך אין קאָלאָמייער האַנ־דלס־קרייזן דערוואוסט א סך פריער פאַר דער לעמבערגער פרעסע. די פאר־בינדונג מיט רומעניע און אפילו מיט טערקיי, וואָס האָט געהערשט אין רו־מעניע ביז נאָך דער העלפט פונעם 19טן י"ה, איז קענטיק געווען אפילו אויפן קאָלאָמייער מארק. אַליוון זענען געווען אין קאָלאָמיי, וועו אויך נישט אזוי אפט ווי אויפן באַלקאַן. פיל האָבן זיך צו דער פרוכט ערשט געדארפט צוגע־וואוינען, נאָכדעם ווי זיי האָבן גובר געווען דעם ערשטן עקל. רויטע האר־בוזעם האָט מען געבראַכט פון רומעניע און זיי פארקויפט אין די מארק־ביידלעך. אין דער עסטרייכישער צייט פלעגן גאַלאַצער פיש נישט אראָפגיין פון יידישע טישן אין די וויינטערדיקע שבתים. פון קיל־וואָנאָנען האָט מען נאָך דעמאָלט אין גאַליציע נישט געווואוסט. א כל־בו־קראָם וואָס האָט עק־סיסטירט סוף 19טן י"ה, האָט געהייסן מיטן מזרחדיקן נאָמען „באזאר",

און די קאָלאָמייער פלעגן ניין אינקויפן אין באזאר אזוי ווי אין קאָנסטאַנ־טינאָפּאָל (דער נאָמען איז אויס טערקיש : מאַרק). טערקישע זיסוואַרג האָבן די קאָלאָמייער געקויפט אין קראָם ביים „טערק", וואָס האָט געטראָגן א טורבאַן. האָלב טערק, האָלב ספּרדישער ייד, האָט ער זיך מגייר געווען און חתונה געהאַט מיט א קאָלאָמייער יידיש מיידל. ביים סוף פונעם 19טן י"ה איז דער טערק שוין געווען זייער אַלט. ער האָט נישט דערלעבט דאָס 20סטע י"ה. אינאיינעם מיטן טערק איז פאַרשוואונדן די לעצטע שפּור פון טער־קישקייט, וואָס איז געווען א טראַדיציע פון דורות, פון יענער צייט וועו די נאַענטע בוקאָווינע איז געווען א טערקישע פראָווינץ.

צווישן קאָלאָמיי און יאָס, דער מעטראָפּאָליע פונעם רומענישן יידנ־טום, זענען באַשטאַנען ענגע האַנדלס־ און פאַמיליע־פאַרבינדונגען, און דע־ריבער אויך א קענזיטיקע גיסטיקע השפּעה. ר' אריה לייב טויביש, גרינ־דער פון דער חיבת־ציון באַוועגונג און אייגער פון די ערשטע הערצל־אָנ־הענגער, האָט געשטאַמט פון יאָסער רבנים. ער איז געבוירן געוואָרן אין בענדער, בעסאַראַביע, און נאָך אַלס קינד געקומען מיט זיינע עלטערן קיין פּאָקוטיע. ער איז בלי ספּק געשטאַנען אונטער דער השפּעה פון די רומענישע גרינדער פון ראש פּינה און זכרון יעקב.

אין קאָלאָמיי פאַרלאָזט די ליניע טשערנאָוויץ־לעמבערג דעם פּרוט־טאָל, דורך וועלכן זי גייט אַדורך בוקאָווינע און גאַליציע, ביז קאָלאָמיי און פאַרקערעווט זיך דאָן קיין צפון־מערב, אַריבער דעם דניעסטער. אינעם טאָל פונעם פּרוט, ביז נאָענט צו זיינע קוואַלן, גייט א צווייטער אלטער וועג. אויך ער האָט אַן אינטערנאַציאָנאַלע באַדייטונג, אָבער א קלענערע ווי דער אויבנ־דערמאָנטער.

א שאָסיי איז דאָ געבויט געוואָרן נאָך אין סוף פונעם 18טן י"ה, נאָר א באַן־ליניע — ערשט אין די לעצטע יאָרן פונעם 19טן י"ה. סטאַנים־לאַוו האָט פאַר קאָלאָמיי געהאַט א באַן־ליניע קיין אונגאַרן, נאָר פריער איז דער פאַרקער צווישן אונגאַרן און פּאָקוטיע געגאַנגען דורך קאָלאָמיי. אויפן וועג פון פּרוט־טאָל צום טיסאַ־טאָל, איבער דעלאַטין־מיקוליטשין־יאַסין־סיגעט, זענען אין מיטלאַלטער דורכגעגאַנגען וואַנדער־שבטים און סוחרים. דער טראַדיציאָנעלער מסחר מיט אונגאַרישע וויינען האָט זיך אָנגעהויבן אין קאָלאָמיי מן הסתם נאָך אין מיטלאַלטער.

קאָלאָמיי פון איין זייט און סיגעט פון דער צווייטער, זענען געווען די ירושלימס פון פוילן און אונגאַרן אינעם פּרט פון מסחר און גייסטיקער השפּעה. מאַראָמאָשער יידן, אָנגעטאָן אין קירצערע קאַפּטאַנעס פון די גאַליציש קאַפּאָטעס און אין פלאַכע סאָמעטענע קאַפּעליושן, פלעגן ערב די ימים טובים, איידער ס'זענען נאָך געגאַנגען באַנען, קומען מיט וועגן אַדער רייטנדיק קיין קאָלאָמיי צו זייערע רביים, די גאַליציאַנער און בוקאָווינער צדיקים.

מאָלדאָוויע און אונגאָרן זענען געווען רייכער פון גאָליציע בכלל און פון פּאָקוטינע בפרט. און נישט ווייניק קאָלאָמייער יידן האָבן אויסגעוואַנדערט אין די דאָזיקע לענדער צייטווייליק אָדער אויף שטענדיק. אוקראַינישע פעלד- און וואַלד-אַרבעטער פלעגן דורך דער פּאַרמיטלונג פון א יידישן מעקלער אַוועקפאָרן אויף אַרבעט קיין רומעניע*).

אַחוץ די צוויי אינטערנאַציאָנאַלע ליניעס, האָט קאָלאָמיי אויך געדינט ווי א קרייץ-פונקט פאַר וועגן פון צווייט- און דריט-קאַנגיקער מדרגה צום פּאָקוטינער בארג קיין דרום און קיין פּאָדאָליע פון צפון. אין פּרוט גיסן זיך אַריין דרומדיק פון דער שטאָט, דרי טייכלעך: 1) סאָפּוואוקא, 2) פּיסטינקא, 3) לוטשקא. אין ערשטן טייך-בעקן גייט א שאָסי און אן אייזנבאן קיין פּעטשיניזשין און סלאָבאָדא רונגורסקא. דער וועג פירט בארג-אַרויף, אָבער ער גייט נישט פאַרבי די וואָסער-קרייצונג און די גרענעץ צו דער פּראָווינץ מאַראַמאָש.

דאָס צווייטע טייכל קומט, ווי זיין נאָמען זאָגט שוין — פון שטעטל פּיסטין (די שטאָט פון ר' לייב פּיסטינער, דער תלמיד-חבר פונעם בעש"ט, וואָס איז געבראַכט געוואָרן צו קבורה אין קאָלאָמיי). דער וועג צו דעם דאָזיקן שטעטל ליגט מער אין טאָל פון לוטשקא, ווייל דער טאָל פון דער פּיסטינקא איז אין אויבערשטן טייל ענג. אין לוטשקער טאָל געפינט זיך דאָס שוין אויבן-דערמאָנטע מישין, און נאָך מישין — דאָס שטעל סטאָפּטשעטיאַלאָנאָוו. פון לוטשקא-טאָל קומט מען אָן איבערן בארג קיין פּיסטין, וואָס ליגט אין טאָל און טראָגט דעם זעלביקן נאָמען. פון פּיסטין צעטיילט דער וועג דעם בארג און פירט קיין קאָסאָוו. דאָס איז די גרעסטע שטאָט אינעם האָרץ פונעם בארג און די קרייז-שטאָט פון הוצולן-ראיאָן. דער דאָזיקער געבערג-שבט רעדט אוקראַיניש מיט א באַזונדערן דיאַלעקט. ראַסיש אונטערשיידט ער זיך פון די סלאָוון, איז מער ענלעך צו די רומענער.

דער דאָזיקער שטאָם לעבט בעיקר פון פי-צוכט און וואַלד-אַרבעט. קאָסאָוו איז א מארק-פּלאַץ פון די דאָזיקע צווי ווירטשאַפטס-צווייגן. דאָס איז געווען א וויכטיקער יידישער צענטער און א רעזידענץ פון צדיקים פון דער דינאַסטיע פונעם בעש"טס בעל-תפילה קאָפּל חסיד. דער וועג איבער

---

*) דערגאַנצונג פון לוי גרעבלער: דער הויפּט-מעקלער פאַר וואַלד-אַרבעטער קיין רומעניע איז געווען שמשון קאָניץ, א שוואָגער פון פייסי זינגער און פון אברהם אשכנזי. קאָניץ האָט געפירט א גרויסן ביזנעס מיט אָנגעשטעלטע, צוישן זיי זיינע אייגענע טעכטער. ער פלעגט באַקומען בלאַנקאָפּאַספּאָרטן פון דעם קרייז-אַמט און אַריינשטעלן אַליין די נעמען. קאָניצעס הויז אויף עק שעווטשענקאָ- און מניכאָווקאָ-גאַס איז זומער און ווינטער געווען באַלאַגערט פון פוערים פון גאַנץ פּאָקוטינע, וואָס האָבן געזוכט אַרבעט אין רומעניע.

די בערג פּאַרבינדט קאָסאָוו מיט קיטעוו, וואָס ליגט אין טשערמאָש־טאָל, א גרענעץ־שטאָט צווישן פוילן און רומעניע. אויף יענער זייט טשערמאָש ליגט וויזשניץ (אין בוקאָווינע) וואָס איז אויך געווען אַן עכט יידישע שטאָט, די רעזידענץ פון א רב'ישער דינאַסטיע פון דעם זעלביקן קאָפּל חסידי־גוט. קיטעוו איז ביי יידן באַקאַנט ווי די שטאָט פון רבי גרשון, דער שוואָגער פונעם בעש"ט, וואָס איז געווען דער פּיאָנער פון א חסידישער עליה קיין ארץ ישראל. אין האַרבסט 1939 איז קיטעוו געווען דער עדות פון א גרויסער יידישער טראַגעדיע: דאָ איז די פוילישע רעגירונג מיט גרויסע מאַסן מלוכה־אַנגעשטעלטע אַריבער די גרענעץ, אַנטלויפנדיג פון די דייטשן. אָבער די יידן זענען פון די פּאָליאַקן צוריקגעהאַלטן געוואָרן זיך צו ראַטעווען. דער־מיט האָט זיך אַנגעהויבן דאָס איבערענטפערן יידן אין די רוצחישע הענט פון די דייטשן דורך די פּאָליאַקן, וואָס האָט אַנגעהאַלטן כמעט גאַנצע זעקס יאָר.

אויפן טשערמאָש איז געווען א גרויסער פּאַרקער פון די ספּלאַווע, די קלעצער זענען אַראָפּגעלאָזט געוואָרן פון די הויבע בערג־וועלדער. די יידן האָבן געגומען אַן אַקטיוון טייל אין דער האָלץ־אינדוסטריע און אין דעם האָלץ־מסחר. זיי זענען אויך געווען באַשעפטיקט ביי די שווערע אַרבעטן פון צונויפבינדן די ספּלאַווע און ביי זייער טראַנספּאָרט.

אין טשערמאָש־טאָל פירט א וועג צום גרויסן הוצולן־דאָרף זשאַביע, וואָס איז געווען אַן אַדמיניסטראַטיווער רעגירונגס־צענטער. אויך א יידישע געמיינדע האָט דאָ עקסיסטירט. דער טשאַרנאָהאָרא־בערג האָט דאָ פאַר־שטעלט דעם וועג קיין אונגאַרן (שפּעטער איז די טעריטאָריע איבערגעגאַנגען צו רומעניע).

דן די וועגן קיין צפון זענען די וויכטיקסטע: דער שאָסיי צו דער באַן־ליניע פון גוואָדזיץ־האָראָדענקא־זאַלישטשיק — און פון דאָרט איבער דער דניעסטער־בריק קיין טלוסטע־יאַגאַלניצא־טשאַרטקאָוו. דאָס איז די הויפּט פּאַרבינדונג מיט פּאָדאָליע. די באַן־ליניע קיין זאַלישטשיק, וואָס איז געבויט געוואָרן אין דער עסטרייכישער צייט, גייט פּאַרבי אייניקע קילאָמעטער אויפן בוקאָווינער שטח. און נאָכדעם ווי בוקאָווינע איז אַנגעשלאָסן געוואָרן צו רומעניע, איז די פּאַרבינדונג אָפּהענגיק געווען פון דעם ווילן פון רומעניע.

עסטרייך האָט געבויט די באַן־ליניע וואָס פּאַרבינדט פּאָדאָליע מיט פּא־קוטיע און מיט אונגאַרן צוליב סטראַטעגישע טעמים.

אין דער תקופה פון עסטרייך איז קאָלאָמיי געווען א וויכטיקער סטרא־טעגישער צענטער, פון וועלכן די יידן האָבן דירעקט און אומדירעקט געצויגן פרנסה. זיי זענען געווען בויי־אונטערנעמער און מיליטער־ליפעראַנטן. סאָל־דאַטן און אָפיצירן האָבן אַנגעפילט יידישע קראָמען און רעסטאָראַנען און זענען געווען אַן עקאָנאָמישער פאַקטאָר אין שטאָט.

קאָלאָמיי איז, ווי אַנדערע פּוילישע שטעט, געבויט געוואָרן לויט דעם סטאַנדאַרט־פּלאַן וואָס איז געבראַכט געוואָרן פון דייטשלאַנד: אין צענטער אַ פּיר־עקיקער רינג־פּלאַץ פּאַרן מאַרק און די קליטן פון אַרום. אין יעדן ווינקל פּירן צוויי וועגן אַרויס פונעם רינג־פּלאַץ. אויף דייטש הייסט אַזאַ פּיר־עק אויך רינג־פּלאַץ, אויף פּויליש—רינעק, און רינאָק אויף אוקראַיניש. אין צענטער פון רינג־פּלאַץ שטייט אין קאָלאָמיי אַ גרופּע הייזער מיט צוויי גאַסן. די דאָזיקע גרופּע האָט מען אויף יידיש גערופן: „הינטערן ראָטהויז". וואַרשיינלעך האָט מען אמאָל דאָס הויז פון דער שטאָט־פּאַרוואַלטונג גערופן ראָטהויז (אויף פּויליש: „ראַטוש"). אין אונדזער דור האָט זיך דאָס ראָט־הויז געפונען אין דרום־מערבדיקן ווינקל פּאַרן מאַרק־פּלאַץ און האָט אויף פּויליש געהייסן ראַטוש. נאָר די יידן האָבן עס, מחמת אַ נישט קלאָרער סיבה, גערופן „קאָמונע", ווי אין פּאַריז אין 1871. אין אַנדערע גאַליציש שטעט האָט מען דאָס הויז פון דער שטאָט־פּאַרוואַלטונג גערופן ראָטהויז, און דעם געמיינדע־ראַט — מאַגיסטראַט, פונקט אַזוי ווי אויף פּויליש.

די „קאָמונע" האָט געהאַט אַן אויסקוק־טורעם מיט אַ באַלקאָן אַרום. דאָרט האָט טאָג און נאַכט אַרומשפּאַצירט אַ וועכטער און געבלאָזן אויפן טראָמפּייט ביים אויסברוך פון אַ שריפּה. אין הויף פון דער „קאָמונע" איז געווען די פּייערלעשער־סטאַציע. דאָרט איז אויך געווען דער צענטער פון דער שטאָטישער פּאָליציי. אויף דער דרומדיקער זייט פון רינג־פּלאַץ און דער „קאָמונע" ביז צום פּוילישן קלויסטער, זענען געשטאַנען נייע קראָמען מיט שויפענצטער, צוויישן זיי דריי בוך־געשעפטן, איינס פון אַ פּאָליאַק, וואָס האָט פּאַרקויפט פּוילישע בעלעטריסטיק, דאָס צווייטע פון אַ ייד, וואָס האָט געהאַנדלט מיט לערנביכער. דער ייד אַרענשטיין איז שפּעטער געוואָרן אַ פּאַרלעגער פון אוקראַינישע ביכער און האָט זיך קונה שם געווען אין דער נעשיכטע פון אוקראַינישן בוך. דאָס דריטע איז געווען פון אַ געוועזענעם דינער פון דער באַראָן הירש־שול. ער האָט מיינסטנס פאַרקויפט לערן־ביכער פאַר פּאָלקס־שולן. אויפן רינגפּלאַץ, דרומדיק פון דער הייזער־גרופּע „הינטערן ראָטהויז", איז אין דער עסטרייכישער תקופה געווען אַ מאַרק פון גריניצייג, עופות, אייער, וואָס די פּויערים האָבן געבראַכט צו פאַרקויפן. טעפּער האָבן דאָ פאַרגעלייגט זייער סחורה — ערדן־געשיר.

אויף דער מזרח־זייט האָבן זיך געפונען די מעל־און פּארשידענע שפּייז־קראָמען. אין דער עסטרייכישער צייט זענען אויף אָט דער זייט אויך געשטאַנען איין־שטאָקיגע הייזער, זיי זענען, ווי די אַנדערע הייזער פון רינג־פּלאַץ געווען געבויט פון ציגל.

אויף דער צפון־מערבדיקער זייט, דער עיקר אויף די גאַסן וואָס גייען קיין צפון, האָבן זיך קאָנצענטרירט יידישע „לופט־מענטשן". דאָ זענען אָננעגאַנגען פּארשידענע פּארמיטלונגען און מעקלער־געשעפטן. עס זענען דאָ געשטאַנען מעקלער פון תבואה, פון בהמות, פון פעלד־פּאַכטונגען און באַר־

מיטלער צווישן מלווים און הלוואה־נעמערס. די הלוואה־פּאַרמיטלער האָבן געהייסן „חשתרנים".

געווען צווישן זיי אויך אָנגעזעענע מענטשן, פּאַרטנויאָרנגם־מענער, וואָס פלעגן פון די מלווים באָקומען גרויסע סכומים, און פּריַיע העכט צו געבן הלוואות לויט זייער אייגענעם אינזען פּאַר זיכערע מענטשן. איינער פון די הלוואה־מעקלער, וואָס איך האָב געקענט, איז געווען א געוועזענער גוט־באַזיצער. ער האָט זיין פּאַרמעגן צעטרענצלט אויף צדקה, איז אַראָפּ פון דער מדרגה און געוואָרן א „חשתרן". ער פלעגט טאָג און נאַכט זיצן אין בית־המדרש און אָנשטאָפּן די צדקה־פּושקע מיט די לעצטע פּרוטות. א צווייטער הלוואה־מעקלער איז געווען אן אָנגעזעענער מענטש, א ייד א פּקח, מיט אן אָפּענער האַנט פּאַר נויטבאַדערפטיקע. אויף דער עלטער האָט זיך ביי אים דערוועקט דאָס געוויסן, וואָס ער האָט זיך אָפּגענעבן מיט פּראָצענט־מסחרים, כאָטש ער איז תמיד געוואָרנט געווען נישט עובר צו זיין אויף היתר עסקא, און ער איז אַריינגעפאַלן אין א מרה־שחורה.

פּאַר ימים נוראים האָט זיך אין דער דאָזיקער סביבה אויך געשטעלט א „בערזע" פון בעלי־תפילה'ס פּאַר די דערפּער.

אויף דער מזרח־זייט זענען געשטאַנען נייע, שיין־געאָרדנטע געשעפטן. דער טראָטואָר פון דער דאָזיקער זייט האָט געדינט אין די אָוונטן ווי א קאָרסאָ — א שפּאַציר־פּלאַץ אין איטאַליע — פּאַר דער שטאָטישער „גאַל־דענער יוגנט" — סטודענטן, אָפּיצירן, יונגע ביורא־אָנגעשטעלטע און פּאַר־שטייט זיך — אויך די שטאָטישע מיידלעך פון דער בעסערער געזעלשאַפט, קאַנדידאַטקעס פּאַר לייטישע שידוכים.

צווישן דער דאָזיקער זייט און דעם גערטנדל אין צענטער זענען גע־שטאַנען די פּיאַקערס, אויף צו פּאַרדינגען, מיינסטנס אויף צו פּאָרן צו דער באַן־סטאַציע און פּאַר דאָקטוירים וואָס פּאָרן צו קראַנקן־וויזיטן. געווען א כלל אין קאָלאָמיי: אויב דו האָסט באַשטעלט א דאָקטער, האָסטו אויך נע־דאַרפט באַשטעלן א פּיאַקער, אַפילו ווען דיין וואוינונג איז נישט וויַיטער געווען פון זיינער ווי עטלעכע מינוטן גאַנג. נאָך די פּיאַקערס איז געשטאַנען דער דענקמאָל פּאַרן פּוילישן דיכטער פון פּאָקוטיע, פּראַנציישעק קאַרפּינ־סקי. די יידן האָבן זיך וויניק וואָס געמאַכט פון דעם דאָזיקן בילד און פלעגן עס רופן: „קאַרפּינסקי דער באָק".

דער צענטראַלער שטח איז געווען א קאָנגלאָמעראַט פון פּארשידענע קראָמען אין הורט און לאָחדים. דאָ האָבן די פּויערים און הוצולן געפונען אלץ, וואָס דאָס הארץ האָט געגלוסט: שטאָפן, פּארביקע סטענגעס, הויז־כלים און ארבעטס־מכשירים און פערד־געשירן פּאַר פּאָרן און רייטן. דאָ אויפן מארק האָט מען געקאָנט שטילן דעם דורשט מיט פּארביקער לימאָנא־דע און סאָדע־וואַסער און עסן ריזיק־גרויסע געפּעפּערטע קנישעס מיט צי־בעלעס, באַשמאַלצן מיט בוימל. דאָ האָט אויך נישט געפעלט דער רעש

פון די סחורות־אויסשרייערס, אָבער צום געפֿילדער פונעם אַראָבישן יפו אָדער פון אן אַנדערער אַראָבישער שטאָט, איז עס אין קאָלאָמיי „הינטערן ראָטהויז" נישט דערגאַנגען.

פון דער „קאָמונע" האָט די הויפּט־גאַס אַראָפּגעפֿירט צו יענער זייט פֿרוט. אין דער צייט פון די עסטרייכער און פּאָליאַקן האָט די גאַס געהייסן סאָביעסקי. אין אָנהייב גאַס איז געשטאַנען די גריכיש־קאַטוילישע (אוק־ראַינישע) קירך, און פון דאַנען באַרג־אַראָפּ, קיין דרום, האָט דער וועג גע־פֿירט צום שטאָטישן ברונעם און צום גרויסן יידישן מרחץ, וואָס האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין גוטן וואַסער. אויף יענער זייט ברונעם פֿליסט דאָס טייכל קיערניצא און הינטער אים געפֿינט זיך דער קוואַרטאַל „די נייע וועלט". דאָ האָט געוואוינט די אַרעמע באַפֿעלקערונג. א סך פון זיי האָבן נאָך אין סוף פון 19טן י"ה אויסגעוואַנדערט קיין אַמעריקע, איבערלאָזנדיק זייער־ע פֿאַמיליעס אויף דער „נייער וועלט" אין קאָלאָמיי. א סך האָבן זייערע משפּחות געלאָזט קומען צו זיך אין דער נייער וועלט פון יענער זייט ים. א טייל האָבן זיך אומגעקערט צו דער „נייער וועלט" אין קאָלאָמיי.

לענגאוים דער סאָביעסקע־גאַס גייט א באַן־ליניע, וואָס פירט אַראָפּ צו דעם דרום־מערבדיקן שטעטל סלאָבאָדא־רונגורסקא און דעם צפון־מערבדיקן דאָרף שעפּאַראָוויץ. אין אונטערשטן טייל פון דער סאָביעסקי־גאַס און אירע נעבן־געסלעך אויפן וועג צו די דערפער גיעטקעוויץ, ווער־ביש און ווייטער צום שטעטל פּעטשיניזשין — האָט אויך געוואוינט אַן אַרעמער באַפֿעלקערונגס־שיכט .דאָ האָבן געוואוינט גאַרבער, קירזשנער און אַנדערע פּאָכלייט, וואָס האָבן געאַרבעט פּאַר די פּויערים און הוצולן, וואָס זענען געקומען אין שטאָט אַריין דורך דער פּאָרשטאָט, וואָס האָט געהייסן נאַדוואַרנער פּאָרשטאָט. אויף יידיש פֿלעגט מען דעם וועג קיין וועריש ביז צו דער פֿרוט־בריק, וואָס איז די גרענעץ פון דער שטאָט — רופן: „די רא־גאָטקע־גאַס". אין עק שטאָט פֿלעגט מען אויפמאַנען דאָס ראָגאָטקע־געלט. ביינאַכט פֿלעגט דער ראָגאָטקע־פּאָכטער, פּאָרשטייט זיך א ייד — אָפּשליסן די גאַס אין דער גאַנצער בריים מיט דער ראָגאָטקע. ביים דינגען די ראָגאָטקע זענען געווען א סך בעלנים, וואָס האָבן צוויישן זיך קאָנקורירט און איבער־געבאָטן די פּריזיז. די פּרנסה פון די ראָגאָטניקעס איז געווען א שוערע. קיין ייד איז נישט נתעשר געוואָרן פון א ראָגאָטקע. אָבער אין די אויגן פון די גויים איז ער געווען אייגער, וואָס „זויגט אוים דאָס בלוט פון די קריסטן".

אויף דער הינטערשטער סאָביעסקי־גאַס איז געשטאַנען א שולעכל, געבויט פון ציגל, וואָס האָט געהייסן: „דאָס עלעווער שולעכל". צי איז דאָס טאַקע געווען דאָס עלפּטע שולעכל אין צאָל, אָדער האָט עס אַזוי געהייסן לויט דער צאָל פון זייגע גרינדער — איז נישט באַוואוסט. נעבן דעם שולעכל האָט זיך געפונען דאָס באָד, געבויט פונעם גביר ר' יעקב ברעטלער, אין

וועלכן ער האָט געהאַט א באַזונדער צימער. יעדן ערב שבת פלעגט ער קומען צו פּאַרן מיט זיין פּיאַקער אין זיין מרחץ אַריין. דאָס וואַסער פון דעם דאָזיקן באָד איז געווען רויט, האָט אין זיך געהאַט אייזן. קיין צווייטער מיליאָנער אין קאָלאָמיי האָט נישט געהאַט אין זיין הויז אזא באָד־צימער און וואַנע.

הינטער דער מערבדיקער זייט פון רינג־פּלאַץ איז געווען א גאַס מיט מאַגאַזינען. נאָך דער דאָזיקער גאַס איז געווען דער „הויי־פּלאַץ". דאָרט איז געווען דער צענטער פון בעלי־עגלות פון פּאַר דער באַן־תקופה, און איז שוין אזוי פּאַרבליבן אויך שפּעטער. דאָ זענען די מיינסטע הייזער געווען איין־שטאָקיקע. אין מיטן פּלאַץ איז געשטאַנען א נידעריקע שול, געבויט פון האָלץ, וואָס מ'האָט גערופן: „רייט־שולעכל" — וואו ס'האָט געדאַוונט „עמך".

א קליין צימער אין דעם דאָזיקן שולעכל, פּאַר א באַזונדער מנין, האָט געהייסן „די קעלניע". „די קעלניע" איז געווען לגבי דער שול דאָס זעלביקע וואָס די שול לגבי דער שטאָטישער שול. נישט ווייט פון דאַנען איז געווען א שול פּאַר פּארמעגלעכע בעלי בתים. זי האָט געהייסן: "די שול פון ירושלים". דער ריב שולן פון דער שטאָט האָט זיך קאָנצענטרירט אַרום דער „גרויסער שול". אויף די גאַסן וואָס גייען אַרויס צפון־מזרחדיק פון דעם רינג־פּלאַץ, איז אויך געווען אַן אָלט מרחץ פון פּאַר דער אויסברייטערונג פון דער שטאָט צו דער „נייער וועלט". לויט א מסורה ביי די קאָלאָמייער, האָט זיך דער בעש"ט געטובלט אין דער מקווה פון דאָזיקן באָד.

פון דער מיטלדיקער צפון־זייט פון רינג־פּלאַץ גייט א וועג קיין צפון צו דעם קרייז־אַמט. דערביבער האָט מען די גאַס גערופן קרייז־אַמט־גאַס. דאָס איז געווען אויינע פון די רייכסטע גאַסן אין שטאָט. פון דער דאָזיקער גאַס טיילט זיך אָפּ א גאַס קיין דרום־מזרח, וואָס האָט אין דער עסטרייכישער צייט געהייסן אויפן נאָמען פון דעם קייסער פראַנץ יאָזעף. דאָ איז געווען דאָס וואוינאָרט פון פּריצים און עם האבן דאָ אויך געוואוינט עטלעכע רייכע געביל־דעטע יידן. אויך דער שטאָט־גאָרטן איז דאָ געווען. אין דער סביבה זענען געווען די נאַפּט־ראַפינעריע, די מיל, און אַנדערע קלייניע פאַבריקן.

די רוימיש־קאַטויליש קירך שטייט אין דרום־מזרחדיקן ווינקל פון רינג־פּלאַץ און איז די שענסטע פון אַלע בנינים אויפן רינג־פּלאַץ. אויפן שפּיץ פון קלויסטער לייכט דער שם יהוה מיט יידישע אותיות. לויט א יידי־שער לעגענדע האָט א יידישער משומד געשריבן דעם שם. דער בנין האָט גע־האַלטן אין זינקען און די גויים האָבן געזוכט א סגולה, אז דאָס הויז זאָל נישט ווייטער זינקען. נאָכדעם ווי דער משומד האָט פאַרענדיקט שרייבן דעם שם, איז ער פון שפּיץ קלויסטער אַראָפּגעפאַלן אויף דער ערד, און האָט זיך פאַרוואַנדלט אין א שטיין. און דאָס איז טאַקע די שטיינערנע שוועל ביים טויער פון קלויסטער. מען האָט אויך דערציילט אז אונטן אויפן טויער איז פאַראַן אן אויפשריפט אויף לשון קודש, נישט מיט אזוינע בולטע גאַלדענע

אותיות ווי אויפן קלויסטער־שפּיץ, נייערט מיט שוואַרצער שרייפט, וואָס איז אין משך פון די יאָרן אָפּגעמאַקט געוואָרן.

פון קלויסטער, מזרחדיק פון דער גאַס, גייט פאַרבי די קלעבאַניע־גאַס אויפן וועג קיין זאַבלאָטאָוו־סניאַטין־טשערנאָוויץ. נעבן קלויסטער געפינט זיך דאָס פּוילישע און אוקראַינישע גימנאַזיום. פון קלויסטער קיין דרום גייט אַראָפּ דער וועג קיין קאָראָלוואוקע. אויף דער פּאַראָלעלער גאַס צו דער „קאָמונע", אויף דער קאָמינקער גאַס, געפינט זיך א יידישער בית־עלמין, וואָס מ'האָט באַנוצט פונעם 16טן י"ה ביזן יאָר תקמ"ה (1785). א צוויי־טער בית־עולם פון די יאָרן תקמ"ה־תרנ"ג (1893), געפינט זיך אין צפון זייט פון דער שטאָט, ביים אַרייננאַנג צום דייטשן דאָרף באַגינסבערג. דאָס דריטע און לעצטע בית־עלמין געפינט זיך צפונדיק פון דער קלעבאַניע־גאַס, צווישן איר און דער באַן־ליניע.

דער תחום פון קאָלאָמיי שפּרייט זיך אויף א ברייטן שטח און נעמט אַריין אויך דערפער און האַלב־לאַנדווירטשאפטלעכע קוואַרטאַלן. דער תחום פון קאָלאָמיי איז אזוי אָרום א „וויסנשאפטלעך" אויסקאַמבינירטער, וואָס ווערט אָנגערופן: „געאָמעטריע פון די וואַלן". די פאַקטישע שטאָט קאָלאָמיי איז אין לעצטן דריטל פונעם 19טן י"ה ביזן יאָר 1914 געווען 80 פּראָצענט יידיש. כדי נישט צו לאָזן די יידן ווערן אַן אָנטשיידנדיקע מאַכט אין דער שטאָטישער פּאַרוואַלטונג און ביי די וואַלן צום פּאַרלאַמענט און צום גאַליציש־ן סיים — האָט מען צו דער שטאָט אָנגעשלאָסן צוויי דייטשע דערפער, ווי אויך קוואַרטאַלן פון פּאָליאַקן און אוקראַינער. די יידן זענען געווען קאָנצענטרירט אין א געדיכט־באַוואוינטן שטח אין מיטן שטאָט און לענגאויס די הויפּט־שאָסייען. אין די דרומדיקע פּאַרשטעט האָבן בעיקר געוואוינט אוקראַינער, אין די צפונדיקע און צפון־מערבדיקע — פּאָליאַקן און דייטשן, וואָס זענען אין דער צייט פון עסטרייך און פוילן געווען הכנעהדיק און געהאָרכיק צו די באַפעלן פון דער מאַכט און האָבן געוויילט לויט איר ווילן. די דייטשן האָבן זיך אַלץ מער אַסימילירט מיט די פּאָליאַקן, אָבער ווען די נאַציס זענען געקומען, זענען זיי כהרף עין געוואָרען עכטע פּאָלקס־דייטשן, חסידים פון היטלערן.

די צאָל יידן אין קאָלאָמיי און אין קאָלאָמייער קרייז

פאַר 1914 זענען אין קאָלאָמיי געווען 41 טויזנט נפשות, פון זיי הע־כער א העלפט יידן. מיט זיי האָבן געלעבט דריי פעלקער - מינדערהייטן: אוקראַינער, פּאָליאַקן און דייטשן. א פּראָצענט יידן האָבן זונט דער פּאָלקס־ציילונג פון יאָר 1890 אָנגעהויבן צו אָנטלויפן פון קאָלאָמיי. די סיבה דער־פון איז געווען אַן אַלגעמיינע, ווי אין אַלע גאַליציש שטעט: ס'איז אַלץ מער געוואקסן דער פּוילישער און אוקראַינישער שטאָטישער שטאַנד. די

שט־עבונג זיך צו באפרייען פון דער אלגעמיינער יידישער מאכט, האָט זיך מיט דער וואקסנדיקער בילדונג, אלץ מער פארשפּרייט. ס'האבן זיך געגרינ־דעט פּריוואטע קריסטלעכע געשעפטן און קאָאפּעראטיוון און ס'האבן זיך אויך פארמערט די קריסטלעכע האנטווערקער. יידן האבן אויסגעוואנדערט קיין מערב, קיין אמעריקע, דייטשלאנד, קיין ווין און אפילו קיין בודאפּעסט. בעתן ערשטן וועלט־קריג זענען א סך יידן אנטלאפן קיין עסטרייך, באזונ־דערס קיין ווין, און א סך זענען נישט מער צוריקגעקומען קיין קאָלאָמיי.

אין יאנואר 1939 זענען אין קאָלאָמיי געווען אן ערך 35,500 נפשות : 15,100 יידן, 11,000 פּאָליאקן, 6,600 אוקראינער, 1,800 דייטשן (אין די דערפער וואָס זענען אָנגעשלאָסן געוואָרן אָן דער שטאָט), און א טויזנט האלבע פּאָליאקן און האלבע אוקראינער — אוקראיניש רעדנדיקע מיטגלי־דער פון דער רוימיש־קאטולישער קירך. אין דעם האלבן יובל פון זינט 1914 זענען פון קאָלאָמיי אַוועק ביי א זעקס טויזנט יידן, א חוץ דער נאטיר־לעכער פארמערונג פון ווייניקסטנס איין פּראָצענט א יאָר. פאקטיש זענען אין שטאָט פארבליבן נאָך פיל ווייניקער פון די אלטע איינוואוינער פונעם יאָר 1914. ווייל אין די פופצן טויזנט איז אפשר געווען א דריטל פון די דערפער און שטעטלעך פון פּאָקוטיע און מחוץ איר, וואָס האָבן בעת און נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה פארלאָזט זייערע ערטער און געשטראָמט אין דער „גרויסער" שטאָט אריין, קיין קאָלאָמיי.

פון דער רשימה פון די 84 ישובים אין קרייז קאָלאָמיי, וואָס האָט אין דער צייט פון פּוילן ווידער איינגעשלאָסן פּעטשיניזשין, איז קענטיק, אז די צאָל יידן אין די דערפער האָט זיך פארמינערט. אחוץ קאָלאָמיי זענען נאָך גע־ווען דריי שטאָטישע ישובים : פּעטשיניזשין, גוואָזדזיעץ און יאבלאָנאָוו. אן אבסאָלוטע יידישער מערהייט איז בלויז געווען אין די צוויי לעצטע ישובים. אין פּעטשיניזשין האָבן די אוקראינער געהאָט אן אבסאָלוטע מערהייט. בסך הכל זענען געווען אין די שטאָטישע ישובים 19,050 יידן.

משה ראט (תל־אביב)

רבנים, שולן און יידיש לעבן אין קאָלאָמיי

קיין סך אַנספּקדיקע מקורות וועגען דער יידישער קהילה אין קאָ־לאָמיי, זענען נישט פֿאַראַן. די אַלטע פּנקסים זענען פֿאַרברענט געוואָרן אין צוויי גרויסע שריפות: אין יאָר תקפ"ז — 1827, וועלן עס האָט אָפּגעברענט די גרויסע שול און אין יאָר תרכ"ה — 1865, וועלן עס זענען אַוועק מיטן פּייער אַלע קאָלאָמייער שולן און בתי מדרשים. מוז איך בכּן זיך באַגנוגע־נען מיט די וווייטערדיקע קוואַלן:

דאָס ספֿר „זכרון ראשונים", פֿון הרב ר' חיים־צבי תאומים ז"ל, דיין ומו"צ אין קאָלאָמיי, תרע"ד; די ספֿרים — „שבילי עולם", צווייטער טייל, פֿון א. מ. מאַהר, תרמ"א; „קריה נשגבה" און „אנשי שם" פֿון ר' שלמה בובער; „שם הגדולים" און „שם הגדולים החדש", פֿון ר' חיים אַזולאַי, וואַרשע; „שבחי הבעש"ט"; כתב־ידן און יחוס־בריוו און בעיקר, אַ כתב־יד פֿון מיין עלטער־זיידן, הרב פּנחס עפֿשטיין ז"ל, אבד"ק קיטעוו, וואָס האָט זיך געפֿונען ביי מיין פּאָטער ז"ל און געפּינט זיך איצט ביי מיין ברו־דער, הרב ר' משולם ראָט, פּריערדיקער אבד"ק טשערנאָוויץ און היינט מיטגליד פֿון הרבנות הראשית אין ירושלים. איך באַנוץ זיך אויך מיט פּאַק־טען, וואָס זענען איבערגעבן געוואָרן מפּה לפּה און מיט מיינע אייגענע זכרונות וועגן דעם, וואָס איך האָב געהערט און געזען אין מיינע קינ־דער־ און יוגנט־יאָרן, אין דער צייט וועלן איך האָב געלערנט אין קלויז און בין געווען אַ תלמיד פֿון רבנים ות"ח.

1.

די רבנים, וואָס זענען געזעסן אויפֿן כסא הרבנות פֿון אונדזער קהילה במשך דריי הונדערט יאָר ווי אב"ד, ראב"ד, דיינים און ראשי ישיבות:

1. דער ערשטער פֿון די רבנים וואָס איז אונדז באַקאַנט ווי אב"ד און ריש־מתיבתא אין קאָלאָמיי, איז געווען אייגנער פֿון די זין אָדער איידעמם

פונעם גאון, דעם בעל „משאת בנימין" ז"ל נאָך פּאַרן יאָר ת', ווי סע ווערט געבראַכט אין ספר „שבילי עולם". מיט א סך יאָרן צוריק האָט מען אויך געפונען זיין מצבה פּאַרזונקען אין דער ערד. מ'האָט אָבער נישט געקאָנט דעשיפרירן די גאַנצע אויפשריפט אויף איר.

2. הרב ר' אברהם זאב (אברהם ר' וואָלפּס) ז"ל פון קאָלאָמיי, ווערט דערמאָנט אין פּנקס פון דער קהילה דק"ק זשאָלקאָווא (זשאָלקעוו), איז שייכות מיט דער באַשטעטיקונג פון די קהילה־תקנות, וואָס זענען באַשטימט געווארן אין יאָר תכ"ד — 1664, און דערויף זענען געחתמעט: הר' שמעון גינצבורג פון פּרעמישלע, הרב יוסף אייזיק פון יאַוואָרוֹ, הר' שמואל זיינוול סענאָל פון לעמבערג, הר' דוד פּרענער פון בוטשאַטש און אויך דער גאון הבעל „טורי זהב" איז דאָרט אונטערגעשריבן (זע: „קריה נשגבה").

3. הרב ר' אברהם בר' יוסף כ"ץ ז"ל איז געווען רישׁ־מתיבתא אין קאָלאָמיי. אין יאָר תכ"ד זענען געווען פּאָגראָמען אין לעמבערג. סע זענען אין טאָג פון ש"ק, ב' באייר, אומגעבראַכט געווארן מער פון הונדערט און זיבעציק נפשות, בתוכם באַרימטע לומדים מופלגים, רבנים און דיינים. צווישן די דערהרגעטע איז אויך געווען הגאון ר' אברהם כץ הנ"ל, וואָס האָט זיך דעמאָלט צופעלליק געפונען אין לעמבערג (ליוט זיין מצבה אויפן לעמבערגער בית־עלמין). אין ספר „אנשי־שם" וועדט געבראַכט דער נוסח פון דער מצבה פון הרב אברהם כ"ץ ז"ל און סע ווערט אגב געזאָגט: „הגאון מו"ה ר' אברהם בן האלוף הגאון מו"ה יוסף כ"ץ רישׁ־מתיבתא בק"ק קאָלאָמייא".

4. ר' חיים בן ר' יהושע (אבד"ק קראָקע) איז געווען אבד"ק קאָלאָמיי, שפּעטער איז ער געווארן רישׁ־מתיבתא אין לעמבערג און דאָרט איז ער נפטר געווארן, ט' אדר תל"ג; ער איז געווען דער זון פונעם גאון, דעם בעל „מגיני שלמה" ז"ל און אין אייגעם פון הגאון ר' צבי הירש ז"ל אבד"ק מעזריטש (זע אין שו"ת „אמנות שמואל" פון הג' ר' אהרן שמואל בר' ישראל קיידאַנאָווער, פּראַנקפורט אויפן מיין תמ"ג). אויף זיין מצבה זענען אויסגעקריצט אָט די ווערטער: „ט' אדר תל"ג נפטר לעולמו צדיק איש חיים אשר פּה טמון, תפש ישיבות בכמה מקומות ובפרט לעיר ואם בישראל ק"ק קאָלימייא, הוא הרב הגאון מו"ה חיים בהגאון מוהר"ר יהושע אבד"ק קראָקא. בזכות זה תנצב"ה".

5. הרב ר' אפרים פישל בר' חיים ז"ל, דער זון פון אויבן דערמאָנטן. אויך ער איז געווען אבד"ק קאָלאָמיי, ער איז געווען דער ברודער פון הגאון ר' צבי הירש ז"ל, אבד"ק אין בערזשאַן, דראָהאָביטש, בראָד, ליסק (זע „אנשי־שם").

6. הרב ר׳ דוד כהן ז״ל פון קאָלאָמיי, דערמאָנט אין כתב־יד וואָס נעפינט זיך אין דער ביבליאָטעק פון אָקספאָרד, אַז ער איז געווען אבד״ק אין קאָלאָמיי אין יאָר ת״ע (זע „זכרון ראשונים״, אין נאָמען פון הר׳ החכם ר׳ יקותיאל יודא גרינוואַלד).

7. ר׳ ישראל בעל שם טוב, זצ״ל, איז געקומען קיין קאָלאָמיי פונעם דאָרף קשילאָוויץ און איז דאָ נתגלה געווארן. זיין דירה איז געווען — ווי ס׳איז מקובל — אין דעם הויז, וואָס איז שפעטער געווארן א שול, „דאָס קאָסעווער שולעכן״.

דאָס אלטע מרחץ האָט מען גערופן „די מקווה פונעם בעש״ט״, ווייל לויט א מסורה, זאָל ער זיך דאָרט האָבן געטובלט. פון דאָנען איז דער בעש״ט אווק קיין טלוסק (טאָוסט) און פון דאָרט, אין יאָר ת״ק, קיין מעזשבעזש, און איז נפטר געווארן ז׳ סיון תקי״ט.

8. הרב דוד ברי שלמה ז״ל, איינער פון די תלמידים פונעם בעש״ט, איז געווען „מגיד מישרים״ אין אונדזער שטאָט; ער איז נפטר געווארן בק׳ סקאָליע, לעבן דער שטאָט סטרי. אויף זיין מצבה איז אויסגעקריצט: „נפטר ביום ג׳, ט״ז שבט תצ״ב לפ״ק; פ״נ האיש הטהור והקדוש מו״ה דוד ב״מ שלמה ז״ל, „מגיד מישרים דק״ק קאָלאָמייא״ (זע: שה״ג החדש).

9. הרב ר׳ לייב פיסטינער, ז״ל, רב חסיד וקדוש, פונעם בעל שם טובס תלמידים, ווערט עטלעכע מאָל דערמאָנט אינעם ספר „תולדות יעקב יוסף״, ווי אויך אין ספר „דגל מחנה אפרים״. ער האָט געוואוינט אין קאָלאָמיי און פאַרשפרייט תורה אין אונדזער שטאָט און דאָ איז ער נפטר געווארן ביום ג׳ אייר תק״ה. אויף זיין מצבה אויפן גאַנץ אלטן בית־עלמין אין דער קאָמיאָנקא נאָס — וואָס איז צעשטערט געווארן און איז אין יאָר תרל״ג ווידער באַנייט געווארן — זענען אויסגעקריצט זיין נאָמען און די דאָטע פון זיין פטירה.

10. הרב מנחם מענדל ז״ל פון קאָלאָמיי, רב גאון וקדוש, א חבר און א תלמיד פונעם בעש״ט. לויט דער השערה פונעם בעל „זכרון ראשונים״, זאָל ער געווען זיין דער שווער פון הרב הצדיק ר׳ משה קיטעווער ז״ל.

11. הרב ר׳ משולם ברי ישעיה ז״ל, ווערט דערמאָנט אין פנקס פון דער קהילה דק״ק לעמבערג, זייט 100, אין א פסק־דין פון ר״ח אייר תפ״ז. ער איז געווען אב״ד אין קאָלאָמיי. ער איז געווען דער איידעם פונעם גאון ר׳ אפרים פישל בר׳ חיים ז״ל אבד״ק קאָלאָמיי (זע אויבן נומער 5) און זיין ממלא־מקום אויפן כסא הרבנות אין אונדזער שטאָט. זיין איידעם איז געווען הרב ר׳ שמשון פון בוטשאַטש ז״ל, דער פאָטער פונעם גאון ר׳ משולם פרעשבורגער ז״ל (לויטן יחוס־בריוו פון מיין עלטער־זיידן, הרה״ג ר׳ פנחס עפשטיין), וואָס איז געווען דער שווער פון מיין זיידן ר׳ יאָסי ראַט ז״ל; זיין צווייטער איידעם איז געווען הגאון ר׳ נח אפרים פישל בר׳ משה

ז"ל, וואָס איז געווען זיין ממלא־מקום אויפן כסא הרבנות אלס אב בית דין און ריש־מתיבתא אין קאָלאָמיי; זיין דריטער איידעם איז געווען הגאון, מיין עלטער־זיידע, ר' יצחק ז"ל, דער פאָטער פון הג' ר' נחמן עפשטיין ז"ל, ביידע אבד"ק קאָלאָמיי. דער פאָטער פון הרב ר' משולם, הגאון ר' ישעיה, איז געווען ריש־מתיבתא אין לעמבערג. הרב ר' משולם בר' ישעיה איז נפטר געוואָרן ביום ב' דחוהמ"ס אין יאָר תק"ו, לויט ווי ס'איז אויסגעקריצט אויף זיין מצבה אויפן גאנץ אלטן בית־עלמין פון דער קאָמיאָנקא גאס.

12. הרב נח אפרים פישל ז"ל ברי משה ז"ל, אב"ד ור"מ אין קאָלאָמיי, איז געווען דער ממלא־מקום פון זיין שוער ה"ג ר' משולם ז"ל, וואָס איז אויבן דערמאָנט, ער איז נפטר געוואָרן שבת, י"ג תשרי תקמ"ג און ליגט אויפן גאנץ אלטן בית־עלמין אין דער קאָמיאָנקא גאס.

13. הרב ר' יעקב קאָפּל ברי נחמיה פייוול ז"ל, רב חסיד וקדוש פון די בני היכלא קדישא פון רבנו הבעש"ט זצ"ל, וואָס מע האָט געוופן „ר' קאָפּל חסיד" און ער איז דער פאָטער פונעם צדיק האד"מור פון קאָסעוו, ר' מנחם מענדל זצ"ל, בעמח"ס „אהבת שלום", דער פאָטער פון קאָסאָ־ווער און וויזשניצער דינאַסטיע. הרב ר' יעקב קאָפּל האָט אין אונדזער שטאָט געוואוינט א סך יאָרן. ער איז שפּעטער אַריבער קיין טיסמעניץ, וואו ער איז נפטר געוואָרן ט"ז אלול תקמ"ז, ווי ס'איז אויסגעקריצט אויף זיין מצבה.

זיין ווייב, הרבנית חיה בת ר' זלמן ז"ל פון קאָלאָמיי, איז געווען אן אייניקל פון הרב ר' יעקב קאָפּל קאָמיאָל ז"ל, א געבוירענער פון שנייטוך אין מדינת אשכנז, אן אייניקל לרבנו עובדיה מברטנורה. א גביר אדיר, איז ער געקומען קיין קאָלאָמיי פון דער שטאָט טשעכנאָווצי און פאר זיין נעלט נעלאָזט בויען א שול, א בית המדרש און א מרחץ; ער האָט געגומען פאר א ווייב די שוועסטער פון הגאון דעם בעל „תוספות יום טוב" ז"ל, מרת פערל ע"ה. זיין זון הרב ר' זלמן, וואָס איז אויך געווען דער פעטער און שוועד פון דעם אויבן דערמאָנטן הרב ר' קאָפּל חסיד, האָט חתונה געהאט מיט דער רביצן בלומה בת ר' שלמה ז"ל, דער זון פון הגאון דעם בעל „טורי זהב" ז"ל. ר' שלמה ז"ל איז דערהרגעט געוואָרן אין לעמבערג אין יאָר תכ"ה. די אויבן דערמאָנטע רביצן חיה איז נפטר געוואָרן אין קאָלאָ־מיי י"ג אייר תקל"ה און זי ליגט אויפן גאנץ אלטן בית־עלמין אין דער קאָמיאָנקא גאס.

14. הרב ר' שאלתיאל אייזיק הלוי שטערנהעל ז"ל פון קאָלאָמיי, א גדול בתורה, א צדיק, א גרויסער עושר, דער שוואָגער פון אויבן דערמאָנטן הרב קאָפּל חסיד, אן אייניקל פון הרב ר' אדם בעל השם ז"ל, ער איז אויך געווען א סוחר און א נדבן. אויף דער עלטער איז ער עולה געווען קיין ארץ ישראל און נפטר און נקבר געוואָרן אין ירושלים.

15. מיין עלטער זיידע הרב ר׳ יצחק ברי׳ נחמן צבי הלוי עפשטיין ז״ל, אבד״ק באר, באקאנט מיטן נאָמען ר׳ נחמן באַרער, איז א סך יאָרן געוען אב״ד אין אונדזער שטאָט. דער רב ר׳ נחמן צבי עפשטיין פון באר, פֿאָדאָליע, האָט געהערט צו דער כיתה פון המגיד ר׳ דוב בער פון מעזריטש, מע האָט אים געהאַלטן פֿאַר א בעל־מופת און פֿאַר א קדוש. ער איז נפטר געוואָרן אין יאָר תצ״ה. זיין פֿאָטער, ר׳ אברהם סג״ל עפשטיין, איז געווען רב אין ראָוונע און שפּעטער אין ראַכניץ (ראַהאָנק), אונגאַרן. ער איז געווען איינער פון די דריי רבנים וואָס עס האָט אויסגעקליבן ר׳ שמשון ווערטהיימער פאַר א מלמד אין זיין בית־מדרש אין ווין. דער דאָזיקער ר׳ אברהם איז געווען אַן איניקל פון ר׳ אברהם בר׳ מאיר הלוי עפשטיין ; ער האָט געשטאַמט פון הרב נתן עפשטיין ז״ל פון פּראַנקפורט אויפן מאַין, וואָס איז געווען רב אין האָראָדנע, שפּעטער רב אין בריסק דליטע און אין לובלין.

טייל פון זיינע תשובות אין הלכה געפינען זיך אין די שאלות ותשובות „ב״ח החדשות״ אויך אין שו״ת „פני יהושע״, אהע״ז סי׳ ט׳, און אין שו״ת נאוני בתראי, סי׳ כ״ג. אַן אַנדער איניקל איז געווען ר׳ אריה לייב, רב אין קעניגסבערג, אין די יאָרן תק״ה־תקל״ה ; דאָרט האָט ער פאַרשפּרייט תורה, מתקן געווען תקנות און געשריבן צען חיבורים כמנין המצוות, אין הלכה, קבלה, און מוסר. די וויכטיקסטע פון זיי זענען : „ספר הפרדס״, וואָס נעמט אַריין ביאורים צו די מצוות־עשה פון קריאת־שמע און פון שמירת־שבת, דרושים און חידושים אין הלכה, לרוב וועגן סדר מועד, הספדים, פירושים צו מועד קטן, תענית און אַנדערע, געדרוקט אין קעניגסבערג, תקי״ט ; „אור השנים״ — כוונות לתרי״ג מצוות, געדרוקט אין פראַנקפורט אויף דער אָדער, תקי״ד ; „משנת גור־אריה״ — א פירוש אויפן סדר התפילה לויט דער קבלה, געדרוקט בלויז צום טייל אין קעניגסבערג אין יאָר תקכ״ה ; „תשובות מהא״ל״, אַן אָפּקלויב פון זיינע תשובות אין הלכה, דאָרט, תקכ״ט ; הגהות און חידושים צו תלמוד און ש״ע יו״ד, צוזאַמען מיט די חידושים פון זיין זון ר׳ אברהם מאיר ז״ל, איז אַרויסגעקומען אין ווילנע אין יאָר תרמ״ג.

הרב ר׳ יצחק עפשטיין איז געווען דער איידעם פונעם אויבן דערמאָנטן גאון ר׳ משולם, אבד״ק פון אונדזער קהילה, און נאָך דער פטירה פון זיין שוואָגער דעם אויבן דערמאָנטן גאון ר׳ נח אפרים פישל ז״ל, האָט ער פאַרנומען זיין פּלאַץ אויפן כסא הרבנות אין קאָלאָמיי. ער איז נפטר געוואָרן ג׳ אדר תקנ״ה און נקבר געוואָרן אויפן גאַנץ אַלטן בית־עלמין אין דער קאַמיאָנקער גאַס.

16. מיין עלטער זיידע הרב ר׳ נחמן צבי עפשטיין ז״ל, דער זון פונעם אויבן דערמאָנטן רב ר׳ יצחק הלוי עפשטיין ז״ל, איז אויפגענומען געוואָרן פאַר רב אב״ד אין אונדזער שטאָט נאָך דער פטירה פון זיין פאָטער ז״ל.

ער איז געווען דער חבר פונעם גאון, דעם בעל „קצות החושן" ז"ל און האָט מיט אים געלערנט אין דער ישיבה. ער איז נפטר געווארן אין א היזיכן עלטער, כ"ח תשרי תק"צ און איז נקבר געווארן אויפן אלטן בית־עלמין (נישט אויפן נאַנץ אַלטן פון דער קאַמיאַנקער גאַס). זיין זון, הרב ר' משולם ז"ל, איז דערצויגן געווארן אין קאָלאָמיי און איז שפעטער געווען רב אבד"ק פּיסטין. ער איז נפטר געווארן יונגערהייט אין קאָלאָמיי, ו' טבת תקע"ט און נקבר געווארן אויפן אַלטן בית הקברות לעבן קבר פון זיין פאָטער, דעם אויבן־דערמאָנטן גאון ר' נחמן צבי ז"ל.

17. מיין עלטער־זיידע, הרב ר' יצחק זאב ברי נחמן צבי הלוי ז"ל עפשטיין, איז געווען דער ממלא־מקום פון זיין פאָטער, אבד"ק קאָלאָמיי. ער איז נפטר געווארן ט"ז מרחשון תר"ט און נקבר געווארן אויפן אַלטן בית־עלמין ביים ציון פון זיין פאָטער ה"ג ר' נחמן צבי ז"ל. זיין זון, הרב ר' מאיר שמחה הלוי ז"ל עפשטיין, רב גדול בתורה (זע דעם הספּד וועגן אים אין ספר „רביד הזהב" פון הרה"צ ר' ישראל דוב געלערנטער ז"ל אבד"ק יאַבלאָנאָוו, לעבן קאָלאָמיי), איז נפטר געווארן אין אונדזער שטאָט כ"ד אלול תר"ה און נקבר געווארן אויפן אַלטן בית־עלמין.

18. הרב ר' חזקיה נחום ברי יצחק טויביש ז"ל, איז אויפגענומען געווארן פאַר אבד"ק קאָלאָמיי און פּראָווינץ, נאָך דער פּטירה פון דעם אויבן דערמאָנטן הג' ר' יצחק זאב ז"ל. ער איז געווען א גדול בתורה און אויך אין וועלטלעכער בילדונג. פּריער איז ער געווען דיין ומו"צ ביים גאון, דעם בעל „ישועות יעקב" ז"ל אין לעמבערג. ער איז געווען דער ברודערן־זון פונעם גאון ר' משה טויביש ז"ל, אבד"ק יאַס, אין רומעניע, דער מחבר פון ספר שאלות ותשובות „תועפות ראם" און אַן אייניקל פונעם גאון הב"ח. ער איז נפטר געווארן אין לעמבערג און דאָרט נקבר געווארן.

19. הרב ר' מרדכי זיסקינד ברי יהודה לייבוש ז"ל; זיין פאָטער איז געווען אב"ד לעווערטאָוו, און ער אליין איז געזעסן אויפן כסא הרבנות בק' בורשטין. אויף די עלטערע יאָרן האָט ער זיך באַזעצט אין קאָלאָמיי און פאַרשפּרייט תורה. ער איז נפטר געווארן אין אונדזער שטאָט כ"ז שבט תר"כ און נקבר געווארן אויפן אַלטן בית־עלמין.

20. מיין עלטער זיידע הרב ר' פּנחס ברי יוסף עפשטיין ז"ל, אבד"ק קיטעוו, דער שווער פון מיין זיידן ר' יוסף ראַט ז"ל. זיין פאָטער, הגאון ר' יוסף עפשטיין ז"ל, אויך אבד"ק קיטעוו, איז געווען דער איידעם פונעם אויבן דערמאָנטן גאון ר' נחמן עפשטיין ז"ל, אבד"ק קאָלאָמיי. ר' פּנחס דער פאָטער פון מיין באָבע דבורה ראַט ע"ה, איז נפטר געווארן אין קאָלאָמיי כ"א אייר תרכ"א און נקבר געווארן אויפן אַלטן בית־עלמין לעבן קבר פון הרב ר' צבי ז"ל, אבד"ק דעלאַטין. מיין אויבן דערמאָנטער זיידע ר' יאָסיע ראַט ז"ל פון קאָלאָמיי, איז געווען פון די וויכטיקסטע חסידים פונעם

האדמו"ר פון ריזשין. ער איז דער מחבר פונעם ספר „ישועות ישראל", וואָס אין אים זענען פאראן דברי תורה פונעם ריזשינער און דערציילונגען וועגען דעם צדיק ר' ישראל (פרידמאַן) פון ריזשין. מיין זיידע ר' יאָסיע ראַט איז אויף דער עלטער אַוועק קיין ארץ ישראל, געוואוינט עטלעכע יאָר אין צפת און איז דאָרט נפטר און נקבר געוואָרן. דער צווייטער איידעם פון הרב ר' פנחס עפשטיין ז"ל, איז געווען ר' דוד מעלצער ז"ל, דער פאָטער פון ר' יאָסל מעלצער פון קאָלאָמיי, וואָס איז נפטר געוואָרן אין יאָר תש"י אין תל אביב, און פון ר' שלום מעלצער פון ראָהאַטין, אייניר פון די ערשטע ציוניסטן און מקורבים פון הר. הערצל, דער פאָטער פון דר. נתן מעלצער ז"ל — פון די ערשטע פועלי ציון.

21. הרב ר' אליעזר ברי שלמה פון דאָליגע ז"ל, באקאַנט אונטערן נאָמען „ר' אליעזר הגדול", א תלמיד און חסיד פון הרב החוזה פון לובלין זצ"ל און פונעם צדיק ר' צבי פון זשידיטשאָוו זצ"ל. ער האָט געוואוינט אין קאָלאָמיי, וואו ער איז נפטר געוואָרן י"ט שבט תרכ"ב און נקבר געוואָרן אויפן אַלטן בית־עלמין.

22. הרב ר' גרשון ברי יהודה ז"ל, בעל מחבר פון ספר „עבודת הגרשוני", אבד"ק קאָלאָמיי, אן אייניקל פונעם צדיק ר' גרשון זצ"ל אבד"ק ראָזלי, א זון פונעם גאון הצדיק ר' מנחם מענדל זצ"ל פון קאָסעוו, און דער שוואָגער פון הצדיק ר' חיים זצ"ל פון קאָסעוו. תחילת איז ער געווען רב אבד"ק אין ראָזלי, פונעם יאָר תקפ"א ביז תקפ"ט, שפעטער איז ער באַשטימט געוואָרן אלס אבד"ק טאָלמיטש (טלומאַטש), פון דאָרט איז ער אַריבער קיין האָראָדענקע, שפעטער איז ער אויפגענומען געוואָרן פאר אבד"ק קאָלאָמיי.

הרב ר' גרשון האָט געמאַכט א סך נוצלעכע תקנות און געגרינדעט אַנשטאַלטן פון תורה, צדקה וחסד, וואָס האָבן עקסיסטירט ביז האָרט פאר דעם חורבן. דער דאָזיקער גרויסער רב איז נפטר געוואָרן אין אונדזער שטאָט ערב שבועות תרכ"ג, נאָכדעם ווי ער איז זעקס און פערציק יאָר געווען רב אין עטלעכע קהילות. ער איז נקבר געוואָרן אויפן אַלטן בית־עלמין.

23. הרב ר' זאב וואָלף ברי אפרים ז"ל, א תלמיד פונעם גאון יעקב תאומים פון ליסא ז"ל, איז געווען דיין אין בית דין פון דערמאָנטן הרב ר' גרשון; ער איז נפטר געוואָרן ערב שבת קודש כ"ח סיון תרכ"ה און נקבר געוואָרן אויפן אַלטן בית־עלמין לעבען קבר פון הרב אב"ד ר' גרשון ז"ל.

24. הרב ר' אליעזר ברי מאיר ז"ל, אויך ער איז געווען דיין אין בית דין פון הרב ר' גרשון; נפטר געוואָרן כ"ז שבת תרכ"ז. און אויך ער איז נקבר געוואָרן לעבן דעם קבר פון הרב ר' גרשון אויפן אַלטן בית־עלמין.

25. הרב ר׳ הילל ברי ברוך בענדיט ליכטענשטיין (ל״ש) ז״ל, אבד״ק קאָלאָמיי. ער איז געבוירן געווארן אין וועטש, אונגארן (סלאָוואקיי), אין יאָר תקע״ה, א תלמיד פונעם גאון ר׳ משה סופר ז״ל, בעל מחבר פון ספר „חתם סופר״. ער איז געווען רב אב״ד אין די אונגארישע קהילות: מאָר־ניטא (מארגארעטין), קלויזענבורג און שיקשא (סיקס). שפעטער איז ער געווארן אב״ד אין דער קהילה פון קאָלאָמיי אין יאָר תרכ״ז און במשך פיר און צוואנציק יאָר איז ער געווען רב אין אונדזער שטאָט. אין זיין בית דין זענען געווען די דיינים: הרב ר׳ זכריה מענדל זילבער בר׳ אברהם פסח ז״ל, און הרב ר׳ משה יהושע בר׳ אברהם יהודה, דער א. ג. „ראש הישיבה״.

הרב ר׳ הילל ל״ש איז געווען בארימט פאר אן איש צדיק וגדול בתורה. ער איז געווען א פאנאטישער קעגנער פון יעדער רעפאָרם אין דת, באזונדערס קעגן דעם רב ר׳ עזריאל הילדעסהיימער, אבד״ק אייזענשטאָט (וואָס איז שפעטער געווען דער גרינדער און לייטער פונעם ראבינער־סע־מינאר אין בערלין) פאר זיין שטרעבן אריינצובערענגען בילדונג אין די קרייזן פון תלמידי חכמים. ער האָט זיך באטייליקט אין דער רבנים־קאָנפע־רענץ אין נייערגיהאזי, אין יאָר 1864, וואָס האָט געשיקט א דעלעגאציע צום עסטרייך־אונגארישן קייסער, פראַנץ יאָזעף דעם ערשטן, זיך משתדל צו זיין קעגן דער גרינדונג פון א ראבינער־סעמינאר אין בודאפעסט. ער איז אויך געווען פון די ראשי המדברים אין דער רבנים־קאָנפערענץ אין מי־כאלאָווצע, אין יאָר תרכ״ד (1864), וואָס האָט ארויסגענעבן אן איסור אויף האלטן דייטשע דרשות אין די שולן.

הרב הילל ל״ש איז געווען א תקיף אין זיינע איבערצייגונגען און קיינעם נישט נאָכגעגעבן. ער פלעגט עפנטלעך מוסרן די „בעל־עבירהני־קעם״. מיין פאָטער ז״ל האָט מיר דערציילט: וועז דער רב ר׳ הילל האָט זיך דערוואוסט, אז אן אייניקל פון ר׳ איציקל שייקעס (פרידפערטיג) ז״ל, א זשידיטשאָוואר חסיד און פייערדיקער בעל תפילה אין דער שול אויפן נאָמען פון ר׳ איציקל ראָדזשיוויליער, לערנט זיך אין דער געזעלשאפט פון בחורים טאָנצן — איז ער אין א שבת געקומען אין דערמאָנטן שולעכן, האָט איבערגעריסן די תפילה און מיט פלאָם־פייערדיקע ווערטער פראָטעס־טירט קעגן דעם דאָזיקן „מוראדיקן חטא״.

ער איז נישט געווען קיין מתנגד. ער אליין פלעגט אפילו פאָרן צום צדיק הגאון ר׳ חיים האלבערשטאם אבד״ק צאנז (סאנדז). אָבער ער האָט נישט מסכים געווען אז די אדמו״רים זאָלן זיך אריינמישן אין ענינים פון אויפנעמען שוחטים און דיינים. פון דאנען נעמט זיך דאָס מחלוקת, וואָס איז אויסגעבראָכן צווישן אים און די וויזשניצער חסידים אין דער צייט פונעם אדמו״ר ר׳ מנחם מענדל (האָגער), דער זון פון צדיק ר׳ חיים קא־סעווער, צוליב א שוחט, וואָס האָט באקומען סמיכות פונעם אדמו״ר ר׳ מענדל פון וויזשניץ, נאָכדעם ווי דער רב ר׳ הילל האָט זיין שחיטה גע־

אסרט. אין זיין דרשה שבת צו שלש־סעודות האָט ער וועגן וויזשניצער צדיק געזאָגט, אז ער איז זיך נוהג ווי ירבעם בן נבט: חוטא ומחטיא את הרבים, — ער זינדיקט און מאַכט דעם ציבור זינדיקן. ר' איצי ברעטלער, איינער פון די ערשטע וויזשניצער חסידים, וואָס האָט בייגעוואוינט די דאָזיקע דרשה, האָט זיך אויפגעהויבן און מיט כעס פאַרלאָזט דאָס הויז פונעם רב. די פאַנאַטישע וויזשניצער חסידים האָבן זיך נוקם געווען אין דעם אָלטן רב; זיי זענען אים באַפאַלן אויף דער גאַס.

דער רב ר' הילל איז געווען אַן אויסגעצייכנטער רעדנער און דרשן. ער פלעגט מיט זיינע מוסר־דרשות אַרומפאָרן פון אָרט צו אָרט. גרויס איז אויך געווען זיין כוח אין מילי־דאגדתא. זיינע דרשות האָט ער געהאַלטן אין א פאַלקסטימלעכן נוסח.

יום כיפור אין יאָר תרמ"א (1880), איז דער עסטרייך־אונגאַרישער קייסער, פראַנץ יאָזעף דער ערשטער, געקומען קיין קאָלאָמיי אויף א באַזוך. די יידן האָבן גאַנץ פרי אָפגעדאַוונט שחרית און זענען אלע, בראש מיטן רב ר' הילל ז"ל, אַרויס מקבל פּנים זיין דעם קייסער. דער רב האָט לויטן דין דעם קייסער געבענטשט.

הרב ר' הילל חיבורים זענען: „משכיל אל דל" — דרשות אין פיר בענד; „אבקת רוכל" — מוסר־רייד אין צוויי בענד; „עת לעשות" — אויף יידיש — אין צוויי בענד; „מקרי דרדקי" — א פירוש בדרך דרש אויף חומש; „בית הילל" — שו"ת אין בריוו.

הרב ר' הילל ליכטענשטיין (ל"ש) איז נפטר געוואָרן אין עלטער פון 77 יאָר, י' אייר תרנ"א און איז נקבר געוואָרן אויפן אלטן בית־עלמין.

זיינע זין: ר' ברוך בענדיט און ר' זלמן האָבן געוואוינט אין קאָלאָמיי און ר' זלמן האָט פאַרנומען דעם אמט פון א סעקרעטאַר אין דער קהילה. זיין יינגסטער זון (פון צווייטן ווייב), ר' בן־ציון, וואוינט היינט אין ירושלים. זיין איידעם הרב ר' אנטשל איז געווען א למדן מופלג, האָט פאַרשפּרייט תורה און האָט געהאַט א שול אין דער פאָרשטאָט פון קאָלאָמיי, אין וועריש.

26. הרב ר' זכריה מענדל זילבער ז"ל ברי אברהם פסח ז"ל, איז געווען א סך יאָרן הויפּט־דיין אין אונדזער שטאָט. ער איז געווען א גדול בתורה, א בעל־הלכה מופלג, און מען פלעגט צו אים קומען פון ווייט אויף דין־תורה'ס; ער איז נפטר געוואָרן י"ד אייר תרנ"ב (1892) און זיין זון, מורי ורבי, ר' יהושע העשל ז"ל איז געוואָרן זיין ממלא־מקום ווי דער דיין ומו"צ.

27. הרב ר' משה יהושע ז"ל ברי אברהם יהודה ז"ל, אזוי געפּעפנער „ראש הישיבה", איז געקומען אין אונדזער קהילה פון אונגאַרן. דאָרט איז ער געווען ראש ישיבה. ער האָט אין קאָלאָמיי א סך יאָרן פאַרנומען דעם אמט פון א דיין ומו"צ צוזאַמען מיטן אויבן דערמאָנטן רב ר' זכריה

מענדל אינעם בית־דין פונעם רב ר' הלל ל"ש ז"ל, פון הרב ר' יעקב תאומים ז"ל און אויך פון הרב ר' גדליה שמעלקים ז"ל. ער איז געווען אַן איש קדוש און זיינע פּאַרערער האָבן זיך צו אים באַצויגן ווי צו אַ חסיד־דישן רבי, כאָטש ער האָט נישט געהערט צו דער חסידישער וועלט. ער איז נפטר געוואָרן ער"ח אדר אין יאָר תרס"ד. אין מיין יוגנט בין איך בייגע־וועז ביי זיין גסיסה וואָס האָט געדויערט אַ גאַנצן טאָג, בעת אַרום זיין בעט זענען געשטאַנען זיינע תלמידים און חסידים און די מתפּללים פון אַלטן בית המדרש, צווישן זיי ר' שאול קנעפּפּער ז"ל. זיין זון הרב ר' אלתר איז געווען זיין ממלא־מקום ווי דער דיין ומו"צ.

28. הרב ר' יהושע אליעזר ז"ל ברי משה יוסף נאָראָוו ז"ל, אַן איש צדיק וגדול בתורה וחכמה, אַן איידעם פון הרב הצדיק ר' חיים אדעס"ר זצ"ל פון קאָסעוו, האָט געוואוינט אין קאָלאָמיי אַ סך יאָרן. ער איז נפטר געוואָרן א' דהוהמ"ס אין יאָר תרנ"ה און נקבר געוואָרן אויפן נייעם בית־עלמין. דאָרט איז אויך נקבר געוואָרן זיין ווייב, הרבנית שיינדל ע"ה, די טאָכטער פון דעם אדמ"ור ר' חיים פון קאָסעוו ז"ל, וואָס איז נפטר געוואָרן ז' פסח תרס"ד.

29. הרב ר' אורי פייוול שרייער ז"ל ברי משה הלוי ז"ל. אין זיין צייט האָט מען אים געהאַלטן פאַר איינעם פון די גאונים צווישן די גאַליציש רבנים. ער האָט מחבר געווען די ספרים: „אסיפת זקנים", „גידולי הקודש" און „מקדש מעט", וואָס זענען אָנגעשלאָסן אַן דעם ספר „דעת קדושים" פון זיין רבין הגאון ר' אברהם דוד זצ"ל, דער אבד"ק בוטשאַטש. דער רב ר' פייוול שרייער איז געווען אבד"ק בראָדשין, שפּעטער איז ער אויפגענע־מען געוואָרן פאַר ראש בית דין אין קאָלאָמיי. אויף דער עלטער האָט ער זיך אומגעקערט צום כסא הרבנות דק"ק בראָדשין און איז דאָרט נפטר געוואָרן ה' כסלו תרנ"ט. ס'האָבן אים מספּיד געווען דער רב ר' נחום בור־שטיין אבד"ק נאָדוואָרנע און דר. שמואל שור, דער פֿרעזידענט פון דער חברה „ארץ ישראל" אין סטאַניסלאָוו. זיין זון דער רב ר' אהרן ז"ל איז געווען אבד"ק באָטאָשאַן, רומעניע. ער איז פריצייטיק נפטר געוואָרן.

דער רב ר' פייוול שרייער ז"ל איז געווען אַ באַגייסטערטער ציוניסט נאָך פאַר דר. הערצלען. אין די נייניציקער יאָרן פון דעם 19טן יאָרהונ־דערט איז ער געווען אַקטיוו אין דער „חיבת ציון"־באַוועגונג, און שפּעטער אויך אין דער ציוניסטישער פּאָליטישער באַוועגונג. ער האָט מיך פּאַר־הערט אין גמרא וועז איך בין נאָך געווען אַ קליין יינגל, בשעת זיין באַזוך אין קאָלאָמיי. איך דערמאָן זיך נאָך זיין הדרת פּנים און דעם ספּאָדיק, וואָס ער האָט געטראָגן. מיין פרייַנד, ר' ישעיה האָראָוויץ, אַן אייניקל פון הרב הגאון ר' משולם אבד"ק סטאַניסלאָוו, האָט וועגן רב ר' פייוול פון בראָדשין געשריבן אין חודש־זשורנאַל „ההד", ירושלים, העפט ב', יאָר־גאַנג כ"ח מרחשון תש"י:

„ר' שרגא פייוול שרייער ז"ל איז אין זיין דור באַרימט געווען ווי א גדול בתורה, און פון נאָענט און ווייט האָט מען זיך צו אים געוענדט מיט שאלות ותשובות, צוליב זיין חריפות בפלפולי דאורייתא, ווי אויך ווי צו א בר סמכא אין הוראה. ער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין שיינעם העברע־אישן סטיל און מען האָט אים געהאלטן פאר א „ספרא רבא ומליץ נשגב" צווישן די גדולי הרבנים. אז סע האָט זיך אָנגעהויבן צו פארשפרייטן דער געדאנק פון „ישוב ארץ ישראל" און פון „חיבת ציון" איז ר' שרגא פייוול ז"ל געווען פון די ערשטע, וואָס האָבן אים אונטערשטיצט, און אזוי אויך אז ס'איז אויפגעטראָטן דר. הערצל און סע האָט אָנגעהויבן אויפקומען דער פאָליטישער ציוניזם, איז הרב ר' שרגא פייוול געווען צווישן די ערשטע אָנהענגער פון דער דאָזיקער באַוועגונג און אפילו א מוטיקער קעמפער פאר דעם ציוניסטישן געדאנק. אן עפנטלעכע פאָלעמיק האָט זיך אנטוויקלט צווישן רש"פ ז"ל און דעם רב ואדמ"ור ר' יחזקאל האַלבערשטאַם פון שיניעווע„ אויף די שפאלטן פון דער צייטונג „מחזיקי הדת" אין לעמבערג — אין דער פראָגע פון אתרוגים פון ארץ ישראל — מצד די שיניעווער, און אין דעם קראָקעווער „המגיד" מצד דעם רב פון בראָדשין. אויך ביזן שפעטן עלטער, זייענדיק שוין א בן שמונים, האָט ער נאָך מוטיק געקעמפט פאר זיינע איבערצייגונגען און פאר „חיבת ציון".

ר' ישעיה האָראָוויץ דערציילט אין דעם פריער דערמאָנטן מאמר וועגן דער באַטיליקונג פונעם רב ר' שרגא פייוול אין דער ציוניסטישער לאָנד־קאָנפערענץ פון סטאָניסלאָוו, גאַליציע, אין פרילינג תרנ"ח. זיין דערשיי־נען איז געווען די סענסאַציע פון דער קאָנפערענץ. די ציוניסטן פון יענער צייט זענען כמעט אלע געווען יונגע מענטשן, סטודענטן און דאָקטוירים, און דא דערשיינט אן ערווירדיקער זקן פון א יאָר פיר און אכציק, א באַ־קאַנטער רב און גאון, באַרימט ווי אן אויטאָראָטיוות פערזענלעכקייט צווי־שען די רבנים פון לאָנד. ער האָט אויפמערקזאם זיך צוגעהערט צו די דיס־קוסיעס און שוין פאָרן סוף פון דער קאָנפערענץ האָט מען אים געבעטן צו זאָגן א ווארט צו דער פארזאַמלונג. נאָכדעם ווי ער האָט געבראכט א לויב דעם הייליקן געדאנק פון ציוניזם און דערמוטיקט זיינע טוער, האָט ער באַלויכטן די מאָטיוון, וואָס האָבן אים געשטויסן זיך אָנצושליסן אן דער באַוועגונג, דהיינו, צוליב דער הייליקייט פון דער אידייע און ווייל ער זעט אין איר אן אתחלתא דגאולה און דעם אָנהייב פון אן אויפלעבונג פון ישראל און די תקומה פון זיין לאנד.

אן אינטיקל פון ר' שרגא פייוול שרייער איז דער באַוואוסטער העב־רעאיש־יידיש־ענגלישער דראַמאַטורג און דערציילער ה. סענקלער, אין ניו יאָרק.

30. הרב ר' אשר אָנטשל ז"ל ברי מרדכי אשכנזי ז"ל, בעל־מחבר פון ספר שאלות ותשובות „שמן ראש". זיין פאָטער, דער גאון ר' מרדכי ז"ל,

איז געווען אבד"ק פיסטין, אן איניקל פונעם גאון ר' משה דוד ז"ל אבד"ק טאָלטשאָווא און אויך דער עלטער בק"ק צפת. הרב אַנטשל האָט חתונה געהאַט אין קאָלאָמיי מיט דער טאָכטער פון הגביר ר' ליטמאַן ברעטלער, דער פאָטער פונעם מילאָנער ר' יעקל ברעטלער, און געוואוינט עטלעכע יאָר אין אונדזער שטאָט און פאַרשפרייט תורה. דאָן איז ער געווארן ראב"ד בק"ק סטאַניסלאָוו און דאָרט נפטר געווארן ג' שבט תרס"ב. זיין איידעם איז געווען ר' אהרן כהן ז"ל, פרנס פון קהילה אין קאָלאָמיי, א וויזשניצער חסיד.

31. מורי ורבי יעקב ברי אפרים תאומים ז"ל, ראב"ד אין אונדזער קהילה, אן איניקל פון הגאון ר' יעקב פון ליסא, דער בעל „חות דעת" ז"ל און אן אור־אייניקל פון הגאון דעם בעל „חכם צבי" ז"ל. זיין פאָטער, הרב ר' אפרים תאומים ז"ל, איז געווען אבד"ק קראַסניפאָליע. אלע זיינע ברידער און שוואָגערס זענען געווען גרויסע רבנים: הרב ר' משה תאומים ז"ל אבד"ק האָראָדענקע, הרב ר' יצחק תאומים ז"ל אבד"ק קראַסניפאָליע, זיין שוואָגער איז געווען דער רב ר' יצחק האָראָוויץ ז"ל, אבד"ק סטאַניסלאָוו, זיין פעטער איז געווען דער גאון בעל „חסד לאברהם" דער אבד"ק בו־טשאַטש.

הרב ר' יעקב תאומים איז קודם געווען רב אין ווילקאָטש, דאָן איז ער אויפגענומען געווארן אלס אבד"ק טאַרנאָגראָד, רוסיש פוילן, און פון דאָרט איז ער אויפגענומען געווארן פון אונדזער קהילה אלס ראב"ד און אין דעם אמט איז ער פאַרבליבן 18 יאָר. אין מיין יוגנט בין איך געווען א תלמיד פון דעם דאָזיקן געשעצטן רב און אים פאַרערט אלס חשובן רבי. אין זיין בית־דין זענען געזעסן די דיינים ר' משה יהושע ז"ל (אזוי גערופענער „ראש ישיבה") און ר' יהושע העשל זילבער ז"ל ווי אויך ר' אלתר ז"ל, דער זון פונעם „ראש ישיבה", וואָס איז געווען דער ממלא מקום פון זיין פאָטער. זיין איידעם איז געווען הרב ר' דודיל תאומים ז"ל, דער זון פונעם רב ר' משה תאומים ז"ל אבד"ק האָראָדענקע, וואָס איז אויך געווען מיין לערער און רבי.

דער רב ר' יעקב תאומים ז"ל איז נפטר געווארן א' אייר תרס"ח, אין הויכן עלטער און נקבר געווארן אויפן נייעם בית־עלמין. ער האָט איבער־געלאָזט אייניקע חיבורים אין כתב־יד, וואָס זענען נישט פאַרעפנטלעכט געווארן.

32. זיין זון הרב ר' חיים צבי תאומים ז"ל, בעל מחבר פון ספר „זכרון לראשונים" (אין וועלכן איך האָב געפונען א סך פרטים וועגען רבנים פון אונדזער שטאָט און מיך מיט זיי באַנוצט אין מיין מאמר), איז געווען א תלמיד חכם און א משכיל; זיין פרוי איז געווען אן איניקל פון הרה"ג ר' בעריש מייזליש ז"ל, אבד"ק וואַרשע. נאָך דער פטירה פון

זיין פאָטער איז ר׳ חיים צבי באשטימט געוואָרן אלס דיין ומו״צ אין אונדזער קהילה.

33. מורי ורבי הרב ר׳ יהושע העשל זילבער ז״ל, איז א סך יאָרן גע־ווען דיין ומו״צ אין אונדזער קהילה, אלס ממלא־מקום פון זיין פאָטער, דעם דיין ר׳ זכריה מענדל ז״ל. ער איז געווען א בעל הוראה מופלג, א שארפער בעל תפיסה אין די קאָמפליצירטסטע ענינים, אָנגענומען געווען אין סוהרישע קרייזן אלס דיין און בורר אין דיני ממונות, א טשארטקא־ווער חסיד געווען, געדאַוונט אין דער טשארטקאָווער קלויז און שפּעטער אין „ר׳ איציקלס שולעכן", וואו ער פלעגט אין די ווינטער־נעכט לערנען א בלאַט גמרא מיט יינגלעך — און איך בתוכם.

34. מורי ורבי הוב ר׳ יצחק וועבער ז״ל, איז געווען אין משך פון פופציק יאָר מגיד אין אונדזער קהילה. ער האָט געשטאָמט פון רוסלאַנד, געווען א טשארטקאָווער חסיד, א בעל הדרת פּנים, א למדן און וואונדער־לעכער בעל דרשן, א גוטער בעל תפילה, האָט געקאָנט זינגען און פאר־פאסן ניגונים, א געזעלשאפטלעכער און ס מפאטישער מענטש מיט א שפּרודלדיקן הומאָר, געווען זייער באליבט.

גרויס איז געווען די צאָל פון זיינע חסידים און צוהערער פון זיי־נע דרשות און אין די פרייטאָג־צו־נאכטסן און ימים טובים פלעגט זיין הויז איבערפולט זיין מיט מענטשן. ער איז געווען א מענטש פון ליבראַלע אָנשויאונגען און דעריבער האָט ער געהאט קעגנער צווישן די ווישניצער און באיאַנער חסידים. א סך יאָרן איז ער געווען נאציאָנאל און א ציוניסט און זיך נישט אָפּגעהאלטן צו אָנטפלעקן עפנטלעך זיינע איבערציגונגען אין דרשות, רעדעם און אין זיינע האַנדלונגען. אָבער אין די צוואַנציקער יאָ־ן, נאָכדעם ווי ער האָט זיך אומגעקערט פון דעם ציוניסטישן קאָנגרעס אין דער שווייץ, האָט ער זיין איבערציגונג געביטן און איז געוואָרן אן עקסטרעמער קעגנער פון נאציאָנאליזם און ציוניזם און זיך אינגאַנצן דער־נענטערט צו די אסימילאַנטן אין דער צייט פון די פּראָמענט־וואלן. א סך פון זיינע מקורבים האָבן אין דעם געזען אן ערנסטן אָפּנייג און אפילו א פּאַראַט, און האָבן זיך פון אים אינגאַנצן דערווייטערט. אין מיין יוגנט האָב איך ביי אים געלערנט, געווען אן אריינגייער אין זיין הויז און אים אמתדיק ליב געהאט.

35. הרב ר׳ גדליה שמעלקיש ז״ל, אבד״ק קאָלאָמיי, א ברודער־זון און גלענצנדער תלמיד פון הגאון רשכבה״ג ר׳ יצחק שמעלקיש ז״ל, אבד״ק לעמבערג, דער בעל „בית יצחק". ער איז געווען אן עילוי אין זיין יוגנט, און אויך נעמאכט די מאטורא־פּריפונג אין הומאַניסטישן גימנאזיום.

קודם איז ער אויפגענומען געוואָרן אלס ראב״ד פּרעמישלע (פּשע־מישל), נאָכדעם ווי זיין פעטער איז פון דאָרט אַוועק, כדי צו איבערנעמען

דאָס כסא הרבנות אַלס אבד"ק לעמבערג. אין יאָר תרנ"ח איז ער אויפגע־נומען געוואָרן אַלס אבד"ק קאָלאָמיי און נאָך זעקס יאָר איז ער צוריקגע־רופן געוואָרן אַלס אבד"ק פּשעמישל.

אַלס קינד האָט אויף מיר געמאַכט אַ שטאַרקן אײַנדרוק דער פּרעכ־טיקער און פּייערלעכער קבלת פּנים וואָס די שטאָט האָט אים געמאַכט ביי זיין אָנקומען אין אונדזער קהילה. טויזנטער מענטשן זענען געשטאַנען אויף די טראָטוּאָרן, פון דער הויפּט־גאַס ביז צו דער באַן־סטאַציע. אַלע געשעפטן זענען געווען געשלאָסן. אַלע קהילה־פּרנסים און פּאַרטרעטער פון די שטאָט־ און מלוכה־באַאַמטע האָבן אים אָפּגעוואָרט ביי דער באַן־סטאַציע. אייניקע זענען אים אַנטקעגן געקומען קיין סטאַניסלאַוו און צו־זאַמען מיט אים אָנגעקומען. פּאַרבייפּאָרנדיק אין דער קאַרעטע מיטן קהילה־פּאָרשטייער יוסף פונקענשטיין, האָבן טויזנטער מענטשן אים באַגריסט מיט א באַגייסטערטן „ברוך הבא". ער איז גלייך פּאַרפּאָרן אין דער גרויסער שול און האָט דאָרט געהאַלטן א דרשה אויף הלכה און אגדה און פּאָרענדיקט זיין רעדע אויף דייטש.

אין די ערשטע טעג האָבן זיך צו אים דערנענטערט די אַטענישער חסידים, וועלכע באַקומען זיין הסכמה צו דער אויפנאַמע פון א שוחט, וואָס איז פּאַר זיי געווען געווינטשן. יעדן פּרייטאָג־צו־נאַכטס פלעגן זיי קומען צום רב, וואו מען פלעגט זינגען און טאַנצן לויטן חסידישן שטייגער, כאָטש דער רב איז נישט געווען קיין „חסיד" און ער איז דערצו נישט געוואוינט געווען.

נאָר ווען ס'איז געקומען דער אַטענישער רבי אויף א באַזוך קיין קאָלאָ־מיי, ווי ער פלעגט זיך יעדעס יאָר נוהג זיין, האָבן די חסידים פּאַרלאַנגט פונעם רב ר' גדליה שמעלקיש, אז ער זאָל קומען „נעמען שלום" פונעם אַטענישער רבין, אזוי ווי עס פלעגט זיך נוהג זיין דער רב ר' יעקב תאומים ז"ל. דער רב ר' גדליה שמעלקיש האָט זיך דערפון אָפּגעזאָגט מיט דער טענה, אז ער איז מרא־דאתרא און דער רבי דארף קודם אים באַזוכן, ווייל אויב ער וועט זיך אַנדערש נוהג זיין, וועט ער דאָך דאָס דארפן טאָן פון וואָך צו וואָך, ווייל כמעט אויף יעדן שבת קומט דאָך אַן אַנדערער רבי קיין קאָ־לאָמיי און ס'איז נישט קיין חילוק, צי ער איז א „גרויסער" רבי אָדער א מינדערוויכטיקער.

און פון דעמאָלט אָן האָבן אים די אַטענישער חסידים פּאַרלאָזט. זיינע מקורבים זענען געווען די חסידים פון הרב ר' הילל ליכטענשטיין ז"ל און דער עיקר ר' איסר קרים, שאול קנעפּפּמאַר, מעכל האמער און אַנדערע.

אין יאָר 1899 זענען אין קאָלאָמיי פּאַרגעקומען וואַלן צום עסטרײַ־כישן פּאַרלאַמענט. די סאָציאַליסטן האָבן אַרויסגעשטעלט דעם דר. שאָר קעגן דעם אָפּיציעלן קאַנדידאַט פון די פּאָליאַקן און די יידישע אַסימילאַנטן — וואָס איז אויך געווען א ייד — דר. זיינפעלד, אייזנבאַן־דירעקטאָר

אין סטאַנים־לאַוו, (אַן איידעם פון דעם מיליאָנער נאָרטענבערג פון דראָ־האָביטש) און באַשטימט פאַר שבת א פּאָלקס־פֿאַרזאַמלונג אין דער גרויס־סער שול, וואו ס׳האָט געדאַרפט רעדן דער דר. שאַר. אָבער איינער פון די הויפּט־נבאים, יאָסיע מאַרמאָראָש, האָט צעשטערט זייער פּלאַן; תיכף נאָכן ענדיקן דאָס דאַוונען האָבן גויים — אום שבת! — אָנגעצונדן א פייער אין דער וויבערישער שול. א געדיכטער רויך האָט אָנגעפּולט די שול און די פֿאַרזאַמלונג האָט נישט געקאָנט פּאַרקומען. די זאַך איז פּאַר־געקומען שבת מברכין פון חודש אדר. דער רב שמעלקיש פּלעגט זיך נוהג זיין צו דאַוונען אין די שבתים ביי זיך אין דער היים, וואו ער האָט גע־האָט א שטענדיקן מנין, נאָר שבת מברכין און ימים טובים פּלעגט ער קו־מען אין דער גרויסער שול. און גראָד דעם שבת מברכין איז דער רב נישט געקומען אין דער גרויסער שול. וואַרשיינלעך האָבן אים די גבאים פריער געמאָלדן וועגן דעם סקאַנדאַל, וואָס ס׳איז צו דערוואַרטן צוליב דער סא־ציאַליסטישער אסיפה, וואָס איז באַשטימט געוואָרן אין דער שול קעגן דעם ווילן פון די גבאים. אָבער די סאָציאַליסטן האָבן באַשולדיקט דעם רב, אַז ער האָט געוואוסט וועגן דעם פּלאַן פון יאָסיע מאַרמאָראָש פון חילול שבת און דערפאַר טאָקע איז ער נישט געקומען צום דאַוונען, און לויט זייער מיינונג האָט דער רב דווקא געדאַרפט קומען, כדי צו פֿאַרמיידן אַזא סאַבאָטאַזש־אַקט. די פֿאַרטיי, וואָס איינער פון אירע הויפּט־וואָרטזאָגער איז געווען נפתלי קעסטן, אַן ארבעטער אין דער טליתים־פֿאַבריק פון דער פֿאַמיליע העלער, א רעליגיעזער ייד און א בן תורה, א בן־בית פונעם רב ר׳ יעקב תאומים ז״ל, אָבער א פייערדיקער סאָציאַליסט, וואָס האָט אויך אָר־גאַניזירט דעם גרויסן סטרייק אין דער אויבן דערמאָנטער טליתים־פֿאַבריק — א זעלטענע דערשיינונג אין יענער צייט — האָט באַשלאָסן זיך נוקם צו זיין אינעם רב בשעת זיין דרשה אום שבת הגדול. סע האָבן זיך טאָקע פּאַר־זאַמלט שבת הגדול נאָכמיטאָג אין דער גרויסער שול הונדערטער ארבע־טער און אַז דער רב איז עולה געווען צו דער תורה בשעת מנחה, פּאַר דער דרשה, האָבן זיי אַלע אָנגעהובין צו „הוסטן״ און אים געשטערט צו זאָגן די ברכה.

דער רב האָט זיך טראָצדעם איינגעהילט אין טלית און אָנגעהויבן זיין דרשה. תחילת איז נישט געווען קיין שום שטערונג, אָבער נאָך א פער־טל שעה, אין מיטן זיינע רייד, האָבן זיך אָנגעהויבן באַליידיקנדיקע אויס־רופן און דער רב האָט נישט געקאָנט ממשיך זיין. ער איז אַראָפּ פונעם דוכן און האָט א ברוגזער און א פּאַרביטערטער פּאַרלאָזט די שול. אויפן וועג אַהיים, אין באַגלייטונג פון זיינע פריינד, האָבן אים נאָכגעיאָגט די ארבע־טער און מיט זיי גאַסן־יונגן און לויידיקגייער און דעם רב באַפאַלן מיט באַליידיקונגען. עטלעכע טעג איז די שטאָט געגאַנגען ווי אויף רעדער. די קהילה־פֿאַרשטייער און רעגירונגס־באַאַמטע זענען געזעסן און געזוכט מיט־

לען ווי אזוי צו באשטראָפן די דעמאָנסטראַנטן, אבער אָן דערפאָלג. אויך נאָך יאָסיע מארמאָראָשן זענען במשך פון א גאנץ יאר נאכגעלאָפן די גאסן־מענטשן מיט באַלויידיקנדיקע אויסרופן און די פאָליציי האָט אים געמוזט באשיצן קעגן די דעמאָנסטראַנטן. ער פלעגט נישט פארלאָזן דאָם הויז אָן דער באַגלייטונג פון פאָליציי.

דער רב ר' גדליה שמעלקיש האָט תחילת נישט ארויסגעוויזן זיין באַציאונג צום ציוניזם און צו דער נאַציאָנאַלער באוועגונג. און אָט האָבן די פאָליאקן געפייערט אין דעצעמבער, 1898, דעם הונדערט־יאָריקן גע־בוירנטאָג פונעם גרעסטן פוילישן דיכטער אדאם מיצקעוויטש און ארגאַני־זירט א פייערלעכן צוזאַמענטרעף אין לעמבערג, וואו עס איז אויפגעדעקט געוואָרן דער נייער מיצקעוויטש־דענקמאָל. די פארשטייער פון די אסימי־לאַנטן האָבן זיך באטיליקט אין דער דאָזיקער פייערונג און פון די רבנים פון די גרעסטע שטעט איז דער רב ר' גדליה שמעלקיש געווען דער אייניצי־קער, וואָס איז דאָרט אויפגעטראָטן אפיציעל, אויסגעפוצט אין א סויבלנעם קאָלפאק און מיט א רויט־וויסן אָפּצייכן (די נאַציאָנאַלע פארב פון די פאָ־ליאקן). די ציוניסטן און נאַציאָנאַלע יידן האָבן זיך דעמאָלט פארהאלטן נייטראל אין דעם קאמף צווישן די פאָליאקן און אוקראַינער (רוטענער), נאָר בלויז געקעמפט קעגן די אסימילאַנטן, וואָס האָבן דעמאָלט געוועלטיקט אין די מיינסטע קהילות. אז דאָס בילד פון דעם אין קאָלאָמיי פארערטן רב איז דערשינען אין די פוילישע צייטונגען צווישן די הויפט־באטיליק־טע אין די מיצקעוויטש־פייערונגען, זענען די ציוניסטן תיכף ארויסגע־טראָטן אין לעמבערגער יידישן „טאָגבלאָט" קעגן דער דאָזיקער האַנדלונג. אין אונדזער שטאָט האָט מען אויף אים געהאט א סך תרעומות, און זינט דעמאָלט זענען די באַציאונגען צווישן די ציוניסטן און דעם רב געווען געשפאַנטע. אויך א סך פון די תלמידי חכמים און משכילים פון אונדזער שטאָט זענען פון אים געווען אַנטוישט צוליב דעם מאַנגל אין טעטיקייט אויפן געביט פון דערציאונג און תורה־פארשפרייטונג.

אבער שפעטער האָט זיך דער רב דערנענטערט צו דער ציוניסטישער באַוועגונג, באַזונדערס צו דער „מזרחי", און אומקערנדיק זיך קיין פשע־מישל אין יאָר 1904, האָט ער זיך עפנטלעך אַנגענשלאָסן אָן דער „מזרחי" און געווען איינער פון אירע מנהיגים. און אין 1906, אז אַדאָלף שטאַנד האָט קאַנדידירט צום עסטרייכישן פארלאָמענט אין דער שטאָט בראָד, איז דער רב ר' גדליה שמעלקיש געקומען קיין בראָד און אין דער גרויסער שול געערעט לטובת שטאַנדן און קעגן די אסימילאַנטן. דער דאָזיקער שריט האָט געמאַכט א גרויסן רושם אויפן גאנצן גאליציישן יידנטום. אין יאָר 1907 איז דער רב שמעלקיש געווען ציוניסטישער קאַנדידאָט צום עסט־רייכישן פארלאָמענט אין קרייז טארנאָבזשעג און זיין קעגנער איז געווען דער מיניסטער באָבזשינסקי, וואָס איז א סך יארן געווען שטאַטהאַלטער

אין נאַליציע. אין די מיינסטע צוזאַמענפאָרן פון דער „מזרחי" האָט זיך דער רב שמעלקיש באַטייליקט, ווי אייניר פון די הויפט־אָנפירער פון דער באַוועגונג: אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט דער רב געוואוינט אין ווין (אין די יאָרן 1915-1917) און דאָרט איז ער געווען אק־טיוו אין דער נאַציאָנאַלער באַוועגונג. מיר האָבן זיך געטראָפן אין אייניקע פאַרזאַמלונגען און זיצונגען, ווי אויך ביים ציוניסטישן קאָנגרעס אין קאָרלסבאַד אין דעם יאָר 1921. אויף דער עלטער איז ער נישט געווען אקטיוו מחמת זיין קראַנקהייט.

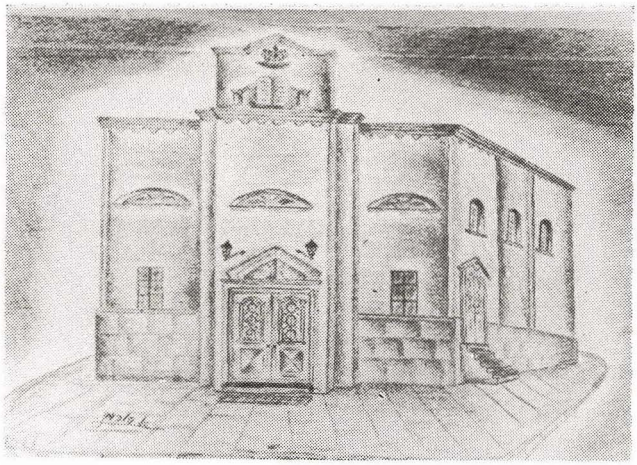
זיין עלטסטער זון, מיין טייערער פרייַנד, הרב דר. שמואל שמעלקיש ז"ל, איז געווען דער איידעם פון ר' אלתר קונעפפער פון קאָלאָמיי, און איז געווען רעליגיאָנס־לערער אין מלוכה־גימנאַזיע פון קראָקע פונעם יאָר 1906 ביז 1940 און פונעם יאָר 1921 ביז 1940 אויך אלס צווייטער רב אין טעמפל, אין דער צייט פון דעם הויפט־רב דר. יהושע טאָן ז"ל און אויך נאָך דער פטירה פונעם רב טאָן. ער און זיין פרוי זשאַנעטע, די אשת חיל, א געבוירענע קנעפפער, זיינע צוויי זין און זיין טאָכטער מיט זייערע פאַמיליעס זענען אלע אומגעקומען אין חורבן.

36. הרב ר' דוד רייס ז"ל, ראב"ד אין קאָלאָמיי. נאָך דער פטירה פון הרב ר' יעקב תאומים ז"ל, איז אויפגענומען געוואָרן דער רב ר' דוד רייס ז"ל (ביז דעמאָלט איז ער געווען אבד"ק סאַהל) אלס ראב"ד אין אונדזער קהילה. ער האָט ניט אָפּגעשטאָמט פון קיין רבנישער גוט, אָבער ביי זיין גרויסער פעאיקייט און התמדה האָט ער דערגרייכט דעם דאָזיקן שטאַנד פון א בכבודיקן רב, א גדול בתורה און אהוב על הבריות.

אין קאָלאָמיי האָט ער אָננעפירט א ישיבה אין זיין הויז, וואו ס'האָבן געלערנט נאָר א קליינע צאָל תלמידים. ער איז געווען א טשאָרטקאָווער חסיד. ער איז אומגעקומען אין חורבן תש"א.

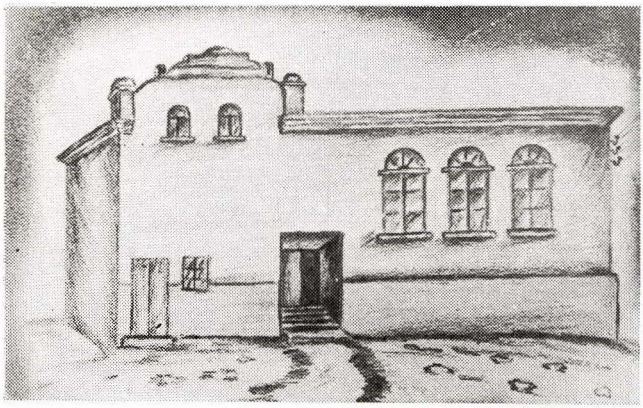
37. דער לעצטער רב אבד"ק קאָלאָמיי איז געווען הרב ר' יוסף לאָו ז"ל, אָן איידעם פון ר' יעקב ביידאַף ז"ל. דער רב לאָו האָט אין זיין יוגנט געלערנט ביי רבנים און באַקומען סמיכות, אָבער ער האָט נישט באַקליידט קיין רבנות, נאָר אָפּגענעבן זיך א סך יאָרן מיט מסחר און איז געווען דער פאַרשטייער פון „אגודת ישראל" אין קאָלאָמיי. ערשט אין יאָר 1930 האָט אים דער ועד הקהילה, וואָס איז לרוב באַשטאַנען פון מיטגלידער פון „אגודת ישראל", נאָמינירט אלס אב"ד און דאָס האָט אַרויסגערופן א סענ־סאַציע אין רבנישע און לומדישע קרייזן פון גאַליציע. נאָר אז ער איז אַריינגעטראָטן אין זיין אמט אלס רב אב"ד, האָט ער איבערגעריסן זיין פאָליטיש־פאַרטייאישע עסקנות און זיך געווידמעט די איבעריקע קרייזן אין שטאָט און כמעט געוואונען זייער פאַרטרויען.

זיין יינגערער ברודער, הרב משה לאָו ז"ל, איז געווען רב אב"ד אין

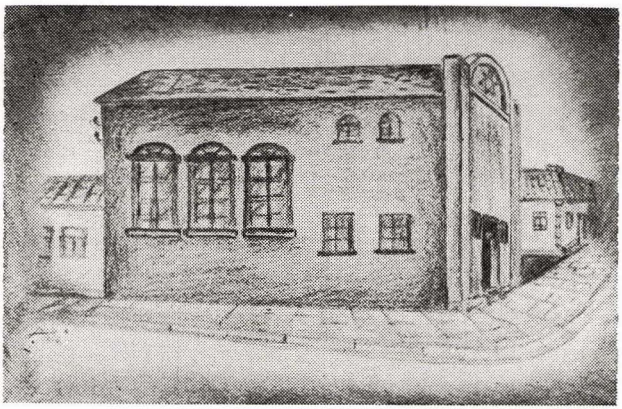
די הויכע

שול

באָיאַנער

קלויז

אַזיפאָליער

שול

פּיעטריקאָוו. ביידע זענען אומגעקומען אין חורבן אין די יאָרן תש"א־תש"ב.

דאָס זענען די 37 רבנים און צדיקים וואָס זענען געזעסן אויפן כסא הרבנות אין אונדזער קהילה און פאַרשפּרייט תורה. אייניקע פון זיי זענען געווען גדולי־הדור.

שולן און בתי־מדרשים אין קאָלאָמיי

אין מיין יוגנט, פּאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, זענען אין קאָלאָמיי געווען אַחוץ דער גרויסער שול, נאָך אַ דרייסיק שולן און קלויזן און צוויי בתי־מדרשים. חוצדעם זענען נאָך געווען אַ סך סטאַבילע „מנינים". די מיינסטע זענען געבויט געוואָרן נאָכן יאָר ת"כ און די גרויסע שול איז פון דאָס ניי אויפגעבויט געוואָרן נאָך דער שריפה אין יאָר תקפ"ז־1827 און באַנייט געוואָרן אין יאָר תר"ב דורכן רבי ר' צבי זצ"ל פון רימאַנאָוו. אין יאָר תרכ"ה־1865 זענען די מיינסטע שולן און בתי־מדרשים פאַרברענט געוואָרן און מיט זיי אויך די אַלטע פּנקסים.

אין יאָר תרי"ג־1853 איז געשען אַן אומגלויק אום יום כיפּור: בשעת נעילה האָבן לײַדאָקעס פאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אַז אין שטאָט איז אויסגעבראָכן אַ שריפה, כדי אַרויסצורופן אַ פּאַניק ביי די פרויען פון עזרת־נשים וואָס האָבן געדאַוונט אין דער גרויסער שול און אַזוי אַרום זיי צו בארויבן פון זייער צירונג. די פרויען האָבן זיך געמומען לויפן אין גרויס בהלה און איז דעם געדרענג זענען דער׳הרגעט געוואָרן 33 פרויען און צוויי קינדער. פון דעמאָלט אָן איז געווען אַ חוק, אַז אום יום כיפּור טאָרן פרויען נישט טראָגן קיין צירונג. אין אַלטן פּנקס פון דער חברא קדישא „גמילות חסדים" איז געדרוקט די קינה, וואָס מ׳האָט מחבר געווען אויף די דאָזיקע הרויגים מיט אָט די ווערטער (ווי ס׳ווערט געבראָכט אין ספר „זכרון לראשונים" פון דעם דיין ר' חיים צבי תאומים ז"ל):

„שמש וירח קדרו; וגם כובכי השמים אורם לא יאירו, אוי ואבוי יש לזעוק בעדה צרה כמכבירה, נשים שאננות, בנות בוטחות רכות וענוגות, גם ילדי חמד, נטע שעשועים עליכם יצאה הגזירה דחוקה בוקה ומבוכה ומבולקה ביום הכיפורים בעת נעילת שערים פתאום קול קריה הומה וינועו אמות הסיפים והמון תשואות מלאה בית־אלהים מבהילים והרצים יצאו דחופים וזה על זה נרדפים, אז תתבקשו להחזיר נשמתכם למרום לכן בעל הרחמים יסתירכם בסתר כנפיו לעולמים בין שוכני עדן ומעלה עליונה — שם תהיה מנוחתכם מנוחה נכונה — אמן."

די פאַרשטייער און גבאים אין דער גרויסער שול זענען אין דער צייט פון מיין יוגנט געווען: יאָסיע מאַרמאָרשׁ, יונה קיזלער, יצחק זיידמאַן, מענדל פרידמאַן, שמעון זענענזויב, און נאָך אַנדערע. צווישן די דאָרטיקע

מתפּללים געדענק איך: שמואל הערמאַן, יחזקאל הולעם, משה האַמער, אברהם ניידער, אלכסנדר שאַר, שלמה פרידמאַן, אַנטשל בישעל, זלמן גרינבערג, און א סך אַנדערע פון די תושבים, וואָס זענען טאַקע געווען אַפּגענומען מצוות, אַבער זענען לאַנג נישט געווען קיין חסידים און אַפילו נעהאַלטן געוואָרן פאַר „מאַדערנע".

ביים קאַריאַר פונעם הויפּט־איינגאַנג זענען פון רעכטס און לינקס געווען נאָך צוויי גרויסע שטובן, וואָס האָבן געדינט אלס „בית־מדרש" פאַר מתפּללים און לערנער.

די קלויזן פון די חסידים זענען געווען: באַיאַן, א שיינער בנין וואָס איז געבויט געוואָרן אין יאָר 1893. דאָס מיינסטע געלט צום בוי האָט געגעבן די משפּחה העלער; וויזשניץ, צוערשט צוזאַמען מיט די אַטיניער חסידים; אַטיניע, נאָך דער שפּאַלטונג; זשידיטשאָוו; טשאַרטקאָוו, דאָס מיינסטע געלט צו בויען האָבן געגעבן די טשאַרטקאָווער חסידים רי אייזיק שאַרף און מיין פעטער ר' משולם פריער; קאָסאָוו (אין דעם הויז האָט — לויט א מסורה — געוואוינט דער בעש"ט זצ"ל בעת ער האָט געלעבט אין קאַלאָמיי). „ר' איציקלס שולעכן", אויפן נאַמען פונעם ראַזיוויליער צדיק, דאָרט האָבן געדאַוונט פאַרשידענע חסידים און אַנגעזעענע בעלי־בתים; אַזיפּאַליער, שאַריגראַדער שולן, וואו ס'האָבן געדאַוונט סתם פרומע יידן, צום טייל אויך פאַרשידענע חסידים.

די שול „ירושלים", גרוים און געוויסיק, אין איר האָבן געדאַוונט הונדערטער מענער און פרויען; דאָס אלטע בית המדרש; דאָס נייע בית המדרש; די שול „קאַמיאַנקא", לעבן גאַנץ אלטן בית־עלמין; די שול סיקס אויפן נאַמען פון דער שטאָט סיקס, אין וועלכער ר' היללי ליכטענשטיין איז געווען רב איידער ער איז געקומען קיין קאַלאָמיי; דאָ האָבן געדאַוונט יראים ושלמים, חסידים פונעם רב ר' היללי ל"ש מיט איסר קריס בראש; זיי האָבן מיינסטנס געדאַוונט פאַרטאָג, בהשכמה, אַפילו שבת און ימים טובים און דאַן האָט מען געלערנט א שיעור אין גמרא; זיי זענען געווען כמעט ווי אסקעטן, פּוריטאַנער און די פאַנאַטישע חסידים האָבן זיי גערופן „די טרוקענע קראַים" (קאַראַימער); קלעבאַניער שולכען; באַן־שולעכן; וועריישער שולעכן; דיעטקאָוויצער שולעכן; שולעכלעך פאַר בעל־מלאכות: שניידערשע שול; שוסטערשע שול; די שול אין ציוניסטן־קלוב „בית ישראל"; די „מנינים" אין די רבנישע הייזער: האב"ד, הראב"ד, דער מגיד, דער סאַהאַלער רבי, דער יאַסער רבי, דער רבי־„בחור", דער רב ר' אַנטשל (דער איידעם פון הרב ר' היללי) און נאָך אייניקע קלייניע „מנינים" אין ווייטע גאַסן.

אין די חסידישע קלויזן ווי אויך אין די צוויי בתי־מדרשים און אין דער שול „סיקס" פלעגן בחורים בייטאָג און אויך דער נאַכט לערנען גמרא און ש"ע, און א סך פון זייערע טאַטעס, בני־תורה און דבקים במצוות,

זענען אויך געזעסן אין דער פרי נאָכן דאַוונען און אין אַוונט איבער א בלאַט גמרא אָדער אַריינגעקוקט אין מדרש, אין עין־יעקב אָדער סתם אין א ספר. אין שבתים און ימים טובים זענען כמעט אין די אַלע אויסגע־רעכנטע בתי־תפילה געווען צו צוויי מניינים:

אין דער פרי, פון 7 ביז 9 און פון 9 ביז 11 אָדער 12. אינדערוואָכן זענען געווען צו עטלעכע מניינים, פון פאַרטאָג ביז 10.

אין דער קלויז פון די באָאַנער חסידים זענען די פאַרשטייער געווען די משפחה העלער, די זין און די איידעמס און די אייניקלעך פון דעם נגיד און חסיד ר' שלמה הלוי העלער, וועלכער איז געווען אַן אור־אייניקל אין פינפטן דור פונעם גאון ר' יום טוב ליפּא העלער, דעם בעל „תוספות יום טוב". זיין עלטסטער זון, הנגיד ר' שמשון, איז געווען א הייסער באָאַנער חסיד. זיינע דריי זין, ר' אברהם שמואל, ר' יאָסל און ר' ליפּא, זענען געווען בעלי הדרת פנים, תלמידי חכמים, בעלי־תפילות און בעלי מנגנים. אַלע צו־זאַמען האָבן אָנגעפירט די גרויסע טליתים־פאַבריק, וואָס איז באַרימט גע־ווען אויף דער וועלט.

ר' יאָסל, דער צווייטער זון, איז אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, אין יאָר 1915, מיטגענומען געוואָרן אַלס „גייזל" פון די רוסן, און איז דאָרט נפטר געוואָרן. דער דריטער זון, ר' ליפּא, איז געווען א תלמיד חכם און איז געווען דער איידעם פון זיין פעטער ר' שלום ראָבינזאָן, וואָס איז געווען אַן איידעם פון ר' שלמה העלער. דער יונגערער ברודער פון ר' שמשון, מאיר העלער, איז אויך געווען א גרויסער חסיד פול מיט דבקות, אַן אויסגעצייכנטער בעל־תפילה, פאַרפאַסער פון ניגונים. ער איז געווען דער שותף פון זיין שוואָגער ר' שלום ראָבינזאָן אין דער גרויסער אונטערנעמונג „ראָבינזאָן עט העלער". זיין זון, מיין יוגנט־חבר, יעקל העלער, וואוינט אין תל אביב. אויך ר' עזריאל העלער, דער איידעם פון ר' שלמה און זיינע פינף זין, האָבען געדאַוונט און געלערנט אין דער דאָזיקער קלויז. די מיטגלידער פון דער דאָזיקער משפחה האָבן זיך — לויטן מוס־טער פון זייער רבין — אויפגעפירט אַריסטאָקראַטיש, מיט דער עלענאַנץ פון זייער קליידונג און מיט געבן צדקה. און אַדאַנק דעם ווי אויך צוליב זייער גרויסן יחוס, וואָס האָט אַריינגענומען גדולי־התורה פון א סך דורות, זענען זיי זייער געאַכטעט געווען און האָבן אַרויפגעלייגט זייער חותם אויף דער דאָזיקער פרעכטיקער קלויז. צו זיי האָבן זיך אָנגעשלאָסן די אַנדערע באָאַנער חסידים און פרומע בכבודיקע יידן, וואָס זענען נישט געווען קיין חסידים, נאָר האָבן געשטרעבט צו דערציען זייערע קינדער אין דער דאָ־זיקער חסידיש־למדניש־נגידישער אטמאָספער. אזוי למשל האָט זיך צו זיי אָנגעשלאָסן ר' לייבוש אָסטערזעצער מיט זיינע זין, וואָס איז געווען אַן אייניקל פונעם גאון ר' משולם הלוי איש האָראָוויץ, אבד"ק סטאַניסלאָוו, א גרויסער תלמיד חכם, א ירא שמים, אָבער ווייט פון חסידות. צום סוף

האָט ער פֿאַרלאָזט די קלויז מחמת עפּעס א מחלוקת און איז איבערגעגאַנגען אין „ר' איציקלס שולעכן".

אין דער דאָזיקער באַיאַנער קלויז איז מען במשך פון גאַנצן טאָג געזעסן און געלערנט, באַזונדערס אין די אָוונטן; אין די ווינטערדיקע פרייטאָג־צו־נאַכטסן פלעגן אַלע נאָכן עסן זיך אומקערן אין קלויז אַריין און פֿאַרברענגען ביז שפּעט אין דער נאַכט אַריין מיט טאַנץ, געזאַנג און דברי־תורה. איך דערמאָן מיך, אז ווען ר' אברהם שמואל העלער האָט זיך אַמאָל פֿאַרשפּעטיקט מיט א האַלבער שעה — און ער איז שוין דעמאָלט געווען א מענטש אין די מיטעלע יאָרן — האָט אויף אים זיין פּאָטער ר' שמשון אין די אויגן פון די אָנווועזנדיקע אָנגעשריגן מיט די ווערטער: „מע זיצט מיט די ווייבער און מען רעדט דברים בטלים, דערפֿאַר קומט מען שפּעט"... איינער פון די מיטגלידער פון דער באַיאַנער קלויז איז אויך געווען ר' ניסן אייזנער. מ'האָט אים גערופן ניסן סטאָליער, ווייל ער איז געווען א וואונ־דערבאַרער סטאָליער פון הויז־מעבל, און ער איז אויך געפֿאָרן צום באַיאַנער רבין. איינמאָל, צוריקקומענדיק פון באַיאַן, האָט אים געטראָפן ר' מאָטיע הערמאַן, וואָס איז געווען א וויצלער, און אים געפרעגט: „נו, ר' ניסן, ווי אַזוי איז געווען דעם רבינס טיש? דו ביסט דאָך א מומחה אויף טישן"...

אז ס'פלעגט קומען א רבי וואָס איז געווען אַן אייניקל אָדער אור־אייניקל פון ריזשין, ווי, למשל, דער גוואָזדיעצער רבי, דער אידעם פונעם סאַדיגערער רבין, וואָס איז געווען א ברודער פונעם באַיאַנער, פלעגט ער שבת דאַוונען אין דער באַיאַנער קלויז.

אין דער צייט פון די וואַלן צום עסטרייכישן פּאַרלאַמענט בין איך ספּעציעל געקומען פון קראָקע קיין קאָלאָמיי און געדעדט אין אייניקע שולן לטובת דעם נאַציאָנאַלן קאַנדידאַט, און אויך אין דער באַיאַנער קלויז האָב איך באַקומען די דערלויבעניש אַרויפצוגיין שבת אויפן באַלעמער, כאָטש זיי זענען געווען קעגנער פון ציוניזם. נאָר אין דער ווישניצער קלויז האָט מען מיר נישט דערלויבט אויפצוטרעטן. מ'קאָן זאָגן, אז די באַיאַנער חסידים זענען געווען די אַריסטאָקראַטן צווישן די קאָלאָמייער חסידים.

די ווישניצער קלויז איז געווען איינאַנצן א חסידישע. אָפט פלעגט דאָרט אויסברעכן א מחלוקת צווישן די ווישניצער און די אָטעניער חסידים, כאָטש ביידע רביים זענען געווען ברידער; סוף כל סוף האָבן זיי זיך צעטיילט אין יאָר תרמ"ז און די אָטעניער האָבן זיך געבויט אַן אייגענע שיינע קלויז.

אויך אין דער דאָזיקער קלויז האָט מען געלערנט ביטאָג און ביינאַכט. צווישן די דאָרטיקע מתפּללים געדענק איך: אהרן כהן און זיינע זין, איציע ברעטלער און זיינע זין און אייניקלעך, אלטער פינקל, משה קאָפּלער, יהודה בער זיידמאַן, אַן אידעם פון ר' איסר קריס, וואָס איז אַהין אַריי־בער פון דער שול „סיקם", א באַגייסטעטער אָטעניער חסיד (זיין זון איז

דער שרייבער און לערער י. א. זיידמאן אין ירושלים), מענדל שיערמאן, דוד קאסווין, איינער פון די הויפט אטעניער חסידים, מענדל דיקמאן, אן איידעם פון הירש ראמלער, יוסף שפיץ און אברהם מאיר בערישם, ליבער שאלער, זעליק שארף, איציע חסיד, דער „מצליף" פון די אטעניער חסידים, אפרים מאיר מנשהם, משה דרימער און זיין איידעם יחיאל ראזענבערג, משה מענדל זיידמאן, משולם אייפערמאן, זיין זון לייבעלע מיט זיין איידעם איציע גרינבערג, הערש כ"ץ און זיינע זין, וואוויק ראזענקראנץ, משה פידווים־סאקער, משה שארף און זיין זון ל' פא, א טרייער ציוניסט און זאמלער פאר „קרן קימת", וואס וואוינט היינט אין ירושלים, און אנדערע.

דעם פלאץ אויף צו בויען די זשידיטשאווער קלויז האט געשענקט ר' אליה העגער, וואס מ'האט נערופן אליה האניקמאכער; זיין הויז איז געווען ענג פארבונדן מיט דער קלויז. ער איז אויך געווען דער הויפט־גבאי פון דער קלויז, און א זעלבסטהערשער. איך געדענק: אז אויף א שבת איז אמאל געקומען אן אייניקל פונעם זשידיטשאווער רבין, דער זון פונעם צדיק ר' מענדעלע ז"ל, האט אים ר' אליה נישט דערלויבט צו דאווענען אין קלויז, ווייל ער — ר' אליה — האט נאר אנערקענט אין זשידיטשאווער רבין, דעם, וואס איז דעמאלט געווען דער אב"ד אין זשידיטשאוו און ער איז דווקא געווען דער יינגערער, וואס פלעגט יעדעם יאר קומען קיין קאלאמיי, און דעריבער איז דער זון פון צדיק ר' מענדל געצוואונגען געווען צו גיין דאווענען אין „ר' איציקל שולעכן". אויך דער צדיק פון דאלינע, וואס האט געשטאמט פון דער זשידיטשאווער גזע, פלעגט קומענדיק אויף א שבת אין אונדזער שטאט, דאווענען אין זשידיטשאווער קלויז. און אויך א צווייט אייניקל, ר' משה אייכענשטיין, וואס האט סטאביל געוואוינט אין קאלאמיי, פלעגט דאווענען אין „ר' איציקלס שולעכן", וויל אויך אים האט ר' אליה האניקמאכער נישט אנערקענט...

אין דער דאזיקער קלויז האבן אויך געדאווענט פרומע בכבודיקע יידן, וואס זענען נישט געווען קיין זשידיטשאווער חסידים, ווי: שמואל הארא־ווית מיט זיינע זין און איידעמס, פישל עטינגער (זיין פאטער ר' גרשון און זיין ברודער ר' הירש וואלף זענען געווען זשידיטשאווער חסידים), זעליג חיות און זיינע זין זיידע און לייבוש, פישל העגער, איציק הערמאן און זיין איידעם יעקל העליטשער, און נאך אנדערע.

דאקעגן האבן א סך זשידיטשאווער חסידים געדאווענט אין אנדערע שולן און בעיקר אין דער שול אויפן נאמען פון ר' איציקל פון ראדזיוויל. אויסגעצייכנטע בעלי־תפילות אין דער זשידיטשאווער קלויז זענען געווען: ר' מאיר פראנצויז*) און ר' הירש וואלף עטינגער.

---

*) זע שלמה ביקלס קאפיטלען וועגן מאיר פראנצויז אין „א שטאט מיט יידן", ניו יארק, 1943

די טשאַרטקאָוער קלויז איז געווען קליין און די צאָל מתפללים נישט קיין גרויסע. א סך טשאַרטקאָוער און סאדיגערער חסידים האָבן אויך געדאָונט אין אַנדערע שולן. אין דער צייט פון ערשטן וועלט־קריג איז די קלויז אינגאַנצן צעשטערט געוואָרן פון הארמאַטן.

אין מיין קינדהייט האָב איך געדאָונט און געלערנט אין דער דאָזיקער קלויז און מיין פאָטער האָט אָפט אין די שבתים, ימים טובים און ימים נוראים דאַרט געדאָונט פאַרן עמוד, אָבער נאָך פאַר מיין בר מצווה איז ער אַריבער פון דער טשאַרטקאָוער קלויז אין „ר' איציקלס שולעכן".

פון די מתפללים אין דער טשאַרטקאָוער קלויז געדענק איך: אייזיק שאַרף, משולם פריעד, אפרים קאָפּלס, בערל דינסטפעלד, הירש רעכטער, בערל סעכעסטאָוער מיט זיין זון הערשל, לייב עסנפעלד, פייוויש מענטשל, מאָטל שער, דער מגיד ר' יצחק וועבער, זיין ברודער ר' משה וועבער, הענעך שעכטער, מרדכי נוסבוים, בנימין שעכטער, יאָסיע קרייטצער, גבריאל גרינבערג, שלמה גראָסבאַך, משה סאדיגורסקי, בערל באַרטן, אהרן פסח (אַן איידעם פון ר' מאיר פראַנצויז).

אין דער קאָסאָוער קלויז פלעג איך נישט אַריינגיין און דעריבער וויים איך נישט, ווער ס'האָט דאַרט געדאָונט. איך געדענק נאָר, אַז ר' דוד (דודיע) קראַמער, א וואונדערבאַרער בעל תפילה, איז דאַרט געווען דער שליח ציבור.

אין דער שול אויפן נאַמען פון ר' איציקל, דער ראַדזיווילער צדיק, האָבן געדאָונט א סך בכבודיקע יידן, יראי שמים, תלמידי חכמים און פאַרשידענע חסידים און בעלי־בתים. זי איז פאַררעכנט געווען פאַר איינער פון די בכבודיקסטע שולן אין אונדזער קהילה. דער דיין ר' יהושע העשל זילבער ז"ל, וואָס האָט דאַרט געדאָונט, פלעגט אין די ווינטער־נעכט לערנען א שיעור גמרא פאַר יונגעלייט און איך בתוכם. אויך ר' מרדכי איציע, א תלמיד חכם און יראַ־שמים, א חסיד פונעם גאון הצדיק ר' אברהם דוד בוטשאַטשער זצ"ל, פלעגט יעדן אָוונט און שבת פאַר מנחה לערנען עפּנטלעך מדרש.

ווי אין אַלע קלויזן פלעגן אויך דאָ די נאַנץ פרומע יידן זיצן ביים שלש סעודות און זינגען זמירות לאַנג נאָכדעם ווי ס'האָבן זיך שטערן באַווייזן. ר' איציקל שייקעס (פרידפערטיג) פלעגט זיצן אויבנאָן און פאַרזינגען די זמירות. צווישן די מתפללים זענען געווען: יום טוב ליפּא (ליפּמאַן) הלוי הערמאַן, דער ראש פון דער שול, זיין זון מאָטיע הערמאַן, זיין יורש אַלס ראש פון דער שול, וויצע־פּרעזידענט פון דער קהילה; שלמה ביקל־חלפּן, א מתנגד, א תלמיד חכם, א באַנקיר; זרח ערליך, זיין זון ישעיה, שלמה העלער, א באַיאַנער חסיד, אהרן שוחט, סענדער יואל, א מחותן פונעם זשידיטשאָוער רבי; יצחק לייב גאָלדשטיין, יאָסל מעלצער, א טשאַרטקאָוער חסיד, משולם שמחה לינדער (ווישניצער חסיד), הירש

ראָמלער, א גביר אַדיר, מיט זיינע איידעמס: משה לאנדוי (א סאַדיגערער חסיד און ת"ח), אפרים קלאַרמאַן, א קראָקעווער, ת"ח און משכיל, א גרויסער ירא־שמים, א הייסער ציוניסט; דער דיין ר' יהושע העשל זילבער, טשאַרטקאָווער חסיד, מנשה רויכווערגער און זיין זון, מיין חבר דר. זרח, אַדוואָקאַט, ת"ח און ירא שמים, ר' משה אייבענשטיין, דעם זשידיטשאָווער צדיק אַן אייניקל; משה בראַנדעם, דער זון פון א רב, ת"ח, משכיל, סטרעטינער חסיד; שלום וועבער און זיינע זין יחזקאל (כאסקל) און מרדכי און זיין איידעם יודל נאַגעלבערג, לייבוש אָסטערזעצער, ת"ח, אַן אייניקל פונעם גאון הרב ר' משולם האַראָוויץ אבד"ק סטאַנים־לאַוו און זיינע זין ראובן, שלמה און נתן; מרדכי ביקל (דער זון פון ר' שלמה ביקל) און זיין שוואָגער מאָטל כהנא, מיטן צונאָמען „פּאָניע", א רוסישער, זיין שוואָגער שמחה צימעלס, א בראָדער, א ת"ח, בקי אין תנ"ך, און זיין איידעם הערשל צימעלס, אויך פון בראָד, ת"ח און משכיל; יאָסל גאָטליב, אַן אָטעניער חסיד און זיין זון גרשון, ר' יאָסעלע בראָטשינער־וואָהל, א למדן מופלג (וואָס פלעגט אינאַרדענען אין די פרייטאָג־צו־נאַכטסן די אורחים אין די הייזער פון די בעלי־בתים). ר' מרדכי איציג, למדן און תורה־פאַרשפּרייטער, דוד לייב האָפמאַן, א למדן, א פריינד און די רעכטע האַנט פונעם מגיד ר' יצחק וועבער, שלום ראָבינזאָן, שמואל פריד, זלמן שפּערבער, ש. גרייף, זיינע זין אהרן און זרח, א בן תורה און גלענצנדער בעל תפילה, בערל ווינקלער, הערשל בערנשטיין פון טאַרנאָוו, גדליה פייער, אַן איידעם פון אהרן שוחט, שלמה שרייער, פייוויש הנאמן, מיטן צונאָמען „האָלאָפיעטניק", א פאַרברענטער זשידיטשאָווער חסיד, פייערדיקער בעל תפילה*); יואל מאיר פריים, דער בעל־קורא פון דער שול במשך צענדליקער יאָרן; זיין זון דוד שלמה, אפרים היבנער, גרשון טהאָו און זיין זון איציע און אַנדערע.

ר' מאָטיע הערמאַן האָט געפירט די שול ביד חזקה. איך געדענק: איינמאָל, שמחת תורה ביינאַכט זענען א סך פון די מתפּללים, וואָס זענען יום טוב געזעסן ביים דיין ר' יהושע הערשל זילבער, אָנגעקומען צוזאַמען מיטן דיין, ווי דער מנהג איז, מיט פאַקלען און געזאַנג, מיט א פאַרשפּעטיקונג צו מעריב און צו די הקפות. מאָטיע הערמאַן האָט געדאַוונט פאַרן עמוד. די יידן מיטן דיין זענען אָנגעקומען אין מיטן דער מעריבדיקער שמונה עשרה, און זענען ברוגז געווען, פאַרוואָס מ'האָט נישט געווארט מיטן דאַוונען אויפן חשובן דיין און אויף זיי. און אייגער פון זיי, דוד לייב האָפמאַן, האָט אָנגעהויבן זאָגן הויך אויף א קול און מיט א ניגון „ברכו"; און איבערגעריסן די שמונה עשרה. נאָכן ענדיקן די תפילה, איז ר' מאָטיע ארויף אויף א שטענדער און מעשה קאָמענדאַנט אויסגעשריגן: „דרך ארץ!"

*) זע וועגן אים אין שלמה ביקלס „א שטאָט מיט יידן", ניו יאָרק 1943

אין מיין זכרון האָט זיך איינגעקריצט נאָך אַן עפיזאָד פון מיין יוגנט: שמחת תורה האָט געהאַט א חזקה אויף „חתן תורה" דער רבי ר' משה אייכענשטיין, אַן אייניקל פון זשידיטשאָוער רבין, און אויף „חתן בראשית" — ר' מאָטיע הערמאַן. איינמאָל איז ר' משה קראַנק געוואָרן און דער כיבוד פון חתן תורה איז פאַרקויפט געוואָרן פאַר 200 גולדן דעם גביר הירש ראַמ־לער, וואָס איז געווען א פרומער און לייטישער ייד, אָבער זייער א פּשוטער, נישט קיין בן־תורה און אפילו נישט קיין יודע־ספר. ער איז טאָג און נאַכט געווען פאַרטאָן אין זיינע געשעפטן. מיך האָט זייער פאַרדראָסן דער דאָזיקער זילזול פון כבוד התורה און איך האָב דערציילט די גבאים א וויץ, וואָס מ'האָט נאָכדערציילט פונעם רב הגאון ר' שמעון סופר, אבד"ק קראָ־קע; אויך אין זיין צייט איז אזא זאַך געשען אין זיין קהילה, האָט ער גע־זאָגט צו די גבאים: „אָט איז היינט אָפּגעשלאָסן געוואָרן א שידוך אין נוסח פון פוילישע חסידים." אז מען האָט אים געפרעגט דעם פירוש פון די ווערטער, האָט ער עס אזוי פאַרטייטשט: „דער חתן קען איבערהויפט נישט די כלה פאַר דער חופה..."

און אָט א צווייטע פאַסירונג וואָס האָט דווקא אילוסטרירט די מא־ראָל פון די מתפללים אין דער דאָזיקער שול: איינער, מיטן נאָמען בערל ווינקלער, א פראָצענטניק, האָט אָנגעקלאָגט אין געריכט דעם לווה זלמן שפּערבער, וואָס האָט אויך דאָ געדאָוונט, וויל ער האָט נישט צום טערמין באַצאָלט א חוב. אין איינעם א וואָכנטאָג איז ער מיט א געריכט־באָפול־מעכטיקטן געקומען אין שול אריין און אָפּגעפענדט — די „שטאָט" פונעם לווה זלמן שפּערבער; די גבאים און דעם עולם האָט די דאָזיקע שענד־לעכע טאַט זייער אויפגעבראַכט און לויט זייערן א באַשלוס, האָבן זיי שבת איבערגעריסן דאָס דאָווענען אין מיטן דערינען ווען בערל ווינקלער איז דערשינען, זאָגנדיק, אז זיי וועלן מיט אזא איינעם נישט דאָווענען. אז בערל ווינקלער האָט נישט געוואָלט פאַרלאָזן די שול, זענען אלע מתפללים מיט מאָטיע הערמאַן בראש אריבער אין דעם דערביאיקן בית המדרש און האָבן דאָרט ממשיך געווען דאָס דאָווענען.

אין דער אזיפאָליער קלויז האָבן מיינסטנס געדאָווענט מענטשן וואָס האָבן געוואָוינט אין דער זעלביקער סביבה (הינטער דעם מאָגיסטראַט), פון זיי געדענק איך: משה איינהאָרן, אַן אָנגעזעענער בעל הבית, א טאַטע פון 14 זין און טעכטער, אלע פון אין מאָמע; יהודה לייב גרין, אַן איידעם פון יהודה הירש גלינערט, ת"ח און משכיל, אַן עקסטרעמער מתנגד; משה באָכ־ניער, א זשידיטשאָוער חסיד, א זעלטענער בעל־תפילה, ר' חיים דודלם האַלבערשטאַם, א ת"ח און א ירא שמים מופלג, מיין שוועער משה זינגער ע"ה, בעריש הילזענראַט, משה צוקרמאַן, א בן־תורה און פייערדיקער בעל־תפילה, א טרייער אָנהענגער און די רעכטע האַנט פונעם מגיד ר' יצחק

וועבער, אלטער טויביש, אן איידעם פון שאול ווייסמאן, א בן תורה און באַ־
גיסטערטער ציוניסט; שמואל לאדען, מענדל שיערמאן.

אין דער שאריגראדער קלויז האבן געדאוונט געמישט יידן מכל המינים. ס'איז באקאנט געווען, אז יעדן „שמחת תורה" פלעגן דארט אויסברעכן מחלוקתן וועגן כיבודים פון „אתה הראית", הקפות און עליות, און דאס התלהבות פאר כיבודים האט אפט אפילו דערפירט צו פעטש.

פון די מתפללים געדענק איך: חיים (פיניעס) פרענקל, זישרוטשאווער הסיד, א פיינער בעל־תפילה; מאטיע ברעטלער, דער עלטסטער זון פונעם מיליאנער יעקל ברעטלער, מאט ע פעיה מלכהם, חסיד, ת"ח און בעל־תפילה, ישראל אייפערמאן, דער שווער פון דר. פישל ראטענשטרייך, דער געווען מיטגליד פון דער סוכנות־לייטונג אין ירושלים; חיים זיסקינד, הירש קרים, זיין איידעם לייב פאסט, זיסיע האפמאן און זיין זון דוד, יעקל סאקאל, א בן תורה און משכיל, דוד גלינערט, ישראל קאנטאר און אנדערע.

אין דער שול „ירושלים" האבן געדאוונט פארשידענע סארטן חסידים און סתם פרומע אנגעזעענע בעלי־בתים און א סך וואס האבן געוואוינט אין דער דאזיקער סביבה. אין וואכנטעג האבן דארט געדאוונט זעקס ביז אכט מניינים, פון פארטאג ביז מיטאג. און צו מנחה־מעריב פלעגן קומען מאסן יתומים זאגן קדיש. שבת נאכמיטאג פלעגט מען לערנען א בלאט גמרא אדער מדרש און אפט פלעגן דארט אויפטרעטן מגידים און דרשנים, געסט פון דרויסן, און אויך די ציוניסטן פלעגן דא אפהאלטן זייערע פארזאמ־לונגען אויף וועלכע ס'פלעגן אויפטרעטן פרומע רעדנער, וואס האבן אויפ־געקלערט דעם ציוניסטישן און נאציאנאלן געדאנק און געווירצט זייערע רעדעס מיט כל מיני פסוקים,מדרשים און דברי חז"ל. פון די דארטיקע מתפללים געדענק איך: יעקל ביידאף, פרנס פון דער קהילה און געמיינדע־ראט, א פייערדיקער וויזשניצער חסיד, פלעגט אויך פארן קיין זשידיטשאוו, אן אנגעזעענער נגיד, דער שווער פון הרב ר' יאסל לאו; דער וויזשניצער רבי און זשידיטשאווער רבי, וואס פלעגן קומען אויף שבת קיין קאלאמיי, זענען ביי אים איינגעשטאנען.

ער איז געווען א ייד א פקח, פלינק און שפרודלדיק, א געזעלשאפט־לעכער מענטש. אבער דער זעלביקער חסיד וואס האט פרייטאג־צו־נאכטס געטאנצט פארן רבין אויפן טיש, לויטן וויזשניצער מנהג, איז געווען אייר־נער פון די הויפט־אסימילאנטן, וואס טאנצן „מה יפית" פאר די פוילישע פריצים, איז געווארן א וואַרטזאגער אין נאמען פון די חרדים קעגן די נאציאנאלע יידן און ציוניסטן און פאר די פוילישע אסימילאנטן, באזונ־דערס אין צייט פון וואלן צום עסטרייכישן פארלאמענט, צום גאליציש־סיים און צו דער געמיינדע. (פונקט אזוי האט זיך אויך נוהג געווען ר' אהרן כהן, דער פרנס פון דער קהילה, א וויזשניצער חסיד, א נגיד, אן

אויסגעפּוצטער, כאָטש ביידע האָבן נישט געקאָנט און נישט גערעדט קיין ווּאָרט פּוילישׁ...). זיינע צוויי זין, איציע ביידאַף און לייבוש (אַן אייידעם פון שמואל האַראָוויץ); יעקל ברעטלער, אַ מולטי־מיליאָנער, פרום אָבער נישט געווען קיין חסיד, זיינע צוויי זין: יונה און מענדל; זיינע דריי אייידעמס: משה זיידמאַן, משה בריער און נתן באַראַן; מאָטל בריער, מלך צוויבל, שמשון קוניץ, מאָטל קראַמער, שאול וויסמאַן און זיין אייידעם מאָטל פריש, אבא האַמער, א. סלאָפקאָוויצער, אַן אייידעם פון משה זיידמאַן, אַ ת"ח און משכיל און ירא שמים, געקליידט געווען מאָדערן, אַ ציוניסט; א. קריסטיאַמפּאָליער, אַן אייידעם פון משה בריער, אַ בראָדער, אַ ת"ח און אַ משכיל, אַ יחסן, אַ ירא שמים, אָנגעטאָן מאָדערן; משה ראָהאַטין, אַ זון פונעם רב אבד"ק זלאָטשעוו און אַן אייידעם פון משה בריער, אַ בן תורה און בעל השכלה, אַן אַקטיוויסט ציוניסט און אַ גוטער רעדנער; ישראל חיים העניש, אַ לערער פון תנ"ך און דיקדוק, פון הויכער מדרגה (אַ פעטער פון דעם שרייבער און זשורנאַליסט מאיר העניש אין תל אביב); משה פעלדמאַן און זיינע זין חיים און לייבוש; חיים לאַקס, גדליה ביטער און זיינע זין, איציע העכט און זיין זון שמואל, יידל שטאַל, שלמה אשכנזי, אלתר ראָט, וואָלף פּאַקטאָר, יהודה הערש גלינער און זיינע זין, אברהם איציע סוכער, איציע העגער, אברהם אליה ראָמלער און אַנדערע.

אויך הרב ר' יעקב תאומים און הרב ר' גדליה שמעלקיש פלעגן דאָרט דאָוונען אינדערוואָכן, אין די טעג פון קריאת התורה און ראש חודש.

אין אַלטן בית המדרש זענען געווען אַ סך מתפּללים, לרוב סתם פרומע און נישט קיין חסידים און אין די שבתים נאָכמיטאָג פלעגט דער מגיד ר' יצחק וועבער ז"ל דרשענען פאַר אַ גרויסן עולם.

דאָרט האָבן געדאָוונט דער דיין ר' משה יהושע ז"ל, דער אַזוי גערופענער „ראש ישיבה" ווי אויך זיינע זין ר' אלתר און ר' חיים. פון די איבעריקע מתפּללים געדענק איך: יידל קרעבס, דער הויפּט־גבאי, דער גביר שאול קנעפּער, זיין זון אַלטער קנעפּער, אַ מחותן פונעם רב ר' גדליה שמעלקיש ז"ל, זיין אייידעם ל. מאַנדעל, אַ ת"ח און ירא שמים, דוד וויזעל־בערג, קאָפּל בעכער און זיינע זין, יונתן וויעליטשקער און זיין זון, שלמה וויסבאַך, משה איוואַניער און זיין זון זינדל און אַנדערע.

אין אַלטן בית המדרש איז שבת פרשת יתרו פונעם יאָר תרס"ח אויסגעבראָכן אַ גרויסע שריפה און ס'זענען פאַרברענט געוואָרן 11 ספרי תורה. אין שטאָט האָט געהערשט אַ גרויסער טרויער און די רבנים האָבן גוזר געווען אַ תענית ציבור און קובר געווען די רעשטן אויפ'ן בית הקברות.

אין נייעם בית המדרש האָבן געדאָוונט אַ סך בעלי־בתים. ס'איז מענלעך אַז איך בין מיך טועה מיטן אָרט, וואו דער מגיד ר' יצחק וועבער האָט געדרשנט און אַז ער פלעגט דרשענען אין נייעם בית המדרש, וואָס איז געווען לעבן בנין פונעם אַלטן.

אין ביידע פלעצט מען א סך לערנען גמרא, מדרש, עין־יעקב און אפילו חומש מיט רש"י.

די הויפט־מתפללים אין דער סיקסער שול זענען געווען: איסר קרים, וויצע־פרעזידענט פון דער קהילה, זייער פרום, א נגיד, א חסיד פונעם רב ר' הילל ל"ש און שפעטער אויך פונעם רב ר' גדליה שמעלקיש (איך געדענק אז ביים הספד אויף זיין לוויה האָט דער רב ר' גדליה שמעלקיש מיט א ביטער געווײַן געזאָגט אויפן נפטר, אז ער איז געווען „א הילקער ייד"); זיין זון לייבוש קרים, זיין איידעם י. זשענירער, זיין איידעם יהודה בער זיידמאַן, פון די הויפט אַטעניער חסידים, וואָס איז שפעטער אַריבער אין דער אַטעניער קלויז, ר' שמואל שופט, א. שוים, מיכל האַמער, די קינדער פונעם רב ר' הילל ל"ש, ר' ברוך בענדיט, ר' זלמן מיט זייערע זין. א סך יאָרן נאָך דער פטירה פונעם רב ר' הילל האָט נאָך זיין גייסט געשוועבט איבערן דאָזיקן בית המדרש, אָבער די חסידים און באַזונדערס די ווײַשניצער חסידים, האָבן זיך צו זיי באַצויגן מיט ביטול.

אין דער „תלמוד תורה"־שול האָבן געדאַוונט פאַרשידענע מענטשן, מיטגלידער פון דער „תלמוד תורה" (זע ווייטער) און די איינוואוינער פון דער דאָזיקער סביבה, אין דער שפּיץ מיט תמר שוחט, א זון פון אהרן שוחט. ער איז געווען א מין נזיר און הילקער, א שווייגער כמעט און שבת פלעגט ער רעדן נאָר לשון קודש (מ'דערציילט, אז ער פלעגט צום ווייב זאָגן: „תני לי חלב יושב", דאָס הייסט „געזעצטע מילך", (זויערמילך), און יעדן פרייטאָג פלעגט ער גיין פון געשעפט צו געשעפט צו פאַרקויפן צונויפקלייבן נדבות פאַר פאַרבאַרגענע אָרעמלייט.

זיין פאָטער ר' אהרן שוחט איז געווען דער גרינדער און דער פאָרשטייער פון דער „תלמוד־תורה", א גרוים חדר פאַר הונדערטער אָרעמע תלמידים, און האָט זיך מיט איר אָפּגענעבן ביז זיין טיפן עלטער.

אין דער קאַמיאָנקער שול, אויף דער קאַמיאָנקער גאַס, לעבן גאַנץ אַלטן בית־עלמין, האָבן געדאַוונט די איינוואוינער פון דער סביבה, צווישן זיי אויך פאַרשידענע חסידים. איך געדענק נאָר אייניקע פון זיי: אַלטער טייבער און זיין זון שמעון טייבער, א באַזיצער פון א בארימטער העברע־אישער דרוקעריי, הירש ראַט, דער אויסגעצייכנטער מלמד (זע ווייטער), משה טינדל, יעקל טינדל, הירש לייב ראַט, זיינע זין שמעון און משה, יונה זאָגער, א באַזיצער פון א טליתים־פאַבריק, יונה היבנער. אין דעם הויז איז געווען דאָס בעסטע חדר פון יענער צייט, פונעם מלמד ר' הירש ראַט.

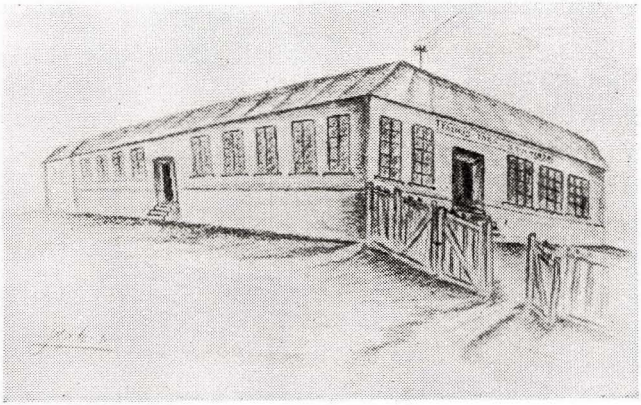
אין דער שול פון די ציונים „בית ישראל" האָבן געדאַוונט די אָנפירער פון דער באַוועגונג און א סך מיטגלידער. איך דערמאָן מיך אין אייניקע פון זיי: יהושע פאַדענהעכט, דער פאָרזיצער פון דער שול און פון קלוב „בית ישראל", דער מאַטריקנפירער, א ת"ח, משכיל, פרום, א הייסער ציוניסט; לייבל טויביש, דער זון פונעם אבד"ק אַטעניע, ת"ח, משכיל,

די הילצערנע שול
אין יאַבלאָנאָוו

די הילצערנע שול
אין פעטשיניזשין

די תלמוד תורה

א פאלקס־רעדנער און א וואונדערלעכער פאַרטיטשער פונעם ציוניסטישן געדאנק, לייבוש יעגער, ת"ח, משכיל, י. מאיר, דער זיידע פון פראפעסאר פאר ארכעאלאגיע אויף דעם ירושלימער אוניווערסיטעט; א. סלאפקאווי־צער, מאטל בערגער (א פרעידענקער און דאך האט ער קיינמאל נישט פאר־פעלט צו קומען דאוונען אין שבתים און ימים טובים), מאיר העניש, אביגדור חיים שטערנבערג, באקאנטער בעל־תפילה, משה לאקס, א זון פון חיים לאקס, א ת"ח און גוטער רעדנער, רעדאקטאר פון א ציוניסטיש וואכנבלאט אויף יידיש, אין וועלכן איך האב פאַרעפנטלעכט ארטיקלען אין דער צייט פון די וואלן צום פּארלאמענט.

אין די איבעריקע שולן און „מנינים", אין די גאסן וואס זענען געווען וויט פון צענטער און אין די פּארשטעט, האבן געדאוונט די איינוואוינער פון די דאזיקע קוואַרטאלן, מיינסטנס בעלי־מלאכות און קליינע סוחרים און אביסל חסידים און תלמידי־חכמים. ביים מנין פונעם רב ר' אנטשל (אן איידעם פון הרב ר' היללֿ ל"ש) האבן געדאוונט די איינוואוינער פון דער פּארשטאָט ווערביש און צווישן זיי דער זיידע פון מיין פרוי, ר' הירש וואַגענבערג, א וויזשניצער חסיד, א בן תורה און נדבן, זיין פרוי באַבאַלע איז געווען א כלל־טוערין אין צדקה וג"ח.

אין דער צייט פון מיין יוגנט האָט די קהילה געציילט דריי־טויזנט פאמיליעס, אן ערך צוואַנציק טויזנט נפשות. העכער אכציק פּראָ־צענט פון די קאַלאָמייער יידן זענען געווען רעליגיעז, שומרי מצוות, פון זיי די העלפט חסידים פון פּארשידענע רביים. צוויישן זיי תלמידי־חכמים יראים ושלמים, צוויישן זיי אויך משכילים און א סך פרומע בעלי־בתים. ביי די צען פּראָצענט זענען געווען „מאַדערנע", וואס האבן זיך באַפרייט פון שטריימלעך און אָנגעטאָן שבת און ימים טובים צילינדערס, האבן גע־שיקט זייערע קינדער אין גימנאזיע און חתונה געמאכט זייערע טעכטער מיט דאקטוירים, וואס זענען געווען פרייזיניק, וויט פון דער יידישער טרא־דיציע, אבער זיי אליין זענען נאך געווען רעליגיעז. און בלויז וויניקער פון צען פּראָצענט, דער עיקר די פאך־אינטעליגענץ, אדוואקאטן, דאקטוירים, מלוכה־באמטע, לערער, ווי אויך אייניקע עשירים, סוחרים און פאברי־קאנטן, פלענן מחלל שבת זיין און קומען אין שול אריין נאר אין די ימים נוראים.

און דאך זענען זיי געשטאנען אין דער שפיץ פון דער קהילה און זיי האבן בעיקר רעפרעזענטירט די יידישע עדה אין מוניציפאלן געמיינדע־ראט, ווי דער שטייגער איז דעמאלט געווען אין גאליציע, און דער רוב פון די רעליגיעזע האבן זיך באגנוגנט מיט פאַרזאַרגן זייערע הצטרכותן אין ענינים פון שחיטה, מקוות און אזוי ווייטער.

אלע געשפעטן זענען געלענן אין יידישע הענט און אין שבתים און ימים טובים איז קיין אייניציק געשעפט נישט געווען אפן, א חוץ 3 אפטייקן,

וואָס צוויי פון זיי זענען געווען קריסטלעכע. אפילו פון די נישט־רעליגיעזע סוחרים האָט קיין אינציקער נישט געוואָגט צו עפענען זיין געשעפט אום שבת, און ס'איז אויך נישט כדאי געווען, ווייל שבת זענען קיין קונים נישט געווען, ווארום אפילו די גויים האָבן געוואוסט, אז שבת איז אלץ געשלאָסן. אז מאָקס פעלדמאַן, דער יינגסטער זון פון משה פעלדמאַן, האָט שבת נעעפנט זיין דראָגעריע, מיטן אויסרייד, אז זי אונטערלויגט די פאָר־שריפטן פון אַפטייק, איז די שטאָט געגאַנגען אויף רעדער.

דער כאַראַקטער פון דער קהילה איז געווען א פרומער. איך וויים נישט ווי אַזוי קאָלאָמיי האָט אויסגעזען אין די צוואַנציקער און דרייסיקער יאָרן, ווייל אין יענע יאָרן האָב איך געוואוינט אין ווין און ס'איז איבערגע־ריסן געוואָרן די פאַרבינדונג צווישן מיר און מיין היים־שטאָט.

די בעסטע בעלי תפילה פון אונדזער קהילה

די שולן, קלויזן, בתי־מדרשים, די „שולעכן" און די פילע מניינים זענען תמיד פול געווען מיט מתפללים און אין זיי פלעגן אין די שבתים און ימים טובים דאָווענען „בעלי־תפילה", בעלי מנגנים, חסידישע און פאָלקסטימלעכע שליחי־ציבור שלא על מנת לקבל פרס.

אין דער גרויסער שול זענען די חזנים געווען באַצאָלטע, אָבער זיי זע־נען קיינמאָל נישט געווען פון די בעסטע, ווייל דער לוין איז געווען א קלייניער. נאָר אָפטמאָל זענען געקומען פון דרויסן באַרימטע חזנים אויף איין אָדער צוויי שבתים און זענען אויפגעטראָטן אין דער גרויסער שול. פון מיין קינדהייט געדענק איך: ברוך שאָר, זיידל ראָוונער, יעקל אָדע־סער; יאָסעלע ראָזענבלאַט איז אויפגעטראָטן אין דער טשאָרטקאָווער קלויז, זייענדיק נאָך א בחור פון 18 יאָר און זיין פאָטער האָט אים באַגלייט אין זינגען אלם משורר...

פון די בעלי־תפילה געדענק איך די אויסגערופענע פון זיי: נוסח זשי־דיטשאָוו: ר' מאיר פראַנצויז, וואָס איז געווען דער בעסטער פון זיי; ר' הירש וואָלף עטינגער; ר' חיים פרענקל; ר' משה באָכניער; ר' איציקל שייקעס־פרידפערטיג; ר' דוד האָקער; פייוויש הנאמן. ס'זענען זיכער נע־ווען נאָך אַנדערע, וואָס איך האָב נישט געקענט אָדער אָן וועלכע איך קאָן מיך נישט דערמאָנען. אויפן סאָדיגורער נוסח: מיין פאָטער ר' שמעון ראָט ז"ל, א טשאָרטקאָווער חסיד, איז געווען א בעל־מנגן, געהאָט א זייער אָנגענעמע שטימע, געווען א גוטער בעל־נוסח. אין משך פון 45 יאָר האָט ער געדאָוונט אין די שבתים, ימים טובים און ימים נוראים אלם בעל־מוסף און נעילה אין דער קלויז פון די טשאָרטקאָווער חסידים און דערנאָך אין דער שול אַ. נ. ר' איציקל און פלעגט פאָרשאָפן עונג און נחת פאָר אלע

זיינע צוהערער. מוצאי יום כיפור פלעגן די פאַרשטייער פון דער שול קומען אהיים צו מיין פאַטער, כדי אים אויפצודריקן דאנק און אַנערקענונג און דאן צוזאמען צו פאַרברענגען מיט טאַנץ און געזאנג. דער מגיד ר' יצחק וועבער ז"ל איז געווען א וואונדערבאַרער בעל־תפילה, ער האָט פאַרפאַסט ניגונים, וועלכע זענען געזונגען געוואָרן אויך פון אַנדערע בעלי־תפילה; זיין תלמיד און פאַרערער ר' משה צוקערמאַן; ר' מאָטל שער; ר' מאיר העלער; ר' אברהם שמואל העלער; ר' זרח גרייף; ר' דוד קראַמער; ר' ראובן אַסטערזעצער.

נוסח וויזשניץ־אַטענים: ר' אפרים מאיר מנשהם (סוכער); ר' וואַווייק ראַזענקראַנץ; ר' ליבער שאַלער; ר' משה פידווייסאַקער. אַלע האָבן געזונגען זייערע תפילות מיט חסידישע ניגונים וואָס זיי האָבן איבערגענומען פון די באַרימטע חזנים אין די רבישע הויפן. אויף דעם געביט זענען נישט געווען קיין אָפּגעזונדערטע און געטיילטע, אַלע האָבן געגאַסן פון אַלע חסידישע ניגונים און פאַרשפרייט אַלע זייערע ניגונים. אין די קלויזן זענען געווען זינגערס, וואָס פלעגן פאָרן צום רבין און זיך דאָרט אויסגעלערנט ניגונים פון געהער, צווישן זיי אויך אַזעלכע וואָס האָבן איבערגעשריבן די נאָטן און געבראַכט אין שטאָט דעם נייעם ניגון, וואָס האָט זיך באַלד פאַרשפרייט אין אַלע קלויזן דורך די בעלי־תפילה. איך געדענק, אז אין דער וויזשניץ־אַטענער קלויז איז געווען א הייסער חסיד, זייער מוזיקאַליש, כאָטש ער האָט געהאַט א שוואַכע שטימע, ער האָט געהייסן ר' אברהם מאיר בערישיס און ער פלעגט צווי מאָל אין חודש פאָרן אויף שבת קיין אַטענים צום רבין. דאָרט איז געווען א באַרימטער חזן, וואָס האָט פאַרפאַסט חסידישע זמירות, ער האָט געהייסן ר' ישראל שטיינפערס. ר' ישראל איז געבוירן געוואָרן אין יאָר תרי"ב־1852 אין בערדיטשעוו. ער איז געווען — צוזאמען מיט אברהם גאָלדפאַדען — א משורר ביי ר' יוחנן הקטן אין דער בערדיטשעווער כאָר־שול. ער איז געווען חזן אין הויף פונעם סאדיגערער רבין, דאן אין הויף פונעם רבי ר' שמואל אבא האגער זצ"ל פון האָראַדענקע, און צום סוף, א סך יאָרן אין אַטענים. פונעם יאָר 1914 ביז 1930 איז ער געווען אין אַמעריקע און זיך דאן אומגעקערט קיין סטאניסלאַוו, וואו ס'האָט געוואוינט דער אַטעניער רבי נאָך דער ערשטער וועלטמלחמה.

זיינע ניגונים און זמירות פלעגן זינגען טויזנטער חסידים אין גאַנץ מזרח־גאַליציע. ר' אברהם מאיר בעריש'ס פלעגט יעדעסמאָל ברענגען דעם נייעם ניגון און אים פאָרזינגען פאר אַנדערע בעלי־תפילה און אזוי האָבן זיי זיך פאַרשפרייט אין אַלע קלויזן און שולן; נישט נאָר בשעת דער תפילה, נאָר אויך אין די פרייטאָג־צו נאכטסן, ימים טובים און ביי יעדער שמחת־מצווה פלעגט מען זינגען די פאַרשידענע חסידישע ניגונים.

למדנים, תלמידי־חכמים און משכילים אין קאָלאָמיי

בדרך כלל קאָן מען נישט זאָגן אַז קאָלאָמיי איז געווען א שטאָט פון לויטער תלמידי־חכמים און משכילים ווי למשל בראָד, טאַרנאָפּאָל אָדער בוטשאַטש. לרוב זענען אירע איינוואוינער געווען בעלי־בתים, וואָס האָבן קוים געקענט חומש מיט רש"י, א פּרק משניות, עין־יעקב, און אזא איי־נעם האָט מען אין יענער צייט נישט באַצייכנט ווי א „בר־אורין". אויך צווישן די חסידים זענען געווען פּשוטע פּאָלקס־מענטשן, ערלעכע, אָבער נישט קיין בני־תורה. דאָקעגן האָב איך אין מיין יוגנט־צייט געקענט בעל־מלאכות, שניידערס, סטאָליערס, שלאָסערס, בעקערס, שריפטזעצערס, וואָס זענען געווען בני־תורה, בעלי־צדקה ומכניסי־אורחים און זענען געווען גע־אַכטעט אין שטאָט. ס'איז אָבער אויך געווען א צאָל פון למדנים און תלמידי־חכמים און נאָך מער בני־תורה, וואָס האָבן געהאַט א גירסא דינקותא און געלערנט א בלאַט גמרא אין די אָוונטן און שבתים אויך אַלס דערוואַקסענע. פאַרשטייט זיך, אז איך געדענק בלויז איניקע נעמען פון מיין יוגנט־צייט, אָבער אין יעדער תקופה זענען געווען תלמידי־חכמים, בני־תורה און משכילים.

און דאָס זענען די למדנים וואָס איך האָב אין מיין יוגנט געקענט: מורי ורבי ר' דודל תאומים ז"ל, דער איידעם פון הרב ר' יעקב תאומים ז"ל, הראב"ד פון אונדזער קהילה און דער זון פון הרב ר' משה תאומים ז"ל, אבד"ק האָראָדענקע; ר' פישל עטינגער, דער זון פון ר' גרשון, וואָס איז פלעגן די מלמדים ברענגען אין די שבתים די קינדער פאַרהערן; ר' אלתר פינקעל, ר' יאָסעלע בראָדטשינער (וואהל); ר' אברהמלע סאהלער; ר' כאַסקל איציק, וואָס איז אויך געווען א משכיל און הוגה־דעות, ר' חיים דוידלס־האַלבערשטאַם. איך האָב אויך געהערט וועגן דער למדנות פון ר' שלמה ביקל (חלפן), אָבער ער געהערט צו א פריערדיקן דור און איך האָב אים נישט געקענט.

און דאָס זענען די תלמידי־חכמים וואָס איך האָב געקענט אין מיין יוגנט: ר' משהלע אייבענשטיין, אן אייניקל פונעם זשידיטשאָווער רבי; ר' איתמר שוחט, ר' משולם פריעד, ר' מיכל בראָווער, א זשידיטשאָווער חסיד, האָט מחבר געווען ספרים וועגן די זשידיטשאָווער צדיקים, א משכיל, דער פאָטער פון דעם גלעלערנטן געאָגראָף און באַקאַנטן שריפטשטעלער דר. א. י. בראָווער אין ירושלים און פון זיין ברודער, דעם לערער אין חיפה; ר' משה בראַנדעם, א זון פון א רב; ר' משה שטערנהעל (א זון פון ריסי שטערנהעל), ר' אפרים קלאָרמאַן, ר' פייוול פראַנצאָז (א זון פון ר' מאיר), ר' לייבוש אָסטערזעצער, ר' ליבוש האָראָוויץ (אויך א וועלטלך געביל־דעטער), ר' משה לאַנדוי, ר' פישל שאַרף, ר' אברהם סופר, זיין זון ר' בערל סופר (אן אויסגעצייכענטער תלמיד און די רעכטע האַנט פון הרב ר'

יעקב תאומים ז"ל), ר' ליפא העלער, ר' לייבל מאנדעל (אן איידעם פון ר' שאול קנעפפער), ר' לייב אייפערמאן, ר' מרדכי נוסבוים, ר' הענעך שעכטער, ר' איציע גרינבערג, ר' מענדל דיקמאן, ר' הירש רעכטער, ר' בערל דיס־טענפעלד, ר' שמחה צימעלס, ר' הערשל צימעלס, ר' דוד לייב האָפמאן, ר' אפרים מאיר מנשהם, ר' מרדכי איציע, און, פאַרשטייט זיך, די מלמדים וועגן וועלכע איך וועל מיך באַזונדער אָפּשטעלן אין קומענדיקן קאַפּיטל.

צו די בני־תורה האָבן אויך געהערט: יהודה בער זיידמאן; ר' אברהם שמואל העלער, ר' יהושע פאַדענהעכט (אויך א משכיל), ר' לייבל טויביש (אויך א משכיל), ר' לייביש יענער (אויך א משכיל), ר' בערל באָרטען, ר' י. סלאָפקאָוויצער (אויך א משכיל), ר' א. קריסטיאַמפּאָלער (אויך א משכיל), ר' משה צוקערמאן, ר' פייוויש מענטשל (עמיגרירט קיין אַמעריקע), ר' משה ראָהאָטין (אויך א משכיל), ר' ראובן אָסטערזעצער, א זון פון לייבוש און אן איידעם פון ר' אלתר פינקעל; זיין זון איז געווען דער געלערנטער דר. ישראל אָסטערזעצער, וואָס איז געווען א לעקטאָר פון אינסטיטוט פאַר יידי־שער וויסנשאַפט אין וואַרשע; ר' שלמה אָסטערזעצער, ר' הערשל ראָזענבוים (דער פאָטער פון דר. אליהו ראָזענבוים־מרוז ז"ל, לייטער פון מחלקת החינוך פון דער עיריה תל אביב); ר' איציע זיידמאן, א טרייער תלמיד און פאַרערער פון דעם אויבן דערמאָנטן ר' כאַסקל איציק, ר' דודל כהן (אויך א וועלטלעך געביל־דעטער), א זון פון ר' אהרן כהן, זיין ברודער אליעזר; ר' זעליג שארף; ר' שמואל ברעטלער, מיין פאָטער ר' שמעון ראַט ז"ל, ר' יהושע לייב גרין, ר' מאָטיע פּעיה מלכהם, ר' אפרים קאָפּלס, ר' יאָסל מעלצער, די זין פון ר' איציק לייב גאָלדשטיין: מאָטעלע, בערעלע, ישראל און יאָסל, אלע אויך משכילים; ר' איציע ביקל (אן אייניקל פון ר' שלמה ביקל), ר' אנטשל וואַגענבערג, ר' לייבוש קריס, דר. זרח רויכ־ווערגער, ר' קלמן ווייז (אויך א משכיל).

כאַראַקטעריסיטיש פאַר דער באַציאונג פון דער שטאָטישער באַפעל־קערונג צו די רבנים און ת"ח איז דער פאַקט, וואָס די צוויי ערשטע דע־פוטאַטן צום עסטרייכישן פּאַרלאַמענט, וואָס זענען געוויילט געוואָרן אין קאָלאָמיי, זענען נישט נאָר געווען יידן, נאָר אויך רבנים: הרב הגאון ר' שמעון סופר ז"ל, אבד"ק קראָקע (דער זון פונעם גאון דעם „חתם סופר" ז"ל), הרב דר. יוסף שמואל בלאָך ז"ל, רב אין ווין און רעדאַקטאָר פון דער ווינער צייטונג „עסטרייכישע וואָכענשריפט". אויך אין יאָר 1907 האָבן די ציוניסטן אויפגעשטעלט די קאַנדידאַטור פון דר. יהושע טהאָן, רב אין קראָקע.

אפילו די חסידים, וואָס האָבן מער פאַרגעסוינגן דאָס חסידישע דבקות ווי למדנות, וואָס אין זייערע אויגן איז די מדרגה פון דעם רבין, דעם צדיק, געווען א טויזנט מאָל העכערע פון א רב אב"ד, אפילו ווען ער איז א רשכבה"ג, האָבן זיך באַרימט, אז זייער רבי איז א גדול בתורה, און אן

א ספק זענען די רביים: ר' ישראל פון טשאָרטקאָוו, ר' ישראל פון ווישניץ און זיין ברודער דער רבי פון אטיניע, דער רבי־רב פון זשידיטשאָוו ר' משולם פון זיעלין־נאדוואָרנע — געווען גרויסע לומדים בנגלה ובנסתר און זענען אויך פון די רבנים געהאלטן געוואָרן פאר גדולי התורה.

אין די שולן און קלויזן האָט מען אָפּגענעבן גרויס כבוד פאר תלמידי־חכמים, וויל גרויס איז געווען כבוד התורה אין אונדזער קהילה.

מלמדים און חדרים אין קאָלאָמיי

אין דער צייט פון מיין קינדהייט און יוגנט האָבן — לכל הפחות — נייניציק פּראָצענט פון די יידישע קינדער אין שטאָט געלערנט אין חדר, פון זיי די מיינסטע דעם גאַנצן טאָג, באַזונדערס אין די ווינטער־אָוונטן. בלויז א דריטל פון זיי האָבן פאַרמיטאָג געלערנט אין דער מלוכהשער פּאָלקס־שולע און נאָכמיטאָג אין חדר. אָן ערך צוואַנציק פּראָצענט פון דער יוגנט, אין עלטער פון 10-18 יאָר האָט געלערנט אין גימנאַזיע און אייניקע פּראָצענט האָבן ממשיך געווען דאָס לערנען ביזן 14טן יאָר אין דער „בירגער־שולע". די איבעריקע האָבן געלערנט אין חדר און די בחורים אין די קלויזן.

די אויסגערופענע מלמדים וואָס איך געדענק פון מיינע קינדער־ און יוגנט־יאָרן זענען געווען: פאַר דרדקי־קינדער: ר' לייבוש, ר' כאסקל, ר' יעקל קרעפּס. אין די דאָזיקע חדרים האָבן געלערנט דרדקי־קינדער פון דריי ביז זעקס יאָר עברי, תפילה און חומש. דערגרייכנדיק דאָס זעקסטע אָדער זיבעטע יאָר, פלעגן זיי איבערגיין צו גמרא־מלמדים. און אָט זענען די שטאָפּלען פון די בעסטע מלמדים פון יענער צייט:

ר' הירש ראָט, וואָס זיין חדר אויף דער קאַמיאָנקער גאַס לעבן דער שול מיטן זעלביקן נאָמען איז געווען דאָס בעסטע אין סידורים און לערן־מעטאָדן; ר' משה אלטשטעטער; ר' שמואל הירש; ר' וואָוויק ראָזענקראַנץ; ר' שלמה מרדכי; ר' יאָסי קאָפּלער, דער אזוי גערופענער „ביטשוטשער מלמד"; ר' לייבוש האָראָדענקער; ר' חיים פלאָך; ר' יאָסעלע בראָטשינער־וואָהל; ר' אברהמעלע סאָהלער; ר' מ. קאָהן, גערופן „דער קאָלישער מלמד", מ'האָט אים גהאלטן פאר א „מאָדערנעם", ער האָט מיינסטנס געלערנט נ"ך און דיקדוק; אזוי אויך ר' ישראל חיים העניש (דער פעטער און לערער פון ר' מאיר העניש, דער שרייבער און זשורנאַליסט אין תל אביב).

דער לערער ז. פישבאָך, מ'האָט אים גערופן „דער כאָראָסטקאָווער מלמד", איז געווען לערער פון העברעאיש און תנ"ך אין דער בארָאָן הירש־שולע און געלערנט א „מאָדערן" העברעאיש אויף קורסן פאר דערוואקסענע. ביים חכם־הכולל און הונגה דעות, דער למדן ר' כאסקל איציק האָבן נאָר געלערנט עטלעכע דערוואקסענע בחורים. די פרומע האָבן אים חושד געווען אין אפיקורסות און די ווישניצער און באָיאָנער חסידים

האָבן אים ביטער געדודפט. איך געדענק : ער איז נפטר געוואָרן אין שבועות און דער מגיד ר׳ יצחק וועבער האָט זיך באַטייליקט אין דער לוויה, און צוריקקומענדיק איז אים אַנטקעגנגענאַנגען ר׳ לייבוש אָסטערזעצער (וואָס איז נישט געווען קיין חסיד) און האָט אים געמאַכט ביטערע פאָרווארפן, וואָס ער האָט אָפּגעגעבן כבוד אַן „אַפּיקורס וואָס האָט —כלומרשט — געבראַכט אַ סך מענטשן צו זינד".

ביי זעקס פון די אויסגערעכנטע מלמדים האָב איך געלערנט פון מיין פערטן יאָר ביז צו מיין בר מצווה. און דאַן בין איך אַריבער לערנען — בלויז אין די אָוונטן — צו ר׳ דודל תאומים, ביים מגיד ר׳ יצחק וועבער, הרב ר׳ יעקב תאומים און ביים דיין ר׳ יהושע העשל זילבער.

ס׳זענען געווען נאָך אייניקע גוטע מלמדים אין דער תלמוד־תורה, וואו ס׳האָבן געלערנט אַן ערך דריי הונדערט אָרעמע קינדער און יינגלעך. אָבער ס׳זענען אויך געווען אייניקע וואָס זייער חדר — פון מיטלמעסיקן ראַנג — איז געווען מאַנגלהאַפט בבחינת מעטאָדן, אויפֿאַרדענונגען, בעל־פערם, און די טאַטעס פלעגן יעדעס מאָל בייטן דאָס חדר.

חסידות אין קאָלאָמיי

אין אונדזער שטאָט איז נישט געווען קיין חסידישער רבי, וואָס זיינע אָנהענגער זאָלן צו אים שטראָמען פון אַנדערע קהילות. אָבער ס׳האָבן זיך אין משך פון דער צייט דאָרט באַזעצט דריי רביים, וואָס זייער השפּעה אין דער שטאָט איז געווען אַ נישטיקע . אַ חוץ דער קליינער צאָל פון זייערע אָר־טיקע אָנהענגער איז פון דרויסן קיינער צו זיי נישט געקומען,

איינער איז געווען דער סאָהלער רבי, וואָס האָט זיך אַריבערגעצויגן פון סאָהל קיין קאָלאָמיי. ער איז געווען אַ למדן און מקובל, אַ בעל הדרת־פּנים, אַ בעל נוסח אין דער תפילה און אַ זמירות־זינגער, באַליבט ביי יעדן. ער האָט זיך מער אָפּגעגעבן מיט לערנען ווי מיט מקוואות און דבקות, ער האָט נישט מאריך געווען אין תפילות און אין אָפּריכטן „טישן".

זיינע וויניקע פריינד און חסידים, וואָס האָבן ביי אים געדאַוונט, האָבן געזאָרגט פאַר זיין בצימצומדיקער פּרנסה. אויך פרויען פלעגן צו אים קומען מיט פּדיונות. מיר האָבן געוואויינט אין שכנות און אָפטמאָל פלעג איך, אין די פּריוטאָג־צו־נאַכטסן, אַרייגקומען צו אים דאַוונען. צוויי מאָל בין איך אויך געווען ביי אים ביים סדר־אָפּריכטן, וואָס פלעגט זיך ביי אים פאַרציען ביזן העלן טאָג אַריין, זינגענדיק זמירות. אַ סך זענען ווי איך, געקומען בייוואויינען זיין סדר, נאָכדעם ווי דער סדר ביי זיך אין דער היים האָט זיך געהאַט פאַרענדיקט. זיין עלטערער ברודער איז געווען רבי אין טיסמעניץ און זיי האָבן זיך צווישן זיך משדך געווען : די טאָכ־טער פונעם סאָהלער האָט התונה געהאַט מיטן זון פון טיסמעניצער.

דער צווייטער איז געווען דער יאָסער רבי, אלט און שוואַך, כמעט א סגי־נהור, האָט ער זיך אויף דער עלטער אריבערגעצויגן פון רומעניע קיין קאָלאָמיי. נאָר א קליינע צאָל האָט ביי אים נעדאָווענט און ער האָט זיך שווער מפרנס געווען. דער דריטער איז געווען דער רבי־„בחור". ער איז געווען אן איניקל פונעם צדיק ר׳ מרדכילע נאָדווערנער. נאָך אלם יונגער בחור, א יתום פון א יאָר זיבעצן, פלעגט ער קומען אויף שבת אין אונדזער שטאָט און איז איינגעשטאַנען ביי ר׳ לייב זעגעניי״ך, א חסיד פון הצדיק ר׳ מרדכילע, און ער פלעגט אָפּריכטן „טיש" לויטן רבישן שטייגער. אין מיין קינדהייט בין איך צווי מאָל געווען ביי אזא „טיש" און איך האָב געשמייכלט. נאָך א געווויסער צייט, אז ער האָט חתונה געהאַט, האָט ער זיך באַזעצט אין אונ־ דזער שטאָט און קאָנצענטרירט ארום זיך אָנהענגער פון „עמך". אָבער זיין התנהגות, זיינע רייד און זיין אויפטרעטן אין דער עפנטלעכקייט האָבן וויי־ ניק כבוד פאַרשאפט זיין רבישקייט. די אויסגעשפּראָכענע חסידים פון אלע סאָרטן אין אונדזער שטאָט זענען קענן אים געווען און אים אפילו פאַר־ אכטעט. איך האָב אים שפּעטער, וועו ער האָט שוין געוואוינט אויף דער קלעבאַניע־גאָס, געקענט און געוואוסט, אז ער איז נישט עוסק אין תורה און נישט אין דבקות — א חוץ אין ש״י טבילות אין דער מקווה, וואָס אין דעם איז ער געווען א גרויסער מומחה... און אויך אויף דברים־בטלים און וואָלוועלע וויצן מיט לייזיקגייערס. און אפילו פון זיינע „חכמות" בין איך וויניק־וואָס נתפעל געוואָרן, און איך קאָן נישט זיין קיין שותף צו דער פאַרערנג, מיט וועלכער עס באציט זיך צום רבי־„בחור" אונדזער לאַנדסמאַן, דער שרייבער דר. שלמה ביקל אין זיין בוך „א שטאָט מיט יידן". כאָטש וועגן דער גרייטקייט פונעם רבי־„בחור" צו העלפן נויט־ באַדערפטיקע, האָב איך אויך געהערט.

אָבער פון די באַזונדערע אייגנשאפטן וואָס ס׳האָבן געהאַט אַנדערע רביים, און צווישן זיי זיין זיידע ר׳ מרדכילע און זיין פעטער הצדיק ר׳ משולם זשילינער — איז ביי אים נישט געווען קיין שמץ דערפון.

אזוי ארום איז אין קאָלאָמיי נישט געווען קיין געהעריקער „הויף" פון רביים. קאָלאָמיי איז אָבער געווען א שטאָט פון חסידים, וואָס זיינען געווען פאַרבונדן מיט גרויסע רבישע הייף, מיט זייערע אדמו״רים, זין פון הים־ טאַרישע דינאַסטיעס אין דער חסידישע וועלט, און דער עיקר: באָיאָן, טשאָרטקאָוו, ווישניץ, אָטיניע, סאַדיגורע, קאָסאָוו, זשידיטשאָוו, ס׳זענען אויך געווען איינצלנע חסידים וואָס פלעגן פאָרן קיין נאַדווערנע, קיין בעלז, הוסיאַטין, סטרעטין, קאָפּיטשיניץ. די צדיקים פון דער ריזישנער דינאַסטיע, פון דער פאַמיליע פרידמאַן, פון טשאָרטקאָוו, סאַדיגורע, באָיאָן, הוסיאַטין, בוהוש, — פלעגן נישט ארויספאָרן אין ערנעץ, און די חסידים פלעגן פאָרן צו זייער רבין אויף שבתים און ימים טובים און אויף די ימים נוראים.

זיי פלעגן זיך מתיחד זיין מיט זייער רבין אין דער תפילה, ביי די „טישן" און אין געבן פּרישונות אוון קוויטלעך.

דאָקעגן פלעגן די אַנדערע צדיקים קומען איין מאָל אין יאָר, אויף אַ שבת, קיין קאָלאָמיי און אָפּזיצן אַ וואָך, אייניקע אָפּילו צוויי וואָכן. און דעמאָלט פלעגן די חסידים פון קאָלאָמיי און פון דער אַרומיקער סביבה קומען זוכן שוץ אונטער די הייליקע פליגל פון זייער רבין. הונדערטער מענטשן פלעגן זיך שבת שטופּן צו דער גרויסער שול אָדער אין קלויז אַריין, בשעתן דאָוונען פון רבין, וואָס פלעגט אַליין דאָוונען פאַרן עמוד און מאריך זיין ביז צוויי־דריי אַזייגער נאָכמיטאָג , ווי אויך צו די „טישן" פּריי־טאָג־צו־נאַכטס און שבת און אין די וואָכן־טעג האָט מען צו אים געשטראָמט, כדי אים צו זען און זוכה צו זיין צו באַקומען זיין ברכה, אז ס'זאָלן מקוים ווערן די בקשות וואָס שטייען אין קוויטל.

אין משך פון יאָרן זענען אַ סך רביים געקומען אין אונדזער שטאָט און אַלע קינד פלעג איך גיין צו אַלע „טישן", כאָטש מיין פאָטער איז געוען אַ טשאָרטקאָווער חסיד און איך אַליין האָב נישט געהאַט קיין נטיה צו חסידות.

דער צדיק פון קאָפּיטשיניץ, וואָס האָט אין אונדזער שטאָט נישט געהאַט קיין קלויז און אויך נישט קיין סך חסידים, וואָס האָט אָבער געהאַט אַ שם, אַז ער באַווייזט „מופתים", האָט אין אונדזער שטאָט געהאַט אַ באַזוך פון ממש טויזנטער יידן, וואָס זענען צו אים געלאָפן מיט פּרישונות און קוויטלעך. איך געדענק אַז אין זיין אכסניה אין הויז פון זיין חסיד ר' הירש בלאָך, זענען צעבראָכן געוואָרן אַלע שויבן און די מעבל און פאַליציי האָט געמוזט האַלטן אָרדענונג ביים אַריינגאַנג. אַזוי גרוים איז געווען דאָס געדרענג. מיט אַ יאָר שפּעטער, האָבן זייַנע חסידים געדונגען אַ גרויסע דירה מיט אַ זאַל און דער רבי האָט דעמאָלט פאַרבראָכט צוויי וואָכן אין אונדזער שטאָט, אָבער די טויזנטער זענען דאָסמאָל אַראָפּגעפאַלן אויף בלויז הונדערטער.

אַז דער צדיק פון וויזשניץ, ר' ישראל האָגער, פלעגט קומען, פלעגט זיין הויפּט־חסיד, דער נגיד און גוטבאַזיצער ר' איציע ברעטלער, דעם רבין ברענגען אין זיין קאַרעטע, געשפּאַנט מיט אַכט פערד, און ער, ר' איציע ברעטלער, בכבודו ובעצמו איז געווען דער „קוטשער".

פּריי־טאָג־צו־נאַכטס זענען געווען צוויי „טישן". ביים ערשטן האָט דער רבי געזאָגט „שלום עליכם", קידוש און דברי־תורה, געווירצט מיט אומפאַרשטענדלעכע רייד וועגן קבלה און גמטריאות. און די חסידים פלעגן דערלאַנגען אָדער „שטעלן" וויין און דער גבאי, אויב איך בין מיך נישט טועה, אָפּילו דער רבי אַליין, פלעגט אויסרופן אַלע מיט די נעמען. ביים צווייטן „טיש" פלעגט מען זינגען און טאַנצן צוזאַמען, דער רבי מיט די

חסידים, ווי׳ל זייער פאָלקסטימלעך איז געווען דער וויזשניצער רבי און די חסידים האָבן אים נערופן: בעל „אהבת ישראל".

זיין ברודער, דער אָטעניער רבי, אַן איידעם פונעם בוהושער צדיק, פון ריזשינער הויף, איז געווען באַאיינפלוסט פון דער ריזשינער „קעניגלעכער" פירונג, ער איז געווען מעסיקער, צוריקגעצויגענער פון המון. און אויך דער נוסח, דאָס הייסט, דער באַזונדערער מאָטיוו אין דער תפילה איז געווען מער לירייש, שטילער אין פאַרהעלטעניש צום גיכן, כאַפּנדיקן און שרייענ־דיקן נוסח פון זיין וויזשניצער ברודער.

ביידע זענען געווען גרויסע לומדים. אויך זייערע יינגערע ברידער: די רביים פון האָראָדענקא, זאַלישטשיק, סערעט, סטאָראָזשינעץ פלעגן קומען אין אונדזער שטאָט, און כאָטש זיי האָבן נישט געהאַט זייערע באַ־שטימטע אייגענע חסידים, פלעגן די וויזשניצער און אָטעניער חסידים אויך צו זיי קומען, ווי׳ל אָפּ זענען געווען די זין פונעם פריערדיקן וויזשניצער צדיק, ר׳ ברוך זצ״ל, דער זון פונעם גרינדער פון דער דינאַסטיע ר׳ מענ־דעלע זצ״ל, מחבר פון ספר „צמח צדיק", וואָס איז געווען א זון פונעם צדיק ר׳ חיים זצ״ל פון קאָסאָוו, דער מחבר פון ספר „תורת חיים". דער קאָסאָווער רבי פלעגט אויך קומען צו אונדז. ער פלעגט זיך אויפפירן באַ־שיידן, האָט נישט מאריך געווען אין זיין דאַוונען און אין זיינע „טישן". זיינע חסידים זענען נישט געווען קיין סך און זיי האָבן זיך נישט באַנומען צו זייער רבין מיט דער זעלביקער התלהבות און דבקות ווי די וויזשניצער, באַאַנער און אָטעניער חסידים.

צווישן די וויזשניצער און קאָסאָווער חסידים זענען במשך א סך יאָרן געווען סיכסוכים. אַז איינער פון די צוויי רביים האָט באַשטימט א שוחט אָדער פאַר אים אינטערווענירט, האָט אים דער צווייטער געפּלט און דאָס מחלוקת אין שטאָט איז געוואָקסן, און דאָס, נישט נעקוקט דערויף וואָס ביידע זענען, ווי שוין אויבן געזאָגט, געווען אייניקלעך פונעם צדיק ר׳ חיים קאָסאָווער זצ״ל.

די וויזשניצער און אָטעניער חסידים האָבן חוזק געמאַכט פונעם קא־סאָווער רבין, וואָס פלעגט זיך פרי שטעלן דאַוונען און ענדיקן שוין 10 אָדער 11 אַזייגער דאָס שבתדיקע דאַוונען.

דער פאַראַל: „אין זשידיטשאָוו ברענט א העליש פייער" אין דער צייט פון די צדיקים ר׳ צבי (אַן אייניקל פונעם בעל תוספות יום טוב, מח״ס „עטרת צבי", „בית ישראל", „סור מרע ועשה טוב" און „פרי קודש הלולים") און זיין ברודערם זון ר׳ אייזיקל זצ״ל, — האָט געצאַנקט אין דער צייט פון זייערע אייניקלעך, וואָס זענען געווען בלויז עפּינאַנען פון די זיידעם.

דער נוסח, דער מאָטיוו פון די תפילות ביי די יונגע רביים און נאָך מער ביי די אויסגערופענע בעלי־תפילה ווי למשל: ר׳ מאיר פראַנצאָז, ר׳ חיים פרענקעל, ר׳ הירש וואָלף עטינגער, ר׳ פייוויש הנאמן, ר׳ איציקל

שייקעם, ר׳ משה באָכנער און אַנדערע — איז טאָקע געווען א פלאָמיקער, א פּאַרכאָפּנדיקער און דערהויבענער ווי אין דער צייט פון די ערשטע זשי־ דיטשאָווער צדיקים, אָבער די „אייניקלעך" אָלם רביים האָבן נישט געגרייכט צו די קנעכל פון זייערע אָמאָליקע זיידעם, מיט זייער השפּעה אויף די חסידים, און זיי האָבן זיך נישט דערוואָרבן די זעלביקע מאָס פון פּאַר־ ערונג און יראת־הכבוד מצד די חסידים ווי די ערשטע. אז ס׳איז געקומען דער רב פון זשידיטשאָוו, אַדער דער רבי פון דאָלינע, אויף א שבת קיין קאָלאָמיי, פלעגן ביי די „טישן" זיצן בלויז צענדלינגער פון די געטרייע חסידים, און דער רושם אין שטאָט איז נישט געווען אזא ווי בשעתן באזוך פונעם וויזשניצער, אטענייער, קאָפּיטשיניצער, אַדער אפילו פונעם קאָסאָווער.

די נאַדוואָרנער חסידים האָבן נישט געהאַט קיין אייגענע קלויז, ווייל זייער צאָל איז געווען נישט קיין גרויסע און בפרט נאָך דער פּטירה פון זייער רבי, הקדוש ר׳ מרדכילע זצ״ל. אָבער אייניקע פון זיי, וואָס זענען געטריי געווען דעם רבין, זענען געבליבן געטריי אויך זיינע אייניקלעך. אין זייער שפּיץ איז געשטאַנען ר׳ לייב זעגענרייך, א בכבודיקער ייד, א בן־ תורה און געזעלשאַפטלעכער מענטש. אין מיין קינדהייט האָבן מיר גע־ וואוינט אין שכנות מיט אים און יעדעם מאָל, וועו ביי אים איז איינגע־ שטאַנען עפּעס אַן אייניקל פון רבי ר׳ מרדכילע נאַדוואָרנער, פלעג איך שבת אַרייַנגיין צום דאָווענען און צום „טיש".

דער צדיק ר׳ מרדכילע האָט געהאַט אַן איידעם וואָס האָט געהייסן ר׳ משולם. ער איז נישט געווען קיין צווייג פון א רבישער גזע, פון וואָסער ס׳איז „דינאַסטיע", נאָר אָפּגעשטאַמט פון א רבנישער פאַמיליע. אין זיין יוגנט איז ער געווען אַן עילוי און אַן אויסגעצייכנטער תלמיד פונעם גאון ר׳ משולם האָראָוויץ, אבד״ק סטאַניסלאָוו. נאָכדעם ווי ער האָט חתונה גע־ האַט מיט דער טאָכטער פון ר׳ מרדכילע, דעם נאַדוואָרנער רבין, און פּאַר־ בראַכט עטלעכע יאָר אין זיין הויז, האָט ער זיך איינגאַנצן איבערגעגעבן צו „נסתר" און דבקות און תפילות און טבילות און איז אזוי ווייט דערגאַנ־ גען, אז זיין שווער, דער צדיק, וואָס איז געווען באַקאַנט אלם מאריך בתפילות ביז נאָכמיטאָג און וואָס זיין קול התפילה יעדן טאָג האָט געגרייכט אין מרחקים, האָט אמאָל אויף אים געזאָגט — ווי ס׳האָבן דערציילט זיינע חסידים — „ער איבערטרעפט מיך אין שנעון"...

ר׳ משולם פלעגט פּאָרן צום אלטן טשאָרטקאָווער רבין, ר׳ דוד משה זצ״ל, דעם זון פונעם ריזשינער רבין. וועו ער האָט געפילט אז ער האָט דער־ גרייכט די מדרגה פון א „צדיק", האָט ער דעם טשאָרטקאָווער רבין געפרעגט, צי ער איז געאייגנט און ראָוי צו נעמען קוויטלעך פון זיינע אָנהענגער, און דער טשאָרטקאָווער רבי האָט אים געגעבן סמיכה דערצו. ער האָט זיך באַזעצט אין קשאַנאָוו לעבען קראָקע און דאָן אין זיעלין און אין נאָך אין אַן אַנדער אָרט, און איז געווען באַקאַנט מיטן נאָמען דער זעלינער

רבי, און ביים המון־עם מיטן נאָמען „דער רבי קוויטשער", ווייל נישט גע־קוקט אויף די סיגופים און תעניתים פון דעם דאָזיקן מאָגערן און קליין־געוויקסיקן מענטש, פלעגן זיינע קולות און געשרייען בשעתן דאָוונען ממש פאַרטויבן און אויפטרייסלען די צוהערער.

אין מיין קינדהייט בין איך אָנוועזנד געווען ביי זיין דאָוונען אין הויז פון ר' לייב זעגענרייך. ער האָט געדאָוונט ביחידות אין א חדר־מיוחד און נאָר צו קדושה און צום חזרת שליח־ציבור. ס'איז נישט צו באַשרייבן זיינע קולות און געוואָלדן און זיינע משונהדיקע תנועות. ביים „בריך שמיה" איז ער אַרויף אויף א בענקל און פון דאָנען איז ער — ממש — אַרויפגעשפרונגען אויף א באַנק און אַזוי אַהין און צוריק, מיט א האַרצריסנדיק געווײַן און דאָן איז ער גע־פאַלן מיטן פּנים צו דער ערד (אום שבת!!!) און עטלעכע מינוט געווײַנט. נאָכדעם ווי זיינע חסידים האָבן מיטאָג געענדיקט דאָס דאָוונען, האָט ער אין זיין חדר אָנגעהויבן אַליין מיט „ברוך שאמר" און ממשיך געווען ביז אַזיגער זעקס פאַרנאַכט. פילע פאַרבייגייער זענען געבליבן שטיין אין דרויסן און זענען אויפגעציטערט געוואָרן פון זיינע הויכע געשרייען. אין דער צייט ווען די גאַנצע שטאָט איז געזעסן ביי שלש־סעודות, האָט דער רבי קידוש געמאַכט און געגעסן די צווייטע שבתדיקע סעודה און געזונגען „אסדר לסעודתא בצפרא דשבתא". דאָן האָט ער געדאָוונט מנחה, מקיים געווען די דריטע סעודה און ערשט נאָר שפּעט האָט ער געדאָוונט מעריב און געמאַכט הבדלה.

ווי דער מנהג פון די „נאַדוועַרנער" פלעגט ער בלייבן אויך אויף א צווייטן שבת. און אָט האָט דער צופאַל געוואָלט, אז דער דאָזיקער צווייטער שבת זאָל אויספאַלן אויף אן ערב תשעה־באב, א נדחה. מיר זענען אַלע נייגיריק געווען ווי אַזוי וועט זיך דער רבי דאָס מאָל נוהג זיין, ווען ער וועט דאַרפן פאַרפאַסטן און זיך אין דעם דאָזיקן אוונט דאַרפן צוגרייטן צום אבל פון תשעה־באב. צו אונדזער פאַרוואונדערונג האָט ער דאָסמאָל באַ־ווייזן צו פאַרענדיקן דאָס דאָוונען 3 אַזייגער און אַרום זעקס אַזייגער האָט ער האָט שוין געפאַוועט די סעודה פון פאַרפאַסטן. נאָך א ריי פון יאָרן בין איך ביי אים געווען א צווייט מאָל, און אויך דעמאָלט, זייענדיק שוין אַלט און שוואַך, איז נישט אָפּגעשוואַכט געוואָרן זיין געשרייַ און התלהבות.

אז איך האָב אין מיין קינדישער תמימות געפרעגט ר' לייב זעגענרייך, פאַרוואָס דער רבי שפּרינגט און שרייט אַזוי, האָט דער חסיד מיר געענט־פערט: „אָנו, פּרואוו און נעם א ברענענדיקע קוילן אין האַנט אַריין, וועסטו זען אז דו וועסט אויך שרייַען, וויינען און שפּרינגען אַזוי ווי ער. אז דער רבי דאָוונט, זענען זיין גוף און נשמה איינגעהילט אין ברענענדיקן פייער, א פייער־פלאַם, א הייליק פייער, און דעריבער פירט ער זיך אזוי אויף." קיינ־

מאָל וועל איך נישט פאַרגעסן די דאָזיקע דערהויבענע אויפקלערונג פונעם חסיד ר׳ לייב.

אָלם סך־הכל קאָן מען זאָגן אַז קאָלאָמיי איז געווען מער חסידיש ווי אַנדערע נאָענטע שטעט, ווי למשל סטאַניסלאָוו אָדער טשערנאָוויץ. און דאָך האָט אין דער שטאָט נישט געהערשט קיין רעליגיעז־חסידישער פאַנאַטיזם לגבי נישט־רעליגיעזע און אפילו לגבי גאַנץ פרייע. און וואָס ס׳באַטרעפט דער נאַציאָנאַל־ציוניסטישער באַוועגונג, זענען אַ סך פון די פרומע, וואָס זענען געווען אָנגעשטעקט פון דער השכלה־אידייע, געווען — סתם ציוניסטן אָדער מיטגלידער פון „המזרחי" און בלויז אייניקע פאַנאַטיקער פון די וויזשניצער אָדער באָיאַנער חסידים פלעגן אמאָל אויפטרעטן קעגן די ציוניסטן. געדולה, קעגנזייטיקע טאָלעראַנץ האָט געהערשט צווישן ביידע צדדים, די פרומע און דער אינטעליגענץ. עס זענען נישט באַשטאַנען קיין שאַרפע קעגנזאַצן ווי אין מערב־גאַליציע.

דאָס אַלץ איז געווען אין עסטרייכישן קאָלאָמיי פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה. אָבער אין דעם פוילישן קאָלאָמיי פון נאָך דער מלחמה און ביז צום חורבן, האָט זיך די לאָגע געביטן. ווי נאָר ס׳איז געגרינדעט גע־ווארן די „אגודת ישראל", האָבן באַלד אירע אָנפירער און ווארטזאָגער, מיט ר׳ יאָסל לאָו בראש, אָנגעהויבן א העפטיקן קאַמף קעגן די נאַציאָנאַלע און ציוניסטן. פון איין זייט איז געוואָקסן די אגודה באַוועגונג אויף אַלע געביטן פונעם פאָליטישן, און נישט נאָר פונעם רעליזיען לעבן. און פון דער צווייטער זייט איז דערווייל אויסגעוואקסן א נייער דור פון הונדערטער יונגטלעכע, וואָס האָבן געלערנט אין די מלוכהשע עלעמענטאַרע און מיטל־שולן אויפן אָרט פונעם חדר, סטודענטן און אינטעליגענטן, פריי אין דעמ־קען און אין זייערע אויפפירונגען, לרוב באַגייסטערטע ציוניסטן, טייל סאָ־ציאָליסטן, און אַזוי האָט זיך די באַפעלקערונג געשפאָלטן אין צוויי אַנט־קעגנגעזעצטע ריכטונגען, אין צוויי קעגנערישע לאָגערן. די אידיליע, וואָס האָט געהאַט געהערשט אין דער קהילה אין דער צייט פון מיין קינדהייט און יוגנט, איז פאַרשוואונדן, נישט לטובת הדת און נישט לטובת דעם פאָלק.

און אָט איז געקומען די שוידערלעכע קאַטאַסטראָפע און דאָס דייטשע מערדער־פאָלק צוזאַמען מיט זייערע אָרטיקע העלפערס פון די פאָליאַקן און אוקראַינער האָבן נישט געמאַכט קיין אונטערשיד צווישן ביידע לאָגערן. איין און דעם זעלביקן גורל האָבן געטיילט אַלע יידן פון דער שטאָט. און אונדזער טייערע קהילה, די עיר ואם בישראל, איז אָפּגעמעקט געוואָרן פון דער ערד. אַלע אירע טייערע זין זענען כמעט אַלע אויסגעשחטן געוואָרן דורכן נאַצישן שטן המשחית. די ווייניק געבליבענע זענען צעזייט און צע־שפרייט געוואָרן איבער אַלע עקן פון דער וועלט. א סוף איז געקומען צו

דער דאָזיקער טייערער קהילה, ס'איז פון איר נישט איבערגעבליבן מער ווי בלויז ערד און שטויב דורכגעוויקט פון בלוט און אש.

די תלמוד־תורה מיטן נאָמען „תמכון דאוריתא" אין קאַלאַמיי

געגרינדעט אין יאָר תר"כ־1860 אויף דער איניציאַטיוו פון הרה"ג ר' צבי אלימלך פון דינאָוו; אין דער צייט פון מיין קינדהייט איז אין איר שפיץ געשטאַנען ר' אהרן שוחט ז"ל און דעמאָלט איז איר לאָגע געווען א שפלע. די מלמדים האָבן באַקומען א קליינעם שכר און אויך דער איז נישט פינקטלעך געצאָלט געוואָרן. די אויפזיכט איז געווען א מאַנגלהאַפטע. אָבער אין די יאָרן תרס"ד־תרע"ד איז זי רעאָרגאַניזירט געוואָרן און ס'האָבן זיך אין איר געלערנט א דריי הונדערט קינדער ביי גוטע מלמדים און א טייל פון די לימודים האָט מען אויך געווידמעט פאַר וועלטלעכן אונטערריכט. קאַמי־טעט־מיטגלידער פון דער לייטונג זענען געווען: ה"ה אלתר קנעפער, אברהם שמואל העלער, מיכל האַמער, הירש בלאָך, חיים שלום שוחט, יהודה בער זיידמאַן. זיי האָבן דעם בנין רעסטאַווירט און איינגעפירט א רעזשים ווי אין איינע פון די נאָרמאַלע שולן. אויך א בית־הכנסת איז אין דעם זעלביקן הויז געווען, ווי שוין געזאָגט אין א פריערדיקן קאַפיטל.

יידישע דרוקעריין אין קאַלאַמיי

נאָך פאַר צוויי הונדערט יאָר זענען אין קאַלאַמיי געווען יידישע דרו־קעריין, וואו מ'האָט געדרוקט נישט נאָר סידורים און מחזורים, נאָר אויך ספרי תנ"ך, גמרות, ספרי דרוש והשכלה. אין דער צייט פון מיין יוגנט איז דער באַזיצער פון דער גרויסער יידישער דרוקעריי געווען ר' אַלטער טייכער און זיין זון שמעון.

„בית־החולים" „ביקור־חולים" און „בית מחסה לאביונים לעת זקנה"

אין יאָר תרי"ד־1854 זענען געגרינדעט געוואָרן פון ביישטייערונגען 2 פילאַנטראָפישע אינסטיטוציעס: בית־החולים און ביקור־חולים, און אין יאָר תרנ"ח־1898, צום פופציקסטן הערשאפטס־יובל פונעם עסטרייכישן קיי־סער פראַנץ יאָזעף דער ערשטער, איז געגרינדעט געוואָרן דאָס „בית מחסה לעת זקנה" און אין אים אויך א שול. דער גביר ר' יעקב ברעטלער האָט פאַרן בנין מנדב געווען צוואַנציק טויזנט קראַנען און די קהילה האָט די דער־מאַנטע אינשטאַלטן אויסגעהאַלטן פון דער קהלישער קאַסע. אזוי האָט די קאַלאַמייער קהילה אויך אויסגעהאַלטן וויכטיקע פילאַנטראָפישע אינ־סטיטוציעס.

בתי־הקברות אין קאָלאָמיי

דער בית־עלמין פון דער קאָמיאָנקער גאָס איז דער עלטסטער, פון פאָר דריי הונדערט יאָר, און דאָרט ליגן רבנים, אדירי ־ התורה און צדיקים נישט נאָר פון די קאָלאָמייער תושבים אליין, נאָר אויך פון אַנדער־ רע ערטער. אין יאָר תקמ"ג־1783 איז דער דאָזיקער בית־עלמין אָפּגע־ שלאָסן געוואָרן און מ'האָט באַשטימט אַן אַנדער פעלד פאָר אַ בית־הקברות, אין דרום פון דער שטאָט, און ער האָט געדינט אַלס אַ בית־עלמין העבער הונדערט יאָר, און אויך דאָרט ליגן רבנים און צדיקים.

אין יאָר תר"נ־1890 איז אין „ווינצענטאָווקא" באַנייט געוואָרן אַ נייער בית־עלמין. ביי דער צערעמאָניע זענען געווען אָנגעוואַנד גרויסע רבנים פון מזרח־גאַליציע פון יענער צייט: הרה"ג ר' אריה לייבוש הלוי איש הור־ וויץ ז"ל, אבד"ק סטרי און דאַן סטאַנים־לאָוו, בעמ"ס שו"ת „הרי בשמים"; הרה"ג ר' אברהם מנחם שטיינבערג ז"ל, אבד"ק סניטין און שפּעטער בראָד; הרה"ג ר' יהודה לייבוש לאַנדוי ז"ל, אבד"ק סאַדיגורע, בעמ"ס „יד יהודה"; הרה"ג ר' יוסף שמואל' געלערנטער ז"ל, אבד"ק קיטעוו; הרה"ג ר' יעקב תאומים ז"ל ראבד"ק קאָלאָמיי.

נ אָ כ ו ו אָ ר ט

מיין אויפגאָבע איז געווען אויפצולעבן אין זכרון די קהילה בלויז פון איין שטאָנדפונקט: דאָס יידיש־רעליגיעזע קאָלאָמיי. שווער איז מיר אָבער געווען צו דערפילן דאָס אַליין, וואָס איך האָב מיר פאָרגענומען, ווייל אין דעם האַלבן יובל פון יאָרן וואָס איך האָב געוואוינט אין ווין — פונעם יאָר 1914 ביז 1939 — האָבן איך נישט געהאַט קיין שום פאַרבינדונג מיט מיין געבוירן־שטאָט, נאָכדעם ווי אויך מיינע עלטערן האָבן פאַרלאָזט די שטאָט, ביים אויסברוך פון דער מלחמה אין יאָר 1914 און זיך באַזעצט אין גראָס־ וואַרדיין (אַראַדאַ מאַרע). דערפאַר האָב איך געקאָנט דערציילן און באַ־ שרייבן דאָס רעליגיעזע קאָלאָמיי בלויז ביזן סוף תקופה פון פאָר דער ערש־ טער וועלט־מלחמה.

זאָל מיין באַשיידענער צושטייער אין דעם דאָזיקן יזכור־בוך זיין אַ קדיש יתום פאָר דער נשמה־עליה פון דער מאַמע־קהילה, אין וועלכער איך בין דערצויגן געוואָרן, וואו עס ליגן די ביינער פון מיינע זיידעם פון דורות, אַ מן אבל־יחיד און אַ מתיחד־זיין זיך מיטן טרויער און צער פאָר די טייערע אומגעקומענע, וואָס זענען געשטאָרבן על קידוש השם והאומה.

יתגדל ויתקדש שמיה רבא.

אַ רשימה פון ספרים

זואָס זענען געדרוקט געוואָרן אין קאָלאָמיי צווישן די יאָרן 1880-1930

צוזאַמענגעשטעלט פון ביבליאָגראַף א. יערי (ירושלים).

1. אמרי שהם לר' משה בן דן שהם. תר"מ, 1880.
2. משכיל אל דל לר' הלל ליכטענשטיין, חלק א' דפוס שלישי תר"מ, 1880.
3. זכ־ון שארית יוסף לר' יוסף מפוזנא, תרמ"ב, 1882.
4. הגדה של פסח עם פירוש דמשק אליעזר לר' אליעזר שווערד־שארף, תרמ"ג, 1883.
5. מעשה ניסים, ענין עשרת השבטים לר' משה אדרעי, תרמ"ג, 1883.
6. עבודת הגרשוני לר' יהודה גרשון פיקהאָלץ, תרמ"ג, 1883.
7. תיבת גמה לר' יוסף תאומים, בעל פרי מגדים, תרמ"ג, 1883.
8. אבקת רוכל לר' הלל ליכטענשטיין, תרמ"ה, 1885.
9. אור צדיקים לר' אלטר טייכער, תרמ"ו, 1886.
10. יציב פתגם לר' יעקב עמדן, תרמ"ו, 1886.
11. שם עולם, הספר על משה מונטפיורי, לר' יהודה צבי געלבארד, תרמ"ו, 1886.
12. משכיל אל דל לר' הלל ליכטענשטיין, חלק א' דפוס שלישי, תרמ"ז,1887.
13. שמש ומגן, הספר על פטירת יהושע מאיר שפירא אב"ד טשארטקוב, לר' יהודה צבי געלבארד, תרמ"ז, 1887.
14. כח שור, שו"ת לר' יצחק שור, תרמ"ח, 1888.
15. שולחן הטהור המזוקק לר' יוסף פארדו, תרמ"ח, 1888.
16. מילי דחסידותא לר' אברהם דוב אב"ד בוטשאטש, תר"ן, 1890.
17. חדושי הגרשוני לר' יהודה גרשון פיקהאָלץ, תרנ"א, 1891.
18. דברי דוד לר' אברהם דוד אב"ד בוטשאטש, תרנ"ב, 1892.
19. קול יהודה לר' יהודה צבי געלבארד, תרנ"ב, 1892.
20. קונטרס תר"ל לר' אברהם דוד אב"ד בוטשאטש, תרנ"ג, 1893.
21. זכרון ציון או אבן בוחן, ערקלערונגען איבער דעם הייליגן געדאנקען ישוב ארץ ישראל, פון איש יהודי, תרנ"ז, 1897.

22. תעודת היהודים בארבע הארצות ממלכת פולין לר' משה יעקב שווערדשארף, תרנ"ט, 1899.
23. תורת העמים, להכנים את העמים בברית „יראת יה" לר' משה יעקב שווערדשארף, תר"ס, 1900.
24. מיטטהיילונגען דעם ציוניסטישען אגיטאציאָנס־ביורא פיר נאַ־ליציען אונד בוקאָווינא אין קאָלאָמע, תרס"א, 1901.
25. תיקון עולם... לקוטי תקנות הרבנים בארבע הארצות ממלכת פולין לר' משה יעקב שווערדשארף, תרס"א, 1901.
26. מתנת יהודה לר' יהודה גרשון פיקהולץ, תרס"ב, 1902.
27. גאולת יעקב, על מצות כיבוד אב ואם לר' יעקב סופר מסטאַ־ראגינעטץ, תרס"ו, 1906.
28. הוראת דעה, תרע"ב, 1912.
29. זכרון לראשונים, תקנות ומנהגים של תק גמילות חסדים בקאַ־לאמיא לר' חיים צבי תאומים, תרע"ד, 1914.
30. די ערציונג פון יידישן קינד אמאָל און היינט, תרבות־שול, תר"צ, 1930.
31. דער „לולב", עתון התלוי, תרצ"א, 1931.

ישראל איסר זיידמאַן (תּל־אביב)

דריי תקופות

(אַביסל געשיכטע און זכרונות וועגן מיין שטאָט קאָלאָמיי)

וועז איך נעם זיך איצט באַשרייבן מיין היים־שטאָט — וווּרט מיר דאָס האַרץ אָנגעפילט מיט בענקשאַפט, און מיין נשמה וווּרט אָנגעפילט מיט זכרונות, איבערלעבענישן פון מיינע גאָר ערשטע קינדער־יאָרן, פון חדרים און מלמדים, דיינים, רבנים און רביים, פון הויליקע שבתים, ימים טובים און ימים נוראים. מיינע שענסטע יונגע יאָרן האָב איך פאַרבראַכט אין קאָלאָמיי, ביז צום יאָר תרע"ד (1914). אין דעם ביטערן חודש אב, וועז ס'האָט אויס־געבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה — האָב איך פאַרלאָזט די שטאָט, מיט אונדזער גאַנצן הויזגעזינד און מיר האָבן געוואַנדערט פון אָרט צו אָרט און פון איין מדינה אין דער צווייטער. ביים סוף פון דער מלחמה, האָבן מיר זיך אומגעקערט קיין קאָלאָמיי — און איך האָב דאָרטן פאַרבראַכט א פאָר שיינע אינטערעסאַנטע יאָרן, ביז צום יאָר תרפ"ג (1923). אין דעם יאָר בין איך אַוועק קיין ארץ ישראל. נאָכדעם האָב איך צוויי מאָל באַזוכט און געווויילט אין מיין ערשטער אַלטער היים — אין יאָר תרפ"ט (1929) און אין יאָר תרצ"ז (1937).

און היינט, נאָך א פאָר צענדלינג יאָר, וועז איך וויל אויפשטעלן א מצבה פאַר אונדזער טייערער, געליבטער שטאָט, מוז איך איינטיילן איר געשיכטע פון די לעצטע פופציק יאָר פאַרן חורבן אין דריי תקופות, וואָס זענען אין א געוויסער מאָס כאַראַקטעריסטיש אויך פאַר אַנדערע שטעט און שטעטלעך אין מזרח־גאַליציע: א. די ערשטע תקופה פון פאַר דער מלחמה — א צייט פון פעסטקייט און סטאַביליטעט; ב. די צווייטע תקופה הייבט זיך אָן מיט דעם סוף פון דער וועלט־מלחמה; און זי ציט זיך ביז צום יאָר תר"ץ (1930) — א תקופה פון אויפוואַכונג, פון שטורעם און דראַנג אויף דער יידישער גאַס; א תקופה פון גרויסע נאַציאָנאַלע האָפענונגען און פון דראַנג נאָך ציון און ארץ ישראל; ג. און די דריטע תקופה — א תקופה פון אינערלעכער דערשלאָגנקייט און אויסערלעכן שוועלן דרוק; אין דער תקופה זעט מען שוין באַשיינפערלעך די רמזים פון דעם גרויסן אומגליק,

פון דער קאטאסטראָפע, וואָס וועט טרעפן די כנסת ישראל אין מזרח־אייראָפע. אין דער אמתן: מיר האָבן באקומען רמזים פון אויבן, נאָר מיר האָבן פארמאכט די אויגן, און גלייך ווי גארנישט געמערקט.

א.

אין דער ערשטער תקופה איז קאָלאָמיי געווען א יידישע, רואיקע שטאָט. ס׳רוב יידן זענען געווען חסידים, און נאָר א מינדערהייט זענען געווען ציונים און מזרחיסטן. און דאָך ביי וואָלן אָדער ביי אַן אַנדערער כלל־זאָך — זענען די ציוניסטן געווען טעטיק און זיי זענען געווען דער אק־טיוער עלעמענט אין לעבן פון דער שטאָט. מיט זיי האָט מען זיך געראַטנט און דיסקוטירט. עס איז אויך געווען א קליינע מינדערהייט אסימילירטע יידן, וואָס האָבן רעפּרעזענטירט די יידן פאָר דער פוילישער אָרטיקער רעגירונג. מע קאָן זאָגן אז אין סטאָטישן לעבן זענען בולט געווען די פאָרשידענע חסידישע גרופּן; דאָקעגן אין דינאַמישע ענינים — איז שטענדיק ארויפגעשוואומען דער ציוניזם אויף דער געזעלשאפטלעכער פלאַך.

די חסידים האָבן געדאַוונט אין שילעכלעך, וועלכע מען האָט אָנגערופן אויף די נעמען פון באַרימטע רביים: עס איז געווען א שילעכל פון קאָסאָווער חסידים, ווישניצער חסידים, פון אָטיניער, זשידיטשאָווער, באָיאנער און טשאָרטקאָווער. און די חסידים אנשי־מעשה פלעגן פאָרן אויף יום־טוב און אויף ימים נוראים צו זייערע רביים, וואָס זענען געזעסן אין קליינע שטעטלעך. עס איז געווים נישט קיין צופאַל, וואָס די גרויסע רביים האָבן געוואוינט דווקא אין קליינע שטעטלעך. דאָרטן איז זייער וועזן נישט בטל געוואָרן בשישים אין דעם הו־האָ פון דער גרויסער שטאָט. נאָר אין דער צווישן־צייט, צווישן די צוויי וועלט־מלחמות, ווען דער חסידיזם האָט אָנגעהויבן צו זינקען, ערשט דעמאָלט האָבן באַוואוסטע רביים זיך אריבערגעצויגן אין די גרויסע שטעט, ווי לעמבערג און סטאַניסלאַוו.

און ווי שיין און באַצויבערנדיק האָט אויסגעזען אונדזער יידישע שטאָט ערב א יום־טוב און ערב ימים נוראים, ווען די חסידים מיט זייערע קינדער — ווער צופוס און ווער מיט וואָגן — מיט זייערע פעקלעך אין האַנט, זענען געגאַנגען צו דער באַן, צו פאָרן צו זייערע רביים, זיך אָנצוזאָפן מיט קדושה, לאָזן זיך בענטשן. טייל שילעכלעך זענען אין די ימים־טובים געווען כמעט ליידיק, וויל עס זענען געבליבן אין שטאָט נאָר נאַנץ פשוטע באַלעבאַטים.

אזוי ווי אין ס׳רוב גלות־שטעט, האָבן אויך די יידן אין קאָלאָמיי זיך אָפּגענעבן מיט מסחר און מלאכה, אָבער אין דער פאַבריקאַציע פון טליתים איז קאָלאָמיי געווען א שם־דבר: צוויי גרויסע פאַבריקן האָבן פראָדוצירט טליתים — די פאַבריק פון יונה זאָגער און פון די העלערס. די משפחה הע־

לער איז געווען א משפחה מיוחסת. די העלערס האבען געשטאמט פונעם בעל תוספות יום טוב און זיי האבן פון זיך אביסל געהאלטן. זיי זענען געווען באיאנער חסידים. און נאכדעם ווי ר' שמשון העלער איז געשטארבן, איז דאס געשעפט אריבער צו זיינע דריי זין, וואס זענען געווען באוואסטע תלמידי חכמים, בעלי־צורה און אויך באהאוונט אין וועלטלעכע ענינים. זייערע טליתים זענען געווען באוואוסט אין איראפע און אפילו אין אזיע. א רייזענדער, א קלוגער און פיפיקער ייד, פלעגט ארומפארן איבער אלע יידישע שטעט און שטעטלעך אין דער אלטער חיים און פלעגט דארט פארקויפן העלערס טליתים, וואס האבן בארימט געמאכט די פירמע העלער און אויך די שטאט קאלאמיי. עס זענען אויך געווען משפחות, וואס האבן זיך אפגענעבן מיט וועלט־מסחר. זיי האבן געהאט פארבינדונגען מיט דייטש־לאנד, רומעניע און אנדערע מדינות. באזונדערס האבן זיי זיך אפגענעבן מיט תבואה־האנדל. ס'רוב יידן פון דער שטאט האבן געלעבט בצימצום. זיי האבן זיך באשעפטיקט מיט קליין־האנדל, א סך זענען געווען קרעמערס און מעקלערס. אנדערע זענען געווען בעלי־מלאכות און ארבעטער. דערי־בער, אפילו אן א פאליטישן דרוק, נאך אין די צייטן פון עסטרייך־אונגארן, האבן טויזנטער יידן פון אונדזער שטאט געגומען דעם וואנדער־שטעקן און זענען אוועק קיין מערב צוליב פרנסה־צוועקן. טייל פון זיי זענען געקומען ביז ווין, די הויפט־שטאט פון עסטרייך; אנדערע זענען אריבער די גרענעץ און האבן זיך באזעצט אין דייטשלאנד. (אז איך בין געווען אין יאר 1930 אין לייפציג, האב איך דארטן געטראפן א קאלאמייער שילעכל. אונדזערע לאנדסלייט האבן זיך דארטן באשעפטיקט מערסטנס מיט רויכ־ווארג־האנדל.) און פיל פון די קאלאמייער האבן אויסגעוואנדערט קיין אמע־ריקע, דארט צו זוכן פרנסה.

אין יענער צייט איז די דערציאונג אין אונדזער שטאט געווען אין פעסטע און באשטימטע פארמען: די חסידים האבן געשיקט זייערע קינדער אין חדרים לויט אלע זייערע שאטירונגען און מדרגות. אין א סך שילעכלעך איז א גימנאזיסט געווען „בל יראה ובל ימצא", נישט צו געפינען. די אל־געמיינע בילדונג האבן די קינדער געקראגן ביי פריוואטע לערערס — אין די נאכמיטאג־שעהן אדער אויף דער נאכט. די ברייטע פאלקס־מאסן — טייל פון זיי האבן געשיקט זייערע קינדער אין דער יידישער שולע אויפן נאמען פון באראן הירש, און טייל — אין דער פוילישער פאלקס־שולע. נאר סתם באלעבאטים, אסימילאנטן און אלגעמיינע ציוניסטן האבן גע־שיקט זייערע זין אין די גימנאזיעס. דאך זענען געווען וויניק משפחות, יחידי סגולה, וואס זייערע זין זענען דערצויגן געווארן גלייכצייטיק צו תורה און צו אלגעמיינער, וועלטלעכער בילדונג. און די זין האבן נישט פארלאזט דעם אלטן לעבנס־שטייגער. און דאס איז געווען א חידוש און א גרויס וואונדער.

טראָץ דעם פאָלקס־שול־נעזעץ, האָבן חסידישע יידן נעוואוסט ווי אַזוי זיך צו געבן אַן עצה: צענדלינגער חדרים זענען נעווען איבערגעפילט מיט תלמידים פון אַלע עלטערס. עס איז כאַראַקטעריסטיש: די דרדקי־מלמדים, און די מלמדים פון חומש און רש"י, ווי אויך די מלמדים, וואָס האָבן נעלערנט דעם אָנהייב פון גמרא, זענען נעווען ס'רוב קאָלאָמייער געבוירענע, און מען האָט זיי גערופן סתם אויף זייער נאָמען און באַשעפטיקונג: זלמן מלמד און זיידע מלמד. עס איז אויך נעווען איינער באַוואוסט פאַר א פּע־דאַגאָג, און ער פלעגט אויך לערנען שרייבן. האָט מען א ם גערופן אויף זיין פאָמיליע־נאָמען: הערש ראָט. אָבער די באַוואוסטע גמרא־מלמדים, א קל וחומר די מלמדי גפ"ת, די מלמדים וואָס האָבן נעלערנט גמרא, פוסקים און תוספות, זענען נעווען בדרך כלל פון אַנדערע שטעט, און מען האָט זיי גערופן אויף די נעמען פון זייערע ערשטע שטעט: לייבוש האָראָדענקער, יאָסיע בוטשאַטשער, יאָסעלע באַראַטשינער און ר' חיים פון ריישע (ער איז אויך נעווען א מלמד פאַר גאָר דערוואַקסענע, און ביי אים האָבן נע־לערנט אַפילו התנים).

מיין ערשטער מלמד, ר' לייבוש, האָט נעוואוינט אויסער דער שטאָט, אויף פרייער לופט. זיין הויז איז נעווען אַן אָרעם הויז, ווי די מערסטע היי־זער פון די אָרעמעלייט און האָרעפּאַשניקעס: אַן ערדענע פּאָדלאָגע און א שינדל־דאַך. נאָר ווייל דאָס איז נעווען זיין אייגן הויז, האָט ער עס געהיט און דערויף אַכטונג געגעבן. ביים הויז האָט ער געהאַט א שטיקל גאָרטן, וואו ער האָט פּאַרפלאַנצט גרינסן: קוקורוזע, מערן, פּאַסאָליעס און שאַר ירקות. בכלל האָט ער געהאַט א שטאַרקע נייגונג צו מלאכה און באַשעפ־טיקונג; ער פלעגט אַליין פּאַרריכטן זיין דאַך און הויז־כלים.

ר' לייבוש איז נעווען א גוטער מסביר און די תלמידים האָבן פאַר אים געהאַט דרך־ארץ. נאָכמיטאָג פלעגט דאָס חדר ווערן פול מיט תלמידים. צו די חסידישע קינדער, וואָס האָבן נעלערנט אין דער פרי, זענען צוגעקומען בייטאָג אויך תלמידים, וואָס האָבן נעלערנט פאַרמיטאָג אין די אַלגעמיינע שולן. דאָנערשטאָג האָט אים געהאָלפן זיין זון שמשון.

זיינע טעכטער האָבן אויסגעוואַנדערט קיין אַמעריקע. און אין דער צייט צווישן ביידע וועלט־מלחמות פלעגט ער באַקומען אונטערשטיצונג פון זיי־נע קינדער מעבר לים, און ער האָט שוין נעלעבט ברחבות.

ביי אים האָב איך אָנגעהויבן צו לערנען גמרא. אין דעם זמן האָבן מיר נעלערנט דעם ערשטן פּרק פון בבא מציעא, דעם פּרק „שנים אוחזין בטלית". און נאָך ביים לערנען די משנה, אז מיר האָבן נעלערנט דעם דין: „זה ישבע שאין לו בה פּחות מחציה, וזה ישבע שאין לו בה פּחות מחציה", האָט ער באַטאָנעדיק מסביר נעווען און א סך מאָל איבערגעחזרט — אַן ענין וואָס שטייט געשריבן אויף דער צווייטער זייט פון דער גמרא — אז עס קאָן זיין, אז ביידע שווערן אמת: ווייל עס איז מעגלעך, אז ביידע

האָבן אויפגעהויבן דעם חפץ צונליך, און איינער האָט נישט געזען דעם צווייטן, דערפאַר קומט באמת יעדן א העלפט פון דער מציאה. איך געדענק, אז ער פלעגט מוסרן די תלמידים, זיי זאָלן לעבן בשלום אין פריינטשאפט און ברודערשאפט. דערביי פלעגט ער ברענגען א משל פון די חיות און עופות, וועלכע לעבן זיך שטיל און רואיק און העלפן איינער דעם אַנדערן. אמאָל איז אַרויס א תלמיד און געפרעגט א קשיא:

— רבי! מיר זעען דאָך, אז די פלינן — זיי זענען געווען א שווערע מכה אין חדר — באפאַלן איינער דעם צווייטן און שלאָגן זיך.

זיי שלאָגן זיך נישט, זיי מערן זיך אזוי — האָט געענטפערט דער רבי מיט תקיפות.

פון ר' לייבושעם חדר בין איך איבערגעגאַנגען צו ר' יאָסיע בוטשאַטשער. ער איז געקומען צו מלמדות ערשט נאָך עטלעכע גילגולים: קודם איז ער געווען א סוחר אין זיין שטאָט בוטשאַטש. נאָר אַזוי ווי ער האָט נישט מצליח געווען, האָבן זיינע קרובים אים געראַטן ער זאָל פּראַווען זיין מזל אין מלמדות. ערשט דעמאָלט האָט ער זיך באַזעצט אין קאָלאָמיי און זיך געעפנט א חדר פאַר גמרא־בחורים. ער איז געווען אַן אָטיניער חסיד. ער איז געווען א געמיש פון א מלמד און א מדקדק. ער פלעגט דרשענען אויפן ניקוד פון „לאכל לחם" (אין דער סדרה יתרו) תלי תלים כללים, לויטן באַוואוסטן ספר „המסלול". זיין הסברה איז געווען א גוטע, אָבער זיין שיטה אויף די תלמידים איז געווען שוואַך. די גוטע תלמידים פלעגט ער אמאָל דערלויבן, אז זיי זאָלן זיך דרייען אין דרויסן אויף דער גאַס — אבי זיי זאָלן ווייסן סוף וואָך דאָס בלאַט גמרא און די סדרה. ווען איך האָב געלערנט ביי אים, איז זיין חדר געווען נאָענט צו א בארג, וואָס ווינטער־צייט האָט מען זיך געגליטשט אויף אים.

איך געדענק, אמאָל האָב איך זיך געלאָזט איבערערדן פון מיינע חברים, און אין א ווינטער־נאַכט בין איך אַרויסגעגאַנגען מיט זיי זיך אַראָפּ־צוגליטשן פון בארג. מיין טאַטע עליו השלום איז עס געווואויר געוואָרן, איז ער געקומען צום בארג, האָט מיך אָנגענומען ביים אָרעם און אריינגעפירט צוריק אין חדר אריין.

מיין רבי פון גפ"ת (גמרא, פוסקים, תוספות), ר' יאָסעלע בראַטשינער — איז געווען א מלמד פון אַן אַנדער שניט (דר. שלמה ביקל האָט אים געווידמעט נאָר שיינע בלעטער אין זיין בוך: „א שטאָט מיט יידן"). ר' יאָסעלע איז געווען אַן אויסטערלישער טיפּ. ער איז געווען א גרויסער און טיפער למדן, א נעהויבענער חסיד. ער האָט שטאַרק ליב געהאַט ארץ ישראל און איז נוטה געווען אריינצוטראַכטן זיך אין דער יידישער פילאָסאָפיע. דער ערשטער זמן וואָס איך האָב ביי אים געלערנט — האָט ביי מיר איבערגעלאָזט א שטאַרקן אינדרוק ביז צום היינטיקן טאָג. מיר האָבן געלערנט די מסכתא „נדרים" מיטן פּירוש הר"ן (ר' נסים). ביים לערנען פלעגן מיר זיך

פּאַרטיפן אין דער סוגיא. בין־הזמנים פלעגט ער אונדז לערנען די אַכט פּרקים פון רמב"ם. און אַזוי איז געווען דער סדר הלימוד אין אָט דעם חדר: פון זעקס ביז אַכט אין דער פרי — פּוסקים, דאָס הייסט: יורה דעה, אָדער חושן משפט, וואָס מיר פלעגן אויך אָנרופן ש"ך, אויפן נאָמען פון דעם פּירוש שפתי־כהן. פון 8 ביז 8:30 פלעגן מיר דאָווענען צוזאַמען מיטן רבין אין קאָמינקער שילעכל. פון נאָכן דאָווענען ביז אַזייגער צען — האָבן די תלמידים פאַרברענגט אין דער היים אויף איבערבייסן. פון צען ביז איינס — א לייענען, יעדער פלעגט פאַר זיך אַליין לערנען גמרא. און דערנאָך האָט ער עס איבערגעזאָגט פאַרן רבין. נאָכמיטאָג — און אין די לאַנגעווינטער־נעכט — פלעגט דער רבי זאָגן א שיעור אין גמרא מיט תוספות און מפרשים אויף א גאָר טיפן אופן. זומער פאַרנאָכט פלעגן מיר לערנען „פסוק" — ישעיה אָדער איוב, מיטן פּירוש פון מלבי"ם. אַמאָל פלעגט ער דיקטירן בריוו אין לשון קודש — לויטן נוסח פון מליצה. דאָנערשטאָג נאָכמיטאָג פלעגן מיר לערנען די סדרה פון דער וואָך, און זיין מנהג איז געווען, אַז ער האָט ליציטירט די פּרשיות (כהן, לוי, שלישי, א. א. וו.) פון דער סדרה צווישן די תלמידים — לטובת קופת ר' מאיר בעל נס.

ר' יאָסעלע האָט געוואוסט אויפצולעבן דעם לימוד מיט דעם, וואָס ער פלעגט לאָזן הערן וואונדערלעכע מעשות און ענינים: אַמאָל פלעגט ער געשטעלט א פראַגע: „ווער איז גרעסער פון וועמען: דער ים אָדער דער מענטש?"

— געווים דער ים. — האָבן די תלמידים געענטפערט.

— ניין! — האָט דער רבי געענטפערט און ער האָט דערקלערט:

— די גרייס פון ים און זיינע טיפענישן האָבן א גרענעץ און א גרונט: אַזוי פיל און אַזוי פיל איז זיין שטח, אַזוי פיל און אַזוי פיל איז זיין טיפענישן; אָבער דער מענטש און זיין נשמה — ווער קען דערפאָרשן און דערגרונטעווען? —

ער האָט אונדז אויך דערציילט א מאַרנע און שרעקלעכע דערציילונג: אָט א מענטש איז געבוירן געווארן, וואקסט אויף, ווערט דערצויגן, האָט חתונה און ברענגט קינדער אויף דער וועלט; האַנדלט און וואַנדלט, לויפט, יאָגט און אַנטלויפט. און זעט א וואונדער: אין אַלע זיינע מעשים און ענינים וואוהין דער מענטש וועגדט זיך, גייט און אַנטלויפט — אַן אַל־טער לויפט אים נאָך. ער זיצט אין דער באַן — דער אַלטער מיט אים; ער אַנטלויפט פאַר אים מעבר לים — דער זקן יאָגט אים אַן; דער אַנט־לויפט — און דער נאָך אים; דער לויפט — און דער אַלטער מיט אים. כללו של דבר: יאָגן — לויפן, און אַניאָגן. ביז דער מענטש פאַלט אַנידער פאַרמאַטערט און טויט־מיד, און דער אַלטער גראָבט אים א קבר און ווינקט אים צו: קום ברודער, דא לייג זיך אַנידער, דא איז דיין מקום מנוחה. און ר' יאָסעלע בראָטשינער, מיט א לייכטן שמייכל אויף די ליפן, פאַרענדיקט

די מעשה, און לייזט דאָס רעטענויש וועגן זקן: די זיקנה — די עלטער לויפט נאָך דעם מענטשן.

ער פלעגט זאָגן און איבערחזרן פאַר זיינע תלמידים: דעם מענטש דער־קענט מען אין זיין גאַנג, אין זיין דיבור און אין זיינע מעשים, און אפילו אין דעם שפּיץ פון זיין בלייַ־פּען.

פון די תלמידים, וואָס האָבן מיט מיר געלערנט, זאָל דאָ דערמאָנט ווערן מאירציע עטינגער ז"ל. ער איז געווען א גרויסער מתמיד. אין דער מלחמה־צייט איז ער מגולגל געוואָרן מיט זיין משפּחה קיין בעהמען. דאָרט האָט ער זיך דערוואָרבן אַלגעמיינע בילדונג און ער האָט דורכגעמאַכט מא־טורע־עקזאַמענס, דערנאָך האָט ער שטודירט אין דעם אוניווערסיטעט פון פּראָג אָריענטאַליש וויסנשאַפטן און דאָרט האָט ער באַקומען דעם טיטל דאָקטאָר. זיינע ווינציקע לעבנס־יאָרן האָט ער געווידמעט דער העברעאי־שער דערציאונג און איז געווען לערער אין דער באַוואוסטער העברעאישער גימנאַזיע אין מונקאַטש. ער איז געבליבן פעסט און געטריי דער תורה ומסורה. ער איז געווען צוויי מאָל אין ארץ ישראל — מיט דער האָפענונג צו אַרבעטן אין דעם העברעאישן אוניווערסיטעט אין ירושלים. נאָר אין ארץ ישראל איז ער פלוצים פאַרשלאָפט געוואָרן אויף א שווערער טיפוס־קראַנקהייט, און ער האָט געפונען זיין לעצטע רו אויפן הר הזיתים (היינט, ליידער, אויסער די גרענעצן פון מדינת ישראל).

ב.

דער טאָג פון דעם אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, אָט דער תשעה באב אין יאָר תרע"ד, האָט איבערגעלאָזט א שטאַרקן רושם אויף די יידן פון אונדזער שטאָט. איך געדענק בשעת מען האָט באַשוואוירן דאָס מיליטער אויפן מאַרק. א געוואַלדיקע מחנה פון סאָלדאַטן שטייט געאַרדנט אין דיסציפּלין מיט די פּאָנען און אָפּיצירן, און אַלץ איז גרייט צו צו דער מלחמה. שוין אין די ערשטע טעג פון קריג — און א געשעענויש יאָגט נאָך א געשעענויש: מאַסן פון מיליטער ווערן אַריבערגעפירט — צופוס און מיט דער באַן — צום מזרח־פראָנט. און די יידישע באַפעלקערונג האָט אויסגעשטעלט ברייטע טישן מיט עסנווארג און געטראַנקען — פון ביידע זייטן פון שאָסיי און ביי דער באַן — און מען האָט פאַרטיילט שפּייז און פּעקלעך מיט א ברייטער האַנט פאַר אַלע סאָלדאַטן. (עס איז כדאי צו דער־מאָנען, אז אָט די מסירת נפש פון אונדזערע יידן פאַרן מיליטער — האָט זוכה געווען צו א גאָר וואַרעמער אָפּשאַצונג אין א זאַמלהעפט פון בריוו פון יידישע סאָלדאַטן, וואָס איז פאַרעפנטלעכט געוואָרן נאָך דער מלחמה אין דער הויפּט־שטאָט ווין.)

דער ערשטער פּעריאָד פון דער מלחמה איז אויסגעפאַלן שלעכט פאַר

עסטרייך־אונגארן. די רוסן זענען באַלד אריבער איבער דער גרענעץ פון גאַליציע. א שטראָם פון יידישע פליטים האָט זיך אָנגעהויבן צו רוקן פון די גרענעץ־שטעט, פון טשאָרטקאָוו און בוטשאַטש און פון אַנדערע שטעט, און זיי זענען געקומען קיין סטאַניסלאָוו און קאָלאָמיי. נאָר נאָך איידער זיי האָבן זיך געקאָנט אָפרוען, האָט זיך ארויסגעשטעלט, אז מ'דארף ווייטער לויפן. אין איינעם א זונטאָג־טאָג פון די ערשטע וואָכן פון קריג, האָט מען אָנגעהויבן צו אָנטלויפן אויך פון אונדזער שטאָט. נאָר די באַנען זענען געווען פאַרנומען און קיין שום פערד און וואָגן איז נישט געווען צו באַקומען. די רייכע און נגידים האָבן מיט גרויסע שוועריקייטן, פאַר שיינע געלטער, באַקומען פורן. און אָט אזוי האָט אונדזער משפחה פאַרלאָזט די שטאָט, ענג און צוזאַמענגעפרעסט אויף א פשוטן פויערישן וואָגן און אויף אים פיר דורות: די באָבע הענטשע פון בוטשאַטש — וואָס האָט ביי אונדז פאַרבראַכט די זומער־חדשים, די עלטערן מיט די קינדער און אייניקלעך. מיר האָבן זיך אזוי געשלעפט ביז דילעטין, און פון דאָרט, נאָך דעם ווי מיר האָבן געגעסן מיטאָג, זענען מיר ווייטער געפאָרן ביז מיר זענען אָנגעקומען פאַרנאַכט קיין קערעשמעזשע, א שטעטל ביי דער אונגאַרישער גרענעץ. דאָרט האָבן מיר צום ערשטן מאָל געזען א טיפ בארג־ייד, וואָס איז מיט זיין אויסזען און מיט זיין כאַראַקטער געווען א פראָדוקט פון די קאַרפאַטן־בערג.

אין איינעם א שיינעם פרייטאָג בין איך ארויסגעגאַנגען מיט מיין ברודער און עטלעכע געשוועסטער־קינדער אויף א שפאַציר אין די בערג. מיט א פאַרבאַרגענעם שרעק־נעפּל און גלייכצייטיק מיט א ווילן פון דרייסטקייט האָבן מיר געקלעטערט און דערגרייכט די שפּיץ־בערג. נאָכדעם ווי מיר זענען אהיימגעקומען, האָט אונדז געשמעקט די קאַפוסטע (דאָס קרויט) מיט קאַרטאָפל — ממש טעם גן־עדן. מעגלעך אז דאָס איז ביי אונדז געווען דאָס ערשטע מאָל אין לעבן וואָס מיר האָבן געגעסן מיט הונגער און אַפעטיט.

די רוסישע אָקופאַציע האָט זיך דערווייל פאַרברייטערט. מיר האָבן געמוזט ווייטער וואַנדערן דורך אונגארן — מיט איין אָפשטעל אין דער שטאָט קראָל — זענען מיר אָנגעקומען קיין ווין, וואו מיר זענען פאַרבליבן ביז מאי 1917. פון דאָנען זענען מיר געפאָרן קיין גאַליאָנטע, כדי מיר זאָלן קאָנען לערנען אין דער באַוואוסטער ישיבה, וואו הרב דושינסקי איז געשטאָנען אין איר שפּיץ. דאָרט האָבן מיר זיך פאַרהאַלטן א גאַנץ יאָר. אין מאי 1918 זענען מיר צוריקגעקומען אין אונדזער געבורטס־שטאָט קאָלאָמיי.

ג

אין דעם יאָר האָבן די דייטשן און אויך עסטרייך־אונגארן געליטן גרויסע מיליטערישע מפלות אויף אלע פראָנטן ; און נאָכמער איז עס געווען א צייט פון פאָליטישער נידערגעשלאָגנקייט. אין דער גרויסער וועלט האָבן געשוועבט אין דער לופטן די באַוואוסטע 14 פונקטן פון דעם אמעריקאַנער פרעזידענט ווילסאָן. און אויף דער יידישער גאס — איז עס געווען דאָס האָניק־יאָר פון דער באַוואוסטער באַלפור־דעקלאַראַציע. נאָך זייענדיק אין אונגארן, האָבן מיר געהערט, אז א באַוואוסטער רב, א ראש ישיבה, האָט אָננערעגט און אויפגעמונטערט איינעם פון זיינע תלמידים, וואָס איז געווען א כהן, אז ער זאָל לערנען דעם „סדר קדשים", ווייל אָט באַלד, במהרה בימינו יבנה בית המקדש". ער דאַרף דעריבער זיין מוכן ומזומן פאַר זיין אויפגאַבע.

אין אונדזער נעגנט איז געווען א גרויסע דערוואַכונג צווישן די אוקראַיִנער פאַר פאָליטישער זעלבסטשטענדיקייט. דער קייזער קאַרל האָט געוואָלט ברענגען די רפואה פאַר דער מכה, און ער האָט פראָקלאַמירט די באַפרייונג פון אלע פעלקער, וואָס באַוואוינען זיין מדינה, מיט'ן תנאי, אז דער קייזער זאָל גילטן פאַר דער צענטראַלער פיגור, וואָס פארבינדט אלע פעלקער פון זיין מלוכה, ווי אַן אַיינהייטלעכע בישותדיקע פאָליטישע גאַנצקייט. אָבער עס איז שוין געווען צו שפעט. נאָכדעם ווי דאָס מיליטער האָט געליטן מפלות אויפן פראָנט, איז די מדינה זיך פונאַנדערגעפאַלן פון אינעווייניק. און אויף די חורבות פון קייזערטום עסטרייך־אונגארן זענען פלוצים, איבער נאַכט, אויפגעשטאַנען א גרופע פון קליינע זעלבסטשטענדיקע מדינות, וואָס האָבן זיך באַלד אָנגעהויבן צו קריגן, און אפילו צו קעמפן אַיינער מיטן אַנדערן.

די טעג פון דער אוקראַינער רעגירונג אין מזרח־גאַליציע זענען געווען בבחינת „עבד כי ימלוך". עס איז געווען פאַר די יידן א טראַר־רעגירונג. יעדעם מאָל האָט מען אַריינגעבראַכט אין שטאָט יידישע הרוגים פון די ארט מיקע דערפער. אז מען האָט געוואָלט פאַרן פון איין אָרט צום צווייטן — האָט מען זיך געמוזט באַזאָרגן מיט אָפּיציעלע פאַפירן און מיט א באַזונדערן רייזע־שיין, מיט א „פרעפוסטקא", ווי מ'האָט געזאָגט אויף אוקראַיִניש. און נאָך דעם אלעמען איז מען ערשט געפאָרן אין לאַסט־וואַגאַנען. מען האָט אויסגערופן קריגס־צושטאַנד, און ביינאַכט האָט מען נישט געטאָרט גיין אין די גאַסן.

אין אָט דער שרעקלעכער צייט איז מיין טאַטע עליו השלום אהיימגעקומען פון בודאַפעסט ביינאַכט. ער האָט ניט געוואוסט פון די גזירות אין דער שטאָט, און איז אַוועק אליין צופוס אהיים. אויפן וועג האָבן אים פאַרנומען אוקראַינישע פאַטרולן. און איינער האָט געזאָגט צום צווייטן : „שים

אים!" דער טאָטע עליו השלום האָט אים אָנגעכאַפּט ביי אָרעם. ער האָט נישט פֿאַרלוירן דעם מוט און האָט אים געזאָגט: „קום מיט מיר אין דער פֿאָליציי. איך בין אַן אַלטער בירגער פון דער שטאָט. דאָרט וועלן מיר אויפֿקלערן די זאַך." און אָט אַזוי איז אים געשען א נס. דער אוקראַנישער פֿאַטרול האָט אים געפֿאַלגט און איז געגאַנגען מיט אים. אָט אַזוי איז ער ניצול געוואָרן.

אין דער צייט זענען די פֿרנסות געווען גאָר שוואַך, זייער בצימצום. מ'האָט נישט געקאָנט פירן קיין סחורות פון איין שטאָט אין דער צווייטער. די יידן האָבן אָנגעהויבן צו פֿאַבריצירן זאַכן ביי זיך אין דער היים. צום ביישפּיל: פון געווייסע פלאַנצן האָט מען געשאפן ערזאַץ־קאַווע, מ'האָט פֿאַבריצירט שוך־פֿאַסטע, פֿאַרשידענע זייפן און ענלעכע אַרטיקלען.

די יידישע נאַם איז דעמאָלט געווען זייער רירעוודיק. אָט אין דער צייט האָט געבליט א שיין געזעלשאַפֿטלעך לעבן. די באַלפור־דעקלאַראַציע האָט מען אויסגעטייטשט לויטן איינפאַכן פשט: א יידישע מלוכה. יעדע גרופּע מענטשן האָט זיך אָרגאַניזירט לויט אירע אָנשויאונגען און נייגונגען. עס איז געגרינדעט געוואָרן אין קאָלאָמיי דער „החלוץ" און פֿאַרשידענע „הכשרות" אין דער אומגעבונג פון שטאָט. דעמאָלט האָט דער „השומר" אַנטוויקלט א שטאַרקע קולטורעלע און דערציערישע טעטיקייט. עס זענען אויך געווען טעטיק און זייער לעבהאַפֿטיק — די „פּועלי ציון", „צעירי ציון", און אויך „שומרי ציון" (דאָס זענען געווען די אָרטאָדאָקסישע יידן און די רעליגיעזע יוגנט, וואָס האָט געלעבט נאָך דערלייזונט און באַנייאונג), און אויך דער „בונד" איז געווען שטאַרק טעטיק, און די ציוניסטן און מזרחיסטן האָבן געפירט א פֿאַרצווייגטע טעטיקייט.

הקיצור, אין יענע טעג איז געווען א זייער אויפֿגעוועקט געזעלשאַפֿטלעך גייסטיק לעבן אין אַלע קרייזן: עס זענען דערשינען אַפֿילו לאָקאַלע צייטונגען אין יידיש. מ'האָט א סך געלערנט העברעאיש, און עס זענען אַפֿילו געווען גרופּעס — בפרט פון „השומר" — וואָס האָבן גערעדט העברעאיש. די אַסימילאַנטן זענען פֿאַרשוואונדן פון דער אויבערפלאַך. א סך פון זיי זענען געוואָרן „יידן", דאָס הייסט, זיי האָבן אָנגעהויבן צו רעדן יידיש.

ווי מיר האָבן פריער דערמאָנט זענען די פֿרנסות געווען גאָר שוואַך. האָט מען דעמאָלט געלערנט א גלייכווערטל: „חסורי מחסרי (עם פּעלט פֿרנסה) והכי קתני — טא לאָמיר גיין לערנען".

די זאַלן פון די פֿאַרטייען זענען יעדן אָוונט געווען פול מיט מענטשן, וואָס זענען געקומען צו די פֿאַרשידענע פֿאַרלעזונגען און לימודים. אין די שילעכלעך האָט מען געלערנט חומש, משניות, עין יעקב און א בלאַט גמרא. יעדן טאָג האָט אַן אַנדערע פֿאַרטיי אַראַנזשירט עפּנטלעכע לעקציעס, פֿאַרזאַמלונגען מיט דיסקוסיעס, ליטעראַרישע אָוונטן און אַפֿילו פֿאַרשטעלונ־

לימעראריש׳ער אוועגד

לכבוד דעם זיידן־ מ. מ. ספרים,

[illegible]

שבת, דעם 22 פעברוי 1919 (כ״ב אדר א׳)

אין נוויאזדא־זאל

פון דער ציוניסט. אקאדעמישער פעראיינונג „עבודה״

פראגראם:

I. טייל:

1) ער׳עפנונג: מנדלי־ דער נעטאמאהיקאנער . . ה׳ ביטער.

2) קלאוויר־סאלא: בעטהוון סאנאטע "C mol„ . פרל. חנה בראנדעס

3) רעציטאציע: מ. מ. ספרים־שפיל סאלאוויטשיק... (מיט קלאוויר בעגלייטונג) . . ה׳ קרייזעל
ביים קלאוויד . . . פרל. בראנדעס.

4) טענדענצרעדע: דער זידע און זיין בעדייטונג אין דער יודישער ליטעראטור ה׳ הוטשנעקער.

15 מינוטען פויזע.

II. טייל:

די קדושים

[illegible]

די נפשות:

1) דער אלטער שמש .		ה׳ נאטפריד
2) דער סוחר . .		ה׳ שאפער
3) דער מלמד . .		ה׳ פיסאך
4) דער קצב . .		ת׳ שטאמפלער
5) דער סטודענט .		ה׳ קרייזעל
6) דאס מיידל . .		פ״ל. קרים
7) רחל אמנו . .		פרל. זאבער

עבודה סאאל

נען. אָט אין דער צייט האָט זיך אויסגעקריסטאַליזירט א יידישע פּאַרטע־טערשאַפט מיטן נאָמען „יידישער נאַציאָנאַל־ראַט", אין וועלכן מען האָט אויך געגעבן אַקטיווע און פּאַסיווע וואַל־רעכט די פּרויען. דער ארץ ישראל געדאַנק און די נאַציאָנאַלע זעלבסטשטענדיקייט האָבן זיך צוזאַמענגע־שמאָלצן. דער באַוואוסטער ציוניסט־שער טוער ר׳ משה לאַקס ז״ל האָט אמאָל אָנגעהויבן צו רעדן אין דער גרויסער שול מיט גרוים באַגייסטערונג, ווי שיכור פון נצחונות. ער האָט אָנגעהויבן מיט די באַרימטע ווערטער פון תהילים: „בשוב ה׳ את שיבת ציון היינו כחולמים". פון איין זאַך צו דער צווייטער איז ער געקומען צו דער אַקטואַלער פראַגע פון וואל־רעכט פאַר די פּרויען. ער האָט פּאָלעמיזירט מיטן עולם אויף דעם פּאָלגנדיקן אופן: „אין דער תורה שטייט (אין דער סדרה בראשית): 'והוא ימשל בך', וואָס מען איז עס געוואוינט צו טייטשן: און ער וועט געוועלטיקן איבער דיר. מען קאָן אָבער אויך דאָס וואָרט ,ימשל׳ אויסטייטשן פון דעם לשון: א משל, א פּאַרגלייך, און דאָן איז דער טייטש: ,והוא ימשל׳ — און ער וועט זיין גלייך מיט דיר."

אין יענע טעג זענען א סך יידן פון די דערפער און פון די קלענערע שטעט אַריבערגעקומען קיין קאָלאָמיי, און האָבן אָנגעהויבן צו פאַרנעמען א בכבודיקן פּלאַץ. אָט דער פּראָצעס האָט זיך פאַרענדיקט מיטן צוזאַמענ־ברוך פון דער אוקראַינישער רעגירונג אין דער צייט וועז די געגנט איז פאַרנומען געוואָרן, קודם פון די רומענער און נאָכדעם פון די פּאָליאַקן. דער קליין־שטעטלדיקער ייד, דער פלינקער, וואָס האָט זיך געקאָנט דראַפּען אויף די טרעפלעך פון ווירטשאַפּטלעכן לייטער, האָט אָנגעהויבן ערוים־צושטופּן דעם אלטן סוחר, סיי אין קליינהאַנדל, סיי אין הורט, און אפילו אין דער אינדוסטריע. באַזונדערס האָבן זיך אויסגעצייכנט אין דער הינ־זיכט די קאָסאָווער יידן.

די ניי־צוגעקומענע האָבן אויך משפּיע געווען אויפן געזעלשאַפטלעכן און קולטורלן לעבן. און אַזוי איז קאָלאָמיי געוואָרן א מוטער־שטאָט פאַר די טעכטער (שטעטלעך), פאַר די קליין־שטעטלדיקע יידן. טייל פון זיי זענען אפילו געוואָרן אַקטיוו אין פאַרשידענע פּאַרטייען. אָט די האַרציקע בחורים פון די שטעטלעך האָבן אַריינגעבראַכט פריש בלוט אין דער שטאָט און האָבן איר צוגעגעבן א באַזונדערע שאַטירונג. און פון דער צווייטער זייט זענען א סך קאָלאָמייער זין געפאָרן אין די גרויסע שטעט און קולטור־צענטערס פון דער יידישער וועלט, און דאָרט זענען זיי געוואָרן לערערס פון העברעאיש און אַנדערע געגנשטאַנדן. פון אונדזער שטאָט זענען געווען א סך לערערס אין קראָקע, מונקאַטש (טשעכאָסלאָוואָקיע), לאָדזש און וואַרשע. און דר. ישראל אָסטערזעצער האָט געהאַט די זכיה צו זיין א לערער אין דעם באַ־וואוסטן „מכון למדעי היהדות" אין וואַרשע.

אין פֿאַרלויף פון די יאָרן האָט אויסגעוועפט די יוגנט־התלהבות. אַווי לאַנג ווי די פּאָליטישע לאַגע פון דעם קריזיס קאַלאָמיי איז נאָך נישט געווען קיין ענדגילטיקע, האָט די יידישע באַפעלקערונג אַנטוויקלט דערציאונגס־אַנשטאַלטן און קולטורעלע אינסטיטוציעס, וואָס האָבן זיך אָפּגעגעבן מיט יידיש און העברעאיש. נאָר נאָכדעם ווי די מערב־מלוכות האָבן אָנערקענט דעם אָנשלוס פון מזרח־גאַליציע צו פוילן, האָט זיך אָנגעהויבן א שטאַרקע פּוילישע אַסימילאַציע — נישט ווי א וועלט־אַנשוי‌אונג, נאָר ווי א פּועל־יוצא פון דעם יידישן לעבן אין גלות, וואו די ווירטשאַפטלעכע אָפּהענגיקייט לאָזט נישט קיין פּלאַץ פאַר א באַזונדערן קולטורעל־שפּראַכלעכן קיום. געווים, טויזנטער האָבן געוואָלט און געשטרעבט צו פאָרן קיין ארץ ישׂראל, נאָר פון איין זייט די בלוטיקע געשעענישן אין לאַנד, וואָס האָבן זיך אָפּט ווידערהאָלט, און פון דער צווייטער זייט די עליה־באַגרענעצונגען, אָט די ביידע פאַקטאָרן האָבן אָפּגעהאַלטן צו פאַרווירקלעכן די שטרעבונגען פון די מאַסן. אָט אַזוי איז געוואָרן דער ציוניזם אין די גלות־לענדער א לאַקאַלער ענין פון קהילה־וואַלן, פאַרטרעטונג אין סיים, פאַרקויפן שקלים און שיקן דעלעגאַטן צו ציוניסטישע קאָנגרעסן. נאָר א קליינע מינדערהייט פון דער יוגנט האָט אויסגעוויילט דעם לאַנגן שווערן וועג פון חלוציות און הכשרה.

און זיי האָבן אויך זוכה געווען צו קומען קיין ארץ ישׂראל. און מיר זענען די שרידים, די שארית הפּליטה פון א גרויסן יידישן שבט אין קאַלאָמיי, די הויפּט־שטאָט פון פּאָקוטיע, א געגנט וואָס האָט געהאַט די זכיה צו זיין די וויג פון חסידיזם, א שטאָט וואָס איז געווען א פעסטונג פון יידנטום אין משך פון א סך דורות.

ד.

אָט די דריטע תקופה איז געשטאַנען אין צייכן פון ירידה און אָפּילו דענענעראַציע. די פּוילישע רעגירונג האָט יערן טאָג פאַרעפנטלעכט נייע גזירות. אמת, ארץ ישׂראל איז געווען א רעאַלע ווירקלעכקייט: כמעט יעדע משפּחה האָט געהאַט קרובים אין ארץ ישׂראל. אָבער פון דער צווייטער זייט זענען שוין נישט געווען די כוחות, און עס האָט געפעלט א גרויסע התעוררות צו א רעוואָלוציאָנערער טאַט, צו א מאַסן־„מעפילים"־באַוועגונג, כדי צו פאַרווירקלעכן דעם גאולה־דראַנג. און אַז עס האָט געפעלט דער אמתער און עכטער אידעאַליזם, און עס האָט געהערשט אויף דער יידישער גאַס א געוויסע שוואַכקייט און גלייכגילטיקייט, האָט מען אָנגעהויבן צו געפינען אַן אינטערעס אין חיי שעה, אין "חטוף ואכול" — כאַפ און עס. די פּסיכישע דיספּיפּלין איז זיך צעפאַלן. ביי מיין לעצטן באַזוך — אין יאָר 1937 — האָב איך זיך געקאָנט איבערצייגן, אז א סך בתי כנסיות

זענען געווען האַלב ליידיק. די חדרים — אָחוץ פון די „יסודי התורה" — זענען כמעט אינגאַנצן פאַרשוואונדן. די מערהייט פון דער יוגנט האָט שוין באַקומען א פוילישע דערציאונג. יידישקייט האָט מען געשעפט — ווי אויפן אַמעריקאַנער שטייגער — פון פריוואַטע לעקציעס נאָכמיטאָג. אפילו אין דער פעסטונג פון שמירת שבת האָבן זיך שוין באוויזן שפּאַלטן. די איבער־טריבענע פראַקטישקייט און דאָס יאָגן זיך נאָך פרנסה, האָבן נישט איבער־געלאָזט קיין שום פּלאַץ פאַר יידישקייט און פאַר גייסטיקע ענינים.

פאַרן אויסברוך פון צווייטן וועלט־קריג האָט די געזעלשאַפטלעכקייט אין קאָלאָמיי נאָכאַמאָל אויפגעוואַכט צו א גרויסן וואוילטעטיקן צוזאַק און צו ברידער־הילף אין א גאָר גרויסן מאָסשטאָב: אָט אין יענער צייט האָט מען געבראַכט קיין קאָלאָמיי הונדערטער משפּחות פון אוישוויץ. דאָס זענען געווען יידן פון פוילן און גאַליציע, וואָס האָבן געלעבט שוין צענדלינגער יאָרן אין דייטשלאַנד, נאָר זיי האָבן נאָך נישט געהאַט די דייטשע בירגער־רעכט. און ווי עס האָבן איבערגענעבן באַגלויבטע עדות, האָט די גאַנצע קאָלאָמייער יידישע באַפעלקערונג זיך זייער שטאַרק איבערגענומען מיטן גורל פון די נייע פּליטים. מען האָט פאַר זיי געזאָרגט מיט דירות, עסן און טרינקען מיט א בריייטער האַנט, אָט פונקט ווי די יידישע שטאָט האָט גע־זאָרגט ביים אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה פאַרן מיליטער, וואָס איז אַדורכגעגאַנגען די שטאָט.

און נאָך מער: ווי עס האָט מיר דערציילט א באַגלויבטער מענטש, האָבן אונדזערע לאַנדסלייט באוויזן א גרויסע מסירת־נפש צו ראַטעווען יידישע נפשות, נאָך אפילו אין דער צייט פון דער נאַצי־רעגירונג. אין אַנ־הייב פון דער מלחמה זענען פאַרטריבן געווארן קיין קאָלאָמיי א סך אונגא־רישע יידן, וואָס האָבן געהאַט פוילישע פּאַספּאָרטן. די נאַצי־רעגירונג האָט אַרויסגעגעבן א דעקרעט, און געדראָט מיט טויט־שטראָף יעדן קאָלאָמייער, וואָס וועט לאָזן איבערנעכטיקן ביי זיך איינעם פון די דעפּאָרטירטע. נאָר קיינער האָט זיך נישט גערעכנט מיט דעם דאָזיקן דעקרעט: די קאָלאָמייער יידן האָבן איינגעשטעלט זייער לעבן, און האָבן ,געגעבן זייערע גע־רופּטע ברידער א היים זיך צו באַהאַלטן, עסן און לעבן.

ה.

ביים פאַרענדיקן מיינע זכרונות און איינדרוקן פון מיין היימשטאָט קאָלאָמיי, וויל איך נאָך דערמאָנען א פּאָר מענטשן, וואָס זענען מיר גע־ווען זייער נאָענט און וואָס איך האָב פון זיי שריפטלעכע דאָקומענטן. עס שיינט מיר, אַז עס איז כדאי ביי דער דאָזיקער געלעגנהייט עס צו פאַר־עפנטלעכן:

1. צוערשט אַ פּאָר פּראָגמענטן פון צוויי לעקציעס בריוו פון מיין חשובן חבר מאירציע עטינגער ז"ל, וואָס איז שוין דערמאָנט געוואָרן פריער. די וווייטערדיקע אויסצוגן זענען די יידישע איבערזעצונג פונעם העברעאישן טעקסט. דעם ערשטן בריוו האָט דר. עטינגער ז"ל געשריבן חול־המועד פּסח, תרפ"ז, אייִדער ער איז געקומען קיין ארץ ישׂראל.

„...מיין האַרץ זאָגט מיר, אַז כאָטש מיר האָבן זיך אויסגעווייקט פאַר־שידענע וועגן אין לעבן און מיר האָבן זיך צעשיידט — איז עס אין דער אמתן נאָר אויסערלעך. אָבער אינעווייניק, אין האַרצן, האָבן מיר אַ גע־מיינזאַם שטרעבן און ציל — אַרויסצוגעפינען און מטהר צו זיין די יידישע פונקען אין אונדז, און זיי צוריקברענגען צו זייער אורשפּרינגלעכן מקור. און אויף דעם וועג וועלן מיר זיך קאָנען פאַראייניקן מיט די בעסטע פון דער מענטשהייט, און פאַררייכטן וואָס מיר האָבן קאַליע געמאַכט אין פאַר־לויף פון די דורות.

„אין די וווייטערע בריוו וועל איך דיר שרייבן אויספירלעך איבער מיין אַרבעט אין פאַרלויף פון די יאָרן, וואָס מיר האָבן זיך נישט געזען. פאַר מיר איז עס גענוגן אַ צייט פון ענערגישער פולער אַרבעט: איך האָב אַ סך געלערנט און קענען געלערנט דאָס לעבן, נישט נאָר פון ביכער, נאָר אַזוי ווי ס'איז: גרויזאָם און שווער. ווען איך האָב פאַרענדיקט מיין אוניווער־וועלסיטעטס־שטודיום אין פּראָג, האָבן איך באַקומען פון דעם אוניווער־סיטעט אַ רייזע־סטיפּענדיע אין די מזרח־לענדער. נאָר אַזוי ווי די סומע האָט נישט געמטייעט פאַר דער גאַנצער נסיעה, — און קיין אַנדער געלט האָב איך נישט געהאַט, — האָב איך געמוזט אָפּלייגן די נסיעה אויף אַ יאָר, און איך בין געצוואונגען געווען אָנצונעמען אַ לערער־פּאָסטן אין דער העברעאישער גימנאַזיע אין מונקאַטש. דאָס איז די באַרימטע שטאָט אין אַלע גלות־לענדער, און אויך ביי אייך האָט מען שוין זיכער פון איר גע־הערט. שוין אַ פּאָר חדשים זיץ איך אין דעם העק. אמת, מיין אַרבעט אין דער שול איז זייער פרוכטבאַר און שיין. נאָר איך פּערזענלעך קאָן נישט לערנען אין דער מאָס פאַר זיך ווי איך בין געוואוינט געווען.

„אַנהייב יולי רעכן איך צו פאָרן קיין ארץ ישׂראל, און איך האָף דיך דאָרט צו זען. נאָר אין דער צווישנצייט האָף איך נאָך פון דיר צו הערן פּרטים איבער דיין לעבן און דיינע מעשׂים."

די שורות פון צווייטן בריוו זענען דאַטירט פון ט' מרחשון תרפ"ח. דער בריוו איז שוין געשריבן געוואָרן נאָך דעם ווי דר. עטינגער איז געווען אַ קורצע צייט אין ארץ ישׂראל:

„איך האָב גאָר גרויס צער, וואָס איך האָב פאַרלאָזט ארץ ישׂראל. איך קאָן דיר נישט באַשרייבן ווי גרויס עס איז מיין בענקשאַפט נאָך ירושלים, נאָך דעם תורה־צענטער און עלית־נשמה, וואָס מען איז דאָרט זוכה. איך געפין זיך איצט אין אַ שטאָט אָן תורה, וואו ס'הערשט אַ חסידיזם

אָן אינהאַלט. און כאָטש כ'באַטייליק זיך אין אַ וויכטיקער אַרבעט פון לייגן די יסודות פאַר אַ נייער העברעאישער דערציאונג, און כאָטש איך בין אויסערגעווינטלעך מצליח אין מיין אַרבעט — האָב איך נישט קיין באַפרידיקונג ביי דער דאָזיקער אַרבעט. ווייל דאָ בין איך דער משפּיע, די העכסטע אויטאָריטעט אין אַלע ענינים, דער „מורה", און איך האָב אַ באַדערפענישצו זיין בבחינת ‚תלמיד'. דער אידעאַל פון אונדזער פאַלק איז געווען דער ‚תלמיד חכם', ‚קענען לערנען', און נישט זיין דער לערער. דאָ האָב איך נישט קיין מעגלעכקייט פאַרצוועגן מיין שטודיום; דורכדעם איז מיין באַשלום צו קומען נאָכן כּוח פון שולי־יאָר — דאָס הייסט סוף יוני — קיין ירושלים, און זאָל זיין וואָס עס זאָל זיין".

2. אַ תשובה פון מיין חבר לייביש העלער זצ"ל אויף מיינעם אַ בריוו, אין וועלכן איך האָב אים און אַנדערע חברים אין קאָלאָמיי אָנגערעגט, אַז זיי זאָלן קומען קיין ארץ ישראל און אַרבעטן מיט מיר אין דעם מזרחי לערער־סעמינאַר; אָט אויף דעם בריוו האָט ער מיר געענטפערט (אויך אין העברעאיש):

„מיין טייערער פריינד!

„דיין ערשטן בריוו פון ארץ האָב איך דערהאַלטן. עס איז שווער צו באַשרייבן דעם רושם און די באַגייסטערונג, וואָס איך האָב געפילט בשעתן לייענען; אָרעם איז דאָס וואָרט. געלויבט איז גאָט וואָס דו האָסט זוכה געווען און דו זעסט דיין יוגנט־חלום פאַרווירקלעכט.

„וועגן דיין פאַרשלאָג, אַז אַ טייל באַגאַבטע חברים פון אונדז זאָלן קומען אַהין — אַ גרויסן יישר כוח. דאָס איז דער בעסטער באַווייז, אַז דו האָסט אונדז ניט פאַרגעסן. אָבער עס טוט מיר זייער לייד, מיין אַרטיקער, דיר צו שרייבן, אַז אָט דער „וועלט־שמערץ", איבער וועלכן דו האָסט זיך שטענדיק באַקלאָגט, פאַרשטאַרקט זיך פון טאָג צו טאָג. די שוועַרע ווירטשאַפטלעכע באַדינגונגען צווינגען יעדן פון אונדז צו העלפן זיין משפּחה אין דעם שווערן לעבנס־קאַמף. אָט למשל, אונדזער גאָר באַגאַבטער חבר סאָבעל — פאַרברענגט ער זיינע טעג און יאָרן אין זיין געוועלבל אויפן ‚קאַנאַל', כדי צו העלפן זיין מוטער דער אלמנה. אָדער אונדזער חבר מנחם שיינפעלד, דער באַגייסטערטער חובב ציון, וואָס האָט אויך געלערנט אין פּעדאַגאָגיום פון הרב פּראָפעסאָר חיות ז"ל אין ווין, זיצט דאָ אין פינצטערן קעלער און פאַרקויפט פעלן די גויים. און אַז די גויים האָבן אויפגעהערט קומען צו אים, האָט ער באַשלאָסן זיך אריבערצוציען אין אַ פאַרוואָרפענעם דאָרף, כדי צו ברענגען זיי זיין סחורה, צו דער נאַז' און אַזוי ווייטער. אָט אַזוי, מיין חבר, איז דאָס לעבן דאָ. און אַז איך האָב דערציילט וועגן דיין פאַרשלאָג אונדזער חבר אליעזר דוד, האָט ער זיך ביטער צעקרעכצט און האָט אויף מיר געקוקט מיט רחמנתדיקע אויגן און האָט געשטאַמלט: ‚יאָ, די טיר איז אָפן, אָבער מיר זענען געבונדן'..."

3. און איצט אַ ליד פון מיין באַגאַבטער שוועסטער מרים'ציע ע"ה, זי איז געווען די מיזינקע און האָט אַ סך מיטגעהאָלפן אין דער פּרנסה. אָט דאָס ליד, וואָס איז געשריבן געוואָרן לכתחילה אין יידיש, דריקט אויס, אין אַ געוויסער מאָס, די לאָגע פון אונדזער יוגנט אין קאָלאָמיי אין די יאָרן פּאַרן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה:

איך וו ל מיר מיין לעבן
באַווייגען — ווי טרייסט,
וואָס האָב אים געגעבן,
אַזאַ בידנע גייסט.

איך האָב געגלויבט אַז ביי יאָרן
צוואַנציק און אַ פּאָר —
וועל איך האָבן ווייט פּאַרפּאָרן
אין די וויטן גאָר...

דערווייל בין איך דאָ געבליבן שטיין,
דאָ, און איך קאָן אין ערגעץ נישט גיין.
כאָטש ריים דיך, כאָטש שריי,
מען לאָזט דיך נישט פריי.

מען דאַרף דיך האָבן נייטיק,
מיטצוליידן דעם ווייטיק,
מיטצוטראָגן דעם יאָך,
מען דאַרף דיך אַליין נאָך.

„הסתדרות המזרחי" אין קאָלאָמיי, 1929

דר. צבי העלער (תּל־אביב)

ציוניזם אין קאָלאָמיי

אין פּעריאָד צווישן בריד ווועלט־מלחמות *)

וועז איך רעד וועגן קאָלאָמיי מיין איך די סביבה, וואָס האָט געהייסן פּאָליטיש וואָל־קרייז קאָלאָמיי און איז געאָגראָפיש געווען באַקאַנט אונטערן נאָמען פּאָקוטיע. וואָרום אַלץ וואָס איז פּאַרגעקומען אין קאָלאָמיי, האָט במילא משפּיע געווען אויף די שטעטלעך און דערפער מיט גרויסע יידישע ישובים אין דער געבערגיקער אומגעגנט.

קאָלאָמיי האָט אויך לאַנגע יאָרן פּאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה געהאָט איר אייגנס א יידישן פּאַרטרעטער אין מלוכה־פּאַרלאַמענט, דעמאָלט דער עסטרייכישער רייכסראָט אין ווין. דער וואָל־קרייז אין עסטרייך איז באַשטאַנען פון דריי שטעט אינאיינעם: קאָלאָמיי (קאָלאָמיא), סניטין (סניאַטין) און בעטשוטש (בוטשאַטש).

די קאָלאָמייער יידישע דעפוטאַטן פון פּאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה זענען געווען מיטגלידער פון „פּוילישן קלוב" (קאָלאָ פּאָלסקיע).

ערשט נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה אין דער ווידער אויפגעשטאַנענער פּוילן, איז דער קאָלאָמייער וואָל־קרייז געווען רעפּרעזענטירט אין

*) דר. צבי העלער איז אין די יאָרן צווישן ביידע וועלט־מלחמות געווען איינער פון די פירער פון דער ציוניסטיש־סאָציאַליסטישער פּאַרטיי „התאחדות" אין פּוילן און סיים־דעפוטאַט פון קאָלאָמיי. ווי אַ דעפוטאַט פלעגט דר. העלער אָפט קומען קיין קאָלאָמיי און איז געשטאַנען אין אַ שטענדיקן קאָנטאַקט מיט דער ציוניסטישער געזעלשאַפטלעכקייט אין שטאָט, און דער עיקרשט מיט דער „התאחדות", וואָס האָט פאַרמאָגט אין אירע רייען די פיינסטע פאָרשטייער פון דער יידיש־ און העברעאיש־רעדנדיקער אינטעליגענץ, ווי חיים רינגעלבלום, קאָפּל גוגיק, משה שנעבערגער און אַנדערע.

דר. העלערס דערמאָנונגען פון קאָלאָמיי ברענגען אַרויס עטלעכע אינטערעסאַנטע פאַקטן אוו אַ שפּע נעמען פון גוט־באַקאַנטע עלטערע אוו יינגערע כלל־טויער אין שטאָט.

די רעדאַקציע.

סיים דורך א דעפוטאט פון דער פאראייניקטער ציוניסטישער לייסטע נומער 17, אויף וועלכער עס האָבן קאנדידירט דער אלגעמיינער ציוניסט דר. הענריק ראָזמארין, דער פארשטייער פון דער „התאחדות" דר. צבי העלער, דער פארטרעטער פון „מזרחי" דר. שמעון פעדערבוש. די אנדערע יידישע לייסטעס, פון „בונד", „אגודת ישראל" און „פועלי ציון" זענען נישט געווען בכוח דורכצופירן זייערן א קאנדידאט.

א שטארקן שטויס צו נאציאנאל־פאליטישער ארגאניזירונג פון די קאָלאָמייער יידן האָבן געגעבן די דעמאקראטישע וואלן צום יידישן נאציאנאל־ראט, וואָס האָט אין דער איבערגאנגס־צייט פון תיכף נאָך דער מלחמה פארנומען דאָס אָרט פון די פריערדיקע קהילה־שטיבלעך, וואָס זענען געווען באהערשט פון די אסימילאטארן.

צום נאציאנאלן אויפברויז אין שטאָט האָט אויך בייגעטראָגן די ציוניסטישע יוגנט־באָוועגונג „השומר הצעיר", וואָס איז אויפגעקומען בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה אין ווין און איז דערנאָך פון די צוריקגעקומענע פליטים, בחורים און מיידלעך, אריבערגעפלאנצט געוואָרן קיין גאליציע. אויך אין קאָלאָמיי האָט זיך געגרינדעט א גרופע פון „השומר הצעיר", וואָס האָט געהאט איר הכשרה־פונקט אין דעם נאָנטן דאָרף סלאָבודקא לעסנא.

תיכף נאָך דער מלחמה האָבן קאָפּל גוגיק און זיין פרוי באנייט די העברעאישע שול „שפה ברורה" און האָבן איינגעאָרדנט קלאָסן פאר דער יוגנט און קורסן פאר דערוואקסענע.

אין גרויסן לאָקאל פון ציוניסטישן פאראיין „בית ישראל", וואָס האָט עקסיסטירט זינט דעם יאָר 1903, פלענן זיך צונויפטרעפן די וועטעראנען פון דער אָרטיקער ציוניסטישער באָוועגונג פון אמאָל, ווי דער אלטער דר. שלמה ראָזענהעק, דער פארדינסטפולער אפרים קלארמאן, דר. מארעק לאָקס, שלמה שער און יונה אשכנזי מיט די יינגערע פירער און מיט דער חלוצישער יוגנט, וואָס צווישן זיי האָבן פארנומען אן אויבנאָן די פארשטייער פון דער „התאחדות" חיים רינגעלבלום, קאָפּל גוגיק, משה שנעבערגער, מיכאל האָזעלקאָרן, לוי גרעבלער, יצחק טייטעלבוים, מאיר לאָקס, יעקב בענדער, נחמן פאליק, שלמה ראָרעס, דוב שטערנבערג, עטל ראמלער, יעקב שיקלער, דר. מאיר עטינגער, נעטי אייפערמאן און אנדערע.

די דערמאָנטע חברים פון „התאחדות" מיט מיכאל האָזעלקאָרן בראש האָבן אָנגעפירט מיט גרויס דערפאָלג מיט דער קרן־קיימת־קאָמיסיע אין שטאָט און אין דער סביבה.

די „התאחדות" האָט געשאפן א פראָפעסיאָנעלע האנטווערקער־שול, וואָס איז אָנגעפירט געוואָרן פון פרוי נוסיע האָראָוויץ.

די הערצל־ביבליאָטעק, וואָס בראש פון איר זענען געשטאנען דער באקאנטער ציוניסטישער עסקן יעקב ביטער און זיין פרוי גיטל ביטער־

פרעמינגער, איז געווען זייער באליבט אין שטאט. זי האט פארמאגט טויזנ־
טער ביכער אין יידיש, העברעאיש, פויליש און דייטש.

עס איז אויפגעקומען א דראמאטישע סעקציע אין דער שפיץ מיט דר.
מארעק קנאפ, פנחס שייערמאן, זינדל ניימאן, הערש ניימאן, לייבעלע
וואלפבערג און נעטי אייפערמאן. דער דראמאטישער־פאראיין האט געטראגן
דעם נאמען „הלוי".

אין דער יידישער טוינבע־האלע זענען באניט געווארן די לעקציעס ווי
פאר דער מלחמה. פון די ארטיקע זענען אפט ארויסגעטראטן מיט לעקציעס
דר. שלמה ראזענהעק, חיים רינגעלבלום, קאפל גוגיק און דר. קראמער. פון
לעמבערג פלעגן צופארן אויף לעקציעס דר. מאיר גייער, סענאטאר דר.
מיכאל רינגעל, פראפ. בינשטאק, דר. זילבערשטיין, דר. נפתלי שווארץ, דר.
קאפל שווארץ, פישל ווערבער, דר. פישל ראטענשטרייך, זלמן הערינג און
דר. צבי העלער. הונדערטער יידן פון פארשידענע קרייזן האבן זיך צונע־
הערט צו די דאזיקע לעקציעס.

אין בארון־הירש־זאל איז געווען א שאך־קלוב מיט א היפש ביסל מיט־
גלידער. אנגעפירט האבן מיט דעם קלוב פנחס שייערמאן און דוד שרייבער.

עס איז אנגענאנגען א לעבעדיקע ארבעט און מיט זייער גוטע דערפאלגן
פאר דעם „קרן היסוד" אין קאלאמיי און אין גאנצן ארומיקן קאנטן. דער־
הויפט איז דער דערפאלג געווען צו פארדאנקען די ארץ־ישראל שליחים נתן
ביסטריצקי און שרה בערגער. דער „התאחדות"־טויער לוי גרעבלער איז מיט
דער ארץ־ישראל דעלענאציע ארומגעפארן איבער די ארומיקע שטעט און
דערפער.

עס איז אפט געקומען צו צוזאמענשטויסן מיט דער „אגודת ישראל"
אין די ווישניצער, זשידיטשאווער, באיאנער און אטיניער קלויזן. אין יענע
חסידישע קלויזן האט די „אגודה" געהאט אירע פעסטונגען פון אנטי־ציונים־
טישן קאמף.

אין יאר 1920 זענען אפגעפארן פון קאלאמיי די ערשטע חלוצים קיין
ארץ־ישראל. צווישן זיי -- יהודה גרונווערג־חורין, דער היינטיקער אנפי־
רער פון „יכין" און פון „מרכז חקלאי" ביי דער „הסתדרות" אין ארץ
ישראל, יוסף קופערמאן, דוב שטערנבערג, שלום לאקס און אנדערע.

אין קאלאמיי איז געווען א גרויסער הכשרה־קיבוץ מיטן נאמען „קלא־
סאוו", וואס איז באשטאנען פון חברים פון די קרעסן, פון וואלין, פאלעסיע,
פאדלאסיע און פון ווילנער סביבה.

צווישן די ערשטע חברים, וואס די „התאחדות" האט געשיקט אויף
הכשרה צום גוט־באזיצער אינזשענער אייזיק ברעטלער אין גאדי־טורקא, זע־
נען געווען חיים לאקס, יעקב גרין, עטל ראמלער, לוי גרעבלער, יעקב הא־
מער און אנדערע. די מיינסטע פון דער דאזיקער גרופע האבן עולה געווען
קיין ארץ ישראל אין חודש יולי, 1925.

די „התאחדות"־צענטראַלע אין לעמבערג האָט שטאַרק געשטיצט די קאָלאָמייער חלוצים־באַוועגונג דורך ספּעציעלע קולטור־שליחים. צווישן די לעמבערגער דעלעגאַטן זענען געווען אינזשעניר רייזער (היינט א הויבער באַאַמטער אין דער „יידישער אַגענץ" אין ירושלים), דוב שטאָק (היינט דוב סדן, פּראָפעסאָר פון יידיש אין ירושלימער אוניווערסיטעט), מנחם געלער־טער, פישל ווערבער, דר. נתן מעלצער און די געוועזענע סיום־דעפּוטאַטן דר. קאָפּל שוואַרץ און דר. צבי העלער. אין דער קולטור־ארבעט האָבן אויך זייער פיל אַרויסגעהאָלפֿן דער געווערקשאַפֿט־סעקרעטאַר מאַגיסטער זיגמונד הע־רינג און דער שטענדיקער דעלעגאַט פון דער חלוץ־צענטראַלע ליאָנעק ברוינ־שטיין (היינט אין קיבוץ „חולדה").

אויך די אַלגעמיינע ציוניסטן, „מזרחי" און רעוויזיאָניסטן האָבן גע־האַט זייערע יוגנט־ און חלוץ־גרופּעס אין שטאָט.

בראש פון דער „מזרחי"־פּאַרטיי זענען געשטאַנען יהודה קרעפּס, הענעך שעכטער, יונה אשכנזי, הרב ר' חיים צבי תאומים, הערש ראָזענ־בוים, אפרים קלאַרמאַן און אַנדערע. לויט דער איניציאַטיווע פון העברעאישן שרייבער ראובן פּאַהן זענען דעלעגאַטן פון קאָלאָמייער „מזרחי" (האָבער און זינרייך) געפֿאָרן קיין ארץ ישראל קויפן באָדן.

מיט דער רעוויזיאָניסטישער גרופּע האָבן אָנגעפֿירט אַדוואָקאַט דר. העסל, יעקב העגער און אַנדערע. זיי האָבן געשאַפֿן א „ביתר"־גרופּע און אויך א גרופּע פון „חיל לאומי" אין שטאָט.

די הויפּט־טוער פון די לינקע פּועלי־ציון זענען געווען: שלמה שמוים, מענדל מאַרקשייד, דוציע לאַנדמאַן, קרויטהאַמער און אַנדערע.

די „אַגודת ישראל" איז, ווי אין גאַנץ מזרח־גאַליציע, אויך אין קאָלאָ־מיי געווען א קליינע גרופּע. זי האָט אָבער געהאַט עטלעכע פּאַזיקע פּירער און צווישן זיי די פּאַזיקסטע ר' יוסף לאָו און אַדוואָקאַט דר. בן־ציון פּעסלער. אָבער נאָכדעם ווי ר' יוסף לאָו איז לויט דער איניציאַטיווע פונעם „מזרחי"־עסקן ר' יונה אשכנזי (נדליה ביטערס איידעם און יעקל ביטערס שוואָגער) אויסגעקליבן געווארן פֿאר מרא דאתרא, איז די „אגודה" אינגאַנצן אָפּגע־שוואַכט געווארן און האָט פֿאַרלוירן איר השפּעה. אָבער זי האָט נאָך אַלץ גע־האַט א בינטל חשובע בעלי־בתים אין איר פּירערשאַפּט, ווי דוד זיידמאַן, ליפּע און שלמה העלער, ליפּע אונגאַר, לייבציע ליבמאַן, שמואל בער העגער, לייבוש קרים און מענדל הירש.

קאָלאָמיי האָט געהאַט איר איינם צווויי ציוניסטישע צייטונגען, „נאַש גלאָס" אויף פויל ש פון די אַלגעמיינע ציוניסטן און „אונזער שטימע" פון דער „התאחדות".

א וויכטיקע געשעעניש אין דער געשיכטע פון קאָלאָמייער ציוניזם איז געווען דער באַזוך פון היינטיקן ראש־הכנסת יוסף שפּרינצאַק.

יוסף שפּרינצאַק איז אין 1935 געקומען קיין קאָלאָמיי דורכצופירן די

פאַראייניקונג פון דער „התאחדות" מיט די פּועלי־ציון. א טייל פון דער „התאחדות" מיט חיים רינגעלבלום, משה שנעבערגער, לוי גרעבלער און דר. מאַרעק קנאַפּ האָבן זיך געהאַט פאַרעקשנט און האָבן נישט געלאָזט אָנ־נעמען די פאַראייניקונג מיט די פּועלי־ציון, וואָס איז אין וועלט־מאַסשטאַב שוין געווען דורכגעפירט.

נאָך גרויסע באַמיאונגען און נאָך אַן אינטענסיווער טעאָרעטישער אויפקלערונגס־אַרבעט מצד די ספּעציעלע שליחים פונעם „איחוד", דר. נפתלי שוואַרץ און יצחק פייגענבוים און צום סוף פון יוסף שפּרינצאַק, האָט די רינגעלבלום־גרופּע באַגלייך מיט דער גרופּע פון קאָפּל גוגיק זיך פאַראייניקט מיט די פּועלי־ציון. בראש פון דער פאַראייניקטער פאַרטיי זע־נען געשטאַנען די שוין דערמאָנטע פירער פון „התאחדות" חיים רינגעל־בלום, קאָפּל גוגיק און משה שנעבערגער און די פּועלי־ציון־טוער דר. וואַג־מאַן, שלמה באַדלער, דר. שנעבאַלג און שלמה אייזנער.

אין 1934 האָט לוי גרעבלער געשאַפן א הכשרה־קבוצה פון די „התאחדות"־חברים אונטערן נאָמען „ותקיניה". די קבוצה איז געוואָרן א טייל פונעם „התאחדות"־חלוץ אין מזרח־גאַליציע. די ווירטשאַפט פון דער „ותקיניה" איז באַשטאַנען פון פיר יאָך גאָרטן ביים פּרוט און פון א הויז אויף דער דזיעדושיצקי־גאַס. זומער האָט די קבוצה געאַרבעט אויפן פעלד. ווינטער אָבער האָבן זיך די חברות פאַרדונגען צו ווען וואָשן אין פּריוואַטע הייזער. די חברים זענען איבערן ווינטער געווען האַלץ־העקער.

זייער כאַראַקטעריסטיש איז געווען, וואָס די חלוצים האָבן געמוזט פירן א קאַמף פאַר רעכט אויף אַרבעט. די פּ. פּ. ס.־יש אָרגאַניזירטע האַלץ־הע־קער זענען אָפט באַפאַלן די חלוצים און האָבן זיי נישט געלאָזט אַרבעטן. א דאַנק די ראַטמענער חיים רינגעלבלום און משה שנעבערגער האָט דער מאַגיסטראַט באַשלאָסן צו זיכערן די חלוצים זייער רעכט אויף אַרבעט.

צוזאַמען מיט דער פרויען־אָרגאַניזאַציע „וויצא" האָט די „התאחדות" געשאַפן אין שטאָט א פאַלקס־קיך. מיט דער הילף ווידער פון סיים־דעפו־טאַט דר. אברהם זילבערשטיין, וואָס איז געווען דער פירער פון דער יידיש־קאָאָפּעראַטיווער באַווענונג אין פוילן און מיט דער הילף פון דעם „דזשאָינט"־פאַרטרעטער יצחק גיטערמאַן האָבן חברים פון דער „התאחדות" געגרינדעט א קרעדיט־באַנק פאַר האַנטווערקער און קלייניהענדלער. בראש פון דער באַנק איז געשטאַנען דער אלטער געזעלשאַפטלעכער טוער דוגיע ווי־זעלבערג.

נאָכן טויט פון דעם באַוואוסטן פּ. פּ. ס.־ישן פירער דר. סאמועל לאַ־זארוש שאָר, האָט זיך דער בעל־מלאכה־פאַראיין „יד חרוצים", וואָס איז געווען אונטער דער פּ. פּ. ס.־ישער השפּעה, געשפּאַלטן. עס האָט זיך ארויס־געשיילט א צייוניסטישע גרופּע פון דעם פאַראיין, און דעם חבר פון דער

„התאחדות", יצחק טייטעלבוים, איז געלונגען צו אָרגאַניזירן פופצן יוגנט־לעכע שלאָסערס פאַר עליה קיין ארץ ישראל.

דער הויפט־טייל פון די בעלי־מלאכות האָט זיך רעאָרגאַניזירט אונטער דער פירערשאַפט פון דעם צירונגס־ העגדלער און רעגירונגס־ פריינטלעכן שטאָט־פאָליטיקער יהודה ברוך פייערשטיין, אין א פאַראיין אונטערן נאָמען „זשעמיעסלניק" (דער האַנטווערקער).

די „התאחדות" האָט אונטער דער פאָרזיצערשאַפט פון ראַטמאַן משה שנעבערגער געשאַפן א סעפאַראַטן פאַראיין פון האַנטווערקער און קלייניגדלער. אונטער דער פֿרעזידענטשאַפט פון חיים רינגעלבלום איז געגרינדעט געוואָרן א פאַרבאַנד פון פֿיוואָט־אָנגעשטעלטע, וואָס האָט זיך אָנגעשלאָסן אין לעמבערגער צענטער. די „התאחדות" האָט אויך מיט דער הילף פון דר. אברהם זילבערשטיין געשאַפן אין די גרויסע דערפער אַרום קאַלאַמיי יידישע פּראָדוציר־קאָאָפּעראַטיוון אונטערן נאָמען „חמאה" (פּוטער). די דאָזיקע קאָאָפּעראַטיוון זענען געווען אין קאָנטאַקט מיט די ארץ־ישראלדיקע קאָאָפּעראַטיווע אָרגאַניזאַציעס „תנובה" און „משביר".

חברים פונעם לאָקאַל־קאָמיטעט „התאחדות צעירי ציון" אין קאַלאַמיי

עם זיצן פון רעכטס צו לינקס: מוניע שומער, וואָלף ווייסבראָט, ד"ר מאַרעק קנאָפּף, חיים רינגעלבלום, לוי גרעבלער, משה שנייבערגער, דוד הילזענראָט; הינטער זיי שטייען: זיגי טהוי, משה שיקלער, ד"ר זאב האבער, יצחק קערן, שאמע טינדעל (טייכער), איציע דאנקנער, נפתלי טהוי; אין דער לעצטער ריי: יוסף רייך, יוסף ראמלער, מוניע באנק, ...?, באנק.

לוי גרעבלער (תל־אביב)

סאָציאַליסטישע דעמאָנסטראַציע

אין קאָלאָמיי ערב די וואָלן, 1907

דריי טעג פאר די וואָלן, אין א שבת, האָט די זש. פּ. ס. אונטער דער פירערשאפט פון דר. שאר, אינאיינעם מיט דער פּ. פּ. ס.,, פאררופן א מאסן־פארזאמלונג אין ליעבליך־זאל אויף דער סאביעסקי גאס, צו פּראָטעסטירן פארוואס דער שטאָטישער מאגיסטראט פירט נישט דורך דאָס פאָרגעשריבענע עסטרייכישע געזעץ, אז דריי וואכן פאר די וואלן זאָל דער מאגיסטראט אויסטיילן יעדן בירגער פארזיגלטע וואל־צעטלען, כדי ער זאָל זיך קאָנען באטיליקן אין די וואלן.

דאָס האָבן געדארפט זיין די ערשטע, אלגעמיינע, געהיימע, דירעקטע און פּראָפּאָרציאָנעלע וואלן, וואָס זענען נאָך שווערער מי אויסגעקעמפט געוואָרן אין רייכסראט. דער מאגיסטראט אין קאָלאָמיי האָט אבער גאנץ באוואוסטזיניק פארנאכלעסיקט זיינע פליכטן, און דריי טעג פאר די וואלן האָבן די בירגער נאָך נישט געהאט באקומען די וואל־צעטלען. דער עולם איז געווען שטארק אויפגערעגט פון אזא האנדלונג מצד דער שטאָט־פאר־וואלטונג, און אלע ווי איינער זענען געקומען צו דער פּראָטעסט־פארזאמ־לונג. אזא פארזאמלונג האָט נאָך קאָלאָמיי ביז דעמאָלט נישט געזען! עס זענען געקומען האנטווערקער, סוחרים, און ארבעטער פון אלע שיכטן צו פאָדערן, אז דער מאגיסטראט זאָל זיי באהאנדלען — ווי דאָס געזעץ פאָדערט — ווי פרייע עסטרייכישע בירגער.

דר. שאר האָט געהאלטן א באגייסטערטע רעדע. ער האָט פארגעלייגט פאָרן גרויסן פארזאמלטן עולם זיין פּראָגראם, וואָס ער האָט בדעה דורכ צופירן אין רייכסראט ווי דער פארטרעטער פון די ארבעטער־מאסן. צום שלוס פון זיין רעדע האָט ער אויפגעפאָדערט די פארזאמלטע צו מארשירן אין געשלאָסענע רייען צום מאגיסטראט. דער עולם האָט זיין רעדע אויפגע־נומען מיט שטארקע אפלאָדיסמענטן. די עטלעכע טויזנט פארזאמלטע האָבן זיך גלייך פארמירט אין רייען און זינגנדיק דעם „טשערוואָני שטאָנדאר" האָבן זיי מארשירט מיט דער רויטער פאָן, געטראָגן פון אנטשל ווייץ.

אין דער ערשטער רייַ זענען געגאַנגען: יאָסל גלאָזער, פישל טהוי, האַבער, דר. און פרוי שאַר צוזאַמען מיט א רוטענישער לערערין און דר. אָסטער. אין דער צווייטער רייַ האָבן מארשירט: פוקס, ציפער, עהרעמאַן, מיקעיטין, ביאַלאָס, קורסקי, שמחה וויץ מיט זיין פרוי, לייב ביגער, מרדכי לייבאָוויץ, באָרטען, דער יונגער טהוי, שאול פרייער דער שוסטער, גבריאל ציגענלויב, נפתלי קעסטען, האָקער דער שוסטער, הילזענראָד דער וועבער. די באַניסטערטע מאָסן האָבן אויסגערופן פאַרשידענע לאָזונגען ווי: „ניעך זשיע דר. שאָר, הורא! פרעטש זי'קליקאָן מאַניסטראַצקאָן! האַנבא! ווסטיד! שטרויזאָק! פרעטש!"(*) די רוטענער האָבן געזונגען: „העי טאָם נא האָרי סיטש אידע" און אַזוי ווייטער.

אָן דער דאָזיקער מאַרשירנדיקער מאָסע האָבן כסדר זיך אָנגעשלאָסן פרישע מענטשן, יידן אין די שבתדיקע מלבושים, אין זשיפיצעס און שטריימלעך. דאָס זענען געווען די יידישע וועבער, מערסטנס פרומע חסידישע יידן. אָבער זענען געווען גרייט צום קאַמף.

ווען די דעמאָנסטראַנטן זענען צוגעקומען צום מאַניסטראַט מיטן אויסרוף: „מיר פאָדערן אונדזער שטים־צעטל!", האָט דער יידישער וויצע־בירגערמייסטער, פונקענשטיין, געגעבן א באָפעל די פייערלעשער צו פארמאַכן דעם טויער און ער האָט טעלעפאָנירט נאָך מיליטער. דערווייל האָבן אָבער נייע מענטשן זיך אָנגעשלאָסן. די מאַסע איז געוואָרן גרעסער און גרעסער. די קליקע אין מאַניסטראַט האָט אויף שנעל גערופן א זיצונג פון אירע מענטשען צו באַשליסן וואָס צו טאָן אין אַזא אָנגעצויגענער שטימונג. דערווייל האָבן עטלעכע דעמאָנסטראַנטן באמערקט, אז די באַאמטע פונעם מאַניסטראַט אויפן צווייטן שטאָק שטייען ביים פענצטער און לאָכן. איז געוואָרן א געשריי: „קוקט אַרויף, זיי לאָכן פון אונדז!" האָט זיך די מאַסע נעגעבן אָז לאָז צום מאַניסטראַט און אָנגעהויבן צו שטורעמען דעם טויער. טיל האָבן געוואָרפן שטיינער און אויסגעהאַקט די שויבן פון די פענצטער אין מאַניסטראַט. אין מיטן איז אָנגעקומען דר. ראַדעצקי. וועלן ער האָט געדארפט דורכגיין דעם „האָטעל גראַנד", האָט די מאַסע אים באַוואָרפן מיט פאַרשטונקענע אייער און אים אָנגעהויבן צו שלאָגן. אָבער הערער איז אים נעקומען צו הילף, און אים אַריינגעשטופט אין טויער פון האָטעל. די מאָסן האָבן נאָך אָלץ געשטורעמט דעם טויער פון מאַניסטראַט, ביז זיי האָבן אים אויפגעבראָכן און עטלעכע הונדערט מענטשן זענען אַריין אינעוויניק. באַלד איז אָנגעקומען מיליטער, א קאָמפּאַניע פונעם 24טן אינפאַנטרי רעגימענט, מיט דעם אויבערלויטענאַנט גראַף זשוקאָווסקי אין דער שפיץ. זיי האָבן

---

*) לאַנג לעבן זאָל דר. שאָר! אַוועק מיט דער מאַניסטראַצקער קליקע! א שאַנד! א חרפה! שטרויזאָק, אַוועק! („שטרויזאָק" האָט מען גערופן דעם קאַנדידאַט פון דער קליקע.)

ארויסגערופן דעם 24טן רעגימענט, נישט די „לאנדוועהר", ווייל אין דער „לאנדוועהר" זענען געווען זייער פיל יידן און שטאטישע „מיעשטשאנעס", און זיי האבן געוואוסט אז די „לאנדוועהר" וועט נישט וואגן צו שיסן אין די מאסן.

דער קאמענדאנט פון דער קאמפאניע האט אויפגעפאדערט די דעמאנסטראנטן זיך פונאנדערצוגיין, ווען נישט — וועט ער געצוואונגען זיין באפעלן צו שיסן. דר. שאר און זיין פרוי זענען גלייך אוועק, אבער די דעמאנסטראנטן האבן זיך נישט געירט פון פלאץ. אפילו דעם דאקטערס לייבגווארדיע איז געבליבן אויפן פלאץ מיטן פעסטן באשלוס צוזאמען מיט די מאסן דורכצוועצן זייערע פאדערונגען. אויף דער צווייטער אויפפאדערונג פונעם קאמענדאנט זיך פונאנדערצוגיין, האט די מאסע זיך פאמעלעך צוריקגעצויגן פון מאגיסטראט און זיך אפגעשטעלט ארום דער טורנהאלע. דער אויבערלויטענאנט האט צום לעצטן מאל אויפגעפאדערט די מאסן זיך פונאנדערצוגיין, און געסטראשעט אז ער וועט באפעלן צו שיסן. אזוי ווי די מאסן האבן נאך אלץ נישט אפגעטראטן, האט ער טאקע געגעבן א באפעל צום מיליטער: „אכטונג! לאדן דאס געווער! באפעסטיקן די באיאנעטן!" און דער קאמפאניע־טרומייטער האט אנגעהויבן צו בלאזן מיט אזא קראפט, אז א פחד איז באפאלן יעדן איינעם. דער עולם האט אנגעהויבן זיך צוריקצוציען אין דער ריכטונג צום רינגפלאץ. מען איז אין דער גרעסטער בהלה געלאפן אין אלע ריכטונגען. אבער הונדערטער מוטיקע מענטשן זענען גלייבן שטיין אויפן פלאץ. דא איז געשען עפעס ווי א נס: אין מאמענט, ווען דער קאמפאניע־קאמאנדיר האט געמאכט א זשעסט צו באפעלן די סאלדאטן, זיי זאלן עפענען „פייער", האבן מיר דערהערט א שטארקן פייף, און מיר האבן געזען ווי אונדזער ליבער פלאץ־קאמענדאנט פון דער שטאט קאלאמיי, אבערסט ריטער פאן פייפער, קומט אן צו לויפן מיט אלע זיינע כוחות. (ס'קאן זיין, אז דער אבערסט ריטער פאן פייפער איז געווען א ייד, און אפשר נישט. מ'קאן נישט וויסן. נאר זיכער איז, אז ער איז געווען א העכסט ליבעראלער מענטש.)

דערווייל האבן טייל געשריגן: „שיסט!" און דערביי אויפגעריסן זייערע העמדער און געבליבן שטיין צעבראסטעט גרייט אומצוקומען פאר זייערע רעכט. דער טומל איז געווען גרויס. מענטשן האבן זיך געשטופט און געווארן אזוי צוזאמענגעפרעסט, אז ס'איז געווארן אוממעגלעך זיך צו רירן פון דעם פלאץ. אפילו איך, א זייטיקער צוקוקער, האב זיך נישט אפגעגעבן קיין רעכענונג אין וואס פאר א לעבנס־גפאר זיי שוועבן, שטייענדיק אקעגן די באוואפנטע סאלדאטן, וואס זענען יעדע סעקונדע גרייט געווען צו שיסן.

דעם אבערסט פאן פייפער האט מען געזען ארויסלויפן פונעם רעסטאראן, וואס איז געווען ביי משה ברייער אין הויז. ער איז געווען א שיינער,

הויכער מאַן, אזוי אז מען האָט אים ארויסגעזען פון דער גאַנצער מאסע. אז דער אויבערלויטענאַנט זשוקאָווסקי, וואָס איז שוין גרייט געווען צו געבן דעם באַפעל: „פייער!", האָט דערזען דעם אָבערסט פאָן פייפער לויפן מיט דער שוועבד אין דער רעכטער האַנט, איז ער געבליבן געפֿלעפט. דער אָבערסט איז צוגעקומען און אויסגערופן צו דער קאָמפּאַניע: „אַכטונג! געווער צו די פים! צוריקטרעטן דריי שריט! האַלט!" און צום אויבערלויטענאַנט האָט ער אַ געשריי געטאָן: „ווער האָט דיר געגעבן דעם באַפעל צו שיסן אויף אומבאַוואָפנטע מענטשן?" דער אויבערלויטענאַנט האָט נישט געקאָנט ענטפערן. ער איז געווען בלאַס ווי די וואַנט. דער אָבערסט האָט געבן אַ באַפעל די סאָלדאַטן זיך אויסצודרייען אויף צוריק. דעם אויבערלויטענאַנט האָט ער געהייסן איבערנעמען די קאָמאַנדע און אין פולער אַרדענונג צוריקצופירן די סאָלדאַטן אין זייער קאַזאַרמע. און דאָס אַלץ האָט געדויערט בלויז עטלעכע סעקונדן. די סאָלדאַטן זענען אָפּגעטראָטן און האָבן אוועקגעמארשירט.

וועז די מענטשן האָבן דאָס דערזען, האָבן טיף אָנגעהויבן זיך צוריק צו פאַרזאַמלען. דער אָבערסט איז אָבער געבליבן שטיין אויף די שטיגן פון דער טורנהאַלע מיט דער שוועבד אין דער אויסגעשטרעקטער האַנט. דער עולם האָט אָנגעהויבן ארויסצוקומען פון די באַהעלטענישן און פונסניי אָנגעהויבן אויסצושרייען די לאָזונגען: ניעך זשיע דר. שאָר! „פרעטש ז'קלי־קאָן! האַנבא! ווסטיד שטרויזאָקאָמי!" *)

דער אָבערסט האָט געגעבן אַ צייכן צום עולם אז מען זאָל זיך באַרואיקן, ער וויל עפעס זאָגן. אזוי שנעל ווי ס'איז שטיל געוואָרן, האָט ער אָנגעהויבן: „מיינע הערן! איך בעט אייך, זאָגט מיר, וואָס פֿיניקט אייך, און וועגן וואָס האָט איר זיך דאָ פאַרזאַמלט?" אויף זיין פראַגע האָבן אַלע מיטאַמאָל אויסגעשריגן: „וואַלן, שטיס־צעטל!" און ס'איז ווידער געוואָרן אַ גרויסער טומל. דערויף האָט דער אָבערסט געגעבן אַ געשריי: „מיינע הערן, איך פאַרשטיי נישט קיין וואָרט. זאָלן צוויי אָדער דריי פון אייך צוקומען, פאַרלייגן אייער טענה, וועל איך זען וואָס איך קאָן טאָן פאַר אייך. אָבער זאָל זיין רואיק!" דריי באַלעבאַטים, חשובע בירגער, זענען ארויסגעטראָטן. דאָס זענען געווען: יאָסל גלאַזער, נפתלי קעסטען און הערש איזעזענטאַל, אַן אייזן־סוחר, וואָס האָט געהאט זיין געשעפט ביי דער ביטמאַן, לעבן קאַנאַל. ער האָט געשטאַמט פון דער בוקאָווינע, אַן אינטעליגענטער מענטש, וואָס האָט גוט גערעדט דייטש. ער איז געווען דער ראש המדברים.

אייזענטאַל האָט זיך אָנגערופן בזה הלשון: „געערטער הער אָבערסט! אונדזער מאיעסטעט, דער קייזער, האָט אונדז, עסטרייכישע בירגער, צום ערשטן מאָל אין דער געשיכטע באַווילקט, לויט אַ באַשלום פונעם רייכס־

*) אַוועק מיט דער קליקע! אַ חרפה און אַ שאַנד מיט די שטרויזעק!

ראָט — אַלגעמיינע, געהיימע און דירעקטע וואַל־רעכט. די וואַלן דאַרפן פֿאָרקומען קומענדיקן דינסטאָג. לויט א פֿאַראָרדענונג פונעם רייכס־ראָט דאַרף דער מאַגיסטראָט אויסטיילן יעדן בירגער א פֿאַרזיגלטן וואַל־צעטל דריי וואָכן פֿאַר די וואַלן, און איצט איז שוין דריי טעג פֿאַר די וואַלן און מיר האָבן אונדזערע שטים־צעטלען נאָך נישט באַקומען! מיר האָבן זיך דעריבער פֿאַרזאַמלט צו פֿאָדערן, אַז די קליקע פון מאַגיסטראָט זאָל דורכ־פירן איר פֿליכט. די לייט פון מאַגיסטראָט, וועו זיי האָבן אונדז דערזען אַנ־קומען, האָבן זיי זיך דאָרט פֿאַרשלאָסן און האָבן אונדז אַפֿילו נישט גע־וואָלט אויסהערן. און מחמת דעם איז די גרויסע אויפֿרעגונג." אויף דעם אָבערסטן פֿראָנע, וועו ס'איז פֿאַראַנטוואָרטלעך פֿאַר נישט אויספֿירן דעם באַפֿעל, איז געקומען א געשריי פון דער מאַסע: „די קליקע, די פֿראַפּינא־טאָרסקי־קליקע! דער שטרויזאָק! פֿרעטש! האַנבא!" און אַזוי ווייטער.

דער אָבערסט האָט א געשריי געטאָן: „מיינע הערן! באַרואיקט אייך. אייך פֿאַרשטיי קיין וואָרט נישט. איך וועל מוזן אַוועקגיין, אויב איר וועט זיך נישט באַרואיקן." ס'איז באַלד שטיל געוואָרן. און אייזענטאָל האָט זיך אָנגערופן: „איר ווילט וויסן, הער אָבערסט, וועו ס'איז פֿאַראַנטוואָרטלעך? דער וויצע־בירגערמייסטער, יוסף פונקענשטיין!" אויף דעם האָט דער אָבערסט געענטפֿערט: „זאָלן עטלעכע פון אייך גיין מיט מיר צום בירגער־מייסטער, און איר וועט אין מיין קעגנוואָרט פֿאַרליגן אייערע טענות. אייך פֿאַרזיכער אייך, אַז איך וועל פון בירגערמייסטער שטרענג פֿאָדערן דורכצו־פירן זיינע פֿליכטן."

מען האָט גלייך געווויילט א דעלעגאַציע פון פינף פּערזאָן: דר. אָסטער, יוסף גלאַזער, הערער, הערש אייזענטאָל און האָבער (א באַאַמטער אין דער עקספּאָרט־באַנק). דער אָבערסט איז געגאַנגען פֿאָראויס און די דעלעגאַציע נאָך אים. די פּייערלעשער, דערזעענדיק דעם אָבערסט, זענען אָפּגעטראָטן און האָבן געעפּנט דעם טויער פון מאַגיסטראָט. די דעלעגאַציע מיטן אָבערסט איז גלייך אַרויף צום בירגערמייסטער אויפן ערשטן שטאָק.

בשעת די דעלעגאַציע האָט זיך פֿאַרהאַלטן אין מאַגיסטראָט, האָט דער עולם אין דרויסן ווידער געגומען זינגען קאַמפּס־לידער און אויסגערופן לאָזונגען. וועו די דעלעגאַציע מיטן אָבערסט איז צוריק אַרויסגעקומען, זענען זיי אַרויף אויפן באַלקאָן פון „האָטעל גראַנד". זיי האָבן געבעטן ס'זאָל זיין שטיל, ווייל זיי האָבן עפּעס צו באַריכטן. ס'איז געוואָרן שטיל. און דר. אָסטער און הערער האָבן באַריכטעט, אַז דער אָבערסט פֿאָן פֿיפֿער האָט שטרענג געפֿאָדערט פונעם וויצע־בירגערמייסטער פונקענשטיין, אַז ער זאָל אומבאַדינגט אויספֿירן זיין פֿליכט, און יעדן בירגער באַזאָרגן מיט א שטים־צעטל. אויב נישט, וועט א מיליטעריש פֿאַרואַלטונג איבערנעמען דעם מאַגיסטראָט, און אַלץ אַליין דורכפֿירן. די בירגער־רעכט טאָרן נישט פֿאַרלעצט ווערן! דער אָבערסט האָט אויך געוואָרנט דעם בירגערמייסטער,

אז ער וועט אים האלטן פאראנטוואָרטלעך פאר דער רו און אָרדענונג אין שטאָט.

מיט הוראַ־נעשרייען און גרויסע אָוואַציעס פארן אָבערסט, האָט דער עולם אויפגענומען דעם באריכט. דער אָבערסט האָט סאָלוטירט און איז אַוועק.

די יידן פון קאָלאָמיי האָבן צו פארדאָנקען דעם אָבערסט פאָן פייפער, וואָס ס׳איז פארמידן געוואָרן א בלוט־באָד פאר די רייכסראָטס־וואָלן פון זומער, 1907. ער איז דערשינען ווי א מלאך־השלום און דורך אים האָט א נס פאָסירט מיט די קאָלאָמייער יידן. וואָר געדענקט עס נישט וואָס ס׳האָט פאָסירט אין דראָהאָביטש דעם זעלביקן שבת, וואָן ביי אַן ענלעכן פאַל, אונטער בירגערמייסטער פייערשטיין, זענען איין און צוואַנציק יידן געפאַלן טויט און עס זענען געווען א סך פארוואונדעטע ! אָבער אדאנק דעם אָבערסט ריטער פאָן פייפער, פלאץ־קאָמענדאַנט פון דער שטאָט קאָלאָמיי און קאָמענ־דאַנט פון 36טן לאַנדוועהר אינפאַנטעריע־רעגימענט, האָט דער פוילישער אויבערלויטנאַנט, גראַף זשוקאָווסקי נישט געקאָנט דורכפירן זיינע מער־דערישע כוונות און מאכן א חורבן צווישן הונדערטער משפחות.

נאָכדעם ווי דער אָבערסט האָט זיך געזעגנט מיט די פארזאַמלטע, האָט דר. אָסטער איבערגענעבן אין בירגערמייסטערס נאָמען, אז יעדער בירגער זאָל ארויפגיין אין זיצונגס־זאל פון מאָגיסטראַט, וואו ער וועט באָקומען זיין שטים־צעטל. ער, דר. אָסטער, האָט געבעטן דעם עולם זיך צו פארהאלטן רו־איק, נישט צו שטערן די ארבעט פון מאָגיסטראַט־ראַט.

די וואָל־באַרעכטיקטע זענען אין געשלאָסענע רייען אַוועק צום מאָגיסט־ראַט און יעדער האָט באָקומען זיין שטים־צעטל, אָפּגעזיגלט פאר די וואָלן. וועז א טויזנט יידישע בירגער האָבן שוין געהאט באָקומען זייערע שטים־צעטלען, האָט דער סעקרעטאַר סיקאָרסקי דערקלערט, אז פון איצט אָן און וויטער וועלן בלויז די קריסטלעכע וויילערס באָקומען זייערע שטים־צעטלען אין מאָגיסטראַט. די יידישע וויילערס וועלן מוזן גיין נאָך זייערע שטים־צעטלען אין דער קולטוס־געמיינדע. די יידישע וויילערס זענען מאַסנווייז אַוועק צו דער קהילה. זי איז געווען געשלאָסן צוליב שבת. האָט מען געזען, אז דאָס איז א ניי שפּיצל פון די קהילה־לייט און מען האָט זיך ווידער גע־לאָזט מאַסנווייז צום מאָגיסטראַט.

לויט דעם וויטערדיקן נאַנג פון די פאָסירונגען, וויזט אוים, אז ס׳איז פארגעקומען אָט וואָס :

וועז די קליקע האָט איינגעזען, אז זי האָט פארשפילט, האָבן זיי זיך געוואָנדן נאָך הילף צום באַצירקס־הויפטמאַן, דר. פּאָבליקאָווסקי. ער ווידער האָט זיך געשטעלט אין פארבינדונג מיטן שטאָטהאלטער, גראַף פּאָטאָצקי. נאָכדעם ווי גראַף פּאָטאָצקי האָט אויסגעהערט דעם באריכט פונעם באַ־צירקס־הויפטמאַן וועגן דער לאַגע אין דער שטאָט, און וואָס ס׳איז פארגעקו־

מען מיטן אָבערסט פֿאָן פייפער, האָט ער זיך פֿאַרשטענדיקט מיטן קאָרפּוס־קאָמענדאַנט פונעם 11טן קאָרפּוס אין לעמבערג, געווארן קאָלאָש פֿאָן קאָ־לאָשוואַרי (פון אונגארן) און ער האָט שוין געצויגן די דראָטן אויף אזא אופן, אז די קליקע זאָל איר ציל דערגרייכן. אָט וואָס ס׳האָט פֿאַסירט:

וועו די יידישע דעמאָנסטראַנטן זענען ווידעראַמאָל צוגעקומען צום מאָגיסטראַט, האָט מען זיי געזאָגט, אז אין דער קהילה גיט מען שוין אַרויס די וואָל־צעטלען, און זיי זאָלן גיין אַהין. וועו זיי זענען אַהין געקומען צום צווייטן מאָל, האָבן זיי דאָרט געטראָפֿן דעם באַקאַנטן קהל־שמש־מסור, שלמה דוד, שטיין אין שטרייַמל פֿאַרן קולטום־טויער. ער האָט אויף דייטש־מעריש א געשריי געטאָן צו די דעמאָנסטראַנטן: „קאָמען זי מאָרגען. הייטע איזט נאָך שבת!" וועו זיי האָבן דאָס דערהערט, האָבן זיי פֿאַרשטאַנען, אז די מאָשקעם האָבן ווידער אויפגעהויבן זייערע קעפּ, און זיי האָבן מן הסתם ווידער אָפּגעטאָן עפּעס א שפּיצל. זיי זענען ווידער אַוועק צום מאָגיסטראַט, געזונגען לידער, און אויסגערופן זייערע לאָזונגען. טייל האָבן געשריגן: „ניעך זשיע דר. שאָר!" אַנדערע האָבן געשריגן: „ניעך זשיע דר. טהאָן!" דערווייל איז צוגעפֿאַלן דער אָוונט. אַרום 8 אַזייגער, וועו זיי זענען צוגעקומען צום טויער פון מאָגיסטראַט, איז דער טויער געווען פֿאַרמאַכט, און מ׳האָט קיינעם נישט צוגעלאָזט. די פּאָליציי האָט זיך נישט געמישט און זיך געהאַלטן נייטראַל, וויל דאָס איז געווען א שטאָטישע פּאָליציי. דערפֿאַר אָבער האָבן די פייערלעשער און די זשאַנדאַרן יא אָנטייל גענומען, געהיט דעם מאָגיסטראַט פון אינעווייניק און פון דרויסן, וויל זיי זענען געווען באַ־שעפטיקט אין די דערפער און אָנגעשטעלט פון קאָלאָמייער קרייז. דאָרט האָט קאַנדידירט דער גוט־באַקאַנטער אַדוואָקאַט דר. האָוריל־א טריל־אָווסקי, פּי־רער פון דער אוקראַינישער ס. ד. און אויך דער פירער פון דער רוטענישער ראַדיקאַלער פּאַרטיי איוואַן לאָבּרוק. דאָרט, אין די דערפער האָבן די זשאַנ־דאַרן געהאַט גענוג ארבעט.

וועו די דעמאָנסטראַנטן האָבן פֿאַרן מאָגיסטראַט געפֿאָדערט זייער רעכט, זענען פֿלוצעם געקומען צו לויפן צוויי סקוואַדראַנען דראַגונערס, מיט געצויגענע זעבלען אין די הענט, און האָבן געשטורעמט אויף די דעמאָנס־טראַנטן רעכטס און לינקס און געפֿאָדערט זיי זאָלן זיך פונאַנדערגיין.

ס׳איז געווארן א גרויסע מהומה, און א ווילד געלויף. שטרייַמלעך מיט קאַפּעליושן האָבן זיך אויסגעמישט אויף דער ערד צוזאַמען מיט שטיקער קאַפּאָטעס און שטעקנס. אָבער, דאָנקען גאָט, קיין קרבנות זענען נישט ג־פּאָלן. דאָס איז אויך א דאַנק דעם אָבערסט פייפער, וויל ער האָט געמוזט אויספירן דעם באַפֿעל פון קאָרפּוס־קאָמאַנדיר, אָבער ער האָט מסתמא באַ־פוילן די דראַגונער צו זיין פֿאַרזיכטיק, ס׳זאָלן נישט פאָלן קיין מענטשלעכע קרבנות. א חוץ דעם איז דער 14טער דראַגונער־רעגימענט באַשטאַנען צום גרעסטן טייל פון טשעכן און א קליינע צאָל דייטשן. צו אונדזער גליק, נישט

קיין אונגאַרן, אזוי ווי עס האָט געטראָפן אין טשערנאָוויץ, ביי די וואלן פון לוציאן ברונער.

נאָכדעם ווי דער עולם איז זיך פונאַנדערגעגאַנגען, האָט דער רינג־פֿירער אויסגעזען ווי נאָך א שלאַכט. אָבער מיר האָבן נאָך גוט אָפּגעשניטן.

די קליקע האָט אָפּגעהאַלטן א גרויסן זיג. זיי האָבן אין די קריסטלעכע גאַסן אַרײַנגעשיקט גאַנצע וועגעלאָדן מיט ביר, בראָנפן און קאָל־באָס. די דייטשע אַנטיסעמיטן האָבן דערווײַל געהאַקט יידישע שויבן אויף דער מענעבעווקע.

אזוי האָט זיך געענדיקט די ערשטע עפּנטלעכע וואל־דעמאָנסטראַציע פון יידישע אַרבעטער, האַנטווערקער און בירגער, נאָך דער גרעסטער וואל־פֿאַרזאַמלונג, וואָס איז געווען פון סאָציאַליסטישן קאַנדידאַט דר. שאַר. ער איז געווען באַליבט ביי אַלע אַרבעטער און האַרעפֿאַשניקעס. אָבער צוליב די מאַכינאַציעס פון דער קליקע אין קאָלאָמיי, איז ער צום רייכסראַט קיינמאָל נישט דערווײַלט געוואָרן.

דוד ישעיה זילבערבוש

ווינער ראָטשילדס און – קאָלאָמייער טליתים־אַרבעטער*)

אין קאָלאָמיי, אין דער באַקאַנטער גאַליציישער שטאָט, פון אַן ערך דרייסיק טויזנט נפשות מיט אַ רוב יידן, פֿראָסטע יידן פונעם אַלטן דור, ווערט אַ יידיש בחורל אינעם יאָר 1876 אַ באַווייבטער. עסט ער קעסט ביי אייגענע טאַטע־מאַמע און ביי שווער און שוויגער עטלעכע יאָר. ווערט ער אַ מטופל מיט קינדערלעך און ס'וואַקסט שוין ביי אים אַ געלע לאַנגע בארד. זוכט ער פאַר זיך און זיין בני־בית אַן אייגענע פֿרנסה. פאַלט ער אין יאָר 1883 אויף אַ המצאה. באַציט ער פון דייטשלאַנד וועב־שטולן. ברענגט ער פון דאָרט אַן אויסגעלערנטן וועבער, אויף אַ צייט פון עטלעכע חדשים, ביז ער וועט האָבן אויסגעלערנט מחוסר־פֿרנסהדיקע יידן די מלאכה פון וועבעריי און ביז — מ'וועט דעם דייטש נישט מער באַדאַרפן.

וועבט מען טליתים. פאַרגרעסערט זיך פון יאָר צו יאָר די טליתים־וועבעריי. ווערט זי שוין אָנגערופן „טליתים־פאַבריק". און דער בעל־הבית פון דער וועבעריי ווערט שוין אָנגערופן „דער פאַבריקאַנט".

איז דער פאַבריקאַנט מיט דער געלער באָרד אַ בכבודיקער תמימותדי־

---

*) דער באַוואוסטער העברעאיש־יידישער דערציילער, פובליציסט און מעמואַרן־שרייבער, דוד ישעיה זילבערבוש (געבוירן 1854 אין מזרח־גאַליציען שטעטל זאַלישטשיק, געשטאָרבן 1936 אין תל אביב) איז געווען אַ קאָלאָמייער איידעם. ער האָט אין סוף פון די אַכציקער און אין די ערשטע נייַציקער יאָרן געוואוינט אין קאָלאָמיי און אַרויסגעגעבן דאָרט אַ העברעאישע צוויי־וואָכנשריפט „העם".

דאָס קאַפּיטל וועגן די קאָלאָמייער טלתים־אַרבעטער, וואָס מיר נעמען אַרויס פון זילבערבושס מעמואַרן־בוך „מעטשן און געשעענישן" (פאַר־לאַג פון ליטעראַטור־פֿרייַנט, ווין, 1922) האָט אַ שייכות מיט זילבערבושן דעם רעדאַקטאָר פון „העם" און מיט דעם ערשטן סטרייק פון די טליתים־אַרבעטער.

די רעדאַקציע.

קער ייד, א באיאנער חסיד מיט א ביסל תורה און א סך יראת שמים, און זיינע אלטע זעלן פֿון רוב חסידישע יידן. א טייל פון זיי גאָר על־טערע געוועזענע מלמדים, בני תורה.

לעבט זיך עס יענע יאָרן לאָנג אין דער טלית־פאבריק יידיש־בכבודיק. מאכט מען א ווינטערדיקן פארנאכט א הפסקה אויף צו דאַווענען מנחה און מעריב. דאוונט אפטמאל דער פאבריקאנט אליין פארן עמוד און זיינע ארבעטער שעפן נחת פון זייער פאבריקאנטס יראת־שמים־דיקע העוויות. פארגלוסט זיך אמאל איינעם פון די ארבעטער צו זאָגן א דבר תורה אדער צו דערציילן א חסידישע מעשה. איז דער פאבריקאנט נישט מקפיד אויף אביסל ביטול פון דער מלאכה. אדרבה, ער שטעלט אליין אויף די אויערן און הערט זיך צו מיט גרוים כוונה. נאָך מער: אין א יומא־דפגרא, וועלן ס'איז דעם אלטן רבינם יאָרציים, לאָזט דער פאבריקאנט אויף נאָך מעריב ברענגען בראָנפן מיט לעקעך, טרינקט ער מיט דעם עולם ארבעטער ברודערלעך „לחיים" און דערציילט אליין א וואונדער־לעכע מעשה פונעם אלטן, זכרונו לברכה.

פירט זיך אויף דער בעל־הבית מיט זיינע ארבעטער, און זיי מיט אים, אויך מחוץ דער ארבעטס־צייט גאנץ יידישלעך.

פורים צו דער סעודה פארשטעלן זיך די ארבעטער. זיי פארבייגן זיך די פאות הינטער די אויערן. זיי פארקאטשען די פאָלעס פון די קאפטאנעס, צוגעבונדן פון הינטן מיט די גארטלען ביז צו די קני. און — אזוי פאר־שטעלט פאר דייטשן, קומט די גאנצע חברה צום „פאבריקאנט" אהיים. פאר־קרומען זיי די פיסקעס אויף צו ריידן מיט געשוואָלענע ליפן „הויכדייטשמע־ריש". לאכט דער פאבריקאנט. לאכט דעם פאבריקאנטס ווייב און דעם פאב־בריקאנטס קינדערלעך קאטשען זיך ממש פון געלעכטער. ווערט אין שטוב פורימדיק־פרייליך. עסט מען און טרינק מען. זינגט מען „שושנת יעקב" און — מ'באפט טאקע ליהודימדיק מיטן בעל־הבית א חס־דיש טענצל.

און שמיני עצרת אויף דער נאכט גייט עס צו גאָר פויגלדיק. די טלית־ווערבער פארזאמלען זיך ביי זייער פאבריקאנט. שלינגט מען, בלאָזנדיק מיט די ליפן און אפבריענדיק זיך די צונג, הייסט האלאפציעס. טרינקט מען משקה „אויף וואָס די וועלט שטייט און אויף וואָס די וועלט שטייט נישט". און — אזוי בגילופנדיק פירן זיי, די ארבעטער, דעם בעל־הבית, זייער פאב־ריקאנט, מיט פלאקערדיקע שטורקאצן אין די הענט, זינגענדיק און האפ־קענדיק איבער די גאסן, אין זיין קלויז אריין צו די הקפות.

*
**

שטייט און שטייט דער יידישער טלית־ארבעטער יאָרן־לאנג, טאג־איין, טאג־אויס, תמימותדיק ביי זיין וועב־שטול. וועבט ער מיט די הענט

טלית־קטנים און טלית־גדולים. און זיין מוח וועבט ביי אים אליין אייגענע מחשבות, מחשבות קלייע און מחשבות גרויסע: די פרנסה איז בצימצום. אָבער געלויבט איז השם יתברך דערפאר. פּאָרט אַן איידעלע מלאכה. ער איז אַ טלית־וועבער — נישט קיין שוסטער און נישט קיין שנייַדער, נישט קיין סטאָליער און נישט קיין קאָוואַל...

בייטן זיך אָבער די צייטן. קומען אָנצופּליען פון ווייט, ווייט, נייע פּייגעל, און מיט זיי אַ נייַ זינגעכטס.

גראָד ערשט נישט לאַנג צוריק האָט די סאָציאַל־דעמאָקראַטיע אויך אין עסטרייך געקאָנט „אויפהייבן דעם קאָפּ", זיך צעפירט די הענט, געזאַמלט אַרום זיך אירע ביז־דעמאָלט אין פּאַרשידענע פּאַרטיי־לאַגערן אַרומבלאָנדזשענדיקע חברים, און צוגעגרייט פּאַר זיי דאָס פּראָגראַם פון אָרגאַניזאַציע, וואָס אין אַנדערע לענדער איז עס שוין פון לאַנג אויסגעארבעט געוואָרן.

ארבעט די דאָזיקע פּאַרטיי „אויף קעסל און אויף כלים".

כאָפּט זיך אַריין דער סאָציאַליזם אויך אין דער קאָלאָמייער טלית־פּאַבריק.

א יונגערמן, א האַלב־אינטעליגענט, אַן אָפּגעברענטער, מיט פּליי אין דער נאָז, איז דער ממלא מקומו פון אַן עלטערן נפטר־געווארענעם חבר. ווערט דער יונגערמאַן באַלד דער גאַנצער כל־וכל צווישן זיינע חברים. מען שמונצלט אפילו אין דער התחלה חוזקדיק. מ'רופט אים דער „טלית־פּי־לאָסאָף". פונדעסטוועגן הערט מען זיך צו צו זיינע רייד. ער דערציילט, אַז אין ווין איז פּאַראַן א חברה פון ארבעטער־פּאַרזאַרגערס, און ווען מען שרייבט זיך צו איר צו, פּועלן זיי אַלצדינג פּאַר זייערע חברה־לייט.

זיי פּועלן: 1) א הוספה אויף די שכירות; 2) נישט מער ווי אַכט שעה א טאָג ארבעט; 3) צו באַקומען אויסגעצאָלט די גאַנצע שכירות אפילו אין דער צייט וואָס אַן ארבעטער איז חלילה „אויסגעפאַלן" און ער קאָן נישט קומען צו דער ארבעט; 4) פאַרעקשנט זיך דער בעל־הבית נישט אָנצונעמען דעם פאַרלאַנג פון זיינע ארבעטער, אַזוי הערן אויף אַלע ארבעטער אין איין שעה צו טאָן זייער מלאכה. און — און באַקומען פון דער חברה אין ווין אויסגעצאָלט זייערע שכירות אַזוי לאַנג ביז דער בעל־הבית מוז זיי נאָכגעבן.

געפינט זיך אין דער טלית־וועבערייַ א הויבער, מאָגערער ייד, מיט א לאַנג פּנים און מיט א נעדיכטער שוואַרצער בארד, א ייד וועלכער שטייט כמעט דעם גאַנצן ליבן טאָג ביי זיין וועב־שטול א פּאַרכמורעטער, די נעדיכטע שוואַרצע אויגן אַראָפּגעלאָזט און די ליפּן ווי כסדר פּאַרבינסן. דערהערט דער דאָזיקער ייד די דאָזיקע דיבורים, ווערט ער פייער און פלאָם. בלויַן ביי

אים זיינע צווויי גרויסע שווארצע אויגן. עפענען זיך ביי אים די לעפצן. איז ער מסביר זיינע חברים דעם ענין אויף זיין אייגענעם קאָסאָווער־חסידישן נוסח. רופט ער זיי צונויף דעם זעלביקן אָוונט צו אַן אסיפה אין דעם שאָ־ראָגראָדער שולעכל. זעצט זיך אַן אויף זיין פּנים א געדיכטע, שווארצע כמא־רע. עפנט ער מיט פּאָרביסענע ליפּן דעם „אָרון קודש". איז ער דער ערשטער, און נאָך אים אַלע זיינע חברים, צו שווערן ביי א ספר תורה זיך צו האַלטן אַלע אינאיינעם, „צו גיין אַלע פּאָר איינעם און איינער פּאָר אַלע".

און אין א היימן זומער־טאָג פון יאָר 1892 ווישן זיך אָפּ פלוצעם אַלע טליתים־אַרבעטער מיטן רעכטן אַרבל דעם שווויים פונעם שטערן. כאָפּן זיי אויף זיך די קאָפּטאַנעם און קאָפּעלושן. און — מיט די שטעקנס אין דער האַנט פּאַרלאָזן אַלע אינאיינעם די וועבערייַ.

*
**

כאָפּן אויף זיך אין קאָלאָמיי די טליתים־וועבער זייערע קאָפּטאַנעס און קאָפּעלושן — גייט ווין אויף רעדער: „אויסגעבראָכן א סטרייק אין דער קאָלאָמייער טליתים־פּאָבריק!", דער סאָציאַליסטישער געדאַנק אַריינגע־דרונגען אין דער יידישער גאַס פון דעם ווייטן מזרח!"

צעלייגן די סאָציאַליסטן דעם דאָזיקן עסק אויף שיסל און אויף טעלער. שפּרייטן זיי אים אויס אין דער לענג און אין דער ברייט. פּאָטאָגראָפירן זיי אָפּ די אַרבעטער מיט די בערד און פּאות, מיט די איבער די הויזן אַראָפּ־הענגענדיקע טלית־קטנס, אַזוי ווי זיי, די „נעבעכלעך", שטייען פּארמאָטערט ביי די וועב־שטולן. פּאַרקרומען זיי דעם פּרצוף פון דעם ייד, דעם טליתים־פּאָבריקאַנט מיט דער געלער בּאָרד, צו א געשטאַלט פון א פּיאָווקע. הענגען זיי די דאָזיקע בילדער אַרויס אין די ווינער גאַסן און שיקן זיי פונאַנדער אין אַלע זייערע חברות אין פּארשידענע מדינות.

טוען זיי נאָך אָפּ א קונדס־שטוטשקעלע:

אין ווין רייסן זיך דעמאָלט צווויי יונגע פּאַרטייען, די חובבי־ציון־פּאַרטי און די נאָר וואָס אין עסטרייך אויפּגעריכטע סאָציאַליסטישע פּאַר־טי, ביי די נעז. יעדע פּאַרטי ווילּ פּאַר זיך באַקומען די איינציקע שליחה אויף דער יידישער גאַס. שטייען זיי אקעגן אַנאַנדער ווי די אָנגעברוגזטע הענער.. געפינט איצט דער סאָציאַליסטישער האָן די בעסטע געלעגנהייט צו געבן א פּיק מיט זיין פּאַרהאַרטעווטע פּיסקל דעם חובבי־ציון־האָן אין דעם סאָמע מיטן פון זיין שטערן. אויף דעם פּאַרקרומטן פּרצוף פון דעם קאָלאָ־מייער טליתים־פּאָבריקאַנט מאָלט ער אויף א גרויסן „מגן דוד" — דאָס האָט געדארפט היסן: אָט דאָס איז א ציוניסט!

*
**

געטראפן ! דעם חובבי־ציון־האן „גייט בלוט פון דער נאז..."

איז דר. נתן בירנבוים אין ווין דער רעדאקטאר פון א דייטשער ציונים־טישער וואכנשריפט מיטן טיטל „זעלבסט־עמאנציפאציע", און איך בין אין קאלאמיי דער רעדאקטאר פון א העברעאישער צוויי־וואכנשריפט מיטן טיטל „העם". דרוקט בירנבוים אפ אין זיין צייטונג (נומער 17 פונעם יאר 1892) אן אפענעם בריוו צו מיר... גלעט ער מיך „אונטער דעם גוידערל". לויבט ער מיך אין טאג ארויין. און סוף כל סוף לאזט ער אוים מיט א מוראדיקן „ויצעקו" :

„ס'טייטש ? ! פארוואס האב איך דערלאזט, אז טליתים־ארבעטער זאלן ארויפאלן אין סאציאליסטישע הענט ארויין און זיי נישט פריהער פאר־כאפט פארן ציוניזם ? ! ! !"

פארשטייט זיך ממילא, אז ווען דער רעדאקטאר אין ווין פרעגט ביי מיר אין זיין צייטונג, מוז איך, דער רעדאקטאר אין קאלאמיי, אים נעבן א תשובה אין מיין צייטונג. בין איך, דעם אמת געזאגט, אין נישט קיין קליי־נער פארלעגנהייט. ווען איך זאל זיין מיט טויזנט קעפ ווילט איך נישט גע־קאנט מסביר זיין פאר א ווינער וואס דאס באדייט א קאלאמייער פאברי־קאנט און וואס דאס באדייט „חסידישע סאציאליסטן". ענטפער איך טא־קע בקיצור :

— אונדזערע סאציאליסטן האבן נישט אויפגעהערט דריי מאל אין טאג צו זאגן אין דער שמונה עשרה „ותחזינה עינינו בשובך לציון" און ביי ברכת המזון „ובנה ירושלים". ס'זענען פארן צווישן זיי אפילו אזעלכע, וואס רעכטן אפ „חצות". דער סאציאליזם האט נישט אנגעריבט זייער יידיש־קייט אפילו אויף א האר. אבער פאר זייער ארבעט ווילן זיי פאר זיך און פאר זייערע ווייב און קינדער נישט בלויז א שטיקל טרוקן ברויט, נייערט אויך אביסל פוטער דערצו... בלויז פאר זייער ליבשאפט צו ציון און ירושלים קאנען זיי דערווייל נישט מאכן אפילו א פאר שיכלעך פאר זייערם א קינד... אויב מיר ווילן פאר זיי עפעם ממשותדיקס טאן, איז פארן נאר איין עצה : מיר זאמלען פאר זיי א סכום געלט אויף צו מאכן א טליתים־פאבריק, ווו זיי זאלן אלע בשותפותדיק ארבעטן און זיך טיילן „חלק כחלק" מיט דעם געווינס פון זייער ארבעט.

ביים אנשרייבן די לעצטע עטלעכע שורות האב איך נישט געטראכט וועגן פערדינאנד לאסאל און נישט וועגן קארל מארקס. איך האב מיך בלויז דערמאנט אן א העברעאישן שיר פון שמואל דוד לוצאטו מיטן טיטל „חלק כחלק יאכלו". הוץ דעם מוז איך זאגן דעם אמת, אז דאס אנשרייבעכטס פון די לעצטע עטלעכע שורות איז נעווען סתם אזוי. א קלוגער ייד דארף

תמיד זיין אָנגענגרייט מיט א קלוגער עצה. דאָכט זיך, אז איך האָב אויף א רגע נישט געקאָנט גלייבן, אז די ווינער חובבי־ציון וועלן זיך גאָר מיין עצה נע־מען אין זינען אַריין. חוץ דעם וואָס דאָס איז גאָרנישט שייך צו זייער פּראָג־ראָס, זענען זיי במחילה אַליין אָרעמע לייט און זייער השפּעה איז נאָך א סך וויניקער ווי ווינציק.

אָבער הערט א חידוש! געוואָרפן ביז ווין א לשון הקודש אָנגעשריבע־נע „באָמבע" און — געפּלאַצט, דאָס מיינט אויסגעשאָסן, האָט זי גאָר אין קאָלאָמיי.

אין קאָלאָמיי איז קיין ספּק נישט, אז די ווינער יידן זענען גרויסע „בעלנים" אויף אזעלכע זאַכן... אין ווין זענען נאָך פאַראַן ראָטשילדס. מען דאַרף זיי נאָר געבן א קלוגע עצה און — זיי פאָלגן באַלד.

איז געווען דער ערשטער, דער „פאַבריקאַנט" מיט דער לאַנגער געלער באָרד, וואָס איז געקומען צו מיר מיט א טענה, פאַרוואָס איך וויל אים מקפּח פּרנסה זיין:

—מילא די ווינער „גויים" וויסן נישט. אָבער איר, א היימישער ייד, וויסט דאָך אז איך האָב פון מיין וועבערייַ קיין גרויס עשירות נישט גע־מאַכט. אייך מעג איך דאָך מוסר זיין א סוד: מיט מיין עלטער מיידל האָב איך נאָך פאַראַיאַרן א שידוך געטאָן. נישט צוגעזאָגט קיין גרויסן נדן. דער זמן חתונה איז געווען אַריינגעשריבן אין די „תנאים" אויף שבת נאָך שבועות. אָבער איך האָב געמוזט אַרויסזוכן תירוצים אויף אָפּצוליגן דעם זמן חתונה אויף שפּעטער. אייך זאָג איך אָבער, אז דער אמתער טעם איז פּשוט, וויל ס'איז מיר שווער דעם נדן מסלק צו זיין. און איך וויים, אז מיין מחותן איז א „האַרטער" ייד. ער וועט נישט נאָכלאָזן א פּרוטה.

אויסהערנדיק די דאָזיקע דיבורים, האָלט איך זיך אין מיט אַלע כוחות אָפּילו נישט א שמייכל צו טאָן. אַדרבה, איך בין שטאַרק צופרידן פון דעם וואָס ער מיינט, אז אָט־אָט מאַכן די ווינער יידן פאַר די קאָלאָמייער אַרבעטער אַן אייגענע טליתים־פאַבריק. מאַך איך גאָר אַן ערנסט פּנים און איך זאָג:

— איך גלייב אייך, אַז ס'איז דערווייל פאַר אייך צו שווער אייער מיידל חתונה צו מאַכן. אָבער מיר דאָכט זיך, אז די מצווה פון הכנסת כלה זענען אייערע א־בעטער דערווייל נישט מחויב מקיים צו זיין. ביי זיי איז די ערשטע מצווה מפּרנס צו זיין זייערע וויב און קינדער... איר וועט דאָך מודה זיין, אז פון דער טליתים־וועבעריי עסט איר און אייער בני־בית א גוטן אָנבייסן און א גוטע וועטשערע. און דאָס וויל אייערע אַרבעטער אויך פאַר זיך און פאַר זייער בני־בית... איר דאַרפט אויף א רגע נישט פאַרגעסן, אז איר אָן די אַרבעטער קאָנט אייער טליתים־וועבעריי נישט פירן. נישט איין טלית קאָן ביי אייך אָן זיי נישט פאַרטיק ווערן. אָבער זיי אָן אייך, וועז מ'וועט זיי נאָר געבן דעם נייטיקן סכום געלט, קאָנען און קאָנען...

ביי מיינע רייד איז דער פּאַבריקאַנט ווייך געוואָרן ווי א טייג: מיר „גיט ער איבער א כוח הרשאָה אויף מושווה צו ווערן מיט זיינע אַרבע־טער".

אָבער — גראָד ביי זיי, ביי די אַרבעטער, איז עס מיר נישט אַזוי גרינג אָנגעקומען. זיי, די אַרבעטער, איז מיין „אָנגעשריבענע עצה" אַריין אין דער נאַז אַריין. זיי האָבן תמימותדיק געגלייבט דאָס זעלביקע וואָס זייער פּאַבריקאַנט.

איך האָב מיט שווערער מי געפּועלט אַז זיי זאָלן דערווייל גיין צו דער אַרבעט, ביז... יאָ... „ביז די ווינער ראָטשילדס וועלן פּאַר זיי מאַכן אַן אייגענע טלית־ווערייי".

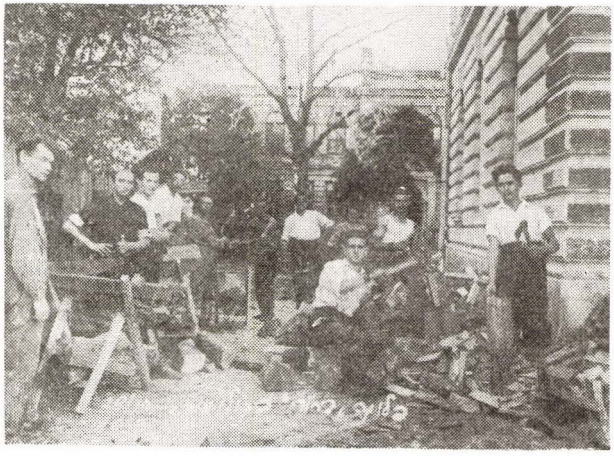
דער „החלוץ" אין קאָלאָמיי

דער אָנהייב פונעם „החלוץ" אין קאָלאָמיי איז פֿאַרבונדן מיט זכרונות זועגן די אַלגעמיינע איבערלעבנונגען אין אונדזער שטאָט אין די ערשטע יאָרן נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה. נאָכן צעפֿאַל פון דער עסטרייך־אונגאַרישער אימפּעריע, האָט קאָלאָמיי אין אַ קורצער צייט באַווויזן צו פֿאַר־זוכן דעם טעם פון אַן אוקראַינישער ממשלה, פון דער רומענישער אָקו־פּאַציע־אַרמיי, ביז עס האָט זיך עטאַבלירט די מאַכט פונעם פרייען פּוילן. די עקאָנאָמישע סיטואַציע איז געווען אַ שוועריקע; פֿאַבריקן, גאַרבעריין, וועב־עריין, מילן, האָבן קוים־קוים באַווויזן צו אַרבעטן; בעלי־מלאכהם האָבן זיך אויסגעקוקט די אויגן אויף אַ שטיקל געציג, אַ ביסל רוי־שטאָף פֿאַר זייערע וואַרשטאַטן; ס'איז כמעט נישט געווען קיין מעגלעכקייט עפּעס צו פֿאַרדינען; די נייע הערשער האָבן אָנגעהויבן צו באַווייזן זייער אמתן פּ־צוף; מען האָט אָנגעהויבן וואַרפן יידן פון די באַנען אין פּולן גאַנג, שניידן אויף דער גאַס יידישע בערד; יידן זענען באַזייטיקט געוואָרן פון אַלע רעגירונגס־פֿאָסטנס, די פּוילישע לערן־אַנשטאַלטן זענען פֿאַר יידן כמעט ווי פֿאַרשלאָסן געוואָרן.

די יידישע יוגנט איז אַריינגעפֿאַלן אין אַ מצב פון יאוש. וואָס וויי־טער? קיין שום עקסיסטענץ־מעגלעכקייט האָט זיך ניט געזען. טייל יונגע לייט האָבן זיך געלאָזט איבער די גרענעצן; מ'איז אַוועק קיין דייטשלאַנד, עסטרייך, מעבר לים, קיין צפון אַמעריקע, אַרגענטינע און אַנדערע לענדער. אַ סך פון די, וואָס זענען געבליבן אויפן פּלאַץ, האָבן זיך געוואָרפן אויף קליין־האַנדל, זיך געמומען פֿאַר אַזוי־גערופענע אינטעליגענטע פּראָפעס־יעס: ציין־טעכניק, וועבערייַ, דרוקעריי, און אַנדערע. אַ טייל האָט עס אָפּ־געגליקט זיך אַריינצוואַקומען אין פּוילישן גימנאַזיום. דאָס אוקראַינישע גימנאַזיום איז דווקא יאָ געווען אָפן פֿאַר יידן, מחמת נאָכן דורכפֿאַל פון זייער זעלבסטשטענדיקייט, האָבן די אוקראַינער זיך געפּילט געפֿאַלן ביי זיך. דער רוב יידישע יונגעלייט זענען אָבער אַרומגעגאַנגען פּוסט און פֿאַס און געזעסן ביי די עלטערן אויף קעסט.

חלוצים־
גרופע אין
קאלאמיי
1924 ־ 1925

די גרופע
„דרור" אין
קאלאמיי,
1933.

הסתדרות
„גורדוניה"
אין קאלאמיי,
1933.

אין אָט דער אָטמאָספער איז קיין קאָלאָמיי דערגאַנגען די נייעם וועג דער באַלפור־דעקלאַראַציע. יידן בכלל, די יוגנט בפרט, האָבן אויפגעלויכטן. די יוגנט האָט אין דער באַלפור־דעקלאַראַציע דערזען א לייזונג פון דער יידיש־נאַציאָנאַלער פראַגע און א מעגלעכקייט פאַר זיך צו עקסיסטירן אין עתיד. די התלהבות איז געווען גרויס ביי אַלע שיכטן פון דער יידישער באַפעלקערונג.

די יידישע יוגנט אין קאָלאָמיי, באַזונדערס די געוועזענע תלמידים פון דער העברעאישער שול, אָרגאַניזירט פון קאָפּל גוגיג און זיין פרוי, הייבט אָן חלומען וועגן א מאַסן־עליה אין ארץ ישראל.

דעם אָנהייב פון דער חלוצישער עליה פון קאָלאָמיי האָט געמאַכט א חלוצה: מילקע זיידמאַן, יהודה בער זיידמאַנס טאָכטער. זי איז אָפּגעפאָרן נאָך אין 1921. איך געדענק ווי ביים געזעגענען זיך האָט א חבר איר נאָכגערופן: „משכנו אחריך נרוצה", גיי און מיר וועלן נאָכקומען אין מאַסן. מילקעס עליה האָט אין קאָלאָמיי געמאַכט א געוואַלטיקן רושם. א סך האָבן זי מקנא געווען פאַר איר מוט און דרייסטקייט. היינט איז מילקע זיידמאַן איינע פון די ותיקים אין קיבוץ עין חרוד.

געווען אין יענער צייט אין קאָלאָמיי א קלייניע גרופּע חברים, וואָס מען האָט זיי גערופן „די פראָפעסיאָנעלע חלוצים". זיי האָבן דורכגעמאַכט די הכשרה אין סלאָבאָדקא לעשנא און סיגיאָווקע, לעבן לעמבערג. צוריקגעקומען קיין קאָלאָמיי, האָבן זיי געזומען זוכן א מעגלעכקייט פאַר עליה. אָבער מעגלעכקייט איז אין יענע טעג געווען פאַרבונדן מיט אָן א שיעור שווערקייטן. אָנהייב 1922 זענען דוב שטערנבערג, יהודה ראַט און עטלעכע אַנדערע אָפּגעפאָרן „אויף שוואַרץ". זייער ערשטער מאַרשרוט איז געווען פּרעשבורג, פון דאָרטן האָבן זיי זיך אַוועקגעלאָזט קיין ווין, וואו זיי האָבן געאַרבעט ביי מצות באַקן, כדי צונויפצושלאָגן די נייטיקע סומע פאַר דער ווייטערדיקער רייזע. נאָך קנאַפּע צוועלף חדשים, האָבן זיי בשלום זיך דערשלאָגן צו זייער ציל. אין ווין האָט אָן דער גרופּע זיך אָנגעשלאָסן יהודה גרונוואַרג, דער שפּעטערדיקער יהודה חורין, דירעקטאָר פון דער ציטרום־נעזעלשאַפט „יכין".

א חלוץ אין א טאָפּלטן זין, דער וואָס האָט פון קאָלאָמיי אין ארץ „דורכגעבראָכן" א וועג איבער רומעניע, איז געווען יוסף קופּערמאַן. זיין מאַרשרוט איז געווען פון קאָלאָמיי קיין טשערנאָוויץ, פון דאָרטן קיין קאָנסטאַנצא. אין לאַנד איז ער אָנגעקומען אָנהייב 1924.

אין 1922 האָט אויף די גאַסן פון קאָלאָמיי זיך באַוויזן א גרופּע חלוצים פון בראָד. דאָס זענען געווען דב סדנם תלמידים. קיין קאָלאָמיי זענען זיי געקומען אויף הכשרה. מען האָט זיי באַשטאַט ביי נתן בישעל אין אייער־מאַנאַזין, אויף דער קלעבאַניע גאַס. דאָס בחברותהדיק לעבן פון דער גרופּע, זייער ווינציקע זאָרג פאַר באַקוועמלעכקייט, האָט אין קאָלאָמיי

אַרויסגערופן אַ סענסאַציע. אין יידישע היימען האָט מען רק געריידט פון דער בראָדער חברה. די יונגנטלעכע האָבן זיך צוגעהערט צו די שמועסן און, אָננעשטעקט פונעם ביישפּיל, האָבן זיי באשלאָסן צו פאַרלאָזן די היים און אויך גיין אויף הכשרה. אין יענע טעג איז אין קאָלאָמיי געגרינדעט געוואָרן די „הסחדרות החלוץ". די בראָדער חלוצים, 163 אין צאָל, האָט מען אַריבערגעפירט קיין גאָדי טורקא, צו יאַנקל ברעטלער אויפן פאָלוואַרק, וואו די חברה האָט מיט ברען זיך געזומען פאַר עבודה ותורה צו גלייבער צייט.

אין דער צווישנצייט איז דער „החלוץ" געוואָרן אין קאָלאָמיי די שטאַרקסטע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע. אין „החלוץ" האָבן געשטראָמט יונגנטלעכע פון אַלע שיכטן: האַנדלס־אָנגעשטעלטע, שלאָסער, בלעכער, וועבער, דאַרפס־קינדער, וואָס אַרבעט איז זיי נישט געווען פרעמד. אַלע האָבן זיי געוואָלט דורכמאַכן די „הכשרה", כדי גרייט צו זיין צו די אַלע שווערע אַרבעטן, וואָס עס שטייט זיי פאָר אין ארץ: טרוקענען זומפּן, אַרבעטן אין די פּרדסים, ביי הייזער־בוי, ביי כבושים, און אַנדערע. אין לאָקאַל „בית ישראל" איז אָננגעאָנגען אַ פיבערדיקע קולטור־ארבעט. יצחק ראָמלער, מאיר עטינגער, חיים רינגעלבלום און אַנדערע, האָבן אָננגעפירט אַ פאַר־צווייגטע אויפקלערונגס־ארבעט. די יוננע חלוצים זענען באַקאַנט געוואָרן מיט אַלע ציוניסטישע און יידישע פּראָבלעמען. די מיטגלידער פון „החלוץ" זענען געוואָרן פון די אַקטיוווסטע מיטארבעטער אין אַלע ציוניסטישע אינ־סטיטוציעס: קרן קימת, קרן היסוד, עזרה; זיי זענען ביז גאָר געווען אַק־טיוו אין די ציוניסטישע וואָל־קאָמיטעטן, ביי וואָלן צו די יידישע קהילות און צום פּוילישן סיים; דער „החלוץ" האָט איבערגענומען דאָס האָלטן רו און אָרדענונג אויף אַלע ציוניסטישע פאַרזאַמלונגען און פאַראַנשטאַל־טונגען.

אַ גרופּע קאָלאָמייער חלוצים האָבן זיך אָננעשלאָסן אָן דער קבוצה „אחדות" אין סטאַניסלאַוו און זיך געלערנט שלאָסעריי אין חלוצישן ווערקשטאַט „ברזל". זומער, 1924, זענען זיי אין אַ רעגנדיקן טאָג, אַריבער דעם טשערמאָשׁ קיין קיטעוו, פון דאָרטן קיין טשערנאָוויץ און ווייטער. אין אָט דער גרופּע זענען צווישן אַנדערע געווען: יצחק פעדער, שמעון ליקוואַרניק, שלום און מאיר לאָקס, צפורה שיבער, דוד קרויטהאַמער, נתן פרידלער און אַנדערע. יצחק פעדער איז געווען אַן אויסערסט אינטערעסאַנ־טער טיפּ. זיין אָנשליסן זיך אין „החלוץ" האָט אין זיין צייט אַרויסגערופן אַ סך אויפזען און אָנערקענונג ביי אַלע וואָס האָבן אים געקענט. געווען איז ער אַ סוחר. אין די נאָך־מלחמה יאָרן האָט ער אויף דער בערזע אין קאָלאָמיי און לעמבערג געמסחרט מיט וואַלוטע און געקערט אַ וועלט. אין אַ שיינעם פרימאָרגן איז ער אַריין אין חלוצישע אַרבעטער־בגדים און גע־וואָרן איינער פון די טיכטיקסטע, אָנפירנדיקע כוחות אין „אחדות", אין

סטאַניסלאַוו. ער האָט זיך אויסגעלערנט שלאָסעריי אין אינאיינעם מיט דער גרופּע, וואָס האָט „געשפּאָלטן" דער טשערמאָש, זיך געלאָזן אין וועג אריין.

אין טשערנאָוויץ האָט די גרופּע געארבעט ווי טרעגער אין א תבואה־מאַגאַזין. זיי האָבן געלעבט אין שטענדיקער סכנה אריינצופאַלן אין די נעגל פון דער רומענישער סיגוראַנצא, און פלעגט מען איינעם פון זיי ארעסטירן, פלעגט זיך עס אויסלאָזן צו א „מתנת יד", כדי אויף מאָרגן פונסניי ארעס־טירט צו ווערן. אין אָט אזעלכע צושטאַנדן איז די גרופּע פאַרבליבן אין טשערנאָוויץ א פּאָר חדשים, ביז זיי האָבן אָנגעזאַמלט אויף הוצאות און זיך באַזאָרגט, פאַר געלט פאַרשטייט זיך, מיט די דאָקומענטן, וואָס זענען נייטיק געווען צו קאָנען ממשיך זיין זייער נסיעה. אויך זיי זענען אָנגעקומען אין לאַנד אין 1924.

די יידישע און ניט־יידישע פּאָלוואַרקס, וואָס האָבן ווי א גאַרטל ארומגענומען קאָלאָמיי פון אלע זייטן, זענען גאָר גיך געוואָרן א צענטער פאַר חלוצישער, לאַנדווירטשאַפטלעכער פאָרמאַציע, ניט בלויז פאַר קאָלא־מיי, נאָר אויך פאַר א צאָל אַנדערע שטעט און שטעטלעך אין גאַליציע. א ביז גאָר וויכטיקער פונקט פאַר חלוצישער אויסבילדונג איז געווען די אג־ראַר־שול אין סלאָבאָדקא לעשנא, וואָס די „איקא" האָט געהאַט געגרינדעט נאָך אין 1901. בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה איז די ווירטשאַפט צום טייל רואינירט געוואָרן. די פאַרבליבענע און נייַ־צוגעבויטע געביידעם האָט מען צוגעפאַסט פאַר הכשרה. אהער האָבן געשטראָמט חלוצים, נישט בלויז פון קאָלאָמיי, נאָר אויך פון גאַנץ גאַליציע און פוילן. קאָלאָמיי איז פאַר אָט דער שול געווען דער הויפּט־צענטער. דער קאָנטאַקט צווישן קאָלאָמיי און דער שול איז געווען אן ענגער. סלאָבאָדקא לעשנא איז פאַר דער יידישער יוגנט אין קאָלאָמיי געוואָרן אן אויספלוג־אָרט; גרופּנווייז פלעגט מען אהין מאַכן עקסקורסיעס צו־פוס. דער האַנאַראָווער פאַרוואַלטער פון דער שול און דער אויטאָריטעט פאַר אלע חלוצים בכלל, איז געווען דר. שלמה ראָזענהעק. חוץ מיט איר באַרימטער אַנראַ־שול, איז סלאָבאָדקא לעשנא אויך באַקאַנט מיט די טראַגישע געשעענישן פונעם יאָר 1919, ווען די פּוילישע סאָלדאָטשינע פון זשעליגאָווסקים ארמיי האָט דאָרטן אומגע־בראַכט די קדושים: יוסף באַל, ראָטענבערג און פּרעסער, ז"ל.

קאָלאָמיי איז געוואָרן א וויכטיקער צענטער פאַרן „החלוץ", נישט בלויז אין פּרט פון הכשרה, נאָר אויך ווי א וויכטיקער עטאַפּ־פונקט פאַר דער חלוצישער עליה פון גאַנץ גאַליציע און פוילן. דאָ האָבן די עולים זיך אָפּ־געשטעלט אויפן וועג קיין קיטעוו איבערן טשערמאָש, אָדער קיין סניאַטין מיט דער יבשה. אין קאָלאָמיי האָבן די עולים באַקומען די לעצטע דירעקטיוון. עס פלעגט אויך פאַסירן אז דאָס שוואַרצן די גרענעץ האָט זיך נישט אויס־געגעבן, און מען פלעגט די עולים צוריקברענגען מיטן עטאַפּ קיין קאָלאָמיי. אין אזא פאַל האָט מען זיי קודם כל געדאַרפט באַזאָרגן מיט עסן, דערנאָך

הכשרה־
קאָלעקטיוו
פאַר מיידלעך
פון „אגודת
בנות ישראל
אי"ן קאָלאָ־
מי"י 1935

אַ גרופּע פון
„הנוער
הציוני"
אויף אַ
זומער קאָלאָ־
ניע אין דער
סביבה פון
קאָלאָמיי
1934

אַ
געזעגונגס־
באַנקעט
פאַר אָפ־
פאַר אי"
ארץ פון די
ביתריסטן
קוטנער און
ראַזענבוים
אי"ן 1933

מיט יורידישער הילף. די באשטענדיקע אדוואָקאטן פונעם „החלוץ" זענען געווען: דר. מאַרעק לאַקס, דר. מאיר געלבארט און דר. מאַרעק קנאַפף.

בעת א וואל־קאמפאניע אין קאָלאָמיי איז מיר אויסגעקומען זיך עפּטער צו טרעפן מיט א גרופּע יוגנטלעכע בעל מלאכים, וואָס זענען געשטאַנען נאָענט צום „בונד". איך האָב מיט זיי אָנגעשלאָסן קאָנטאַקט און נאָך עט־לעכע באַגעגענישן האָט זיך מיר איינגעגעבן זיי איבערצוצייגן, אַז זייער אָרט דאָרף זיין אין „החלוץ", און זייער ציל — עולה זיין קיין ארץ ישראל. סוף 1923 האָבן פון אָט דער גרופּע זיך אָנגעשלאָסן אַן „החלוץ": זיינוול אייזנער, מענדל באָכנער, וואָלף גרינבערג, מאַקס געלערט, גרשון ראָט, יוסף האָביכט, וואָלף לאַקס, שרה ברעטלער און אַנדערע. אָט די חברים האָבן שפּעטער געשאַפן די באַוואוסטע קבוצה „חרות". יעדן אָוונט האָט מען זיי געקאָנט טרעפן אין „בית ישראל", וואו זיי האָבן ממש געשלונגען די רייד פון אונדזערע בעסטע מדריכים; עבֿרית האָט מיט זיי געלערנט די חברה לעוויטאַס.

די „חרות" קבוצה האָט דורכגעמאַכט הכשרה אין טאָלקאָוו, אינאיי־נעם מיט א גרופּע חלוצים פון סטרי. מחמת מאַנגעל אין סערטיפיקאַטן, האָבן עטלעכע מיטגלידער פון „חרות" געפֿרואווט אַריבערגיין די גרענעץ בייַ סטרי־לאַוואַדשנע. מען האָט זיי אָבער פאַרהאַלטן אין מעריש־אָסטרוי, און צוריקגעשטעלט אויף דער פוילישער זייט. א טייל פון זיי האָבן געמוזט גיין דינען אין פוילישן מיליטער. ערשט 1930 איז די גרופּע אָנגעקומען קיין ארץ ישראל. דריי פון זיי האָבן נישט זוכה געווען עולה צו זיין: האָביכט איז, נאָך א קראַנקהייט, געשטאָרבן, וואָלף לאַקס און גרשון ראָט זענען אומגע־קומען אין די היטלער־יאָרן. תהא נשמתם צרורה בצרור החיים.

די קבוצה „טרומפּעלדאָר"

די „טרומפּעלדאָר" קבוצה האָבן אין יענער צייט געגרינדעט די וויי־טערדיקע חברים: שמעון קריניץ, שמחה שמיד, קלמן גרעדינגער, יונה האַשפּיל, יצחק ווילנער, נפתלי ווילנער, זהבה ראָזענקראַנץ, יונה טייכער און אַנדערע. זייער הכשרה האָבן די חברים פון דער קבוצה געמאַכט אין פאָלוואַרק זשאַראָוו. אין 1926 זענען זיי אָנגעקומען קיין ארץ ישראל און געארבעט אין זכרון יעקב ביי פאַרשידענע ארבעטן. די קבוצה איז זיך צעפאַלן מחמת דעם עקאָנאָמישן קריזיס, וואָס האָט דעמאָלט אויסגעברא־כען אין ישוב. טייל מיטגלידער פון דער גרופּע האָבן געמאַכט דעם פא־טאָלן פּעלער — זיי זענען, אין 1927, צוריקגעפאָרן קיין פוילן.

אין קאָלאָמיי האָבן דערווייל נישט אויפגעהערט זיך צו שאַפן נאָך און נאָך קבוצות: „התאחדות", „בוליה", „וויתקיניה", „קלאַסאָוו", „גאָרדאָניה" און אַנדערע. פונעם „התאחדות", זענען, אין 1925, געקומען

אין לאַנד: לוי יצחק שאַנבער, יעקב גרין, ישעיה פעדער, עטל ראַמלער, יוסף דאָמב און חיים לאַקס.

דעם 6טן מאי, 1925, האָב איך פֿאַרלאָזט קאָלאָמיי און עולה געווען קיין ארץ ישראל. אין די יאָרן 1931-1937 האָב איך עטלעכע מאָל באַזוכט קאָלאָמיי. דער „החלוץ" און „החלוץ הצעיר" זענען נאָך געווען שטאַרק און געהאַט אין זייערע רייען יונגע כוחות. די באַגרענעצטע עליה־מעגלעכקייטן האָבן אָבער ביי אַלע חברים געשאַפֿן א מצב פון יאוש און אָפּהענגטיקייט. צו יענער צייט האָבן די ענגלענדער שוין באַוואַכט די ברעגעס פון דעם ישוב מיט דער הילף פון ראַדאַר. שיפֿלעך מיט עולים פלעגן וואָכן־לאַנג אַרומבלאָנקען אין ים, ביז עס פלעגט זיי געראָטן צוצושלאָגן זיך צו אַן ארץ ישראל ברעג.

די שיף „וועלאָס", וואָס מיט איר האָבן אינאיינעם מיט אַנדערע, אויך חלוצים פון קאָלאָמיי, לוי גרעבלער, מענדל באָכנער, שמאי טינדעל, געפֿרוואוט זיך דערשלאָגן צו אַן ארץ ישראל ברעג, — האָט נאָכן אַרומבלאָנקען לאַנגע חדשים געמוזט זיך צוריקקערן צו איר אויסגאַנגס־האָפֿן. די עולים זענען געווען געצוואונגען צוריקצופֿאָרן קיין פֿוילן. טייל פון זיי האָבן שפּעטער פּאָרט באַקומען סערטיפיקאַטן אוו לעגאל אַריינקומען אין לאַנד. ביים היינטיקן טאָג ציילט די קאָלאָמייער משפּחה אין מדינת ישראל ביי א טויזנט נפשות. אונדזערע קאָלאָמייער בני עיר טרעפט מען אין קבוצות, קיבוצים און מושבות; קאָלאָמייער טרעפט מען איבערן גאַנצן לאַנד אין וואַרשטאַטן, פאַבריקן און אויך אויף פֿאַראַנטוואָרטלעכע מלוכה־פּאָסטנס. אַלע זענען איינגעאָרדנט. וועדליג דער עיר ועם בישראל, איז די קאָלאָמייער משפּחה אין מדינת ישראל, צו אונדזער גרויסן צער, א קליינע. זי האָט געקאָנט זיין נישט אַן ערך גרעסער...

די חלוצים־קדושים

פון סלאבאדקא־לעשנא

בעתן פוילישׂ־באלשעוויסטישן קריג אין דער אוק־אינע, האט זיך א פוילישע דיוויזיע אונטער ענערעל זשעליגאווסקי דורכגעריסן דורך בעסא־ראביע און בוקאווינע און האט זיך אפגערוט אין קאלאמיי אויף איר ווייטערדיקן מארש קיין פוילן.

קאלאמיי איז דעמאלט געווען צייטווייליק אקופירט פון די רומענער און די ג־ענעע א ז געווען אין שכנות מיטן שטעטל אטיניע צווישן קאלאמיי און סטאניסלאוו.

בעתן אפרו אין קאלאמיי, האבן ענערעל זשעליגאווסקים סאלדאטן (די ווילדע דיוויזיע — האט מען זיי גערופן) געמאכט אפטע איבערפאלן אויף יידן. אבער יידישע האַרעפּאשניקעס האבן ארגאניזירט א זעלבסט־שוץ און האבן מכבד געווען די כוליגאנעס מיט א שפּאר ביסל קלעפ.

בעתן מארש קיין אטיניע האבן זשעליגאווסקים זעלנער געמאכט א פאגראם אויף דער הכשרה־קבוצה פונעם „השומר הצעיר", וואס האט זיך געפונען אין דער לאנדווירטשאפטלעכער קאלאניע פון דער „איקא" אין דעם דארף סלאבאדקא־לעשנא.

י"ח סיון תרע"ט (16טן יוני, 1919) האבן די כוליגאנעס דערהרגעט דריי סטודענטן־חלוצים: א) יוסף באל, דער זון פונעם פריזירער משה באל פון דער פראנצישקא־יוזעפא־גאס; ב) צבי ראטענבערג, דער זון פונעם רעסטאראטאר ראטענבערג פון דער יאגיעלאנסקא־גאס לעבן דער פאסט, און ג) שמואל פרעסער פון סטאניסלאוו. עס זענען אויך דערמארדעט געוואָרן מיטגלידער פון דער משפחה בארטפעלד.

די הרוגים האט מען געבראכט צו קבר ישראל אויפן קאלאמייער נייעם בית־עולם, אויף דער קלעבאניע־גאס. כמעט די גאנצע שטאט האט זיך בא־טיליקט אין דער לוויה. מען האט פאר די קדושים געגראבן א ברודער־קבר ביים הויפט־ארויסגאנג צום בית־עלמין.

עם האָבן מספּיד געווען די חלוצים געוועזענע אָפּיצירן פון דער עסט־רייכישער ארמיי: לייטנאַנט אינזשעניר שלמה ראַרעס, לייטנאַנט לערער פּויזער־דרעשער און אָבערלייטנאַנט פון פּראָג, אַן איידעם פונעם קאָלאָמייער תושב מאָקס ווייקסעלבוים.

די הכשרה גרופּע „השומר הצעיר"
אין סלאָבאָדזקא־לעשנא, וואָס דריי פון אירע מיטגלידער זענען אומגעקומען אין אירבערפאל פון נעז. דשעלינגאָווסקיס ווילדער דיוויזיע, אין יוני 1919.

ווען די פּוילישע ארמיי האָט זיך אומגעקערט קיין קאָלאָמיי, אין חודש סעפּטעמבער, 1919, האָט מען די דריי יידישע אָפּיצירן, וואָס האָבן מספּיד געווען די הרוגים, געשטעלט פאַר א קריגס־געריכט אונטער דער באַשולדי־

קונג, אז זיי האָבן באַלייִדיקט דאָס פּויליש פּאָלק און די פּויליש אַרמיי. דער אורטייל איז געווען לפּי ערך א לייכטער. מ'האָט ראַרעסן און דרעשערן פּאַרמשפּט צו דעגראַדירונג און דעם פּראָגער אָבער־לייטנאַנט האָט מען אַרויסגעשיקט פון לאַנד.

דער „העלד" פון דער „ווילדער דיוויזיע", געגנראַל זשעליגאָווסקי, איז דער זעלביקער, וואָס האָט שפּעטער, אין 1920, דעראָבערט ווילנע פּאַר פּויליז און געמאַכט דאָרט א פּאָגראָם אויף יידן.

דר. סטאַניסלאַוו ווינצענץ (פּאַריז)

צו כל נדרי אין באָיאַנער קלויז*)

אין אַלטערטום האָט מען געגלויבט, אַז בלוט פֿאַרגאָסנס דורך מער־דער, אַריינזאַפּנדיק זיך אין דער ערד, וועקט אויף פון דרימל די הייליקע געטינס פון נקמה, די שאָטנדיקע, שטיל־שלייכנדיקע עריניעס. זאָלן די דאָזיקע עריניעס דערגרייכן נישט בלויז די שולדיקע נאָר אויך די גלייכ־גילטיקע. זיי פאָדערן נישט בלויז נקמה, נאָר אויך זכרון! זיי פאָדערן קאַמף קעגן שנאה. און פונקט אזוי אויך קעגן גלייכגילטיקייט.

געווען ביי יידן אַ גלויבן, אַז ביי דעם יום־כיפּורדיקן יזכור שטייען אויף די מתים אויפן בית־עלמין. זאָלן זיי אויך היינט זיין אָנוועזנד און באַ־טייליקן זיך אין יום הדין ביים משפּט איבער דער וועלט.

עס וואָלט זיך וועלן דערמאָנען קאָלאָמיי פון פֿאַרשידענע תקופות, פון פֿאַרשידענע סיטואַציעס. איך געדענק, אַז אַמאָל, נאָך אַ לעננערן אויפ־האַלט אין אוסלאַנד, בין איך געקומען צו פּאַרן קיין קאָלאָמיי און בין אַוועק צום קאָפּע־הויז, וואָס האָט זיך גערופן „צענטראַל". באַלד איז מיר אויפגעפֿאַלן, אַז דאָס קאָפּע־הויז איז פּוסט. איך האָב אַ קוק געטאָן דורכן פענצטער: דער אייגציקער גאַסט איז געשלאָפן זיצנדיק אויפן באָק און אויך זיין פערד האָט אפּנים אינגעדרימלט. צוערשט האָב איך מיך געוואונדערט וואָס די שטאָט איז אַזוי אויסגעליידיקט. אין אַ רגע אַרום האָב איך פֿאַרשטאַנען: עס איז געווען שבת. איך געדענק גענוי אַז איך האָב מיר אַ טראַכט געטאָן: „אַזוי וואָלט אויסגעזען קאָלאָמיי אָן יידן".

---

*) צו דער הזכרה וואָס וועט געפֿרוועט יעדעס יאָר דורכן אירגון יוצאי קאָלאָמיי אין חיפה, האָט צוגעשיקט פון פֿראַנקרייך אַ הספּד אַ לאַנדס־מאַן, דער פּילישער פּאָלקלאָריסט און פֿאָרשער פון דער בעש"ט־לעגענדע אין די קאַרפּאַטן־בערג, דר. סטאַניסלאַוו ווינצענץ. מיר ברענגען דאָ אַ קיצור פון דעם דאָזיקן גרויסהאַרציקן פּוילישן יזכור אויף אַן אונטערגע־גאַנגענער שטאָט מיט יידן.

אן אלט אוקראַיניש פּאָלקס־ליד זאָגט: „קאָלאָמיא ניע פּאָמיא, קאָ־לאָמיא מיסטאָ". און נאָך וואָס פּאַר א שטאָט. אן אייביקער יאַריד, א קאָ־כעדיקער, א פּלייצנדיקער. יעדעס דאָרף פּלעגט אָנפּאָרן אין אייגענעם מלבוש, מיט אַנדערע געשפּאַנען, אפילו די טיפּן מענטשן זענען געווען אַנדערע. יעדעס וויגל איז געווען אן אייגנטימלעכקייט פּאַרן עטנאָגראַף. געווויינטלעך טראַכט מען אויבנאויפיק, אז קאָלאָמייער יידן האָבן זיך פּאַרנומען דער עיקר מיט האַנדל, אָדער בלויז מיט האַנדל. צום באַדויערן האָט קיינער נישט געפּרואווט מאַכן א סטאַטיסטיק פון האַנטוועדקעריי. און וואָס איז דאָך קיין ספק נישט, אז דער גרעסטער טייל קאָלאָמייער האַנטוועדקער זענען געווען יידן. שוסטערס, שנייידערס, קירזשנערס, בלעכערס און אַנדערע. ביי דער קלייניער צאָל פאַבריקן, האָבן יידן פּאַרזאָרגט דעם גרעסטן טייל באַ־דערפּנישן פון דער שטאָט און פון דער בריטער סביבה, וויל די חשיבות פון קאָלאָמיי האָט דערגרייכט ביזן דניעסטער, ביז צו די העכסטע שפּיצן פון די קאַרפּאַטן אונטער טשאַרנאָהאָרע. אויך איצט געדענק איך פּאַר־שידענע געשטאַלטן פון בעלי־מלאכות. איך דערמאָן זיך אין יענע מיט וועלכע איך האָב געהאַט צו טאָן. נאָר וועגן דעם שפּעטער.

פון מיינע יונגע יאָרן ביזן רייפן עלטער האָבן מיך פּאַראינטערעסירט גייסט קע פּראָפעסיעס. אין די שול־יאָרן בין איך געווען א שטענדיקער און פּאַ־רגענטער קליענט פון דער אינסטיטוציע, וואָס האָט געהייסן די „גרוי־סע ביבליאָטעק". איין אָפּק פון מיינע שטרעבונגען איז געווען די קרא־שעווסקי ביבליאָטעק, און די צווייטע טאָקע די „גרויסע ביבליאָטעק". זי איז געווען אין מאַרק נישט וויייט פונעם ראָטהויז און געגרינדעט האָט זי דער קאָלאָמייער בוכהענדלער יענקל אַרענשטיין, שפּעטער א באָקאַנטער אַרויסגעבער פון אוקראַיניש ביכער. פון דער קראַשעווסקי ביבליאָטעק פלעגט מען אַנטלייען פּויליש ביכער, און פון דער „גרויסער ביבליאָטעק", ביכער אין פּרעמדע שפּראַכן. אָבער איר הויפּט־אַטראַקציע איז געווען, וואָס זי האָט דעמאָלט, ביים אָנהייב פונעם צוואַנציקסטן יאָרהונדערט, געהאַט ביכער ערנסטע, בפרט פילאָסאָפּישע. דער פילאָסאָפּישער יועץ פון יענקל אַרענשטיין איז געווען א געוויסער קאָהן, וויזיט אויס אן אַרטאָדאָקסישער ייד, וויל ער איז אַרומגענאַנגען אין א לאַנגן כאַלאַט און געטראָגן א באָרד. ער איז אָבער געווען אויסערגעווינלעך באַלעזן אין דער פילאָסאָפּישער לי־טעראַטור פון יענער צייט. פון דער „גרויסער ביבליאָטעק" האָב איך מיר אויסגעליגן די גראָבע בענד פון קונא פישער, די פּרעכטיקע געשיכטע פון פילאָסאָפּיע (6 בענד) אין מאַנאָגראָפּיעס. דאָרט בין איך צום ערשטן מאָל געוואָויר געוואָרן וועגן אלע ביכער פון פּואַנקאַרע וועגן דעם פּראָב־לעם פון וויסנשאַפט. איך האָב זיי מיר געליגן און שטודירט. פון דאָרט זענען צו מיר אויך דערגאַנגען די ווערק פון בערגסאָנען, דזשעימסן און א סך אַנדערע.

עטלעבע געסלעך ווייטער פון מארק האט זיך געפונען די באשיידענע און נישט־אנזעעוודיקע קלויז פון די באיאנער חסידים. דעם נאמען האט זי געהאט פונעם שטעטל באיאן אין דער שכנותדיקער בוקאווינע, ווו עס האט אמאל געלעבט א באריטמער רבי. זיינע חסידים זענען געווען דער עיקר די איינענע קליינע בעלי־מלאכות און סוחרימלעך. אבער אין קלויז איז זיי שווער געווען צו דערקענען, ווייל זיי זענען דאָרטן געווען איבערגעביטענע, כמעט אויפגעהויבענע. יונגערהייט האב איך וועגען דער דאזיקער קלויז גארנישט געוואוסט. איך האב מיך דערמיט לחלוטין נישט אינטערעסירט, און אוודאי נישט קיינער פון מיינע פריינט און קאלעגן. איך האב זי ערשט „אנטפלעקט" אין מיין רייפן עלטער, ווען מיינער א קאלעגע, גראד פון דער ספערע פון קליינע סוחרים, האט מיך אהין פארבעטן, און איך בין אהין געקומען צו דער תפילה פון יום כיפור. איך האב דאָרט געפונען דעם פענאמען פון אזא הייסער, איבערבייטנדיקער תפילה, און אזא אנדערער ביי יעדן איינעם פון די מתפללים, אז אלע „מאדערנע" באגריפן וועגן תפילה זענען ביי מיר אפגעפאלן. אביסל שפעטער, אויף מיין פראפאזיציע, האבן די איינענע באקאנטע פארבעטן מיינעם א פריינד, א גאסט פון דער שווייץ. באקענענדיק זיך מיטן טעקסט פון די תפילות (וואס מען האט אונדז גאסטפריינטלעך געגעבן אין א דייטשער איבערזעצונג), הערנדיק דאס געזאנג פונעם אלטן חזן, וועמענס שטימע האט זיך טראגיש געבראכן, זעענדיק די פנימער פון די זקנים, און אויך פון גאר יונגע מענטשן, אויסגעמאטערטע פון תענית און פון אומאויפהערלעכן געבעט, זענען מיר דורכגעזעסן, אינאיינעם מיט מיין שווייצארישן פריינד, דעם אוונט ביז חצות, און דעם טאג ביז אוונט. אבער מיר, קריסטלעכע געסט, זענען ארויסגענגען אפעסן, און די מתפללים האבן געפאסט די גאנצע צייט, און אפילו די זקנים, אפילו די וואס האבן געהלשט פון אויסשעפונג האבן נישט געגומען אין מויל קיין טראפן וואסער.

קינמאל איז מיר די אנווועזנהייט פון א געטלעכן יום הדין — כאטש דער עצם־געדאנק איז עפעס צו האָרט פאר מיינע קאטוילישע באגריפן, אדער פלאטאנישע קאנצעפציעס — נישט געווארן אזוי נאענט איבערצייגנדיק ווי דעמאלט.

וויפיל גייסטיקע קראפט עס האט זיך באהאלטן הינטער די דאזיקע גארנישט אנזעעוודיקע קאפאטעס. אויף איין געסל, וואס ארום דער „גרויסער ביבליאטעק", האט מען נאכגעקוקט דעם פראוויסמארש פונעם נייסטן געדאנק, און אין צוויטן איז אן אלט פייער נישט אויסגעלאשן געווארן אויף א מינוט אפילו און זיך צעפלאקערט אפנים נישט ווינציקער ווי מיט דורות צוריק.

געזעגנדיק זיך מיט קאַלאָמיי, ווי וואָלט איך וועלן, אז מיינע גרוסן זאָלן דערגיין צום צווייטן ברעג, צו די וואָס לעבן שוין לאַנג נישט, אָדער זענען געפאַלן א קרבן בעת דער מלחמה.

איך דערמאָן דעם פּראָפעסאָר פון גריכיש, זכריה דעמביצער, וועלכער האָט אונדז אויסגעלערנט ליב צו האָבן האָמערן. איך דערמאָן מיין שכן, דעם פרומען זקן בערל לענטער, וואָס האָט באַרואיקט די איבערגעשראָקענע און מורמלענדיקע קריסטלעכע עדות, וועו די געסטאַפּאָ־לייט האָבן אים געפירט: „קינדער, דאָס אַלץ איז פון גאָט. באַקלאָגט אייך נישט".

איך דערמאָן מיינע שול־חברים און פרויען פון צווישן די יידן, די וואָס זענען געשטאַרבן אין דער יוגענט פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווי מאַרסעל ריטיגשטיין, מישא הולעם, מישעל סוכער, וועגן וועלכן דער גלח־קאַטעכעט פלעגט אונדז שטענדיק זאָגן: „קוקט זיך צו צו אים, ער האָט יעזוסעם פּנים".

איך דערמאָן די באָבעשי הולעם, וואָס פלעגט מיט קליינע טריטעלעך דורכמעסטן קאַלאָמיי און האָט מיט די געזאַמלטע נדבות אויפגעשטעלט א היים פאַר יידישע יתומים. זי איז אין עלטער פון אַכציק יאָר צוזאַמען מיט אַן אור־איניקל אַרויסגעפירט געוואָרן דורך די היטלעריסטן. — איך דערמאָן דאָס אָרעמע פּאָרפאָלק פון הינטער קאָסאָוו, וואָס כאָטש אומבאַקאַנטע האָבן זיי אונדז בעת דער אָקופּאַציע אין א באַזונדער פראָסטיקער נאַכט פאַרבעטן אויף נאַכטלעגער אין זייער אונטערערדישער כאַטע. צענדליגער און הונדערטער פּנימער פון יענעם ברעג דרענגען זיך צו מיר. איך גרים זיי.

שלמה ביקל

דעם פרעמדן אַפּיקורס

גיט מען אַפּ כבוד און דעם היימישן — מלקות *)

קאָלאָמיי א ז געווען א פֿרומע שטאָט. עס זיינען, פֿאַרשטייט זיך, דאָרט געווען אויך א היפֿש ביסל משכילים, אָבער זיי האָבן זיך מיסטנם געהאַלטן אין דער מעלה. מען איז געווען אויפֿנעקלערט, אָבער מען האָט זיך מיט נאָרנישט אָפּגעשיידט פון אַלע איבעריקע יידן, ניט אין קליידונג, ניט אין לעבנספירונג און אַפֿילו ניט אין דער דערציאונג פון די קינדער.

מיט די צוגעפֿאָרענע משכילים, ראובן אשר בן־דעם און הערש לייב סיגעטער, האָבן זיך אַפֿילו גאָר פרומע געחברט און געגרויסט. ראובן אשר איז געווען א שאַרפער וויצלינג און א ווערטל־זאָגער, און די פֿרומע האָבן צוליב זיינע זאָגעכצן אָפּטמאָל פֿאַרגעסן אָן זיין אַפּיקורסות. הערש לייב סיגעטער ווידער איז געווען א פירט־עפּלעכער בדחן, וואָס האָט געווילט מט זיינע הומאָריסטישע גראָמען און טשיקאַווע מעשהלעך. איז, וויל זיין לי־מעראָטור איז געווען נאָענט צום הארצן, האָט מען פֿאַרקוקט דעם אַפּיקורסישן עוקץ פון זיינע לידער און מעשיות און זיך געקוויקט מיט זיין ווי־ץ און מיט זיין למדנישער חריפות.

הערש לייב סיגעטער איז, ווייזט אוים, אליין א היפֿש ביסל געווען דערשטוינט פון דעם מילדן קלימאָט, וואָס ער האָט אָנגעטראָפֿן אין זיין נאָליציאָנער שטאָט. וואָרים ער שטרייכט באַזונדערס אונטער אין זיין אויטאָביאָגראַפיע, אז ווען ער איז געקומען קיין קאָלאָמיי, האָבן אים דאָרט „די משכילים ווי אויך די לומדים עמפֿאַנגען בכבוד גדול". אין זיין אונגאַרישער יימשטאָט סיגעט האָט ער געהאַט אויסצושטיין רדיפות און האָט סוף־כל־סוף געמוזט אַנטלויפֿן פֿאַרן צאָרן פונעם רב, וואָס האָט אַריינגעלייגט אין חרם זיין צייטונג „השמש" (די זון), און דאָ, אין קאָלאָמיי, ניט נאָר וואָס מען מאַכט זיך ניט־וויסנדיק, פונעם סיגעטער רבם חרם, נאָר מען פֿאַרבעט הערש לייבן אין א שפּייסענאַכטם צו שלמה חלפן אין שטוב און ער זאָגט דאָרט תורה פֿאַר א מסיבה פון פרומע לומדים, וואָס פֿאַרבריען

*) פונעם בוך „א שטאָט מיט יידן", ניו יאָרק, 1943.

זיך די צונגען, ווייל טוען צווויי מלאכות מיטאמאל: עסן היסן באַרשט מיט באַרבוליעס און לאַכן פון הערש לייבס וויצן און בדחנישע שטיק.

א פעטער מיינער, וואָס האָט מיטגענאמען עטלעכע אזעלכע שפייסענאַכטסן ביי שלמה חלפן און האָט ביזן טויט נעדענקט א היפשע צאָל פון הערש לייבס לידער און וויצן, פלעגט מיר אפט דערציילען וועגען דעם באַרימטן סינעטער בדחן און פאָלקס־דיכטער, וואָס האָט פאַרבראַכט דריי גליקלעכע יאָר אין קאָלאָמייער גן־עדן.

הערש לייב נאָטליב איז שוין דעמאָלט נעווען א ייד אַרום די זעכציקער און זיין קלוג־ט־ויעריק פנים איז נעווען אַזומגעצאַמט מ ט א נראָער און קורץ־נעשוירענער באָרד, וואָס האָט אויסנעזען ווי א קרענצל פאַרוויאַנעט גרינצייג.

—אז דו האָסט אים נעזען אין גאָם — האָט מיין פעטער מיר נעזאָגט, —וואָלסטו קיינמאָל אין דיין לעבן נישט נעקאָנט טראַכטן, אז דער ייד האָט אזא גאָלדן מויל. ער האָט נעהאַט א קלוג־יידיש פנים, נאָר די אויגן זיינע זענען ביי אים נעווען איבערגעשראָקענע, און מען האָט דערפאָר נעהאַט דעם איינדרוק, אז דער ייד מוז זיין א שותק. און ער איז דאָם נעווען דער אמתער שווייגער... א פייעדיקע צונג, און אז ער האָט נאָר נעעפנט די ליפּן, האָט זיך שוין נעגלוסט צו לאַכן. הייבן הייבט ער אָן — ס'איז דאָך ביים מתנגד שלמה חלפן אין שטוב — מיט שטעכווערטלעך פאַר גוטע יידן און חסידים. דער בעל־הבית גלעט זיך די באָרד פאַר הנאה און די איידעמס און די זין לאַכן מיט גרויס פאַרגעניגן, און אז ער, הערש לייב, דערפילט, אז דער עולם איז שוין זיינער, נעמט ער צו ביסלעך אַריינלאָזן אין זיינע חכמות און אין זיינע לידער אַפּיקורסישן גיפט, אז עס ווערט אזש פּריקרע צו זיצן. מען שעמט זיך צו קוקן אויף שלמה חלפן, טאָמער וועט עס אים פּיינלעך זיין. און אייגנטלעך — האָט דער פעטער פאַרצייכענט אין זיין זכרון — האָט שלמה א ליכטן קלאַפּ געטאָן הערש לייבן אויף די פּלייצעס און האָלב אין שפּאָס און האָלב אין ערנסט א זאָג געטאָן:

— וועסט מוזן תשובה טאָן, הערש לייב!

הערש לייב האָט ניט איבערגעפרענט פאַרוואָס, נאָר זיך א דריי נעטאָן צו ר' שלמהס איידעם, שמחה, וואָס איז נעווען א זיידענער ייד, א בעל־תנ"ך און א בעל־דיקדוק, און אים א פרעג געטאָן אין א שטאָק־ערנסטן טאָן:

— ר' שמחה, וואָס פאַרא מין איז תשובה, זכר צי נקבה?

און אז ר' שמחה האָט, ווי זיין שטייגער איז נעווען, געלאַסן און מיט א פאַרשעמטן שמייכל געענטפערט: „נקבה", האָט הערש לייב א הייב נעטאָן די פּלייצעס און פאַרצויגן דאָם פנים, ווי ער זאָל וועלן אויסדריקן פאַרצווייפלונג, און א ברום געטאָן:

— ווייסט דער רוח ! און איך האָב צו איר אַזוי וויניק יצר־הרע !

אַלע האָבן שטאַרק געלאַכט — האָט מיר מיין פעטער מבטיח געווען — און האָבן פֿאַרגעסן, אַז דער וויץ איז ניט נאָר אַפּיקורסיש, נאָר אַז ער שמעקט אויך מיט אַ שפּאָר ביסל ניבול־פּה. אָבער אַממייסטן האָט זיכער געלאַכט מיין פעטער אַליין, וואָס האָט מיר הערש לייב סיגעטערס חכמה דערציילט מיט העכער דרייסיק יאָר שפּעטער אין טשערנאָוויץ.

היימישע משכילים האָבן אין יענע יאָרן, וועו ראובן אשר ברוידעס און הערש לייב סיגעטער האָבן געהאַט אַזוי פיל דערפֿאָלג אין שטאָט, דווקא ניט געהאַט אַזא גוטע דאָליע ביי די פרומע. צו דער זעלביקער צייט וועו מען האָט זיך אַרומגעטראָגן מיט ראובן אשרס טרעפלעכע וויצען און מען האָט אָפּגעגעבן כבוד דעם סיגעטער אַפּיקורס הערש לייב, האָט דער היימישער משכיל, כאַסקל איציק ראָזענשטאָק, געהאַט אויסצושטיין גע־ברוינטע לייד פון די חסידים. כאַסקל איציק איז ניט געווען קיין קוואַל פון וויצן און האָט ניט געבלענדט מיט הומאָר. ער איז געווען אַן אָרעמער מלמד אין אַ לאַנגער קאַפּאָטע מיט אַ שטרײַמל און האָט קיינמאָל ניט פֿאַרפעלט קיין מנחה ומעריב אין קלויז. ער איז בכלל געווען אַ קנאַפּער שמועסער, און וועגן דעם וואָס ער טראַכט, האָט ער אַ חוץ מיט עטלעכע אויסדערווײַלטע קיינמאָל ניט גערעדט — און פונדעסטוועגן האָט אָט דער שווייגנדיקער ייד געצויגן צו זיך מיט עפּעס אַ מאַגנעטישן כוח דעם צאָרן פון די פרומע. ער האָט, ווי געזאָגט, געדאַווענט יעדן טאָג בצבור, אָבער פרומע יונגעלײַט האָבן אים אונטערגעקוקט און „געוואוסט אויף זיכער", אַז ער מאַכט אַפֿילו ניט מיט די ליפֿן. אין איינעם אַ יום־כיפּור, ווידער, וועו כאַסקל איציק איז באַגלייך מיט אַלע יידן געזעסן איבערגעדעקט מיטן טלית ביי זיין שטענדער, האָבן די זעלביקע פרומע יונגעלײַט דעטעקטיוויש אוים־שפּיאָנירט, אַז דער מלמד לייענט גאָר אַ צייטונג. ס'האָט זיך מסתמא אוים־געדאַכט, וואָרים כאַסקל איציק האָט ניט געוואָגט מיטצוברענגען עפּעס אַנדערש אין קלויז ווי אַ מחזור, און מען האָט טאָקע קיינמאָל ניט געהאַט קיין דירעקטע באַווייזן פון אַפּיקורסות. אָבער פונדעסטוועגן האָט קהל געהאַט רוח־הקודש. כאַסקל איציק ראָזענשטאָק איז געווען דער טיפּ־סטער, דער געבילדעמסטער און דער איינגעשפּאַרטסטער אַפּיקורס אין שטאָט.

ער האָט אַלע זיינע יאָרן געוואוינט אויף דער ספּינאָזא־גאַס, מחמת ער האָט געהאַט גרויס פֿאַרעכנונג און לִיבשאַפט צום אַמסטערדאַמער גאון און איז געווען אַ גרינטלעכער קענער פון זיינע ווערק. אין דער פֿאַדער־שטער שטוב, וואו כאַסקל איציק האָט געלערנט מיט זיינע תלמידים, זענען געלעגען אויפן טיש און אויף עטלעכע פֿאָליאַנטן ביי דער וואַנט חומשים, גמרא'ס און אַנדערע דערלויבטע ספֿרים. אין אַלקער, וואו ס'האָט קיינמאָל ניט אַריינגעשיינט די זון און עס איז געווען שטאָק־פינצטער, האָט ער גע־

האלטן זיינע פילאסאפישע ביכער. אהין פלענט ער זיך אריינכאפן נע־ווינטלעך נאך מעריב און ביי א פלעמל פון קאנעץ אפזיצן און שטודירן גאנצע נעכט. און ניט נאר פילאסאפיע האט כאסקל איציקן אינטערעסירט. ער האט ממש אן אטעם געלייענט און זיך ניט געקאנט אפריסן פון ביכער וועגן מאטעמאטיק און פיזיק.

עס האט אין דעם ארעמען מלמד פון דער קאלאמייער ספינאזא־נאם גלעלעבט דער גייסט פון א שלמה מימון. ער איז אפשר געווען ניט ווייניקער באהאונט פון אים אין תלמוד און אין וויסנשאפטן, אבער עם האט אים געפעלט יענעמס שטורמישע דרייסטקייט, יענעמס אינטעלעקטועלע צודרינג־לעבקייט און זיבער אויך מימונס שרפטשטעלערישער גלאנץ. באגלייך מיט מימונען האט כאסקל איציק זיך אויסגעלערנט דייטש אויף דעם האדבן לשון פון קאנט און הענגל און באגלייך מיט אים האט ער בשעתן לערנען די שפראך פארשריבן די ראנדן פון די ביכער מיט בויערנדיקע פילאסא־פישע פראגעס. אבער ער האט ניט געהאט דעם מוט די פראגעס ארויס־צוטראגן איבער דער שוועל פון זיין אלקער, ווייל ער האט מורא געהאט צו פארלירן דאס מלמדות, און נאכמער האט אים געשראקן דער צארן פון די סאדאגערער און באיאנער חסידים, וואס האבן אים, ווי געזאגט, וויים גאט פארוואס, געהאלטן פאר זייערן א געפערלעכן שונא. מיט זיינע נע־דאנקען האט זיך כאסקל איציק געטיילט מיט עטלעכע געציילטע מענטשן אין שטאט. און אט די אלע מענטשן, צווישן וועלכע עס איז אויך געווען מיין טאטע, האט פארבונדן מיטן מלמד־פילאסאף א טיפע ליבשאפט און פונקט אזא טיפע שווייגעניש.

און מערקווירדיג, וואס וויניקער מען האט פון כאסקל איציקן ג־ערט, וואס מערער און צו דער צייט ער פלענט קומען דאוונען, וואס בעסער זיינע תלמידים האבן געקאנט לערנען א בלאט גמרא און וואס זי־כערער זיי זענען געווען מיט זיין פרומקייט, אלץ שטארקער און שטארקער האט געברויזט די שנאה פון סאדאגערער צו דעם שטילן און סודותפולן מלמד. עס האט אין די חסידישע יונגעלייט געלעבט א שטיק פאליציייאישע פסיכאלאגיע, וואס איז גרייט געווען אומצוברענגען א פארברעכער, וועו זי קאן אים ניט נאכווייזן זיין פארברעך.

ביז אין איינעם א זומערדיקן שבת צו שלוש־סעודות, וועו די יוגנט אין קלויז איז געווען איבערמוטיק, זיך איבערגעוואלפן מיט שפיציקע ווערטלעך און מיט האנטעכער און ניט געוואוסט וואו זיך אהינצוטאן מיט דער ענערגיע, וואס האט געשפארט פון די לייבער, פונקט דעמאלט האט ארויינשפאצירט מיט זיין סטאטשנעם, דריבנעם שפאן כאסקל איציק ראזענשטאק. עס איז געשען ווי עס געשעט תמיד אין אזעלכע פאלן פון מאסן־פסיכאז. עמיצער פון די יונגעלייט האט א געשריי געטאן, אז עם נייט דער „עובד ישראל", און קיינער האט דערנאך ניט געוואוסט וועו

און ווי אַזוי צענער הענט האָבן אַ כאַפּ געטאָן דעם אָרעמען מלמד, אים איבערגעקערט מיטן פּנים אַראָפּ און אים אריינגהאקט שמיץ מיט יאר־מעלקעם, שמיץ מיט גאַרטלען און אפילו ממש עטלעכע פּלוישיקע קלעפּ. ס'איז טאקע געוואָרן אַ מהומה... טאַטעם האָבן געזאָגט ביטערע מוסר־ווער־טער זייערע צעיאַכמערטע זין, און ס'איז שיער ניט אויסגעבראָכן אַ מחלוקת מיט בעלי־בתים, וואָס האָבן געפּרואווט צוואוואַרפן אַ ביסל מוסר־רייד צו טאַטעם פון אַזעלכע זין. אָבער צוויי גוטע זאַכן זענען אין יענעם בזן־השמשות אַרויסגעקומען פאַר ביידע צדדים. די חסידים האָבן סוף־כל־סוף געהאַט אַ זיכערן באַווייז פאַר כאַסקל איציקס אַפּיקורסות. ווי אַזוי? די געהיימניספּולע תלמידים פונעם פילאָסאָף זענען ענדלעך ארויס פון די באַ־העלטענישן און האָבן עפּנטלעך געגומען לויבן זייער רבין, אַז ער איז פּונקט אַזוי גרויס ווי דער רמב"ם און... אַז ער האָט זיינע אייגענע דרכים אין יידישקייט. כאַסקל איציק איז פּטור געוואָרן אי פון דער קלויז און אי פון דעם חדר. באַהאַלטענע תלמידים האָבן דעם פילאָסאָף געגעבן אַ חודש־לעבע פּענסיע און ער איז זיך געזעסן די עטלעכע יאָר, וואָס ער האָט נאָך גענעבט, אין זיין שטוב אויף דער ספּינאָזאַ־גאַס און עוסק געווען אין די ספּרים פונעם אמסטערדאַמער און אין אַנדערע ביכער, וואָס צוליב זיי קאָן מען בעסער פאַרשטיין די פינף טיילן פון זיין „עטיק".

כאַסקל איציק האָט איצט געלעבט רואיק און אָן דאגות פּרנסה, אָבער ער האָט ניט געקאָנט גובר זיין דעם פּחד פאַר זיינע אמאָליקע חסידישע שטראָפערס. ער האָט זיך זעלטן באַווייזן אין גאַס און מיט זיינע באַזוכער האָט ער גערעדט שטיל, גלייך ווי ער וואָלט איינגערוימט אַ סוד. מיין טאַטע, וואָס איז געווען איינער פון כאַסקל איציקס מקורבים, האָט מיר אמאָל דערציילט וועגן אַ פאַסירונג, וואָס וואַרפט אַ באַזונדערס שאַרף ליכט אויף דער שרעק, וואָס די חסידים האָבן אַריינגעיאָגט אין דעם אָרעמען מלמד און אויף דעם מאַדנעם אופן פון נקמה, מיט וועלכער ער האָט זיך געקילט ס'האַרץ קעגן זיינע שונאים.

מיין טאַטע, וועלכער האָט גלייך נאָך דער חתונה געוואוינט אין אַ קליין שטעטל ביים דניעסטער אין גאַליציש־פּאָדאָליע, האָט אַלעמאָל, ווען ער איז געקומען צו פאָרן קיין קאָלאָמיי, באַזוכט זיין רבין. איינמאָל אַ פאַרנאַכט — ער קלאָפּט אָן אין טיר פון הויז אויף דער ספּינאָזאַ־גאַס. די טיר איז פאַר־שלאָסן און ער פילט ווי כאַסקל איציק האָט מורא צו עפענען. יענער פרעגט עטלעכע מאָל איבער ווער ס'איז דאָרט, און אַז דער טאַטע ענטפערט, גלייבט ער נישט. מ'הערט ממש ווי דער אָרעמער ייד פלאַטערט אַ דערשראָ־קענער איבער דעם צימער און קאָן זיך נישט באַשליסן צו עפענען, ווייל טאָמער איז עס גאָר אַ חסיד, וואָס האָט זיך פאַרשטעלט פאַר זיינעם אַ מקורב. פאַר פּחד האָט ער ניט דערקענט דאָס קול פון זיינעם אַ נאָענטן

מענטשן. און אז דער טאטע איז ענדלעך אריין אין שטוב, האט ער אויפן טיש דערזען ליגן א קאפיע פונעם כתב החרם קעגן חסידים, וואס די פרנסים און רבנים פון דער בראדער קהילה האבן אויסגערופן בעתן גרויסן יאר־יריד פון 1772. דער כתב החרם האט פארן ספינאזיסט אין תוך ניט געקאנט האבען קיין אנדערן ווערט ווי, למשל, די שבחי בעש"ט. ביידע זענען פאר אים געווען די פראדוקטן פון אומגייסט, אבער פונדעסטוועגן האט די מענטשלעכע שוואכקייט זיך צו קילן דאס הארץ פארפירט כאסקל איציקן, ער זאל עטלעכע מאל אין יאר איבערלייענען די שארפע תקנות קעגן חסידים פון מיט איבער הונדערט יאר פריער, און עס זאל אים לייכטער ווערן אויפן הארצן דערפון, וואס כאטש די עלטער־זיידעס פון זיינע פיניקער האבן געכאפט דעם אמתן פסק. און אפשר איז דאס גארניט געווען קיין מענטשלעכע שוואכקייט, ווי עס קאן זיך אויסדוכטן, נאר דווקא אמתע פילאסאפישע גרויסקייט, וואס דער מלמד פון דער ספינאזא־גאס האט געהאט דעם זעלישן כוח זיך צו טרייסטן מיט אזא מין פלאטאנישער טרייסט ווי מיט א חרם פון הונדערט יאר צוריק. וועלכע חסידישע יונגע־לייט זאלן געווען פארמאגן כאסקל איציקס היסטארישע וויזיע, וואלט פאר זיי אפשר אין יענעם בין־השמשות אין קלויז אויך געווען גענוג דער חרם קעגן ספינאזאן פון צוריק מיט צוויי הונדערט יאר.

אבער דאס וואס כאסקל איציק איז געווען אין פחד, וועלכע ער האט געלייענט דעם כתב החרם און וואס ער האט הינטער זיך פארשלאסן אין פארמאכט טיר־און־טויער, דאס איז זיכער ניט געווען ספינאזיסטיש... און נאך עפעס איז ניט געווען על־פי „עטיק". נאכדעם ווי דער מלמד האט זיך בארואיקט, האט ער זיך נאכאמאל אומגעקוקט צי עס איז ניטא קיינער אין שטוב א חוץ אים און זיין תלמיד, און געזומען שלייערן פאר־שפיצטע שפיזיקע קלוגות, ספעציעל קעגן די גוטע יידן פון סאדאגערע און באיאן.

**
*

ווי אזוי האט אויסגעזען דער כאסקל איציק ראזענשטאק פון מיינע צייטען, ד. ה. אין די יארן קנאפ פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה? גאנץ אנדערש, לגמרי אנדערש. ער האט געהייסן מעכל קאן און איז געווען ג־ט קלוידט לויט דער לעצטער מענערישער מאדע. אן עלענאנט קיילעכדיק בערדל, א שיין געשניטענער נאכמיטאג־ראק אדער שוואלבן־ראק, ווי מען האט אים דעמאלט גערופן, און א דארער קאפעליוש. ער רעדט ניט יידיש אבער אויך ניט פויליש. ער רעדט דייטש און האט געלויגעט דעם נייעסטן ראמאן, וואס האט זיך באוויזן אויפן ביכער־מארק. ער האלט ניט פון בער־

נאָרד קעלערמאַנס „דער טונעל" (קעלערמאַן איז צופיל אין ליבע מיט דער טעכניק) און זעט, אַז דער יידיש־דייטשער שרייבער יאקאָב וואַסערמאַן מארשירט ליטעראַריש באַרג־אַרויף מיט זיין לעצטן ווערק „די יודען פֿאָן ציערענדאָף". ער איז אַ גרויסער פֿאַרערער פון ריכאַרד דעמעל, אָבער ער גיט אונדז אַלעמען צו פֿאַרשטיין, אַז די טיפּע דיכטער־פֿערזענלעכקייט פון אונדזער צייט איז נאָר דער יונגער רייזער מאַריא רילקע.

מיר גייען אַהיים פון די נודנע ליטעראַטור־קורסן, וואָס מיר הערן זיך אָן אין גימנאַזיע, און אויף דער גאַס באַגעגענען מיר מעכל קאָן. אַז ער איז דאָ אין שטאָט, מאַכט ער אַ צוויי־דריי מאָל אין דער וואָך אַרום מיטאָג־צייט אַ שפּאַציר צו דער מיצקעוויטש־גאַס און דאָרט טרעפט ער עטלעכע יונגע פרייַנד זיינע. יידישע סטודענטלעך פון פינפטן, זעקסטן קלאַס דערזען דעם „הער קאָן", הייבן מיט פרייד די טשאַפּקעס און לאָזן זיך צו אים צו. ער נעמט רעידן דער דייטשער ליטעראַטור און אַלע הערן זיך צו אים צו מיט אָפענע מיילער. מען הייבט ערשט אָן באַגרייפן, ווי גאָרניט זאָגנדיק עס איז געווען דער קורס פון פּראָפעסאָר ווישניעווסקי מיט אַ שעה אָדער צוויי פריער. דערנאָך, אַז די מייסטע חברים צעגייען זיך און עס בלייבן איבער נעצוילטע דריי־פיר יינלעך, באַגלייט זיי „הער קאָן" אַלעמען אַהיים און באַשטעלט מיט זיי אַ באַגענעניש אין פאַלקס־גאָרטן. נאָכמיטאָג, אַרום פינף, טרעפט מען זיך אויף אַ זייטיקער אַלייע און מעכל קאָן עפנט פאַר די סטודענטלעך נייע האָריזאָנטן. ער האַלט פאַר אונדז אַ לעקציע וועגן פילאָסאָפיע, ער פירט אונדז אַריין אין ניטשעס און שאָפענהאָוערס ווערק. ער קריטיקירט פאַר אונדז זייערע געדאַנקען און באַגייסטערט אונדז פאַר זייער שפּראַך. און פלוצים צערעדט ער זיך אויסמאָל ווען חסידות, און איך דערזע פאַר מיר אַ בעל־שם, ניט אזעלכן ווי איך האָב אים אויסגעלייענט פון גרעצם יידישער געשיכטע און אוודאי אַ גאַנץ אַנדערן ווי דעם, וואָס איז צו מיר דערגאַנגען דורך דער טראַדיציע פון מיין מתנגדישער משפּחה. ער רעדט וועגן „וואונדער ראַבים" מיט אזא טאָלעראַנץ און מיט אזא אייניקע אַלטענער ליבשאפט, אַז ביי דער ערשטער געלעגנהייט, ווען דער ווייזניצער רבי קומט אויף אַ שבת קיין קאָלאָמיי, כאַפּן מיר זיך עטלעכע סטודענטלעך אַריין אין וויזשניצער קלויז, מישן זיך אויס מיט פּ־יידיק־צע־פלאָמטע יידן און פּראָווען מיט אַ טיש ווי אמתע חסידים, מיט ברען און התלהבות. און נאָך עפּעס: ער דערציילט יעדן פון אונדז עפּעס שיינס און אינטערעסאַנטס וועגן דעם פאַרשטאַרבענעם זיידע און עלטער־זיידע, וועלכן ער האָט געקענט, און וועקט אין אונדז אַ מאָדנעם געפיל פון פאַרשטענדניש און שטאָלץ פאַר דער משפּחה און פאַר די, „וואָס זענען געגאַנגען אויפן אייביקן וועג".

און א שטילער איז ער געווען, מעכל קאן, א באהאלטענער און א בעל־פחד, ווי אמאל דער אויסטערלישער מלמד פון דער ספינאזא־נאם. און געווען איז ער דער ווירקעווידיקסטער לערער ניט פון א דור (עם איז ניט געווען אין הסכם מיט זיין טעמפעראמענט), נאר פון עטלעכע יחידים פון א דור. און די יחידים דאכט זיך, אז זיי האבן אלץ ביי אים געלערנט און אז אן אים וואלט זייער אינעוויניקסט לעבן געווען אנדערש אויסגעזען: א סך מאגערער און א סך ליאר־עמדיקער.

דוד לאַנדמאַן (תּל־אביב)

די יידישע אַרבעטער־באַוועגונג

אין קאָלאָמיי

א יידישע אַרבעטער־באַוועגונג האָט אָנגעהויבן אויפקומען אין קאָלאָמיי נאָך אַרום דעם לעצטן פערטל פונעם 19טן יאָרהונדערט. אין פּעריאָד פּאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה זענען יידן שוין געווען באַשעפטיקט ווי לוין־אַרבעטער אין כּמעט אַלע קאָלאָמייער אינדוסטריע־צווייגן; יידישע אַרבעטער האָט מען געקאָנט טרעפן אין אַלע גרעסערע און קלענערע פאַבריקן און, פאַרשטייט זיך, אין די ווּאַרשטאַטן, ווּאו דער באַלעבאָס האָט געאַרבעט אינאיינעם מיט א דרייַ־פיר אַרבעטער. די פאַבריקן, ווּאו יידן האָבן געאַרבעט, האָבן לרוב געהערט צו יידן, ווּאו עס האָבן נישט זעלטן געאַרבעט אויך נישט־יידישע אַרבעטער; א קליינע צאָל יידישע אַרבעטער איז אויך געווען באַשעפטיקט אין נישט־יידישע פאַבריקן. קיין שטאַרק אָרגאַניזירטע פּראָפעסיאָנעלע אָרגאַניזאַציעס האָבן די קאָלאָמייער יידישע אַרבעטער אין יענער עפּאָכע נאָך נישט געהאַט געשאַפן; די קליינע צאָל קלאַסן־באַווּאוסטזיניקע צווישן זיי האָבן אויף זיך געפּומפּן די שווערע מיסיע צו דערציען דעם בריייטערן יידישן אַרבעטער־עולם צום קאַמף פאַר פאַרבעסערן זייער עקאָנאָמישן און סאָציאַלן מצב.

שוין אין יענער צייט, פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָבן צוויי שטרעמונגען משפּיע געווען אויף דער יידישער אַרבעטערשאַפט אין קאָלאָמיי: די ציוניסטיש־סאָציאַליסטישע באַוועגונג, אין דער ערשטער רייַ, די פּאַרטיי פּועלי ציון און די אַנטי־ציוניסטישע זש. פּ. ס.„ צום טייל אויך די יידישע סעקציע פון דער פּ. פּ. ס. (פּוילישע סאָציאַליסטישע פּאַרטיי). די אָנפירער פון דער פּ. פּ. ס.„ דר. שאָר, הערער און אַנדערע, זענען געווען פּאָפּולער ביי די אַרבעטער אין קאָלאָמיי, יידישע ווי נישט־יידישע, באַזונדערס ביי דער גרויסער צאָל קאָלאָמייער יידישע בעל־מלאכהס.

די אָסם פון דעם פּאָליטישן לעבן אין קאָלאָמיי ביז 1914 זענען געווען די פּעריאָדישע וואַלן צום עסטרייכישן פּאַרלאַמענט, ווּאו די צענטראַל־רעגירונג האָט פאַר קאָלאָמיי צוגעטיילט איין זיץ. געווינטלעך פלעגן זיין דריי קאַנדידאַטן: פון דער יידיש־נאַציאָנאַלער באַוועגונג (א ציוניסט), פון

דער פּ. פּ. ס. און איינער פון דער „קליקע", א יידישער מאַשקע אַדער א פּוילישער פריץ. על פּי פּשוטן חשבון פון דער צאָל אַנהענגער, האָט דער דערווייַלטער קאַנדידאַט באַדאַרפט זיין, אויב נישט דער ציוניסט, איז דער קאַנדידאַט פון דער פּ. פּ. ס. די וואָל־קאַמיסיעס האָבן אַבער תמיד געהאַט אין זייער ארסענאַל פּאַרשיידענע מאַכינאַציעס, און דער זיגער פלעגט תמיד ארויסקומען דער קאַנדידאַט פון דער רעאַקציע. קאַלאָמיי האָט טאַקע נישט געהאַט די זכיה צו האָבן א סאַציאַליסט אַדער ליבעראַל ווי איר פּאַרשטייער אין אַלטן עסטרייכישן פּאַרלאַמענט.

די עקאָנאָמישע און פּאָליטישע פּאַרהעלטענישן אין קאַלאָמיי האָבן זיך געענדערט, ווען נאָכן צעפּאַל פון דער עסטרייכישער אימפּעריע, האָט די פּעלקער־ליגע, צוגעטיילט גאַנץ מזרח־גאַליציע צום נייעם פוילן. פּאָליטיש איז די ארבעטערשאַפט אין קאַלאָמיי, אין יענעם מאָמענט, געווען באַאיינ־פלוסט פון דער זיגערישער באַלשעוויסטישער רעוואָלוציע. נאָך דער שפּאַלטונג פון דער פּועלי־ציון פּאַרטיי אויף רעכטע און לינקע, איז אויך אין קאַלאָמיי אויפגעקומען א פּאַרטיי לינקע פּועלי ציון; אומלעגאַל האָט אויך עקסיס־טירט א קאָמוניסטישע פּאַרטיי. דער רוב פון דער זש. פּ. ס. האָט זיך אַרגא־ניזירט אין „בונד", אַנגעשלאָסן אין אַלגעמיינעם יידישן ארבעטער־בונד אין פוילן. פּאַר דער השפּעה פון דער יידישער ארבעטערשאַפט אין קאַלא־מיי האָבן איצט געקעמפט: רעכטע און לינקע פּועלי ציון, דער „בונד" און די יידישע סעקציע פון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי. עס האָבן אַנגעהויבן אויפקומען קולטור־אינסטיטוציעס — ביבליאָטעקן און אַוונט־קורסן; די גרעסטע לויט זייער פּאַרנעם זענען געווען די „י.ק. פּרץ־ביבליאָטעק" און די „געזעלשאַפט אַוונט־קורסן", וואָס עס האָבן געשאַפן די לינקע פּועלי ציון. דער „בונד" האָט געשאַפן די „מעדעם־ביבליאָטעק", די קאָמוניסטן — די „קאַרל מאַרקס" און „שלום אש" געזעלשאַפט. די קאָמוניסטישע אינסטיטוציעס פלעגט די פּוילישע מאַכט, געווויינטלעך, נאָך א קורצער צייט, שליסן.

אין שפּיץ פון די פּאַרטייען זענען געשטאַנען טויער, באַקאַנט נאָך פון פּאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה און אויך יינגערע, ניי־צוגעקומענע. מיט דער פּאַרטיי לינקע פּועלי ציון האָבן אַנגעפירט: יודא לאַנגעמאַס, מי־לער, י. שלייען, מ. מאַרקשייד, אַברהם פּאַרנעס, שמואל ווינקלער, בערל קרויטהאַמער, שלמה שמוים, לייב עלנבערג, לייב מייזלער־ווייץ און דער שרייבער פון די שורות. די אַנפירער פון רעכטע פּועלי ציון זענען געווען: שלמה באַדלער, דר. וואַגמאַן, שפּיגל; פון די קאָמוניסטן זענען געווען באַ־קאַנט: שיקע שעכטער, יידל גרייף, הייזער, נתן מייזלער, שיינדל שעכטער; אין דער שפּיץ פונעם „בונד" זענען געשטאַנען: גיזעלא הערמאַן, נפתלי קעסטן, לאה ראַטענשטרייך, פייוול לויבער, דר. אַדאָלף פריש. געווען נאָך א סך אַנדערע פּאַרטיי־טויער, זייערע נעמען געדענק איך אַבער נישט.

די עקסיסטירנדיקע פּאַרטייען, ווי אויך א צאָל אומפּאַרטייאישע אַר־בעטער־טוער, האָבן געמאַכט גרויסע אַנשטרענגונגען צו שאַפן אין קאָ־לאָמיי פּראָפּעסיאָנעלע פּאַראיינען און אַרייניצייען אין זיי א וואָס גרעסערע צאָל מיטגלידער. אַקטיוואָר פון די אַנדערע זענען געווען די פּאַראיינען פון די נאָדל־אַרבעטער, בעקער, וועבער, האָלץ־אַרבעטער, האַנדלס־אַנגעשטעל־טע און אַנדערע. אָבער יידישע אַרבעטער זענען צום גרעסטן טייל פּאַרט געווען צעוואָרפן אין די פּאַרשידענע קלענערע וואַרשטאַטן. דער קאַמף פּאַר בעסערע אַרבעט־ און לוין־באַדינגונגען פלעגט זיך דערפּאַר פּאַרענדיקן בלויז מיט קליינע דערפאָלגן. ניט תמיד פלעגט עס געלינגען אַרייניצייען אין קאַמף אָלע אַרבעטער פון א באַשטימטן פאַך. אין אַזעלכע פאַכן ווי בע־קער און פריזירער, פלעגט אפילו אַן „אָלגעמיינער" סטרייק פון די אַרבע־טער נישט אָפּשטעלן דאָס פונקציאָנירן פון דער אונטערנעמונג. די באָלע־באַטים פלעגן מאָביליזירן זייערע משפּחה־מיטגלידער און ווי נישט איז וויכטיר אַרבעטן. פונדעסטוועגן פלעגט אין רעזולטאַט פון א סטרייק פּאָרט עפּעס דערגרייכט ווערן: א ביסל געהעכערטע שכירות, א בעסערע באַ־האַנדלונג און דאָס אָנערקענען די עקסיסטענץ פון דער פּראָפּעסיאָנעלער אָרגאַניזאַציע.

וואָס שייך די מלוכהשע אַרבעטס־אינספּעקטאָרן, פלעגן זיי, בדרך כלל, נישט שטאַרק מקפּיד זיין אויף די עקסיסטירנדיקע אַרבעטס־געזעצן. די פּאָליציי האָט בלויז געהאַט די עובדה אַכטונג צו געבן, אז די געשעפטן און וואַרשטאַטן, וואָס גייען אַרוים צום פּראָנט פון דער גאַס, זאָלן אין דער פּאָרגעשריבענער שעה, 7 אזייגער אין אָוונט, געשלאָסן ווערן.

קאָלאָמיי האָט געהערט צו יענעם טייל פון דעם נייעם פּוילן, וואו די פּאָליאַקן זענען געווען אין א מינדערהייט. די פּוילישע מאַכט האָט זיך דערפּאַר געהיט פּאַר אומרוען און נישט דערלויבט קיין עפענטלעכע פאַר־זאַמלונגען און דעמאָנסטראַציעס, דער עיקר, ערשטער מאי דעמאָנסטרא־ציעס, סיידן אין א געשלאָסענעם לאָקאַל. אזא געשלאָסענע ערשטער מאי דעמאָנסטראַציע איז אין קאָלאָמיי, צום לעצטן מאָל, פּאָרגעקומען אין 1923. דער זאָל איז געווען איבערגעפאַקט מיט קאָלאָמייער אַרבעטער, יידן און אָלע אַנדערע, שטאָטישע ווי דאָרפישע. אין יענער צייט איז נאָך געווען גילטיק דאָס אָלטע עסטרייכישע געזעץ וועגן דער עפענטלעכער רעכט בלויז פון די דריי שפּראַכן: דייטש, פּויליש און אוקראַיניש. די דעמאָנסטראַציע האָט דעמאָלט זיך פּאַרענדיגט מיט א מאַרש איבער די הויפּט־גאַסן פון קאָלאָמיי צום מאַגיסטראַט, וואו די אָנפירער פון דער דעמאָנסטראַציע האָבן פון דעם באַלקאָן, באַפוצט מיט דער רויטער פאָן, געהאַלטן רעדעס. דאָס איז געווען דאָס לעצטע מאָל, וואָס די רויטע אַרבעטער־פאָן האָט גע־פלאַטערט איבערן קאָלאָמייער מאַגיסטראַט.

לייב ווייץ

מיין געסל
און מיין יוגנט־אָרגאַניזאַציע

איך טראָג זיך אַריבער אין מיין דמיון קיין קאָלאָמיי, און אָט שטיי איך אויף דער אַשאַ־גאַס, וואו איך האָב פאַרבראַכט מיין יוגנט. ס'איז אַ שמאָל געסל, אַ בלאָטיקס, נישט געפלאַסטערט און אויך דער אייגציקער טראָטואַר אויף דער גאַס איז פול מיט בלאָטע און גריבער. פון ביידע זייטן — הייזלעך, קליינע, וואָס אַ טייל פון זיי האָבן געהאַלטן ביים אינפאַלן. די גאַס אַליין אין נאָך נישט געווען קיין אַלטע.

מיין מאַמע האָט נאָך געדענקט ווי די אַלע „פּרוט"־געסלעך זענען נאָך קיין גאַסן נישט געווען, נאָר פעלדער. איבער די פעלדער — סטעזשקעס, וואָס איבער זיי איז מען געגאַנגען צום פּרוט זיך באָדן.

אָבער די הייזער זענען, ווייזט אויס, געווען עלטער פון דער גאַס. די מייסטע הייזער מיט אויסגעקרומטע טירן און פענצטער, מיט אָפּגעלופּעטע וועגנט. עס זענען אויך געווען עטלעכע נייע הייזער. איך אַליין געדענק ווי מען האָט זיי געבויט. די נייע הייזער זענען געווען די „אַריסטאָקראַטן" צווישן פּאָלק.

געוואוינט האָבן אין אונדזערע גאַסן „עמך", שוסטערס, שניידערס, בעל־עגלהס, וואַסער־פירערס, קרעמערס, קצבים און פערד־העגדלערס (קאָ־ניאַרעס). אין געסל זענען געווען עטלעכע געוועלבלעך, וואו מ'האָט פאַר־קויפט העריגג, ברויט, פוטער, זאַלץ, נאַפט, גלעזלעך צו לאָמפּן, זייף, קוילן און בוי־האָלץ. געלעבט האָבן אַלע פון אַרבעט, אָבער פּרנסה האָט מען גע־האָט שווער, כאָטש פאַר הונגער איז קיינער נישט געשטאָרבן.

אויף דער רעכטער זייט פון אונדזער הויז האָט געוואוינט דודיע הע־ניגסבערג, אָדער ווי די יידן פון גאַס האָבן אים גערופן, דודיע „טעלעפֿ", וויל וועג ער איז געגאַנגען האָט ער זיך געשאָקלט, אָדער ווי מ'האָט ביי אונדז געזאָגט, טעלעפֿעט. דודיע איז געווען אַ הויבער ייד, אַ פעסטער אין די מיטעלע יאָרן מיט אַ האַלבוואגם גראָ בערדל און מיט שטענדיק לאַכנדי־קע אויגן. געהאָט האָט ער פינף זין און צוויי טעכטער. די זין זענען אַלע גע־וועזן אַזוי הויך און אַזוי פעסט ווי דער פאָטער און אויך קצבים ווי ער.

דודיע איז נישט געווען קיין לערנער און אויך נישט צופיל באהאווענט אין וועלט־פראגן. אבער דאך האבן אלע צו אים ארויפגעקוקט און אלע האבן אים ליב געהאט. איז ווער אין גאס קראנק געווארן און האט נישט געהאט אויף קיין דאקטער, איז מען געגאנגען צו דודיען. איז ביי א וואסער־פירער אוועקגעפאלן דאס פערד און ער האט נישט געהאט קיין געלט צו קויפן א צווייטס, איז מען געגאנגען צו דודיען. דודיע האט קיינעם נישט אפ־געזאגט.

דודיע העניגסבערג אליין איז געווען א פארנומענער מענטש. ער פלעגט אויפשטיין פארטאג, ווען אין דרויסן איז נאך געווען שטאק פינצטער, צו גיין אין שעכט־הויז. שפעטער בייטאג איז ער געשטאנען אין די האלעס און פאר־קויפט פלייש. איז ער טאקע אהיימגעקומען א מידער. דערפאר אז עס איז געקומען א שבת אדער א יום־טוב, האט ער געשטראלט פון פרייד. ער איז נאר אן אנדערער מענטש געווען. זיין שטוב איז געווען פול מיט יידן. מען האט געשמועסט פאליטיק, וועגן ארויסהעלפן יידן וואס נייטיקן זיך אין הילף, און דערווייל געמאכט א לחיים. דודיע אליין האט קיין סך נישט גע־קאנט טרינקען. אבער ער האט ליב געהאט יידן זאלן טרינקען. און וואס צו טרינקען האט נישט אויסגעפעלט ביי דודיען אין הויז.

איך לאז איבער מיין געפל און כאפ זיך אריין אין שטאט, וואו ס'איז נעווען דער מסחר, וואו עס זענען געשטאנען די וואגשטאטן, די פאבריק־לעך און אויך די נעזעלשאפטלעכע אינסטיטוציעס און די פארוויילונגס־פלעצער.

אט איז „די נייע וועלט", די גאס וואס פירט פון דאנען אין מארק אריין. פון ביידע זייטן הייזלעך, נישט קיין מיאוסע, שיין אפגעפארבט די טירן און פענצטער, די וועגט געקאלעכט וויים, ריין און ציכטיק. אין די אלע הייז־לעך וואוינען יידן, בלויז יידן. נישטא קיין איין גויאיש הויז. צו דער לינ־קער זייט וואוינט דער קאמארנער רבי. אין זיין הויז איז אויך א שול. עס איז דארט כסדר פול מיט יידן, אין וואכנדיקע טעג, שוין אפגערעדט פון ימים טובים. דער קאמארנער רבי אליין — א ייד אין די טיפע פופציקער, מיט א וויסער בארד, נישט קיין הויכער, מיט מאטע אויסגעלאשענע אויגן. ער ווערט ארומגערינגלט מיט א סך ליבע פון פשוטע פאלקס־יידן. ער דאוונט אליין פארן עמוד. מיט זיין תחנונימדיקער שטימע ריייסט ער מיט די פארבייגייערס אויף דער גאס. דעם רבינס עלטסטער זון, זאגט מען, שרייבט פארשטעלטערהייט אין איינער פון די יידישע צייטונגען.

און אט בין איך אויפן בריקל איבערן „פאטיעק", וואס האט זיך אמאל צעשפילט און געווארן א גרוים וואסער. ער האט זיך אויסגענאסן איבער די ברעגעס, האט פארפלייצט גאנצע גאסן און אנגעמאכט א סך שאדן. אבער דאס איז געווען נאר אמאל. היינט ווערט ער קלענער פון טאג צו טאג. פון ביידע זייטן איז אנגעוואקסן א סך ווילד גראז און ס'איז

אָנגעלאָפן אַ סך שמוץ. בלויז אין מיטן רינט אַביסל גרין וואַסער. אָבער אי־
בערן „פאָטיאק" פירט אַ בריקל צו דער גרויסער קערנעצע. דאָ איז כסדר
פול מיט יידן און גויים. נאָר אונטן, נאָענט צום „פאָטיאק", איז פאַראַן אַ
לאַנגער זשאָלעב. דאָ טרינקען פערד פון היימישע בעל־עגלהם און דאָרפישע
פערד. נאָר אַ סך מענטשן און פערד זענען דאָ פאַראַן אין די טעג פון
ירידים, נישטאָ דעמאָלט וואו אַ שפּילקע צו וואַרפן. אַ פּאָר שפּאַן ווייטער
שטייען פיר פלומפּן, און ביי יעדער פלומפּ שטייט אַ וואַסער־פירער און
פלומפּט וואַסער.

איינעם פון די וואַסער־פירער קען איך גאַנץ גוט. ער איז אַ קליין מענ־
טשעל מיט אַ גאַל פּנים און אַ גאָלער באָרד. ער איז נעוואָונען אַ קרומער אויף
אַ פוס. מען האָט אים גערופן ברוך דער קרומער. ער איז נעוואָונען אַ שטילער
און אַ פרומער ייד, האָט נעקאָנט גוט דאַוונען און האָט אָפּגעהיט יידיש־
קייט. ער האָט געהאַט אַ סך קינדער, יינגלעך און מיידלעך. וואָן די קינדער
זענען קליין נעוואָון, האָב איך קיינמאָל נישט געקאָנט וויסן וואָר פון זיי
איז עלטער. זיי זענען אויסגעוואַקסן וויכטיקע מענטשן און האָבן זיך בא־
טיליקט אינעם נעזעלשאַפטלעכן לעבן אין קאָלאָמיי.

וואָן ברוך וואַסער־פירער פאָטער איז נאָך נעוואָון אַ יינגל, האָט ער
זיך פאַרליבט אין אַ קריסטלעך מיידל און חתונה געהאַט מיט איר. זי האָט
זיך נאָך דער חתונה אויסגעלערנט יידישע דינים, אָפּגעהיטן כשרות, געפּראַ־
וועט יידישע יום־טובים און אָפּגענעבן אַ שטוב פאַר אַ שול. און ער, ברוכם
פאָטער, האָט נעלאָזט שרייבן אַ ספר. וואָן איך האָב זי געקענט, איז זי שוין
נעוואָון זייער אַלט. מען האָט נישט געקאָנט דערקענען אַז זי שטאַמט נישט
פון יידן. זי האָט גערעדט אַ גוטן יידיש פונקט ווי אַלע קאָלאָמייער יידענעם.

אין מאַרק איז נאָר אַנדערש ווי אין די הינטערגעסלעך. די גאַסן גע־
פלאַסטערט און ריין. בריייטע טראָטוּאַרן מיט ביימער פון בוידע זייטן,
געריטנדלעך, דענקמעלער און פּלעצער. די גאַסן העל באַלויכטן מיט עלעק־
טרישע לאָמפּן, און פון אַלע זייטן יידישע געוועלבער. די גאַסן פול מיט
מענטשן, מיט וועגענער, פיאַקערס און אויטאָס. דאָ איז דאָס לעבן נעוואָון
פּראָוים מיט אַ גאַנצן דור.

אַקעגן מאַגיסטראַט הייבט זיך אָן די ליניע אַ־בע. דאָ געפינט זיך דאָס
פאַפיר־געשעפט פון דער גרינבערג. דאָ קריגט מען אַלע יידישע צייטונגען,
טאָג־צייטונגען, וואָכן־אויסגאַבעם און זשורנאַלן. מען קאָן דאָ אויך קריגן
אויסלענדישע צייטונגען, אַריינגערעכנט אַמעריקאַנער.

אויף דער ליניע אַ־בע איז כסדר פול מיט מענטשן. גאַנץ פרי זאָמלען
זיך דאָ אַרבעטער מיט פּעקלעך עסן אונטער דעם אָרעם. עס שפּאַצירן דאָ
אָרום שניידער־געזעלן און אַרבעטער פון אַנדערע פּאַכן. זיי פירן דיסקוסיעס
איבער וועלט־פּראָבלעמען, פירן אַ קאַמף צווישן לינקס און רעכטס. וועו
דער שטאָט־זייגער קלאַפּט אוים זיבן, גייען זיי זיך פונאַנדער, יעדער אין

זיין ריכטונג, יעדער צו זיין ארבעט. אין מיטן טאג ווערט די ליניע א־בע פול מיט סוחרים פון שטאט און פון דער פראווינץ, מיט קונים. און פאר־נאכט איז דא אומעגלעך אדורכצוגיין. ארבעטער גייען פון דער ארבעט, האנדלס־אנגעשטעלטע גייען פון די געשעפטן, און גלאט שפאצירערס — יינגלעך מיט מיידלעך. שפעט אין אוונט איז פריילעך אויף דער ליניע א־בע. מענטשן אויסגעפוצטע גייען דורך דער גאס צום קאפע־זאל. ס'שפילט דארט טעאטער. חתן כלה, יונגע פארלעך גייען שפאצירן אויף דער ליניע א־בע. ארבעטער אנגעטאן אין יום־טובדיקע קליידער שטייען געמיטלעך און דיס־קוטירן. א סך מאל ווערן די דיסקוסיעס פארוואנדלט אין געשרייען. די פא־ליציי וואס היט דא די ארדענונג, איז נישט צו פריינטלעך; זי טרייבט, שטופט, און טיילמאל לאזט זי אין גאנג די גומענע שטעקנס.

*
**

אין צענטער פון דער ליניע א־בע געפינט זיך דער פילסודסקי־פלאץ. ס'הארץ הייבט מיר אן גיכער צו קלאפן. דא שטייט דאס הויז פון מיינע יוגנט־חלומות און פון מיין געזעלשאפטלעכער ארבעט. דאס איז געווען א גרויסע צוויי־שטאקיגע געבוידע, וואס אירע פענצטער האבן ארויסגעקוקט אויף דריי גאסן. כמעט אלע דירות זענען געווען פארנומען פון פריוואטע איינוואוינער, פון דאקטוירים. בלויז איין דירה, וואס אירע פענצטער זענען ארויסגעגאנגען צו א שמאל געפל, וואס פירט צום היי־פלאץ, איז געווען פארנומען מיט דער יידישער ארבעטער־ביבליאטעק אויפן נאמען פון י. ל. פרץ.

דער גאנצער לאקאל באשטייט פון דריי גרויסע צימערן. אין אט די צימערן זענען קאנצענטרירט די ביבליאטעק, די אוונט־קורסן פאר ארבע־טער, דער זאמלער־קרייז פארן יידיש־וויסנשאפטלעכן אינסטיטוט (ייווא), די פועלי־ציון פארטיי, און די יוגנט־ארגאניזאציע „יוגנט". אין ערשטן צימער איז די ביבליאטעק.

אויף די וואנט זענען תמיד אויסגעקלעפט פארשידענע פלאקאטן וועגן אונטערנעמונגען. אט הענגט א גרויסער רויטער פלאקאט, וואס רופט צו א פארלעזונג פון י. זרובבל, אויף דער טעמע: „פון י. ל. פרץ ביז ה. לייוויק". אין א צווייטן ווינקל — א גרויסער פלאקאט וועגן א פארלעזונג פון ז. סענאלאוויטש. אויף א דריטן פלאץ א פלאקאט וועגן יואל מאסטבוימס א רעפעראט. נאך א פלאקאט וועגן א טעאטער־פארשטע־לונג מיט דעם בארימטן ארטיסט אלעקסאנדער גראנאך. און נאך א פלאקאט, וואס רופט די יוגנט צו א פארלעזונג וועגן יוגנט־פראבלעמען, פון יעקב קע־נער. און צענדלינגער, און צענדלינגער אנדערע פלאקאטן, געדרוקטע און אליין געמאכטע, וואס האבן דערציילט וועגן קליינע און גרויסע פאליטישע

און קולטורעלע אונטערנעמונגען, וועגן צענדלינגער און צענדלינגער דים־קוסיע־ און קעסטל־אוונטן, וואָס וועלן אָרגאַניזירט אין משך פון יאָרן דורך דער י. ל. פּרץ געזעלשאפט און דורך דער פּועלי־ציון פּאַרטיי.

דאָס ביבליאָטעק־צימער, פּול מיט מענטשן, וואָס זענען געקומען לייענן ביכער. אויף דער צווייטער זייט פון טיש שטייען חברים און גיבן אַרויס ביכער צו די לייענער, צווישן זיי רייזל מערבוים, אַן אַרבעטערין פון שמשון העלערס טליתים־פאַבריק. אין א צווייטן ווינקל זיצט די חברטע חנה בירנבוים. זי זיצט איבערגעבוגן און פאַרשרייבט עפּעס. נישט וויט פון איר זיצט דער חבר רייכער. ער פירט די סטאַטיסטיק, וועלכע ביכער עס וועלן געלייענט צום מערסטן.

אין א ווינקל פון דער צווייטער זייט טיש זיצט א מענטש טיף פאַרטאָן אין זיינע געדאַנקען. דאָס איז משה עלענבערג. ער האָט די ביבליאָטעק געגרינדעט. דאָס האָט ער פון א קליינער צאָל ביכער, געזאַמלט צווישן אייגענע חברים, אויסגעבויט די שענסטע יידישע ביבליאָטעק אין קאַלאָמיי. פון פּאַך איז ער געווען א וועבער, געאַרבעט ביי שמשון העלער אין דער פאַבריק. משה האָט אָנגעהויבן אַרבעטן זייער יונג. האָט ער אין די טעג שווער געאַרבעט אין דער פאַבריק, און זיין גאַנצע פרייע צייט אָפּגענעבן דער ביבליאָטעק־אַרבעט. ערשט אין די נעכט האָט ער זיך געלערנט. ווי א דורש־טיקער האָט ער געשלונגען ביכער, יידישע און אין אַנדערע שפּראַכן. עס איז געווען שווער אָנצורופן אַן ערנסט בוך, וואָס משה עלענבערג זאָל עס נישט האָבן געלייענט. פון צופיל אָנשטרענגונג איז ער שווער קראַנק געוואָרן אויף די לונגען און איז לאַנגע יאָרן געווען צוגעשמידט צום בעט. אָבער נישט געקוקט אויף זיין קראַנקייט, האָט ער אָנגעפירט מיט דער קולטור־אַרבעט פון דער פּועלי־ציון־יוגנט.

נישט וויט פון דער טיר קומט פאָר א היסער וויכוח. מען דיסקו־טירט די לעצטע געשעענישן אין ארץ ישראל. אַלע שרייען מיטאַמאָל. אָבער מאָקס ראַט שרייט זיי אַלעמען אַריבער. מאָקס ראַט איז א קליינער, א דאַרער, מיט א בלאַס פּנים, מיט גלאַטע האָר, געקעמט אויף אַרונטער. ער האָט א הויכן שטערן מיט טיפע ווינקלען, מיט גרינלעכע אויגן. ער איז א קרענקלעכער. זעלטן וועט ער איז נישט געווען פאַרקילט. א גוטער פון דער נאַטור, אַן איידעלער אין כאַראַקטער, אַן אידעאַליסט און א געוואַלטיקער אָפּטימיסט. געוואויגט האָט ער מיט זיינע עלטערן, אויף סלאָנעטשנא. דאָס שטיבל, וואו מאָקס האָט געוואויגט מיט זיינע טאַטע־מאַמע, האָט אויס־געזען ווי איבערגעבויט פון א האַלץ־קאַמער.

מאָקסעם פאַטער איז געווען א פרייער מענטש, א סאָציאַליסט. ער איז געווען א לאַנג־יאָריקער חבר פון פּועלי־ציון („רעכטע"). פון פאַך איז ער געווען א בערשטן־מאַכער. ער האָט א סך יאָרן געאַרבעט אין דער פאַבריק פון קיווע העגער. צוליב א שטרייק, וואָס איז אויסגעבראָכן אין דער בערשטן־

פאבריק, האט מאקסעם פאטער פאר־לוירן זיין שטעלע. איז ער געווען גע־צוואונגען צו אר־בעטן אין דער היים, אויף דעם שטיקל פלאץ אין זייער שטיבל, וואס האט אפגעטיילט ביידע בעטן. דאדורט איז געשטאנען א האנט־מאשין צו שניידן די האר פון די בערשטלעך. אזוי האט מאקס געלעבט. דאדורט האט ער געלייענט ביכער, געלייענט פאעזיע, וואס ער האט אזוי ליב געהאט.

אין צווייטן צימער פונעם לאקאל איז פינצטער. בלויז א פאס לכט פונעם דריטן צימער רייסט זיך אהער אדורך. דא קומט פאר א זיצונג פונעם קאמיטעט, וואס פירט אן מיט דער ארגאניזאציע „יוגנט". דער קאמיטעט באשטייט פון די חברים: חיים באל, לייבעלע עלענבערג, משה הערמאן, מעכל ליכטן, י. לאטנער, מ. צווייג, לייב מייזלער, ס. קאמעט און יוסף ביבער. דאס זענען די אנפירער פון דער ארגאניזאציע. אין אירע רייען זענען אויפגעצויגן געווארן הונדערטער און הונדערטער יוגנטלעבע. א סך פון זיי האבן ערשט דא, אויף די אוונט־קורסן, זיך אויסגעלערנט לייענען און שרייבן. א גרויסן טייל פון די יוגענטלעבע האט די ארגאניזאציע ארויסגעריסן ממש פון דער אונטערוועלט און זיי פארוואנדלט אין בא־וואוסטזיניקע, נוצלעבע מענטשן.

די ארגאניזאציע האט געארבעט לויט א פלאן, לויט א ציל. די גאנצע צאל חברים זענען געווען פארטיילט לויט גרופעס פון 15־20 חברים אין א גרופע. דער אפקלייב פון די גרופעס איז געווען לויט עלטער און לויט וויסן, וואס דער חבר האט פארמאגט. עס פלעגן פאר־קומען צום וויניציקסטן איין מאל אין דער וואך א גרופע־זיצונג, אחוץ פארזאמלונגען און לעקציעס. די הויפט־טעמעס זענען געווען פאליטישע, עקאנאמישע, געשיכטע פון דער יידישער ארבעטער־באוועגונג, געשיכטע פון סאציאליזם, ארץ ישראל־פראב־לעמען, פאלעסטינאגראפיע און באראבאווזם. די לעקציעס זענען גע־ווען צוגעפאסט צום ניוואו פון די מיטגלידער. אחוץ דעם איז געווען א רע־פערענטן־קרייז, וואו מען פלעגט די חברים לערנען רעדן אויף זיצונגען און פארזאמלונגען.

אין אן אנדער צימער פון לאקאל זיצט א קאמיטעט און דיסקוטירט א פלאן וועגן ארגורכפירן אן אנקעטע צווישן דער יוגנט אין שטאט, כדי אויסצוגעפינען וויי עס לעבט די יוגנט, ביי וואס די יוגנטלעבע ארבעטן און וויפיל קלאסן אין שול זיי האבן געענדיקט. דאס איז א ריזיקע אונטערנע־מונג. אבער זי מוז געמאכט ווערן, ווייל די פוילישע רעגירונג איז נישט פא־אינטערעסירט דאס צו טאן, מוזן מיר דאס טאן, אזוי זאגט חיים באל, וואס רעפערירט איצט וועגן דעם דאזיקן פלאן. חיים באל, א פעסט־געבוי־טער בחור, מיט רויטע בעקלעך און א הויכן שטערן, האט אויסגעזען א סך עלטער פון זיינע יאָרן. ער איז געווען א טיפ פון אן אמתדיקן אידעאליסט. זיין מוטער האט אים נישט געלאזט זיך לערנען א פאך, ווייל עס האט איר

נישט געפֿאַסט אַז איר זון זאָל זיין אַ בעל מלאכה. איז ער געוואָרן אַ קאָמי (האַנדלס־אָנגעשטעלטער) אין אַ געשעפט. ער האָט אַזוי לאַנג געארבעט אין געוועלב, ביז ער איז געוואָרן אַ מיטגליד אין דער „יוגנט". דאָרט האָט ער זיך דערוואוסט, אז ארבעט איז נישט קיין שאַנדע. חיים באָל האָט באַלד פֿאַרלאָזט זיין געוועלב, און איז געגאַנגען צו אברהם צימער זיך לערנען סטאָלערי. ער האָט פון דער היים נישט געקענט קיין יידיש. האָט ער זיך אויסגעלערנט מאַמע־לשון און געוואָרן אַ קענער פון דער יידישער ליטעראַטור. ער איז געווען איינער פון די באַליבסטע פירער פון דער יוגנט־אָרגאַניזאַציע. זיין הייסער טרוים איז געווען צו באַזעצן זיך אין ארץ ישראל.

צו דער רעכטער האַנט פון חיים באָל זיצט מעכל ליכטן. ליכטן שטאַמט פון אָרעמער באַלעבאַטישער היים. זיין פאַטער איז געשטאָרבן ווען מעכל איז נאָך געווען גאָר יונג. זיין מוטער האָט געניט העמדער און דערנערט אים מיט זיינע שוועסטער און ברידער. מעכל האָט פלייסיק געלערנט אין חדר. זיין מוטער האָט געהאָפט, אז ער וועט ווערן אַ לערנער. אָבער דער מוטערס טרוים איז נישט פֿאַרווירקלעכט געוואָרן. אָנשטאָט אַ רב, איז ער געוואָרן אַ האַנדלס־אָנגעשטעלטער אין אַ לעדער־געשעפט. מעכל ליכטן איז געווען איינער פון די בעסטע און אינהאַלטסרייכסטע רעדנער און לעקטאָרס ביי דער יוגנט.

לעבן מעכל ליכטן זיצט ליבעלע עלענבערג, אַ בחור פון מיטעלן וואוקס מיט אַן אויסגעמאַטערט פּנים און מיט אַ וואַרעם מענטשלעך האַרץ. אָט שטייט ער און רעדט פאַר דער יוגנט. ער האָט ליב געהאַט יוגנט ווי זיין לעבן, אפשר דערפאַר, וואָס ער האָט קיינמאָל קיין אייגענע יוגנט נישט גענאָט. ער איז שטענדיק געווען אַ דערוואַקסענער מיט אַלע פֿראָבלעמען פון אַ דערוואַקסענעם. ער האָט געזאָרגט וועגן זיינע יינגערע ברידער און שוועסטער. ער האָט געזאָרגט וועגן זיין אַלטן טאַטן. ער איז דערצויגן געוואָרן אָן אַ מאַמען. ער האָט זי אפילו נישט געדענקט. זי איז געשטאָרבן ווען ער איז נאָך געווען גאָר קליין. געוואוינט האָבן זיי אויף דער ראָגאַטקע־גאַס, אין אַ הויז וואָס האָט שוין געהאַלטן אין אייגפאַלן פון אַלטקייט.

לייבעלע עלענבערג איז געווען אַ גלענצנדיקער מיטרייסנדיקער רעדנער און דער בעסטער פון אַלע יוגנט־טוערס. די יוגנט האָט אים ליב געהאַט ווי ס'לעבן.

צווישן די צוגעקומענע לייענער אין ביבליאָטעק האָט מען גיך באַמערקט די ברודער און שוועסטער דוד און לאָטי רייכבאַך.

דוד און לאָטי רייכבאַך זענען געבליבן אין קאָלאָמיי אַליין, נאָכדעם ווי זייערע עלטערן און שוועסטער זענען אַוועק קיין אַמעריקע. זיי האָט מען נישט אַדורכגעלאָזט , ווייל זייערע אויגן זענען נישט געווען געזונט. זיי זענען געוואָרן מיטגלידער אין דער י. ל. פּרץ ביבליאָטעק. עס איז פאַרביי אַ קורצע צייט און ברודער און שוועסטער זענען געוואָרן אַקטיווע מיט־

גלידער אין דער יוגנט. עס איז נישט געווען קיין געביט פון ארבעט וואו זיי זאָלן נישט געווען זיין פון די ערשטע.

וועו דודיע און לאָטי זענען אַוועקגעפאָרן קיין ווארשע, איז דודיע דאָרטן געוואָרן איינער פון די בעסטע אינסטרוקטאָרן אין דער פּועלי־ציונים־טישער קינדער־ארגאניזאציע „יונגבאָר", און לאָטי איז געוואָרן אַן אַקטיוויע חברטע אין דער ווארשעווער יוגנט.

אַלע טייערע חברים מיינע, וואָס איך האָב דערמאָנט, זענען אומגעקומען.

משה עלענבערג, וואָס איז געווען דער גרינדער פון דער ביבליאָטעק, איז באַגאַנגען זעלבסטמאָרד. חיים באַל איז דערשאָסן געוואָרן אויפן הויף פון דער פאַבריק, וואו ער האָט געארבעט, נאָך איידער ס'האָבן זיך אָנגעהויבן די אקציעס. ליבל עלענבערג איז אומגעקומען צוזאַמען מיט אַלע אנדערע יידן, צוויש זיי איז אויך געווען מעכל ליכטן. מיין טייערער חבר מאָקס ראָט האָט געפּראָווט באַגיין זעלבסטמאָרד, נאָכדעם ווי מען האָט אַוועקגענומען זיין פרוי, די חברטע חנה גארטנלויב. אָבער ס'איז אים נישט געלונגען. ער איז אומגעקומען צוזאַמען מיט אַנדערע יידן. עס זענען אויך אומגעקומען לאָטי און דוד רייכבאַך, וואָס זענען צוריקגעקומען פון וואַרשע איידער היטלער האָט פארנומען קאָלאָמיי.

צווייַ־קלאַסיקע אַוונט־שול אָרגאַניזירט פון דער געזעלשאַפט „אַוונט־קורסן פאַר אַרבעטער".

לייזער וואַלדער (ניו־יאָרק)

זכרונות פון א קאָלאָמייער שניידער־יינגל*)

מיר האָבן געוואוינט אויף וואַלאָווער גאַס, אַקעגן דער באַראָן הירש שול, וואו איך בין געווען א תלמיד.

מיין טאַטע, משה־לייב, איז געווען א בעקער. ער האָט שווער געאַרבעט דורך די נעכט, און קוים פאַרדינט אויף חיונה. דער מעל־שטויב און די שווערע ארבעט, האָבן ביסלעכווייז אונטערגעגראָבן זיין געזונט. ער האָט זיך אָבער קיינמאָל ניט באַקלאָגט, כאָטש ער האָט ביי זיך געוואוסט ווי שוואַך און קראַנק ער איז.

איינמאָל, איך בין נאָך דעמאָלט קיין פולע צוועלף יאָר ניט אַלט געווען, האָט מיין טאַטע פאַרפירט מיט מיר א שמועס:

——דו ווייסט, מיין קינד, ווי איך וואָלט וועלן דו זאָלסט לערנען, נאָר וואָס זאָל איך טאָן? איך זע ניט פאַר דיר קיין מעגלעכקייט ווייטער צו גיין אין שול; ס'איז פאַר דיר ניט קיין תכלית, דו וועסט בלייבן ניט אַהער ניט אַהין. איך וועל דיך אָפגעבן צו א שניידער, וועסט ווערן א גוטער בעל מלאכה און ניט וויסן פון קיין נויט.

מיין טאַטע האָט אויסגעזוכט א שניידער, א גוטן בעל מלאכה, יעקב־הערש קאַלעכשטיין, האָט ער געהייסן. ער איז געווען אַן איידלער מענטש, א יודע ספר. מ'האָט אים גערופן „דער חסידישער שניידער", וויל זיינע קינדער זענען געווען חסידים, און ער פלעגט פאַר זיי נייען די זיידענע קאַפאָטעס. צו אָט דעם חסידישן שניידער האָט מיין טאַטע מיך אָפגעגעבן אויף צוויי יאָר און נאָך צוגעצאָלט צוואַנציק קראָנען. דאָס געלט האָט ער געמוזט באַרגן אויף א משכון.

דער טאָג, ווען איך בין דאָס ערשטע מאָל אַוועק צום שניידער אַרבעטן, איז ביי מיין טאַטן געווען א יום־טוב. „פאַרזאָרגט א קינד", האָט ער געזאָגט.

---

*) דעם מאַנוסקריפט האָט לייזער וואַלדער אונדז איבערגעגעבן א קורצע צייט פאַר זיין טויט אין 1956

ס'איז אים אבער נישט באשערט געווען צו זען זיין קינד פארזאמלט. ער איז געשטארבן נאך דעם זעלביקן יאר, און איבערגעלאזט מיין מאמען א ווייסטע אלמנה מיט דריי יתומים.

איינער פון אונדזערע שכנים איז געווען שלמה דוד. אין שטאט האט מען אים גערופן „שלמה דוד דער שטאט־באלעבאם". נאך מיין פאטערס טויט האט שלמה דודם ווייב ארייננגערופן צו זיך מיין מאמען און אויפן פרום־יידישן שטייגער זי געטרייסט: „גאט איז א פאטער פון יתומים און אלמנות. ער שפייזט אלע באשעפענישן, און ער וועט אייך אויך שפייזן". זי האט אויסגעפועלט ביי איר מאן ער זאל אונדז באזארגן מיט א שטיקל דירה, און נאך פסח האבן מיר זיך טאקע ארייngעצויגן אין א הייזקע, אין שלמה דודם הויף. דאם איז געווען אן אמתע חורבה: די וועגט מיט לעכער, די טירן אן קליאמקעם האבן זיך רעכט נישט פארמאכט. שלמה דוד איז אין מאגיסטראט געווען א גאנצער כל ולך, און ער האט דורכגעזעצט, אז קהל זאל אים צאלן דירה־געלט פאר מיין מאמען.

אט דער שלמה דוד איז געווען פון די קאלאמייער פני. געקליידט האט ער זיך ווי א פראנט, די שטיוועלעך תמיד גלאנציק. ווען מ'האט אים נישט געטראפן, האט ער געמראגן א פארטפעל אונטערן ארעם און א בלייפעדער, פארוקט אונטערן אויער. חוץ א קאכלעפל אין מאגיסטראט, איז ער געווען א גאנצער ר' שמעלקע מיטן קרייז־הויפטמאן און א תקיף אין דער קהילה. ער האט אויף אלעמען געקוקט פון אויבן אראפ, קיינעם נישט געענטפערט אויף א „גיט מארגן" און יונג ווי אלט, יעדן געזאגט „דו". ער האט בכלל געטאגן גאנץ קאלאמיי אויפן קאפ. ער האט געפירט א רייסטער, ווען ער האט געהאט איינגעשריבן יעדנם אויפפירונג. אין דער „הויכער שול", ווען ער איז, פאר־שטייט זיך, אויך געווען א הויפט־מאכער, פלעגט ער עם שבת, א הויכער, א שטאלצער, ארויף אויפן באלעמער און אויסרופן די חתונות, וואס זענען געווען באשטימט אויף דער קומענדיקער וואך.

אט ביי דעם שלמה דוד זענען מיר געווען קאמארניקעס.

נאך מיין פאטערס טויט איז מיין מאמע געווארן די ברויט־געבערין פון דער פאמיליע. ווינטער פלעגט זי העלפן פליקן נענדז און חוץ א פאר גרייצערס, פלעגט זי דערביי פארדינען אויך עטלעכע פיסלעך, פליגעלעך, א פאר פוף קעס. זומער־צייט פלעגט זי ארויסהעלפן באלעבאסטעס ביים קאכן, וואשן, שיירן, און אזוי האבן מיר געלעבט אין נויט און אין דחקות.

אין די צוויי יאר וואס איך האב מיך געלערנט שניידעריי, האב איך נישט אינגאנצן פאר־לאזט די שול. פון גאנץ פרי ביז ארום זעקס פארנאכט האב איך געארבעט מיט דער נאדל. פון זעקס ביז אכט פלעג איך גיין א ן שול, פון דארט צוריק צו דער ארבעט ביז ארום 11 ביינאכט. אן אויסגעמאטערטע, א צעבראכענע פון א טאג שווערער ארבעט, פלעגט מיין מאמע מיך אפווארטן צו נעמען מיך אהיים. מיין מאמעס איינציקע עפענונג אין יענע

יאָרן איז געווען, איך זאָל שוין ווערן א בעל־מלאכה און אליין קאָנען פאָר־דינען מיין ברויט, און אז מיט שלמה דודם זכות וועל איך נישט דאַרפן גיין דינען אין מיליטער.

*
**

כדי צו ווערן א שניידער האָט מען געדאַרפט אָנדינגען דאָס יינגל אויף דריי יאָר צו א שניידער. דאָס ערשטע יאָר האָט דאָס יינגל געאַרבעט אומ־זיסט. דאָס צווייטע יאָר — בלויז פאָרן עסן, און דאָס דריטע יאָר האָט דאָס יינגל שוין אַחוץ עסען אויך באַקומען צוויי קראָנען א וואָך.

דאָס ערשטע יאָר פלעגט די באַלעבאָסטע זיך באַדינען מיטן יינגל. ער האָט באַדאַרפט אָנטראָגן וואַסער פון דער קערניצע, אָנהאַקן האָלץ פאָרן אויוון, העלפן טראָגן די וועש צו דער מליקע, ניאַנטשען די קינדער, לויפן א גאַנג, וכדומה נאָך אַזעלכע ארבעטן, וואָס האָבן מיט שניידעריי גאָרנישט געהאַט וואָס צו טאָן.

דאָס צווייטע יאָר פלעגט מען שוין ביסלעכווייז אָנהייבן איינברענגען דעם חברה־מאַן אין שניידעריי. ראשית פלעגט מען אים פארבינדן דעם מי־טעלסטן פינגער פון דער רעכטער האַנט אויף א פּאָר וואָכן. דאָס איז געווען א סגולה, אז די נאָדל זאָל זיך האַלטן גוט אין האַנט. דאָס יינגל האָט שטאַל־צירט מיטן צוגעבונדענעם פינגער — ס'איז שוין געווען מעשה שניידער. חוץ דעם פלעגט ער אויך לויפן אין באָד ארײַן נאָך הייסע קוילן פאָר'ן פרעס־אייזן. דאָס צווייטע יאָר האָט מען אים ביסלעכווייז געלערנט נייען אויף דער זינגער־מאשין, אזוי, אז צום סוף פון צווייטן יאָר האָט ער שוין געקאָנט אויפנייען א פּאָר הויזן און האָט כשר פארדינט דאָס עסן, וואָס ער פלעגט קריגן. נאָר ס'איז געווען אז אָך און ווי צו אָט דעם עסן. איין טרייסט איז געווען, וואָס דער באַלעבאָס אליין האָט אויך קיין בעסערס נישט געגעסן.

אויפן דריטן יאָר איז דאָס יינגל שוין געווען א פולער שניידער־געזעל און מ'האָט אים שוין געטרויט צו מאַכן א ראָק, אזוי אז א חוץ עסן האָט ער אויך באַקומען אן אָנצוג און א פּאָר שיך.

דער ארבעטס־טאָג פלעגט זיך אָנהייבן אזייגער 6-7 אין דער פרי און זיך פארצייען ביז צען אין אָוונט — אן ערך 16 שעה א טאָג. ערב יום־טוב אי־ז דאָך ניט שייך. פלעגט מען שוין ארבעטן ביז צוועלף אזייגער ביינאַכט, און די וואָך פאָר פּסח — טאַקע גאַנצע נעכט. צום סדר פלעגן זיך אלע געזעלן אויסזעצן ארום דעם יום־טובדיקן טיש, נאָר גלייך נאָך קידוש איז מען איינגעשלאָפן אין א זיסן שלאָף. אויף דעם יום־טוב האָבן זיי נע־בעך לאַנג געוואַרט, צו קאָנען זיך גוט אויסשלאָפן.

אין ניו־יאָרקער גאַרמענט צענטער וועט איר נאָך היינט געפינען א סך אמאָליקע קאָלאָמייער שניידער לערן־יונגלעך. טיי? פון זיי זענען איצט רייכע מאַנופעקטשורערס. אַנדערע זענען געבליבן אַרבעטער. איך האָף, אַז לייע־נענדיק אָט די באַשרייבונג, וועלן זיי זיך דערמאָנען אין יענע צייטן, און אין געדאַנק נאָכאמאָל איבערלעבן זייערע ליבע יונגע יאָרן.

*
**

זינגען לידער ביי דער אַרבעט, איז שטענדיק געווען א טיי? פון דעם שניידער־פאַך. איך געדענק נאָך א סך פון די לידער, וואָס מיר פלעגן זינ־גען אין יענע צייטן ביים וואַרשטאַט אין קאָלאָמיי. און אָט איז איינס פון זיי:

שלאָף מיין קינד, שלאָף כסדר,
זינגען וועל איך דיר א ליד.
אַז דו, מיין קינד, וועסט עלטער ווערן,
וועסטו וויסן אַן אונטערשיד.

אַז דו, מיין קינד, וועסט עלטער ווערן,
וועסטו ווערן מיט לייטן גלייך.
דעמאָלט וועסטו געוואָר ווערן,
וואָס ס'הייסט אָרעם און וואָס ס'הייסט רייך . . .

די טייערסטע פאַלאַצן, די רייכסטע הייזער —
דאָס אַלץ בויט דער אָרעמאַן.
נאָר — וויסטו ווער עס טוט אין זיי וואוינען ?
גאָר נישט ער, נאָר דער רייכער מאַן . . .

דער אָרעמאַן — ער ליגט אין קעלער.
דער ווילנאָטש רינט אים פון די וועגט.
דערפון באַקומט ער רומאַטעם־פעלער
אין די פים און אין די הענט . . .

לידער האָט מען אויך פאַרפאַסט ביי יעדער וויכטיקער פאַסירונג, וואָס האָט געטראָפן אין שטאָט. איינס פון אזעלכע לידער איז פאַרפאַסט געווארן בשעת עס האָט אויסגעבראָכן א סטרייק, אין וועלכן עס איז אפילו געפאַלן א קרבן — עס איז דעמאָלט דערהרגעט געווארן א יונג מיידל מיטן נאָמען חנהלע.

אט איז עס :

חנהלע איז צו דער ארבעט געגאנגען
און האט פון גארנישט געוואוסט.
האט מען ארויסגערופן די קאמאנדע
און מ׳האט חנהלען גענאסן אומזיסט...

חנהלע איז געפאלן א טויטע —
די אויגן, די ליפן פארמאכט...
מ׳וויקלט זי אין דער פאן דער רויטער —
געפאלן איז זי אין דער הייליקער שלאכט! ...

א טראגישע פאסירונג האט איינמאל געטראפן ביי קאלאמיי, אין דער גאזאוועניע. צוליב אן אויפריים איז דארט דערהרגעט געוואָרן א יונגערמאן, א ייד, און אין אלע קאלאמייער ווארשטאטן האט מען באזונגען זיין טראגישן טויט. אט איז דאס דאזיקע ליד :

אפשר האט איר געזען, אדער אפשר געהערט,
וואס ס׳האט זיך ביי אונדז געטראפן ?
א יונגערמאנטשיק, א חתן־בחור,
איז ביי דער ארבעט געשטאנען,
און דער גאזאמעטער האט אים אויסגעשאסן.

ווען דער גאזאמעטער האט אים אויסגעשאסן,
געבליבן איז ער ווי א ליים.
געשיקט האט ער רופן זיין געליבטע כלה,
ווייל פאר זיין טויט ווייל ער זי נאך זען.

*
**

די צוויי לערן־יארן זענען דורכגעלאפן. איך האב שוין געקאנט אליין נייען א פאר הויזן מיט א קאמיזעלקע.

אונדזער פריינט, הערשל דער דאמסקער שניידער, האט מיך פארגעשטעלט פאר דעם בעסטן שניידער אין שטאט. זיין נאמען איז געווען זיידע פעסלער פון בודאפעסט. דער אפמאך איז געווען : דאס ערשטע האלבע יאר זאל ער מיר צאלן דריי קראנען א וואך און דאס צווייטע האלבע יאר — פינף קראנען א וואך.

פון מיין געהאלט האט מיין מאמע נישט געקאנט זיך פונאנדערפירן די הענט. נאר ברויט אויף אינדערוואכן און אויף שבת חלות און א שטיקל פלייש — איז געווען.

איר גליק האָט אָבער נישט אָנגעהאַלטן לאַנג. באַלד אין 1914 האָט אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה מיט אַלע אירע שרעקן.

די רעגירונג האָט מאָביליזירט יעדן איינעם, ווער האָט נאָר געקאָנט טראָגן געווער. די יוגנט האָט מען גענומען אין דער ארמיי. די פּרנסה איז געשלאָגן געוואָרן. די שניידער און די שוסטער זענען די ערשטע געטראָפן געוואָרן. מען איז ארומגענאַנגען אָן ארבעט, אָן פּרנסה, פול מיט דאגות און שרעק.

דאָס ערגסטע איז געווען ווען די רוסן זענען אריין אין שטאָט. זיי האָבן גענומען צעפירן זיך זייערע העגט. זיי האָבן גערויבט, געפיניקיט, געמאָרדעט. קיינער איז נישט געווען זיכער מיטן לעבן. יעדער האָט פאַרלוירן די האָפענונג. אַלע זענען ארומגענאַנגען מיט פאַרפינצטערטע פּנימער. ווער עס האָט געקאָנט, איז אַנטלאָפן. ווער ס'האָט נישט געקאָנט אַנטלויפן, האָט געזוכט זיך אויסצובאַהאַלטן ווו נאָר ער האָט געקאָנט געפינען א באַהעלטעניש.

אין 1915, צוויי וואָכן פאַר פּורים, האָבן די דייטשן ארויסגעטריבן די רוסישע הייליות. די עסטרייכער זענען צוריקגעקומען און מיר האָבן זיך אַביסל באַרואיקט, אָבער נישט אויף לאַנג.

אין דעם זעלביקן יאָר, דעם 15טן מאַי, האָבן די רוסישע האַרדעם צוריק פאַרנומען קאָלאָמיי. די בהלה, וואָס איז אויסגעבראָכן אין שטאָט, איז נישט צו באַשרייבן. אַלע איינוואוינער אין שטאָט זענען זיך צעלאָפן, און אין וויבל האָט אויך אונדזער אַלטער פריינד, שלמה דוד, געמוען דעם טלית און תפילין און איז מיט אַלעמען גלייך געלאָפן זוכן א מער זיכער אָרט.

איך בין דעמאָלט אַנטלאָפן קיין בעהמען. מיין מוטער, מיין ברודער אברהם און מיין שוועסטער רבקה זענען נאָך מיר אויך אַנטלאָפן קיין בעהמען. נאָר זיי האָבן מיך דאָרט נישט געפונען. די עסטרייכער האָבן מיך מאָביליזירט און געשיקט אויפן איטאַליענישן פראָנט.

א. ש. יוריס (תל-אביב)

מיינע גאַסן

1. אוליצא ציאַסנא

מיין וויג איז געשטאַנען אויף דער „אוליצא ציאַסנא", וואָס מיינט ענגע גאַס, — און איך געדענק ניט צי האָט דאָס הויז געהאַט דעם נומער 4, צי 6, — נאָר גיבער בין איך געזייגט צום נומער 4. די גאַס איז געווען אויגענטליך נישט קיין גאַס, נאָר א מין געסל, אויף העברעאיש וואָלט מען עס גערופען „סימטה", און אויף רוסיש „פערעאולאָק". דאָס געסעלע האָט פאַרבונדן צוויי שיינע גאַסן אין סאַמע צענטער פון שטאָט, וואָס זענען אַריינגעפאַלן אין דעם סאַמע צענטראַלן פלאַץ פון דער שטאָט, אין דעם „רינעק", וואָס מיינט „דער מאַרק", מיטן ראָטהויז אין דער מיט און באַן־לויפיג פאַר א קליין באַנעלע, „קאָלעיקע", וועלכע האָט דורכגעשניטן דעם מארק און די גאַנצע שטאָט אין סאַמע מיטן. יא, שיער־שיער וואָלט איך פאַר־געסן דעם נאָמען פון דער שטאָט: קאָלאָמיי, מזרח־גאַליציע, בעסער געזאָגט „פאָקוטיע". אגב, האָט דאָך די שטאָט באַקומען א בארימטן נאָמען אין דער פוילישער און יידישער ליטעראַטור. זי איז פאַראייביקט געוואָרן דורך שלום עליכם אין זיין בארימטער הומאָרעסקע־גראָטעסקע „ס'א ליגן". און סטאַניסלאַוו פּזשיבישעווסקי האָט איינעם פון זיינע העלדן אין זיין ראָמאַן „סנאַוויע זיעמי" (די קינדער פון דער ערד) אַזוי כאַראַקטעריזירט: „ער זעט אוים ווי עפּעס אַן ענגלענדער פון קאָלאָמיי". פאַר אים איז ווייזט אוים כיין שטאָט גיזוען א סינאַגאָג פון א פאַוואָרפן ווינקל אין עק וועלט.

איך בין צופעליק געבוירן געוואָרן. ווייל ווען ביי אַרעמע עלטערן וואָס וואוינען קוים אין איין צימער מ ט איין אלקער, וואָס האָט אויך גע־דינט אלם קיך, זענען שוין פאַראַן נייַן קינדער, איז עס א סימן מובהק, אַז מען האָט זיך נישט איבעריק פאַרבענקט צי צעשיט נאָך א צענט קינד. אָבער אַזוי ווי איך בין געבוירן געוואָרן אין א פרייַלעכן טאָג, אין סאַמע פּורים, האָט מען, ווייזט אוים, פאַרליב גענומען מיין דערשיינען אויף דער וועלט. מאַלע א צענט קינד, אָבער מ'וועט עם דאָך נישט אַרויסוואַרפן. און לשם היסטאָריש אמת פאַרציכן איך דאָ די דאַטע: 8טער מערץ,

1890. פֿאַרמעל האָט דאָס צוויי־שטאָקיקע הויז אונדז געהערט, אָבער אַזוי ווי אויף דעם הויז איז געלעגן א משא מיט היפּאָטעקן און שולדן מכל המינים, האָט א סעקוועסטער אייגנקאַסירט דאָס גאַנצע דירה־געלט פון אַלע שכנים אויף קאָנטאָ פון די שולדן, וואָס האָבן געהאָט א טענדענץ צו האַלטן אין איין וואַקסן. אַן אָרעמע שטוב. דער טאַטע א קליינער מעק־לער פון צומאָל גרויסע הייזער. די הצלחה א זעלטענע. די פֿאַרדינסטן — מינימאַלע.

אין דער שטוב האָב איך פֿאַרבראַכט מיינע ערשטע קינדער־יאָרן. איך פֿלעג שטענדיק זיך אַרויסכאַפּן אויף דער גרויסער וועלט, און דאָס זענען פֿאַר מיר געווען די צוויי גאַסן, אין וועלכע וויידער מיין געסעלע איז אַרײַנגעפֿאַלן. פון איין זייט די יאָגעלאָנסקאַ־גאַס, וואָס איז געווען א רע־שיקע געשעפּטס־גאַס, און מיך געלאָקט מיט איר רעש און געפֿילדער. און פון דער צווייטער זייט די קאָשציושקאָ־גאַס, וואָס האָט אימפּאָנירט שוין מיט איר עלענאַנץ, און וואָס אויף איר האָט זיך געפונען דער סאַלאָן פון דער „קאַסאַ אשטשענדנאָסצי", וואו עס פלעגן פֿאַרקומען אַלע וויכטיקע ליטעראַריש־געזעלשאַפטלעכע אונטערנעמונגען, יידישע ווי נישט־יידישע.

א קינדערישע נשמה בענקט נאָך איבערלעבענישן, וואָס זאָלן זי אַרויסרייסן פון דער מאָנאָטאָניע פון גרויער אָרעמקייט. האָט פונקט אַקגן געוואוינט א בעקער מיט א שיין טעכטערל רחלע. פלעגט זי מיך אָפט פֿאַר־שלעפּן גראָד אין א פּרייטאָג־צו־נאַכטס אין זייער שטוב צו דער רחבות־דיקער וועטשערע, וועגן וועלכער מיר האָבן אפילו חלומען ניט געקאָנט ביי אונדז. איר בלאָנד קעפּעלע און איר זים שמייכעלע האָט זיך איינגע־קריצט אין מיין האַרץ און זכרון אויף תמיד. און אז מען האָט אָנגעהויבן צו בויען עפּעס א הויז אויף דער גאַס, און צעשפּילטע קינדערישע פֿאַנ־טאַזיע האָט זיך פֿאַרבענקט נאָך פֿלאַמיקער פלאַמיקייט, האָב איך מיט נאָך קינדער פון דערזעלביקער גאַס און דערזעלביקער אָרעמקייט, אָנגע־צונדן פון די קליינע שפּענדלעך א פייער, וואָס האָט אַרומגעכאַפּט מיט פייערדיקע פלאַמען־צונגען די גאַנצע רושטאָוואניע. די שטאָטישע פייער־לעשער האָבן קוים באַוויזן אָפּצולעשן דאָס פייער. אָבער די קליינע „אונ־טערצינדערס", און מיך בתוכם, האָט מען נישט געפונען. איך בין אָפּגע־קומען מיט א גוטער שרעק, ליגנדיק פֿאַרבאַהאַלטן שהן אונטערן בעט. און וויל מיר, קליינע קונדסים, האָבן נישט געקאָנט מוחל זיין, וואָס די בעלי בתים פון דער שטאָט פלעגן צוגרייטן די פיש אויף שבת, און זיי באַהאַלטן אין די קעלערס צוליב דער נאַטירלעכער קילקייט, — האָבן מיר באַשלאָסן זיי צו באַשטראָפן פֿאַר זייער פיש־רייכקייט און נוקם זיין אונ־דזער פיש־אָרעמקייט אויף אַן אייגענאַרטיקן, קאָנספּיראַטיוון אופן. מיר האָבן זיך, ווי עס איז נאָר א ביסל טונקל געוואָרן, אין א פרייטאָג אָוונט אַרײַנגעגנבעט אין די קעלערס פון בעלי־בתים, אַרויסגעגנבעט די גוטע

אָפּגעקאָכטע פיש און זיי אַליין אויפגענעסן. אָבער כדי נאָך צוצוגעבן א חוזק, האָבן מיר אָננעפּילט די טעפּ מיט שטיינער און זיי נאָר פון אויבן צוגעדעקט מיט פיש־שיריים. צומאָרגנס איז געווען יום־כיפּור ביי די „ריי־כע". אָבער „שמחת תורה" — א שמחה ביי אונדז קבצנישע קינדער. די, וואָס האָבן דאָס אָפּגעטאָן, האָט מען אויך נישט אָנטפּלעקט.

און אין א הויז פון דער רעכטער זייט פון אונדזער הויז האָט גע־וואוינט א זעלטן שיינע משפּחה, א שיינע און א איידעלע: א מאַן און א פרוי — און דריי וואונדער־שיינע טעכטער — די משפּחה העניש. וועו אין שפּעטערע יאָרן איז אריינגעפאַלן אין מיינע הענט גאַבריעלע ד'אַנונ־ציאָ פּרעכטיקע נאַוועלע־ראָמאַן „דריי גראַציען", זענען די שלאַנקע גע־שטאַלטן פון די דריי שוועסטער אַרויפגעשוואומען אין דעם זכרון פון מיין אויגן־פּעלד.

און וועו דאָס ערשטע מאָל אין דער געשיכטע פון מיין שטאָט האָט מען איינגעפירט גאַז־באַלייכטונג אויף די גאַסן, און צוליב דעם אויפ־געשטעלט ריזיק־הויכע סלופּעס, איז מיין ליבלינגס ־ פאַרגעניגן געווען אַרויפצודראַפּען זיך ביז אין דער סאַמער העכסטער הויך פון דעם גאַז־סלופּ אין מיין נאָס, — צו דער גרויסער שרעק פון מיין מאַמען. איך האָב אַזוי געוואָלט זיין נענטער צו די הימלען. מיין מאַמע האָט מורא געהאַט, אז דער חלילה אַראָפּפאַל פון אַזא סלופּ קאָן באמתדיק דערנענטערן מיין אַוועק־און אַרויף־ און אַריינפאַלן אין די הימלען — אויף אייביק.

צו די הימלען האָט מיך שטענדיק געצויגן א גאַנץ לעבן, — עד היום. און וועט מיך שוין אַזוי ציען ביז צום לעצטן אָטעם־צי.

2. אוליצא רעיטאַנא

די שולדן און היפּאָטעקן אויף אונדזער הויז האָבן שוין איבער־געשטיגן דעם רעאַלן וואָרט פון הויז. דאָס הויז איז ליטיטירט געוואָרן, און מיר זענען אַרוים פון אים אָן א גראָשן געלט, נקי. בלית ברירה האָבן מיר זיך אריבערגעצויגן אין א נאָך קלענערער וואוינונג. וואָס הייסט א נאָך קלענערע וואוינונג? סייווי איז דאָך די וואוינונג באשטאַנען פון קוים איין צימער, אָבער א סך קלענער, — און פון קוים איין אַלקיר, וואָס איז אידענ־טיש געווען מיט א קיך און אַן אויוון דערין, אָבער אויך א סך קלענער, ווי אויף דער ציאַסנא־גאַס — —א סך ענגער. און דערצו נאָך האָט איין ברודער, אַן אינטראָליגאַטאָר, אַוועקגעשטעלט אַן אַרבעטס־טיש פאַר קאַרטאַנאַזש אין דעם איינציקן צימער. אויך די גאַס „אוליצא רעיטאַנא" האָט טאַקע געהאַט א זייער פאַטריאָטיש־פוילישן נאָמען, אָבער די גאַס אַליין איז גע־ווען נאָך א קלענערע און נאָך אַן ענגערע, — דערצו א שמוציק־דושנע, — וויל פונקט אַנטקעגן דעם הויז, וואו מיר האָבן געוואוינט, איז געווען דער־

„ארבעטס־וואַרשטאַט" פון א שוחט. דאָס געשריי פון די געקוילעטע הינד־לעך האָט פארציטערט די לופט. די פליענדיקע פעדערן זענען געקראָכן אין נאָז און אויגן און אויערן. די בלוט־גערוכן האָבן פארעיפושט און געשטיקט אין האַלדז.

און פון אונדזער נישט לאַנגן זיין אויף דער גאַס איז נאָר געבליבן איין טרויעריקע דעראינערונג, אז וועג איך און מיין עלטערער ברודער יוסף האָבן באַדארפט אריבערגיין פון פאַלקס־שול אין גימנאַזיע און דער אָפּצאָל איז געווען דריי קראָנען, האָט די מאַמע געמוזט פארזעצן אין לאָמ־באַרד די איינציקע פּאָר לייכטער, וועלכע מיר האָבן געהאַט. און פרייטאָג האָט זי געבענטשט איבער צוויי ליכט, וועלכע האָבן געשטעקט אין צווויי קארטאָפליעס.

3. אוליצא זאַמקאָווא

מיר זענען אריבער אין א זייער ראָמאַנטישער גאַס: אוליצא זאַמ־קאָווא. און מיר האָבן געוואוינט אין א זייער ראָמאַנטישן הויף, אויף וועל־כען עס האָבן זיך געפונען א רייע הייזער, צעטיילט אויף דעם אויבערשטן און אונטערשטן טייל פון הויף. דאָס איז געווען א מער גויאישע גאַס, נאָענט צו דער גימנאַזיע, און ביינאַכט איז שטענדיק געווען א סכנה זי פאַרבייצוגיין צוליב די בייזע הינט אין די פוילישע הייזער.

די ראָמאַנטיק פון דעם הויף האָט מיך פארשיכורט. דאָ האָט זיך אויך דאָס ערשטע מאָל אָנגעצונדן מיין ראָמאַנטיש געפיל צו א קליין מיי־דעלע און איר נאָמען לאָרקא. איך בין דעמאָלט געווען אָלט אַזוינע 12 יאָר, און זי אַן ערך צען יאָר. אָבער דאָס מאַדנע געפיל, און רופט עס ווי איר ווילט, האָט מיך פריצייטיק געמאַכט פאַר א „דיכטער", ווייל אין לידער, פאַרשטייט זיך געראַמטע דערצו, — און דערצו נאָך אויף פויליש — האָט זיך אויסגענאָמן מיין צום ערשטן מאָל אויפנערודערט האַרץ.

און אויף דער גאַס האָב איך איבערגעלעבט דעם פריצייטיקן טויט פון מיין ברודער קלמן, הגם א זייער פּאיקער און שיינער ברודער הערש איז מיר אָפּגעשטאָרבן אויף דער ציאַסנא־גאַס. אָבער יענער טויט איז ge־וועג בשעת מיינע ערשטע קינדער־יאָרן, האָט עס מיך נישט אַזוי דערשי־טערט, ווי דער טויט פון מיין ברודער קלמן אין א צייט, וועג איך בין שוין געווען א גימנאַזיסט. זינט דעמאָלט בין איך א פרינציפיעלער קעגנער פון טויט און אַן אבסאָלוטער אָנהענגער פון לעבן. טויט איז דאָס טרויעריקסטע און איבעריקסטע אין אונדזער אַזוי במילא קורצן לעבן, וואָס איז דאָך אונדז נאָר איינמאָל און אייניק געגעבען געוואָרן פון זייו ליבן נאָמען. דאָס לעבן איז דאָס געשענק מן השמים. טאָ פאַרוואָס נעמט עס דער הימל אַזוי שנעל צו?

4. מיין ערשטער פּאַטש

ווידער צוליב אַרעמקייט געביטן די וואוינונג, — און אַריבער אויף א ביסעלע ווייטער פון יידישן צענטער, — אויף א לגמרי גויאישער גאַס, ווייט אַראָפּ נאָך דער „קערניצע". קיין סך דעראינערונגען איז מיר פון דער גאַס נישט פאַרבליבן. אָבער איין געשעעניש האָט זיך טיף איינגעקריצט אין מיין זכרון, ווייל עס האָט טיף פאַרלעצט מיין נשמה. אין איינעם אַן אָוונט האָב איך מיך אַהיימגעקערט, און עפּעס א שייגעץ, אַפילו א גענוג אינטעליגענטער פּאַליאַק און אפילו א ברודער פון מיינעם א קאָלעגע פון דעמזעלביקן גימנאַזיע־קלאַס, איז מיר צופעליק אַנטקעגן געקומען, — און אָן א פאַרוואָס און אָן א פּאַרווען, מיר געגעבן א פּאַטש, זאָגנדיק: „מאַש זשידקו!" — אָט האָסטו, יידליק. דאָס איז געווען א קלאַסישע אילוסטראַציע צו דער יידישער גלות־טראַגעדיע: מיעוט צווישן גויים, — און דערפאַר פאַרפאַלגט. דער פּאַטש ברענט מיר נאָך עד היום אויף מיין פּנים ווי א פייערדיקער „מעמענטא". ווי אַזוי די גאַס האָט געהייסן, דערמאָן איך מיך נישט. אפשר „אוליצא שעווטשענקא" און אפשר „אוליצא אָזשעשקאָוא", — און אפשר אַן אַנדערער נאָמען. אָבער וועלכער נאָמען דאָס איז נישט געווען, איז דערמיט געשענדעט געוואָרן די גאַס און דער ייִדמענטש אין מיר. און דאָס איז איינע פון די אינערליכע פּסיכישע פּאַקטאָרן פון מיין ציוניסטישער קאָנצעפּציע: איך וויל נישט מער זיין „דער וואָס כאַפּט די פּעטש", — נישט קאָנענדיק זיי אָפּענטפערן. מיין ציוניסטישע קאָנצעפּציע זאָגט: נישט א פּאַטש פּאַר א פּאַטש, נאָר: א טאָפּעלטער און דרייפאַכער פּאַטש פאַר א פּאַטש. איך באַדויער נישט, וואָס איך האָב דעם נאָמען פון דער גאַס פאַרגעסן, ווייל אויך דער נאָמען פון דער גאַס איז געשענדעט געוואָרן. די גאַס האָב איך זינט מיין זיין אויסגעמיטן אין מיין היים־שטאָט. עס איז דערפון נאָר פאַרבליבן א בייזער קאָשמאַר.

5. צוריק אויף „אוליצא זאַמקאָוא"

מיר האָבן העכסטנס א יאָר צייט געוואוינט אויף דער גויאישער גאַס, און צוריק אַריבער אויף דער „אוליצא זאַמקאָוא". דאָ האָב איך פאַרבראַכט אַלע די גימנאַזיע־יאָרן ביז צו דער מאַטורא. דאָ האָט זיך פאַרמירט מיין וועזן. איך בין געווען א„צעלוּאָנצי", דאָס מיינט אַן „אויסגעצייכנטער" שילער. ספּעציעל האָט מיך פאַרכאַפּט געשיכטע און ליטעראַטור. איך האָב אָנגעהויבען צו שרייבן א טאָג־בוך גאָר פריצייטיק, און אין משך פון כמעט אַלע מיינע גימנאַזיע־יאָרן. כ'האָב אויך געשריבן פיל לידער אויף פויליש. זיי ביידע, טאָג־בוך און לידער, זענען אין די שטורעם־יאָרן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה פאַרשוואונדן אויף אייביק. א שאָד.

איך בין פריצייטיק אויפגענומען געוואָרן אין א געהיימען ציוניסטיש־יוגנטלעכן קולטור־צירקל „בר־כוכבא", וואָס איז געווען אָנגעשלאָסן אין דער גאַליציאישער סטודענטן־באַוועגונג „צעירי ציון". אין מיין 15טן לעבנס־יאָר האָב איך אָנגעשריבן א גרויסן רעפעראַט אין דער פאָרם פון א בריף שור אויף פּוילישׁ, אויף דער טעמע: „פּועלי ציוניזם, וואָס איז, פון וואַנען איז ער אָנטשטאַנען, און וואוהין שטרעבט ער". אין אונדזער סטודענטן־צירקל האָט דער, אגב מיין ערשטער, רעפעראַט געמאַכט א טיפן רושם. דער פאָרזיצער פון אונדזער קרייז, אויך א סטודענט, אָבער שוין פון א העכערן קלאַס, פייוול שטערנבערג, האָט דעמאָלט אין גרויסער באַגייסטערונג פאַרגליכן די שיינקייט פון מיין רעפעראַט פון עסטעטישן שטאַנדפונקט צו דעם געשריי פון די פאַרבלאָנדזשעטע צען טויזענט העלענען, וועו זיי האָבן פּלוצים דערזען דעם ים, א געשריי פון באַגייסטערונג און עקסטאַז: „טא־לאַטא! טאַלאַטא!" (ים! ים!).

אין דעם זעלביקן קלאַס האָט מיטשטודירט חבר יודא לאַנגענמאַס. ער איז געווען א גרויסער אָנהענגער פון דער יידישער ליטעראַטור און א פּרינציפּיעלער „יידישיסט". ער האָט באַצייטנס אָנגעהויבן צו איבערזעצן סלאָוואַקיש א נאַצע ריי פּאָעמען, צווישן זיי „אָיציע זאַדזשומיאָניך" און מיצקיעוויטשעס „פּאַן טאַדעאוש". ער האָט געוואוינט נישט ווייט פון אונדז, דאָכט זיך אויף דער „בערנאַרסקאַ־גאַס". לעבן דעם הויף, וואו איך האָב געוואוינט, איז געווען א גרויסער סלוף מיט א גאַז־לאָמפּ. ביז טיף אין דער נאַכט זענען מיר געשטאַנען, געוועדט און דיסקוטירט איבער אַלץ און אַלעמען, פּאָליטיק און ליטעראַטור, — און איבער וואָס נישט ?!

איך בין געווען פאַרליבט אין מיין גאַס „זאַמקאָווא", צוליב דער ראָמאַנטיק פון דער גאַס און דער ראָמאַנטיק פון דעם הויף, וואָס איז געווים אַמאָל געווען א מין „זאַמעק". די אוניווערסיטעט־שטודיעס האָבן מיך פאַרווואָרפן קיין ווין. און „אולימא זאַמקאָווא" איז געווען די לעצטע גאַס מיינע אין מיין היים־שטאָט.

6. די בענקשאַפט נאָך גאַסן

אוניווערסיטעט און דאָן די ערשטע וועלט־מלחמה, אין וועלכער מיין משפּחה האָט זיך „געפּליכטעט" קיין ווין, האָט ענדגילטיק פאַרענדיקט דאָס קאַפּיטל פון מיין היים־שטאָט אַלס א היים פאַר מיר. אָבער עס איז פאַרבליבן א בענקשאַפט נאָך מיין היים־שטאָט, נאָך די יוגנט־פריינט און יוגנט־איבערלעבענישן. אָבער גאָר באַזונדערס איז פאַרבליבן עד היום א ברענענדיקע בענקשאַפט נאָך דער גאַס און שטוב, וואו עס איז געשטאַנען מיין וויג: „אולימא ציאסנא 4". און וועו איך פלעג, אגב גאָר זעלטן, אַראָפּ־פאַלן אין מיין היים־שטאָט, אין פאַרשידענע שליחותן, פאַרטיאישע און

ארץ ישראלדיקע בכלל, פלעג איך צוערשט אויפזוכן מיין געבורט־גאַס און דירה אויף ציאַסנא־גאַס און זיך טובלען אין א ים פון קינדערישע זכרונות. ערשט אין צווייטער ליניע האָב איך געווענדעט מיינע טריט צום הויף אויף זאַמקאַווא־גאַס, וואו עס האָט לאַנגזאַם אויסגעריפט מיין נאַנץ וועזן אַלס ייד און מענטש, אַלס סאָציאַליסט און ציוניסט. די דאָזיקע יוגנט־אידעאַלן, אויסגעווייטאָגט און אויסגעטראָגן אויף דער דאָזיקער אָנהייב־גאַס פון מיין לעבן, „אולינא ציאַסנא", און אויף דער דאָזיקער לעצט־גאַס אין מיין היים־שטאָט, „אולינא זאַמקאַווא", בין איך א גאַנץ לעבן טריי געבליבן.

שלמה ביקל

צוויי רוסישע יידן אין שטאָט

יונה שמש און מאָטל פּאָניע, דער נייעס־זוכער *)

ווי כמעט יעדע גאַליציישע שטאָט, פּאָ־מאָגט אויך קאַלאָמיי איר קליינע קאַלאָניע פון רוסישע יידן. צווישן די איינגעוואַנדערטע פון פּאָניע־לאַנד זענען פּאָ־אַן אַזעלכע, וואָס לעבן שוין דאָ צענדליקער יאָ־ן, און פונ־דעסטוועגן שוועבט נאָך אַלץ אַ־ום יעדן פון זיי אַן אַטמאָספער פון סיד, פון אָפּשיי און ערגעצוואו אויך פון אומצוטרוי.

נעמט, למשל, דעם שמש פון ר' איציקל־שולכל, יונה דעם ר.סישן. ווער האָט דורכגעדרונגען דאָס געהיימניש פון זיין מאָדנער עקסיסטענץ? ער איז אַהער געקומען נאָך גאָר א יונגערמאַן. ער איז ניט געהאַט אַנט־לאָפן פון מיליטער, וויי! וואָס האָט ער געהאַט צו אַנטלויפן, אַז ער איז א שווערער קאַליקע אויף א פוס? ער האָט זיכער איבערגעלאָזט א ווייב אין דער היים; וואָרים ערשטנס איז ער געקומען מיט א טלית און האָט דאָ אָנגעטאָן א שטריימל; און צווייטנס איז ער אַלע פופציק יאָר אין קאַלאָמיי געבליבן זיצן אָן א ווייב. ער האָט געמוזט שטאַמען פון א רייכער בעל־הבתישער משפּחה, וואָרים פּאַר דעם נאַכצן האַלבן יאָרהונדערט פון זיין שמש־פּאָאָפּעסיע האָט זיך צו אים נישט צוגעקלעפּט קיין ברעקל הכנעה און אונטערטעניקייט. ער האָט געוואַדט מיט די בעל־הבתים ווי מיט זיינס גלייכן, און מיט אייניקע פון זיי פון אויבן אַראָפּ, ווי מיט נישט־זיינס־גלייכן. אַז יונה איז ניט קיין עם־הארץ, האָט מען לייכט געזען פון דעם ערשטן שמועס מיט אים. אָבער ווי ווייט עס גרייכט זיין לערנערשאַפט, האָט מען שווער געקענט דערגיין, וויי! ער האָט מיט א כיוון אויסגעמיטן זיך אריינ־צולאָזן מיט עמיצן אין דברי תורה.

פּאַרוואָס איז ער אַנטלאָפן פון זיין היים ערגעץ אין א שטעטל אין פּאָדאָליער גובערניע? ווער איז געווען זיין משפּחה? פּאַרוואָס האָט ער זיך מיט איר קיינמאָל נישט איבערגעשריבן און מיט וואָס האָט זי זיך קענען אים פּאַרזינדיקט, וואָס ער האָט אפילו קיינעם קיינמאָל נישט דער־

*) פּובליצירט אין בוך „א שטאָט מיט יידן", ניו יאָרק, 1943.

צייַלט וועגן איר? פופציק יאָר לאַנג האָט צווישן א שטאָט מיט יידן געלעבט א מין יאָשע קאַלב, אָבער להיפוך צו י. י. זינגערס ליטעראַרישער געשטאַלט, איז דער מסטעריעזער שמש פון קאַלאָמיי געווען א גייסטיקיר־עוודיקער, א מענטש מיט קלאָרע חושים און מיט א גלאַטיקער צונג, וואָס האָט אַלץ געוואוסט און גאַרנישט פאַרגעסן וועגן זיך און וועגן זיין משפּחה, נאָר ער האָט פּשוט נישט דערציילט. און דאָס מאָדנע דערביי איז, וואָס קיינער איז נישט געווען נייגעריק געוואָר צו ווערן.

א מענטש, וואָס איז איבערגעלאָדן מיט אַזוי פיל סוד און שווייגעניש, האָט געווייניקלעך די טענדענץ צו מרה־שחורה. יונה שמש האָט צענדליקער יאָרן זיך ניט אַראָפּגערעדט פונעם האַרץ, און פונדעסטוועגן (באמת, וואונדער איבער וואונדער!) ניט פאַרלאָרן זיין לייכטן געמיט אין פאַרקער מיט מענטשן. ער איז תמיד אויפגעלייגט געווען צו א שפּאַס מיט דערוואַקסענע און אַלעמאָל צו א שטיפערי מיט די חדר־יינגלעך אין ר' איציקל־שולכל. וויפל פרייד האָט אונדז, יונגווארג, פאַרשאַפט יונה שמש מיט זיין אויסרופן צו די הקפות! אז ער האָט זיך געהאַט אָפּגעפּאַרטיקט מיט די ערשטע עטלעכע שווערע נעמען פאַר דער ערשטער און צווייטער הקפה, האָט דערנאָך יונה פאַר יעדן ניי־אויסגערופענעם געהאַט א דין שטעכווערטל, וואָס האָט כמעט נישט אָדער גאָרנישט ווויי געטאָן, אָבער דערפאַר באַגאַסן אַלע פּנימער מיט א שמייכל פון פרייד און הנאה. אז ס'איז ביי דער פינפטער און זעקסטער הקפה געקומען די ריי פון די יינגלעך, האָט אַיעדער יינגל אַריינגעכאַפּט פון יונהן א קאַמפּלימענטל אָדער א קליינעם שנעל אין נאָז, וואָס האָט געווקט די אַמביציע צו לערנען.

זרח רויכווערגער, וואָס לערנט פּריוואַט גימנאַזיע און קען שיינע עטלעכע בלאַט גמרא אויף אויסווייניק, רופט יונה אויף בזה הלשון: „האלוף התורני, הבחור זרח בר' מנשה, שמו יזרח בתורה ובין הגויים" (דער בחור זרח, וואָס זיין נאַמען וועט שיינען אין דער תורה און צווישן נישט־יידן). מיינעם א חבר שמשון, וואָס האָט געגאָלטן פאַר א באַזונדערן קנצנער פון תנ"ך, דערלאַנגט יונה אַזא מין אויפרוף: „הבחור שמשון הגיבור בתנ"ך בר' משה" (דער בחור שמשון, דער גיבור אין תנ"ך). אָבער באַזונדערס לאַכט מען האָט הנאה, ווען יונה פאַרגעסט אויך נישט אָן זיך און רופט זיך אַליין אויף צו דער זיבעטער הקפה: „האלוף התורני איך מיך מכבד מיט כבוד התורה. אין דעם „איך מיך" דאַכט זיך מיר היינט, איז געלעגן אי איידעלער חוזק צו דער אייגענער פּערזאָן, וואָס געפינט זיך אין א קאַמישער לאַגע זיך אַליין אָפּצוגעבן כבוד, אי דינער שפּאַט צו די שוערע חזקה־יידן, וואָס יעדער פון זיי האָט שוין פון פאַראויס באַשטימט זיין חלק כבוד און קען זיך אָבער צו דעם נישט צורירן אָן יונה שמשן קאַמאַנדע.

וואָס האָבן יידן געטראַכט וועגן יונהן? איך האָב אָפט געהערט זאָגן

וועגן אים, אז ער איז א רשע, א פארביסענער ייד. עס קען זיין, אז אט די מיינונג האט זיך געגומען דערפון, וואס עס האט געפעלט דער צוטרוי צו יונהם שפאס און די אמונה צו זיין שמייכל. און אפשר איז ער טאקע געוען א רשע, א מענטש, וואס האט זיין גאנצן צער באהאלטן אין זיך, זיין געוויין באגראבן אין די אייגענע טיפענישן און זיין פראטעסט קיינמאל נישט ארויסגעשריגן. אפשר הייבט זיך טאקע אן די מענטשלעכע גוטסקייט, דאס סאמע ביסל עכטע מענטשלעכקייט, מיט דער טרער, וואס אויך אן אנדערער קען דערזען, און מיט דעם געוויין, וואס אויך אן אנדערער קען דערהערן? ערשט דעמאלט ווערט דאך געבוירן די איידעלע מענטשלעכע שפראך, די שפראך פון רחמנות!

דער צווייטער רוסישער ייד, וועמען איך האב געקענט, מיין פעטער מאטל פאניע, האט שוין דווקא א סך גערעדט און אומגעהויער א סך דערציילט, אבער א סך געוואר ווערן וועגן זיין היים און וועגן זיין משפחה, האט מען אויך נישט געקאנט. געשטאמט האט מיין פעטער פון טולטשין, לעבן קיעוו. אריבערגעבראכט קיין קאלאמיי האט אים שלמה חלפן פאר אן איידעם. קיין צלם־קאפ, ווי די גאליציאנער האבן גערופן א רוסישן, איז מאטל פאניע נישט געווען, אבער דערפאר א ווילדער פאנטאסט. ער האט מיטגעבראכט פון דער היים שיינע עטלעכע קערבלעך. דער רייבער שווער האט צוגעלייגט א היפש ביסל עסטרייכישע רייניש כסף, און מאטל האט אנגעהויבן צו חלומען וועגן פארצענפאכן, פארהונדערטפאכן דאס געלט, וועגן ווערן א גרויסער גביר. שפעטער האבן קאלאמייער יידן געחוזקט, אז מאטלען איז מן הסתם נישט געגאנגען אזוי אין רייך ווערן, ווי אין ווייזן די גאליציאנער וואס א רוסישער קאן. מאטל האט זיך געפילט פרעמד אין דער נייער סביבה און ס'האט אים עפעס ווי געארט, וואס די גאליציאנער נעמען זיך איבער מיט זייער פראנץ יאזעף. א דווקא־לישבאפט צום רוסישן צאר איז מאטלען פארבליבן פארן גאנצן לעבן. פון גארנישט האט מאטל מער הנאה געהאט (אפילו שוין אויף דער עלטער, ווען ער האט געהאט אויסגענעבענע גאליציש זין און טעכטער), ווי פון קענען זיך אוועקזעצן ביי א גלאז הייסער טיי און דערציילען וועגען דער גרויסקייט און רייכקייט פון די רוסישע צארן. דאס זענען געווען פאנטאסטישע מעשיות, וואס מאטל האט זיך געהאט אנגעהערט יינגלווייז אין טולטשין, און דערנאך, אין משך פון די יארן, מיט זיין ליטעראריש טאלאנט אויסגעברייטערט און דערפירט אלץ מער און מער צו א שוידערלעכער נישטגעשטויגנקייט.

דער ערשטער, און דוכט זיך, דער איינציקער, וואס האט מיט א האלבן יארהונדערט צוריק מקרב געווען דעם יונגן רוסישן איידעם, מיט זיינע מעשיות וועגן צאר און מיט זיינע חלומות וועגן רייכקייט, איז געווען בנימין רופא. בנימין איז געווען א יידל מיט א גרויסן וואסער־קאפ, מיט א

שפּיציק בערד׳ל און מיט אזא גוואלדאָוונעם האָרב, אז ער אליין האָט זיך קוים פון אונטער אים ארויסגעזען. מיר איז געבליבן אין זכרון זיין רשעות. איך זיץ אויפן שטול. ער איז אזוי קליין, אז ער גרייכט קוים מיטן מאשינד׳ל צו מיינע האָר. ער פרעגט מיך: „ווי אזוי ווילסטו זאָל איך דיך אָפּשערן?" איך ענטפער: „האַלב קורץ". איך האָב אייגנטליך נישט קיין געוויע פאַר־שטעלונג וואָס דאָס וואָרט מיינט. בנימין צופט מיטן מאשינד׳ל אזוי אום־ברחמנותדיק „האַלב קורץ", אז מיך שטיקן אלעמאָל די טרערן. שפּעטער עטלעכע יאָר בין איך גליקלעך אנטרונען געוואָרן פון בנימין רופא און האָב מיך געקענט שערן ביי משה באַל, וואָס איז א געזעלשאפטלעכער טוער אין שטאָט און רעדט מיט אלע גימנאזיסטן, ווי מיט דערוואקסענע, וועגן ציוניזם און סאָציאַליזם.

אָבער דעמאָלט, מיט פופציק יאָר צוריק, איז בנימין רופא, ווייזט אוים, נאָך נישט געווען אזא רשע און אזא צופער, און ער האָט מיין יונגן פעטער מאָטל פארכישופט מיט שיינע חסידישע ניגונים און דערעיקרשט מיט אויסהערן זיינע מעשיות וועגן צאר. מאָטל האָט בנימינען אוועקגע־לייגן ס׳נאָנצע געלט אויף א הויכן פּראָצענט און האָט דערצו נאָך באַקומען א פעסטן צוזאָג, אז ער און די נאָענטסטע משפּחה זיינע וועלען זיך קאָנען שערן אומזיסט. עסקא האָט בנימין קיינמאָל נישט געצאָלט. דער קרן איז, פארשטייט זיך, פארפאַלן געוואָרן, ווייל דער רופא איז געווען אן ארעמער ייד און האָט אזא גרויסע סומע קיינמאָל נישט געקענט צוריקצאָלן. ס׳וואָלט געווען אומזיסט זיך צו פּרואוון אפילו. אָבער דערפאַר האָט ער א לעבן־לאַנג געהאַלטן וואָרט מיטן אומזיסטן שערן. פון דעם פעטער מאָטל און זיינע קינדער איז אָפּגערעדט, אָבער אפילו וויטערע קרובים, און מיך בתוכם, פלעגט מאָטל שיקן זיך אָפּשערן אומזיסט ביי בנימינען.

מאָטל איז פון דעמאָלט אן געבליבן פאַרן לעבן־לאַנג אן ארעמאַן. און פאַרן לעבן־לאַנג איז ער אויך פארבליבן מיט א טיפער ליידנשאפט צו חלום און צו פאַנטאַסטישער פאַסירונג און מעשה. ער האָט אין זיך בלי שום ספק געהאט דעם שטאָף פון א רייזנדן אין ווייטע וואונדער־לענדער, און פון א גרויסן צייטונגס־רעפּאָרטער. אז א חוץ אין טולטשין און אין קאָלאָמיי איז ער קיינמאָל אין זיין לעבן אין ערגעץ נישט געווען, האָט ער דאָס וואונדער־לאַנד געמוזט אנטדעקן אין דער שטאָט, וואו ער האָט געוואוינט. אז קיין צייטונג האָט ער נישט געהאט, האָט ער די נייעס, צאָפעלדיקע און פרישע, דערציילט זיין וויב און זיינע קינדער; און אז קיין נייעס זיינען נישט ג׳־וועז בנמצא, האָט ער זיי אויסגעפונען, אויסגעדיכטעט.

פאַר זיין ברויזענדיקן רעפּאָרטער־געמיט איז די שטאָט פון עטלעכע צענדליק טויזנט איינוואוינער געווען א צו שטיל, א שטאָט אן פאַסירונ־גען. א הויכער, א דינער, מיט א גרויער, אין מיטן ווי אויסגעצופּטער בארד, מיט אן אנגעשטרענגט, פארטראַכט פּנים, טראָגט זיך מאָטל ווי א וויכער

אין די פאַרמיטאָג־שעהן פון האַמערס באַנק צום גראַלינקס תבואה־סקלאַד, פון משולם וועלוועלס שפּעציאַלע־געוועלב צו די יאַטקעס, אין איין געיעג נאָך נייעס. פֿרנסה האָט ער שוין מכמה וכמה יאָרן נישט. ער האָט זיך שוין אָפּילו אָפּגעלאָזט פון דאגות־פֿרנסה. אים אינטערעסירט איצט בלויז לײַדענשאַפטלעך אויסצוגעפינען צי ס׳האָט עפּעס פּאַסירט אַ פּאַסירונג, וואָס זאָל אויפּרייסן די שטילקייט אין שטאָט, ס׳זאָל זיין וועגן וואָס צו רײַדן און וועגן וואָס צו דערציילן.

ענדלעך, דאַכט זיך, אַרום מיטאָג־צייט, האָט ער עפּעס געפּאַקט. ער לויפט העגדום־פֿענדום אַהיים. די אויסגעפונענע ידיעה ברענט אין אים ווי אַ טיפּע געהיימניש, וואָס וויל אי בלייבן אַ סוד, אי וואָס ווייטער דערציילט ווערן. ער לויפט אַריין אין איין אָטעם אין שטוב אַריין, און הייבט־אָן פון דער שוועל נייגעריק צו מאַכן די אינציקע לעזערין פון זיין צייטונג — זיין ווייב — מיט דער סענסאַציאָנעלער נייעס, וואָס ער האָט געפּאַקט.

— וואָסי, מאָטל? וואָסי געשען?

— איך ווייס אַלץ! איך בין אַלץ געוואויר געוואָרן!

און אַז ער איז זיכער, אַז דער „לעזער" האָט שוין דערגרייכט די העכסטע סטרונע פון נייגעריקייט און וואַרפט זיך ווי אַ הונגעריקער אויף דער „עקספּרעס", פֿלאַצט ער אַרויס מיט די נייעס:

— מען וויל איבערשטעלן די יאַטקעס. ס׳איז צו נאָענט צו די שולן. יאָסל פונקענשטיין האָט נעכטן געהאַט אַ באַאַטונג מיטן בירגערמייסטער.

און איצט קומט דער גרעסטער סענסאַציאָנעלער רעפּאָרטאַזש פון מאָטלס רעפּאָרטער־קאַריערע. אין מיטן שטאָט, מיטן פּנים צו דער „ליניע אַ־בע" (די גאַס, וואו עס שפּאַצירט די יוגנט אין די זומערדיקע פּאַרנאַכטן) און מיט דער זייט צו האַמערס באַנק און צוקערמאַנס יוואוועליר־געשעפט (דער טראָטואַר, וואָס איז במקום בירזשע, וואו יידן דרייען מיט די שטע־קעלעך און קוקן אַרויס מיט בענקשאַפט נאָך אַ מעקלעריי), שטייט דער שטיינערנער דענקמאָל פונעם פּוילישן דיכטער קאַרפינסקי. אַרום דעם שטיינערנעם באָק רעשט מען און מען יאָגט זיך, מען שמועסט און מען האַוועט, און דער באָק אַליין שטייט אַ פּאַרגליוואַרטער און גלאָצט. פּאַר מאָטל פּאָניע, וואָס איז כולו באַוועגונג, איז קאַרפינסקי אין מיטן מאַרק עפּעס ווי דער סימבאָל פון חוזק קענן לעבן. די גאַנצע יידישע שטאָט האָט פּיינט דעם שטיינערנעם באָק — קאַרפינסקי. קאַרפינסקי איז געוואָרן אַ זידל־וואַרט.

— וואָס ביסטו געבליבן שטיין אין מיטן דערינען ווי קאַרפינסקי?

— שרייט אַ טאַטע אָן אויף זיין זון.

— געליימטער קאַרפינסקי! — זידלען זיך די בעל־עגלות און טרע־גערס אויפן מאַרק.

מער פון אַלעמען האָט קאַפּיטאַנסקין, דאָכט זיך, פּיינט געהאַט מאָטל פּאָניע. ער טראַכט ווי אַזוי צו רירן קאַרפּינסקין פון אָרט, ווי אַזוי אַ תל צו מאַכן פון זיין גלאָצנדיקער חשיבות. מאָטל גלייבט בכלל נישט, אַז מען קען זיך אַוועקשטעלן און בלייבן שטיין אויף יאָרן. איז אויסמאָל אין אַ ביי־נאַכט, ווען די שטאָט איז געשלאָפן, און די באַן, וואָס פּאַסירט די הויפּט־גאַס, האָט, ווי אַלעמאָל, געמאַכט ציטערן די פענצטער פון די דערבייאיקע הייזער, האָט זיך מאָטלען אויסגעדאַכט, אַז קאַרפּינסקי האָט זיך אַ ריר געטאָן. דאָס איז געווען זיין סענסאַציאָנעלסטער רעפּאַרטאַזש. פּראַקטישע, אומגלויביקע יידן האָבן זיך אויסגעלאַכט פון זיין נייעם, אָבער מאָטל האָט זיך נישט אָפּגעשטעלט מיט זיין פּאַנטאַסטישן באַריכט. פּאַרקערט, ער האָט אים אויסגעבויט יעדן טאָג אַלץ ברייטער און ווייטער און האָט אים יעדן טאָג באַפעסטיקט אַלץ שטאַרקער און זיכערער על פּי שכל. די צוהערערס, וואָס האָבן אים אויסגעלאַכט, האָבן אים נישט פּאַרשטאַנען. זיי האָבן גע־גלייבט אין גלייווער, און ער, מאָטל, האָט געגלייבט אין כוח פון דער פּאַנ־טאַזיע, פון זיין פּאַנטאַסטישער מעשה, וואָס קען אָפּילו קאַרפּינסקין רירן פון אָרט. מאָטל איז שוין היינט אויפן עולם האמת, און קאָלאָמייער יידן האָבן אפשר אַן אים פּאַרגעסן. אויב יאָ, זאָל דאָס ווערטל, וואָס איז פּאַר־בליבן, אַז ווען די באַן פּאָרט, ט־יייסלט זיך קאַרפּינסקי אין מאַרק, דער־מאָנען אָן דעם גרויסן פּאַנטאַסט מאָטל פּאָניע.

און איצט, כדי צו פּאַרקיילעכדיקן און צו פּאַרענדיקן דעם פּאָרטרעט פון מאָטלען, ווייל איך נאָך בקיצור דערציילן, אַז ווייל די שטאָט איז אים געווען צו שטיל און צו אָן־פּאַסירונגען, האָט ער זיך געגומען צו הילף ווי אַ נייעס־קוואַל — דעם בית עולם. אַלע שבת נאָכמיטאָג, ווען יידן האָבן געהאַט אָפּגענעסן קוגל און געלייגט זיך שלאָפן, פּוצט זיך מאָטל פּאָניע אויס אין זיינע שבתדיקע בגדים און לאָזט זיך אַרויס אויפן געיעג נאָך נייעס. אַזוי ווי אין שטאָט זענען די גאַסן ליידיק, די געוועלבער פּאַרמאַכט און אי־בער דער שטילקייט קיניגט דער מלך פון „גאַרנישט האָט פּאַסירט"־קאַר־פינסקי — פּאַרנעמט זיך מאָטל איבער דער קלעבאַניע, ארויס פון דער שטאָט צום בית עולם. פונעם אַריינגאַנג פירט אים דער רעפּאַרטערישער ניוך זיינער אויפן ריכטיקן געסל צווישן די קברים, וואו מען קאָן געוואויר ווערן עפּעס נייעס, און ער קומט קיינמאָל נישט צוריק מיט לידיקע הענט.

אָט איז ער פּאַרביגעגאַנגען הערש פּוזערס קבר, און ער האָט פון דאָרט אוים געקאָנט כאַפּן מיטן אויג די מצבה פון זיין ווייב ציפּע. הערש האָט מיט ציפּען אַלע יאָרן געלעבט קידער־ווידער. זי האָט נישט געוואָלט דעם שידוך מיטן קראָקעווער כניאָק. עס האָט געהאַלטן ביי אַ גט. איצט מוז ציפּע איינזען, אַז הערש איז געווען נערעכט, וואָרים דער קראָקעווער איי־דעם איז דאָס שיינדל אין דער משפּחה. און ציפּע דערציילט עם מאָטלען,

און מאָטל, ווייל ער שרייבט נישט אום שבת, פאַרצייכענט עס בלויז אין קאָפּ. עס איז א סענסאַציאָנעלע נייעס, וואָס וועט אויפרודערן די שטאָט.

און דאָס איז נישט די אויסציקע סענסאַציאָנעלע ידיעה, וואָס מאָטל ברענגט פונעם בית עולם. פאַר אים עקסיסטירט נישט דער טויט. אז דאָס לעבן איז צו שטיל, ליאַרעמט אין זיין פאַנטאַזיע דער טויט, ווייל ער קען נישט פאַרטראָגן ס'זאָל גאָרנישט געשען, ס'זאָל אַלץ בלייבן גליווערדיק, ס'זאָל זיך גאָרנישט רירן פון אָרט.

אין די צוואַנציקער יאָרן נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָב איך מיין פעטער מאָטל פאָניע געזען צום לעצטן מאָל. ער איז שוין געווען טיף אין די זיבעציקער, און די בלענדיקע וויסקויט פון זיין באָרד האָט געוויעט מיט דער לעגענדע פון א ווייטן ווינטער־לאַנד. ער האָט מיר דעמאָלט אויך דערציילט גוטע שטיקלעך נייעס, אָבער מען האָט געקענט זען און פילן אז זיין פאַנטאַסטישע וועלט, וועגען וועלכער ער האָט געהאַט אזוי פיל צו דערציילן, איז עפעס ווי צעשטערט געוואָרן. נאָך א לענגערן שמועס, האָט ער מיר זיין חורבן אזוי פאַרמולירט: דאָס וואָס מען לייענט אין די וואַרשעווער צייטונגען, איז קיין נייעס נישט. פון נייעס דאַרף מען הנאה האָבן, און דאָס־א, וואָס מען לייענט אין די צייטונגען, טוט ווי, שטעכט אין דער זיבעטער ריפּ... און די מעשיות וועגן צאַרס רייכקייט זענען אויך חרוב געוואָרן.

און די רוישיקע, ליאַרעמדיקע נייעס פון בית־עולם, וואָס האָבן נאָך געהאַט די מעלה נישט ווי צו טאָן, האָט ער שוין לאַנג נישט געקענט צו־שטעלן.

דער פעטער איז אינגיכן געשטאָרבן. ער האָט זיך באַהעפט צום גליווער, וואָס קאַרפּינסקי איז געווען זיין סימבאָל, צום גליווער, וועלכן ער, מאָטל, האָט א לעבן־לאַנג אזוי פיינט געהאַט.

נפתלי גראָס

יאָסל קלעזמער

ראַטעווע די שטאָט פון אַ שרפה *)

אַמאָל האָט אין קאָלאָמיי ביינאַכט
אויסגעבראָכן אַ שרפה, נישט דאָ געדאַכט —
אָ צייטן פון וואונדער!
די שטאָט איז שיר אַוועק מיט רויך, —
און ווער ווייסט וואָס סע וואָלט חלילה געשען,
ווען יאָסל קלעזמער וואָלט דאָרט נישט געווען, —
אָ צייטן פון וואונדער!

דאָס פייער איז געגאַנגען פון ראָג צו ראָג,
אַז ס'איז ליכטיק געוואָרן ווי אינמיטן טאָג, —
אָ צייטן פון וואונדער!
און אַ יללה איז געווען ביזן הימל הויך, —
ווער ווייסט וואָס סע וואָלט חלילה געשען,
ווען יאָסל קלעזמער וואָלט דאָרט נישט געווען, —
אָ צייטן פון וואונדער!

אַז יאָסל קלעזמער האָט די שרפה דערזען,
האָט אים געגעבן אין האַרץ מיטאַמאָל אַ ברען, —
אָ צייטן פון וואונדער!
ס'האָט יאָסל געזומען זיין פידל פון וואַנט, —
און ווער ווייס וואָס סע וואָלט חלילה געשען,
ווען יאָסל קלעזמער וואָלט דאָרט נישט געווען, —
אָ צייטן פון וואונדער;

די פייערלייט יאָגן און קלינגען אין גלאָק,
און די שרפה גייט פון ראָג צו ראָג, —
אָ צייטן פון וואונדער!
די פייערלייט לעשן און לעשן נאָכאַנאַנד.
נאָר ווער ווייסט וואָס סע וואָלט חלילה געשען,
ווען יאָסל קלעזמער וואָלט דאָרט נישט געווען, —
אָ צייטן פון וואונדער!

*) פונעם בוך „ייִדן", ניו יאָרק, 1929.

ס׳איז יאָסל געשטאַנען אינמיטן מאַרק,
האָט געשפילט אויף זיין פידל אַזוי הייס, אַזוי שטאַרק —
אָ צייטן פון וואונדער!
דאָס פייער איז גלייך פון די דעכער אַראָפּ. —
וואר ווייסט וואָס סע וואָלט חלילה געשען,
וואן יאָסל קלעזמער וואָלט דאָרט נישט געווען,
אָ צייטן פון וואונדער!

דאָס פייער האָט — פון דער מוזיק פאַרפירט —
צו יאָסלען איז מאַרק אַוועקגעשפאַצירט, —
אָ צייטן פון וואונדער!
אוו האָט אָנגעהויבן טאַנצן אַ ראָד רונדאַרום. —
וואר ווייסט וואָס סע וואָלט חלילה געשען,
וואן יאָסל קלעזמער וואָלט דאָרט נישט געווען, —
אָ צייטן פון וואונדער!

יאָסל קלעזמער שפילט אינמיטן דער שטאָט,
אוו דאָס פייער טאַנצט אַרום יאָסלען אַ ראָד, —
אָ צייטן פון וואונדער!
דאָס פייער טאַנצט אוו זינקט איין אין דער ערד. —
וואר ווייסט וואָס סע וואָלט חלילה געשען,
וואן יאָסל קלעזמער וואָלט דאָרט נישט געווען. ——
אָ צייטן פון וואונדער!

אוו ווי נאָו דאָס פייער איז אין דריערד אַריין,
איז יאָסל אַוועק אין שענקל פוו ווייַן, —
אָ צייטן פון וואונדער!
אוו ערשט דאָרט האָט יאָסל געשפילט אוו געשפילט. —
וואר ווייסט וואָס ס׳וואָלט דעמאָלט מיטן שענקל געשען,
וואן יאָסל קלעזמער וואָלט דאָרט נישט געווען, —
אָ צייטן פון וואונדער!

ס׳האָט יאָסל געשפילט אוו געטרונקען אָן אַ סוף,
אוו חברה — מיט אים, מ׳האָט פאַרגעסן אָן שׂאָף, —
אָ צייטן פון וואונדער!
אוו אויב מ׳האָט נישט אויפגעהערט — הוליעט מען נאָך איצט. —
אַזוי, אַזוי איז אַמאָל זאָס געשען, —
בעת איז קאָלאָמיי איז די שרפה געווען. —
אָ צייטן פון וואונדער!

גשטאלטן

נפתלי גראָס

מיינע נאָענטע אין קאָלאָמיי*)

מע לערנט תורה, מ׳לייענט ביכער און גאַזעטן,
און באַנען קומען טאָג ווי — נאַכט פון גאָר דער וועלט;
און וואָס עס איז געווען פאַרבאָרגן און פאַרשטעלט
אַנטפּלעקן יעדן טאָג אומזעבאַרע שטאַפּעטן.

א פּאָלק פון לויטער טרוימער און פּאָעטן!
אין חלום זעט׳ן וואָס ס׳האָט אַלעמאָל געפעלט.
א פּאַלאַץ ווערט דאָס שפּלסטע געצעלט —
סע גליען טערעמער און גילדענע מינאַרעטן.

סע בליען וואונדער הינטער אַלמענס שטראָכעטן
און גייען ווי געבעטן אויף אין יעדנס זעל,
מע ווייסט אַפילו וואָס ס׳טוט זיך אויף די פּלאַנעטן,
און קלאָר איז דער פּאַרבאָרגנסטער און טיפֿסטער קוועל.
סע ליגט אַן אָפענעע גאָר די וועלט פּאַר יעדנס שוועל,
נאָר שווער די אייגענע דלד אמות איבערטרעטן.

---

*) פּונעם בוך „ייִדן", ניו יאָרק, 1929.

איציק מאַנגער

צווישן סטאָפּטשעט און קאָלאָמיי*)

צווישן סטאָפּטשעט און קאָלאָמיי
(אָ, שטילע פּרייד פון מיינע קינדער־יאָרן)
דער זיידע זיצט אויף דער קעלניע און שווייגט —
וויאָ קאַטשאַן, וויאָ ! און מיר פּאָרן.

די יונגע וועלבעס פּאַזע וועג,
ציטערן פרום און שווייגן —
איך זע אַן אַלטע וועלבע געבוירט
די לבנה צווישן די צווייגן.

„מזל־טוב זיידע !" דער זיידע שווייגט,
די פערד לויפן שנעלער, שנעלער —
מיר חלומט זיך שוואַרצע יאַגדעס מיט שמאַנט
אין אַ וויסן לבנה־טעלער.

דער זיידע שווייגט. סיפלאַפּעלט דער ווינט
פון וועלדער, בערג און היילן,
דער זיידע איז אַלט, דער ווינט איז יונג
און האָט אַ סך צו דערציילן.

איך דרימעל און הער. די לבנה איז גרויס
די וועגן ליכטיק ווי שניי —
וואו זענען די פערד ? דער זיידע לויפט
צווישן סטאָפּטשעט און קאָלאָמיי.

---

*) דער פּאָעט איציק מאַנגער איז געבוירן געוואָרן אין טשערנאָוויץ, אָבער זיין טאַטע הלל איז געווען אַ סטאָפּטשעטער (יאַבלאָנאָוער), און זיין מאַמע חוה איז געווען די טאָכטער פון איציק וואָלינער, דעם טאָפּע־צירער פון דער קאָלאָמייער קראָוויצקא־גאַס, וואָס דער דיכטער איז אַ נאָמען נאָך אים.

מיר דרוקן דאָ איבער דאָס ליד מיטן דיכטערס דערלויבעניש. מיר גלייבן אז דאָס ליד קאָן אינזינעם מיט דעם ליד פון אונדזער קאָלאָמייער דיכטער נפתלי גראָס ז"ל, דינען ווי דער שענסטער אריינפיר צו דער אָפּ־טיילונג „נעשטאַלטן".

חיים גראָס

(1904)

וועגן אַלגעמיין אָנערקענטן און באַרימטן סקולפּטאָר, חיים גראָס, קאָן מען זאָגן, אַז ער איז נישט אַן ערך, נאָך אַ גרעסערער „נס פון קאָלאָמיי", ווי ס'איז געווען, אים צו לעבנגערע יאָר, זיין ברודער, דער דיכטער נפתלי גראָס. מחמת אַ קאָלאָמייער איז חיים געווען בלויז עטלעכע געצייטע יאָר פון זיינע פריסטע קינדער־יאָרן, אָבער די שפּורן פון דער קאָלאָמייער חסידישער סביבה אין חיים גראָס' פּאַרצווייגט, קינסטלעריש שאַפּן, ווערן וואָס ווייטער אַלץ בולטער און בולטער.

געבוירן אין קאַרפּאטן־דאָרף וואָלאָוא, אין 1904, איז חיים גראָס אַלט געווען אַ יאָר דרייַ־פיר, ווען די מטופּלדיקע משפּחה — חיים איז געווען דאָס צענטע קינד ביי זיינע עלטערן — האָט זיך באַזעצט אין קאָלאָמיי. זיין פּאָטער, ר' משה, איז צו יענער צייט שוין געווען אַ יורד און מיט חיימס חינוך האָט מען זיך קיין סך נישט אָפּגענעבן. דערווייל־וואָס איז אונ־

טערגעקומען די ערשטע וועלט־מלחמה. אין דער פאניק און אין דעם בהלה־דיקן אנטלויפן פונעם פאגראם בעת דער קאזאקישער אינוואזיע, איז חיים אפגעשטאנען פון די איבעריקע, און געבליבן איינער אליין, א צען־יאריק יינגל, אין „א וועלט אין פלאמען". נאך אן א שיעור פלאנענישן, האט דאס עלנטע יינגל זיך דערשלאגן קיין בודאפעסט, וואו ער איז אנגעקומען אויף דער לער צו א יוואוועליר און אפילו געקראגן די מענלעכקייט אנצוהייבן זיך לערנען צייכענען און מאלן.

וועו די רעאקציע הייבט אן בושעווען אין אונגארן, דערשלאגט זיך חיים קיין ווין. ער לוידט דארטן הונגער און נויט, ביז זיין ברודער נפתלי, וואס האט קורץ פאר אויסברוך פון דער מלחמה אויסגעוואנדערט קיין אמעריקע, דערמענלעכט אים, אין 1921, צו קומען קיין ניו יארק.

דא עפנט זיך פאר 17־יאריקן בחורל א נייע וועלט. ער מוז טאקע שווער און ביטער פראצעווען, כדי צו פארדינען זיין אויסקומעניש, צו גלייכער צייט אבער וועלט ער א פלייסיקער קונסט־שילער אין דער „עדיוקעישאנעל עלייענס", שפעטער אויך אין אנדערע, העכערע קונסט־שולן, און מיט פארבינדונגען עקשנות און זעלטענעם אויסדויער, דערגרייכט חיים צו דער וויכטיקער פאזיציע אין דער קונסט־וועלט, וואס ער פארנעמט ביים היינטיקן טאג.

פאר זיינע וואונדערלעבע סקולפטורן אין האלץ, שטיין און בראנדז, האט חיים גראס שוין באקומען א צאל אמעריקאנער און אינטערנאציאנאלע פרייזן. ער ארבעשירט אפט אויסשטעלונגען, וואס רופן תמיד ארויס א סענסאציע אין די פארשידענע מערעסירטע קרייזן. זיין סטודיע אין גריניטש ווילעדזש, אין ניו יארק, איז תמיד דער טרעף־פונקט פון היגע און ניט־היגע פראמינענטע קונסט־קריטיקער און קונסט־הענדלער. אויף וויפל חיים גראס איז פאפולער אויך מעבר לים, באזונדערס אין דער יידישער וועלט, קאן דינען דער פאקט, וואס קורץ נאכן אויפקום פון מדינת ישראל, איז ער אפיציעל אהין פארבעטן געווארן, כדי צו מאכן א סקולפטור פונעם ערשטן מדינת ישראל־פרעזידענט, חיים וויצמאן.

דער בארימטער אמעריקאנער קונסט־קריטיקער, פראפעסאר דושאזף ווינסענט לאמבארדא, האט אין 1949 ארויסגעגעבן א גרויסע ביאגראפיש־קריטישע ארבעט (אין ענגליש), „חיים גראס סקולפטאר". אין אט דעם ווערק געפינען מיר, אגב, אט די באמערקונגען:

(...) „חיים גראס' פילאסאפיע איז באמת זייער א פשוטע. ער האלט, אז א סקולפטור דארף אנרעגן די פאנטאזיע ביי דעם, וואס באטראכט זי; אז א סקולפטור דארף ביים צוקוקער וועקן זיין באוואוסטזיין פאר פארם און שיינקייט, וואס ער האט ביז איצט נישט געאנט."

(...) „פאר חיים גראס איז דער מענטשלעבער קערפער א קוואל פון אבסטראקטע איינפאלן, פונדעסטוועגן קאן מען זיינע ווערק תמיד געפי־

נען געוויסע כאראקטער־אספעקטן פון זיין מאדעל. ... חיים גראָס איז א קינסטלער מיט א נישט־געווײנטלעכער שעפערישער פאנטאזיע און פראָ־דוקטיוקייט. אין פראָצעס פון זיין שעפערישער עוואָלוציע, אין זיין אי־ביקן זוכן נייעם אינהאלט און נייע פארמען, וועט חיים גראָס זיכער נאָך שאפען אריגינעלע ווערק, וואָס קיינער וועט נישט קאָנען אָפּפרעגן זייערע עסטעטישע פארדינסטן."

די השפעה, וואָס די קאָלאָמייער חסידישע סביבה האָט אויף תמיד געלאָזט אויף זיין קינסטלעריש געמיט, פילט זיך ארויס פון חיים גראָס' א באמערקונג אין זיינעם א שמועס מיט א ניו יארקער קונסט־קריטיקער:

„איך בין אויפגעצויגן געוואָרן אין חדוות הבורא און אין גייסטיקן הרחבת הדעת. איך פארשטיי נישט די קינסטלער, וואָס זענען באהערשט פון טראָגיק און גראָטעסק. למאי זאָל דער קינסטלער זיך אויפפירן ווי א בר־מינן, כל זמן ער לעבט און שאפט?"

ב. טש.

דער דיכטער נפתלי גראָס

(1897 - 1956)

נפתלי גראָס איז געבוירן געוואָרן אין קאָלאָמיי אין טאָג פון עשרה בטבת תרנ"ז (יאנואר, 1897).

זיינע ערשטע קינדער־יאָרן האָט ער פארבראכט אין סלאָבאָדקא־לעש־נא וואו זיין פאָטער ר' משה איז אין משך פון עטלעכע צערלינג יאָר נעווען קאָסירער אין טארטאק, נישט ווייט פון דער יידישער קאָלאָניע און פון דער אגריקולטור־שול אויפן נאָמען פון באראָן הירש.

געלערנט האָט גראָס צוערשט ביי פריוואָטע מלמדים און ביים פאָטער, שפעטער — אין חדרים און אין פוילישער שול אין קאָלאָמיי. דעם גימ־נאזיע־קורס האָט ער צוגעגרייט פריוואָט. אנגעהויבן האָט גראָס צו שרייבן לידער צו 12-13 יאָר. אויף גראָס' דיכטונג האָבן משפיע געווען די חסידישע און פאָלקס־מעשות, וואָס ער האָט זיך אָנגעהערט אינדערהיים און געלייענט אין מעשה־ביכלעך.

אין 1913 איז גראָס אַוועק קיין קאַנאדע און פון דארטן געקומען קיין ניו יארק. די ערשטע צייט האָט ער געארבעט ווי א זעצער אין א דרוקערי. אין 1917 איז ער געוואָרן א לערער אין די שולן פון יידישן נאַציאָנאַלן ארבעטער פארבאנד, שפעטער, במשך פופצן יאָר — אין שולן און אין דער מיטל־שול פון ארבעטער רינג. א קורצע צייט איז ער אויך געווען לערער אין די שלום־עליכם־שולן.

גראָס האָט דעביוטירט אין 1913 מיט לידער אין „קענעדער אָדלער". אין 1915 האָט ער אָנגעהויבען דרוקן לידער, מעשהלעך און עסייען אין די צייטונגען און זשורנאַלן: „פרייע אַרבעטער שטימע", „אָנהייב", „אויפקום", „וועלט איין, וועלט אויס", „צוקונפט", „קונדס", „וועקער", „יידישער קעמפער", „די צייט", „פאָרווערטס", „דער פרייַנד", „טאָג", „מאָרגן זשורנאַל",

„קינדערלאַנד", „קינדער־וועלט", „קינדער־זשורנאַל", „אינדזל", „סטודיאָ", „עפאָכע", — אָלע אין ניו יאָרק; „דער צווייג", „פילאָזאָפיע", „רענעסאַנס", — אין לאָנדאָן; „קריטיק" — אין ווין. זינט 1943 איז גראָס געווען אַ מיטאַרבעטער פון „פאָרווערטס". במשך די יאָרן 1946-1952 האָט ער געדרוקט יעדע וואָך „מעשהלעך און משלים". אין 1918 האָט ער איבערגעזעצט די ערשטע דריי טיילן פון היינעס „בוך פון לידער" (פאַרלאַג „יידיש"); פון עדגאַר לי מאַסטערס, עדווין אַרלינגטאָן ראָבינסאָן, קאַליל גיבראָן, און אַנדערע אַמעריקאַנער דיכטער. אינאיינעם מיט אברהם רייזען האָט ער אויבערגעזעצט לידער פון ר' שלמה אבן גבירול פאַר דר. א. גינזבורגס „פאָעטן און דענקער פון מיטלאַלטער". אין 1929-1930 האָט גראָס רעדאַקטירט דעם זשורנאַל „קינדער־רינג", אַרויסגעגעבן פון לערער־פאַרבאַנד פון אַרבעטער רינג. אין 1936 האָט ער רעדאַקטירט די וועכנטלעכע קינדער־אָפּטיילונג אין „טאָג", אין די 30ער יאָרן אין „פרייַנד", ניו יאָרק — קינדער־ און פרויען־אָפּטיילונג. אין בוכפאָרם: „פסאַלמען", לידער און מעדיטאַציעס, ניו יאָרק, 1919; „לידער", ניו יאָרק, 1920; „דער ווייטער רויז־

טער", לידער און באַלאַדן, ניו יאָרק 1925; „יידן", לידער און באַלאַדן, ניו יאָרק, 1929; „יודזשין דעבס" (אַ מעשה פון אַ מענטשן), ניו יאָרק, 1933; „וואַלדימיר מעדעם" (די לעגענדע פון דער יידישער ארבעטער־באַוועגונג), אַ ביאָגראַפיע, ניו יאָרק, 1938; „מעשיות", מיט צייכענונגען פון חיים גראָס, ניו יאָרק, 1935 (העברעאיש פון שמשון מעלצער, תל־אביב, תש"י); „יידן", צווייט בוך פון לידער און באַלאַדן, ניו יאָרק, 1938; „די פינף מגילות", יידיש, מיט אַן אַריינפיר און דערקלערונגען צו „איכה", ניו יאָרק 1936, „תהלים", יידיש, מיט אַן אַריינפיר און העברעאישן טעקסט, ניו יאָרק, 1948; „שיר השירים", יידיש, פאַרלאַג צבי יתום, ריאָ דע זשאַנעיראָ, 1949.

כאָטש גראָס' לידער־ביכער זענען וואַרעם אויפגענומען געוואָרן פון דער קריטיק, האָבן אַ טייל חברים־שרייבער געהאַט טענות למאי אין דער „צייט פון רעוואָלוציעס און באַריקאַדן" פאַרנעמט ער זיך מיט רעליגיעזע מאָטיוון („די פסאַלמען") און צופיל מיט דעם שטעטל (די צוויי ביכער „יידן"). יאָרן שפּעטער האָבן די זעלביקע שרייבער געביטן זייער איינשטעל צום לעבן און צום יידישן לעבן, און זענען אָנגעקומען צו נפתלי גראָס' מאָטיוון.

„שעמעוודיק און צוריקגעהאַלטן איז ער געווען" — שרייבט וועגן נפתלי גראָסן זיין חבר־דיכטער אפרים אויערבאַך — „אָבער אין זיין שע־מעוודיקייט איז געווען אַ גיסטיקע פעסטקייט, וואָס האָט זיך נישט געבויגן און נישט געניגט, נאָר מיט אינעווייניקסטער שיין זיך אַליין באַלויכטן."

אָט די גייסטיקע קראַפט, וואָס האָט אַרויסגעלויכטן פון גראָס' גרוי־סע שוואַרצע אויגן אינאיינעם מיט זיין צערטקייט און מיט זיין נשמהדיקער באַציאונג צו מענטשן, אינאיינעם מיט זיין תמימות און פּשטות האָבן אים באַליבט געמאַכט ביי אַלע, וואָס האָבן אים געקענט.

די צווייטע וועלט־מלחמה און די יידישע קאַטאַסטראָפע אין אייראָפּע האָבן שווער געווירקט אויף גראָסן און האָבן אונטערגעגראָבן זיין געזונט.

צווישן גראָסעם אויפן שרייב־טיש פאַרבליבענע נאָטיצן, געפינט זיך פאַרשריבן — „הלוואי וואָלט איך געווען געקענט אַלע קאַלאָמייער יידן, די וואונדערלעכע געשטאַלטן, פאַרשוינען און טיפן, וואָס האָבן געטאָן און געווירקט יעדער אויף זיין אופן אין דעם יידישן לעבן דאָרט אין שטאָט, וואָלט איך געפּרואווט אָפּראַטעווען אויף וויפיל ס'איז די פּרעכטיקע גע־שטאַלטן, נאָר איך האָב זיי נישט געקענט."

אום זומער 1948 האָט נפתלי גראָס געליטן זיין ערשטע שווערע האַרץ־אַטאַקע און אין יוני 1954 — די צווייטע. פון דעמאָלט אָן האָט ער בים־לעכווייז געמוזט זיך אָפּזאָגן פון דעם גרעסטן טייל פון זיין ארבעט.

אין 1955 איז אַרויס פון דרוק גראָס' בוך „מעשהלעך און משלים", פון וועלכן ער האָט נאָך דערלעבט א סך נחת. דאָס בוך איז זייער וואַרעם אויפגענומען געוואָרן פון קריטיקער און לייענער.

אָבער צו פאַרענדיקן די אַרבעט אַרום דעם קאָלאָמייער יזכור־בוך האָט ער שוין נישט זוכה געווען. זונטאָג, דעם 8טן אַפּריל, 1956 (כ"ז ניסן תשט"ז), אַרום צוויי אַזייגער פאַרטאָג האָט נפתלי גראָס אויסגעהויכט זיין ליכטיקע נשמה.

רעדע געהאַלטן ביי דער לוויה

דינסטאָג, דעם 10טן אַפּריל, 1956

„אמאָל האָט אין קאָלאָמיי ביינאַכט
„אויסגעבראָכן א שרפה, נישט דאָ געדאַכט —
„די שטאָט איז שיר אַוועק מיטן רויך,
„און ווער וויסט וואָס ס'וואָלט חלילה געשען,
„וען יאָסל קלעזמער וואָלט דאָרט נישט געווען, —
„א צייטן פון וואונדער!

„ס'איז יאָסל געשטאַנען אינמיטן מאַרק,
„האָט געשפּילט אויף זיין פידל אַזוי היים, אַזוי שטאַרק —
„דאָס פייער איז גלייך פון די דעכער אַראָפּ. —
„ווער וויסט וואָס ס'וואָלט חלילה געשען,
„וען יאָסל קלעזמער וואָלט דאָרט נישט געווען, —
„א צייטן פון וואונדער!"

יאָסל קלעזמער, דער אַלטער ענא פון דעם דיכטער נפתלי גראָס, איז דאָרט געווען און האָט אין די צייטן פון וואונדער אָפּגעראַטעוועט מיט זיין ליד די שטאָט און אירע וואונדערלעכע יידן.

און ווען איך שטיי איצט ביים אָרון פון מיין געליבטן חבר, פריינט און בן־עיר, נפתלי גראָס, זע איך די שאָטנס פון אונדזער בשותפותער קהילה קדושה זיך טולען אַרום דעם נפטר און אים אַרומהילן מיט ליב־שאפט און דאנק.

זיי קומען, די שאָטנס, איינס ווי איינס — דער רב און דער מגיד, דער שיינער בעל־הבית און דער יורד, דאָס כלה־מיידל און די אַלטע דינסט, דער אַלטער שניידער און דער פידל־לערער — זיי קומען אַלע איצט, ווען מיר באַגליטן אַרויס זייער באַזינגער, זייער פאַראייביקער אין שיינקייט, זיי קו־מען אים אויפנעמען מיט כבוד, קומען טרייסטן זיין משפּחה, זיי קומען גיבן א וואָרט פון טרייסט אויך אונדז, זיינע חברים און פריינט, און דער

גאַנצער יידיש־ליטעראַטור, וואָס האָט אָנגעוואוירן איינעם פון די אָנגעזעענסטע פֿאַרשטייער פון דער מאָדערנער יידיש־לירik, אָנגעוואוירן אים אין עלטער פון קוים 59 יאָר, אָנגעוואוירן אים אין סאַמע רייפֿסטן בלי פון זיין שעפֿערישקייט.

אין די מער ווי דרייסיק יאָר פון זיין דיכטערישער און ביבל־איבערזעצערישער טעטיקייט, איז נפֿתלי גראָס געווען איינער פון דער פֿלעיאָדע יידיש־גאַליציש דיכטער, וואָס איז געבליבן א פולער און גאַנצער ראָמאַנטיקער, כ'מיין, א דיכטער, וואָס זיין ראָמאַנטיזם איז געווען קלאָסיש און האָט נישט געהאַט אויפצואוויזן גאָרנישט פון די אַלע ריסן און שפֿאלטן פון טראַגישן חוזק און גראָטעסק, וואָס זענען אזוי כאַראַקטעריסטיש פאַר די יידיש־זינגערס פון גאַליציע.

ער איז געווען אונדזער נפֿתלי גראָס, דער געלאַסענער גאַליציאַנער אין אונדזער ליטעראַטור, וואָס האָט קיינמאָל נישט געהאַט קיין אומפֿריינטלעכן איבער־רעד מיט די געשטאַלטן און זאונגען, וואָס האָבן אים באַגלייט פון זיין אַלטער היים; ער איז שעפֿעריש געווען דער „תמים עם אלוהיו", וואָס האָט זיך אַלעמאָל מיט פֿרומקייט געחברט מיט דער דיכטערישער גאָב, מיט וועלכער ער איז באַשאַנקען געווארן. ער איז געווען דער פֿאָעט, וואָס האָט געטאָן וואונדער פון געשטאַלטונג מיט דער זעלביקער זעלישער געלאַסנקייט, מיט וועלכער זיין שענסטער העלד און אַלטער ענא, יאָסל קלעזמער, האָט פֿאַרנאַרט אויף די סטרונעס פון זיין פידל דאָס פייער אינמיטן מאַרק און אָפּגעראַטעוועט די שטאָט פון א שרפה.

דער פֿאָעט נפֿתלי גראָס איז געווען א זעלטענער קינסטלערישער פֿאַרטרעטיסט און קינסטלעריש פֿאַרטרעטירן האָט פֿאַר אים געמיינט אַרויסרייסן די געשטאַלטן פון דעם סביבהדיקן רעש, פֿאַרגלעטן זייער אייגענע זעלישע צערודערונג און זיי פֿאַרוואַנדלען אין מאָנומענטן פון רו און שוינקייט.

ער האָט אונדז איבערגעלאָזט, נפֿתלי גראָס, א פֿרעכטיקן גאָרטן פון געשטאַלטערישער רו און שוינקייט. די דאָזיקע פֿאָעטישע שוינקייט, וואָס איר שעפֿער איז געווען אונדזער טייערער נפֿטר, וועט אזוי לאַנג בליען ווי לאַנג יידיש וועט לעבן. און יידיש, יידיש ליד וועט אייביק לעבן. יידיש ליד וועט קיינמאָל נישט אָפּגעמעקט ווערן פון דער יידישער פֿאָלקס־נשמה, קיינמאָל נישט אָפּגעמעקט ווערן פון דעם גייסט פון אונדזער אומה.

שלמה ביקל

די מוזיקאַלישע וואונדער־קינדער –

די ברידער זיגמונט (1900־1952) און עמנואל פייערמאַן (1902־1942)

צווישן מיינע קרובים וואָס האָבן מיינסטנס געהערט צו דער קצבים־בראַנזשע, איז געווען אייגער מיטן נאָמען מענדל העניגסבערג. מענדל העניגסבערגס טאָכטער רחל האָט חתונה געהאַט מיט דעם מוזיקער מאיר פייער־מאַן.

מאיר פייערמאַן איז געווען אַ באַגאַבטער שפּילער אויף עטלעכע מוזיק־אינסטרומענטן, אָבער צו באַרימטקייט האָבן דערגרייכט זיינע צוויי זין: זיגמונט, געבוירן אין קאָלאָמיי אין יאָר 1900 און עמנואל, געבוירען צוויי יאָר שפּעטער, אין 1902.

זיגמונט האָט שוין מיט דריי יאָר געשפּילט אויף אַ פידל, מיט פיר יאָר האָט ער זיך געפֿרואווט לייענען נאָטן און מיט פינף — איז ער עפּנטלעך אויפגעטראָטן וווי אַ פידל־שפּילער אין קאָלאָמייער ציוניסטישן פרויען־פאַראיין „רחל".

כדי צו קאָנען פאַרפולקאָמען זיין וואונדער־קינד אין מוזיק, האָט דער פאָטער זיך אַריבערגעצויגן מיט זיין משפּחה קיין ווין. זיגמונט האָט אין ווין געלערנט ביי די מוזיק־פּראָפעסאָרן ראָזע, פייסט און שעפּטשיק, און אין עלטער פון אַכט יאָר האָט ער געגעבן זיין ערשטן פידל־קאָנצערט אין דער עסטרייכישער הויפּט־שטאָט.

אין 1911, אין עלטער פון עלף יאָר, האָט זיגמונט געהאַט אַ קאָלאָסאַלן דערפאָלג מיט זיין פידל־קאָנצערט אין דער לאָנדאָנער פילהאַרמאָנישער געזעלשאַפט, וואָס איז געשטאַנען אונטערן פּאַטראָנאַזש פונעם ענגלישן קעניג.

פון לאָנדאָן האָט זיך אָנגעהויבן זיגמונט פייערמאַנס טריומפצוג איבער איראָפּע און אויך איבער אַמעריקע. קיין אַמעריקע איז ער געקומען אין

1925 און האָט דאָ געהאט א גרויסן דערפאָלג מיט זיינע קאָנצערטן. ער איז אויך געווארן א לערער אין דער ניו־יאָרקער מוזיק־אקאדעמיע.

פינף יאָר האָט זיגמונט פאַרוויילט אין אמעריקע. אין 1930 האָט ער זיך אומגעקערט קיין ווין צו טאַטע־מאַמע.

אָבער אין ווין האָט ער בלויז נאָך עטלעכע יאָר געגאָסן פון זיין ווירטואָזן־גלאָריע. באַלד זענען אָנגעקומען די שווערע ערב־נאַצי־ און דערנאָך די שוידערלעכע נאַצי־יאָרן. פון אויפטרעטן עפענטלעך ווי א מוזיקער, האָט, פאַרשטייט זיך, אונטער די נאַצים נישט געקאָנט זיין רייד.

עפענטלעך האָט זיגמונט אונטער דער בייטש פון די ס. ס.־רוצחים געריניקט די טראָטוארן און נאַצישע אויטאָמאָבילן.

איין טאָג פאָר דער דעפּאָרטאַציע פון די ווינער יידן איז זיגמונטן און זיינע עלטערן געלונגען אַדאָנק דער השתדלות פון זיין יינגערן ברודער עמנואל, וואָס האָט דעמאָלט געוואוינט אין צירין, אַריבערצוגיין די עסטרייכיש־שווייצאַרישע גרענעץ.

בלויז פיר חדשים האָט זיגמונט פאַרבראַכט אין דער שווייץ און ער האָט פון דאָרט עולה געווען קיין ארץ ישראל. און גראָד אין ארץ ישראל האָט זיך אַרויסגעשטעלט אז די גלאָריע פון דעם אמאָל־באַרימטן וואונדערקינד איז שוין היפשלעך פאַרשאָטנט.

זיגמונט האָט אָנגענומען א שטעלע פון מוזיק־פּראָפעסאָר אין דעם אמעריקאַנישן אוניווערסיטעט אין ביירוט, אָבער די וואקסנדיקע שנאה פון די אַראַבער האָט אים געצוואונגען זיך אומצוקערן קיין תל אביב.

די לעצטע יאָרן פון זיגמונט פייערמאַן אין תל אביב זענען געווען טרויעריקע און דערנאָך טראַגישע. וויניק קאָנצערטן, וויניק לעקציעס, וויניק פּרנסה און וויניק שלום בית מיט זיין פרוי.

אָנהייב 1952 איז ער אין איינעם א טאָג פאַראַליזירט געוואָרן, ער האָט פאַרלוירן ס'לשון. עטלעכע חדשים שפּעטער איז זיגמונט געשטאָרבן.

.2

עמנואל (מוניע), דער יינגערער ברודער פון זיגמונטן, האָט דערגרייכט צו נאָך מער גלאָריע, אָבער ער איז נאָך יינגער פאַרשניטן געוואָרן.

עמנואל איז געווען א טשעלאָ־ווירטואָז. ער האָט שטודירט מוזיק ביי זיין פאָטער און ביים פּראָפעסאָר אַנטאָן וואַלטער. זיין ערשטן עפענטלעכן קאָנצערט האָט עמנואל געגעבן אין עלטער פון עלף יאָר ווי א סאָליסט אין ווינער סימפאָנישן אָרקעסטער. שפּעטער האָט עמנואל שטודירט ביים באַרימטן מוזיקער יוליום קלענגעל אין לייפּציק.

צו זעכצן יאָר איז מוניע פייערמאן אליין געווארן פראָפעסאָר אין דער קאָנסערוואַטאָריע אין קעלן. און עס האָט לאַנג נישט געדויערט, האָט ער אָנגעפירט מיט דער טשעלאָ־אָפּטיילונג פון דער בערלינער מוזיק־אַקאַדעמיע און האָט באַפעסטיקט זיין נאָמען אין אייראָפּע ווי אייגער פון די וויכטיקע טשעלאָ־ווירטואָזן.

אין 1934 האָט מוניע פייערמאן געגעבן א ריי קאָנצערטן אין ארץ ישראל און האָט דאָרט ארויסגערופן גרויס התלהבות. ער האָט דערנאָך עטלעכע יאָר געוואוינט אין ווין און פון דאָרט אַרומגעפאָרן מיט קאָנצערטן איבער פראַנקרייך, ענגלאַנד או אַמעריקע.

ווען היטלער איז אין 1938 אַריין קיין עסטרייך, האָט זיך מוניע פייערמאן אויך שטענדיק באַזעצט אין אַמעריקע. ער איז אויפגעטראָטן אין א סך שטעט און האָט מיטגעשפּילט מיט גרויס דערפאָלג אין א סך אַרקעסטערס. אין 1941 איז דער 39־יעריקער טשעלאָ־ווירטואָז געוואָרן דער אָנפירער פונעם קאַמער־מוזיק־דעפּאַרטמענט פונעם קורטיס־אינסטיטוט אין פילאַדעלפיע. א יאָר שפּעטער איז מוניע פייערמאן קראַנק געוואָרן, האָט דורכגעמאַכט אַן אָפּעראַציע און איז געשטאָרבן אין פריען עלטער פון פערציק יאָר.

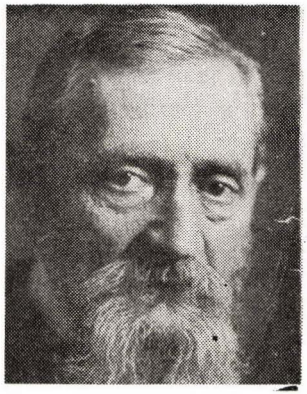
דר. אייזיק שחור

דער נאַציאָנאַלער דערציער פון צוויי דורות

לייבל טויבש (1863־1933)

לייבל (אריה לייב) טויבש איז געבוירן געוואָרן י"ט אדר תרכ"ג (1863). זיין פאָטער, ר' יצחק אייזיק טויבש, איז געווען רב אין אָטיניע, און זיין זיידע — דער באַוואוסטער גאון און יאָסער רב ר' אהרן משה טויבש, דער מחבר פון די שאלות־ותשובות „קרני ראם". זיין מוטער האָט געשטאַמט פון באַרימטע צדיקים, ביז צום ריזשינער און דעם בעל־שם.

אלם נאָר יונגער מענטש האָט לייבל טויבש שוין אָנגעהויבן פילן, אז אַחוץ עולם־הבא־זאַכן פעלט אונדז יידן דאָס געפיל פון פּאַרשטענדעניש

פארן „פינטעלע ייד". און אזוי איז ער געקומען צום ציוניזם, נאָך איידער עס איז אנטשטאנען די ציוניסטישע באוועגונג. אָנגעהויבן פון יאָר 1890 אלם איינער פון די עשרה הראשונים, האָט ער געגומען ארבעטן אויפקלערעריש־פובלי־ציסטיש פארן יידיש־נאציאָנאלן רעיון. ער איז ארויס מיט דעם אויפרוף „ואל היהודים ככתבם וכלשונם", וואו ער האָט דערקלערט די נויטוועגדיקייט פון א יידישער צייטונג. און באלד דערויף האָט ער אויך געשאפן די ערשטע יידישע צייטונג־גען אין גאליציע: די יידישע „פאלקסצייטונג" און דעם „פאלקס־פריינד", ביידע אין קאָלאָמיי, און דאן דעם „העם" — „דאָם פאלק". פון אָט די דאָזיקע צייטונגען האָט דער ערשטער ציוניסטישער דור געשעפט די גרונד־באגריפן פון יידישן נאציאָנאליזם און ציוניזם. טויבש האָט זיך אויך באטיליקט אין דער ערשטער נאציאָנאלער יידישער קאָנ־פערענץ אין לעמבערג, אין יאָר 1891. ער האָט זיך אויך באלד געשטעלט אין דינסט פון טעאָדאָר הערצל און פון זיין פאָליטישן ציוניזם, און איבער־זעצט אויף יידיש הערצלס „יודענשטאט". הערצל האָט זייער געשעצט טויבשעס מיטארבעט און האָט אים אויך אנגאָזשירט אלס רעדנער און פראָ־פאָגאנדיסט פון ציוניזם.

א דאנק זיין רבנישער אפשטאמונג און טראדיציאָנעלער לעבנס־פירונג, ווי אויך צוליב זיין גרויסן יידישן ווissן, האָט טויבש שטארק אויסגענומען ביי די בעל־בתישע יידישע קרייזן, וואָס זענען דעמאָלט געווען דער רוב מנין פון גאליציש־בוקאָווינער יידנטום. בפרט האָבן זיינע דרשות און רעדעס באגייסטערט ציוניסטיש דעם יונגן דור אין די יידישע שטעט און שטעטלעך, און א סך פון די וואָס זענען דערצויגן געווארן אין גייסט פון יענע רעדעס, געפינען זיך היינט אין די שורות פון יידישע פירערס און עסקנים אין די יידישע צענטערס פון פארשידענע לענדער. טויבש האָט געריכט אויף העכער טויזנט יידישע פאָלקס־פארזאמלונגען אין כמעט אלע שטעט און שטעטלעך פון גאליציע און בוקאָווינע פאר אן עולם פון העכער א פערטל מיליאָן יידן.

עטלעכע יאָר האָט טויבש געלעבט אין טשערנאָוויץ, וואו ער האָט ארויסגענעבן דאָס „יודישע וואָכענבלאָט". ביים אָנהייב פון ערשטן וועלט־קריג, איז ער מיט זיין משפחה אריבער קיין ווין, און אויך דאָרט איז ער געווען טעטיק אלס ציוניסטישער עסקן און רעדנער, בפרט אין די מזרח־יידישע קרייזן. אין ווין איז אדאנק זיין איניציאָטיוו און מיטארבעט, גע־

שאפן געוואָרן דער פאַריין „ציון" מיט דער עפּנטלעכער יידישער ביבליאָטעק, ארום וועלכער ס'האָבן זיך גרופּירט די ציוניסטן פון די מזרח־לענדער וואָס האָבן געלעבט אין ווין. טויבש איז געווען א דעלענאַט אויף א סך צ ונים־טישע קאָנגרעסן און האָט אויך גענומען אַן אַקטיוון אָנטייל אין דער ציוניסטישער לאַנדס־פּאָליטישער ארבעט אין עסטרייך. ביי די פּאַרלאַמענט־וואָלן איז ער פון דער ציוניסטישער זייט אויך אַרויסגעשטעלט געוואָרן אלס קאַנדידאַט צום רייכס־אָט.

אחוץ זיינע פילע ציוג סטישע אויפ־ופן און בראָשורעס, האָט טויבש אויך אַרויסגענעבן אין נייער אויפלאַגע מיט א הקדמה דעם פּראָטאָקאָל פון דער קאָטאָוויצער קאָנפערענץ אין העברעאיש, אויך א בוך איבער תלמודישע עלעמענטן אין יידישן שפּריכוואָרט (אין יידיש) און „דאָס יו־דישע יאָרבוך פיר עסטרייך" (אינאיינעם מיט חיים בלאָך, אויף דייטש). אין די לעצטע יאָרן איז טויבש געווען א באַמטער פון „קרן קימת".

לייבל טויבשעס צוויי זין, דר. דוד און דר. ישראל, וואוינען אין תל אביב. דער יינגסטער זון, דער יידיש־דיכטער יעקב שמואל, איז א תושב אין אמעריקע.

מאיר העניש, תל־אביב.

דער לעצטער קאָלאָמייער רב

הרב יוסף לאַו

הרב ר' יוסף לאַו איז געבוירן און דערצויגן געוואָרן אין לעמבערג. ער איז געווען דער זון פון ר' הירש לייב לוא, אייגער פון די נכבדי העיר לעמבערג און האָט געשטאַמט פון טאַטענס און פון דער מאַמענס צד פון גרוים־רבנישן יחוס. ר' יוסף לאַוס ברודער משה איז געווען אַן איידעם פונעם וויזשניצער רבין און רב קודם אין דער בוקאָווינער שטאָט שאָץ (סוטשאָווא), און אין די יאָרן פּאַרן מבול אין דער אונגאַרישער שטאָט עפּערייעש. ר' יוסף לאַוס

א שוואָגער, ר' מרדכי פּאָגעלמאַן, איז היינט צו טאָג רב אין קריית־מוצקין, לעבן חיפה.

שוין יינגלוויז האָט דער שפּע־טערדיקער קאָלאָמייער רב אַרויסגע־וויזן גרוים עילוי'שאפט און איז נסמך געוואָרן לרבנות פון אזעלכע גאוני הדור ווי דער לעמבערגער רב ר' יצחק שמעלקים, דער בערזשאַנער רב ר' שלום מרדכי הכהן שוואַדראָן און דער טשערנאָוויצער רב ר' בנימין הכהן וויים.

אין 1911 האָט הרב יוסף לאָו חתונה געהאַט קיין קאָלאָמיי מיט דער טאָכטער פון דעם רייכן באַנקיר און מילן־באַזיצער ר׳ יעקב ביידאַף. די ערשטע יאָרן איז דער יונגער איידעם געווען אַריינגענאָמען אין דעם שווערם גרויסע געשעפטן, און קהל האָט אים געקענט בלויז ווי א גרויסן למדן און א שיעור־זאָגער פאַר יונגעלייט אין דער ווישניצער קלויז.

ערשט נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה איז ר׳ יוסף לאָו אַריינגעצויגן געוואָרן אין געזעלשאַפטלעכער אַרבעט. ס׳האָט זיך דעמאָלט געגרינדעט די „אגודת ישראל״ און ר׳ יוסף לאָו האָט זיך געשטעלט אין איר שפּיץ, ווי א וואָרט־זאָגער און פירער און קאָמף־פירער קעגן ציוניזם אין קאָלאָמיי. אַליין אַן אויסגעצייכנטער רעדנער און אַן ערשט־קלאַסיקער אָרגאַניזאַטאָר, האָט ר׳ יוסף לאָו גרופירט אַרום זיך די פרומע יוגנט און א היפּש ביסל חסידישע בעלי־בתים. ער האָט געשאַפן א ישיבה און געגרינדעט א בית־יעקב און בנות־יעקב שולע און געמאַכט קאָלאָמיי פאַר א שטיק „אגודה״־פעסטונג. דער הויפּט־מיטאַרבעטער פון הרב לאָו איז געווען דער אַדוואָקאַט דר. בן־ציון פעסלער, וואָס האָט אים געהאָלפן אָרגאַניזירן די פרומע טליתים־וועבער און שאַפן א פאַרבאַנד פון „פּועלי אמוני ישראל״.

די באַנק פון דעם שווער ר׳ יעקב ביידאַף האָט שוין דעמאָלט נישט עקסיסטירט, און ר׳ יוסף לאָו מיט זיינע שוואָגערס האָבן געפירט א מסחר מיט עופות קיין אויסלאַנד, וואָס איז געגאַנגען מטה מטה, מחמת גראַבסקים שטייער־שרויף אויף ייִדן.

אַרום 1930 האָט מען שטאָט אָנגעהויבן צו רייַדן וועגן אויפנעמען א רב. דאָס כּסא הרבנות אין קאָלאָמיי איז געבליבן לייַדיק איבער צוואַנציק יאָר זינט הרב גדליה שמעלקעס האָט אין 1907 פאַרלאָזט די שטאָט און זיך אומגעקערט א ברוגזער צוריק קיין פּשעמישל.

די אגודהשע פירער, צוויישן זיי די ברידער ליפּא און אברהם שמואל העלער, דר. בן־ציון פעסלער און לייבוש קרים האָבן פאַרהאַנדלט וועגן אַראָפּברענגען דעם סאַמפּאָלנער רב.

מע איז דערפון געוואָר געוואָרן אין די ציוניסטישע קרייזן און ר׳ יונה אשכנזי פון די ראשי „המזרחי״ האָט צוגעטראַכט א פּלאַן אי ווי אזוי נישט צו דערלאָזן אז די „אגודה״ זאָל קריגן איר רב און אי ווי אזוי צו נייטראַליזירן די אגודהשע אַרבעט פון ר׳ יוסף לאָו.

דער „מזרחי״־פירער יונה אשכנזי האָט אָנגענאָמען ר׳ יוסף לאָו דאָס רבנות מיטן תנאי, אז ער זאָל נישט זיין מער פּאָליטיש אַקטיוו. די פאַר־שטייער פון די ציוניסטישע פאַרטייען האָבן מסכים געווען צו יונה אשכנזים פאַרשלאָג און — אויך ר׳ יוסף לאָו האָט מסכים געווען.

אויפן אַנדערן טאָג האָבן די ציוניסטישע פאַרטייען אָנגעהויבן צו מאַכן שטימונג פאַר זייער קאַנדידאַט. די „אגודה״ איז געווען איבערראַשט. זי האָט זיך נישט געריכט אז גראָד די „מזרחי״ זאָל אַרויסשטעלן די קאַנ־

דידאַטור פון איר שאַרפסטן קעגנער. די „אגודת ישראל" האָט זיך געשפּאָלטן און א טייל פירער האָבן זיך געהאַלטן פּאַרעקשנט ביי דער קאַנדידאַטור פונעם סאַמפּאָלנער רב. אָבער דער רוב איז אַריבער צו ר' יוסף לאָו.

דער קהילה־ראָט האָט איינשטימיק אויסגעקליבן ר' יוסף לאָו פּאַרן רב. נאָך א הפסקה פון 23 יאָר האָט קאָלאָמיי ווידער געהאַט א מרא דאתרא, וואָס איז געווען ראוי צו זיצן אויפן שטול פון אַזעלכע גאונים, ווי ר' הלל ליכטענשטיין און ר' גדליה שמעלקעס.

די שטאָט איז מיט דעם נייעם רב געווען זייער צופרידן. הרב לאָו האָט אויסגענומען מיט זיינע פּוילישע רעדעס ביי מלוכה־פייערלעכקייטן און נאָך מער מיט זיינע דרשות אין דער הויכער שול יעדן שבת הגדול און שבת שובה. הרב לאָו איז אויך געווען אַן אויסגעצייכנטער אָרגאַניזאַטאָר אויפן געביט פון יידישן חינוך און פון הרבצת תורה צווישן דערוואַקסענע.

אַלע יידן האָבן אין הרב לאָו געזען זייער גייסטיקן מנהיג און ער איז געווען „רצוי לרוב אחיו ודורש טוב לעמו".

וועגן הרב לאָו אין דער נאַצי־צייט דערציילט אליעזר אונגער, אין זיין בוך „זכור" (תל אביב, תש"ה, ז"ז 74 און ווייטער):

„איינע פון די שרעקלעכסטע גזירות אין די ערשטע חדשים פון דער נאַצי־אָקופּאַציע איז געווען די גזירה, אַז יידן מוזן אַרויסרייסן די מצבות פון בית עלמין און מיט זיי אויספלאַסטערן די שטראַזן. דורך אָט דער גזירה זענען צעשטערט געוואָרן הונדערטער אַלטע און נייע בית הקברות־ן אין פּוילן. איך געדענק יענעם טאָג אין די עשרת ימי תשובה תש"ב, ווען געסטאַפּאָ־לייט זענען אַריין אין ביורא פונעם פּאַרזיצער פון יודענראַט און האָבן פאַרלאַנגט פּאַר צומאָרגנס עטלעכע הונדערט אַרבעטער אויף אַרויס־צורייסן די מצבות. דער ראש פון יודנראַט האָט מודיע געווען דעם באַפעל צום מרא דאתרא הרב יוסף לאָו. דעם זעלביקן טאָג האָבן זיך פאַרזאַמלט די מיטגלידער פון יודענראַט כדי זיך צו באַראַטן וואָס צו טאָן. די מערהייט פון דער פאַרזאַמלונג האָט געוואָלט מע זאָל זיך אַנטקעגן שטעלן דעם באַ־פעל. די מיסטע האָבן געטענהט: זאָל מיט אונדז אַלץ געשען, אָבער מיר וועלן נישט מחלל זיין די קברים פון אונדזערע טאַטע־מאַמע. אָבער הרב לאָו האָט דערקלערט אַז די עבירה געהערט נישט צו די דריי, וואָס אויף זיי איז געזאָגט געוואָרן „יהרג ואל יעבור".

די פאַרזאַמלטע האָבן אויפגענומען דעם רבס רייד מיט צער און פיין. מע האָט אויסגערופן א תענית אויף מאָרגן און —

„ארום די קברים זענען מיר אַלע געשטאַנען און דער רב צווישן אונדז. איידער מע האָט גענומען אַרויסרייסן די מצבות, איז דער רב צוגעגאַנגען צו איינעם פון די עלטערע קברים און האָט געזאָגט אַן ערך אַזוי: „הייליקע קברים, הייליקע עצמות! זייט אונדז מוחל, וואָס מיר זענען מחלל אייער כבוד. ס'איז א גזירה אויף אונדז מחלל צו זיין די הייליקייט פון אייערע

קברים און מיר מוזן די גזירה מקיים זיין צוליב דעם, אז אייערע קינדער און אייניקלעך זאלן בלייבן לעבן. בעט רחמים ביים כסא הכבוד אויפן עם ישראל, וואס צרות האבן זיך אויף אים אויסגענאסן..."

„און אויפהייבנדיק זיינע ציטערדיקע הענט האט דער רב אויסגערופן: „סהדי במרומים אנוסים אנו!" דער רב נישט געקאנט ענדיקן זיינע ווערטער. ער האט אויסגעבראכן אין א געוויין און אלע האבן מיטגעווויינט. און דערנאך איז דער רב מיט טרערן אין די אויגן און מיט ציטערדיקע הענט צוגענאנגען ארויסצוריסען די ערשטע מצבה. די ראשי הקהל האבן אים געהאלפן."

סוף שנת תש"ב איז הרב לאו אינאיינעם מיט נאך יידן אוועקגעשיקט געווארן אין דעם פארניכטונגס־לאגער בעלזעץ.

מע האט דערציילט אז אויפן וועג צום באן־טראנספארט איז דעם רב אויסגעקומען צו זיין אין איין רויז מיט דעם פירער פון די לינקע פועלי־ציון, יצחק שלמה שמוים, וואס אלע אין שטאט האבן אים גערופן „חבר שמוים".

— איר זעט — זאל הרב לאו האבן געזאגט צו חבר שמוים — איר זעט, אלע יארן בין איך געגאנגען איין וועג און איר אן אנדערן, היינט גייען מיר אלע אין איין און דעם זעלביקן וועג. אלע זענען מיר יידן און אלע טוען מיר דעם רצון פון הקב"ה.

הרב יוסף לאו הי"ד איז געווען דער לעצטער קאלאמייער מרא דאתרא. ער איז געזעסן אויפן כסא הרבנות צוועלף יאר, פון ארום שבועות תר"ץ (1930) ביז צו זיין קידוש השם טויט סוף תש"ב (1942).

פון הרב לאוס קינדער האט זיך גערעטעוועט בלויז זיין זון שמואל יצחק לאו, וואס וואוינט היינט אין תל אביב.

ג. פ.

דער רבי בחור (188(?)–1917)

דער רבי בחור איז געווען איינער פון די פארביקסטע פרום־יידישע נעשטאלטן אין קאלאמיי. ער איז געווען דעם רבין ר' מרדכי נאדוווערנערס אן אייניקל און אליין רבי אין קאלאמיי. מען האט אים גערופן דער רבי בחור, וויל ער האט אנגעהויבן פראווען טיש איידער ער האט חתונה געהאט.

דער רבי בחור איז געווען א פאלקס־רבי. זיינע חסידים זענען דורכ־אוים געווען מדלת העם. דער רבי אליין, אן אימפאזאנטע פיגור, אן אסאבע, א וויצלינג, א שארפער ארייניזאגער און א וואונדערלעכער בר־שכל, האט ארויסגערופן פון אין זייט גרויס באוואונדערונג און פון דער אנדערער זייט היפשן ביטול צו זיך מצד דער חסידישער אויבערוועלט און מצד לומדים און גבירים.

וועגן רבי בחור זענען ביים לעבן ארומגענאנגען לעגענדעס. איין לעגענדע האט אין אים געזען א גרויסן בעל־צדקה, וואס פלעגט דאס ביסל פרידונות פון זיינע ארעמע חסידים אוועקגעבן פאר נויטבאדערפטיקע, און די אנדערע — האט אין אים געזען עפעס א מין ציניקער, וואס מאכט חוזק פון דער וועלט, פון זיינע חסידים און פון זיך אליין.

וועגן רבי בחור, וואס האט גערעגט די פאנטאזיע פון זיינע שטאט־לייט, האט מען א סך געשריבן און יעדער שרייבער האט געבראכט זיין לעגענדע. (זע: שלמה ביקל אין זיין „א שטאט מיט יידן", ניו יארק, 1943, מאיר העניש אין „רשימות", באנד ב' תל־אביב, תשט"ו, אברהם יצחק בראוור אין זיין עסיי „קאלאמיי, „הצופה", תל־אביב, תשי"ד, און משה ראט, אין „רשימות", תל־אביב, תשט"ז.)

יעדער פון די שרייבער ברענגט זיין נוסח און יעדער האט צו דער־ציילען א שלל פון גוטע און טרעפלעכע מעשות וועגן און אין נאמען פון דעם רבי בחור.

מיר וועלן דא איבערגעבן בלויז עטליכע פאקטן וועגן דעם רבי בחור, ווי עס דערציילט זיי לוי גרעבלער וואס איז ביינעווען ביים רבי בחורס חתונה און האט געקענט זיין משפחה און עטלעכע כאראקטעריזירונגס־שטריכן פון דער פעדער פונעם שרייבער מאיר העניש, וויל אונדז דאכט זיך, אז זיי קומען צום נאענטסטן צו אביעקטיווקייט.

לוי גרעבלער, פון תל־אביב, שרייבט: „זומער 1903 איז ביי לייב זעגענרייך אין גרויסן איינפאר־הויז, אויף יאגיעלאנסקע גאס אנטקעגן מאטע פסח, פארגעקומען א גרויסע רבישע חתונה — א חתונה, וואס די שטאט האט נאך אזוינס נישט געזען. קינד און קייט זענען געלאפן קוקן אויף דער חתונה. דאס האט ר' מרדכילע נאדווארנער חתונה געמאכט זיינס אן איניקל.

„עטלעכע טעג שפעטער איז פארפארן אין דער רייטאנא גאס, לעבן הויז פון דער אלמנה מרים שנייער, א גרויסע גארע מיט מעבל און א יונ־גערמאן, א שיינער, הויכער פארשוין, מיט א ברוין בערדל און מיט א ספארציק אויפן קאפ און א קאפטן מיט א סאמעטענעם קראגן און סאמע־טענע מאנשעטן אויף די ארבל, איז געשטאנען לעבן די טרעגערס און האט מיט זיי קאמאנדירט ווי אזוי זיי זאלן אריינטראגן דאס מעבל אין הויז און עס נישט באשעדיקן.

„דא וועל איך אויסרעכענען דעם רבי בחורס ערשטע חסידים, א חוץ מיר און מיינע שפיל־חברים: אייזיק פריד, א זון פון דעם תבואה־סוחר ר' שמואל פריד; חיים בעכער, משה יהודה בעכערס א זון, און משה פאן (היינט אין אמעריקע) זענען דעם רבינס דערוואקסענע חסידים געווען: דוציע באנדל און זיין זון גרשון, וואס איז אין אמעריקע זינט 1909; כאסקל פליקער, דער קצב הערש שיפטער, וואס מע האט אים גערופן

„הערש נאז" אדער „הערש פאן קאלאמעא"; דער שטרייטל־מאכער אברהם הערש ציגעלויב, טעוול דער פישער, אייזיק דער טויבער, וואס האט געהאנדלט מיט פוטער; ברוך בעקער, וואס מען האט אים גערופן לאביק־בעקער; הערש טרעגער, איציע דעם פיאקערס פאטער (אין אמעריקע זינט 1911); דער קצב הענעך שיפטער, און פיניע, דער פירער פון סאדע־וואסער.

„אז דער רבי האט שוין געהאט חסידים האט ער ביי דוציע באנדעל געדונגען צוויי שטיבלעך פאר א מאנצביל־שער שול מיט אן עזרת נשים. דער רבי איז געווען א שיינער מנגן און א בעל־קורא. ער פלעגט אליין דאוונען פארן עמוד און עס איז געווען א תענוג אים צו הערן. שפייסענאכטס (שבת צו נאכטס) האט ער ליב געהאט צו שפילן אויף זיין פידל.

„קיין רייכע יידן און יידן־לערנערס האבן דעם רבינס שוועל נישט אריבערטרעטן, כאטש א היפש ביסל פון זיי האבן געוואוינט בשכנות. בלויז איין פארמעגלעכן חסיד האט דער רבי בחור צוגעקראגן. דאס איז געווען א ייד מיטן נאמען זעגענרייך, א פארזיכערונגס־אגענט פון דער געזעלשאפט „אדריאטיקא". ער פלעגט אריינקומען צום רבין צו הבדלה און דער רבי האט אים אויף זיין פידעלע אויפגעשפילט א „גוטע וואך". זעגענרייך פלעגט אים איבערלאזן א שיינעם פדיון און קובע ציגארן אויף א גאנצער וואך. דער רבי האט אויך געריכערט א גרויסע שיינע בורשטינענע ליולקע. צום רבין פלעגן קומען פיל ווייבער נאך סגולות און בעטן א רפואה פאר א קראנקן. אפטמאל פלעגט מען הערן געוויינען פון ווייבער, וואס זענען געקומען בעטן דעם רבין א ישועה פאר קראנקע קינדער.

„שפעטער, אין די יארן ערב דער ערשטער וועלט־מלחמה, האט זיך דעם רבי בחור שוין געלעבט בעסער. ער האט געקויפט א הויז אויף דער קלעבאניע, לעבן יונה זאגערס טליתים־פאבריק.

„פיר קינדער האט דער רבי נעהאט — דריי מיידלעך־און איין זון מאירל. דעם רבין האט מען אפט געזען שפאצירן ביי זיין הויז, רעדן מיט יידן און אויך מיט קריסטן. די קריסטן האבן מיט אים גערעדט דייטש. אין פאליטיק האט זיך דער רבי נישט געמישט, אפילו נישט ביי וואלן. אז איך בין אהיים געקומען פון דעם ערשטן וועלט־קריג, האב איך דעם רבי בחור נישט געטראפן. ער איז נפטר געווארן אין דער צייט פון דער מלחמה. א סך פון זיינע חסידים זענען זיך צעפאלן, מערסטנס קיין אמעריקע, אנדערע זענען געשטאלבן. די רביצין האט חתונה געמאכט די עלטסטע טאכטער מיט א רבם א זון. די צווייטע טאכטער האט חתונה געהאט מיט א זון פון זיידע לאנדמאן ע"ה, א גרויסער שניט־סוחר אין שטאט.

„דעם רבי בחורס זון מאיר, וואָס האָט געזאָלט ווערן דעם פאָטערס ממלא מקום, האָט זיך נאָכן רבי בחורס פריצייטיקן טויט אָפּגעוועגדט פון יידישקייט, ער איז געוואָרן א קאָמוניסט. ער האָט זיך עוואַקואירט פון קאָלאָמיי אינאיינעם מיט דער סאָוועטישער אַרמיי און איז אויפן וועג נעהרגעט געוואָרן פון נאַצישע באָמבערס."

*
**

דער שרייבער מאיר העניש דערציילט אין זיינע זכרונות, אז —

„דער רבי בחור האָט זיך נישט דערהויבן איבער זיינע חסידים, וואָס זענען דורכאוים געווען עמך־מענטשן, נאָר איז געבליבן ביי זיין פאָלקס־טימלעכקייט און האָט זיך אויפגעפירט פשוט און באשיידן. ער האָט מער געדאָווענט און וויניקער תורה געזאָגט. ער האָט געהאַט א חוש פאר הומאָר, און אָנשטאָט מופתים און וואונדער־מעשיות האָבן זיינע חסידים דערציילט פון אים חכמות און שארפע וויצן."

לויט ד"ר אברהם יעקב בראָווער זאָל דער רבי בחור דעם שפּרודל־דיקסטן הומאָר, וואָס ער האָט געהאַט געגוצט לגבי זיינע חסידים, נישט האָבן געגוצט לגבי זיין אייגענער פרוי, דער רביצין. ער האָט זיך מיט איר שטענדיק געקריגט, און ער זאָל זי האָבן געשאָלטן: „דו זאָלסט פאר־שווארצט ווערן אויף דער וועלט און אויף יענער". און זיינע רייד זענען מקוים געוואָרן, ווייל אויך נאָך זיין טויט איז זי פארשוואַרצט געוואָרן. פאָר זיין טויט האָט ער אויף איר גוזר געווען, אז יעדן ערב שבת זאָל זי גיין צום בית־הקברות און אויף זיין אוהל בענטשן ליכט. און די דאָזיקע אומגליקלעכע פרוי האָט מקיים געווען די צוואה, זי איז געגאַנגען אויף זיין קבר אין די גרעסטע שלאָקסרעגנס און פרעסט־זאָוווערוכעס, ווען מען האָט נישט געזען קיין מענטש אויף דער גאַס.

רעד.

דער ציוניסטישער וועטעראַן

דר. שלמה ראָזענהעק (1862־1934)

דער פאָלקס־דאָקטאָר שלמה ראָזענהעק איז געווען דער וועטעראַן פון דער ציוניסטישער באָוועגונג אין גאַליציע און דער סימבאָל פון ציוניזם אין קאָלאָמיי. ער איז געווען דער סעניאָר־דעלעגאַט פון קאָלאָמיי צום ערשטן ציוניסטישן קאָנגרעס אין באזל (דער יינגערער פון די צוויי דעלעגאַטן איז געווען פּיסיע זינגערס זון, שלמה זינגער, דעמאָלט נאָך א סטודענט אויפן יורידישן פאקולטעט אין לעמבערג).

אין די ערשטע יאָרן פון קאָנגרעס־ציוניזם, וועו צווישן הערצלען און דער „אהבת־ציון"־באָוועגונג אונטער דער פירערשאפט פונעם טאָרנאָווער אַדוואָקאט דר. אברהם זאלץ איז אָנ־ געגאנגען א שטילע און אויך א האלב־ אָפענע מחלוקת, איז דר. שלמה ראָ־ זענהעק געשטאנען אויף דער זייט פון דר. הערצל, און קאָלאָמיי איז געווען א פאָליטיש־ציוניסטישע פעסטונג. דר. ראָזענהעק איז געווען א מיטגליד פונעם ברייטערן אקציאָנס־ קאָמיטעט און הערצלס נאָענטער מיטארבעטער אין גאָליציע.

זיין ציוניסטישע איבערצייגונג האָט דר. שלמה ראָזענהעק געהאָט צו פאָרדאָנקען הערצלס „יודענשטאט", וואָס איז אים צופעליק אריינגעפאלן אין האנט.

דר. ראָזענהעק דערציילט וועגן דעם אַליין אין זיין מאמר „פאָרוואָס זענען מיר געפאָרן צום ערשטן ציוניסטישן קאָנגרעס?" (1922) אזוי:

„שוין ווי א סטודענט פון אוניווערסיטעט בין איך געווען פאָליטיש אקטיוו. איך בין געווען אן אסימילאָטאָר. אין מיין סטודענטן־צייט אין ווין בין איך געווען דייטש־נאַציאָנאל, און אז כ'האָב אָנגעהויבן מיין דאָקטער־ פראקטיק אין קאָלאָמיי בין איך געוואָרן פוילישׂ־נאַציאָנאל. ביים סוף פונעם יאָר 1896 האָט זיך צו מיר אריינגענבעט דער ספק אין אסימילאציע דער־ עיקרשט דורך דעם וואָס איך האָב געלייענט דעם „יודענשטאט".

„אין יאָר 1897 בין איך פונעם פאראיין „ישוב ארץ ישראל", צו וועלכן איך האָב געהערט בלויז מחמת פילאָנטראָפישע טעמים, געשיקט געוואָרן ווי א דעלענאט צום ערשטן ציוניסטישן קאָנגרעס אין באזעל. איך בין גע־ פאָרן קיין באזעל מער צוליב דער שווייץ, ווי צוליב דעם קאָנגרעס. אויפן וועג האָב איך זיך געטראָפן מיט מיין יוגנט־פריינט דר. מ. ט. שנירער (אין אונ־ דזער בשותפותער שטודיר־צייט אין ווין איז שנירערן נישט געלונגען מיך צוצוציען פאר א מיטגליד פונעם סטודענטן־פאראיין „קדימה"), וואָס איז אינאיינעם מיטן פראָפעסאָר מאָקס מאַנדעלשטאם געפאָרן קיין באזעל. שוין דער שמועס מיט דר. שנירער האָט אין מיר דערוועקט מאָדנע גע־ פילן, וואָס זענען אלץ געוואָרן שטארקער און פאָזיטיווער נאָכדעם ווי איך האָב זיך אין באזעל באָגעגנט מיט דר. טעאָדאָר הערצל.

„נאָך דעם ערשטן ציוניסטישן קאָנגרעס האָב איך זיך פולשטענדיק גייסטיק געביטן. אהיימקומענדיק קיין קאָלאָמיי, בין איך געוואָרן איינער פון די אייפריקסטע ציוניסטן. איך האָב ביי א גרויסער פאָלקס־פארזאמלונג

ארויסגערופן אזא באגייסטערונג ביי די יונגע גימנאזיסטן, אז זיי האָבן זיך מאָסנהאפטיק פארשריבן ווי מיטגלידער פונעם ציוניססטישן פאראיין „בית ישראל". דורך דעם איז קאָלאָמיי געווארן די צענטראָלע פון דעם ציוניסטישן לעבן אין גאַליציע. די דאָזיקע ציוניסטישע צענטראָלקייט האָט אָננגעהאַלטן ביז צום סוף 1901".

דר. ראָזענהעק האָט גארנישט איבערגעטריבן מיט זיין באריכט וועגן זיין אייגענעם גרויסן צושטייער צום אויפקום פון ציוניסטישער ארבעט אין קאָלאָמיי.

ציוניזם אין קאָלאָמיי איז אַלע יאָרן געבליבן אידענטיש מיטן נאָמען דר. שלמה ראָזענהעק. די ערשטע צוואַנציק יאָר זינט באזעל איז דר. שלמה ראָזענהעק געווען די אקטיווע סטימולירנדיקע ק־אָפט פון ציוניסטישער ארבעט. שפעטער, ווען ער איז עלטער געוואָרן און עם זענען אויפגעקומען יינגערע כוחות, איז דר. ראָזענהעק ביז צו זיין טויט, אין 1934, געווען דער כבוד־צייכן פון ציוניזם אין שטאָט.

פון א באריכט, וואָס מיכאל האָזעלקאָרן האָט אָפּגעדרוקט אין לעמבערגער „טאָגבלאָט" (28טן סעפטעמבער, 1922) וועגן דער פייערונג פון דר. ראָזענהעקס זעכציקסטן געבוירנטאָג, נעמען מיר ארויס עטלעכע פונקטן וועגן דעם בעל־היובלם געטרייער און מסירת־נפשדיקער ארבעט פאר דעם ציוניזם אין קאָלאָמיי און אין גאַליציע.

עס זענען ביי דעם יום־טוב ארויסגעטראָטן פאָרשטייער פון אַלע ציוניסטישע פאַרטייען און אַלע האָבן בפה אחד געערדט וועגן דר. ראָזענהעקן, ווי הערצלם ערשטן פרייַנד אין גאַליציע, וועגן דר. ראָזענהעקן, דעם מיט־באַגרינדער פון דער קאָלאָניאַל־באַנק (דר. ראָזענהעקס אונטערשריפט איז געווען אויף די אקציעס פון דער באַנק), וועגן דר. ראָזענהעקס פראָפאַנאַדע־נסיעות איבער גאַליציע און בוקאָווינע לטובת דעם ציוניזם און צום שאַדן פון זיין אייגענער גרויסער מעדיצינישער פראקטיק, וועגן דר. ראָזענהעקן, דעם פרעזידענט פון דער קהילה אין דער שווערער צייט פון אוקראַינישן רעזשים און פרעזידענט פון נאַציאָנאַל־ראַט אין דער נישט ווייניקער שווערער צייט פון דער רומענישער אָקופאַציע, וועגן דר. ראָזענהעקן, דעם „דזשאָינט"־טויער און דאָקטער פון יידישן שפיטאָל, וועגן דר. ראָזענהעקס פארדינסטן פאר קרן קימת און קרן היסוד און פאר דער אויפ־האַלטונג פון דער העברעאישער שול.

מיט איין וואָרט, ס'איז נישט געווען קיין שום ווינקל פון ציוניסטישער און יידיש־נאַציאָנאַלער ארבעט אין שטאָט, וואָס זאָל נישט זיין געווען פאר־בונדן מיט דר. ראָזענהעקס ארבעט אָדער מיטן פרעסטיזש פון דר. ראָזענהעקס נאָמען.

דר. שלמה ראזענהעק איז געשטארבן אין 1934, אין לעמבערג, נאך אן אפעראציע אין א דארטיקן שפיטאל. דעם בר־מינן האט מען געבראכט קיין קאלאמיי, וואו ער איז געקומען צו קבורה. דר. ראזענהעקס לוויה איז געווען איינע פון די גרעסטע לוויות אין דער געשיכטע פון פון דער ירידישער קאלאמיי.

ט. מ.

דער שאפער פון דער רעליגיע „יראת אלהים"

משה יעקב שווערדשארף

(1858 — 1922)

משה יעקב שווערדשארף איז געבוירן געווארן אין בילגאריי ביי לובלין ב' טבת תרי"ח (אנהייב 1858). ער האט געשטאמט פון א נגידישער און מיוחסדיקער משפחה. דער פאטער פון זיין עלטער־זיידן, ר' מרדכי הילפערן פון קיידאן, איז געווען א שוואגער פונעם ווילנער גאון, און פון זיין מוטער'ס צד האט ער געשטאמט פונעם חכם צבי, דעם בארימטן רב אין אמסטערדאם.

אין אונדזער משפחה גייען נאך היינט ארום פיל לעגענדעס וועגן משה יעקב'ס עילוי'אישקייט און וועגן זיין קלארן שכל. עס זעט אוים אז ער האט אויך געהאט פעאיקייטן פון א מאלער. מען דערציילט, אז ווען ער איז געווען א יינגל, פלעגט ער אפקאכן אייער אין קאווע, און פלעגט מיט א נאדל אויסקריצן אויף דעם ברוינעם שטח די פנימער פון זיינע נאענטע אין מיניאטור און מיט גרוים פרעציזקייט. איינער פון די שררות, וואס פון אים פלעגט משה יעקב'ס פאטער, ר' דוד טעביל, פאכטן א בראנפן־ברענערי, האט דאס יינגל געווארלט שיקן אין א קונסט־אקאדעמיע. אבער זיינע פרומע עלטרן האבן דערפון נישט געווארלט הערן.

ווען משה יעקב איז אלט געווען צוואנציק יאר, האט ער חתונה געהאט מיט שרה הירש פון קאלאמיי, א טאכטער פון שאלתיאל אייזיק הלוי הירש, פון א יחסנישער קאלאמייער משפחה. משה יעקב האט זיך באזעצט אין קאלאמיי, וואו זיין משפחה איז פארבליבן אויף שטענדיק. ער אליין האט פיל ארומגעוואנדערט איבער דער וועלט, אבער ער פלעגט כסדר צוריקקומען צו זיין משפחה.

אין אנהייב איז משה יעקב געווען א סוחר, א נגידישער מענטש. אבער אזוי ווי זיין קאפ איז נישט געלעגן אין מסחר, האט ער פארלוירן זיין פאר־מעגן און כמעט שטענדיק געלעבט אין דחקות. אין די יאָרן 1895 - 1897 איז ער געווען אין בודאפעסט, וואו ער האט, ווייזט אויס, געארבעט פיזיש און האט געלעבט אין גרוים ארעמקייט. אין דער אכסניה, אין וועלכער ער האט געוואוינט, האט ער אפילו נישט געהאט קיין אייגן צימער. טראצדעם האט ער דארט אנגעשריבן זיין ספר׳ל „דעת לנבונים", א פירוש אויף פרקי אבות.

אין יאָר 1898 איז משה יעקב צוריקגעקומען קיין קאלאמיי. עס איז זיכער אז אין די יאָרן 1900, 1906 און 1909 איז ער אויך געווען אין קא־לאמיי, ווייל ער האט דאן אפגעדרוקט דארט עטלעכע פון זיינע ספרימלעך. אין קאלאמיי זענען אים אויך געבוירען געוואָרן זיינע דריי קינדער: א זון שאלתיאל אייזיק, א טאכטער חוה רייצע, וואס האט שפעטער געוואוינט מיט איר משפחה אין בילגאריי, און די יינגסטע טאכטער רבקה חנה, וואס האט געוואוינט צוזאמען מיט איר מוטער אין קאלאמיי. וואו משה יעקב האט פארבראכט זיינע שפעטערע יאָרן, איז מיר נישט באקאנט. ווייזט אוים אז אין יאָר 1919 איז ער געווען אין קראקע, ווייל ער האט דאן דארט ארויסגעגעבן א „ברכת המזון הקצרה", לויט די הלכות תפילה פונעם רמב״ם. ארום 1921 איז ער געקומען קיין וואַרשע, אלט און קראנק, אבער נאָך אלץ פול מיט גרויסע פלענער. זיין טרוים איז געווען צו באוועגן די נישט־יידישע וועלט אנצונעמען א נייע רעליגיע וואס איר יסוד האבן געדארפט זיין די שבע מצוות בני נח. צו דעם צווק האט ער ארויסגעגעבן א העפט פון 72 זייטן מיט׳ן נאמען אמונה הקדומה, מיט א שער בלאט אין העב־רעיש, פויליש, דייטש, ענגליש, פראנצויזיש און רוסיש. דער העברעישער נוסח איז: אמונה הקדומה, לתקן עולם במלכות שדי, ולהרבות שלום בין הלאומים, ולהכניס את העמים בברית האמונה הנקראת „יראת אלהים", למען ישמרו לעשות את המצוות אשר צוה הבורא את כל העמים, ויהיו נקראים בשם „יראי אלהים". מיר זעען אלזא אז ער האט די מאמינים פון דער „נייער" רעליגיע א נאמען געגעבן „יראי אלהים". אין דער הקדמה פארזיכערט ער אז דאס איז נישט קיין נייע רעליגיע, נאר ער וויל דערפירן די גאנצע מענטשהייט צו א ריינעם גלויבן און צו שלום. אין דעם לעצטן קאפיטל שרייבט ער ענינו וואר עם זענען געווען זיינע עלטערן, וועמ און וואו זיי האבן חתונה געהאט און וועמ און וואו ער אליין איז געבוירן געוואָרן. דאס טוט ער — שרייבט ער — כדי מען זאל נאך זיין טויט נישט זאגן, אז ער איז געבוירן געוואָרן שלא בדרך הטבע...

ח.ד. פרידבערג פארצייכנט אין דעם בית עקד ספרים זיבן חיבורים פון משה יעקב שווערדשארף (אים איז ניט באקאנט דער „אמונה הקדומה" און דער „קיצור ברכת המזון"), על פי רוב קליינע ספרימלעך פון 16 זייטן.

איינס פון די דאַזיקע האָט ער אָפּגעדרוקט אַנאָנים דריי מאָל (דאָס ערשטע מאָל אין קאָלאָמיי, 1890) אונטערן נאָמען תורת העמים . . . להניעם לברית יראת הי. איך האָב דאָס העפט קיינמאָל נישט געזען, אָבער לויטן נאָמען בין איך מיך משער, אז דאָס איז א פּריערדיקער, אַנאָנימער, נוסח פון דער „אמונה הקדומה". צווישן די אַנדערע חיבורים איז כדאי צו דערמאָנען א „דרוש ותפילה כתר מלוכה", אַרויסגעגעבן אין יאָר תרס"ט אין קאָלאָמיי לכבוד פּראָנץ יאָזעפ'ס זעכציקסטן מלוכה־יובילי.

אין דער הקדמה צו אמונה הקדומה בעט משה יעקב שוועדשאַרף אז מען זאָל זיין העפט איבערזעצן אין פּאַרשידענע שפּראַכן. ער איז זיכער געווען אז די גרעסטע אוניווערסיטעטן אין דער וועלט וועלן פּראָפּאַגירן זיין אידייע. אין מיטן פון זיין חלום איז ער אמאָל אַוועקגעפאַלן אין וואַרשע אויף דער גאַס און איז געשטאָרבן. איך געדענק נישט ענגוי די דאָטע, אָבער עס האָט געמוזט זיין אין זומער 1922. זיינע טעכטער און אייניקלעך האָבן נאָך געלעבט אין קאָלאָמיי, בילגאָריי און וואַרשע ביים אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

מ. א. שולוואַס, שיקאַגע.

דער מלמד ר' וואָלף ראָזענקראַנץ

וואָלף ראָזענקראַנץ איז געבוירן געווארן אין יאָר 1846 אין דעם שטעטל האָראָדענקע לעבן קאָלאָמיי. זיין פּאָטער משה האָט געהאַלטן אַן אייגפּאָר־הויז אין שטעטל. אז דאָס אייגפּאָר־הויז איז אָפּגעברענט געווארן, האָט זיך ר' משה ראָזענקראַנץ מיט זיין משפּחה אַריבערגעצויגן קיין קאָלאָמיי. שוין יינגלווייז איז וואָווע געווען אַן עילוי. אין עלטער פון 25 יאָר האָט ער זיך אין 1871 באַטייליקט אין א רבנים־קאָנפערענץ אין טשערנאָוויץ.

אין יאָר 1883, ווען דער שפּעטערדיקער דעפוטאַט פון קאָלאָמיי, דר. יוסף שמואל בלאָך, האָט געזיגט אין דעם פּראָצעס קעגן דעם אַנטיסעמיטישן פּראָפעסאָר אויגוסט ראָלינג, האָבן אים חשובע קאָלאָמייער בעלי־בתים אין דער שפּיץ מיט דעם גרויסן גביר ר' יעקב ברעטלער, געשיקט א באַגריסונגס־בריוו. דעם הויך־מליצהדיקן בריוו האָט אָנגעשריבן ר' וואָלף ראָזענקראַנץ און ער האָט זיך אונטערגעשריבן: „דר. שושנים, מורה צעירי ילדי ישורון, פה קאָלאָמעא."

ר' וואָווע האָט מחבר געווען א סך שירים און ער האָט איבערגעזעצט לידער פון דייטש אויף העברעאיש. צווישן די איבערגעזעצטע לידער איז געווען די עסטרייכישע הימנע. פון די ספרים וואָס ר' וואָלף ראָזענקראַנץ האָט אַרויסגעגעבן איז דאָס וויכטיקסטע געווען דאָס דיקדוק־ספר „מורה שבילי הלשון".

די הקדמה צו דעם דאָזיקן ספר איז אין גראָמען און לייענט זיך אָזוי:

מחברתי! בין מהנה העברים שוטי
ברכה הביאי לכל שוחרי תושיה,
על רעותיך אל תתגאי, בתי,
כי רשת השגיאה על כל ספר נטויה.

תתורנה אותך עיני מאהביך
תחזינה בקרבך כל נעם ויפי
מבטם כי ישימו עליך מקנאיך
כל טוב ומועיל — בעיניהם מום דופי.
מבקרים כי יפגשוך אל תהיי נרתעת
אליהם תגידי אמתלא כבר נודעת:
מה כבד על איש מעשות דבר בדעת
ומה נקל ממצא בכל דבר מגרעת.

וועז מיין פאָטער אפרים קלאָרמאַן ז"ל האָט אינאיינעם מיט עטלעכע פרומע און אויפגעקלערטע בעלי־בתים פון שטאָט געגרינדעט דעם ערשטן חדר מתוקן אונטערן נאָמען „תורת חיים", איז ר' וואָלף ראָזענקראַנץ געווען דאָרט איינער פון די הויפט־מלמדים.

אין צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה איז ר' וואָווק געווען א פליכטלינג קודם אין ווין און דערנאָך אין קאַרלסבאַד.

פון קאַרלסבאַד איז ער אריבערגעפאָרן צו זיינע קינדער אין דער שטאָט מאַנהיים, אין דייטשלאַנד. דאָרט איז ר' וואָווק נפטר געוואָרן ניין טעג אין כסלו פון תרע"ו (1916) אין עלטער פון זיבעציק יאָר.

די אויפשריפט אויף דער מצבה האָט ער זיך אַליין צוגעגרייט. א טייל פון דעם מצבה־נוסח ברענגען מיר דאָ:

פה
במעבה האדמה
בהיכל הדממה
משכן שמה
לאיש נכבד בעדתו
גם ספרים מועילים כתב לעם ישראל
לתפארת הלשון בו בחר אל
תמיד לחכמה שם הגיונו
מחבר ספר „מורה שבילי הלשון"
וספר „עת לדבר"
וספר „הלוכי הדיקדוק באורח שיר".

דר. משה אליהו נהיר (קלאָרמאַן), תל־אביב

מיטגליד פון „סוכנות"

דר. פישל ראָטענשטרייך (1882־1938)

דר. פישל ראָטענשטרייך איז א קינד פון קאָלאָמייער היי־פלאַץ. דאָרט איז ער געבוירן געוואָרן און דאָרט האָט ער זיך אויפגעצויגן. דער פאָטער, יהושע, א פרומער ייד, וואָס האָט געדאָווענט און געלערנט אין „רייטשולעכן", איז יונג געשטאָרבן און האָט איבערגעלאָזט זיין פרוי שרה, פון דער היים ראָטענשטרייך, און זיין בן־יחיד פישל, אין אָרעמקייט.

פישל האָט געלערנט אין דער באָראָן הירש־שול און דערנאָך אין דער קאָלאָמייער פוילישער גימנאַזיע אויף מיצקעוויטשאַ־גאַס.

אין גימנאַזיע האָט פישל אַרויסגעהאָלפן דער מאַמען אין דער פּרנסה מיט געבן „שטונדן". ביי איינער אַזאַ „שטונדע" האָט ער זיך באַקענט מיט מאַניע אייפערמאַן, דער טאָכטער פונ־עם רייכן תבואה־סוחר ישראל אייפער־מאַן. מאַניע איז שפּעטער געוואָרן זיין פרוי.

שוין אין גימנאַזיע האָט זיך פישל ראָטענשטרייך פאַרנומען מיט ציוניסטישער ארבעט. אינאיינעם מיט אַנדערע חברים האָט ער געגרינדעט דעם פאַראיין „ביתר". די פאַראיינען פון די יידישע גימנזיסטן אין קאָלאָמיי און אין אַנדערע גאָליזישע שטעט האָבן זיך דערנאָך פאַראיניקט און זע־נען אונטער דעם נאָמען „צעירי ציון" געוואָרן די געהיימע נאַציאָנאַלע בא־וועגונג פון דער שטודירנדיקער יוגנט אין גאָליציע. דער צענטראַל־קאָמי־טעט איז געווען אין לעמבערג און דאָרט, אין דער הויפּט־שטאָט, זענען אין אַנהייב זומער־וואַקאַציעס אָפּגעהאַלטן געוואָרן די יערלעכע „וויעצן" (צו־זאַמענפאָרן).

זיינע ערשטע טריט אויף דער עפנטלעכער אַרענע מאַכט פישל ראָטענ־שטרייך אלס סטודענט פון ווינער אוניווערסיטעט. ער קומט דעמאָלט (1907) קיין קאָלאָמיי און נעמט אן אַקטיוון אַנטייל אין דער וואָל־פראַפּא־גאַנדע פאַר ציוניסטישן קאַנדידאַט צום רייכסראַט דר. יהושע טאָן.

נאכן פארענדיקן דעם פילאסאפישן פאקולטעט אין ווין, ווערט פישל ראטענשטרייך גימנאזיע־לערער קודם אין אונגארישׂ־בראד, דערנאך אין דעם שטעטל בורשטין און צולעצט אין דער מיטל־גאליציישער שטאט סאמ־באר.

ראטענשטרייך איז אן אומגעוויינטלעכער גימנאזיע־לערער; ער רעדט עפנטלעך יידיש און באטייליקט זיך אקטיוו אין דער ציוניסט שער ארבעט אין שטאט.

די פאליאקן געדענקען ראטענשטרייכס יידישן נאציאנאליזם, און ווען עסטרייך צעפאלט זיך און סאמבאר ווערט פוילישׂ, האבן די נייע מושלים ארעסטירט פישל ראטענשטרייכן און אים געהאלטן עטלעכע חדשים אין קאנצענטראציע־לאגער.

ער ווערט באפרייט דורך דער השתדלות פון חיים ווייצמאן און נחום סאקאלאוו ביים ענגלישן אינערן־מיניסטעריום.

אין גיכן ווערט פ׳ של ראטענשטרייך געוויילט אויף דער ציוניסטישער ליסטע אין פוילישן סענאט, און דערנאך אין סיים. זיין ספעציאליטעט איז עקאנאמישע פראגן פון פוילישן יידנטום. ער שרייבט אויך ווען די דאזיקע ענינים א פיל־נעלייענטן וועכנטלעכן ארטיקל אין ווארשעווער „הייַנט״.

ווי דער פירער פון דער אלגעמיינער ציוניסטן־גרופע ב׳ אין גאליציע, ווערט פישל ראטענשטרייך אויפן 19טן ציוניסטישן קאנגרעס אין לוצערן אויסגעקליבן פאר א מיטגליד פון דער „יידישער אגענץ״, און ער באזעצט זיך מיט זיין משפחה אין ירושלים.

אין דער „יידישער אגענץ״ נעמט ראטענשטרייך איבער די פירער־שאפט פונעם דעפארטמענט פאר אינדוסטריע און מסחר און פארבליבט בראש פון דער דאזיקער וויכטיקער אפטיילונג ביז צו זיין פריצייטיקן טויט אין 1938, אין עלטער פון 56 יאר.

פישל ראטענשטרייך האט איבערגעלאזט צוויי זין: נתן און יהושע. נתן איז פילאסאפיע־פראפעסאר אויפן ירושלימער אוניווערסיטעט און יהושע — אדוואקאט אין תל אביב.

י. ר. (תל־אביב)

דער יידישער לערער אין ווילנע

דר. ישראל ביבער (1897-1942)

ישראל ביבער איז געווען מיינער א חבר פון דער קאלאמייער גימנאזיע. איך געדענק דאס נייע האלץ־הויז וואס זיינע טאטע־מאמע האבן אויס געבויט אויף דער מאקרע־גאס. אין גימנאזיע איז ביבער נישט געווען געזעלשאפטלעך אקט וו. ער האט נישט געהערט צו דער געהיימער סטודענטן־ארגאניזאציע „צעירי ציון".

כ'האב זיך מיט אים נאך יארן באגעגנט ס'ערשטע מאל אין ווינטער 1935, אין ווילנע. ער האט דארטן פארנומען זייער א חשובן פלאץ אין דער יידישער שול־ און קולטור־וועלט.

אין דעם יזכור־בוך פון די אומגעקומענע לערער פון די צישא־שולן אין פוילן, זענען פארצייכנט דריי ארטיקלען וועגן ישראל ביבערן.

מיר ברענגען דא קורצע ציטאטן פון אלע דריי ארטיקלען צו כאראקטעריזירן ישראל ביבערן און זיין ארבעט.

ש־ייבט א. גאלאמב:

„ישראל ביבער איז צו אונדז געקומען אייגנטלעך פון ווייט, פון קאלאמיי אין דרום־גאליציע ביז ווילנע אין צפון־ליטע, דאס איז פאלג מיך א

גאנג. אבער ער איז גאר גיך געווארן א „ווילנער" בלב ובנפש. זיין סיסטעמאטישע בילדונג איז געווען וועיט פון אונדזערע ישיבה־טראדיציעס, אויטאדידאקטישקייט, משכילישקייט. מיר אלע אין סעמינאר זענען געווען פאלקסלערער, וואס האבן זיך אליין געהאט ארויפגעדראפעט אויף העכערע מדרגות פון וויסן. ביבער איז געקומען מיט א סך וויסן און נאך מער ליבע צו דער נאטור. פאר אנדערע, פאר אונדז, איז נאטורוויסנשאפט געווען א טייל פון אונדזערע פעדאגאגיש־געזעלשאפטלעכע אמביציעס. ביי אים איז דאס געווען א דירעקטע ליבע, איינגעפלאנצט פון קינדהייט אן, מער וויסן

און ווייניקער דראָנגען און דרינגענישן. צוויי וועלטן, און איך באַוואונדער אָפט ווי גיך ער האָט זיך איינגעלעבט צווישן אונדז.

„מיר האָבן צוזאַמען מיט ביבערן געפירט דעם יידישן לערער־סעמינאַר גאַנצן ניין יאָר.

„ישראל ביבער האָט געגומען א טיכטיקן אָנטייל אין דער קולטור־ארבעט אין ווילנע בכלל. ער האָט געפירט די אָוונט־קורסן פאַר ארבעטער פון „ווילבוג" (ווילנער בילדונגס־געזעלשאפט).

„ישראל ביבער האָט א סך געשריבן און באַרייכערט אונדזער אָרעמע יידישע נאַטור־ווייסנשאפטלעכע ליטעראַטור. די ביבליאָגראפיע פון זיינע ארבעטען אויף דעם דאָזיקן געביט איז זייער גרויס."

דערציילט רעגינע ווייגרייך:

„ישראל ביבער איז געקומען קיין ווילנע אין ערך אין 1924 אויף דער איינלאָדונג פון דעם יידישן לערער־סעמינאַר אָלס לערער פון נאַטורוויסנשאפט און געאָגראפיע און ער איז שפעטער געוואָרן דער דירעקטאָר פון סעמינאַר. וועז די פוילישע מאַכט האָט פאַרמאַכט דעם סעמינאַר, האָט בער ביבערגענומען די זעלביקע לימודים אין דער רעאַל־גימנאַזיע פון צ. ב. ק. און געארבעט דאָרטן ביז די דייטשן זענען אַריין אין ווילנע. אין די וואַקאַצ־עם פלעגט ביבער אַוועקפאָרן אין מעדעם־סאַנאַטאָריע (מיעדזשין, לעבן וואַרשע) אויף אָנצופירן דאָרטן מיט דער נאַטורוויסנשאפטלעכער ארבעט.

„פון אָנהייב איז עס ביבערן אָנגעקומען נישט גרינג איבערצוגעבן אין יידיש זיינע קענטענישן, וואָס ער האָט געקראָגן אין פויליש. ער האָט אָפגעגעבן א סך מי אויף בייצוקומען די שווערקייטן, און געטאָן דאָס, ווי אַלצדינג, זייער גרינטלעך: אויסגעארבעט טערמינאָלאָגיעס פאַר זיינע לימודים, באַטיילקט זיך אין טערמינאָלאָגישע קאָמיסיעס, צונויפגעשטעלט לערן־ און לייגן־ביכער פון זאָאָלאָגיע און אַנאַטאָמיע און סיסטעמאַטיש געשריבן פאָפולער־ווייסנשאפטלעכע ארטיקלען אין „פאָלקסגעזונט".

„ישראל ביבער איז געווען א גוטער קענער פון זיין פאַך, אַן עקשנות־דיקער און סיסטעמאַטישער ארבעטער. מיט זיין טעטיקייט האָט ער געהאָלפן צו הייבן דאָס יידישע לערנען אין און אַרום דער שול און אויסצוגלייכן דעם ניוואָ פון די לימודים מיט די העכערע אייראָפעאישע סטאַנדאַרדן.

„ביבער איז געווען אידעאַליסטיש געשטימט, אָבער קיין קעמפערישער יידישיסט איז ער קיינמאָל נישט געווען; ער איז בכלל נישט געווען קיין קעמפערישע נאַטור, אָבער זיין ערלעבקייט און אויסגעהאַלטנקייט האָט ער מיט פולער זעלבסטשטענדיקייט אַריבערגעטראָגן אין זיין פריוואַטן לעבן. זיין שטוב איז געווען פול און דורכאוים יידיש. די דייטשן האָבן אַרוים־געפירט ביבערן פון ווילנע קיין עסטאָניע, נאָך פאַר דער ליקווידאַציע פון ווילנער געטאָ."

עס גיט איבער ש. גילינסקי:

„דר. ישראל ביבער איז געווען פאַרבונדן מיט דער מעדעם־סאַנאַטאָריע איבער אַכט יאָר. ער פלעגט דאָ פאַרברענגען כמעט אַלע זיינע זומער־און ווינטער־וואַקאַציעס, ווי אויך זיין אַנדערע פרייע צייט פון זיין אַרבעט אין די ווילנער שולן.

„די סאַנאַטאָריע איז אַדאַנק ביבערס מיטאַרבעט געווָאָרן אינהאַלטס־רייכער און דאָס לעבן און אויסלעבן זיך פון די קינדער — פולער און טיפער.

„דר. ביבער האָט געהערט צו די געציילטע לערער, ווָאס האָבן מיט זייער אַרבעט און טאַלאַנט און מיט זייער שטאַרקער ליבע צום קינד, דערהויבן די דערציאונג פון די קינדער צו אזא הויכער מדרגה, אז דער אַנשטאַלט איז געווָאָרן באַרימט צוערשט ביי די צענדלינגער טויזנטער יידישע קינדער אין פוילן אוּן דערנאָך אין דער פעדאַגאָגישער וועלט."

פון ביבערס אַרויסגעגעבענע ביכער פאַרצייכן איך: 1) „זאַאַלאָגיע", ערשטער טייל פון „אָנ'שדרה'דיקע", ווילנע 1934; 2) „אַנאַטאָמיע, פיזיאָלאָגיע און היגיענע פון מענטש", ווילנע 1945.

ש. ב.

דער פירער פון „בונד"

דר. אַדאָלף פריש (1891־1943)

דר. אַדאָלף (בוניאָ) פריש איז געווען דער עלטסטער זון פונעם אָנגעזעענעם שניט־קרעמער מאָטל פריש. די שטוב, אין וועלכער דער שפּעטערדיקער פירער פון „בונד" אין קאָלאָמיי איז געוואָקסן און האָט זיך דערצויגן, איז געווען א פרום־משכילישע שטוב. די זין האָבן געלערנט אין חדרים און האָבן אויך געענדיקט די פוילישע גימנאַזיע, און האָבן דערנאָך שטודירט ווער מעדיצין און ווער אינזשענעריי. איינער פון די דריי זין, אליהו (עלציע), געב. 1896, האָט נישט באַווייזן אָנצוקומען אויף אַן אוניווערסיטעט. ער איז געפאַלן אין יוני, 1916, אויפן עסטרייכיש־איטאַליענישן פראָנט, אין די בערג פון דרום־טיראָל.

אַדאָלף פריש האָט שטודירט מעדיצין אין ווין, און האָט דינענדיק אין דער עסטרייכישער ארמיי, באַקומען זיין דאָקטער־דיפלאָם אין 1916. אין דעם זעלביקן יאָר האָט ער אויך חתונה געהאַט אין ווין מיט אידא שאַר פון קאָלאָמיי. זייער איינציק קינד, א טאָכטער מרים, האָט זיך גערַאַטעוועט

פון אומקום אין נעטאָ, און וואוינט היינט אין שטאָקהאָלם, ווי די פרוי פון איר לאָנדסמאַן ערווין סאודעק.

אין 1920 האָט זיך אַדאָלף פריש באַזעצט אין קאָלאָמיי. ער איז באַלד געוואָרן איינער פון די סאָמע אָנגעזעענסטע און באַליבטסטע דאָקטוירים אין שטאָט. אָנגעזען און באַליבט ביי אַלע נגידישע און בעלי־בתישע פּאַציענטן, באַליבט און ממש פאַרגעטערט ביי „עמך". אַדאָלף פריש איז געווען א פּאָלקס־דאָקטער אין שענסטן זין פון וואָרט. ער איז פאַר זיינע אָרעמע פּאַציענטן געווען מער ווי א דאָקטער. ער איז געווען זייער פריינד און זייער טרייסטער. ער האָט געהיילט אומזיסט, און אז מען האָט באַדאַרפט, נאָך איבערגעלאָזט די ניטיקע מטבע אויף צו קויפן די פאַרשידענע רפואות.

א זייער פאַרנומענער דאָקטער (דר. פריש איז אויך אין משך פון יאָרן געווען דער דירעקטאָר פונעם יידישן שפּיטאָל), האָט פריש געפונען צייט פאַר געזעלשאַפטלעכער און ליטעראַרישער אַרבעט.

ער איז צווישן ביידע וועלט־מלחמות געווען דער פירער און דאָס שיינ־דעל פונעם „בונד" אין קאָלאָמיי. ער איז געווען דעם „בונד"ס וואָרטזאָגער און וויכטיקסטער געזעלשאַפטלעכער שליח צו בשותפותדיקע פּאָלקישע אינ־סטיטוציעס, און ער האָט פליסיק געטאָן ליטעראַרישע אַרבעט. ער האָט זיך באַטייליקט מיט דערציילונגען און אַרטיקלען אין בונדישע אויסגאַ־בעס און ער האָט געפֿרואווט רעאַליזירן א גרויסן ליטעראַרישן פּלאַן: אי־בערזעצן גאַנץ שעקספּיר אויף יידיש. ער האָט שוין געהאַט פאַרטיק איבער־זעצונגען פון עטלעכע שעקספּיר־דראַמעס. לויט ווי עס פאַרזיכערט אונדז אין א בריוו דר. פריש'ס ברודער, זינמונט, וואָס וואוינט, אין אמעריקע, אין דער שטאָט לאַנקעסטער, פּענסילוועניע, האָט דר. פריש די דאָזיקע שעקספּיר־איבערזעצונגען זיינע געהאַלטן פאַר זיין וויכטיקסטער ליטעראַ־רישער דערגרייכונג.

לויט דער אינפֿאָרמאַציע פון חברים, וואָס האָבן געלעבט אין קאָלאָמיי ערב דער קאַטאַסטראָפע און בעת דער קאַטאַסטראָפע, זאָל דר. פריש זיך האָבן באַשעפטיקט אויך מיט דער איבערזעצונג פון געטעם „פאוסט" און די איבערזעצונגען פון אייניקע סצענעס פון דער ערשטער אָפּטיילונג פון „פאוסט" זאָל ער האָבן פאַרגעלייענט אין א מסיבה פון פריינט.

אין 1938 איז אין קאָלאָמיי, אין פאַרלאַג „דער בלויער שטראָך", ארוים אַדאָלף פרישס א לידער־זאַמלונג „ליבע נישט מער", 120 ז"ו.

דר. פריש איז פאַרבליבן אין קאָלאָמיי די נאַנצע צייט ביז צו דער ליקווידאַציע פונעם געטאָ. ער איז אומגעקומען פון דער האַנט פון די נאַצישע רוצחים, דעם 26טן מערץ, 1943.

רעד.

דער שר החינוך פון תל־אביב

דר. אליהו מרוז־ראָזענבאַום (1897־1952)

אליהו ראָזענבאַום איז געבוירן געוואָרן דעם 30טן מאי, 1897. אין זיינע גימנאַזיע־יאָרן איז ער געווען איינער פון די פירער פון די סטודענטישע בילדונגס־קרייזלעך „צעירי ציון".

אין 1921 האָט ער באַקומען זיין פילאָסאָפישן דאָקטער־דיפלאָם אין ווינער אוניווערסיטעט. אין דעם זעלביקן יאָר האָט ער געענדיקט דעם דר. שוואַרצס ווינער ראַבינער־סעמינאַר.

ער איז געווען איינער פון די הויפט־גרינדער פון דער השומר הצעיר־אָרגאַניזאַציע אין ווין און הויפט־רעדאַקטאָר פון דער פוילישער צייט־שריפט „האשאָמער".

פון 1922 ביז 1923 איז ראָזענבאַום געווען דירעקטאָר פון דער ייִדיש־פוילישער גימנאַזיע אין ביאַליסטאָק.

דערנאָך איז ער געווען אָנפירער פון דער גימנאַזיע אין פלאָצק און פון דער „יבנה" מיטלשול אין לאָדזש און אינספעקטאָר פון אַלע תרבות־שולן אין פוילן.

אין 1929 איז ער עולה קיין ארץ ישראל און ווערט קודם לערער אין בית־אמם גימנאַזיע אין חיפה, און פון 1940 אָן ביז צו זיין טויט, דער אָנפירער פון דעם שטאָטישן שול־דעפּאַרטמענט אין תל אביב.

דעם 1טן יולי, 1952, איז אליהו מרוז־ראָזענבאַום געשטאָרבן נאָך א שווערער האַרץ־אַטאַקע.

ש. מ.

*
**

איך וויים נישט וואָס פאַר אַן אָפיציעלער טיטל עס איז פאַרבונדן מיט דער פאַרוואַלטערשאַפט פונעם שטאָטישן דערציאונגס־דעפּאַרטמענט פון תל־אביב, אָבער וועג כ'האָב זיך האַרבסט, 1950, נאָך א לאַנגער, לאַנגער צייט געטראָפן מיט מיין יוגנט־חבר אליהו ראָזענבאָום, האָט ער אויסגעזען ווי די מייסטע שרי ישראל, מיט וועלכע איך האָב זיך דעמאָלט באַגעגנט — פאַרהאָוועט, געבוינן אונטער דער לאַסט פון אחריות און פון א בארג מיט פּלענער, מיט רעאַליסטישע און מנחם־מענדלישע פּלענער.

און נאָך א שטריך פון ענלעכקייט מיט די שרי ישראל. אויך וועגן אים, דעם חינוך־מיניסטער פון תל־אביב, האָבן פריינט זיך געוואָרנט וואָס ער ארבעט איבער די כוחות און אין דער שטיל צו וויסן געטאָן, אז ער דאַרף זיך שוינען, וואָרים מיט זיין האַרץ איז נישט „הכל בסדר".

געקומען איז עלציע (אַזוי האָבן מיר אים גערופן אין די יאָרן פון בשותפותדיקן חדר און פון בשותפותער גימאַנזיע אין קאָלאָמיי) עטלעכע מאָל צו מיר אין האָטעל אריין מיט דער בפירושער כוונה, ווי ער האָט געזאָגט, צו כאַפן א שמועס וועגן „בימים ההם", וועגן גימנאַזיע־לערער, מלמדים, שולעכן־יידן, וועגן חברים, די אַן א שיעור אומגעקומענע און די געציילטע לעבן־נעבליבענע, און וועגן אלץ, וואָס מיר געדענקען אינאיינעם זאָלבעצווייט וועגן די טעג און נעכט ביים „קאָנווענט" (רעפּרעזענטאַנטראַט) פון די גימנאַזיסטישע קרייזלעך „צעירי ציון", אין דער ביבליאָטעק ביי עלסטערן אין הויז, אין דעם העברעאישן קלוב און ביים יערלעכן „וויץ" (צוזאַמענפאָר) זומערצייט אין לעמבערג.

מיר זענען געזעסן אויף דער טעראַסע פון דעם האָטעל „ירקון" און האָבן שוין, אַזוי צו זאָגן, געמאַכט די הקדמה צום שמועס. מיר האָבן אויסגערעכנט ווי לאַנג מיר האָבן זיך אייגנטלעך נאָך די עטלעכע יאָר פון זייער נאָענטער פריינטשאַפט אין דער קאָלאָמייער אויבער־גימנאַזיע נישט געזען.

אין איין פּלי מיטן זכרון האָט מען צונויפגעשטעלט זעקס און דרייסיק פּוילע יאָר, פון אָנהייב ערשטער וועלט־מלחמה און ביז צו דעם שמועס אויף דער „ירקון"־טעראַסע ביים סוף פון 1950.

ביידע האָבן מיר, דאָכט זיך, גלייכצייטיק דערמאָנט, אז די זעקס און דרייסיק יאָר האָבן געהאַט א הפסקה — א הפסקה פון איין לאַנג־שעהדיקערווינטער־נאַכט, וואָס עלציע האָט פאַרברַאכט אין מיין הויז אין בוקאַראַסט, וועלן ער איז ערנעץ אין אָנהייב פון די דרייסיקער יאָרן געקומען פון ארץ ישראל אויף עטלעכע טעג קיין רומעניע אין א ספּעציעלער שליחות פונעם „קרן־קיומת"־דירעקטאָריום.

— און גערעדט, דעמאָלט — האָט ראָזענבאָום צו מיר א זאָג געטאָן ווי מיט תרעומות — האָבן מיר כמעט קיין וואָרט נישט גערעדט וועגן קא־

לאָמיר. איך האָב דערציילט וועגן ארץ ישראל און דערנאָך האָב איך גע־זונגען שהנוויז ארץ ישׂראל־לידער (האָט מען מיך כאָטש געבעטן, צי האָב איך זיך אַליין אַ רים געטאָן צום עמוד? — האָט עלציע טרויערריק אַ שמייכל געטאָן מיט די אויגן און מיט זיינע חן־גריבעלעך אויף בוידע באַקן), און דערנאָך אי־ז געווארן שפּעט און איך בין אַוועק אין מיין האָטעל אין בוקא־רעסט, און ערשט נאָך ניינצן יאָר ווידער געקומען אויף אַ שמועס אין האָ־טעל אַריין צו דיר אין תל אביב.

מען האָט שוין געהאַלטן, ווי גענאָגט, ביים אָנהייבן דעם שמועס וועגן „בימים ההם", אָבער גראָד דעמאָלט ווען זיינע אויגן און חן־גריבעלעך האָבן זיך אויטאָ־איראָניש צעשמייכלט, האָב איך דערזען אַ פּאַרדעכטיקע בלאַסקייט אויף זיין פּנים. האָב איך זיך דערמאָנט, וואָס פרויענט האָבן מיר דערציילט, אַז מיט זיין האַרץ איז נישט „הכל בסדר", און איך האָב דערפילט אַ באַדערפענישׂ אים אַ צערטל צו טאָן מיט וועלטער פון חברישער זאָרג.

— מען זאָגט מיר עלציע — האָב איך געמאַכט אַ צווייטע הקדמה צום „שמועס" — אַז דו ארבעטסט צו פיל, אַז דו זעצסט זיך אַרויס פון די כוחות סיי אין ביורא און סיי מיט אַרומפאָרענישׂ. אָט האָבן מיר — האָב איך געפֿרואווט רירדן שפּאַסיק — דערמאָנט די זעקס און דרייסיק יאָר, וואָס מיר האָבן זיך נישט געזען. וואָס־זשע מיינסטו, זעקס און דרייסיק יאָר זענען בלויז אַבסטראַקטע צייט און נישט אויך זעקס און דרייסיק טרעפֿ אַראָפּ אין בריאות הגוף, זעקס און דרייסיק מעסטלעך ווייניקער ענערגיע און כוח?

מיט אָט די עטלעכע וועלטער מיינע פון זאָרג וועגן עלציעס געזונט, האָב איך נישט ווילנדיק אַוועקגעפירט דעם שמועס פון דער טעמע, וואָס מיר האָבן בוידע אַזוי באַגערט און — פאַר די עטלעכע מאָל דערנאָך, וואָס מיר האָבן זיך נאָך געזען, זיך באין אופן נישט געקאָנט אומקערן צו איר.

ראָזענבאָום האָט אויסגעהערט מיינע שפּאַסיקע וועלטער פון זאָרג און — האָט ערנסט באַשטעטיקט אז ער איז אָפט נישט מיט אַלעמן, אַז ער מוז זיך פון צייט צו צייט דאָקטערן וועגן הארץ און אַז דאָקטוירים, און דער עיקרשט זיין יינגערער ברודער, דער דאָקטער, פּאַרלאַנגען פון אים ער זאָל זיך שוינען און זאָל ווייניק און נאָך ווייניקער ארבעטן. אָבער ווי איז דאָס מעגלעך? ווי קאָן ער זיך שוינען, אַז ס'איז פאַראַן אַזויפיל ארבעט, אַזא אָן אַ שיעור ארבעט, וואָס דארף און מוז געטאָן ווערן?

און מיין חבר אליהו ראָזענבאָום האָט געזומען דערציילן וועגן דעם, ווי אַזוי די דערציאונגס־באַדערפענישן זענען זיך אין די לעצטע עטלעכע יאָר פונאַנדערגעוואַקסען אין תל אביב, וועגן דעם מאַנגל פון שול־בנינים, מאַנגל אין גוטע לערער, מאַנגל אין שול־בענק און אַזוי פיל אַנדערע מאַנג־לען, וואָס ער האָט דעם עול און די אחריות, ווי וויט מעגלעך, אָפּצושאָפן.

אָט האָט ער זיך געמוזט רייסן וועגן בודזשעט־פאַרגרעסערונג מיט דער שטאָט־פאַרוואַלטונג, או אַז ער האָט שוין ווי עס איז אויסגעפועלט און איז אַוועק אין דער שווייץ אינקויפן באַקוועמע בענק, האָט עס אים געקאָסט א שטיק געזונט ביז ער איז דורכגעקומען מיטן פ נאַנץ־מיניסטער וועגן דעוויזן.

די צאָל קינדער איז געוואַקסן, די צאָל לערער איז געוואַקסן און אויך די צאָל פון די שול־בנינים, און מיט זיי אינאיינעם האָבן זיך פאַרמערט ראָזענבאָומס ארבעטס־שעהן, ראָזענבאָומס געזעלשאַפטלעכע שווערקייטן און אויך — די סימפּטאָמען פון זיין האַרץ־קראַנקהייט.

— נאָר אין אײַן פּרט — האָט ער זיך פאַר מיר ביי אײַנעם פון די שמועסן איבערגענומען — האָב איך קיין צרות נישט געהאַט. די אָפּאָזיציע אין דער עיריה, „דיין הסתדרות" — האָבן זיינע אויגן א לייכט געטאָן מיט צופרידנקייט, ניין, מיט פרייד, און די חן־גריבעלעך אויף די באַקן האָבן ווי אַלעמאָל געלויכטן — טוט מיר נישט אַן קיין צרות. מיט מיין פּאַרטיי־חבר, דעם בירגערמייסטער רוקח, האַלט מען טאַקע מלחמה, אָבער נישט מיט מיר און מיט מיין שול־דעפּאַרטמענט.

פּאַרוואָס איז „מיין הסתדרות" אזוי גוט און מילד צו אים, דעם גע־טרייען פּאַרטיי־חבר און מיטאַרבעטער פון ישראל רוקח? — ראָזענבאָומס ענטפער אויף מיין פראַגע איז געווען א קלוגער שמייכל און א שטילער זאָג, מער אין טיש אַריין ווי צו מיר: — ווייזט אוים, אַז כ'האָב מזל. (אזוי קלוג און אזוי אין טיש אַריין שמייכלען געדענק איך עלציעס פרום־משכילישן פאָטער, ר' הערש ראָזענבאָום, ווען ער פלעגט מיט פערציק יאָר צוריק דער־ציילן וועגן די שול־דערפאָלגן פון זיין גראָטענער טאָכטער פרידא און איר גראָטענעם ברודער.)

בשותפותע פריינט און מענטשן פון דער „הסתדרות" האָבן מיר דער־נאָך מסביר געווען אַז ראָזענבאָומס מזל צו דער אָפּאָזיציע איז נאָר נישט קיין נישמדיקער. דער בילדונגס־מיניסטער פון תל־אביב מאַכט עס דער אָפּאָזיציע זייער שווער עוסק צו זיין אין אָפּאָזיציע, ווייל — ער איז דער פּאַאיקסטער, ענערגישסטער, געטריישטער און אויפטערישסטער אויף דעם געביט, וואָס די שטאָט האָט ווען עס איז געהאַט. און א נאָענטער פריינד מיי־נער פון דער „הסתדרות" האָט צוגעגעבן א נופך משלו: — ראָזענבאָום — האָט ער געזאָגט — איז מוסיף צום גליק פון דער שטאָט און צו די שוועי־ריקייטן פון דער אָפּאָזיציע דערמיט, וואָס ער האָט נישט אין זינען די פּא־ליטיק, נאָר די דערציאונג.

ווען כ'האָב ראָזענבאָומען געזען ס'לעצטע מאָל אין דער היים פון אונדזער בשותפותן יוגנט־חבר, דר. שמריה עלענבערג, דירעקטאָר פון דער „גאולה"־גימנאַזיע, האָט ער זיך, ווייזט אוים, עפעס באַזונדער נישט גוט

געפילט מיטן געזונט. ער איז געזעסן א שטילער און א טרויעריקער אין א ווינקל און האט קוים א וואָרט אַרויסגערעדט.

אבער איינמאל אין משך פון דעם אוונט איז אונדז אויסגעקומען צו זיצן נאענט איינער לעבן אנדערן. דעמאלט האט ער זיך א בויג געטאן צו מיר און צו מיר געריידט ווי פון ערגעץ אין דער מיט פון א שוין לאנג פאר־צויגענעם שמועס: — די אלטע, פרומע יידן, וואם דו האסט באשריבן אין דיין „שטאט מיט יידן" זענען אלע געבליבן אויף זייערע פאזיציעס פון גע־טריישאפט צו פאלק און צו יידישקייט, אבער די יונגע יידן פון „צעירי ציון", פון דער ביבליאטעק און פון די „וויעצן" זענען זיך צומייסט צע־לאפן פונעם פראנט. פון אונדזער יארגאנג, פון די עטלעכע, וואם זענען געווען די וואָרט־זאגערס, ווער איז דען פארבליבן? בלויז געציילטע.

איך האב אים געוואלט זאגן, אז פון די געציילטע, וואם זענען געבליבן געטריי, איז ער געווען פון די געטריישטע, און אז מיר, די פארבליבענע, נעמען זיך איבער מיט אים און מיט זיין גוטער ארבעט פאר פאלק און לאנד.

אבער איך האב נישט באווייזן. די באלעבאסטע האט געדופן צו טיי און די חברים ביים טיש האבן מיך אריינגעצויגן אין זייער שמועס.

שלמה ביקל

„חבר שמויס"

(1887־1942)

אזוי האט מען גערופן יצחק שלמה שמויסן אין אלע קריזן פון דער יידישער קאלאמיי, און דערמיט אויסגעדרוקט אנערקענונג און אפילו ליב־שאפט צו איינעם פון די געטריישטע פירער און פיאנערן פון דער „פועלי ציון"־באוועגונג אין שטאט.

געבוירן געווארן איז יצחק שלמה שמויס אין קאלאמיי, ביי ארעמע עלטערן, וואם זענען נישט געווען בכוח צו לאזן אים לערנען מער ווי עטלעכע געציילטע יאר אין חדר. אבער מיטן כוח פון זיין איינגעבוירענעם ווילן צו לערנען האט שמויס באווייזן צו פארענדיקן די ניין־קלאסיקע פאלקס־שול אין קאלאמיי און דערנאך די האנדלס־שול אין קראקע.

קראקע האט אויף זיין וויטערדיקן לעבנס־גאנג געהאט אן אנט־שיידנדיקע השפעה. קראקע איז צו יענער צייט געווען א רעוואלוציאנערער צענטער. די פוילישע סאציאליסטישע פארטיי פ. פ. ס. און איר באקאנטער פירער איגנאצי דאשינסקי האבן צו יענער צייט אין אלע שטעט פון גאלי־

ציע אין אַ היפּשער מאָם זיך געשטיצט אויף די יידישע אַרבעטער, האָרעפאָשניקעס און אַ ביסל אויך אויף דער יידישער אַסימילירטער אינטעליגענץ. אין קראָקע איז אויך אַרויסגעגאַנגען אין דער פּוילישער שפּראַך דער לִיטעראַריש־פּאָליטישער זשורנאַל „קריטיקע", רעדאַקטירט פון דעם ייִד ווילהעלם פּעלדמאַן. דאָ פּלעגן זיך אויך אָפּשטעלן צייטנווייז פּירער פון די רוסישע רעוואָלוציאָנערע פּאַרטייען, אַנטלאָפּענע יידישע רעוואָלוציאָנערן און פּירער פון די יידישע אַרבעטער פּאַרטייען, און אַנטלאָפּענע פּאַר די פּאָגראָמען אין צָארישן רוסלאַנד.

שמוים פּאָרט צוריק קיין קאָלאָמיי, ער קומט שוין אַן „אָפּגעקאָטער". אַ יונגערמאַן מיט ערנסטע כאַראַקטער־שטריכן, אַן אידעאַליסט און פּראַקטיקער פון יענע אידייען, וואָס האָבן געגורטעוועט אין יענער ראָמאַנטישער עפּאָכע אין אַנהייב פון הייַנטיקן יאָרהונדערט, ווארפט ער זיך מיט „לייב און לעבן" קעמפן און ווירקן פּאַר „זיינע" אידייען.

אַ שטיקל צייט איז ער געווען אונטערן אינפלוס פון אַנארכיסטישע שטימונגען און אידעאָלאָגיעס. ער געפינט אָבער אין גיכן דעם וועג צו „פּועלי ציון". דעם פּועלי ציוניזם, דער „פּועלי ציון"־באַוועגונג דינט ער שוין דערנאָך אַלע זיינע יאָרן.

אַ שטאַרקן אינפלוס האָבן אויף די באַזוכן פון שלום עליכם, ד"ר זשיטלאָווסקי, די יידישע שפּראַך־קאָנפערענץ אין טשערנאָוויץ און דערנאָך אויך דער טור פון די „פּיר גרויסע" — י. ל. פּרץ, שלום אַש, אברהם רייזן און ה. ד. נאָמבערג — אין גאַליציע, וואָס סע האָט אָרגאַניזירט און אַדורכגעפּירט „זיין" חבר כתריאל אין יענע יאָרן.

שוין ווי אַן ערנסטער טוער אין דער קאָלאָמייער „פּועלי ציון"־אָרגאַניזאַציע איז ער אויך אייַנער פון די גרינדער פון דעם אומפּאַרטייאישן יידישן קולטור־פּאַריין אין קאָלאָמיי, וואָס ווערט געשאַפן נאָך דער טשערנאָוויצער קאָנפערענץ און וואָס ברענגט אויך דערצו, אַז דער קאָלאָמייער זש. פּ. ס. (גאַליציאַנער בונד) ווערט די נאַציאָנאַלע אָפּאָזיציע אין דער זש. פּ. ס.־באַוועגונג, און נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה ווערן די דריי פּירער פון קאָלאָמייער „בונד", הערש האבאכט (אַ שניידער־אַרבעטער, געוו. פּאַרזיצער פון זש. פּ. ס. קאָנגרעסן), משה באַל (פּריזירער) און שיע ערנמאַן (בעקער), מיטגלידער פון „פּועלי ציון". חבר שמוים האָט אויך אין דעם געהאַט נישט קיין קליינעם חלק.

שמוים איז בכן אַזוי אַרום געוואָרן אַן אנערקענטער טוער און פּירער נישט נאָר פון „פּועלי ציון". ער האַלט רעפּעראַטן אויף לִיטעראַרישע און פּאָליטישע טעמעס. אין דער פּראָפּעסיאָנעלער באַוועגונג פון די האַנדלס־אָנגעשטעלטע און פּריוואַט־באַאַמטע איז ער אייַנער פון די אַקטיווסטע טוער; אין דער פּאָלקס־באַוועגונג פּאַר אַריינשרייבן אין רובריק יידיש אַלס מוטער־שפּראַך, בשעת דער פּאָלקס־ציילונג פון יאָר 1910, איז ער

איינער פון די פלאמענדיקסטע רעדנער־פראפאגאנדיסטן. זיין פאפולערן נאמען „חבר שמוים" האט ער זיך טאקע כשר און ערלעך פארדינט.

אזוי ארבעט ער אומדערמידלעך אויף אלע געביטן ביז עם ברעכט אוים די ערשטע וועלט־מלחמה. צוליב זיין שוואכן קערפער — ער איז הויך געוואקסן, דאך ווי א שטעקן, דערצו שטארק קורצזיכטיק — ווערט ער ערשט אין א שפעטערדיקער צייט מאביליזירט און צוגעטיילט צו אן ארבעטס־באטאליאן, דערצו מיט א באמערקונג, אז ער איז „פאליטיש נישט כשר".

אבער אויך דא, טראץ ערנסטע געפארן פאר אים, מאכט ער נישט קיין סוד פון זיין אנטי־מיליטאריסטישער איינשטעלונג, האלט זיך אויך נישט אפ פון פאליטישער אויפקלערונגם־ארבעט. אין יאר 1918, א האלב יאר פאר דעם מלחמה־סוף, באפרייט מען אים און ער קומט צוריק קיין קאלאמיי.

שמוים איז צוריקגעקומען אין דער ריכטיקער צייט. אין דעם עטאפן־געביט האט דא נאך געהערשט פאליטישער און מיליטערישער אויסנאם־צושטאנד. פונדעסטוועגן האט די לופט שוין געשוואנגערט מיט „עפעס". שמוים ווערט פאר א שטיק צייט אן אנגעשטעלטער אין דער קרייז־האופט־מאנשאפט. דאס שרעקט אים אבער נישט אפ און האלט אים נישט אפ צו טאן ווייטער פאליטישע אויפקלערונגם־ארבעט. ער און איך — מיר זאלבעצווייט — ארגאניזירן אין געהיים פליענדיקע אויפקלער־פארזאמ־לונגען אין די שולן און בתי מדרשים בשעת און נאכן דאווענען. מיר גיבן די איניציאטיוו צו שאפן א יידישן נאציאנאל־ראט אין קאלאמיי אלס רעפרעזענטאנט און באשיצער פון דער יידישער באפעלקערונג.

דעם 1טן נאוועמבער, 1918, ביים צוזאמענברוך פון דער עסטרייכי־שער מאנארכיע, פארכאפן די מאכט אין קאלאמיי די אוקראינישע מילי־טעריש פארמאציעס און פראקלאמירן דעם אנשלום אן דער אוקראינישער פאלקס־רעפובליק.

עם הייבט זיך אן א נייע ערע, א צייט פול מיט ערנסטע געפארן און אויך מיט געוויסע האפענונגען. דעם זעלבן טאג קאנסטיטואירט זיך א דאנק אונדזערע צוגרייטונגען פון פריער דער נאציאנאל־ראט אין קאלא־מיי, וואס רעפרעזענטירט דריי פארטייען: ציוניסטן (ד"ר לאקס), פועלי ציון (מארקשייד) און בונד־זש. פ. ס. (זיינפעלד), מיט גלייכע רעכטן און פליכטן, ווי אויך פארזיצערס. שמוים ווערט אויף דער ערשטער קאנסטיטו־אירנדיקער זיצונג פון יידישן נאציאנאל־ראט אינשטימיק אויסגעוויילט אלס פארוואלטער פון דער קולטור־אפטיילונג. דא ווייזט ער ארוים זיינע פעאיקיטן און איבערגעבנקייט. די אוקראאינישע מאכט־ארגאנען פאר־האלטן אים ווייטער אלס באאמטן אין דער קרייז־הויפטמאנשאפט און ער האט אויך אזוי ארום די מעגלעכקייט צו זיין אויף דער וואך, צו באווירקן

און אויסצואווירקן ביי דער נייער מאכט א געוויסע פארשטענדניש פאר די נויטן און באדערפנישן פון די יידישע פאלקס־מאסן.

די יידישע קהלה, וואס איז ביז איצט געווען אין די הענט פון יידישע „מאשקעס" און אסימיליאטארן א שטענדיקער שטער פאר יידישע נאציאנאלע אספיראציעס, ווערט איבערגענומען פון יידישן נאציאנאל־ראט, מיט דער הילף פון דער יידישער מיליטער־אפטיילונג. עס ווערט אויסגעבויט א יידיש־נאציאנאלע רעפרעזענטאנץ מיט אלע פרערוגאטיוון און אטריבוטן, און שמוים, ווי דער קולטור־פארוואלטער, טרעט באלד צו צו א קאנסטרוקטיווער ארבעט אויף דעם געביט. ער ארגאניזירט א יידישע פאלקס־שול מיט יידישער לערן־שפראך, ווערבירט א לערער־פערסאנאל צווישן דער יידישער אינטעליגענץ, וועלכע קומט צוריק א היים פון די קריגס־פראנטן, העלפט אויסארבעטן א לערן־פראגראם פאר דער שול, ער געווינט אלעקסאנדער גראנאכן (וואס האט זיך גראד געפינען אין קאלאמיי ווי א דעמאביליזירטער) און מען שאפט א גוטן יידישן דראמאטישן קרייז ביי דער „פועלי ציון". און וועז די פארטיי טרעט־צו ארויסצוגעבן אן אייגענעם פרעסע־ארגאן א. נ. „די רויטע פאן", איז שמוים איינער פון אירע וויכטיקסטע רעדאקציע־מיטגלידער.

דער עפיזאד „אוקראינישע פאלקס־רעפובליק" איז געווען פון א קורצן דויער. נאך דעם קומט נאך א רומענישע אקופאציע פון עטלעכע חדשים און תיכף נאכדעם — דאס אנשליסן גאנץ מזרח־גאליציע אן דער נייער אנטשטאנענער פוילישער מלוכה.

שמוים האט נישט נאר פארלוירן זיין ארבעטס־פלאץ, ער ווערט אויך געוודפט פון די נייע מאכטהאבער צוליב זיין פאליטישער פארגאנגענהייט און איינשטעלונג, און זיי קאנען אים אויך נישט מוחל זיין וואס ער איז געווען א באאמטער אין דער אוקראינישער קרייז־הויפטמאנשאפט. ער ווערט עטלעכע מאל ארעסטירט און יעדעס מאל ארויסגעלאזט אונטערן דרוק פון דער עפנטלעכער מיינונג.

א געוג לאנגע צייט האט געדויערט ביז דאס יידישע לעבן האט זיך אנגעהויבן צובילדן „נארמאליזירן". שמוים גיט זיין גרויסן צושטייער צו דער געזעלשאפטלעכער ארבעט אין דער דאזיקער איבערגאנגס־צייט.

עס הייבט זיך אן דער קאמף ביי פועלי־ציון — „לינקס־רעכטס". שמוים בלייבט זיך געטריי, ער קעמפט געטריי קעגן א סאציאליזם, וואס שטיצט זיך אויף גוואלט און וועגדעט אן גוואלט־מיטלען, ער פלעגט שטענדיק טענהן, אז אויף באגענטן בויט מען נישט קיין סאציאליזם און קיין יושר.

נאך דער שפאלטונג ווערט שמוים א צ. ק. מיטגליד פון דער רעכטער „פועלי ציון", ער פארט אריבער קיין לעמבערג, ווערט רעדאקציע־מיטגליד פון „יידישן ארבעטער", שרייבט ארט קלען אויף ליטעראריש און פאליי־

טישע טעמעס, עטלעכע יאָר געפינט ער זיך אויף פּראָפּאַגאַנדע־טורן איבער שטעט און שטעטלעך פון מזרח־גאַליציע, ביז ער פּאַרבענקט זיך ווידער נאָך זיין הייַמשטאָט קאָלאָמיי. צוריקגעקומען איז ער שוין נישט קיין אַלטער בחור, נאָר אַ יונגערמאַן מיט אַ חברטע, ער אַרדנט זיך אין אַ היים, עפּנט אין שענסטן צענטער פון שטאָט אַ שיינע ליי־ביבליאָטעק מיט אַ באַזונדערער אָפּטיילונג און פּאַרקויף פון יידישע ביכער, צייטונגען און זשורנאַלן.

ער איז אַלע יאָרן געווען און איז פּאַרבליבן אַ פּרינציפּיעלער, אַפּילו אַ פּאַנאַטישער יידישיסט. דאָס איז אפשר געווען איינע פון די וויכטיקסטע סיבות, וואָס האָבן אים דערנענטערט און געטריבן צו די לינקע „פּועלי ציון". אויך דאָ וויזט ער אַרויס געוג אַקטיוויטעט, שרייבט אַרטיקלען זוגען קולטור־פּראָבלעמען אין דער וואַרשעווער „אַרבעטער צייטונג", דעם צענטראַל־אָרגאַן פון די לינקע „פּועלי ציון", גיט לעקציעס אין דער „געזעלשאַפט אַוונט־קורסן פּאַר אַרבעטער" ביי דער י. ל. פּרץ ביבליאָטעק אין קאָלאָמיי, האַלט עפענטלעכע רעפעראַטן, טרעט אַרויס ביי פּאַרשידענע געלעגנהייטן אויף פּאָליטישע פּאַרזאַמלונגען.

וועג די פּוילישע מאַכט פּארחתמעט און קאָנפיסקירט די „י. ל. פּרץ־ביבליאָטעק", די „געזעלשאַפט אַוונט־קורסן", אַרעסטירט אַ טייל פון אירע טוער, מאַכט זיי פּאָליטישע פּראָצעסן, פּאַרגעסט זי אויך נישט אָן שמויסן, זי מאַכט ביי אים זייער אָפּט באַזוכן און אָביסקן, וואָרנט אים, אָבער ער — שמויס דער קעמפער, דער אידעאַליסט — גייט זיך מוטיק און קאָנ־סעקווענט זיין אויסגעטראַטענעם וועג, זיין ביבליאָטעק איז געווָארן דער זאַמלפּונקט פּאַר אַלע אָן אויסנאַם אַרבעטער און פּאָלקס־עלעמענטן אין שטאָט. ער איז פון אַלע אַרומגערינגלט געווָארן מיט כבוד און אָנערקענונג.

אַזוי דויערט עס ביז עס ברעכט אויס די צווייטע וועלט־מלחמה. דער אָפּמאַך ריבענטראָפּ־מאָלאָטאָוו צעטיילט די געוועזענע פּוילישע מלוכה און קאָלאָמיי וועלט דעם 17טן סעפּטעמבער, 1939, פּאַרנומען דורך דער רוי־טער אַרמיי און דער ראָטנמאַכט.

שמויסן איז באָלד אין עטלעכע טעג אַרום געוווען באַשערט צו פּאַרזוכן דעם טעם פון „סאָוועטישען גן־עדן". ער ווערט אַרעסטירט נאָכן אַרויס־טרעטן מיט אַן ערנסטער רעדע אויף אַ פּאַרזאַמלונג פון קולטורניקעם וואָס דאַרפן אָרגאַניזירן דאָס נייע שול־ווועזן פּאַר די דריי פּעלקער, וואָס באַוואוינען קאָלאָמיי — אוקראַאינער, פּאָליאַקן און יידן — און אויך דאָס נייע קולטור־לעבן אין שטאָט. ער פּאָדערט אויף דער פּאַרזאַמלונג פּולע רעכט פּאַר יידישע פּאָלקס־שולן מיט יידישער לערן־שפּראַך, וואָרנט פּאַרן אוקראַיניזן נאַציאָנאַליזם, וואָרנט פּאַר אידעאַליזירן דאָס קאָזאַקנטום, וואָס איז אַן אַלגעמיינע דערשיינונג אין דער אוקראַינישער ליטעראַטור,

שטעלט פרייווילין צו דער דיספאזיציע זיין ביבליאטעק און ווען נייטיק אויך — זיין פערזאן.

מ'ארעסטירט אים ביינאכט, ער זיצט אפ אין ארעסט מער ווי א האלב יאר, סוף כל סוף האט מען אים נישט געהאט וואס פארצוואוואנדן. פון דער תפיסה איז ער ארוים א צעבראכענער מענטש.

אויף מיר, זיין יארנלאנגן קאמפס- און אידיין-חבר, איז אויסגעפאלן דער גורל אין דער דאזיקער עת-צרה אים בייצושטיין. איך האב דעמאלט אנגעפירט מיט א טעקסטיל-קאפפעראטיוו, וואס איך האב ארגאניזירט, ארייננעמען געווען סוחרים און נעמאכט זיי פאר טעקסטיל-ארבעטער, און ביי זיי האב איך לייכט געפונען זיי זאלן אננעמען שמויסן אלס מיטגליד. ער איז געווארן סעקרעטאר און קאסיר אין קאפפעראטיוו. דא האבן מיר צוזאמענגעארבעט ביז צו דער לעצטער רגע, ווען די סאוויעטישע חיילות און די ראטנמאכט האבן פארלאזט אין בהלה קאלאמיי.

מער האב איך אים נישט געזען. ער — שמוים, דער יידישער רעוואלוציאנער, דער קעמפער און אידעאליסט — איז געווען פאליטיש טריף אין קייזערלעבן עסטרייך, אין דער נייער פוילישער מלוכה און אין „סאציאליסטישן פאטערלאנד". אזוי האט עס געוואלט דער טראגישער גורל זיינער. אומנעקומען איז ער אין יאר 1942, אין איינער פון די פארניכטונגס-אקציעס, צוזאמען מיט זיינע קאלאמייער יידן, וועמען ער האט אזוי געטריי און איבערגעבן געדינט עטלעכע און דרייסיק יאר. פון יאר 1906 אן איז די געשיכטע פון קאלאמייער יידישן לעבן ענג געקניפט און געבונדן מיט דער פערזאן און נאמען פון חבר שמוים. ער איז א שטיק געשיכטע פון קאלאמייער יידישן פאלקס-לעבן.

יעקב מענדל מארקשייד, (תל-אביב)

דער זיידענער ייד

חיים רינגלבלום (1894-(?)-1942)

חיים רינגעלבלום איז געווען דער זון פון א גמרא-מלמד אין דער קאמינקער גאס און דער אידעם פון פייוול שטעמפלער, וואס האט נאך דער ערשטער וועלט-מלחמה זיך אריבערגעצויגן קיין מיעלעץ, מערב-גאליציע.

דער אידאלאג און אייגער פון די ג'ינדער און אנפירער פון הפועל הצעיר-צעירי-ציון (שפעטער „האחדות") איז שטאט, האט זיך חיים רינגעלבלום ארויסגערוקט אין סאמע פראנט פון דער יידישער געזעלשאפט לעבקייט. ער איז געווארן איינער פון די שענסטע פערזענלעבקייטן אין קא-

לאָמיי אין דער צייט צווישן בוידע וועלט־מלחמות. ער איז געווען באַליבט ביי אַלע שיכטן פון דער יידישער באַפעלקערונג און אויך ביי דער קריסט־לעכער פאַר זיין ערלעכקייט און נוח־לבריותדיקייט. אַלע האָבן אָנערקענט זיין געטרייע אַרבעט לטובת הכלל.

עס איז נישט געווען קיין סאָציאַלע אינסטיטוציע אין שטאָט, וואָס רינגעלבלום זאָל נישט געווען זיין צווישן אירע פאָרוואַלטער. צי דער רע־טונגס־קאָמיטעט, צי גמילות־חסדים, צי דאָס יתומים־הויז אָדער גאָר די קולטור־אינסטיטוציע אונטערן נאָמען „טאַנבי־האַלע" — איבעראַל האָט רינגעלבלום געהאַט א האַנט אין דער אַרבעט.

אַחוץ דעם איז ער געווען פאָרזיצער פון „התאחדות" אין שטאָט, מיטגליד פון „התאחדות"־צענטראַל־קאָמיטעט אין לעמבערג, מיטגליד פון דער שטאָט־פאַרוואַלטונג און פונעם קהילה־ראַט, פאָרזיצער פונעם פאַראיין פון פריוואַט־אָנגעשטעלטע, דעלעגאַט צו ציוניסטישע קאָנגרעסן און א מיטגליד אין דער פאַרוואַלטונג פון דער קאָאָפעראַטיווער באַנק „פרעמינ־גער, בערגמאַן, ביטער און פרענקעל".

ביי אָט דער באַנק איז ער אין די לעצטע יאָרן פאַר דער קאַטאַסטראָ־פע געווען הויפט־בוכהאַלטער און ער האָט דערפון געצויגן זיין חיונה.

ווי אַלגעמיין עס איז געווען די אָנערקענונג ביי די ציוניסטישע פאַר־טיען פאַר אָט דעם יינגסטן פון אירע פירער, איז צו זען דערפון, וואָס ער, חיים רינגעלבלום, איז באַשטימט געווארן צו זיין דער פאָרזיצער פו־נעם שטאָט־בארימטן באַנקעט, וואָס די ציוניסטן האָבן געגעבן פאַר יצחק גרינבוימען בעת זיין באַזוך אין קאַלאָמיי אין 1932.

מען האָט אין רינגעלבלומען געשעצט און ליב געהאַט זיין תורה (ער איז געווען א מענטש מיט א סך יידישן און וועלטלעכן וויסן, א קענער פון שפינאָזא און קאַנט) און זיינע גוטע מענטשלעכע מידות.

מען האָט אים ערופן דער זיידענער ייד. ער איז געווען „זיידן" וויל ער איז געווען א ייד מיט א וואַרעם האַרץ און מיט א ברייטער האַנט. מען האָט אים געדאַרפט גוט היטן אַז ער זאָל נישט צעטיילן זיינע שכירות באַלד ווי ער האָט זיי אָפגענומען. ער איז גרייט געווען אַוועקצוגעבן דעם לעצטן גראָשן, אויב א נויטבאַדערפטיקער האָט זיך צו אים געווענדט.

איך האָב חיים רינגעלבלומען געזען ס'לעצטע מאָל ביי מיין באַזוך אין קאַלאָמיי אין 1924. איך געדענק דעם אָוונט וואָס איך האָב פאַרברַאכט ביי אים אין דער היים אין הייסע יידישע וויכוחים און אין נאָך הייסערע יידישע געזאַנגען.

איך געדענק זיין שטילע און מילדע געשטאַלט, וואָס האָט געגליט מיט גרייטקייט צו מסירת נפש.

עטלעכע שטריכן צו דער געשטאַלט פון חיים רינגעלבלום גיט איבער אליעזר אונגער אין זיין בוך „זכור" (הוצאת „מסדה", תל אביב, תש"ה).

אליעזר אונגער האָט אין 1941 געוואוינט אין קיטעוו. ביים אויסברוך פון דער סאָוועטיש־דייטשער מלחמה איז ער מיט זיין פרוי און קינד ארי־ בערגעפאָרן אין דער גרויסער שטאָט, קיין קאלאָמיי. דאָרט האָט ער זיך באַגעגנט מיט חיים רינגעלבלומען. און אָט וואָס ער האָט וועגן אים צו דער־ציילן אויף ז"ז 51־53 :

— אין אויגוסט, 1941, האָט זיך דער קאָמענדאַנט פונעם קאלאָמייער גע־ ביט, דער נאַצי פאלקמאַן, געוועלדט צו די אוקראַינער שטאָט־הערשער, אז זיי זאָלן אים צושטעלן א רשימה פון יידן, וואָס זענען ראוי צו זיין מיטגלי־ דער פון א יידן־ראַט (צום קאלאָמייער קרייז האָבן געהערט די קהילות קי־ טעוו, קאָסעוו, יאַבלאָנאָוו, האָראָדענקא, זאַבלאָטאָוו, סניאַטין און זשאַביע). די אוקראַינער האָב גלייך דערלאַנגט די נעמען פון יידן, וואָס זענען געשטא־ נען בראש פון דער קהילה און זענען געווען אָנגעזעענע טויער אין די צייטן פון דער פוילישער מאַכט. אויף מאָרגן גאַנץ פרי האָט פאלקמאַן ארויסגע־ רופן אָט די יידן צו זיך אין ביורא אריין. נאָכדעם ווי זיי האָבן אָפּגעווואַרט א פּאָר שעה אין וואַרטע־צימער, איז פון זיין קאַבינעט ארויס צו זיי דער הויפּט פונעם געביט, געהייסן זיי זאָלן אויסקלייבן א יידן־ראַט און האָט פאָר־ געלייענט פאָר זיי א צעטל פון מיטגלידער אינעם ראַט. פאָרן פּאָרזיצער פון ראַט האָט ער פאָרגעלייגט חיים רינגעלבלום. ער האָט גערעדט וועגן דער פאָראַנטוואָרטלעכקייט, וואָס לינט אויף די פאָרשטייער פון דער יידישער קהילה לגבי דער דייטשער מאַכט. ער האָט געסטראַשעט מיט טויט־שטראָף און — איז אַוועק. אלע פאַרבעטענע האָט מען פאָרשפאָרט אין א צימער. ערשט פאַרנאַכט האָט מען געעפנט פאָר זיי די טירן און זיי געלאָזט גיין אהיים.

חיים רינגעלבלום — א קרוב פונעם היסטאָריקער ע. רינגעלבלום אין וואַרשע — איז געווען פאָרזיצער פון דער „התאחדות"־גרופּע אין שטאָט, א מיטגליד פונעם שטאָט־ראַט ביי דער פוילישער מאַכט, א הויפּער ציוניסט און אן איבערגענעבענער געזעלשאפטלעכער טויער, אן איידעלער און גייסטרי־ כער מענטש.

אין יענעם אָוונט בין איך געקומען צו רינגעלבלומען אהיים. דאָרט האָבן זיך פאַרזאַמלט אייניקע פון זיינע פריינט און שכנים. אלע זענען גע־ וועז פאַרזאָרגט און צעטראָגן : אָט ווערט שוין באלד נאָכט און ער איז נאָך אלץ נישטא. זיין פרוי שפּאַנט ארום פון איין ווינקל אין צווייטן, הייבט יע־ דעם מאָל אויף דעם פאַרהאַנג ביים פענסטער צו זען אפשר גייט ער, איר מאַן. זייער אייניציקע טאכטער ליגט אין בעט. נעכטן, בשעת דער ארבעט, האָט זי געכאפט שרעקלעכע קלעפּ פון די דייטשע באַנדיטן און האָט גע־ קראָגן היץ. איר האַרץ שוידערט פאַרן גורל פונעם פאָטער.

אין דער שטוב — פונקט ווי אין די איבעריקע יידישע הייזער — האָט זיך אריינגעכאפט דער הונגער. דער קליינער זאפאס פון שפייז־פראדוקטן האָט זיך שוין מיט וואָכן צוריק אויסגעלאָזט, און די משפחה האָט געהונגערט. אלע טעפיכער פון שטוב זענען אריבער צו די פויערים, אויסגעטוישט פאר קוקורוזע־מעל און גרינס. טאָג־טעגלעך האָט מען געקאָכט דעם מאכל, וואָס אין יענעם קאָנט האָט מען עס גערופן „קאָלעשע" (א מין געקעכטס פון קוקורוזע־מעל). די גוטע הארציקע שטוב־מענטשן האָבן פון זייער קליינעם רעזערוו געטיילט פאר יערן איינעם, וואָס איז געקומען צו זיי בעטן. און דער זאפאס האָט זיך אין משך פון א קורצער צייט אויסגעלאָזט. די חברים און פריינט פון רינגעלבלומען האָבן געוואוסט, וואָס עם טוט זיך ביי אים אין שטוב. האָבן זיי אריינגעבראכט, וואָס זיי האָבן נאָר געקענט אזוי, אז רינגעלבלום זאָל דערפון נישט ווישן. ער פלעגט צו די פריינט זיינע טענהן: „אין שטאָט זענען פאראן הונדערטער משפחות, וואָס גייען אויס פון הונגער און פאַרוואָס זאָל מען טראָגן עסן צו מיר און נישט צו די אנדערע משפחות?"

שוין שפעט אויף דער נאכט איז רינגעלבלום געקומען צוריק אהיים, בלאָס און אָן אָטעם. ער האָט דערציילט פול מיט זאָרג וועגן דעם אָנגעבאָט פון די הערשער. ער האָט זיך גראָנגעלט מיט זיך אליין: אָננעמען ביי דער דייטשער מאכט די אָנפירונג מיטן יידישן ראָט, אָדער נישט? א סך פון זיינע פריינט האָבן אים געעצהט אָנצונעמען דעם פאָרשלאָג. ווי א קריסטאָל־ריינער, ערלעכער מענטש, וואָס האָט א גרויסע מאָראָלישע השפעה אין שטאָט, האָבן זיי געטענהט, דאָרף ער אין אָט דער גורלדיקער שעה איבערנעמען די קהילה, וואָס צוזאמען מיט די קלענערע קהילות אין דער נענט, האָט זי געציילט א פערציק טויזנט יידן. ער האָט זיך שטארק געווערט. ער איז באשטאָנען אז ער קאָן נישט אָנקוקן די פרצופים פון די נאָצישע חיות, און אז ער וועט בשום אופן נישט איינגיין אויפן פאָרשלאָג, אפילו אויב ער וועט דערביי ריזיקירן מיט זיין לעבן און מיטן לעבן פון זיין משפחה.

נאָך א שלאָפלאָזער נאכט פון איבערטראכטענישן און פון אינעווייניקסטן גראנגל, איז חיים רינגעלבלום אַוועק און מודיע געווען פאלקמאָנען, אז ער זאגט זיך אָפ פונעם אָנגעבאָטענעם אמט. רינגעלבלום האָט מיט אָט דעם באשלום אַרויסגעווייזן א גרויסן מאָראלישן כוח. א סך יידן האָבן נישט געהאָט אין זיך אָט דעם מוט... אין א קורצער צייט ארום, בשעת דער אויסראָטונגס־אקציע אין שטאָט־טייל „מאקרא", האָבן די געסטאפּאָ־לייט געכאפט רינגעלבלומען מיט זיין גאנצער משפחה, און זייערע שפורן זענען פאַרשוואונדן...

רינגעלבלום איז געווען א גוטע נשמה. אין די טעג פון הונגער און נויט אין זיין אייגענער שטוב, האָט ער געהאָט אן אָפענעם אויער פאר יערן

מענטשן, וואָס איז געקומען אויסגיסן פאַר אים זיין ביטער האַרץ. ער האָט מיטגעפילט מיט יעדן זיין צער, און ער האָט אויסגענוצט זיין פערזענלעכן איינפלוס ביי די שטאָט־גבירים, כדי ארויסצוהעלפן די נויטבאַדערפטיקע. ביז דער לעצטער רגע האָט ער געלעבט — פונקט ווי א סך אַנדערע — מיט אילוזיעס און מיט פאַלשע האָפענונגען, אז טראָץ דער פיין פון גוף און נשמה, וועלן נאָך די יידן אין די פאַ־כאָפּטע לענדער דערלעבן צו זען די מפלה פון היטלערן. ער האָט געגלייבט אין דעם זיג, אינעם זיג פון גוטס איבער שלעכטס, געגלייבט אין דערלייזונג און פרייהייט פון פעלקער. אין די שווערסטע מאָמענטן האָט ער געפונען טרייסט־ווערטער פאַר די צעברא־כענע און דערשלאָגענע, וואָס פלענן קומען צו אים.

אין געטאָ זענען געווען צוויי טיפּן פון עסקנים: פּעסימיסטן, וואָס האָבן פאַראויסגעזאָגט שלעכטס און האָבן אַריינגעיאָגט יאוש אין די הער־צער פון זייערע צוהערער, און אָפּטימיסטן, וואָס האָבן געשטאַרקט און גע־מונטערט דאָס נעמיט ביי די געפאַלענע מענטשן און געשטילט זייער פיין. „חיימל" — אזוי האָט מען רינגעלבלומען גערופן — איז געווען דער ראש פון די אָפּטימיסטן אין שטאָט. אַרום אים האָבן זיך געזאַמלט מענטשן, וואָס האָבן געזוכט אין די שווערע מינוטן א טרייסט־וואָרט פאַר זיך.

רינגעלבלומס שפּורן זענען פאַרשוואונדן אין א צייט, וועו די שטאָט האָט שוין געציילט הונדערטער ק־בנות, טויזנטער פאַרפאַלענע, וועו עס איז שוין נישט געווען קיין שטוב אָן א מת... אין דער צייט פון נאָך די צוויי „אויסראָטונגס־אַקציעס" אין שטאָט. די הערצער ביי די מענטשן זענען פאַר־שטיינערט געוואָרן פון גרויס צער און ברענענדיקן וווייטאָג און די געפילן זענען געוואָרן אָפּגעאָטעמפּט. יעדער איינער האָט געווייטאָגט און געטרוי־ערט נאָך זיינע נאענטסטע. אָבער נאָכן פאַרשוואונדן פון חיים רינגעלבלום, האָבן געווויינט און געטרויערט אַלע. עם האָט געפעלט דער מענטש, וואָס האָט אַלעמען געטרייסט, דערמוטערט און דער עיקר אַליין געגלייבט. ער האָט מיט זיין אייגענעם גלויבן אָנגעשטעקט די הערצער פון זיינע צוהערער. דאָס איז געווען דער גלויבן, אז די דעמאָקראַטישע לענדער, און בפרט די אַרבעטער־באַוועגונג אין די פרייע לענדער, וועלן נישט דערלאָזן אז היטלער זאָל פאַרניכטן א פאָלק, וואָס האָט געגעבן דער וועלט די אידייע פון צדק און יושר...

רעד.

דער העברעאיסט

יעקב ביטער (1894־1941)

יעקב, אדער (ווי מען האָט אים אין אלגעמיין גערופן) יעקעל ביטער, איז פון זיינע סטודענטישע צייטן אָן געווען א ציוניסט און העברעער. אין דער סטודענטן־אָרגאַניזאַציע „צעירי ציון" איז ער געווען פון די וואָס האָבן דערעיקרשט געלייגט דעם טראָפ אויף העברעאיש קענען, לייענען און רעדן.

ער איז געווען דער פֿאַרוואַלטער פון דער העברעאישער ביבליאָטעק פונעם פֿאַראיין "שפה חיה" און דער סאַמע קנאותדיקסטער פּראָפּאַגאַנדיסט פֿאַר העברעאיש ביי דער יוגנט.

דער מעזינעק פון דעם רייכן האָלץ־סוחר און אינדוסטריאַליסט גדליה ביטער, האָט יעקל געהאָט א מגלעבקייט צו באַשטעלן יעדעס נייע העברעאיש בוך און יעדע נייע העברעאישע צייטשריפט, און זיי צו פֿאַרלייען יעדן, וואָס האָט נאָר געקענט און געוואָלט לייענען.

אין 1913 האָט יעקל געענדיקט די קאָלאָמייער פּוילישע גימנאַזיע און האָט דערנאָך געלערנט יוריספּרודענץ אויף דער ווינער אוניווערסיטעט.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט ער חתונה געהאָט מיט גיטעלע פּרעמינגער, דער טאָכטער פון דעם קרעלן־סוחר ר' נטע פּרעמינגער. גיטעלע איז אויך געווען א ציוניסטקע און א העברעערין, און דאָס פֿאַרפֿאַלק ביי־טער האָט געגעבן די קינדער א העברעאישע דערציאונג נישט בלויז דורך די לערערס אין שול, נאָר אויך דורך זיך אליין, דורך דער העברעאישער אטמאָספער, וואָס האָט געהערשט ביי זיי אין שטוב.

אין די יאָרן צווישן ביידע וועלט־מלחמות איז יעקל ביטער גיך באַקאַנט געוואָרן אין שטאָט ווי אַן אינדוסטריאַליסט און געזעלשאַפטלעכער טוער.

ווי אן אינדוסטריאליסט האט ער אינאיינעם מיט זיין עלטערן ברודער הערש אנגעפירט דאס גרעסטע האלץ־געשעפט אין דער גאנצער געגנט. עס האבן ביי די ביטערס אין געשעפט געארבעט עטלעכע הונדערט מענטשן.

אויפן נעזעלשאפטלעכן געביט האט ער תיכף נאכן אומקער קיין קאלאמיי אין 1919, געגרינדעט דעם סאקדעמישן פארבאנד „עבודה". ער איז געווען דער פרעזידענט פון פארבאנד. ער האט ארגאניזירט אלע קולטור־אונטערנעמונגען, און ער איז געווען דער לעקטאר ביי אלע ליטעראריש־אוונטן און דער רעזישסאר פון אלע טעאטער־אויפפירונגען.

יעקל ביטער האט געהערט צו דער גרופע אלגעמיינע ציוניסטן. ער איז די גאנצע צייט געווען א מיטגליד פונעם ציוניסטישן שטאט־קאמיטעט און עטלעכע מאל אויך דער פארזיצער פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע אין שטאט. ביטער האט זייער א סך אויפגעטאן פארן קרן היסוד און קרן קימת, און איז אויך געווען א וויכטיקער פירער ביי פאליטישע וואל־קאמפאניעס.

ער איז אפט געווען א דעלענאט צו ציוניסטישע צוזאמענפארן אין פוילן און עטלעכע מאל אויך צו ציוניסטישע וועלט־קאנגרעסן.

אין שטאט האט געשמט יעקל ביטערס פריוואטע העברעאישע ביבליאטעק, וואס האט פארמאגט אזר אייגנס א שפאר ביסל אנטיקן.

אין דער צייט פון ערשטן סאוועטישן רעזשים (1939-1941) פלעגן זיך ביי יעקל ביטערן צונויפקומען אין געהיים געווענע ציוניסטישע עסקנים.

וען די נאצים זענען אריין קיין קאלאמיי, איז יעקל ביטער געווען איינער פון די ערשטע קרבנות. מען האט אים מיט זיין משפחה, הושענה רבה 1941, ארויסגעפירט אין שפאראוויצער וואלד און זיי דארט אלעמען דערשאסן.

י. ש.

דער פרומער משכיל

אפרים קלאַרמאַן (1874-1928)

ר' אפרים בר' משה אליהו קלארמאן איז געבוירן געווארן אין קראקע אין יאר תרל"ד (1874). שוין יינגלווייז האט ער געשמט אין זיין היימ־שטאט ווי אן עילוי אין ש"ס און פוסקים. מיט דער הילף פון צוויי עלטערע חברים האט אפרים קלארמאן בחורווייז זיך אין געהיים דערוואַרבן גרויסע אלגעמיינע ידיעות און קענטענישן.

די חברים וואס האבן אפרים קלארמאנען פארהאלפן צו א בריוטער אלגעמיינער בילדונג זענען געווען דר. דוד ראטבלום, שפעטער איינער פון ביאליקס נאענטע פריינט, און הערש מאלטער, שפעטער פראפעסאר פון תלמודישער ליטעראטור אין דראפסי קאלעדזש (געשטארבן אין פילאדעלפיע אין 1925).

אין 1895 האט אפרים קלארמאן חתונה געהאט מיט א טאכטער פון ר' הערש ראמלער, איינעם פון די סאמע גרעסטע גבירים אין קאלאמיי, און איז אזוי ארום געווארן א קאלאמייער תושב.

אין זיין נייער היימשטאט איז ר' הערש ראמלערס יונגער איידעם גיך געווארן א באקאנטע און באליבטע געשטאלט. ער האט זיך אויסגעטיילט פון אלע פרומע יידן מיט זיין וועלטלעכער בילדונג און התנהגות, און פון אלע משכילים אין שטאט מיט זיין טיפער פרומקייט. אין מיטן פון דער מזרח־גאליציישער שטאט קאלאמיי איז אפרים קלארמאן געווען דער טיפ פון אן ארטאדאקסישן ייד פון דער מערב־דייטשער שטאט פראנקפורט.

ס'האט קיינער נישט נערעדט שענער פויליש ווי אפרים קלארמאן, און קיינער האט נישט געצויגן עלעגאנטער דעם קאפעליוש פאר א דאמע, אבער צו דער זעלבער צייט האט קיינער נישט אזוי אפגעהיט דעם דף יומי פון גמרא, און קיינער האט נישט מיט מער דבקות געזאגט שמונה־עשרה אין ר' איציקל שולעבן, ווי אפרים קלארמאן.

האבן טאקע די בעלי־בתים פון דעם יחוסדיקן ר' איציקל שולעבן נאך ר' מאטיע הערמאנס פטירה אויסגעקליבן פאר זייער נשיא הועד (שול־פארוואלטער) דעם קראקעווער יונגעמאן ר' אפרים קלארמאן.

אפרים קלארמאן איז אויך געווען איינער פון די פירנדיקע ציוניסטן אין קאלאמיי, און אויך איינער פון די גרינדער פון דעם ערשטן „חדר מתוקן" אין שטאט.

בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה איז ר' אפרים קלארמאן געווען א פליט אין ווין. וועו ער האט פון דארט זיך אומגעקערט צוריק קיין קאלאמיי, איז ער אין דער צייט פון דער רומענישער אקופאציע געווארן פארזיצער פונעם יידישן נאציאנאל־ראט און פון דער קהילה־פארוואלטונג. ביז צו זיין פליצימדיקן טויט, אין עלטער פון 54 יאר, אום זומער 1928, איז ר' אפרים קלארמאן געווען איינער פון די יידישע וואורטזאגערס אין שטאט.

צו אפרים קלאָרמאַנען האָבן זיך באַצויגן מיט גרויס דרך ארץ סיי פריינט און סיי קעגנערס.

כאַראַקטעריסטיש פאַר דער אַלגעמיינער ליבשאַפט און דרך־ארץ־באַציאונג צו דער פערזאָן פון ר' אפרים קלאָרמאַן, איז דער אינצידענט, וואָס ס'איז פאָרגעקומען ביי זיין לוויה. ביי דער לוויה איז אויסגעבראָכן א קריגע־ריי צווישן דער „אגודה" און צווישן די ציונים. די „אגודה"־מענטשן האָבן געטענהט אַז זיי וועלן נישט צולאָזן אַז „אַפּיקורסים" זאָלן זיך מטפל זיין מיט דער לוויה פון אַזא ירא שמים, ווי ס'איז געווען ר' אפרים קלאָרמאַן. די טענה ווידער פון די ציוניסטן איז געווען, אַז אפרים קלאָרמאַן איז כל ימיו געווען אַן אַקטיווער ציוניסט און א וואָרטזאָגער פון דער ציוניסטישער באַוועגונג אין שטאָט.

טויזנטער יידן און אויך נישט־יידן האָבן באַגלייט ר' אפרים קלאָרמאַן צו זיין קבר אויפן נייעם בית־עלמין.

אפרים קלאָרמאַנס עלטערער זון, דר. משה אליהו נהיר, וואוינט אין תל אביב, וואו ער איז א באַוואוסטער פּעדאַגאָג און גימנאַזיע־לערער.

נון בית

דער טשאָרטקאָווער חסיד

הענעך שעכטער (1878־1955)

ר' הענעך שעכטער איז געבוירן געוואָרן אין כאָראָסטקאָוו. אין 1904 האָט ער חתונה געהאַט קיין קאָלאָמיי מיט דער טאָכטער פון ר' לייבל אייזענבערגס און פון זיין פרוי רייזל משולם וועלוועלס, וואָס האָט געשמט אין שטאָט אי מיט איר פרומקייט און צדקה און אי ווי די באַויצערין פון דעם גרעסטן שפּעצעריי־געוועלב.

ר' הענעך שעכטער איז גיך באַקאַנט געוואָרן אין שטאָט ווי א גרויסער למדן און ווי א הייסער טשאָרטקאָווער חסיד און א פירענדיקער טוער אין דער „מזרחי"־פּאַרטיי.

דער ציוניזם האָט ר' הענעך שעכטערן געשטעלט פאַר א שוועריקייט. וואָרים ווען ער איז אין 1930 געוואָרן דער אָפיציעלער פראָפאַגאַנדיסט פון „מזרחי" און איז ארומגעפאָרן איבער די שטעט פון מזרח־גאַליציע ווי א שליח פונעם קרן ארץ ישראל פונעם „מזרחי", איז אים אויסגעקומען צו פירן א שווערן קאַמף מיט דער „אגודת ישראל".

די קעגנערשאַפט צו דער „אגודת ישראל" האָט זיך אַוועקגעשטעלט ווי א וואַנט צווישן אים און דעם טשאַרטקאָווער רבין ר' ישראל. ר' הענעך שעכטער איז געבליבן ביי דער „מזרחי" און ער האָט אויפגעהערט צו פאָרן קיין טשאַרטקאָוו. אָבער א טשאַרטקאָווער חסיד איז ער פאַרבליבן כל ימיו, א נישט ווייניקער הייסער ווי זיין פאָטער ר' אברהם שוחט פון כאַראַסטקאָוו.

דאָס זכרונות־בוך וואָס ר' הענעך שעכטער האָט אין תשי"ג ארויס־געגעבן אין תל־אביב (מיט א הקדמה פון דעם באַוואוסטן העברעאישן שרייבער דוב סדן), אָטעמט, נישט בלויז מיט חסידישער וואַרעמקייט, נאָר אויך מיט יענעם ענגן פאַרטיזאַנער־גייסט, וואָס זיין נאָמען איז „נישטא נאָך אזא רבי ווי דער טשאַרטקאָווער רבי".

דאָס איז ביי אזא יידן ווי ר' הענעך שעכטער אי אומפאַרשטענדלעך און אי פאַרשטענדלעך. אומפאַרשטענדלעך וואָרים דער „מזרחי"־טוער הענעך שעכטער איז געווען א מענטש מיט א ברייטן נאַציאָנאַלן האָריזאָנט. און פאַרשטענדלעך, וויל ער איז געווען א ייד ארויסגעוואָקסן טיף אין דער אַלטער משפּחה־טראַדיציע און די געירשנטע קויל פייער האָט נישט אויפ־געהערט צו ברענען.

ר' הענעך שעכטער איז אינאיינעם מיט זיין משפּחה עולה געווען קיין ארץ ישראל אין 1933. דאָרט איז ער געשטאָרבן אין עלטער פון 77 יאָר אום זומער 1955.

ר' הענעך שעכטערס קינדער וואוינען אין ישראל. זיין איידעם איז דער באַקאַנטער העברעאישער דיכטער און איבערזעצער פון יידיש אויף העב־רעאיש, שמשון מעלצער.

דער סאָציאַליסט

מיכאל הערער (1885־(?)־1942)

קיינער איז אין קאָלאָמיי פון פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה נישט געווען דער סאָציאַליסט מיט דער „ה" הידיעה, ווי משה הערערס עלטערער זון מיכאל, וואָס האָט געטראָגן א שווארצע שיינע באָרד, א שווארצן בריטן קאָפעליוש און א שווארצע קינסטלער־קראַוואַטע, האָט שפּאַצירט מיט אַן אוקראַינערין אָנגעטאָן אין נאַציאָנאַל־טראַכט. האָט עפענטלעך געוויכערט אום שבת, און איז, ווי יידן פלעגן זאָגן, בדרך גוזמא, יעדן מאָנטאָג און דאָנערשטאָג געזעסן אין תפיסה.

מיכאל הערערס פאָטער, ר׳ משה, איז געווען א רייכער תבואה־סוחר, האָט געטראָגן א שטריימל און האָט געדאַוונט אין יעקל ביידאַפס שול.

מיכאל האָט באַזוכט די קאָלאָמייער גימנאַזיע און האָט דערנאָך געלערנט יוריספרודענץ אין לעמבערגער אוניווערסיטעט. ער האָט דעם אוניווערסיטעט נישט געענדיקט, ווייל ער איז אינאיינעם מיט זיין חבר אָסטער אויסגעשלאָסן געוואָרן פאר פירן סאָציאַליסטישע פראָפאַגאַנדע. הערער איז געווען דער סעקרעטאַר פון דעם באַוואוסטן פירער פון דער פּ. פּ. ס., דעם קאָלאָמייער אַדוואָקאַט, דר. שמואל אליעזר (סאמועל לאזארזש) שאָר. ער האָט זיך אינאיינעם מיט דר. שאָר באַטייליקט אין אינטערנאַציאָנאַלע סאָציאַליסטישע קאָנגרעסן און אויך ביים קאָנגרעס פון די עסטרייכישע סאָציאַל־דעמאָקראַטן אין ווין ערב דעם אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה.

הערער איז געווען איינער פון די פּאָליקסטע אַרבעטער־אָרגאַניזירער אין שטאָט. ער האָט אָרגאַניזירט די בעל־מלאכות פון „יד חרוצים", און אויך די פּוילישע אייזנבאָנער, מויראַרעם און וועבער און די יידישע טלית־וועבער.

הערער איז געווען א שטענדיקער רעדנער ביי די ערשטע מאַי־פייערונגען, וואו ער האָט גערעדט פּויליש און אוקראַיניש. אין „יד חרוצים" האָט ער גערעדט יידיש.

ביי די פּאַרלאַמענט־וואַלן פון 1907 האָט הערער געפירט א דעמאָנסטראַציע פונעם ליבלעך־זאל צום מאַגיסטראַט מיט דער פאָדערונג אַרויסצוגעבן די שטים־צעטלען. ער איז דעמאָלט אינאיינעם מיט שמחה וויץ און מיט אָסטערן אַרעסטירט און פאַרמשפּט געוואָרן צו תפיסה.

אָן איבערציונגטער פּ. פּ. ס.־ניק, איז הערער ארויסגעטראָטן קעגן דעם יידישן סעפּאראַטיזם. די זש. פּ. ס.־סעקציע (די יידישע סעקציע אין דער פּאַרטיי) איז געשאפן געוואָרן קעגן הערערס וויל̈ן. ער איז אויך געווען א שארפער קעגנער פון ציוניזם, אָבער טראָצדעם — א וואַרעמער ייד.

נאָכן ערשטן וועלט־קריג האָט ער זיך אריבערגעצויגן קיין ל̈עמבערג, וואו ער איז געוואָרן אַן אָנגעשטעלטער אין דער פּוילישער פירמע „נאפטא". דאָרט, אין ל̈עמבערג, האָבן אים די נאַצים אומגעבראַכט.

ל. ג.

דער פּ.פּ.ס.־שער איינבינדער

משה סאַק (18־(?)־19)

ווען משה סאַק איז געבוירן געוואָרן, וויים איך נישט. און איך געדענק אפּילו נישט ווען ער איז געשטאָרבן. אָבער איך ווייס אז אין די 14 יאָר פון אונדזער יאָרהונדערט פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה איז ער געווען א שם דבר אין שטאָט.

משה סאַק איז געווען א ייד אַן אָרעמאַן, א מטופל̈ מיט קינדער און א טייל̈ פון זיי קראַנקע. געוואוינט האָט משה סאַק ביי בעזע, דעם שוסטער, אויף דער שפּיטאַלנאַ־גאַס אין א שטוב מיט א קעכל̈. די איינבינדעריי האָט ער געהאַט ביי דער אלמנה העל̈ער אויפן רינג־פּלאַץ. און דאָרט, אין דער איינבינדעריי, איז געווען די הויפּט־קוואַרטיר פון דער פּוילישׁ־סאָציאַליס־טישער פּאַרטיי (פּ. פּ. ס.) אין שטאָט.

משה סאַק, א ייד אין א לאַנגן זשאַקעטל̈ אין דער וואָכן, און אין א זשופּיצע און שטריימל̈ אום שבת, איז געווען א פּאַרבענטער פּוילישער סאָציאַליסט. געדאַוונט האָט ער אין „יד חרוצים", געגאַנגען שבת הערן א דרשה פּונעם שטאָט־מגיד ר' יצחק וועבער, און זיך אריינגעכאַפּט צו א טיש ביים רבי בחור. אָבער א חוץ דעם איז משה סאַק, ווי געזאָגט, געווען א פּ. פּ. ס.־ניק. פּוילישׁ האָט ער נישט גערעדט און נישט געל̈יענט, אָבער ער האָט פּונדעסטוועגן געהאַלטן בל̈ויז פּונעם קראָקעווער „נאַפּשוד" און פּונעם ל̈עמבערגער „גל̈אַם" און איז געווען א קעגנער פון אריינבערענגען אין האַנטווערקער־פּאַראיין א יידישע צייטונג. דער איינבינדער משה סאַק איז געווען א פּוילישער אַסימיל̈אַטאָר. די יידישע אָפּטיל̈ונג, זש. פּ. ס., אין דער סאָציאַליסטישער פּאַרטיי איז געשאפן געוואָרן קעגן משה סאַקס וויל̈ן. ער איז געווען פּאַר פּוילשטענדיקער „אינטערנאַציע".

ביי משה סאקן אין דער איינבינדעריי איז באשלאסן געוואָרן די פאָ־ליטיק פון דער פּ. פּ. ס. אין שטאָט, און אויך פונעם אַנטוועקער־פאראיין „יד חרוצים". אין וואל־צייט איז אין משה סאקס איינבינדעריי געווען די הויפּטקוואַרטיר פון דער סאָצ אַליסטישער טאקטיק.

יעדער באשלום, איידער ער איז אָנגענומען געוואָרן פונעם שטאָט־קאָמיטעט, איז אין משה סאקס איינבינדעריי קודם דורכדיסקוטירט ג־ע־וואָרן פון דר. שאָרם לייב־גוואַרדיע, מרדכי לייב וויינ, שמחה וויינ, פישעלע טהאָו, מיכאל הערער, נפתלי קעסטן, שמואל הילזענראט און חיים ברעטלער און זיין פרוי.

חיים ברעטלער איז געווען א פארזיכערונגס־אגענט פון „וויקטאָ־ריא" און „פעניקס" און איז געווען דער איינציקער צווישן די זיצונגס־מענטשן אין משה סאקס וואַרשטאט, וואָס האָט געלעבט רייך, געוואוינט אין א דירה פון זעקס צימערן און זיך געקלידט עלענאנט.

די הויפּט־דעה ביי די זיצונגען האָט געהאט משה סאק. פון זיין וואַרשטאט האָט מען אויך אָנגעפירט דעם סטרייק פון די טלית־וועבער. משה סאק איז געבליבן זיין לעבן־לאנג אן אויסגעהאלטענער פּ. פּ. ס.־ניק. אפילו שוין אין דער צייט פון פרייען פוילן, נאָכן טויט פון באַרימטן פי־רער פון די קאָלאָמייער פּ. פּ. ס.„ דר. סאמועל לאזארזש שאָר, וועו עס האָט זיך געשטאַרקט דער אַנטיסעמיטיזם אין דער פּ. פּ. ס.„ איז משה סאק מיט א טיל געגאָסן געבליבן א פוילישער סאָציאַליסט און — א קעגנער נישט נאָר פון ציוניסטן, נאָר אויך פון בונדישן נאָציאָנאַליזם.

ער האָט געהאט א סך שונאים אין שטאָט, דער פּ. פּ. ס.־ישער איינבינדער משה סאק, אָבער קיין שום פריינד און קיין שום קעגנער האָט נישט געצווייפלט, אז משה סאק איז אן ערלעכער און איבערגעבענער סאָציאַליסט, וואָס איז גרייט אַוועקצוגעבן ס'לעבן פאַרן סאָציאַליזם, ווי זיין רבי דר. סאמועל לאזארזש שאָר האָט אים געפּ־ערזיקט און פארטייטשט.

לאַמעד גימל

דער פירער פון די סוחרים

יהודה ברוך פייערשטיין (1887־1941)

פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה איז יהודה ברוך פייערשטיין געווען נישט מער ווי איינער פון די מער באוואוסטע זיינערמאכער אין שטאָט.

אין יאָר 1918 האָט זיך יהודה ברוך פייערשטיין אומגעקערט קיין קא־לאָמיי פון ווין, וואו ער איז בעת דער מלחמה געווען א פליכטלינג אינאיי־

נעם מיט זיין משפחה. אין ווין זענען די צירונגס־מסחרים אין די קרינס־יאָרן אַוועק זייער גוט און פייערשטיין, דער צירונגס־סוחר, איז צוריקגעקומען קיין קאָלאָמיי מיט נעלט. ער האָט אָפּגעקויפט שאול ברייערס הויז אויף דער ליניע אַ־בע און האָט דאָרט איינגעאָרדנט איינם פון די גרעסטע צירונג־געוועלבן אין שטאָט.

פייערשטיין איז געווען א יונגערמאן מיט א כּך טעמפּעראַמענט, מיט גרויסער געזעלשאַפטלעכער איניציאַטיוו און מיט א חוש פאר אלע וועגן און סטעזשקעם פון דער פּאָליטיק. איז ער טאקע איינגיכן געוואָרן א וויכטיקער כלי־טוער אין שטאָט.

ער האָט געגומען אַרגאַניזירן די סוחרים און האָט אויפגעשטעלט א סוחרים־פאַראיין מיט א גוט־פונקציאָנירנדיקן אפּאַראַט, וואָס האָט געזאָרגט פאַרן סאָמע וויכטיקסטן ענין פון יידישע סוחרים אונטערן פוילישן רעזשים — שטייערן.

דער סוחרים־פאַראיין איז אונטער דער פירערשאפט פון יהודה ברוך פייערשטיין און פון אַדוואָקאַט דר. איזידאָר באר און פונעם פאַרוואַלטונגס־קאָמיטעט, אין וועלכן עם זענען געזעסן צוויישן אַנדערע באַקאַנטע געוועלטיגער בערם אין שטאָט, ווי שלמה עלסטער, יאָסל לעדערפיינד, איציק פונד, זעליג שפּערבער, הייניריך רייסמאַן, זיסיע זיסקינד, חיים באָרטן, מאָטיע באַנק און אַנדערע, שטאַרק אויסגעוואַקסן. דער פאַראיין האָט פאַרפילפאַכט זיין מיטגלידערשאפט און איז געוואָרן א פּאָליטישע מאַכט, מיט וועלכער סיי די יידישע פּאַרטייען און סיי די פוילישע מושלים האָבן זיך געמוזט רעכענען.

יהודה ברוך פייערשטיין איז אין די יאָרן צוויישן ביידע וועלט־מלחמות געווען אַן אמתער, דער אמתער שתדלן פון די יידישע קלייניע סוחרים און בעל־מלאכהס, וואָס די מלוכהשע שטייער־מאַשין האָט זיי געזוכט צו פאַרניכטן.

פייערשטיינס געטרייע מענטשלעכקייט האָבן אָנערקענט אלע, אויך זייערע פּאָליטישע קעגנער, וואָס האָבן אים באַקעמפט, ווייל זיין פּאָליטיק איז געווען אויסצושתדלען ביי די פוילישע מאַכטהאָבער בלויז די חיי שעה.

פייערשטיין האָט פאַרנומען וויכטיקע אמטן סיי אין דער אלגעמיינער שטאָט־פאַרוואַלטונג און סיי אין דער יידישער קהילה. ער איז געווען באַשטימטער און אויך אויסגעווילטער אסעסאָר אין מאַגיסטראַט, מיטגליד פון דער קהילה־פאַרוואַלטונג, שאַצמייסטער אין דער שטאָטישער שפּאָרקאסע און דעלעגאַט צו דער האַנדלס־קאַמער אין סטאַניסלאַוו. און ער האָט אלע אמטן בפירוש פאַרדינט.

„איר טאָרט נישט פאַרגעסן, הער פייערשטיין" — האָט איינמאָל אין אן עפּנטלעכן וויכוח צו אים געטענהט דער פירער פון דער שטאָטישער „התאחדות"־גרופּע, חיים רינגעלבלום, — „אז די גרענעץ פון אייער פּאָלי־

טישער אַרבעט איז די גרענעץ פון קאָלאָמיי, די וועלט־ברוק. וואָרום מחוץ קאָלאָמיי שטייען נישט קיין יידן הינטער אייערע פּלייצעס."

דאָס איז טאַקע אמת. אָבער אמת איז אויך געווען אז אין קאָלאָמיי, פּאַר דער קאָלאָמייער אַרעמשאַפט, איז יהודה ברוך פייערשטיין געווען אַ געטרייער שתדלן און העלפער.

יהודה ברוך פייערשטיין און זיין משפּחה זענען געווען פון די ערשטע נאָציש קרבנות. די דייטשע רוצחים האָבן פייערשטיינען, זיין פרוי נעטי און פיר פון זיינע קינדער אומגעבראַכט אין 1941 אין שעפּאַראָוויצער וואַלד.

בלויז איין טאָכטער פייערשטיינס האָט זיך גערעטעוועט. עס זענען אויך לעבן געבליבן פייערשטיינס ברידער לייב (היינט אין ישראל) און אייזיק (היינט אין ניו יאָרק).

ג. ב.

דער פינאַנץ־מאַן

עמנואל לופט (1893־1941)

איך געדענק אים ערגעץ פון דריטן קלאַס גימנאַזיע. ביז דעמאָלט האָט עמנואל, דער זון פונעם רייכן מילן־באַזיצער שלמה לופט פון דער פירמע „אסדערבאל און לופט", געלערנט ביי פריוואַטע לערער. אייגנער פון זיינע פריוואַטע לערער איז געווען נישט קיין אַנדערער ווי דער שפּעטער באַוואוסטגעוואָרענער יידישער פילאָסאָף, פּראָפ. דוד ניימאַרק.

עמנואל לופט איז געווען דער עלטסטער פון אונדזער קלאַס אין יאָרן, דער העכסטער אין וואוקס און דער רייפסטער על פּי וויסן און שכל.

ער האָט נישט געהערט צו אונדזערע יידישע בילדונגס־קרייזלעך „צעירי ציון". אָבער דערפאַר האָט ער אַ יאָר צוויי נאָך זיין אָנקום געגרינדעט אין אונדזער קלאַס אַ קרייזל פאַר אַלגעמיינער, דער עיקרשט פילאָסאָפישער בילדונג אונטערן נאָמען „אייראָפּע". פון די מיטגלידער פון יענעם קרייז וואָס פלעגן זיך צונויפקומען פון צייט צו צייט און מיינסטנס אונטער לופטס פירערשאַפט, געדענק איך אַ חוץ לופטן און מיך, צווויי פאָליאָקן, דעם זון פונעם קאָלאָמייער געריכט־פרעזידענט, יאַסעק בערנאַצקי, שפּעטער אַן

אפיציר אין דער פוילישער ארמיי, און דעם זון פונעם קאלאמייער שטייער־דירעקטאר, סטאניסלאוו ליפהארדט, שפעטער מעדיקער און ליטעראט, און פון די יידן, דעם זון פון א רייכן אייער־עקספארטער, קארל בישעל, און דעם שפעטערדיקן פילאסאפיע־דאצענט פון ווינער אוניווערסיטעט, פיליפ מאנדעלעם־מערלאן.

נאך יענע יוגנטלעך־פילסאפישע דיסקוסיעס אין „אייראפע", האב איך זיך מיט עמנואל לופט באגעגנט זיבן און צוואנציק יאר שפעטער אין אמעריקע, אן ערך א חודש פאר זיין טויט אין א האטעל אין די אכציקער גאסן ארום קאלאמבום עוועניו, וואו ער האט זיך אונטער דער השגחה פון א קראנקן־שוועסטער געראנגלט מיט אן אומברחמנותדיקער מאנן־קראנק־הייט.

דא האט מען זיך גענומען דערציילן אין געציילטע האלבע שעהן, וואס ס'האט פאסירט מיט יעדן פון אונדז אין דעם מער פון א פערטל יארהונ־דערט.

מיט עמנואל לופט האט פאסירט אזוי: ער האט זיך, נאכדעם ווי ער האט אין 1923 אין ווין באקומען דעם דאקטאראט פאר פאליטישע וויסנ־שאפטן, ספעציאליזירט אין פאלקס־ווירטשאפט און אין פינאנץ־ענינים.

ער האט געארבעט אין דער גרויסער וואַרשעווער באנק „באנק דיסקאנ־טאווי וואַרשאווסקי" און איז דארט גיך געוואָרן דער הויפט־דירעקטאר און דער עקספערט פאר אינטערנאציאנאלע פינאנץ־ענינים.

אין פרי־זומער 1939 האט אים די פוילישע רעגירונג געשיקט קיין אמעריקע און קיין קאנאדע צו באזארגן פאר איר אן הלוואה ביי די דאר־טיקע באנקען. לופט האט די שליחות דורכגעפירט מיט דערפאלג און האט זיך מיט דער לעצטער שיף, וואס איז אפגעשוואומען דעם 8טן אויגוסט פון ניו יארק קיין פוילן, אומגעקערט קיין וואַרשע.

נאך דער דייטשער אינוואזיע איז אים געלונגען צו אנטלויפן קיין רומעניע און פון דארט איז ער איבער איטאליע אום פרילינג 1940 אנגעקו־מען קיין ניו יארק.

דא האבן אויף אים געווארט געשעפטס־פריינט, וואס זענען געווען להוט אויסצונוצן לופטס אומגעווייניטלעכע פעאיקייטן פון א פינאנץ־ווייזאנער און פון א פינאנץ־טעכניקער.

אבער די שווערע קראנקהייט איז פארלאפן דעם וועג דעם קוים 48־יאריקן מענטש. לופט האט מיט דער קראנקייט געקעמפט עלעהיי ווי מיט א צד שכנגד אין א גרויסן עסקים־איבערשמועס: מיט קילער ווירדע, מיט שכלדיק רעזיגנירטער אייזעניש און אן דעם מינדסטן אויסדרוק פון זעלבסט־רחמנות.

דער גרויסער פינאנץ־מאן האט אויפן קראנקנבעט אין ניו יארק מקיים געווען די גירסא דינקותא פון סטאאישער פילאסאפיע, וואס ער האט מיט זיך און מיט אונדז געקנעלט אין דעם „אייראפע"־קרייזל אין קאלאמיי.

פינף טעג נאך דעם אויסבראך פון דער סאוועטיש־דייטשער מלחמה, וואס ער האט זי מיט דעם שוואכן קול פון זיינע לעצטע מעת־לעתן באגריסט ווי אן אנהייב פון א מעגלעכקייט פון היטלערס מפלה, איז ער אין דער נאכט פון 27טן יוני, 1941, געשטארבן.

ש. ב.

דער שרייבער

דר. אנזעלם קליינמאן (1882־1942?)

אין די יארן ערב דער ערשטער וועלט־מלחמה און אין די ערשטע עטלעכע יאר צווישן ביידע וועלט־מלחמות איז מרדכי הערש טאקערס זון, אנטשעל (אנזעלם), געווען דער פאפולערסטער קאלאמייער שרייבער.

מרדכי הערש טאקער (קליינמאן) איז אליין אין דער יוגנט אויך געווען א פאלקס־דיכטער, און האט פארפאסט פורים־שפילן און זיי אויפגעפירט מיט חברים.

אנטשעל (אנזעלם) קליינמאן האט געענדיקט די קאלאמייער פוילישע גימנאזיע און האט שטודירט יוריספרודענץ אין טשערנאוויץ און אין לעמבערג. אונטער דער השפעה פון לייבל טויבש, האט זיך קליינמאן פאראינטערעסירט מיט דער יידישער ליטעראטור און איז געווארן א מיטארבעטער אין טויבשעס „אידישן וואכענבלאט" און אין „לעמבערגער טאגבלאט". אין 1906 איז קליינמאן געווען א מיטגליד אין דער רעדאקציע פון גרשום באדערס „נייעם לעמבערגער טאגבלאט", און האט דארט און אויך אין די פויליש־יידישע צייטשריפטן „וואסכוד" און „מוריה" געשריבן ארטיקלען, דערציילונגען און טעאטער־רעצענזיעס.

אנזעלם קליינמאן איז געווען איינער פון די סעקרעטארן פון דער טשערנאוויצער שפראך־קאנפערענץ אין 1908, און דערנאך מיט־רעדאקטאר פון „דר. נתן בירנבוים'ס ו־אכענשריפט". בשעת דער מלחמה, איז ער געווען א מיטארבעטער און דערנאך רעדאקטאר פון דעם ווינער יידישן טאגבלאט „די ווינער מארגענצייטונג".

אָנהייב 1920 איז דר. קלײנמאַן געקומען קיין אַמעריקע, און האָט דאָ פֿאַרווײלט ביז סוף 1921. אין די צוויי יאָר האָט ער געשריבן אין די ניו־יאָרקער יידישע צייטונגען „אידישעס טאָגעבלאַט", „טאָג־וואָרהייט" און די „צייט".

צווישן די יאָרן 1922־1924 האָט אַנזעלם קלײנמאַן אַרויסגעגעבן אין לעמבערג דריי יאָר־ביכער אונטערן נאָמען „אידישער ליטעראַרישער קאַלענדאַר", און דערמיט געפֿרואווט פֿירן ווייטער די טראַדיציע פון גרשום באַדער און משה פֿראָסטיג־אַלמאַנאַכן, וואָס זענען אין משך פון יאָרן געווען צענטערם פאַר דעם יידיש־ליטעראַרישן שאַפֿן אין גאַליציע.

קלײנמאַן האָט איבערגעזעצט צוויי געזאַנגען פון געטעם באַרימטער פֿאָעמע „הערמאַן אונד דאָראָטעא". די איבערזעצונג איז געווען געדרוקט אין דער לעמבערגער וואָכנשריפֿט„ דער אידישער אַרבעטער".

ביים סוף פון די צוואַנציקער יאָרן האָט זיך דר. אַנזעלם קלײנמאַן צוריצגעזויגן פון ליטעראַרישער אַרבעט, האָט זיך באַזעצט אין דער שטאָט יאַראָסלאַוו און דאָרט פֿראַקטיצירט אַדוואָקאַטור ביז צום אונטערגאַנג פון דער קהילה אין תשי"ב. דר. אַנזעלם קלײנמאַן איז דאָרט אומגעקומען אינ־איינעם מיט דער הייליקער עדה יידן.

ז. ר. לעק

כירורג און פילאָסאָף

דר. אליעזר ביקל (1902־1951)

געבוירן געוואָרן איז אליעזר ביקל דעם 8טן מאי 1902 (ר"ח אייר תרס"ב) אין אַ דאָרף אין דער צפון־בוקאָווינע ביי זיין פאָטער ר' איציע ביקל, אַ בן תורה, אַ משכיל, אַ חובב ציון און דערנאָך אַ הייסער פֿאָליטישער ציוניסט.

אין עלטער פון זעקס יאָר האָט אים דער פאָטער געשיקט לערנען אין זיין היימשטאָט קאָלאָמיי. אין קאָלאָמיי איז אליעזר פֿאַרבליבן אין הויז פון זיין זיידן ר' מרדכי ביקל ביז נאָך דער צווייטער רוסישער אָקופּאַציע אין 1916.

אין קאָלאָמיי האָט אליעזר באַזוכט די פֿאָלקס־שול און די פֿוילישע גימנאַזיע ביז צום פערטן קלאַס. פֿאַרענדיקט די גימנאַזיע־לימודים האָט ער איז 1920 אין טשערנאָוויץ, און דערנאָך געלערנט מעדיצין אין בוקאַרעסטער אוניווערסיטעט.

אין 1926 איז דער יונגער בוקארעסטער דאָקטער אוועקגעפֿאָרן פֿאַר ווייטערע שטודיעס קיין בערלין. דאָרט איז ער געוואָרן דער אַסיסטענט פון פּראָפעסאָר וואָגנער, דעם דירעקטאָר פון דער גינעקאָלאָגישער אָפּטיילונג אין דער „שאריטע"-קליניק. ער האָט אָנגעשריבן א גאַנצע רייַ אַרבעטן אויף דעם געביט פון גינעקאָלאָגישער פאָרשונג. די בערלינער מעדיצינישע פאַקולטעט האָט אליעזר ביקלען אָן עקזאַמענס אַרויסגעגעבן איר דאָקטער דיפּלאָם.

אין אַפּריל 1933 האָט זיך אליעזר אומגעקערט פון דער נאַציש־געוואָרענער דייטשלאַנד קיין רומעניע, און אין בוקארעסט גיך געוואָרן אייניער פון די פירנדיקע גינעקאָלאָגן און כירורגן אויף דעם געביט פון פרויען־קראַנקהייטן. ער איז געווען דער דירעקטאָר פון דער גינעקאָלאָגישער אָפּטיילונג אין יידישן שפּיטאָל „מענטשן־ליבע" (יובירעא דע אָמעני).

חוץ מעדיצין איז אליעזר ביקל געווען פאַראינטערעסירט אין פילאָסאָפיע. זיין שפּינאָזא־קענטניש האָט אים געפירט צו פריינטשאַפט מיט דעם פילאָסאָף קאָנסטאַנטין ברונער, דעם מחבר פון „די גייסטיגען אונד דאָס פאָלק" און פון אַנדערע ביכער פון אויסברייטערונג און פאַרטיפונג פון דעם שפּינאָזיזם.

קאָנסטאַנטין ברונער האָט אליעזרן זייער מקרב געווען און ער איז געווען אייניער פון זיינע באַליבטסטע און וויכטיקסטע תלמידים. אין זיין צוואה האָט ברונער באַשטימט אליעזר (לאָטאַר) ביקלען פאַרן אָפּיטרופּום פון זיין ליטעראַרישער ירושה.

נאָכן טויט פון קאָנסטאַנטין ברונער אין 1937 אין האַג, האָט אליעזר ביקל אַרויסגעגעבן און געשריבן אַריינפיר־ווערטער צו דריי ביכער פון זיין רבין: 1) „אונדזער כאַראַקטער" (פאַרלאַג „די ליגא", ציריך, 1938), 2) „קונסט, פילאָסאָפיע, מיסטיק" (פאַרלאַג הומאַניטאַס, ציריך, 1940), 3) „דער ענטלאַרוועטער מענטש" (פאַרלאַג נישזהאָף, האַג, 1951).

אייגענע ביכער האָט אליעזר ביקל אַרויסגעגעבן בייַ זיין לעבן צוויי: (1 „צור רעגענסאַנס דער פילאָסאָפיע" (פאַרלאַג גוכטאַוו קיפענהויער, בערלין, 1931), און 2) „פּראָבלעמע אונד צילע דעם דענקענס" (פאַרלאַג הומאַניטאַס, ציריך, 1939).

נאָך זיין פריצייטיקן טויט זענען דערשינען וויייטערע צוויי ביכער, צו וועלכע זיין נאָענטער פריינט משה סטערייאַן פון טאַראַנטאָ האָט גע־

שריבן אריינפיר־וועדטער: (1 „ווירקליכקייט אונד וואהרהייט דעם דענקענם" (דיאנא־פארלאג, צירידי, 1953), און (2 „קולטור" (דיאנא־פארלאג, צירידי, 1956). נאך צוויי ביכער פון אליעזר ביקלם ליטעראריישער ירושה ווערן צוגעגרייט צום דרוק פון זיין פריער דערמאנטן חבר משה סטעריאן.

אין יאר 1949 איז אליעזרן געלונגען זיך ארויסצורייסן מיט זיין פרוי און קינד פון דער סאוועטיזירטער רומעניע. ער האט זיך באזעצט אין טאראנטא, קאנאדע, און האט זיך געגרייט צו באנייען זיין מעדיצינישע פראקטיק.

א שווערע הארץ־אטאקע האט דעם ערשטן טאג חול המועד פסח, תשי"א (23טן אפריל 1951) א סוף געמאכט צו אליעזר ביקלם נאך נישט פארענדיקטע 49 יאר.

אין זיין הקדמה צו אליעזר ביקלם בוך „ווירקליכקייט אונד וואהרהייט" שרייבט משה סטעריאן:

„טראכטן און טאן איז פאר ביקלען געווען אידענטיש, און ס'האט געמיינט די אנטוויקלונג פון אלע כוחות פון אינטעלעקט און געפיל. דאס איז אנטפלעקעריש געקומען אין אים צום אויסדרוק. אלע וואס האבן אים געקענט, זענען געווען אונטער דעם שטארקן איינדרוק פון זיין פערזענלעכקייט. זיין אומפארגלייכלעכע חריפות איז געגאנגען האנט אין האנט מיט דעם עטאס און פאטאס, וואס האבן געשטראמט פון זיין וואהרעם הארץ. אין די לעצטע יארן האט ער אלץ וויניקער גערעדט, אבער דאס שווייגן איז געווען א רעזולטאט פון זיין שטילער שעפערישער טיפקייט און פון אינעווייניקסטער הארמאניע. גוטסקייט און חכמה זענען אין אים געווארן לייבלעכע שוועסטער, וואס האבן זיך ליב און זענען ווערט, אז מען זאל זיי ליב האבן."

ש"ן

דער תלמוד פראפעסאר

דר. ישראל אסטערזעצער (1904־1942(?)

דער זון פון ר' ראובן אסטערזעצער און דאס אייניקל פון ר' לייבוש אסטערזעצער, האט דער יונגער ישראל געהאט הינטער זיך די טראדיציע פון א מיוחסדיקער און לומדישער קאלאמייער משפחה.

ישראל אסטערזעצער האט געלערנט ביים באוואוסטן לובלינער ראש ישיבה ר' מאיר שפירא, און לימודי חוץ — אין די אוניווערסיטעטן פון קראקע און ווארשע. אין 1927 האט ער באקומען זיין דאקטער־דיפלאם

פון געשיכטע און קלאָסישער פילאָלאָגיע. אין 1928 האָט ער זיך פאַרבונדען מיטן יודאַאיסטישן אינסטיטוט אין ווארשע און איז דאָרט געוואָרן דער אַסיסטענט פונעם תלמוד־פראָפעסאָר דר. אברהם וויים. אין 1935 איז ישראל אָסטערזעצער באַשטימט געוואָרן פאַר דאָצענט פון תלמוד און מיטלאַלטערלעכער העברעאישער ליטעראַטור. ער איז געווען דער יינגסטער דאָצענט אין אינסטיטוט.

דר. אָסטערזעצער האָט אָפגעדרוקט א ריי פּאָרש־אַרבעטן אויפן גביט פון תלמודישן רעכט. אין דעם אינסטיטוט גופא האָט דר. אָסטערזעצער געטראָגן אויף זיך דעם שווערן עול פון פראַקטישער עקזאַמיניר־אַרבעט און אָנגעהאַלטן פּערזענלעכן קאָנטאַקט מיט די תלמידים, וואָס מיט א גרויסן טייל פון זיי איז ער געווען אין איין עלטער.

אין 1936 איז דר. אָסטערזעצער אויסגעקליבן געוואָרן פאַר וויצע־פּאָרזיצער פונעם פאַרבאַנד פון העברעאישע שרייבער אין פוילן.

ישראל אָסטערזעצער איז געווען א יונגער געלערנטער מיט גרוים באַגאַבונג און מען האָט פון אים נאָך א סך דערוואַרט אין די קרייזן פון תלמוד־ און העברעאיש ליטעראַטור־פאָרשער.

ש. א.

דער רעדאַקטאָר

פון „די ראָטע פאַהנע"

הייניריך זיסקינד (1895־1934(?)

חיים זיסקינדס מעזונעק הערשל, אָדער הענריק, ווי ער האָט געהייסן אין דער קאָלאָמייער פּוילישער גימנאַזיע, אָדער הייניריך, ווי ער האָט זיך גערופן בעת זיין וואוינשאַפט אין דייטשלאַנד, איז געווען מיין גימנאַזיע־חבר. ער איז געווען א רייכן מאַטענס א קינד און אַליין א שטאַלטנע און געפּוצט בחורל.

ער האָט אינאיינעם מיט די מייסטע גימנאַזיסטן באַלאַנגט צו דער געהיימער אָרגאַניזאַציע פון די יידישע לערן־קרייזן „צעירי ציון".

ביי אים, ביי הענריק זיסקינדן אין דער הים אויף סאָביעסקי־גאַס, אין דער רחבותדיגער שיינער קיך, האָבן מיר יעדן שבת נאָכמיטאָג אָפּגעהאַלטן די זיצונגען פון אונדזער לערן־קרייז „פּאַלעסטינע". בראש פון דעם קרייזל זענען אין 1913 געשטאַנען ג מנאַזיסטן פון זעקסטן קלאַס. הענריק זיסקינד איז געווען דער סעק־עטאַר (ער האָט געשריבן אויספירלעכע און פינקטלע־

כע פּ־אטאקאלן), שמאי מאנגער, דעמאלט א יונגער יידיש־פּאעט (געשט. אין אמעריקע אין 1954) — דער ויצע־פּאָרזיצער, און דער שרייבער פון די שורות — דער פּאָרזיצער. צו די אָנפירערס פונעם קריז האָט אויך געהערט בנימין פריז, וואָס האָט געשריבן דראמעס (ער איז געפאלן אין דער ערשטער וועלט־מלחמה).

שמאי מאנגער, פריז און איך האָבן זיך געריסן צו שרייבערי. זיס־קינד האָט געחלומט מער פון פאָרלעגערי — אין דייטשלאנד.

אין דייטשלאנד האָבן געוואוינט וויכע עלטערע שוועסטער און בר־דער און הענריק איז וואקאציע צייט אלעמאל געווען א גאסט ביי זיי. הענריק האָט דערפאר זייער ליב גהאט און גערעדט א גוטן דייטש און ער איז געווען דער גערמאניסט אין גימנאזיע.

נאכן פאראנדיקן די גימנאזיע האָב איך פאָרלוירן זיסקינדס שפור. אבער אין די צוואנציקער יאָרן איז צו מיר דערגאנגען די ידיעה, אז ער האָט זיך נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה באזעצט אין בערלין, אז ער האָט זיך אָנגעשלאָסן אין דער קאָמוניסטישער פּאָרטיי און איז דאָרט גיך עולה לגדולה געווען. אין די ס׳ז צוואנציקער האָט הענריק זיסקינד דערגרייכט צו דער הויכער פּאָזיציע פון הויפּט־רעדאקטאָר פונעם קאָמוניסטישן צענט־ראל־ארגאן אין דייטשלאנד, „די ראָטע פאָהנע".

וועגן יענע עטלעכע יאָר פון הענריק זיסקינדן אויף דער שפּיץ פון זיין פּאָרטייאישן דערפאָלג, האָט מיר דאָ אין ניו יאָרק אין 1941 דערציילט אונדזער אמאליקער גימנאזיע־חבר עמנואל לופט (זע: זיין פּאָרטרעט אין דער זעלבער אָפּטיילונג „געשטאלטן"), וואָס פלעגט זיך מיט אים פון צייט צו צייט טרעפן אין בערלין. לופט האָט דערציילט ווי אינטעלעקטועל אויס־געוואקסן ס׳איז הענריק זיסקינד, וואָס פּאר א גלענצענדער אָראטאָר און שרייבער ער איז געווען, און ווי הויך ער איז דערפאר געשטיגן אין דער היערארכיע פון דער קאָמוניסטישער פּאָרטיי אין דייטשלאנד.

הענריק זיסקינדס פּאָרטיי־דערפאָלג, האָט, ווי געזאָגט, געדויערט נישט מער ווי עטלעכע געציילטע יאָר. נאכדעם ווי היטלער איז געקומען צוו דער מאכט, איז זיסקינד אינאיינעם מיט די מייסטע פירענדיקע קאָמוניסטן אוועק קיין רוסלאנד און דאָרט —

די אייניקע ידיעה וואָס מיר פּאָרמאָגן וועגן זיסקינדן אין רוסלאנד, שטאמט פון דעם געוועזענעם קאָמוניסט יאן וואלטינס בוך „ארויס פון דער פינטצטערניש" (אוט אוו דהי נאיט", עלאיענם בוק קאָרפּאָרעישאָן, שיקאָ־גע, 1941). און דאָרט, ביי וואלטינען, שטייט פאָרשריבן, אז הענריק זיס־קינד איז אן ערך א יאָר נאָך זיין אָנקום קיין רוסלאנד ליקווידירט געווארן אינאיינעם מיט א סך אנדערע דייטשע קאָמוניסטן־פּליטים אין סטאלין־לאנד.

שין בית

אַדוואָקאַט און רעדנער

דר. פייוול שטערנבערג (1887־1948)

ער איז געווען אַ פּיאָנער פון פּועלי־ציוניזם אין גאַליציע פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה און ער איז געווען דער הויפּט־וואָרטזאָגער פון פּועלי־ציוניזם אין רומעניע תיכף נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה.

וועז איך האָב זיך מיט פייוול שטערנבערגן באַקענט פּערזענלעך זומער־צייט 1919 אין טשערנאָוויץ, האָב איך אים אייגנטלעך שוין גאַנצע צען יאָר געקענט. ער האָט געהאַט באַלאַנגט צו דער גרופּע ציוניסטיש־סאָציאַליסטישע סטודענטן, מיט וועלכער מיר, קאָלאָמייער גימנאַזיסטן, האָבן זיך שטאַרק איבערגענומען.

דער יונגער קאָלאָמייער סטודענט, פייוול שטערנבערג, איז געווען אייגנער פון די וויכטיקסטע פּראָפּאַגאַנדע־טויער פאַר יידיש ביי דער מלוכהשער פּאָלקס־צייטונג פון 1910. ער איז אויפגעטראָטן מיט שלמה קאַפּלאַנסקין און מיט נתן בירנבוימען אויף אייז טריבונע, און האָט געהאַט אויסגעמעלעכע רעדנערישע דערפאָלגן. דער יונגער קאָלאָמייער סטודענט איז געווען אַ מיטאַרבעטער פון דער פּועלי־ציוניסטישער פּאַרטיי־צייטונג „דער יידישער אַרבייטער" אין לעמבערג, און אַ שטיק צייט אפילו דער רעדאַקטאָר פון דער דאָזיקער וואָכנשריפט.

ביים סוף פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט זיך שטערנבערג באַזעצט אין טשערנאָוויץ, וואו ער איז געווען דער רעדאַקטאָר פון דער פּועלי־ציוניסטישער וואָכנשריפט „די פרייהייט".

בלויז קנאַפּע צוויי יאָר האָט שטערנבערג געוואוינט אין טשערנאָוויץ (פון שפּעט האַרבסט 1918 ביז זומער 1920). אָבער אין די צוויי יאָר האָט ער דערגרייכט פּאַר זיך און פּאַר דער פּועלי־ציון פּאַרטיי אַן אָנזען און אַ חשיבות וואָס געווויינטלעך איז זי נישט לייכט צו פּאַרהאָרעווען אין צען מאָל אַזוי פיל צייט.

ער איז לעבן דעם בונדיסט יעקב פיסטינער און דעם אַלגעמיינעם ציוניסט מאיר עבנער זיכער געווען די פּאָפּולערסטע פּערזענלעכקייט אין שטאָט. און אויף דער טריבונע האָט שטערנבערג צו זיך קיין גלייכן

נישט געהאַט. דער יונג־פּאַרשטאַרבענער יעקב פּיסטינער און געווען דער פּאָליטיש־נעניטסטער צווישן די בוקאָווינער יידישע פּארטיי־פּירער; מאיר עבנער האָט זיך אויסגעצייכנט פון צווישן אַלע מיט זיין שריפטשטעלערי־שער באַגאַבונג; דער יינגסטער צווישן זיי, פייוול שטערנבערג, האָט פּאַר־מאָגט רעדנערישן שוואונג און בריליאַנטישקייט און האָט געגומען מיט שטורעם זיינע צוהערער.

איך געדענק טאָקע שטערנבערגס אַז שטורמישן דערפּאָלג ביים יידישן נאַציאָנאַל־ראַט אין טשערנאָוויץ זומער 1919, ווען ער האָט גע־רעדט אין נאָמען פון די פּועלי־ציון, און סיי די בונדיסטן און סיי די אַל־געמיינע ציוניסטן האָבן אים געהאַלטן אין איין פּאַרלענגערן די רייד־צייט, האָבן אים ממש נישט געוואָלט אַראָפּלאָזן פון דער טריבונע, ווייל זיי זענען געשטאַנען אונטערן כישוף פון זיין אַרגומענטאַציע, פון דעם אופן ווי אַזוי ער האָט די אַרגומענטן געבויט און אַרויסגעבראַכט.

אום זומער 1920 האָט שטערנבערג פּאַרלאָזט טשערנאָוויץ און האָט זיך אַריבערגעצויגן קיין ווין, וואו ער האָט אינגיכן פּאַרנומען אַן אָנגעזעענע פּאָזיציע אין דער אַדוואָקאַטישער פּראָפעסיע.

אין דעם פּאָלקס־אוניוועַרסיטעט פון דער סאָציאַל־דעמאָקראַטישער פּאַרטיי אין ווין האָט שטערנבערג געהאַט די מעגלעכקייט צו נוצן און מיט גרויס דערפּאָלג און הנאה געגוצט זיין גרויס־אַדוואָקאַטישן שוואונג אויפן פּלאַן פון סאָציאַליסטישער וועלט־זעאונג.

דאָ אין ניו יאָרק, אַן אַנטרונענער פון היטלערס ווין — אַן אַרויסגע־ריסענער אי פון זיין גאַליציש־בוקאָווינער און אי פון זיין ווינער סביבה, האָט ער נישט געקאָנט געפינען קיין וועג פון אַקטיוואַר מיטאַרבעטערשאַפט נישט ביי די פּועלי ציון און נישט ביי די ווינער פּליטים.

פייוול שטערנבערג איז געשטאָרבן פון אַ האַרץ־אַטאַקע, דעם 18טן יוני, 1948, אין ניו יאָרק.

פון זיינע צוויי זין איז דער עלטערער, דניאל, אַ מוזיק־פּראָפעסאָר אין שטאָט־קאַלעדוש פון וועיסקאָ, טעקסאַס, און דער יונגערער, עלי, איז אַ פּראָפעסאָר אין דער טעכנישער הויך־שול אין שיקאַגע.

שין בית

דער שוישפילער

אלעקסאַנדער גראַנאַך (1891־1945)

איך בין נאָך געווען אַ גימנאַזיסט, אַ תלמיד אין די העכערע קלאַסן פון דער קאָלאָמייער גימנאַזיע, ווען עס האָט זיך פּאַרשפּרייט די ידיעה, אַז ישעיה גראָניק, אַ בעקער־יינגל פונעם נאָענטן שטעטל האָרָדענקע איז אַוועק קיין בערלין און גאָנץ דייטשלאַנד גייט כּאָראָם מיט זיין טאַלאַנט.

דאָס איז, פאַרשטייט זיך, דעמאָלט געווען אַ גוזמא. אָבער די גוזמא איז אינגיכן וואָר געווארן. גראָנאַך האָט אין דער פאַר־היטלעריסטישער דייטשלאַנד פאַרנומען אַן אויבן־אָן פּלאַץ אין דער דייטשער טעאַטער־וועלט. עס איז נישט געווען מענלעך אויסצורעכענען דייטשלאַנדס גרעסטע צען דראַמאַטישע שוישפּילער און אויסצולאָזן דעם נאָמען אלעקסאַנדער גראָנאַך.

צוויישן די גרויסע איז גראָנאַך נישט געווען דער אייניציקער ייד, אָבער זיכער כּמעט דער אייניציקער מיט אַ וואַכער אינטואיציע און מיט אַ טיפן באַוואוסטזיין פון זיין היסטאָרישער ידישקייט. גראָנאַך האָט קיינמאָל נישט געפּרואווט צו פאַרווישן מיט זיך ישעיה גראָניקן, דעם אָרעמען בעקער־יונג פון האָרָדענקע, פון זאַלישטשיק, פון קאָלאָמיי און פון סטאַניסלאַוו.

פון גראָנאַכס בינע־נעשטאַלטען האָט תמיד אַרויסגערעדט דער היי־מישער טאָן און עם האָט זיך אָנגעזען דער היימישער זשעסט פון אַ ידישן פאָלקס־מענטש, וואָס האָט אין זיך פאַראייניקט די פילאָסאָפישע מילדקייט פון שלום עליכמס טביה דעם מילכיקן, די גבורה פון אָפּאַטאָשוס „קיווקע גנב" און שניאורס „נח פּאַנדרע" און דעם שטורמישן פּראָטעסט פון אַ ניי־צייטיקן ידיש־פּראָלעטאַריש טריבון. ערגעצוואו האָבן זיך די דאָזיקע עלעמענטן פון גראָנאַכן, דעם ייד פון האָרָדענקע און פון קאָלאָמיי, אַרייַנ־סובלימירט אין אַלע זיינע ראָלן: אין „פּאוסט", אין „שיילאָק" און אין „פּראָפעסאָר מאַמלאָק". עס האָבן זיך אין זיי אַלעמאָל אָנגעזען און ארויס־געהערט גראָנאַכס דאָזיקע ידישע פּאַרבן און קלאַנגען.

אלעקסאַנדער גראָנאַך איז אויף דער דייטשער בינע געווען אַ יידישער מענטש, וואָס האָט געשפּילט טעאַטער אויף דייטש. אָבער אין תוך אלעמאָל אויסגעשפּילט די געשטאַלט פון יענעם טרויעריק־קלוגן און שטורמיש־בא־

רעדעוודיקן שעיה פון נעבוירן־דאָרף וועזשבאָוועץ, וואָס נאָך אים האָט אים דער טאָטע א נאָמען געגעבן, און וואָס אים האָט ער אליין ליטעראריש פאָראייביקט אין זיין בוך זכרונות „ס'נייט א מענטש".

באָקענט האָב איך זיך מיט גראָנאָכן אין 1915, ביים עסטרייכישן מיליטער אין דער „אייניעריקן־אָפּטיילונג" (אָפּטיי) פון אָפּיצירן־קאַנדידאַטן). ער האָט דאָרט משמח געווען די אָפּיצירן אין קאַסינאָ, האָט דעק־לאָמירט פאָר זיי „פּאָוסט" און האָט איינגעזאַמלט פון זיי אַפּלאָדיסמענטן און באַגייסטערונג.

נאָך דער מלחמה טרעף איך אים אין קאָלאָמיי. ער איז א טוער ביי די זש. פּ. ס. און א באַליבטער רעדנער ביי זייערע מיטינגען. און אָט האָט ער דערגרייכט דעם סאָמע שפּיץ פון רעדנערישן דערפאָלג. ער שטייט אויפן בעלעמער אין דער גרויסער שול און דונערט א פּראָטעסט קעגן די יידישע פּאָגראָמען אין לעמבערג. ס'איז געווען א רעדע נישט צום פּארגעסן. עס האָבן פון גראָנאָכן ארויסגעריידט שיילאָקס איראָניע און נקמה, די מסירות נפש פון „קיווקע גנב" און די קלוגע גורל־הכנעה פון טביה דעם מיל־כיקן. מיט איין וואָרט: די דאָזיקע רעדע אין דער קאָלאָמייער שול איז געווען דער פּרעליוד צו גראָנאָכס שפּעטערע צוואַנציק יאָר טעאַטער, וואו די פּריער־דערמאָנטע געשטאַלט־עלעמענטן זענען סעפּאַראַט, נאָכאַנאַנד און צומאָל בייאַנאַנד ארויסגעקומען.

אין דער היטלער־צייט איז ער פאַרוואָגלט געוואָרן קיין ראָטן־רוסלאַנד, פון דאָרט (נאָך חדשים אין תפיסה) אין דער שווייץ, און פון דער שווייץ קיין אַמעריקע, קודם קיין קאַליפאָרניע און דערנאָך קיין ניו יאָרק.

ער האָט געפּרואווט שפּילן יידיש טעאַטער, אָבער די גלאָריע־צייט פון יידיש טעאַטער אין אַמעריקע איז שוין לאַנג געווען אַוועק. ס'איז פאָר גרא־נאָכן אין טעאַטער קיין פּלאַץ נישט געווען.

ער האָט גענומען שרייבן זיינע זכרונות. דאָס בוך זכרונות איז דער־שינען אויף דייטש אין שוועדן. אויף יידיש האָט ער ביים לעבן קיין פאָר־לעגער נישט געפּונען.

דאָס האָט אים זייער געקרענקט — אָבער צי האָט זיך אויך ביטער־ניש אַריינגעצויגן אין זיין הארץ?

גראָנאָך איז געשטאָרבן פּלוצים נאָך אַן אָפּענדיקס־אָפּעראַציע דעם 14טן אַפּריל 1945. איך האָב אים געזען א טויטן אין אָרון. אויף זיין פּנים איז געלעגן אייגענגלייוועדט א שמייכל, וואָס האָט עדות געזאָגט, אז גראָנאָך איז אַוועק פון דער וועלט אָן תרעומות און אין סאָמע ברען פון האָפענונג, פון בטחון און פון ליבשאפט צו מענטשן.

חורבן

חנה ווינהעבער־האַקער

די פאַרטיליקונג פון די יידן אין קאָלאָמיי

(יוני, 1941 — פעברואַר, 1943)

דער אָנהייב פון דעם חורבן אין קאָלאָמיי *)

נאָך דעם ווי די סאָוועטישע ארמיי איז אַוועק פון קאָלאָמיי, זענען די אוקראַינער געוואָרן די באַלעבאָטים פון דער שטאָט. זיי האָבן גלייך אָנגעהויבן צו פאַרפאָלגן די יידן און זיי האָבן דורכגעפירט א שטיקל פאָגראָם.

די אוקראַינער האָבן זיך געזומען יאָגן מיט ווילדקייט נאָך יידן איבער די גאַסן; זיי האָבן זיי געבונדן מיט שטריק און קייטן, זיי בלוטיק געמיסט'ט און מיט געלעכטער און שפּאָט זיי געטריבן צו די דענקמעלער פון די רוסישע פירער לענין, סטאַלין און אַנדערע סאָוועטישע פירער, וואָס זענען געווען אויפגעשטעלט אין דעם שטאָט־גאָרטן, אויפן רינגפּלאַץ און אויף דער אַלייע וואָלנאָסצי.

זיי האָבן די יידן צוגעבונדן צו די דענקמעלער און זיי געצוואונגען אז זיי זאָלן מיט אַלע זייערע כוחות ארויסרייסן די ריזיקע שטיינערנע און גיפסענע מאָנומענטן צוזאמען מיט די פונדאַמענטן און זיי שלעפּן איבער דער שטאָט.

די אוקראַינער האָבן יענעם טאָג אויך געראָובט און געפּלינדערט די יידישע הייזער. צום גליק איז קיינער פון די יידן נישט געטויט געוואָרן. א סך זענען אָבער שוואר פאַרוואונדעט געוואָרן און האָבן געמוזט וואָכנלאַנג ליגן אין בעט מיט צעבראָכענע ריפּן. אַנדערע זענען ארומגענאַנגען מיט צעשלאָגענע קעפּ, צעקיילטע און צעבייטע.

באַלד נאָך דעם האָט די אונגארישע ארמיי פארנומען די שטאָט. די יידן האָבן זיך באַרואיקט און פרייער אָפּגעאָטעמט. די אונגארן האָבן

*) אין דער ערשטער זענען אייגעשלאָסן גבית־עדותן פון סאַלי און זיגמונד טאַגער און אַנדרי לעדערפיינד — קאָלאָמייער, וואָס האָבן איבערגעלעבט דעם חורבן און וואוינען ביים היינטיקן טאָג אין ישראל.

בלויז געצוואונגען די יידן, אז אלע איבער צוועלף יאר זאלן טראָגן א ווייסן אַרעמבאַנד מיט א בלאָען מגן דוד.

אין יולי, 1941, האָבן זיך אין שטאָט באַוויזן אויטאָמאָביל־ן מיט געסטאַפּאָ. די דייטשע מערדער האָבן געכאַפט הונדערט מיט צען יידן אין די גאַסן, אין די שילעכער און זיי אַוועקגעפירט אין דעם דערבייאיקן דאָרף קאָראָלוואוקע. דאָרט האָבן זיי געצוואונגען די יידן צו גראָבן פאַר זיך א קבר. וועו די יידן זענען פאַרטיק געוואָרן מיט דעם גראָבן, האָבן די מער־דער זיי באַפוילן זיך אויסצוטאָן נאַקעט און אריינקריכן אין די קברים.

אין דער מינוט וועו די מערדער האָבן אָנגעשטעלט זייערע ביקסן צו דערשיסן די יידן, האָט זיך אויפן פּלאַץ באַוויזן דער אונגאַריישער שטאָט־קאָמאַנדאַנט און ער האָט מיט א שטרענגען טאָן געפאָדערט, אז מ'זאָל אים צוריקגעבען די יידן, ווייל ער איז פאַראַנטוואָרטלעך פאַר אלע, וואָס סע קומט פאָר אין דער שטאָט. אויף אזא אופן איז דעם קאָמאַנ־דאַנט געלונגען צו ראַטעוועו די יידן פון א זיכערן טויט. און נאָך דעם ווי מען האָט זיי געהאַלטן עטלעכע טעג אין געפענגעניש, האָט מען זיי אינ־גאַנצן באַפרייט.

דער דאָזיקער איבערפאַל פון געסטאַפּאָ מערדער האָט זיך געענדיקט מיט דעם טויט פון צוויי יידן.

דייטשן נעמען איבער די שטאָט און זיי הייבן אָן צו פיניקן די יידן

ערב ראש השנה, 1941, האָבן די דייטשן איבערגענומען די שטאָט און גלייך אָנגעהויבן צו רודפֿ'ן די יידן. באַלד דעם ערשטן טאָג ראש השנה זענען נאַנצע גאַסן אויסגעלידיקט געוואָרן פון יידן. די דייטשן האָבן אַרויסגעטריבן די יידן פון די הייזער אין גאַס אַרויס אַזוי ווי זיי זענען געשטאַנען און געגאַנגען. מ'האָט די אומגליקלעכע נישט געלאָזט מיטנעמען מיט זיך קיין שום זאַך. די שטימונג ביי די יידן איז געווען גע־דריקט און שווער, און די פּאַניק — גרויס.

מ'האָט אָנגעהויבן צו זאַמלען יידן אויף „ארבעט". מ'האָט געכאַפט יידן אין די גאַסן, און מיט קלעפּ, מיט שפּאָט און באַליידיקונג האָט מען זיי געטריבן צום באַנהויף אויסצולאָדן פראַכט־צוגן און צו בייטן רעלסן.

איידער מען האָט זיך געשטעלט ארבעטן האָט מען יעדן איינעם דערלאַנגט קלעפּ און שטעקנס, און דערנאָך האָט מען געצוואונגען די יידן אויסצולאָדן אין ווילדער אייליגיש שווערע קאַסטנס און אַנדערע זאַכן פון די וואַגאָנעס. מ'האָט די אומגליקלעכע אזוי געיאָגט און גע'ממית'ט, אז זיי זענען געבליבן אָן כוחות און האָבן מער נישט געקאָנט ארבעטן. דע־מאָלט האָבן די מערדער גענומען שרייען, אז די יידן זענען פויל און ווילן

נישט ארבעטן, און זיי האָבן די פּאַרמאַטערטע אריינגעוואָרפן אין גריבער וואָס זענען געווען אָנגעפּילט מיט וואַסער און קאַלך.

צו אַוונט־צו, וועו מען האָט די געפּיניקטע ענדלעך אָפּגעלאָזט, האָט קיינער פון זיי שוין נישט געקאָנט שטיין אויף די אייגענע פּיס. באַקענטע האָבן זיי אַהיימגעבראַכט פּאַר׳חלש׳טע, מער טויט ווי לעבעדיק.

אין דער זעלביקער צייט האָבן די דייטשן אָנגעהויבן צו נעמען יידישע פרויען צו ראַמען און ריניקן זייערע וואוינונגען. אזוי האָט די פרויען אָפּגענליקט א ביסל בעסער ווי די מענער. קיין געצאָלטם און קיין עסן האָט מען טאַקע נישט געגעבן, דערפּאַר אָבער האָט מען זיי אויך נישט געשלאָגן און זיי זענען אין די אַוונטן אַהיימגעקומען מיט גאַנצע ביינער.

די דאָזיקע „ארבעט" איז דורכגעפירט געוואָרן אונטער דער אויפּ־זיכט און דעם צוואַנג פון א סעפּציעלער אָפּטיילונג, וואָס האָט זיך גערופן „זאָנדערדינסט". די ציווילע רעגירונג און די געסטאַפּאָ זענען געקומען ערשט שפּעטער.

יידן זענען געצוואונגען ארויסצוגעבן זייער גאָלד, זילבער, צירונג און אויסלענדיש געלט

די יידן האָבן א ביסל פרייער אָפּגעאָטעמט, וועו דער 26־יעריקער פּאָלקמאַן פון ווין האָט אין אָנהייב אויגוסט איבערגענומען די שטאָט־פּאַרוואַלטונג. ער האָט צוגעזאָגט, אז מען וועט די יידן נישט טאָן קיין שום שלעכטס, אויב זיי וועלן זיין לאָיאַל און אויספּאָלגן אַלע דייטשע באַפעלן.

זיין ערשטער באַפעל איז געווען, אז מ׳זאָל אים צושטעלן דאָס גאַנצע גאָלד, זילבער, אויסלענדיש געלט, בריליאַנטן און אנדערע צירונג.

די יידן האָבן געפּאָלגט און אַלץ אַוועקגעגעבן. זיי האָבן געגליבט, אז מיט דעם אַוועקגעבן זייער האָב־און־גוטס וועלן זיי זיך אויסקויפן זייער לעבן. צוויי, דריי טעג כסדר זענען די יידן אָפּט געשטאַנען אין רייען פון פיר אַזיגער אין דער פרי ביז שפּעט נאָכמיטאָג, ביז זיי האָבן זיך דערווארט, אז מ׳זאָל ביי זיי צונעמען דאָס געבראַכטע גאָלד און די אנדערע זאכן, טויט־מיד זענען זיי אין די אַוונטן אַהיימגעקומען און אַלע זענען אניידערגעפאַלן הונגעריקע. אויפן אנדערן טאָג, ווי נאָר ס׳האָט נענומען טאָגן, זענען זיי ווידער אַוועק מיט זייער ביסל ווערטפּולע זאכן צו שטעלן זיך אין דער ריי און ווארטן כדי דאָס אַוועקצוגעבן, ווי דער באַפעל האָט נעפּאָדערט.

פּאַרשטייט זיך, אז נישט אלץ, וואָס מ׳האָט פּאַרמאָגט, האָט מען אַוועקגענעבן. און דאָס וואָס ס׳איז נאָך געבליבן האָט מען, באין ברירה, אָנפּאַרטרויט די פּוילישע און אוקראַיניש „פּריינט", אז זיי זאָלן דאָס

באהאלטן. וויל וואר ס׳האט ניט אוועקגענעבן אלין, דער איז געווען אין געפאר מיט זיין לעבן. אז מ׳האט דערטאפט א יידן מיט א שטיקל צירונג, אדער גאלד, האט מען אים באשטראפט מיט טויט. דאס איז געווען אין דער ערשטער העלפט פון דעם חודש אויגוסט, 1941.

אין שטאט באוויזט זיך די דייטשע „וועהרמאכט"

אין דער צווייטער העלפט פון דעם חודש אויגוסט האב איך איינמאל ארום פינף אזייגער פארטאג, באמערקט דורך א פענסטער פון מיין וואוינונג אויף דער לעגיאנאווע גאס, אז די גאנצע גאס איז פול מיט דייטשע זעלנער, מיט קיווערס אויף די קעפ, ווי זיי וואלטן געווען גרייט צום קאמף.

איך האב גלייך אויפגעוועקט מיין פאמיליע. אין דער אייגענער צייט האב איך דערהערט דאס סקריפען פון די טויערן און ווי די זעלנער קלאפן און זעצן אין זיי מיט די קאלבעס פון זייערע ביקסן און זיי שרייען:

„יודע עפנע!"

באלד נאך דעם האט זיך געגומען טראגן דאס הילפנעשריי פון געשלאגענע יידן.

יענעם טאג האבן די דייטשע זעלנער צוזאמענגעטריבן עטלעכע טויזענט יידן אויף אירט און זיי געשלאגן און געפיניקט. זיי האבן געסטראשעט די יידן, אז באלד וועט מען זיי אומברענגען. זיי האבן דאס אבער ניט געטאן, ווייל דעמאלט איז נאך נישט געווען אין שטאט קיין איינגעשטעלטע רעגירונג, וואס זאל זיי געבן דאס רעכט דאס צו טאן. און די דייטשע מערדער האבן זיך געפירט, אז זיי האבן געטויט און געמאר־דעט בלויז ווען מ׳האט זיי באפוילן אזוי צו טאן. דאס מאל האבן זיי צו־זאמענגעטריבן די יידן נאר צו פיניקן זיי און צו צאפן ביי זיי דאס בלוט.

אין עטלעכע שעה ארום האבן זיי אהיימגעלאזט די יידן. זיי האבן געזאגט, אז זיי האבן דורכגעפירט די דאזיקע שטראף אויף די יידן, ווייל די יידן האבן געשפינן אויף א דייטשן אפיציר. פארשטייט זיך, אז דאס איז געווען א בלבול.

א באפעל צו ארגאניזירן א יידנראט

דער שטאט־הויפטמאן פאלקמאן האט ארויסגענעבן א באפעל, אז מ׳זאל ארגאניזירן אין שטאט א יידנראט. פאר דעם הויפט פון דעם ראט האט מען באשטימט מאטיע האראוויץ. אלע דייטשע באפעלן צו די יידן ווערן פון דעמאלט אן געגעבן דורך דעם דאזיקן יידנראט. (די מערדער האבן דאס געטאן, כדי אויסצופירן א סך פון די רויבעריען און בלוטיקע מעשים מיט דער הילף פון די יידן גופא.)

די ערשטע צייט האָט דער יידנראַט געדארפט באזאָרגן די דייטשע באַאמטע און די געסטאַפּאָ מיט שיינע וואוינונגען. איבער דעם האָט מען יידישע פאַמיליעס געמוזט ארויסזעצן פון זייערע הייזער. „באַאמטע" פון יידנראַט זענען צוליב דעם געגאנגען פון הויז צו הויז, און דערביי האָבן זיי צו אונדזער שאַנד און וויטאָג, דורכגעפירט זוכונגען אין די הייזער, און אז זיי האָבן געפונען וועדטפולע זאכן, האָבן זיי דאָס צוגענומען אָן שום רחמנות. דאָ מוז מען פעסטשטעלן, אז די דאָזיקע „באַאמטע" האָבן בלויז א טייל פון די צוגערויבטע זאכן איבערגעגעבן די דייטשן. א סך פון די וועדטפולע זאכן האָבן זיי פארקויפט צו די פּאָליאַקן און אוקראַינער, אדער זיי האָבן זיי באהאלטן פאר זיך אליין.

דער יידנראַט האָט אויך געהאָט די אויפגאבע צוצושטעלן די דייטשן יידישע ארבעטער. די דאָזיקע ארבעטער האָט מען ביי דער ארבעט אזוי געשלאָגן און געפיניקט, אז מ'האָט זיי שיער געמאכט פאר קאליקעס. דער יידנראַט האָט דעריבער געמוזט כסדר בייטן די יידישע ארבעטער.

שבת בייטאָג, ערב הושענא רבה, 1941, האָבן די געסטאַפּאָ־לייט אָנגעהויבן צו זוכן אין די הייזער יידישע לערער. די אוקראַנער האָבן זיי צוגעשטעלט די נעמען און אדרעסן, און זיי האָבן זיי אליין געפירט צו די הייזער און זיי געהאָלפן געפינען די לערער. עטלעכע לערער האָט מען דעמאָלט געכאַפט, די אנדערע האָבן זיך באצייטנס באהאלטן. א טויט־שרעק איז באַפאַלן די יידישע אינטעליגענץ, נאָר קיינער האָט נאָך נישט געאַנט אז די טויט־געפאַר לויערט אויף אלע.

הושענא רבה 1941

זונטאָג אין דער פרי האָבן זיך באוויזן אויף די גאַסן פון שטאָט געסטאַפּאָ־לייט מיט א גאַנצער מענגע פּוילישע און אוקראַינישע „באַגלייטער", מערסטנס 14־16 יעריקע אויסוואורפן. עס האָט זיך אָנגעהויבן א ווילד געיאג אויף אלע, וואָס האָבן געטראָגן ווייסע אַרעמבענדער מיט בלאָע מגן דוד. מ'האָט געכאַפט פרויען און מענער. די מערדער זענען אריין אין די שילעכער און זיי האָבן מיט קלעפ און זידלעריען גענומען טרייבן די יידן אין די טליתים און זיי אלע צוזאמענגעיאָגט אויף איין פּלאַץ. באלד נאָך דעם האָבן זיי אונטערגעצונדען די בתי־מדרשים און שילעכער.

קיינער האָט נישט פארשטאַנען וואָס די מערדער ווילן, וואָרן ס'איז דאָך געווען זונטאָג, און געווייניגטלעך האָט מען זונטאָג נישט גענומען אויף ארבעט.

די מערדער האָבן זיך אויך אריינגעריסן אין די יידישע וואוינונגען און זיי האָבן די מענטשן ארויסגעשלעפּט ווי זיי זענען געשטאַנען און געגאַנגען. טייל האָט מען ארויסגעשלעפּט פון די בעטן און ארויסגע־

טריבן נאָכעט און באָרוועס. ווייַ איז נעווען צו דעם, וואָס האָט זיך פּרו־ בירט אויסצובאַהאַלטן. זיי האָבן אַזוינעם געמאַרדעט אָן רחמנות.

אין טייל הייזער, אויף דער וואַלאָווע גאַס און דער מיצקעוויטש גאַס, האָבן זיי איבערגעלאָזט פּרויען, וואָס האָבן געהאַט זייג־קינדער. זיי האָבן אויך טייל פאַמיליעס, אויף דער מאָקרע גאַס, אינגאַנצן נישט געטשעפּעט, ווען זיי האָבן געזען, אַז זיי זענען געזונט און ריין.

יענעם טאָג האָבן זיי פּאַרנאַכט צוזאַמענגעטריבן די מענער אין די גאַסן, נאָענט ביים פּרוט. די דאָזיקע יידן, פיר טויזנט 500 ביז פינף טוי־ זענט, האָבן זיי אָפּגעפּירט אין געפענגעניש אויף איבער נאַכט.

אויפן אַנדערן טאָג האָט מען די ארעסטירטע געפרעגט ווער עס וויל זיך מעלדן צו אַרבעט. א סך געזונטע יונגעלייט, וואָס האָבן זיך געוואָלט אַרויסראַטעווען פון געפענגעניש, האָבן זיך געמאָלדן אויף אַרבעט. זיי האָבן נישט געוואוסט, אַז דאָס איז בלויז א פאַסטקע, וואָס די מערדער האָבן פאַראויס אויסגעפלאַנט, זיי אומצוברענגען. מ׳האָט די דאָזיקע יונגע־ לייט אַוועקגעפירט אין שעפּאַראָוויצער וואַלד, וואָס איז זעקס קילאָמעטער פון שטאָט, און דאָרט האָט מען זיי געצוואונגען צו גראָבן מאַסן־קברים פאַר זיך און פאַר די. וואָס זענען געבליבן אין געפענגעניש.

דאָס גראָבן די קברים האָט געדויערט א גאַנצן טאָג. און ווי נאָר זיי זענען פאַרטיק געוואָרן, האָט מען זיי אַלע אויסגעשטעלט לעבן די גריבער און מ׳האָט זיי אַלע דערשאָסן.

אין שטאָט האָט קיינער ניט געוואוסט וואוהין מען האָט די יונגע מענטשן אַוועקגעפירט. די יידן האָבן געמיינט, אַז מ׳האָט זיי אַוועקגעפירט קיין דייטשלאַנד צו אַרבעטן דאָרט אין די פאַבריקן.

אַזוי האָבן די מערדער געטאָן א טאָג נאָך א טאָג, 9 טעג כסדר. יעדן טאָג האָט מען אַוועקגעפירט אין וואַלד אַריין הונדערטער יידן און זיי דאָרט אומגעבראַכט.

די יידן, וואָס זענען געבליבן אין געפענגעניש, האָבן געלעבט אין די שרעקלעכסטע באַדינגונגען. מ׳האָט זיי אָנגעשטופט אין די קאַמערן ווי הערינג. ס׳איז דאָרט נישט געווען קיין פּלאַץ, נישט צו זיצן און נישט צו שטיין. קיין עסן און קיין טרינקען האָט מען זיי נישט געגעבן. זיי זענען אַזוי פאַרהונגערט און פאַרשמוצט געוואָרן, אַז זיי האָבן געבעטן אויף זיך דעם טויט. דעם ניינטן טאָג זענען זיי ענדלעך אויסגעלייזט געוואָרן פון אַזא לעבן. מ׳האָט זיי מיט לאַסט־וואָגנס אויך אַוועקגעפירט אין וואַלד אַריין און זיי דאָרט אַלע אומגעבראַכט. א גאַנצן טאָג האָט געדויערט די שחיטה.

אין שטאָט האָט מען נישט געוואוסט, וואָס מיט די מענטשן איז געשען. מ׳האָט גערעדט פון בריוו וואָס זאָלן האָבן געקומען פון דייטש־

לאנד, קראָקע, וויעליטשקע. געזען אָדער געליינט די בריוו האָט קיינער נישט. טייל האָבן אפילו אָנגענגען נעמען פון אַרבעטס־ערטער, וואו די מענטשן פון דעם טראַנספּאָרט זענען באַשעפטיקט.

ערשט מיט וואָכן שפּעטער האָט מען זיך דערוואוסט וואָס די מער־דער האָבן געטאָן מיט די יידן, און אַז די אַלע מעשות מיט די בריוו זענען געווען פאַלשע.

גרויס יאוש האָט געהערשט אין שטאָט נאָך דער שרעקלעכער שחיטה. יעדער האָט דערפילט די נאָנטקייט פון טויט, און יעדער האָט געזוכט עפּעס א וועג ווי אזוי צו ראַטעווען זיך און זיינע נאָנטסטע. די הייזער פון די גויאישע אייגנוואוינער זענען געווען אָפּגעצייכנט דורך הייליקע בילדער, און ס'איז געווען יעדענס חלום זיך צו געפינען אונטער א דאך פון אזא הויז. מ'האָט געצאָלט, וועט ס'האָט נאָך פאַרמאָגט, יעדן פּריים, אויב נאָר א פּאָליאק אָדער אן אוקראינער האָט מסכים געווען צו פאַרדינגען צו א ייד א צימער, צי אפילו בלויז אווינקל. עס האָט זיך אָנגעהויבן א גיכע אויסוואַנדערונג פון די יידישע גאַסן.

„מאַקראָ" אקציע

אויף דער שקאַרפאָווע גאַס נומער 9 האָט געוואוינט א ייד, וואָס איז ביי דער רוסישער מאַכט געווען באַשעפטיקט ווי א מיליציאַנט. די געס־טאַפּאָ האָט אים אַרומגעזוכט. זיי האָבן אים אין זיין הויז נישט געפונען, וויל ער האָט זיך געהאט באַהאַלטן. אין שייכות מיט דעם, האָט מען דעם יידנראַט געשטעלט אן אולטימאַטום: אויב אין משך פון איין שעה וועט דער געזוכטער זיך נישט מעלדן, וועלן אַלע יידן פון דער גאַס און פון די שכנישע גאַסן אומגעבראַכט ווערן. די משפּחה, וואָס האָט געגנו געוואוסט וואו ער געפינט זיך, האָט אים געלאָזט וויסן וועגן דעם אולטימאַטום. דער ייד האָט באַלד פאַרלאָזט זיין באַהעלטעניש, האָט זיך געמאָלדן צו דער געסטאַפּאָ, און איז תיכף אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן. נאָר דאָס זוכן דעם געוועזענעם מיליציאַנט איז געווען ניט מער ווי א תירוץ צו ווייטערדיקע מאָרדן נאָך אין א גרעסערן פאַרנעם. ניט קוקנדיק דערויף, וואָס מ'האָט דעם יידן גלייך אומגעבראַכט, זענען די מערדער וואָס האָבן זיך דאָרט גע־פונען באַלד אריין אין די יידישע הייזער, און זיי האָבן אן רחמנות אַרויס־געשלעפּט מענער, פרויען און קינדער און צונויפגעבראַכט 500 (פינף הונדערט) נפשות און זיי פאַרשפּאַרט אין געפענגעניש. פון דאָרט האָט מען זיי אויף צומאָרגנס שוין גאָנץ אפן אַוועקגעפירט אין שעפּאָוויצער וואַלד און זיי דאָרט דערשאָסן.

דאָס איבערגעבן פון פוטערווארג

זייענדיק געפאלן ביי זיך צוליב די אלע געשעענישן, האָט מען געלעבט אין כסדרדיקער דערוואַרטונג פון נייע, אויסערגעווינטלעכע שיקאַנעס און אָפּנאַרעריי. טאָג טעגלעך איז אָנגעגאַנגען אָן אַן איבערריים דאָס שלאָגן, דאָס אַוועקנעמען די דירות, דאָס מעבל, קלייַדער, און אַזוי ווייטער.

אין חודש דעצעמבער, קורץ פאַר ווייַנאַכטן, האָט מען זיך דערוואוסט אז עס קומען פאָר ארעסטן. לויט א געוויסער רשימה ווערן די חשובסטע און די איינפלוסרייכסטע יידישע באַלעבאַטים פון שטאָט געבראַכט אין די תפיסות. מיט א טאָג שפעטער האָט מען אויסגעפונען, אז עס האָט זיי נישט געדראָט קיין שום געפאָר, נאָר אז זיי ווערן פארהאלטן ווי ערובניקעס אויף 14 טעג, ביז די יידן וועלן צושטעלן אלע זייערע פוטערס, פוטערנע היט, קלייַדער באַפּוצטע מיט פוטער, און אַזוי ווייטער. אויב מען וועט אָפּ־ נאַרן און נישט אלץ ערלעך אָפּגעבען, וועלן די יידן, וואָס ווערן געהאלטן ווי משכנות, — אלע באשטראָפט ווערן.

דער יידנראָט האָט די דאָזיקע „ארבעט" באַזאָרגט. די „באַאמטע" זענען גאַנץ ענוי אינפאָרמירט געווען ווער עס פארמאַגט א פוטערנעם מאַנטל, און אויב עמעצער אייליט זיך נישט אַוועקצוגעבן די פוטערנע זאַכן, אָדער באהאלט עפעס, ווערט ער דורך דעם יידנראָט ארעסטירט און איינגעזעצט אין דער יידישער תפיסה. די תפיסה איז באשטאַנען פון א נישט־באהייצטן צימער אין דעם בנין פון יידנראָט. דאָרט האָט מען דעם ארעסטירטן גע־ האלטן אָן עסן און וואַסער, ביז ער האָט אָפּגעגעבן אלץ, וואָס דער יידנראָט האָט פון אים פארלאַנגט. מ'האָט געסטראָשעט די, וואָס האָבן נישט געוואָלט אויספאלגן, אז זיי וועלן איבערגענעבן וועלן צו דער געס־ טאפּא. פאַר אויסבאהאלטן פוטערווארג איז מען געווען אויסגעשטעלט צו טויט־שטראָף.

די יידן האָבן כמעט אלץ אַוועקגעגעבן. זעלטן וועט עס האָט עפעס באהאלטן ביי א קריסט. מען וויל נישט לעבן אין שרעק. און דער פחד פאַר דעם טויט איז גרויס. די דייטשע אָנפירער זענען זייער צופרידן און כדי צו באַווייזן, אז זיי זענען „איידעלע מענטשן", האלטן זיי וואָרט און באפרייען די פאַר'משכנ'טע, נאָכדעם ווי מ'האָט זיי איבערגעגעבן דאָס גאַנצע פוטערווארג. זיי האָבן די ערובניקעס באפרייט, כדי אין עטלעכע טעג ארום זיי ווידער צוצונעמען און זיי צו פארמשפּטן.

אינטעליגענץ־אקציע

דעם 24טן יאנואר, 1942, זעט מען אין די פרימאַרגן־שעה'ן אויף די גאסן קליינע גרופּעס פון דער יידישער אינטעליגענץ באגלייט פון געסטא־

פּאָם. צען אזייגער דערוואוסט מען זיך, אז מ׳האָט צונויפגענומען, לויט א רשימה, דאָקטוירים, לערער און אדוואָקאטן. די נעמען און אדרעסן גאַנץ נעוני אָנגענעבן — גילט נישט דעריבער קיין באַהאַלטן זיך. אויב מען האָט דעם באַטרעפענדיקן נישט געפונען, האָט מען נענומען דעם ערשטן בעסטן מיטגליד פון זיין משפּחה אין הויז.

מען נעמט אָבער נישט נאָר די אינטעליגענץ. עס ווערן נענומען אויך די, וואָס מ׳האָט געהאַלטן פאַר׳משכנ׳ט בעת דער פּוטערוואַרג־זאַמלונג. עס ווערן נענומען אויך אַנדערע רייכע און אָנגעזעענע יידן פון שטאָט.

אָבער די רייכע ווערן נישט שלעכט באַהאַנדעלט. דאָס מאָל באַנעמט זיך די געסטאַפּאָ „אוידל". זיי דערלויבן אפילו מיטצונעמען מיט זיך די מאַנטלען און א מאַלצייט. די משפּחות פון די ארעסטירטע האָבן א רעכט צוצוברענגען וואַרעמע קאָלדרעם און שפּייז.

די דאָזיקע אקציע האָט אָנגעהאַלטן א נאַנצע וואָך. יעדער באַוונרעד האָט געציטערט, צי וועט ער אויך נישט צופעליק גילטן פאַר אַן אינטעליגענט אָדער גביר, און מען לעבט די גאַנצע וואָך אין טויט־שרעק. כאָטש געגלויבט האָט מען נישט, אז די קאָטענאַריע מענטשן זאָל אומגעבראַכט ווערן. זענען דאָך די אַלע מענטשן פון אינטעליגענטע פאַכן. און געמיינט האָט מען, אז מען וועט זיי גאַנץ אַנדערש באַהאַנדלען, ווי די ביז איצט אומגעבראַכטע יידן.

אין א וואָך ארום האָט מען זיי אַלע אַוועקגעפירט. מען האָט זיי נישט געפירט מיט דעם געווײַנטלעכן וועג אין וואַלד אריין; דעריבער האָט מען טאַקע אָנגעהויבן גלויבן, אז זיי זענען אַוועקגעשיקט געוואָרן אין א קאָנצענטראַציע־לאַגער אין דייטשלאַנד. עס האָט זיך ארויסגעוויזן, אז מען האָט זיי דורך אומוועג אַוועקגעפירט קיין שעפּאַראָווקע און דאָרט האָט מען זיי אַלע אומגעבראַכט. א טייל פון דער אינטעליגענץ, אין וועלכע די דייטשן האָבן זיך נאָך דעמאָלט גענייטיקט, איז נאָך פּאַרבליבן אין שטאָט.

דאָס גטא

אין פעברואר, 1942, זענען ארויס קלאַנגען אין שטאָט, אז מען נרייט א גטא. פון סטאַניסלאַוו זענען געקומען ידיעות, אז דאָרט איז שוין פאַראַן א גטא, און אז דווקא אין גטא לעבן די יידן א סך בעסער ווי פריער. אמת איז, אז זיי לעבן אָפּגעזונדערט, זיי ווערן אָבער נישט באַלעסטיקט, און דערווייל איז נישטא די מורא צו ווערן אומגעבראַכט. האָט מען זיך געווואונטשן, אז דאָס גטא זאָל שוין וואָס ניכער איינגעשטעלט ווערן.

די פאַרהאַנדלונגען צווישן דער געסטאַפּאָ און דעם יידנראָט האָבן

אנגעהאלטן עטלעכע וואכן צייט. קיינעם איז נישט איינגעפאלן אז דאס אלץ איז בלויז אזא קאמעדיע, און אז דאס געטא איז נישט באשטימט פאר א וואוין־ארט צו לעבן דארטן, נאר ווי א זאמל־פונקט פון וואנען מען וועט אוועקפירן צום טויט.

די געסטאפּא האט באשטימט בלויז געוויסע נאסן און הייזער, און דער יידנראט האט געוואלט מער. סוף־כל־סוף האט מען זיך געאיניקט. עס זענען באשטימט געוואָרן דריי יידן־קווארטאלן, אפּגעשלאסענע און פון דער דרויסענדיקער וועלט אפּגעטיילטע מיט הילצערנע טויערן. דער לעצטער טאג פונעם ארייניצין זיך אין געטא איז געווען דער 24טער מערץ, 1942. וועמען מ'וועט נאך דער דאטע געפינען אויסער די דריי יידן־קווארטאלן, וועט מען דערשיסן אויף טויט. ארויסגיין פון געטא האבן געמעגט נאר ארבעטער, וואס זייער ארבעטס־אָרט איז געווען אויסערן געטא. גרופּען ארבעטער, וואס זענען געווען באשעפטיקט אין אן אונטערנעמונג, פלעגן ארויסגיין צוזאמען אונטער דער אויפזיכט פון אן „ארישן קאלעגע", וואס פלעגט זיי יעדן טאג אפּפירן פון געטא־טויער. פאר אייניצלענע ארבעטער איז גענוג געווען דער ארבעטס־שיין, כדי אנצוקומען צום ארבעטס־פלאץ.

די טויערן זענען געווען באוואכט פון יידישער אדער אוקראינישער הילפס־פאליציי, וואס איז ארגאניזירט געוואָרן גלייך ווי מען האט אויסגעשטעלט דאס געטא.

יידישער אָרדנונגס־דינסט (א. ד.)

עטלעכע וואכן פאַרן אריינקומען אין דעם געטא האט דער יידנראט אנגעהויבן צו רעקרוטירן די א. ד., און כדי צו ווערן א מיטגליד פון דעם א. ד. האט מען געדארפט האבן געלט אדער פראטעקיצע. מען האט געגלויבט, אז די מיטגלידער פון דעם א. ד. וועלן האבן א מעגלעכקייט אומגעשטערט צו באוועגן זיך אויסער דעם געטא, און אויף אזא אופן וועלן זיי קאנען באזארגן זייערע משפחות מיט אלץ וואס איז נייטיק אויף דער־האלטן דאס לעבן. און שוין דעמאלט האט יעדער ייד געלימן גרויס נויט און הונגער. מ'האט אויך אויסגעפונען פון אנדערע שטעט, וואו געטאס האבן שוין עקסיסטירט פון פריער, אז די יידישע אָרדנונגס־לייט האבן פארדינט א סך געלט. די מיטגלידער פון א. ד. האבן אבער מ סברויכט זייער רעכט. זיי זענען געווען באשטימט צו באוואכן דאס טויער פון געטא. זיי פלעגען אבער העלפן די אוקראיניש פאליציאנטן ביים באזוכן די יידן, בעת די יידן פלעגן פארנאכט זיך אומקערן פון דער ארבעט. געזוכט האבן זיי צי האבן די יידן נישט באהאלטן אין זייערע קליידער א ביסל שפייז פאר זייערע משפחות אין געטא. און אזוי ווי יעדער ארבעטער איז פון

נויט געווען געצוואונגען צו „שמוגלען", פּלענט די א. ד. אויספּרעסן פון אים א חלק פון דער שפּייז אָדער די גאַנצע שפּייז, אָדער „אויסקויף"־געלט. זיי אַליין, די א. ד., פּלענן אויך צונעמען, אָדער בעסער געזאָגט, צוראַבע־וועז פון די אומגעבראַכטע יידן דאָס געבליבענע פּארמעגן; זיי פּלענן עס אומגעשטערט אַרויספירן פון געטאָ און זיי האָבן געפירט דערמיט געשעפּטן. זיי זענען אויך געווען די אַרויסהעלפער פון דער געסטאַפּאָ אין דער צייט פון די „אַקציעס".

זייער באַשטימונג איז לכתחילה געווען צו היטן די אָרדנונג אין געטאָ און צו באַשיצן דעם יידישן אַרבעטער.

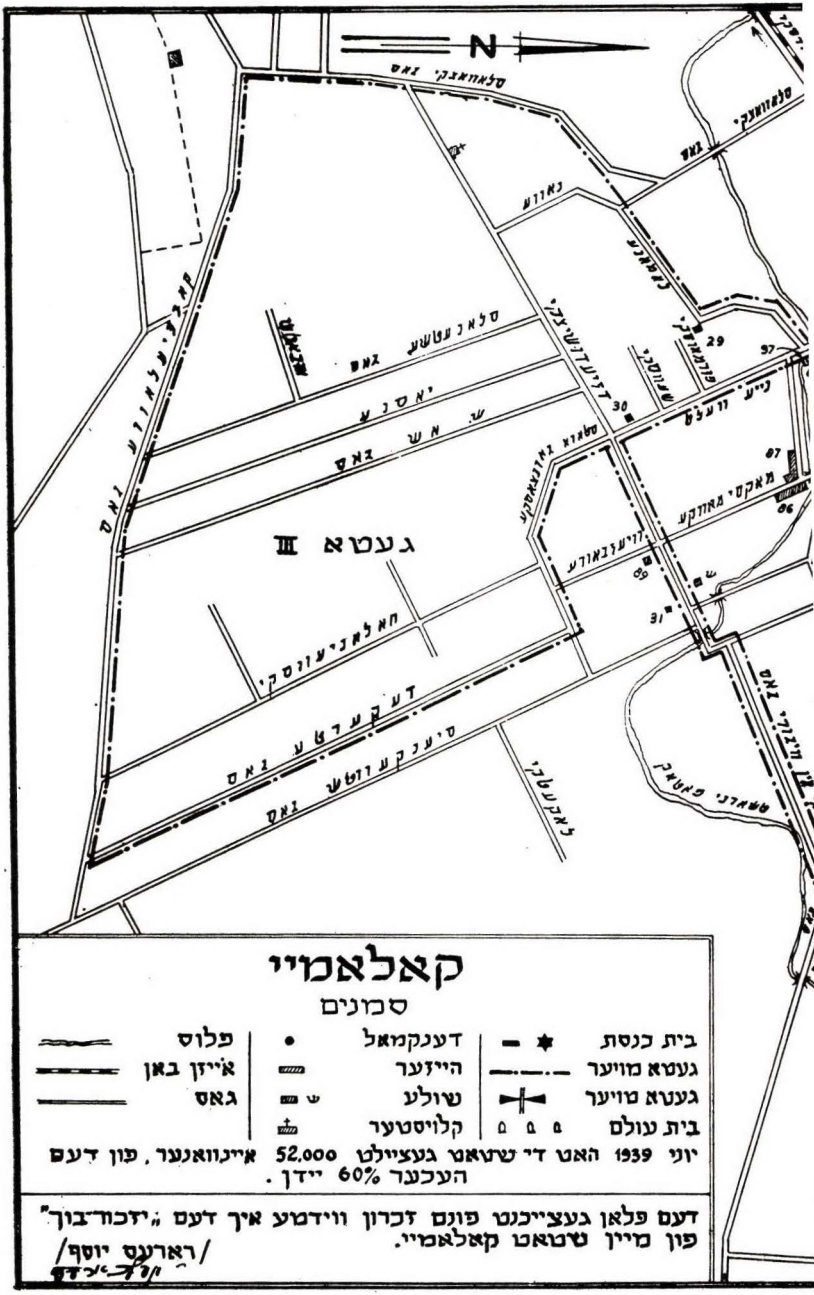
די פּסח־אַקציע אין די טעג פון דעם 3טן ביזן 6טן אַפּריל, 1942

פּרייטאָג אין דער פרי, דעם 2טן אַפּריל, 1942, האָט מען אַלע אַרבעטער, וואָס האָבן פּאַרלאָזט דאָס געטאָ צו גיין צו זייערע אַרבעטס־פּלעצער, געבראַכט אויפן זאַמל־פּלאַץ פון קאָפּערניקאָ גאַס און „געשטעלט" פּאַר א קאָמיסיע. די עלטערע און שוואַכערע מענטשן האָט מען באַלד אַוועקגענומען אין תפיסה אַריין; אַלע אַנדערע האָט מען מוראַדיק צעשלאָגן און אַוועקגעשיקט צו דער אַרבעט. אומרו און פאַניק אויף די גאַסן האָבן אָנגעהאַלטן דעם גאַנצן טאָג.

אויף מאָרגן האָט מען דעם יידן־קוואַרטאַל אָפּגעשניטן פון דער וועלט. עס זענען אָפּגעשלאָסן געוואָרן די טויערן און ביי דעם ערשטן יידן־קוואַרטאַל איז געשטאַנען די אוקראַינישע הילפס־פּאָליציי, און טיילווייז אויך די ס. ס. אין געטאָ זענען אַריין געסטאַפּאָ און שוצפּאָליציי פון טאַרנאָפּאָל. זיי האָבן אויפגעריסן די טויערן און מיט ווילדקייט האָבן זיי אַרויסגעשלעפּט פון די הייזער אַלעמען, וועמען זיי האָבן דאָרט געפונען, סיי דערוואַקסענע און סיי קינדער פון די וויגן, און האָבן אַלע געטריבן צום זאַמל־אָרט אין דער הויכער שול און דאָרט ווידער סאָרטירט: אויף אײַן אָרט די אַלטע, אויף אַן אַנדערן — די יונגע און אַרבעטס־פּאַיקע. די קראַנקע האָבן זיי באַלד אין דער צייט פון דער אַקציע דערשאָסן אין די בעטן. די יידישע א. ד. איז שוין ביי דער אַקציע געווען טעטיק. און ווידער האָט מען געהאַט דעם אייַנדרוק, אַז מען האָט פּאַרט נישט בדעה די מענטשן צו שיקן דירעקט צום טויט.

מען האָט צונויפגעפּרעסט הונדערטער מענטשן אין איין צימער אין דער האַנדלס־שול; די, וואָס זענען דאָרט אין די ערשטע עטלעכע שעה נישט דערשטיקט געוואָרן, האָט מען אין דריי טעג אַרום אָנגעלאָדעוועט אין וואַגאָנעס פּאַר בהמות, 100 ביז 140 אין א וואַגאָן, אָן וואַסער און אָן שפּייז (די מתים האָט מען אויך מיטגענעמען), און מ'האָט זיי אַוועק־

נעטא I
נעטא I

N
III געטא
קאלאמיי
סמנים
בית כנסת
געטא מויער
געטא טויער
בית עולם
דענקמאל
הייזער
שולע
קלויסטער
פלוס
אייזן באן
גאס
יוני 1939 האט די שטאט געציילט 52,000 איינוואנער. פון דעם העכער 60% יידן.
דעם פלאן געצייכנט פונם זכרון ווידמע איך דעם „זכור־בוך" פון מיין שטאט קאלאמיי.
/ראזעס יוסף/

געשיקט אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג. דאָס איז געווען דער ערשטער טראַנספּאָרט קיין בעלזשעץ.

דאָס אייגענע איז געווען שבת, דעם 4טן אַפּריל, מיט דעם צווייטן יידן־קוואַרטאַל. אין אייז־קאַלטן וועטער און אין שניי האָט מען די האַלב־נאַקעטע יידן צונויפגעטריבן אויף א קלייענעם פּלאַץ פון דער מאָקרא גאַס. מ'האָט זיי געצוואונגען צו מאַכן פּאַרשידענע „איבונגען" און דערנאָך האָט מען זיי אַוועקגעשיקט.

מאָנטאָג, דעם צווייטן טאָג פון דעם קריסטלעכן פּסח, איז געקומען די צייט פּאַר דעם דריטן יידן־קוואַרטאַל. דאָס מאָל האָט מען זיך געגנומען אויסבאַהאַלטן. נאָר ווי איז געווען צו דעם, וועמען מ'האָט געפונען אין א באַהעלטעניש.

כדי נישט צופיל צו פּאַרנעמען זיך מיט די באַהאַלטענע יידן, האָבן די געסטאַפּאָ־לייט געוואָרפן ברען־באָמבעס אין יעדן הויז, און אין עטלעכע מינוט איז כמעט דער גאַנצער יידן־קוואַרטאַל געשטאַנען אין פלאַמען. די ס. ס. לייט האָבן דעם גאַנצן טאָג געהאַלטן וואַך אַז קיינער זאָל נישט דאָס פּייער פּאַרלעשן. אין אַלע אַקציעס האָט זיך דער א. ד. באַטיליקט.

דעם צווייטן טאָג האָט מען אויף די גאַסן געזען אַרומוואַלגערן זיך טויטע קערפּערס פון די, וואָס זענען אַרויסגעשפּרונגען פון די פלאַמען און זענען דערשאָסן געוואָרן פון דער געסטאַפּאָ. אין קעלערס, אין קלאָזעטן און אין אַנדערע באַהעלטענישן האָט מען געפונען הונדערטער פּאַרברענטע קערפּערס.

הונגער־טויט

נאָך די דאָזיקע גרויליקייטן האָט זיך אַלץ א ביסל „איינגעשטילט". די אויסגעלייגטקע הייזער האָבן זיך אויפסניי אָנגעפילט מיט יידן, פּאַרטרי־בענע פון דער פּראָווינץ. נאָר נישט קיין סך פון זיי האָבן אין די הייזער געקאָנט געפינען פּאַר זיך א מקום מקלט. מערסטע האָבן מאַסנווייז זיך באַזעצט אין די שולן, אין די חורבות פון די הייזער, וואָס דייטשן האָבן פּאַרברענט און אויף די בוידעמער. זיי האָבן נישט פּאַרמאָגט קיין וועש און נישט קיין קלייד־ער. זיי זענען פון אומפּלייט צעפּרעסן געוואָרן. דאָס געלט און די ווערטפּולע זאַכן האָבן די דייטשן געהאַט צוגענומען. צו פּאַרדי־נען איז ניט געווען ביי וואָס. זענען זיי געווען געצוואונגען צו בעטלען. נאָר אויך די אַרטיקע איינוואוינער האָבן גאָר נעליטן פון מאַנגל אין שפּייז. אויב אפילו עס האָט זיך וועמען איינגעגעבן א פּאָר קילא תבואה צו באַהאַלטן אין די קליידער און אַריינצושמוגלען דרוך דעם געטאָ־טויער, האָט מען זיך דאָס לעבן אייגנעשטעלט, און דאָס ביסל שפּייז האָט מען געמוזט זייער שפּאָרעוודיק האַלטן. נישט אַלעמאָל איז ביים טויער געווען די אייגענע

וואך. געווען אזעלכע וואכן, וואָס דורך זיי איז לגמרי נישט מעגלעך געווען עפּעס אריינצוברענגען אין געטאָ.

זענען טאקע די פּרעמדע, דאָס הייסט, די יידן פון די ארומיקע געגענטן, וואָס האָבן מיט זיך גאָרנישט מיטגעבראכט, געווען די ערשטע קרבנות פון הונגער. מיט זיי זענען אַווק אויך די אלטגעזעסענע איינוואוינער. צוערשט זענען זיי אויסגעמאָגערט געוואָרן. דערנאָך זענען זיי געוואָרן אָנגעשוואָלן. די שטריכן פון פּנים פלעגן איבערגעביטן ווערן. דאָס געשווילעכץ פלעגט ארויף איבער די אויגען, נאָז און מויל, די בייכער — ריזן־גרויס, און די פּיס באַדעקט מיט אָפּענע וואונדן. אזוי א, אין אזא צושטאַנד פלעגן זיי ארומגיין און בעטלען, כל זמן זיי האָבן נאָך געקאָנט גיין אויף די פּיס. דערנאָך זענען זיי געבליבן ליגן אויף איין אָרט, און וויייטער געבעטלט, ביז זיי האָבן אויסגעהויכט די נשמה פון הונגער. עס פלעגן זיין פופציק־זעכציק (50־60) אזעלכע מתים יעדן טאָג. טעג לאנג זענען זיי געליגן ביז דער לאסט־וואָגן האָט זיי אויפגעקליבן און אויף דעם יידישן בית הקברות באגראָבן אין איין מאסן־קבר. כמעט יעדן טאָג פלעגט וואר פון דער געסטאַפּאָ קומען צום יידנראט אויסצוגעפינען וויי אזוי די „הונגער טויט"־אקציע גייט אן. זיי מוזן האָבן געהאט גענוג טעמים צו זיין צופרידן מיט די רעזולטאטן.

וויי אזוי מען האָט געארבעט מיט די יידן פון 7טן אפריל ביזן 7טן סעפּטעמבער, 1942

וויי געזאָגט, זענען נאָך די אקציעס, וואָס זענען פאָרגעקומען פּסח, מער קיין מאסן־מאָרדן נישט פאָרגעקומען. מ'האָט די יידן קלאָר געמאכט, אז וואר עס וועט ארבעטן, דעם וועט מען קיין האָר פון קאָפּ נישט קרימען. נאָר וואר עס וועט נישט ארבעטן, וועט מוזן אומקומען. האָבן די יידן זיך געמאָלדן צו יעדער ארבעט. און פאר יעדן ארבעטס־פלאץ איז מען גרייט געווען צו באצאָלן מיטן לעצטן גראָשן געלט, מיט קליידער און מיט אנדערע וואָרטפולע זאכן. די ארבעטער האָבן זיך פארזאָמלט אויף באשטימטע פלעצער: טייל זענען צו זייער שטענדיקער ארבעט געבראכט געוואָרן דורך די טראַנספּאָרט־פירער; אנדערע האָט מען געבראכט אויף טאָג־ארבעט צו די דייטשן און צו רייניקן די גאסן, שפּיטעלער, עפּנטלעכע אינסטיטוציעס, אָנצולאָדעווען און אויסצולאָדעווען סחורות אויף די באנען, צו מאכן שאסייען. אין פאלן וואָן ס'האָבן געפעלט פערד, האָט מען די יידן אייגנעשפּאנט אין שווער־געלאָדענע וועגענער, און מיט קלעפּ האָט מען זיי געצוואונגען די וועגענער צו שלעפּן אפּט מיילן ווייט. די ארבעטער זענען מיסטנס אהיימגעקומען מיט שווערע וואונדן און צעבראכענע אברים. שפּייז האָט יעדער נעמוזט מיטנעמען מיט זיך פון דער היים. וואר ס'האָט נישט געהאט, האָט געארבעט אן עסן. אין די פאבריקן, וואו מען האָט

נעהאָט סטאָבילע ארבעט, פלענט מען באקומען „געצאָלט". דער לוין האָט באטראָפן צוויישן אכציק און 250 זלאָטעס א חודש. א ברויט פון צוויי קילאָגראָם האָט אין געטא געקאָסט 60 זלאָטעס.

נישט יעדער האָט אָבער געקאָנט באקומען ארבעט. נישט יעדער האָט נעהאָט נענוג געלט זיך איינצוקויפן ערגעץ אויף ארבעט. אין אזא פאל איז דער ארבעטסלאָזער געבליבן זיצן אין געטא און געווארט אויף זיין טויט. וועי ס'האָט נאָך נעהאָט עפעס צו פארקויפן, אָדער אויסצובייטן אויף ברויט, האָט דאָס געטאָן. פאר א נייעם, נישט־נענוצטן מענערישן אָנצוג האָט מען באקומען 12 (צוועלף) קילא נישט־נעמאָלענע תבואה. פאר א קישן־ציכל — צוויי קילא קארטאָפל ; פאר א לייטיש וואָלן פרויען־קלייד — 4 קילא תבואה, און אזוי ווייטער.

וועי ס'האָט שוין נעהאָט אלץ אויספארקויפט, איז נעשוואָלן געווארן און נעשטארבן פון הונגער.

כדי צו קאָנען באקומען „פרייזן" פאר די „סחורות", האָבן אנדערע אפילו געוואָגט זייערע ארעמבענדער אראָפצונעמען און ארויסצושלייכן זיך פון געטא און גיין אין די גויאישע הייזער. עס האָט זיך אפט נעמאכט, אז מען האָט זיי נעכאָפט און דערשאָסן. מערסטנטייל האָט דער דאָזיקער האנדל געבליט ביים געטא־טויער. בעת די וואָך האָט נישט באמערקט, אָדער זיך אוועקגעדרייט אויף א ווייל אָן א זייט, זענען די יידן ארויס פון איין זייט טויער, די קריסטן פון דער אנדערער זייט טויער, און עם האָט זיך אָנגעהויבן דאָס טוישן. זענען זיי נעכאָפט געווארן פון אָנשטענדיקע אוקראָינער אויף דער וואָך, אָדער פון גוטע יידישע א. ד., האָט מען זיך אויסנעקויפט מיט א העלפט פון דעם „פארדינסט", אָדער אמאָל מיט דעם נאנצן „פארדינסט", און דערביי איז מען איבערגליקלעך געווען אז מען איז ארויס מיטן לעבן. א געסטאַפּאָ פלענט באָלד אויפן אָרט, נישט שטע־לענדיק קיינע פראָגעס, א מענטשן אוועקלייגן, אָדער אנרייצן זיין הונט אויף דעם „יידישן שווינדלער" און צעריסן אויף שטיקער (קנאָקענדאָר־פער). קיין איין טאָג איז כמעט נישט אדורך אָן בלוטיקע קרבנות. אזוי, למשל, אין א שיינעם זומער־טאָג, אין 1942, האָט די געסטאַפּאָ געבראכט 120 יידן, מענער און פרויען, אין דעם יידישן שחיטה־הויז אריין און זיי דאָרטן אויסגע'הרג'עט. דערנאָך האָט מען אריינגעשלעפט אהין אנדערע יידן, וואָס האָבן די דער'הרג'עטע, צווישן וועלכע טייל האָבן נאָך נע־זשיפעט, געדאַרפט ארויסנעמען אין דרויסן און אויסלייגן די קרבנות פאר דעם יידנראָט.

אָט די „רו־פויזע" האָט אָנגעהאָלטן ביז אָנהייב סעפטעמבער. אין יע־נער צייט האָבן אָנגעהויבן אָנצוקומען די ערשטע ידיעות פון לעמבערג און פון אנדערע שטעט, אז דאָרטן וועלן אָנגעפירט מוראָ'דיקע אקציעס, וואָס פון אזוינס האָט מען נאָך ביז איצט נישט געהאָט געהערט. און אז ארבעט

איז שוין מער נישט קיין שוץ, און אז יעדער ייד דאַרף זיך צוגרייטן א גוט באַהעלטעניש, וויל דאָס איז דאָס אינציקע, וואָס וועט קאָנען דינען אויף אָפּצוראַטעווען דאָס לעבן.

אין קאָלאָמיי האָט מען געזומען שמועסן וועגן א נייער „רעגיסטראַציע". א טויט־שרעק האָט ארומגעכאַפּט דאָס געטא, און נישט געקוקט אויף די שרעקלעכע ידיעות, האָבן זיך דאָך אַלע געקלאַמערט אָן ארבעט. אין גרויס געאייל, און אָנוועזנדיק די לעצטע מאַטעריעלע מיטלען, האָט יעדער זיך באַמיט צו באַזאָרגן מיט אן ארבעטס־קאַרטע. יידישע דעלע־גאַציעס האָבן זיך געוועזדט צום דייטשן ארבעטס־לייטער. יענער, ווידער, האָט פֿאַרזיכערט, אז קאָלאָמיי האָט שוין ביי די פּריערדיקע אָקציעס געזוג יידן פֿאַרלוירן, און אז די איבערגעבליבענע, וואָס ווילן ארבעטן, וועלן מיט זייערע משפּחות זיין אונטער זיין פֿערזעלבן שוץ. ארום מיטן יולי, 1942, זענען אַלע מענער אויפגעפֿאַדערט געוואָרן צו א „רעגיסטרירונג". ווער עס וועט אין יענעם טאָג, איין מינוט נאָך זעקס אין דער פרי, דער־ווישט ווערן אין הויז אָדער אויף דער גאַס, ווערט ער אויפן אָרט דער־שאָסן.

אין יענעם טאָג זענען געווען פיל קרבנות. נאָר אַלע וואָס האָבן זיך געשטעלט אויפן זאַמל־פּלאַץ צו דער רעגיסטראַציע פּאַר א געסטאַפּאָ־קאָ־מיסיע, זענען אפילו געלויבט געוואָרן און מ'האָט זיי גלייקלעכע אַהיימגע־שיקט. די קראַנקע און שוואַכע זענען דערשאָסן געוואָרן. דאָס איז כלו־מערשט געווען א סימן, אז די דייטשן דאַרפן די יידישע ארבעטער און טוען זיי נישט קיין בייז. און דער יידנראַט האָט איינגערעדט די יידן, אז זיי זאָלן דאָס גלייבן.

פֿרעזידענט פון יידנראַט נעמט זיך דאָס לעבן

נאָר פּלוצים האָט דער לייטער פון יידנראַט, מאָטיע האַראָוויץ, זיך געזומען דאָס לעבן. ער האָט איינגענומען סם. דער סם איז אָבער געווען צו שוואַך, און די דאָקטוירים האָבן אים אָפּגעראַטעוועט. אָנהייב נאָוועמ־בער איז ער נאָכאַמאָל באַפֿאַלן זעלבסטמאָרד דורך איינזעמען סם. דאָס מאָל איז ער געשטאָרבן אין שפּיטאָל אין שוועדע יסורים. אין ערך דעם דריטן סעפּטעמבער האָבן עטלעכע פאַבריקן באַקומען ידיעות, אז זיי זאָלן ברענגען צום אָפּשטעמפּלען אַלע ארבעטס־קאַרטן פון די יידישע ארבעטער. דער, וואָס וועט האָבן אזא שטעמפּל, וועט ער מיט זיין משפּחה זיין גע־שיצט קענן טוען. די פאַבריקן האָבן צוזאַמענגענומען די קאַרטן און מ'האָט זיי געבראַכט צום געסטאַפּאָ־שטאַ (לייַדעריץ). דאָרט האָט מען אָפּגעשטעמ־פּעלט די קאַרטן נאָר פון איינער אָדער צוויי פאַבריקן. די אַנדערע האָט מען געזאָלט דערלייַדיקן מיט א טאָג צוויי שפּעטער.

דערווייל איז אנגעקומען א פארחרדענונג, אז דעם 7טן סעפטעמבער זאלן אלע יידישע ארבעטער מיט זייערע משפחות זיך צום צווייטן מאל „רעגיסטרירן". יעדע פאבריק האט געהאט איר באשטימט ארט. די ארבעטער זענען געגאנגען פארואוים, די משפחות נאך זיי, לויט דער פאבריק, אדער לויט דעם ארבעטס־ארט. דערווייל האט מען זיך אויף גיך גענומען באראטן : גיין אדער נישט גיין ? לויט די רעזולטאטן פון דער פריערדיקער רעגיסטראציע, וואלט מען יא באדארפט גיין, וויל די, וואם זענען נישט געגאנגען, האבן שווער באצאלט. חוץ דעם, האט מען די יידן גאנץ אפן גע־זאגט, אז די, וואם ארבעטן נישט, ווערן זיי מיט זייערע משפחות באטראכט פאר „אפפאל" און זיי וועלן אומגעבראכט ווערן. הייסט עס, אז בלייבן אין געטא איז הונדערט־פראצענטיקער טויט. דאס גיין רעגיסטרירן זיך האט אין זיך א שוואכן שאנס לעבן צו בלייבן. דער ארבעטס־לייטער און דער יידנראט האבן פארזיכערט די ארבעטער, אז עס דראט זיי נישט קיין שום שלעכטס.

אויף מארגן, דעם 6טן סעפטעמבער, איז מען געגאנגען מיט א שווער הארץ צו דער געווייגטלעכער ארבעט. מ'איז געגאנגען מיט דעם געפיל, אז מען פארלאזט צום לעצטן מאל די געטא־טויערן, און אז צום לעצטן מאל אין לעבן זעט מען זיך מיט די אלע מיטארבעטער. וואם מארגן ? ווער פון אונז אלע וועט מארגן ווידער גיין צו דער ארבעט ? א שטיל, דערדריקענ־דיק געזעגענען זיך. און פארנאכט פאקט מען ווידער אן מיט א ביסל שפענד־לעך די רוקזעק, כדי צוצוגרייטן דעם לעצטן, מסתמא, ארימען אוונט־מאלצייט. אויך איך האב דאס געטאן. אהיימגעקומען, האט אויף מיר שוין געווארט מיין שוועסטערס אנדערטהאלבן יעריק יינגעלע. ער האט נאך נישט געקאנט רעדן און אויף זיינע קליינע, פון הונגער אויסגעקרומטע פיסלעך, נישט געקאנט שטיין. אבער איינס האט ער פארשטאנען : ווען איך קום אין אוונט אהיים, ווערט געמאכט דאס פייער, עפעס קאכט מען אף, און אויך ער קריגט עפעס צו עסן. שלעפט ער מיך ביים קלייד צום קיך־אויוון, עפנט אויף דאס טירל, און מיטן פינגערל אויף זיין מיילעכל ווייזט ער אן, אז ער וויל עסן. ארום דעם קיך־אויוון זענען אויך געווען די אנדערע לעבן־געבליבענע משפחה־מיטגלידער : מיין מאן און מיינע צוויי יינגערע שוועס־טער. מען האט דאס לעצטע ביסל האבער אויף דעם קאווע־מילעכל געמאלן, גארנישט געלאזט אויף מארגן. יעדער פון אונז ווייסט, אז דאס איז דער לעצטער אוונט וואם מיר זענען צוזאמען, און קיינער וואלט נישט געוואלט בלייבן לעבן מיט דעם געפיל, אז דער צווייטער איז הונגעריק שוועק פון לעבן. נו, זאל מען זיך נאך איין מאל אנעסן צו דער זעט, נאך איינמאל זיך באפרייען פון דעם נאגענדיקן הונגער־געפיל, זאל עס אפילו זיין אין אנ־געזיכט פון טויט. קיינער פון אונז האט נישט געוואגט אויפן צווייטן א קוק צו טאן, וויל יעדער בליק האט נעמיינט — געזעגענען זיך. און קיינמאל

איז נישט געווען אזוי טיף דאָס געפּיל פון אינעווייניקסטער אָנגעהעריקייט, און קיינמאָל פריער איז נישט געווען אזוי קלאָר פאר יעדן ווי טייער מען איז איינער דעם אַנדערן. מיט אויגן פול מיט טרערן האָט מען זיך צוגעזעצט ביים שיין פון ליכטל (קיין עלעקטריק איז אין געטאָ נישט געווען) צום לעצטן אָוונט־מאָלצייט.

מען איז מיד און צעבראָכן און מען פרואווט זיך צולייגן. נאָר פּחד און ווייטאָג טרייבן אונז פון די בעטן ארויס. זענען דאָך דאָס די לעצטע שעה'ן פון אונזער זיין צוזאמען, און מסתמא די לעצטע נאַכט פון אונזער לעבן. ווייטאָגדיקע זיפצן רייסן זיך פון צייט צו צייט ארויס פון אונז. א יאוש'דיק זוכן עפעס א רעטונג. זאָל מען גיין צום זאמל־פּלאַץ, צי בלייבן אין דער היים? מ'באשליסט: מיין מאן, איך און מיין יינגסטע שוועסטער גייען צום זאמל־פּלאַץ; די צווייטע שוועסטער, די מוטער פון דעם קליינעם יינגעלע, וועט זיך מיטן קינד באהאלטן אין דעם בונקער. זי האָט זיך עטלעכע טעג צייט באמיט צו קריגן א ביסל סם פּאַרן קינד, כדי סע זאָל האָבן א גרינגערן טויט, אָן יסורים. אזוי ווי זי האָט קיין סם נישט באקומען, האָט זי באשלאָסן צו שטאַרבן גלייך מיטן קינד. נאָר באלד ווי מיר זענען געקומען אויפן זאמל־פּלאַץ, האָט זי זיך אויך דאָרט באוויזן מיטן קינד. זי האָט נישט געקאָנט אַליין אויסהאלטן די טויט־שרעק און זי איז געקומען צו שטאַרבן מיט אונז אלע אינאיינעם.

דעם 7טן סעפּטעמבער, 1942, פינף אזייגער פאַרטאָג, האָבן זיך טויזענטער מענער, פרויען און קינדער צונויפגעזאמלט אין פאַרשידענע ערטער. אלע האָבן אויף זיך געטראָגן די בעסטע קליידער, וואָס מען האָט פאַרמאָגט, כדי אויסצוזען עסטעטיש און צו מאַכן דעם אייndרוק פון געזונטע ארבעטער. דאָס זענען געווען כמעט אלע יונגע מענטשן, וויל די עלטערע האָבן נישט געוואָגט צו פארלאָזן דאָס געטאָ.

אויף דעם זאמל־פּלאַץ קאָפערניקא, אַנטקעגן דעם שטאָט־גאָרטן, וואו עס האָט געזאָלט פאָרקומען די רעגיסטראַציע, זענען זעקס אזייגער אין דער פרי געווען אַכט טויזנט מענטשן. אַכט אזייגער האָט זיך אויף דעם זאמל־פּלאַץ באַוויזן לידעריץ, דער געסטאַפּא־שעף, מיט אלע געסטאַפּא־לייט, ס. ס. מענער, און די אוקראַינישע הילפס־פּאָליציי. דעם טויער פון דעם זאמל־פּלאַץ האָט מען פארשלאָסן, און אלע האָבן מיר געוואוסט אז מיר זענען פאַרלוירן.

די רעגיסטראַציע האָט זיך אָנגעהויבן. צו יעדער פאַבריק־גרופּע איז צוגעקומען א געסטאַפּא־מאן, האָט ארויסגעלייענט פון א רשימה די נעמען פון איניקע פאַכלייט און די באַטרעפנדיקע זענען ארוים פון די רייען, כדי אריבערצוגיין אויף דער „גוטער זייט". די אויסגעוויילטע וועלן לעבן בלייבן. זייער צאָל איז באשטאָנען פון טויזנט זעקס הונדערט (1,600). אלע אַנדערע זענען געבליבן אויף דער „שלעכטער זייט", און זייערע

גרויסע לידן האָבן זיך אָנגעהויבן. די היץ איז געווען גרוים און קיין וואַסער האָט מען נישט צוגעלאָזן. יעדע פּאָר מינוט הערט מען דעם באָפעל: „אויפשטיין!" „לויפן!" טראָגנדיקע פרויען, פרויען מיט קליינע קינדער אויף די הענט לויפן נישט געגנוג גיך. בלוטיקע קלעפ מיט בייטשן און קאָלבעם פאָלן אויף זיערע קעפ און דער גאַנצער פּלאַץ ווערט באָלד רויט פון בלוט. א סך פּרואוון אַנטלויפן. נאָר דאָס גיט זיך קיינעם ניט איין. די טויטנדיקע קויל דערגרייכט יעדן און באָלד הייבט מען אָן צו פּאַרטשעפען זיך איבער די טויטע גופים.

דאָס „אויפשטיין", „לויפן" און „זעצן זיך" געדויערט עטלעכע שעה. נאָכדעם הייבט זיך אָן דאָס אָפּגעבן די קליידער און ווערטזאַכן, וואָס יעדער האָט מיט זיך. מ'באַזוכט אַלע מענטשן. די מאַנטלען, קאָסטיומען וואַרפט מען אָן אין א קופּע. די מענער לאָזט מען איבער א העמד און א פּאָר הויזן, אויך שיך, וואָס האָבן שוין נישט קיין שום ווערט. פּאָר די פרויען לאָזט מען איבער די קליידער וואָס זיי טראָגן אויף זיך. אויף דעם גאַנצן פּלאַץ זעט זיך צעוואַרפן צעריסן געלט: פּויליש זלאָטעס, דאָלאַרן און אַנדערע אויסלענדישע וואַלוטע. מען וואַרפט אריבער איבער דער מויער בריליאַנטן און זייגערס, וואָס מען נעמט אַראָפּ פון זיך, אַבי נישט צו געבן זיי אין די הענט פון דער געסטאַפּאָ.

דאָס געוויין פון די קינדער און זייער בעטן זיך נאָך וואַסער, איז נישט אריבערצוטראָגן. אויך די דערוואַקסענע האָבן געדאָרשט נאָך א טרונק. נאָר אַלץ ווערט פאַרבלאַסט אין פאַרגלייך מיט די יסורים פון די קינדער און מיט דער פאַרצווייפלונג פון די מוטערס.

די זעכצן הונדערט אויסגעוויילטע צום לעבן האָט מען אָפּגעפירט אין א געבוידע אויף דער אַלייא וואָלנאָכצי. די אַנדערע, די צום טויט־באַשטימטע, האָט מען געמוטשעט ביז פינף אזייגער פאַרנאַכט. דערנאָך האָט מען זיי, אונטער דער אויפזיכט פון פיל הונדערטער באַוואָפנטע סאָלדאַטן געבראַכט צום באַנהויף און מ'האָט זיי אָנגעלאָדן אין פראַכט־וואַגאָנעס, צו שיקן זיי קיין בעלזשעץ.

די גאַסן זענען באַדעקט מיט מתים. יעדער פרואו צו אַנטלויפן געלינגט נישט. פון 100 ביז 140 מענטשן אין איין וואָגאָן. נישטאָ קיין אָרט, נישט צום שטיין און נישט צום ליגן. אַזוי ווי די קליינע פענסטער־שפּאַלטן זענען פאַרשלאָגן מיט טשוועקעס, ווערט באָלד די לופט אומדערטרעגלעך און כמעט אַלע קינדער און די עלטערע מענטשן פאַלן אין חלשות. עס הייבט זיך אָן א שווערער קאַמף מיטן טויט. כמעט אַלע קאָנצענטריירן זייערע געדאַנקען און פאַרלאַנגען נאָך א טראָפּן וואַסער. טייל קריגן אָנפאַלן פון משוגעת. די עלטערע מענטשן ווערן דערשטיקט; די קינדער, וואָס קומען צו זיך פון זייער חלשות, הויבן אָרויס דאָס וואָרט „וואַסער" אָדער „טיי". זייערע גופימלעך הייבן אָן צו צופן, און בלייבן באָלד ווידער

לינן געליימט און אָנמעכטיק. מוטערס לייגן ארויף זייערע הענט אויף די העלזלעך פון זייערע קינדער, כדי זיי צו דערשטיקן. דאָס איז די אינציקע הילף, וואָס זיי קאָנען זייערע עופעלעך געבן. אין א וואַנט איז פּאַראַן א געשפּאַלטן ברעטל. דורך דער עפענונג קומט אַריין א ביסל לופט. מען הרג'עט ממש איינער דעם צווייטן, כדי צוצוקומען צו אָט דער עפענונג. די מתים בלייבן לינן אינאיינעם מיט די לעבעדיקע. מען ווייסט נישט ווער ס'איז בלויז פּאַר'חלש'ט און ווער ס'איז טויט. ביינאַכט איז פינסטער און קיינער האָט נישט קיין שוועבעלע. אין טייל וואַגאָנעס האָבן מענטשן שוועבעלעך, נאָר די לופט איז אַזוי געדיכט, אַז באַלד ווי מ'צינדט זיי אָן, ווערן זיי אויסגעלאָשן.

אַזוי איז דאָס געווען ביז לעמבערג. דאָרט האָט מען די שטאַרקערע מענער אַריינגענומען אין אַרבעטס־לאַגער אויף דער יאַנאָווסקא גאס. אַלע אַנדערע האָט מען אדם־נאַקעט, מענער און פרויען צוזאַמען, אַוועקגעשיקט דירעקט אין די גאַז־קאַמערן קיין בעלזשעץ.

די ליקווידאַציע פון דעם צווייטן און דריטן יידן־קוואַרטאַל קינדער גייען אוים אין די גאַסן פון הונגער

נאָכדעם ווי די צאָל יידן איז אויף אַזא אופן פּאַרקלענערט געוואָרן, זענען די אויטאָריטעטן געווען מיט דער דעה, אַז פּאַר די איבערגעבליבענע יידן וועט זיין גענוג דער ערשטער יידן־קוואַרטאַל. און אַזוי איז דאָס געשען. טייל האָבן געשלעפּט וואָס נאָר א מענטש קאָן מיט זיינע הענט שלעפּן אין דער נייער „דירה" אַריין. גאַנצע משפּחות זענען שוין געווען א זעל־טענקייט: עלטערן האָבן פּאַרלוירן זייערע קינדער, און קינדער האָבן פּאַר־לוירן זייערע עלטערן. פונדעסטוועגן איז געווען אוממעגלעך צונויפצוטרייבען אַלעמען אין איין ווינקל. עס זענען נאָך אַלץ געווען צופיל יידן, אַז מען זאָל זיי קאָנען אַריינשפּאַרן אין די עטלעכע קליינע געסלעך. און די, וואָס האָבן נאָך עפּעס פּאַרמאָגט, האָבן פּאַר גרויסע סומעס געקראָגן דירות. די אַרימע האָט מען אַרויסגעוואָרפן אין גאַס. נישט געקוקט אויף די האַרב־טיקע קעלטן, האָבן מענטשן געמוזט וואוינען אין צעשטערטע שולן, אין קעלערס און אויף בוידעמער. כאַראַקטעריסטיש פּאַר יענער צייט זענען געווען די היימלאָזע קינדער. אָן עלטערן, אָן א היים, האָבן זיי געלעבט אויף די גאַסן. מיט א שיסעלע און מיט א קליין לעפּעלע אין האַנט, זענען זיי נענאַנגען פון הויז צו הויז, און כסדר האָט מען געהערט זייערע קולעבלעך: „פּרוי, פּרוי, נאָר איין לעפּעלע עסן", „באַלעבאָסטע, נאָר איין ביסן ברויט", „פּרוי, נאָר איין זופּ וואַרעם געקאָכץ". נאָר זעלטן וועט ס'האָט זיך געפונען א בארעמהארציקע, וויל כמעט יעדע פרוי איז געווען פונקט אזוי הונגעריק ווי דאָס בעטנדיקע קינד.

פארוואלאזטע האבן זיי זיך אזוי לאנג ארומגעדרייט, ביז זיי זענען געשוואלענע אויסגעאנגען פון הונגער.

זונטאג־אקציע

נאך דעם 7טן סעפטעמבער, האט עס געהיסן, אז נאר די לעגאלע, ד. ה., די 1,600 מענטשן, וואס האבן ביי דער לעצטער רעגיסטראציע באקומען די שטעמפלען, די וועט מען לאזן לעבן. עס האבן זיך נאך געפונען יידישע פארמיטלערס, וואס האבן ביים רעפערענט פון דער יידן־פראגע, דעם געסטאפא־מאן פראסט, געקראגן אזעלכע שטעמפלעס פאר גרויס געלט (1500 זלאטעם). געווען מענטשן, וואס האבן ערלעך געגלויבט, אז אזא שטעמפל קאן זיי באשיצן פון טויט. די מערסטע האבן אבער שוין אויפגעהערט צו גלויבן דעם דייטש.

זונטאג, דעם 3טן אדער 10טן אקטאבער, 1942, פינף אזייגער אינדערפרי איז דאס גאנצע געטא ארומגערינגעלט געווארן פון געסטאפא־לייט, ס. ס.־מענער, אוקראינער און אנדערע. כמעט ביי יעדן יידישן הויז איז געשטאנען א באוואפנטער מערדער. ארויסצו'גנב'ענען זיך פון געטא, איז שוין געווען צו שפעט. מ'האט קוים באוויזן זיך אריינצו'גנב'ענען אין די צוגענגרייטע באהעלטנישן. די מערסטע מענטשן זענען נאך געשלאפן, וועו די געסטאפא, ס. ס.־מענער, מיליציע און די אנדערע זענען אריין אין די הייזער.

און ווידער אמאל האט מען געהערט אין די באהעלטנישן — וויל זען האט מען ווינציק וואס געקאנט — דאס שלאגן מיט די קאלבעס און דאס יאמערלעבע געשריי פון די געפינקטע מענער, פרויען און קינדער.

די גליקלעבע, וואס האבן פארמאגט דעם שטעמפל, זענען געבליבן אין זייערע הייזער; זיי האבן דאך נישט געהאט פארוואס מורא צו האבן. זיי זענען עם אבער געווען די סאמע ערשטע קרבנות. דאס אפשפעטנדיקע געלעבטער פון די געסטאפאס איז געווען דער פריזי פאר זייער צוטרוי און לייכט־גלויביקייט.

דערנאך האט זיך איבערגע'חזר'ט דאס אייגענע שפיל, ווי דעם 7טן סעפטעמבער. דאס אייגענע פיניקן אויפן זאמל־פלאץ און נאכאמאל די רעגיסטראציע, פון וועלכער 240 פאכלייט (אומשלאגשטעלע), מיט נייע שטעמפלען און מיט נייע פאטענטן, האט מען געלאזט אומקערן זיך אהיים. פון 4,500 ביז פינף טויזנט יידן זענען קיין בעלזשעץ פארלאדעוועט געווארן.

די פּאַבריקן ווערן „יידן־ריין"

מיט עטלעכע טעג שפּעטער האָט זיך באַוויזן אַ פּאַראָרדענונג, אַז אַלע יידישע אַרבעטער מוזן פון אַלע פּאַבריקן באַזייטיקט ווערן. דעם הויפּט־אויפזיכער האָט מען געהאַלטן פּאַראַנטוואָרטלעך, אַז קיין שום ייד זאָל ביי אים מער ניט זיין באַשעפטיקט.

אַלע, וואָס מ'האָט געהאַט פון דער אַרבעט אַוועקגעשיקט, זענען אָנ־געשלאָסן געוואָרן אַלס אַרבעטער פון דער האַלערבאַך־גרופּע און האָבן געמוזט יעדן טאָג זיך מעלדן צו דער אַרבעט.

אַלע האָבן געוואוסט אַז דאָס האָט געמיינט צו זיין פּאַר'משפּט צום טויט.

ווען די יידן זענען געגאַנגען צו דער סעפּטעמבער־רעגיסטראַציע, האָבן זיי אין זייערע הייזער איבערגעלאָזט זייער ביסל אַרעמקייט, וואָס זיי האָבן פּאַרמאָגט, זייער ווייניק פון זיי האָבן זיך אומגעקערט, און די, וואָס האָבן זיך יאָ אומגעקערט, האָבן קיין סך ניט געקאָנט טראָגן מיט זיך בעת זיי האָבן פּאַרלאָזט די צוויי ליקווידירטע יידן־קוואַרטאַלן. די טויערן פון די יידן־קוואַרטאַלן האָט מען געשלאָסן. אין דעם יידן־קוואַרטאַל גופא האָט מען געהאַלטן די יידישע אָרדענונגס־דינסט און שפּעטער אויך פּאַלקס־דייטשע מיליץ, כדי אָפּצוהיטן דאָס איבערגעלאָזטע פּאַרמעגן. נישט יידן און נישט קריסטן האָבן געקאָנט אהין אַריינקומען אָן אַ ספּעציעלער דערלויבעניש. אַלס פּאַרוואַלטער פון דעם פּאַרמעגן איז באַשטימט געוואָרן דער אָבער־שאַר־פּירער האַלערבאַך.

די גרויסע הייזער האָט מען אויסגעראַמט און פּאַרוואַנדלט אין מא־גאַזינען. הונדערט און אַכציק ביז 200 יידן האָבן יעדן טאָג פּאַרלאָזט דאָס געטאָ, כדי זיי זאָלן זיך אין דעם ליקווידירטן קוואַרטאַל פּאַרנעמען מיט דער אַרבעט פון אויפּראַמען. מעבל, געפּעם און קליידער האָט מען ג־ע־ברַאכט אין פּאַרשידענע מאגאזינען.

די יידישע אַרבעטער זענען געווען אונטער דער אויפזיכט פון פּאַלקס־דייטשן, און זיי האָבן קיין קלעפּ מיט נאַגאיקעס און קיין באַלייַדיקונגען נישט געשאַלעוועט. ספּעציעל האָט האַלערבאַך אַליין דערלאַנגט אַ סך קלעפּ אויף די „יידישע שויסע", ווען ער פלעגט קומען צו קאָנטראָלירן די אַרבעט. און קומען פלעגט ער זייער אָפט.

די האַלערבאַך־אַקציע

מיטוואָך, דעם 4טן נאָוועמבער, 1942, האָט מען אַלע יידישע אַר־בעטער באַפוילן, אַז דעם 5טן נאָוועמבער, זיבן אַזייגער אין דער פרי, דאַרפן זיי זיך אַלע אויסשטעלן ביים געטאָ־טויער, און אונטער האַלער־

באַכט פּערזענלעכער אויפזיכט זיך לאָזן צו דער אַרבעט. עס איז צוגעקומען אַ קאָנטראָל פון לעמבערג, וואָס האָט אַכטונג געגעבן אויף דער האַלער־באָך־גרופּע; די דאָזיקע קאָמיסיע האָט פּאַרלאַנגט, אַז די אַרבעט אינעם יידן־קוואַרטאַל זאָל פאַרענדיקט ווערן ביז דעם ערשטן יאַנואַר, 1943.

וואָס פאַר אַ פּריידיקע בשורה פאַר אונז. הייסט עס, אַז מען וויל און מען מוז אונז נאָך לאָזן לעבן גאַנצע צוויי חדשים. טייל האָבן געטראַכט, אַז עס איז עפּעס צו גוט, אַז דאָס זאָל זיין אמת. און פון סטאַניסלאַוו האָט זיך צו אונדז דורכגערוכן די ידיעה, אַז דווקא די אַרבעטס־גרופּע האָט מען דאָרט ליקווידירט.

און ווידער אַ דערדריקנדיקע שטימונג, וויל מ'האָט פאַראויסגעזען אין דעם טאָג אַ בלוטיקע אַקציע פון אַלע פאַרבליבענע אין געטאָ. פון די צוויי שלעכטסן האָט מען באַשלאָסן אויסצוקלויבן דאָס קלענערע. די פאַרשטייער פון יידנראַט האָבן גע'עצה'ט דורכאוים אַרויסצוגיין, וויל די געפאַר האָט געדראָט נאָר אינעם געטאָ. צום זאָמל־פּלאַץ זענען געגאַנגען נישט נאָר די אַרבעטער, נאָר אויך אַזעלכע וואָס האָבן פון פריער דאָרט קיינמאָל נישט געאַרבעט. האַלערבאַך איז אין יענעם טאָג אַליין געקומען אויף דעם פּלאַץ. אויסער אים איז געקומען אַ פּרעמדער געסטאַפּאָ־מאַן פון לעמבערג. הינטער דעם געטאָ־טויער איז געשטאַנען אַן אויטאָ מיט מאַשין־געווער. אַלץ האָט דאָס מאָל אויסגעזען אַנדערש ווי אַלעמאָל. די וואָך איז געווען שוואָך און מ'האָט נאָך אַלע מענלעכקייטן צו פאַרשווינדן, נאָר קיינער האָט נישט פּרובירט אַנטלויפן. דער טויט איז סיי ווי אומעטום. עס איז שווער צו טרעפן וואו ער וועט איינעם דערגרייכן פריער: צי אויסערן געטאָ, צי אינעם געטאָ. איז מען נאָכגענאַנגען האַלערבאַכס צייכן און די אַרבעטס־קאָלאָנע האָט פאַרלאָזט דאָס געטאָ.

ווי נאָר מ'האָט געמאַכט די ערשטע עטלעכע שריט, איז דער אַרבעטס־צוג אַרומגערינגלט געוואָרן פון צוגעגרייטע געסטאַפּאָ, ס. ס., אוקראַינישע מיליץ און אַנדערע. מ'האָט אַלעמען געבראַכט אויף דעם באַרימטן זאָמל־פּלאַץ אויף דער קאָפּערניקא גאַס. די אַרבעטער וויסן וואָס דאָס מיינט. נאָר דאָס מאָל זענען אַלע רעזיגנירט. קיינער פּרובירט אפּילו נישט צו אַנטלויפן. יעדער וויסט, אַז ער איז פאַרלוירן. און אויב אפּילו עס וואָלט זיך אים איצט איינגענעבן צו אַנטלויפן, וועט ער אין עטלעכע טעג אַרום, אַדער אין עטלעכע וואָכן אַרום, צוריק אריינפאַלן. איז צו וואָס די אַנסטרענגונג, אַז יעדער איינער מוז אומקומען, פריער אַדער שפּעטער.

דאָס מאָל האָט מען די מענטשן נישט לאַנג געהאַלטן אויפן זאָמל־פּלאַץ. שוין אַרום צען אין דער פרי האָט מען זיי געבראַכט אין דעם גע־פענגעניש. מ'האָט פון זיי אַראָפּגעצויגן די קליידער. מ'האָט זיי בארויבט פון אַלע זייערע ווערט־זאַכן. די אונטערזוכונג האָט געדויערט ביזן אָוונט. אין אַ שטורעם־ווינט און אין אַ רענן האָבן אַלע געמוזט בלייבן ליגן אויף

זייערע ערטער און צוקוקן ווי די געסטאַפּאָ־לייט האָבן א „שערלעכן" יידן אויפגעהאָנגען פּאַר אַלעמען אין די אויגן. דער ייד האָט בעת א פּרואוו צו אַנטלויפן געפּאַטשט א געסטאַפּאָ־מאַן. דער מת איז געבליבן הענגען ביים טורעם ביז צו דעם מאָרגנדיקן טאָג, — א וואָרנונג פּאַר אַלע, וואָס טראַכטן צו ראַטעוון זיך.

די סאָלדאַטן האָבן זיך דערלויבט אַזעלכע „צעשטרייאונגען" ווי: ביי א פּרוי אין אַכטן חודש אויסצושניידן שטיקערווייז דאָס קינד פון איר לעבעדיקן גוף.

דערווייל האָבן זיך אין געטאָ אָפּגעשפּילט מורא'דיקע סצענעס. מען האָט דאָרט דורכגעזוכט די הייזער און אַרויסגעשלעפּט די מענטשן. אַרום מיטאָג־צייט האָט מען דאָס געטאָ אונטערגעצונדן, און יעדער, וואָס האָט געוואָגט פון דעם ברענענדיקן באַהעלטעניש אַרויסצוקומען, איז דערשאָסן געוואָרן. אַלע קראַנקע אין דעם יידישן שפּיטאָל האָט מען אויפן אָרט דערמאָרדעט.

די נאַכט אין דעם הויף פון געפּענגעניש איז געווען פֿחדים'דיק. די ביטערע קעלט, דער שטראָמיקער רעגן און דער ווינט האָבן געטאָן דאָס זייערע. די קינדער יאָמערן און די מוטערס קאָנען זיי מיט גאָרנישט הלעפן.

ערשט אויף מאָרגן, דעם 6טן נאָוועמבער, איז דורכגעפירט געוואָרן די עקזעקוציע.

האַלב וועגם קיין שעפּאַראָווקע האָט מען אַלעמען אויסגעטאָן האַלב־נאַקעט און אַזוי גענפירט צום אָרט פון דער עקזעקוציע. ביינאַכט האָט יעדער געוואָרט אויף זיין רייִ. די עקזעקוציע האָט אָנגעהאַלטן א גאַנצן טאָג.

די אַקציע אויף אַלטע לייט

אינעם געטאָ זענען נאָך פאַרבליבן עטלעכע הונדערט מענטשן (ווען מ'האָט איינגעשטעלט דאָס געטאָ זענען געווען, צוזאַמען מיט די צוגעקומענע פון דער פּראָווינץ, איבער אכציק טויזנט). טייל האָבן געהאַלטן אז אין געטאָ זענען געבליבן נאָך 700 מענטשן, און אַנדערע האָבן געזאָגט אז 1,200 מענטשן. קיין שום ענוויע אויפזיכט איז מער נישט געווען. יעדער האָט געלעבט באַהאַלטן, וואו נאָר ער האָט געקאָנט. דער עיקר זענען דאָס געווען אַלטע לייט און קינדער.

פיר טעג נאָך דער אַלערבאָך־אַקציע, האָט דער יודנראַט באַקומען א באַפעל אַרויסצוגעבן צום דערשיסן 500 אַלטע לייט. דאָס מאָל איז די געסטאָפּאָ נישט געקומען צו דער אַקציע. מ'האָט דאָס איבערגעגעבן צו די יידישע א. ד., אז זיי זאָלן דאָס דורכפירן, און די א. ד. האָבן אין גרויזאַמ־

קייט איבערגעשטיגן זייערע מיסטערס. אָן רחמנות האָט מען אויפגעריסן יעדע באַהעלטעניש. און אַז זיי האָבן נישט געקאָנט געפינען די באַהעלטעניש, האָבן זיי געצוואונגען די זון און טעכטער ארויסצוגעבן זייערע עלטערן. און אַז די זון און טעכטער האָבן זיך אָפּגעזאָגט דאָס צו טאָן, אָנצוווייזן אויף די באַהעלטענישן, האָבן זיי גענומען די מוטערס מיט זייערע קינדער צו דער שחיטה. עס האָט זיך אָנגעהויבן א שענדלעכער האַנדל. זין האָבן אויסגעקויפט זייערע מוטערס אָדער פאָטערס פאַר עטלעכע הונדערט דאָלאַר. האָט מען דאָס געלט צוגענומען, און אויפן אָרט פון אַן עלטערן, האָט מען געשיקט א יונג לעבן, א קינד. ווייל די פארלאַנגטע צאָל קרבנות האָט געמוזט שטימען. עס זענען אויך געווען פאַלן, ווען איינער האָט געמען דאָס אויסלייזגעלט, האָט באַפרייט דעם עלטערן מענטש, און באַלד אָנגעווויזן א צווייטן פון דעם א. ד. אויף דעם באַהעלטענישן, און יענער האָט דעם קרבן צוגענומען, ווייל קיין געלט אויף אויסצוקויפן א צווייט מאָל האָט ער שוין נישט געהאָט. יעדן טאָג האָט מען אזוי געדארפט האָבן און געפאָדערט נייע ק־בנות. גלייך נאָך דער אקציע אויף די אלטע לייט, וואָס האָט געדויערט עטלעכע טעג, איז געקומען די קינדער־אקציע. עס האָט געהייסן אז די היימלאָזע און פאר׳יתומ׳טע קינדער זענען נישט היגיעניש און זיי פארפעסטן די שטאָט. דאַרף מען זיי דעריבער אַלע ארויסגעבן צום טויט.

די א. ד. האָט אויך די ארבעט באזאָרגט. זיי האָבן אָבער נישט נאָר געזוכט די היימלאָזע און פאר׳יתומ׳טע קינדער. דאָס וואָלט זיי געקאָסט צופיל מי. וואו נאָר זיי האָבן דערווישט א קינד, האָבן זיי געמאַכט צו אים א סוף. אין פאַלן, ווען עלטערן האָבן געהאָט געלט, האָבן זיי דאָס קינד אויסגעקויפט. פונקט ווי די אלטע לייט, האָט מען אויך די קינדער געבראכט אין געפענגעניש.

קינדער־אקציע

קורץ פאר דער עקזעקוציע, וואָס די האַלערבאַך־גרופע האָט דורכגעפירט, האָט זיך אין הויף פון דער טורמע באַוויזן א געסטאַפּאָ־דעלעגאציע פון געטאָ, כדי צוריקצובערעדנגען אין געטאָ עטלעכע „לעבנס־וויכטיקע" יידן. עס וווייזט אוים, אז זיי האָבן פון די משפחות פון די אָנגערופענע מענטשן באקומען א סך געלט. און אָט האָבן זיי זיך דא באַוויזן, כדי די עטלעכע אויסדערוויילטע אויף געציילטע טעג, אָדער וואָכן, צו פאַרלענגערן דאָס לעבן. צווישן די נעמען איז געווען דערמאָנט א פרוי, וואָס מ׳האָט מיט עטלעכע מינוט צוריק געהאָט דערמאָרדעט. איך האָב באַנומען די סיטואציע, כ׳האָב געכאפט מיין קינד און בין ארויס פון גרוב, אויסרופנדיק: „דאָס בין איך!" אין א האַגל פון קלעפּ און שטויסן מיט דער

ביקסן־קאָלבע (די, וואָס זענען געווען סאָרטירט צום טויט, האָבן זיך נישט געטאָרט אויפהייבן פון דער ערד) האָב איך זיך דורכגעשלאָגן ביז צום אַרויסגאַנגס־טויער פון געפענגעניש. איך האָב באַהאַלטן מיין קינד אונטער א שטיק מעבל וואָס איז דאָרט געווען, און שוין בין איך געווען אין דער גרופּע פון די 15 אויסגעלייזטע. מ'האָט אונז געבראַכט אין א באַזונדערער צעל פון דער טורמע (ס'איז מיר אויך געלונגען אַרייַנצו'גנב'ענען אהין דאָס קינד). עס האָט מיך אַרומגעכאַפּט א געפיל פון דערלייזונג, פון אַנטרינען פון טויט און פון האָבן דערהאַלטן מיין קינד ביים לעבן. (אין הויף איז געבליבן מיין מאַן און מיין לעצטע ביים לעבן־געבליבענע שוועסטער, און איך האָב געוווי געהערט די צוגרייטונגען צו דער עקזעקוציע און זייערע לעצטע טריט צום טויט.) פונקט אַזוי איז דאָס געווען מיט די אַנדערע פערצן. אויך זייערע נאָענטע האָט מען געפיניקט און זיי האָבן אין אַנגסטן פאַראויסגעזען די באַלדיקע עקזעקוציע. אָבער די, וואָס זענען געווען אינעווייניק אין דער צעל פון דער טורמע, האָבן זיך געפרייט מיט דעם אַרעמען ביסל לעבן, האָבן זיך געמאַלן אין שיינע פאַרבן וויי גוט עס וואָלט געווען, ווען מען זאָל זיי כאָטש לאָזן זיצן דאָ איין יאָר. דאָ אויף דעם אָרט איז מען געבוירן געוואָרן, דאָ איז מען באַשיצט אונטער שלאָם און ריגל און פון טורמע־וועכטער.

נאָר די דאָזיקע „אידילע" האָט לאַנג נישט אָנגעהאַלטן. נאָר איין נאַכט. אַזוי גיך ווי מ'האָט די פאַרזאַמלטע אין הויף אָפּגעשיקט קיין שפּאַוווקע צו דער עקזעקוציע,האָט זיך געיאַוועט האַלערבאַך, כדי צו אויסטיפיצירן די אָפּגעראַטעוועטע. ער האָט מיך גוט געקענט, ווייל איך האָב געהאַט לאַנג געאַרבעט אונטער זיין אויפזיכט. נאָר וואָס איז אים דען געווען דער חילוק, צי עס וועט בלייבן לעבן די יידישקע, צי אַן אַנדערע. דאָס געלט איז שוין געווען ביי אים אין קעשענע. ער האָט איבערגעציילט די מענטשן — און האָט אַנטדעקט מיין קינד. ווויי, ווויי, מיר זענען ווידער פאַרלוירן. נאָר מיין חשבון איז געווען א פאַלשער. מ'האָט זיך נישט געגומען די מי איינצלנע, אומבאַקאַנטע יידן אומצוברענגען. (נאָר די אָנגעזעענע האָט מען צוגעטיילט דעם „כבוד". נאָכדעם ווי זיי האָבן זייער אַרבעט פאַרענדיקט, האָט מען זיי אומגעבראַכט.) מיט דער תפיסה אין געטאָ איז מען זיכער, די קרבנות אַנטרינען נישט פון דאָרטן. האַלערבאַך ציילט . . . „פופצן און א האַלב" (האַלב איז געווען מיין קינד). „נו, דרעקיקע יידין, דא דו דען קאָפּ אם ריכטיקן פּלאַץ האָסט, האָ אב!" איבערגלקלעבע זענען מיר אַוועק פון דעם טויער פון דער טורמע; נאָר וואוהין גייט מען? אינעם געטאָ איז אומעטום דער טויט. מיר לאָזן זיך אין דער געוועזענער האַראָוויץ־פאַבריק. דאָרט איז געווען דער לאַגער, וואו מ'האָט סאָרטירט די קליידער פון די אומגעבראַכטע. דאָרט האָט מען זיך געפילט זיכערער. דער בנין האָט באַלאַנגט צו דער געסטאַפּאָ, און אין

יענעם טאָג וועט דאָרט זיכער זיין „ארבעט". מען וועט דאָך ברענגען די קליידער פון די, וואָס זענען איצט אין שפּאַראָווקע.

די א. ד., וואָס האָט אונדז געהיט, האָט געהאט דאָס רעכט צו יעדער צייט אַרייַנצוקומען אינעם גטאָ. באַלד האָבן זיי אונדז געבראַכט די ידיעה, אַז די גרויסע שחיטות האַלטן שוין ביים סוף; און איצט ווערן געזוכט טייל יחידים, „פערזענלעכקייטן", וואָס זענען געווען ארויסהעלפער פון דער געסטאַפּאָ, און זיי ווערן איינציקווייז דערשאָסן. צווייַ יידן, וואָס האָבן יענע נאַכט פאַרבראַכט מיט אונז אין דער תפיסה, האָט מען נאָכן אומקערן זיך צוגענומען און אומגעבראַכט. די א. ד. האָט אונז אויך דערציילט, אַז דער געסטאַפּאָ האָט זיך נישט אייַנגעגעבן צו געפינען אַלעמען, וואָס זענען נאָך געבליבן. א צאָל יידן זענען נאָך געבליבן, און טויט און פאַרצווייפלונג קוקן ארוים פון זייערע אויגן. די גאַסן זענען ווי אויסגעשטאַרבן און באַדעקט מיט נישט־באַגראָבענע מתים.

דערווייל האָט מען געבראַכט דעם „טראַנספּאָרט" פון שפּאַראָווקע (אויך אַלע קליידער און שיך פון די אומגעבראַכטע), זענען מיר אַוועק צו דער „ארבעט".

איך האָב דאָרט געפונען מיין ווינטער־מאַנטל, וואָס מען האָט פון מיר אַראָפּגענומען פאַר דער עקזעקוציע, און מיין מאַנס אָנצוג; מיין מאַן האָט מען אין דער דעמאָלסטיקער עקזעקוציע אומגעבראַכט.

דעם אייגענעם טאָג, פאַרנאַכט, האָבן מיר זיך אומגעקערט אין גטאָ. איך האָב אויף גיך אָפּגעקאָכט א ביסל קאַווע, און דאָס קינד האָב איך אריינגעלייגט אין ווארעמען בעט אריין.

פלעקן־טיפוס אין גטאָ

עס האָט זיך ווידער אָנגעהויבן די אַלטע פיין. אין פראָסט און נאַכט האָב איך יעדן טאָג פינף א זייגער אין דער פרי געשלעפּט דאָס קינד פון בעט ארוים, שטיל זיך ארויסגעשאָרט פון גטאָ, כדי אָפּצוזוכן פאַרן קינד א באַהעלטעניש אויפן טאָג. אין דעם האַלערבאַך־לאָגער פלעג איך דאָס קינד באַהאַלטן אונטער מיסט־הויפנס, אין פעדערן, אונטער צעבראָכענע מעבל־שטיק און אין אַנדערע פלעצער. איך האָב געארבעט ביים „סאָר־טירן". אין אָוונט פלעגן מיר זיך אומקערן צוריק אין גטאָ. אַזוי איז געווען נאָר פינף טעג.

אופן פיפטן טאָג נאָך דער האַלערבאַך־אַקציע האָט דאָס קינד נישט געקאָנט אויפשטיין פון בעט. עס האָט געהאט הויכע היץ, איז געבליבן לינן אין בעט. איך אָבער האָב געמוזט פון גטאָ ארויסגיין. איך האָב נעדאַרפט געפינען אַן אויסוועג צו ראַטעווען דאָס קינד. איך האָב געמוזט ברענגען אַביסל שפּייז. צי וועל איך נאָך טרעפן דאָס קינד, ווען איך

וועל זיך אומקערן? און וואָס וועט זיין מיטן קינד, אויב מען וועט מיך געפינען און דאָס קינד וועט בלייבן אין געטא, קליין, הילפלאָז און קראַנק? נאָר וואָס העלפט דער האַרצווייטאָג און דאָס פאַרצווייפלט זיין? איך קוש מיין קינד (אפשר שוין צום לעצטן מאָל?) און פאַרלאָז דאָס געטא. נאָך א טאָג פון מאַטערנדיקער אומרו האָב איך מיך אומגעקערט אין געטא מיט א ציטערדיק האַרץ. צי לעבט נאָך מיין קינד? וועל איך עס נאָך טרעפן? מיין קינד האָט מיך באַגעגנט אין צימער, אָנגעטאָן, מיט אי־ בערגעשראָקענע אויגן. „מאַמע" — האָט זי געזאָגט — „היינט איז אָנגע־ קומען א באַפעל פון יידנראַט, אז אלע מאַמעס דארפן זייערע לעבן־געבלי־ בענע קינדער אַרויסגעבן. וועסטו מיך אַרויסגעבן?" איך ענטפער איר: „ניין, מיין קינד, אָדער מיר וועלן זיך ביידע ראַטעוון, אנישט וועל איך דיך באַגלייטן אינעם טויט אַריין. זיי רואיק, מיין קינד, דעם לעצטן וועג וועלן מיר גיין צוזאַמען." אירע אויגן האָבן אויפגעלויכטן מיט פרייד און דאַנק. נאָר באַלד האָבן זיי זיך אויסגעלאָשן: „מאַמע, פאַרוואָס זאָלסטו צוליב מיר שטאַרבן? דו ביסט נאָך יונג, און א סך מאַמעס ראַטעוון זיך אָן די קינדער." אין אָוונט איז איר פיבער געשטיגן פון פערציק ביז 40.5 גראַד. אויפן צווייטן טאָג אין דער פרי האָבן די יידישע אָרדנונגס־מענער געבושעוועט אינעם געטא; זיי האָבן געקלאַפט אין טויער און יעדע באַ־ וועגונג זייערע האָט מיין קינד אָנגעזאָגט דעם טויט. וואָס זאָל איך טאָן? איך האָב אָפּגעזוכט א יידישן דאָקטאָר; ער האָט באַטראַכט דאָס קינד און ס'איז קלאָר געווארן: פלעקן־טיפוס. עס איז נישט געבליבן קיין צייט צו פאַרלירן.

דאָס געטא איז קליין. די צאָל מענטשן — עטלעכע הונדערט, אפשר א טויזענט, און מען ווייסט מער־ווייניקער אין וועלכן הויז עס געפינט זיך נאָך א קינד. אמת איז, אז איך האָב קנאַפּע אויסזיכטן צו דערהאַלטן דאָס קינד ביים לעבן. נאָר עס זענען ערשט זעקס טעג נאָך דער האַלערבאַך־ אַקציע, און איך וויל דעם קינד פאַרלייכטערן דעם טויט. אויף דער צווויי־ טער נאַכט האָב איך דאָס קינד אָנגעטאָן, גענומען זי אונטערן אָרעם, אַרויסגעפירט פון געטא און געבראַכט אין אונזער געוועזענער דירה. דער שניי איז געווען טיף. ס'איז שווער געווען נישט צו לאָזן קיין שפורן אין דעם נישט־באַוואוינטן געוועזענעם יידן־קוואַרטאַל. אָנגעקומען אהין, האָב איך אַוועקגעלייגט דאָס קינד אויף דעם שטיינערנעם דיל אין דער קיך, וויל נאָר דאַרט זענען נאָך געווען וועגט, כאָטש אָן טיר און פענסטער. די גאַנצע וואוינונג איז געווען צעראַבעוועט און צעשטערט.

מיר האָבן נישט געהאַט קיין ברויט און נישט קיין וואַסער. דער שניי איז געפאַלן נאָכאַנאַנד. יעדע שפּור האָט אונז געקאָנט אויסנעבען. בייי־ נאַכט האָב איך אַריינגעבראַכט א ביסל שניי און אייז, און דערמיט אָפּ־ געקילט מיין קינדס שטערן און ליפן. פיר טעג שפּעטער האָבן זיך אָנגע־

הויבן מיין קינדס אַגאָניעס. איר גוף איז אינגאַנצן געשוואָלן געוואָרן און איך האָב באַשלאָסן כאָטש אין אירע לעצטע שעה'ן זי צו ברענגען אין געטאָ, כדי זי זאָל קאָנען שטאַרבן אין בעט. פונקט דעמאָלט איז פאַרביי־גענאַנגען א יידישע אַרבעט־גרופּע. איך האָב זיי דערציילט אין וואָס עס גייט מיר און זיי האָבן מיך ביים צוריקגיין מיט זיך מיטגענומען. דאָס שטאַרבנדיקע קינד האָט מען אַוועקגעשטעלט אויף די פיס (ווי זי וואָלט אויך פון דער אַרבעט געגאַנגען) און צוויי אַרבעטער האָבן זי געשלעפּט. צוריקגעקומען אין געטאָ, האָב איך אויף גיך געבראַכט א דאָקטאָר. ער האָט אויפגעשניטן און אַראָפּגעצויגן פון איר לייב די קליידער און די שיך פון אירע פיס און מיר פאַרזיכערט, אז אין פיר־פינף שעה אַרום וועט דאָס קינד שטאַרבן. נאָר ווי אַזוי וואַרט מען איבער די עטלעכע שעה? דאָס קינד איז ביים באַוואוסטזיין און די מערדער קאָנען זי צו יעדער מינוט צונעמען. היינט איז דער לעצטער טאָג פון דער קינדער־אַקציע. איך האָב ביים דאָקטאָר געבעטן אַן איינשפריצונג פון סם. קיין סך האָט שוין דאָס קינד נישט באַדאַרפט. נאָר יידישע דאָקטוירים האָבן קיין סם נישט גע־האָט. האָב איך אים געגעבן דאָס ביסל גלעזל, וואָס איך האָב נאָך פאַר־מאָגט, אז ער זאָל אונטערקויפן א קריסטלעכן דאָקטער אויסער דעם געטאָ. אָבער אומזיסט די מי. קיין שום דאָקטער האָט מיט אים ניט געוואָלט רעדן, און ער האָט דאָס געלט צוריקגעבראַכט.

אונטער מיין בעט איז געווען א טיפער לאָך — א נעסט פון אומצייליקע ראַצן. אויף גיך האָב איך, מיט דעם דאָקטערס הילף, פאַרגרעסערט דעם לאָך און דאָרט איינגעמאַסטיעט דאָס קינד. אַלץ איז דאָך פאַרט בעסער ווי דער טויט פון די הענט פון דער געסטאַפּאָ. איך האָב מיך אַראָפּגעלאָזט אויף דער ערד לעבן קינד און כ'האָב געוואַרט. עס זענען אַוועק דריי, פיר און פינף שעה, און דער זייער געוואונטשענער טויט איז נישט געקומען. און דאָס באַהעלטעניש איז זייער פּרימיטיוו. מען קאָן עס צו יעדער רגע נעפּינען.

דער טאָג איז פאַרנאַנגען. עס איז אָנגעקומען די נאַכט. און דאָס קינד איז נישט געשטאָרבן. ביינאַכט בין איך פון דעם לאָך אַרויסגעקראָכן, האָב געמאַכט א גלאָז הייסע טיי, און מיט פאַרגעניגן האָט עס דאָס קינד געטרונקען. אויף מאָרגן האָט די היץ נענומען פאַלן. דאָס קינד האָט פאַר־לאַנגט עסן. אין עטלעכע טעג אַרום (די נאַנצע צייט אין לאָך) איז זי די קרענק בייגעקומען. דאָס קינד איז געבליבן לעבן און די קינדער־אַקציע איז שוין געווען פאַרענדיקט.

אין דעם אייגענעם הויז האָבן געוואוינט אין דריי צימערן 29 מענ־טשען. אַלע, אויסער מיר, זענען קראַנק געווען אויף טיפוס. די פּעסט האָט זיך גיך פאַרשפּרייט אין נאַנצן געטאָ. די קראַנקע האָבן זיך קיין בעסערס נישט געוואונטשן, ווי צו שטאַרבן אויף דעם אייגענעם בעט. נאָר ליידער,

כאָטש עס איז קיינעם נישט אײַנגעפאַלן צו רופן אַ דאָקטאָר, אָדער צו נע־מען אַ רפואה, וואָס מ׳האָט שוין ניט געקאָנט קריגן אין געטאָ, איז דאָך במעט קיינער נישט געשטאָרבן. מען האָט געוואוסט: ביז צו דער עקזע־קוציע וועט יעדער געזונט ווערן, און מיט די אייגענע פּיס אַרײַנגיין אין זײַן קבר.

קיין געסטאַפּאָ האָט נישט אַריבערגעשפּאַנט דעם טויער פון געטאָ. פּונדעסטוועגן האָט די עפּידעמיע זיך אַריבערגעטראָגן אויף דער אַנדערער זײַט פון טויער. בשעת אין געטאָ איז בלויז איין אַלטע פרוי געשטאָרבן פון טיפוס, זענען אין דעם קריסטלעכן קוואַרטאַל, אונטער די בעסטע הי־גיענישע באַדינגונגען און מעדיצינישער הילף, געווען אַ סך טויט־פאַלן.

קאָלאָמיי וועלט דערקלערט „יידן־ריין"

דעם 15טן דעצעמבער, 1942 איז אויפגעלייזט געוואָרן דער יידנראַט, די יידישע א. ד. האָט מען צונויפגערופן צום אפּעל און די געסטאַפּאָ האָט זיי אָפּגעפירט אין תפיסה, כדי מען זאָל זיי מיט אַלע אַלטע לייט און קינ־דער אומברענגען נאָך אין דעם אייגענעם טאָג אין שעפּאַראָווקע. קאָלאָמיי איז דערקלערט געוואָרן פּאַר אַ יידן־ריינער שטאָט. און די יידן, וואָס האָבן נאָך דאָרט געלעבט, האָבן אָפּיציעל אויפגעהערט צו עקסיסטירן. וועגן זייער וווייטערדיקן גורל האָבן בלויז איינצלנע פון זיי געהאַט וועלכע נישט איז אילוזיעס. די איבעריקע האָבן דערוואַרט דעם טויט, וואָס קאָן קומען צו יעדער מינוט. מ׳האָט נאָר נישט געוואוסט צי דער עפילאָג וועט קומען פּאַר וויינאַכטן, צי ערשט נאָך דעם.

אויך די געסטאַפּאָ האָט געפּראָווען דעם יום טוב וויינאַכטן, דעם יום טוב פון פּאַרנעבונג. מיט פולע קאַסטנס יידיש האָב־און־גוטס האָבן זיי זיך געאיילט צו ברענגען די יום טוב מתנות צו זייערע וויבער און קינדער.

פון דעם 20טן דעצעמבער, 1942, ביז דעם ערשטן יאַנואַר, 1943, האָט די געסטאַפּאָ געהאַט אורלויב און די יידן גאַנצע צען טעג רו. מ׳האָט געקאָנט, הייסט עס, ריכטיק זיך אין בעט אַרײַנלייגן, און אָפּקאָכן א „מאָל־צייט" ווי עס באַדאַרף צו זיין, אָן פּחד לאָזן די טעפּ אויף דעם פייער. מ׳האָט נישט געדאַרפט לויפן אין די באַהעלטענישן, אָדער אַריינפאַלן אין די אָרעמס פון די אַריינגעדרונגענע מערדער. פולע טעג פון רו און אויס־געשפּאַנטקייט. אָנעסן זיך צו דער „זעט" און אויסשלאָפן זיך. מ׳האָט שוין אפילו אָנגעהויבן צו האָפן, אַז אפשר וועט מען בלייבן לעבן.

די דאָזיקע רו האָט אָנגעהאַלטן אויך נאָך דעם ערשטן יאַנואַר, און עפּעס האָט מען אַליין נישט באַנומען, אַז מען לעבט נאָך אלץ. דעם 20טן יאַנואַר, 1943, האָבן זיך אָנגעהויבן פּאַרהאַנדלונגען צווישן דער געס־

טאפּאָ און פּאַרשטייער פון די יידן (פּאַרבינדונגסמאַן) פּרעסער, וועגן פּאַרקלענערן דאָס געטאָ און וועגן אַריבערפירן די יידן אין אַנדערע הייזער. די געסטאפּאָ האָט באַשטימט פּאַר דעם צוועק א טייל פון דער וואַלווע גאָס. עס זענען אָבער נאָך אַלץ לעבן געבליבן עטלעכע הונדערט יידן, און ס׳איז נישט מעגלעך געווען אַרויסצושטופּן די אַלע מענטשן אין עטלעכע הייזער. די יידן האָבן געטייטשט די דאָזיגע פּאַראָרדענונג אַזוי: אַז די לעצטע אַרבעטער מיט זייערע משפּחות, אויב אַזעלכע זענען נאָך פּאַראַן, וועלן אוודאי אַריין אין די הייזער, און אַלע אַנדערע וועלן מסתמא געפּינען זייער אָרט אין א מאַסן־קבר אין שעפּאַרוועק.

אויך דאָס מאָל האָט מען געלעבט אין א טעות. אין משך פון דער צייט פון דעם 26טן ביז דעם 31טן יאַנואַר האָבן אַלע יידן געמוזט אַריבער אין דעם „נייעם" געטאָ. וועמען מען וועט געפינען אין דעם אַלטן געטאָ נאָך דעם 31טן יאַנואַר נאָך זעקס אַזייגער אין אָוונט, וועט מען גלייך דערשיסן. האָבן זיך אַלע מענטשן אַריינגעצויגן אינאיינעם. פון 30 ביז 36 פּערזאָן אין איין צימער, קאַמער אָדער בוידעם. אָבער אַפילו אויף דעם אופן האָבן נישט אַלע געפונען פּאַר זיך קיין אָרט. דאָס יאָמערן און די פּאַרצווייפלונג זענען געווען אומבאַשרייבלעך. מ׳האָט זיך געוואונטשן וואָס גיכער דעם סוף, און דער טויט האָט נישט לאַנג געלאָזט וואַרטן אויף זיך.

לעצטע אַקציע

שוין מיטן גרויען פון פּאַרטאָג דעם 1טן פעברואַר, 1943, זענען אינעם „נייעם געטאָ" געפאַלן די ערשטע שאָסן. די מענטשן, וואָס זענען אַרוים צו דער אַרבעט, זענען גלייך ביים טויער געכאַפּט געוואָרן. די אַנדערע האָט מען פון די הייזער אַרויסגענומען. דאָס מאָל איז עס די מערדער זייער גרינג אָנגעקומען. ערשטנס, האָט מען זיך נישט געריכט אויף אַזא גיכער ליקווידאַציע, און צווייטנס, איז נאָך נישט געווען קיין צייט אויף צוצוגרייטן באַהעלטענישן. בלויז געציילטע האָבן זיך געהאַט צוגעגרייט באַהעלטענישן.

אויך די דאָקטוירים מיט זייערע משפּחות, וואָס האָבן ביז איצט געלעבט אויסערן געטאָ, האָט מען אין דער אָקציע געמומען און מען האָט אַלעמען געבראַכט אין דער תפיסה און דאָרטן סאַרטירט. דרייסיק פּערזאָן: 8 דאָקטוירים, 2 אַפּטייקערס און צוואַנציק אַנדערע פּאַך־אַרבעטער זענען פון דער תפיסה באַפרייט געוואָרן. זיי האָבן באַקומען צוויי הייזער, אין וועלכע זיי האָבן געדאַרפט וואוינען (אָן זייערע משפּחות). אַלע אַנדערע האָט מען דעם צווייטן פעברואַר, עלף אַזייגער פּאַרמיטאָג, אַוועקגעפירט קיין שעפּאַרוועק זיי אומצוברענגען.

אין געטאָ האָט זיך ווידער אָנגעהויבן אָן אומברחמנות'דיק זוכעניש פון יידן. קודם האָט געזוכט די אוקראַיניש מיליץ. דערנאָך האָט די געס־טאַפּאָ געזוכט מיט שפּיר־הינט. די, וואָס מ'האָט געפונען אין באַהעלטע־נישן, האָט מען נישט דערשאָסן, נאָר פּאַר א שטראָף דערפּאַר, וואָס זיי זענען אין דעם באַשטימטן טאָג נישט געגאַנגען פרייוויליק צום טויט, האָט מען זיי געשלעפּט איבער די שניי־באַדעקטע גאַסן און זיי אַזוי לאַנג געשלאָגן, ביז זיי האָבן שוין מער נישט געקאָנט זיך רירן. דערנאָך האָט מען זיי געלאָזט אַזוי ליגן, ביז זיי זענען אויסגעגאַנגען. קיין וואַסער און קיין שפּייז האָט זיי קיינער, אונטער טויט־שטראָף, נישט געטאָרט דער־לאַנגען.

די לעצטע דריסיק

אָנהייב מערץ, 1943, האָט מען אַלע פּאַך־אַרבעטער, א חוץ די דאָק־טוירים, פון זייערע וואוינונגען ארויסגענומען, מ'האָט זיי געבראַכט אויף דעם יידישן בית עולם און דאָרט דערשאָסן. די דאָקטוירים האָט מען צו־גיפּגענומען אין אָוונט פון דעם אייגענעם טאָג, זיי פּאַרשלאָסן אין א ציימער, וואָס מ'האָט פּאַר דעם צוועק געהאַט באַשטימט, און מ'האָט זיי געזאָגט, אז מען וועט זיי אומברענגען דעם אַנדערן טאָג. די זיבן דאָקטוירים (איין דאָקטאָר, דר. גראָס, איז פּריער ערגעץ אַנטלאָפן) האָבן געהאַט ביי זיך סם, און אין יענער נאַכט האָבן זיי אַלע גענומען זיך דאָס לעבן. אויף מאָרגן, אז די מערדער זענען געקומען, כדי זיי אַרויסצופירן אויפן בית עולם, האָבן זיי געטראָפן זיבן מתים.

*
**

גבית עדות פון סאַלי טאַגער

סאַלי: — נאָך גאָר יונג זענען שוין אויף מיין גורל אויסגעפאַלן שוועריע קלעפּ. אין מיין זעקסטן לעבענס־יאָר האָב איך פּאַרלוירן מיין פּאָטער און אויפן אכטן — מיין מוטער. אונטער די סאַמע שווערסטע באַ־דינגונגען האָב איך מיך אַדורכגעשלאָגן דורך דעם לעבן, אָן מוטערלעכער ליבע און אָן פּאָטערלעכן שוץ. ווי גליקלעך בין איך געווען ווען איך האָב מיך דערשלאָגן צו אַן אייגענער היים. און וואָס פּאַר א פּאַרגיטיקונג עס זענען מיר געווען מיינע קינדער פּאַר אַלע מיינע ליידן, עלנטקייט און אויי־זאָמקייט. כ'האָב קיינמאָל אָפּילו נישט געקאָנט חלומ'ען, אז א מענטש קאָן זיין אַזוי גליקלעך. אַלץ, וואָס מיר האָט געפעלט אין מיינע קינדער־ און יוגנט־יאָרן, האָב איך געגעבן מיינע קינדער. דאָס איז געווען כּפל כּפלים פּאַר דעם פּאַרלוירענעם.

און גראָטענע זענען זיי געווען, מיינע טעכטער. די עלטערע, ראסיא, איז געווען זייער מוזיקאַליש. נאָר נאָך מער באַגאַבט איז זי געווען אלס מאָלערין. זי האָט שטודירט אין לעמבערג אין דער הויך־שול פאר קונסט, און זי איז דאָרט באַטראַכט געוואָרן פאר אַן אויפגייענדיקן שטערן.

אויך די יינגערע איז געווען זייער קינסטלעריש באַגאַבט. נאָך אלס שילערין פון דעם 7טן קלאַס גימנאַזיע, האָט זי מיט איר טאַנצן ממש מיט־געריסן אלע צוקוקערס. די סאָוועטישע אויטאָריטעטן האָבן זיך באמיט אויף אונז משפּיע צו זיין, אז מיר זאָלן זי שיקן קיין מאָסקווע, כדי זי זאָל דאָרט קריגן איר קינסטלעריש אויסבילדונג. נאָר ווי אזוי האָבן מיר זיך גע־קאָנט צעשיידן מיטן קינד? האָבן מיר זיך אָפּגעזאָגט. האָט אונז היטלער צעשיידט. מיר האָבן אונזערע ביידע טעכטער פאַרלוירן.

שבת, דעם 5טן סעפּטעמבער, 1942, בין איך געגאַנגען פריזירן א פרוי פון א דייטשן אָפּיציר. דאָס איז געווען צוואַנגס־אַרבעט. כ'האָב זי אין הויז נישט געטראָפן. איך האָב לאַנג געוואַרט אויף איר, און אז זי איז געקומען, איז זי געווען נערוועז און געזאָגט, אז זי האָט נישט קיין חשק צו מאַכן איר פריזור. זי האָט מיר אויך געזאָגט אז אין א טאָג, אַדער אין צוויי טעג ארום, וועט מען אלע יידן צונויפנעמען אויף אין אָרט און זיי אלע אין די צוגעגרייטע וואַגאָנען אוועקשיקן צום פארגאַזן. ווי פון א דונער געטראָפן האָב איך פאַרלאָזט איר הויז. טרערן זענען אַן אן אויפהער גערונען פון מיינע אויגן און מיין מוח האָט פיבערדיק געאַרבעט: ווי אזוי און וואו וואָלט איך געקאָנט באַהאַלטן מיינע קינדער?

איך האָב מיך ארומגעקוקט, ווי איך וואָלט אויף די גאַסן געקאָנט געפינען א רעטונג און א באַהעלטעניש. וועז כ'בין געקומען אהיים, האָב איך געטראָפן מיין טאָכטער קראַנק אין בעט מיט אַנגינע, און אין פאַרגע־פיל פון דעם טראָגישן סוף האָב איך זי באַגריסט מיט די ווערטער: „מיר זענען פאַרלוירן." לויט דעם באפעל פון דער געסטאַפּאָ האָט עם געהייסן, אלע וואָס האָבן אן ארבעטס־קארטע, באַדראָט נישט קיין שום געפאר. אזוי ווי נאָר דריי פון אונז האָבן געהאט אזא ארבעטס־קארטע, און די יינגערע טאָכטער נישט, האָב איך אלס מוטער באַשלאָסן צו טיילן דעם גורל פון מיין פאַרלוירן קינד, בלייבן אין געטא און דאָרט זיך באַהאַלטן. מיין מאן און די עלטערע טאָכטער האָבן געדארפט גיין צו דער „רעגיס־טראַציע". אין דער נאכט פון „רעגיסטראַציע" זענען מיר אריין אין בונ־קער. עס זענען דאָרט געווען צוועלף פּארשוין. מיין מאן האָט דעם בונקער פאַרשלאָסן מיט טשוועקעס, און מיר זענען געווען אָפּגעשלאָסן פון דער וועלט. דאָרט זענען מיר געבליבן ביז אכט אין אָוונט. מיר האָבן געהערט ווי איבער אונזערע קעפּ איז אָנגעגאַנגען די „אקציע". קלעפּ, שאָסן, וויין־געשרייען און דאָס פייפן פון די באַנען. דאָס פייפן קלינגט מיר ביז היינט

אין די אויערן; דאָס זענען געווען די צייכנס פון טויט — דער לעצטער וועג צו די גאָז־קאַמערן.

אָבט אַזיינער אין אָוונט האָט זיך באַוויזן אַ יונגער בחור, האָט אָנ־געקלאַפּט אינעם בונקער און אויסגערופן: „פּרוי טאָגער, אַלע לעבן און זיי זענען צוריקגעקומען אַהיים.“ כ׳האָב נישט געוואָגט צו גלויבן אין אַזא אומגעריכט גליק און איך האָב איינגעשטילט די פּריידיקע אויסרופן פון מיין יינגערער טאָכטער. צו מיין טיפן צער איז מיין אומרו געווען אַ באַ־רעכטיקטער.

וועו מען האָט געעפנט דעם בונקער, און איך האָב דערזען מיין צו־ריקגעקומענעם מאָן, האָב איך באַלד דערזען מיין גרויס אומגליק. מיין מאָן איז צוריקגעקומען אָן דער עלטערער טאָכטער.

גבית עדות פון זיגמונט טאָגער

אין דער צייט פון דער „דעגיסטראַציע“ אויפן זאַמל־פּלאַץ בין איך געשטאַנען מיט מיין עלטערער טאָכטער, ראַסיא, אין דער „בוי־דינסט אָפּטיילונג“. דער אינספּעקטאָר פון דעם בוי־דינסט און זיין סעקרעטאַר זענען צו מיר צוגעקומען, מיך געטרייסט און מיך באַרואיקט, און מיר פּאַרזיכערט, אַז מען וועט אונדז אַלע גלייך צוריקפירן צו געווײַנטלעכער אַרבעט. זיי האָבן זיך מיט אונדז געזעגנט און באַלד איז אָנגעקומען לייַ־דעריץ, דער געסטאַפּאָ־שעף. מיט זיין שטעקן האָט ער די גרופּע צעטיילט: א גאַנץ קלייַנע צאָל צום לעבן און די רעשט צום טויט. אין דער קלייַנער צאָל בין אויך איך געווען, אין דער גרויסער צאָל — מיין טאָכטער.

איך האָב מיך געוענדעט צו מיין אינספּעקטאָר מיט אַ בקשה, ער זאָל דורך זיין אינטערוועניר ראַטעוועו מיין קינד. ער האָט דאָס געטאָן, נאָר ער האָט פון געסטאַפּאָ־שעף געקראָגן דעם ענטפער.: „אוועק!“ זיין מי מיר צו העלפן איז געווען אומזיסט. אַז איך האָב מיך דערוואוסט פון דעם אָפּזאָג, האָב איך זיך באַמיט אַריבערצוגיין אויף דער „שלעכטער“ זייט“, כדי מיט מיין קינד צו גיין דעם לעצטן וועג אינאיינעם. לייַדעריץ האָט באַמערקט מיין באַוועגונג, און מיט זיין פּוס האָט ער מיך צוריקגע־שטויסן אויף דער „גוטער זייט“. די צום לעבן באַשטימטע גרופּע איז שטרענג באַוואַכט און באַשיצט געוואָרן. צוויי אַזיינער זענען מיר אַרי־בערטראַנספּאָרטירט געוואָרן אין דער געביידע פון דעם שטאָט־גאָרטן. פון דאָרט האָט מען אונדז געבראַכט אויף אַ פּלאַץ צווישן דער לעגיאָנאַוואַ און קאַפּערניקאַ גאַס. דאָרט האָט מען אונזערע אַרבעטס־קאָרטן אָפּגענומען פּעלט און אונז אַהיימגעשיקט.

אַז מען איז אויף צומאָרגנס אַרויסגעקומען אויף די גאַסן פון געטאָ, האָט מען געזען פּאַראָמערטע פּנימ׳ער, און פון יעדנס מויל האָט מען

געהערט איין פראַגע: „וואָס הערט מען ביי דיר?" „ויפיל פון אייך זענען געבליבן לעבן?" שטום איז געווען דער ענטפער: מ'האָט באַוויזן נאָר איין פינגער אויף דער האַנט.

סאַלי און זיגמונט טאַגער דערציילן

קליין איז געווען די צאָל הייזער, וואָס די געסטאַפּאָ האָט צוגעטיילט פאַר דער לעצטער גרופּע אינוואויזער פון געטאָ. ס'איז אוממעגלעך געווען, אַז יעדער זאָל פאַר זיך קאָנען געפינען א ווינקל. פרעסער, וואָס איז געווען דער אָפּיטרופּוס איבער די לעבן-געבליבענע יידן, האָט זיך באַמיט ביי די געסטאַפּאָ-אויטאָריטעטן וועגן דירות. צו אַלעמענס פרייד האָבן זיך אין אָוונט באַוויזן הערטל, עבערהאַלץ און פראָסט (אַלע געסטאַפּאָ-אָפּיצירן). זיי האָבן זיך צוגעקוקט צו דער גרויסער נויט און זיי האָבן צו די פריער-דיקע הייזער צוגעגעבן נאָך איין גרויס הויז. דאָס איז ווידעראַמאָל געווען א סימן, אַז די טויט-געפאָר איז אָפּגערוקט געוואָרן אויף א שטיקל צייט. נאָר די, וואָס זיי איז די לאַגע געווען גוט באַקאַנט, האָבן געוואוסט, אַז מען דאַרף זיך נישט נאָרן, און זיי האָבן זיך צוגעאיילט צו פאַרלאָזן דאָס געטאָ-טויער פון דעם אומשלאָג-אָרט.

עם האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די געסטאַפּאָ-אָפּיצירן זענען געקומען, נישט כדי די יידן גרינגער צו מאַכן מיט דירות, נאָר כדי געניט אָפּצוציכ-נען די הייזער אין וועלכע די יידן האָבן זיך געפונען, און טאָקע אין דער אייגענער נאַכט פּלאַנמעסיק און אָן גרויסע קאָסטן זיי צו ליקווידירן.

מיר האָבן אין אונזער הויז געהאַט א בונקער. האָבן מיר זיך באַראָטן צי עס לוינט זיך, נאָך אַזא שרעקלעכן טאָג, מיר זאָלן זיך אין אים אַריין-לייגן? צי איז נישט בעסער צו וואַרטן און זען וואָס די נאַכט וועט ברענגען? אָבער די מידקייט האָט זיך געטאָן אירם און מיר זענען אָנטדרימלט גע-וואָרן. נאָר נישט אויף לאַנג. האַלב נאָך דריי פאַרטאָגס האָט אונדז אויפגע-וועקט א שטאַרק קלאַפּן. דאָס איז געווען א באַקאַנטע פרוי, וואָס האָט געוואוסט, אַז ביי אונז איז פאַראן א בונקער. זי איז געלאָפן צו אונז נאָך דעם ווי זי האָט זיך דערוואוסט, אַז דאָס געטאָ איז אַרומגערינגלט געוואָרן פון געסטאַפּאָ-מערדער. אַזוי גיך ווי די פרוי איז שוין געווען אינעווייניק, זענען מיר אַלע אַריין אין דעם צוגעגרייטן באַהעלטעניש. בלויז צוויי שניי-דער, וואָס האָבן נאָך אַלץ געגלייבט, אַז די דייטשן וועלן זיי לאָזן צורו, וויל זיי דאַרפן זיי האָבן, זענען געבליבן זיצן. באַלד זענען די געסטאַפּאָ-לייט אָנגעקומען און זיי אַלעמען פאַרנומען, אויך די צוויי שניידער, וואָס זענען געווען אַזוי זיכער מיט זיך. דריי טעג און דריי נעכט האָבן די מערדער געבושעוועט אין געטאָ, געזוכט אין יעדן ווינקעלע, געקלאַפּט אין אַלע דילן. ביינאַכט זענען מיר אַרויס פון בונקער. דאָס איז געווען בלויז

א פּראָוויזאָריש באהעלטעניש, כדי פון דער ערשטער געפּאַר זיך צו קאָנען ראטעווען. מיר זענען אוועק אין דעם הויפּט־בונקער, וואָס איז געווען אזוי צוגעגרייט, אז מען זאָל קאָנען אין אים זיך לענגער אויפהאלטן. ווי נאָר מיר זענען אַריין, איז פון ערגעץ אַנגעקומען א מאן מיט א דריי־יאָריק קינד. דאָס צעשראָקענע קינד האָט געמומען ווייגען. זיין פאָטער האָט אים געוואָלט איינגעמען, ווייל דאָס קלענסטע געשריי האָט אונז געקאָנט אויס־געבן. דאָס קינד האָט אָבער נישט פארשטאַנען די געפּאַר. זענען די מענ־טשען אַרום געוואָרן אומרואיק, זיך געוואָרפן אויפן קינד, גרייט געווען עם צו דער'הרג'ענען; אָבער דאָס קינד האָט געהאָלטן אין איין שרייען. דעם קינדס געווייג האָט אונז טאָקע אויסגעגעבן. די געסטאַפּאָ־לייט זענען געווען נאָענט צו דעם באהעלטענישׂ. זיי האָבן געמומען רופן: „יודען, הע־ראוס!" פלוצים האָט ערגעץ א קאָץ געמומען מיאוטשען און דאָס האָט אונז אָפּגעראַטעוועט. די מערדער האָבן געמיינט, אז דאָס האָט די קאָץ גע־שריגן און זיי פארפירט, און זיי זענען אַוועק.

אינעווייניק אין דעם בונקער האָט זיך אַנגעהויבן דאָס אמתע גיהנום. דער קליינער ברויט־זאָפּאָס, וואָס איז געווען באשטימט פאר א קליינער צאָל מענטשן, האָט זיך גיך אויסגעלאָזט. ווי ווילדע האָט מען זיך געוואָר־פען אויפן ברויט, ספּעציעל די ניי־צוגעקומענע, און זיי האָבן עס געגעסן בינאָכט, ווען די אַנדערע זענען געשלאָפן. פון שרעק, אז טאָמער וועט מען אַנטדעקט ווערן, פון כסדר'דיקן הערן די שוועכע טריט פון די געשטאַפּאָ־שטיוול איבער די קעפּ, זענען אַלע געוואָרן נערוועז און געליטן פון שילשול. דער איינציקער עמער, וואָס איז פאר דעם צוועק געווען באשטימט, איז שטענדיק געווען פול. איינמאָל אין דער נאָכט פלעגט מען אַרויפקלעטערן אויף א לייטער, און דער, וואָס האָט געדארפט דעם עמער אויסליידיקן, פלעגט געווינלעך פון שרעק און געפּאַר, ביים אויפהויבן דעם עמער איבער זיך, אויסגיסן א טייל אויף זיך אליין. אין דעם אויסגעלידיקטן עמער פלעגט מען אַנגעמען שניי און שטיקער אייז, וואָס מ'האָט געגוצט אַנשטאָט וואַסער. מיט אויסגעצערטע פּנימ'ער, באַדעקטע מיט שוויים פון אינע־וויניקסטן ברענען און דורשט, פלעגן זיך די מענטשן אַרויפוואַרפן אויף די שמוציקע שטיקער אייז און אויף דעם שניי אויסגעמישט מיט אָפּפּאָל.

נאָך דריי טעג פון אזעלכע ליידן און מאטערן זיך, האָבן מיר געזען, אז אָפּילו דער טויט קאָן שוין ערגער ניט זיין. האָבן מיר איבערגעלאָזט דאָס גיהנום און געווען גרייט צו שטאַרבן. אויף אַלע פיר זענען מיר גע־קראָכן פון דער וואַלאָווא נאָס ביז צום סוף פון דער לעגיאָנאָווא גאָס, וואו עס האָט זיך געפונען דאָס ליקווידירטע געטא. מיר זענען אַריין אין א לידיק הויז און האָבן דאָרט פארבראכט די גאַנצע נאכט און דעם גאַנצן טאָג ביזן צווייטן אָוונט.

דער קאמף פארן לעבן האט זיך אנגעהויבן אויף יעדן שריט און אין יעדער רגע. מיר האבן זיך געלאזט גיין צו א באקאנטן קריסטלעכן פור־מאן מיט דער האפענונג דארט צו האבן עטלעכע שעה אפרו. מיר האבן אבער נישט געוואוסט געגוי וואו ער וואוינט. אונזער טאכטער, וועלכע האט נאך דעמאלט געלעבט, האט דערזען צוויי פרויען. זי איז געווען זיכער, אז דאס זענען קריסטלעכע פרויען. האט זי ביי זיי זיך געגומען נאכפרעגן אויף דעם הויז פון דעם פורמאן. ווי איבערראשט זענען מיר געווען, ווען עס האט זיך ארויסגעוויזן, אז דאס זענען געווען צוויי איבערגעטוענע יידישע פרויען. אויך זיי האבן דארט געזוכט פאר זיך א באהעלטעניש און מ׳האט זיי פאריאגט. זיי האבן אונז געווארנט נישט צו גיין אהין, ווייל דער פורמאן וועט אויסגעבן. פונדעסטוועגן זענען מיר פארט שוועק אהין. מ׳האט אונז דווקא יא ארויסגעלאזט און פארבאהאלטן אין אן אויוון. אין עטלעכע טעג ארום זענען זיי אונז באפאלן, צוגענומען ביי אונז דאס געלט, און ארויסגע־טריבן פון הויז. האבן מיר זיך געלאזט גיין צו אן אנדערער קריסטין, וועל־כער מיר האבן געהאט געגעבן אונזער פארמעגן. אז זי האט אונז דערזען, האט זי אויסגעשריגן : „יעזוס מאריא, וואס ווילט איר פון אונז ? איר זענט דאך שוין טויט און מיר לעבן נאך. זאלן מיר צוליב אייך אויך שטארבן ?״

אט אזוי זענען מיר געגאנגען פון איינעם צום צווייטן. אונזער אייני־ציקע דירה איז געווען דער שניי. נאך דריי וואכן פון אזא פייניקן זיך, זע־נען מיר שוועק צום באנהויף, צו פרואוון אלס ארויער צו דערשלאגן זיך אין אן אנדערער שטאט אריין. אויפן וועג האבן מיר באגעגנט טאדעאוש שקלאטשיק, א געוועזענעם באן־מאשיניסט. ער האט אונז געבראכט צו דער באן און צוגעזאגט אונז צו באהאלטן אין דעם קוילן־וואגאן און צושטעלן אונז קיין סטאניסלאוו. ער האט אונז אבער אפגענארט. ער האט אונז גע־לאזט שטיין אין מיטן פרייען פעלד און דערצו פון אונז אויסגעפרעסט דאס לעצטע ביסל געלט און אונזערע ווערט־זאכן. נאר אונזער טאכטער האט געהאט באהאלטן ביי זיך א ביסל געלט.

מיר זענען געלאפן ביז צום יידישן בית עולם, וואו מיר האבן געפו־נען א צעשטערט הייזל. מיר האבן זיך צוגעטוליעט מיט אונזערע גופים צו אונזער טאכטער, כדי פון איר א ביסל כוח און א ביסל לעבנס־מוט צו שעפן. גאנין פרי זענען מיר ווידער שוועק צום באנהויף. דאס מאל האבן מיר זיך געשטעלט יעדער אויף אן אנדער ארט. אויב מען וועט איינעם פון אונז געפינען אדער דערקענען, זאלן זיך די אנדערע קאנען ראטעוועז.

מיין הארץ איז מיר שטיין געבליבן, ווען איך האב אין דעם טויער־היטער דערקענט דעם זון פון א גלח. ער האט גאנץ געווים געקענט מיינע קינדער נאך פון דער שול. נאר עס איז שוין נישט געווען קיין וועג אויף צו־ריק. מיר האבן זיך אנגעשלאסן אין די רייען פון די וואנדערנדיקע, מיר פאר־אוים, און נאך אונדז אונדזער טאכטער.

דער טויער־היטער האָט דורכגעקוקט אונזערע פּאַפּירן און ער האָט אונז דורכגעלאָזט. אָבער וויי און ווינד. עס איז פּלוצים געוואָרן א טומל. אַלע האָבן אויסגעדרייט די קעפּ, און מיין מאַן האָט מיר נאָכגעשריגן: „מיר האָבן אונזער צווייט קינד פאַרלוירן!"

דער טויער־היטער האָט, זעט אויס, דערקענט אונזער קינד; ער האָט זי נישט אַדורכגעלאָזט; ער האָט זי פאַרהאַלטן ביי דער זייט ביז אַלע זענען אַוועק צו דער באַן און דערנאָך האָט ער אונזער קינד איבערגעגעבן צום טויט. משוגע פון צער האָב איך געשריגן צו מיין מאַן: „קום, לאָמיר גיין מיטן קינד!" מיין מאַן האָט אָבער געגלייבט, אַז מיט אונזער לעבן וועלן מיר אפשר מער קאָנען העלפן ווי דורך אונזער שטאַרבן. דערצו האָט אונזער טאָכטער געהאַט ביי זיך גענוג געלט. אפשר וועט זיך איר דאָך איינגעבן אויסצוקויפן זיך. מיר זענען אַוועק פון דעם באַנהויף. נאָר וואָס פאַר א צוועק האָט איצט געהאַט אונזער לעבן און וואָס פאַר א זין דאָס ראַטעווען זיך, נאָכדעם ווי מיר האָבן ביידע קינדער פאַרלוירן? איז נאָך געבליבן צו זוכן אַזא מענטשן, וואָס זאָל קאָנען אונזער קינד אַרויסראַטעווען פון טויט. נאָר ווי אַזוי קומט מען צו אַזא מענטשן, אַז דער טויט בושעווט אויף די גאַסן? און ווער ווייל פון אונז וויסן? און ווער ווייל אונז אויסהערן? אַז מען כאַפּט איינעם וואָס האָט געוועדט מיט א יידן, אַדער אפילו, אַז עס פאַלט אויף אים א חשד, אַז ער האָט עפּעס געהאַט צו טאָן מיט א יידן, טיילט ער מיט זיין גאַנצער משפּחה דעם אייגענעם גורל וואָס דער ייד: מען ברענגט אַלעמען אום.

אַזוי איז דאָס געשען, אַז מיר זענען איינמאָל דורכגעקראָכן דורך א לאָך פון קלאָזעט פון א נישט־באַוואוינט הויז און פון דאָרט איבער א וואַנט אריין אין א הויז. מיר האָבן זיך אַוועקגעזעצט אויפן דיל כדי אָפּצוועסן דאָס שטיקל ברויט, וואָס מיר האָבן געהאַט באַקומען ווי דורך א נס און מיט גרויס געפאַר. האָט זיך געעפנט די טיר און עס איז אריין א קריסטלעך פּאַרפאַלק. פאַר שרעק זענען זיי געבליבן פאַרשטיינערט און ווי אָן לשון. אונזער פּחד און שפּראַכלאָזקייט איז דאָ נישט צו באַשרייבן. מיר זענען גיך אַרויסגעשפּרונגען דורכ'ן לאָך און אין מיטן העלן טאָג געגומען לויפן. געיאָגט פון דעם געפיל, אַז מען לויפט אונז נאָך, זענען מיר אַוועק ביז שעפּאַוווקע. דאָרט האָבן מיר זיך אַרומגעזען, אַז קיינער פאַרפאַלגט אונדז נישט. מיר האָבן דערזען א פרייען פּלאַץ מיט טרוקענע קוקורוזע־שטעקנס. האָבן מיר זיי אויפגעשטעלט, זיי געהאַלטן מיט די פאַרפּוירענע הענט (עס איז געווען אין חודש פעברואר), און זיך געשטעלט הינטער זיי, כדי מען זאָל אונז נישט זען. פונקט אין יענער געגנט האָבן זיך געשפּילט קינדער, און דאָס האַרץ האָט געציטערט, אַז די קינדער זאָלן אונז חלילה נישט אַנטדעקן.

פּלוצים איז פון ערגעץ אַנגעקומען א הון דאָרט צו לייגן איר איי,

און דער אייגנטימער פון דער הון איז געלאפן זי זוכן. ער האט זיך שוין געהאט דערנענטערט צו אונז. מיט די לעצטע כוחות איז אונז געלונגען מיט די פארפרוירענע הענט צו פאריאגן די הון. און ווידער האבן מיר געווענען צייט. זענען דאס געווען מינוטן, שעה'ן? ווער האט דעמאלט געקאנט וועגן דעם טראכטן?

אויף דער קראשעווסקא גאס האט זיך געפונען די הויפט־קוואַרטיר פון דער געסטאפּא, און אנטקעגן — דער „דאס לודאווי", וואו עס האט זיך געפונען דער בוי־דינסט (די ארגאניזאציע „טאד", גאסן־ און בריקן־בוי). א סך יידן האבן דאָרט געארבעט (צוואנגס־ארבעט) פאר דער ליק־ווידאציע פון דעם געטא. צווישן אנדערע — אויך מיר, מיין מאן און איך. אויף דעם דאך פון בנין זענען געווען באהאלטן דריי יידישע יונגע־לייט. די אוקראינער האבן וועגן דעם גלאזט וויסן דער געסטאפּא, און כאטש א פוילישער שאפער, וואס האט געוואוינט און געארבעט דאָרט, האט די דריי יידן געוואָרנט, האבן זיי נישט באוויזן צו אנטלויפן. פון דעם הויז אנטקעגנאיבער האבן זיך באוויזן די געסטאפּא־לייט און דערשאסן די דריי יידן אויפן הויף.

מיט דריי טעג שפעטער זענען מיר געווען לעבן דעם דאזיקן הויז. ס'איז געווען פונקט אין דער שעה, ווען מען פלעגט די הייזער צושליסן (אכט אזייגער אין אוונט), און אפילו קריסטלעכע איינוואוינער האבן נישט געטארט אין דער צייט זיך ווייזן אויף דער גאס. וואס האבן מיר געקאנט טאן? אין אונזער גרויסער הילפסלאזיקייט האבן מיר זיך געווענדט צו דעם פריער־דערמאנטן שאפער און געבעטן ביי אים, אז ער זאל פאר אונז שאפן א הארבעריק בלויז פאר דער איינער נאכט.. נאר ווי אזוי האט ער אונז געקאנט העלפן? דאס איינציקע וואס ער האט יא געקאנט טאן, איז אנביטן יענעם בוידעם, אויף וועלכן יענע דריי יידן זענען דערווישט געוואָרן. האט ער אונז געזאגט, אז נאכן ארויפניין זאלן מיר דעם לייטער מיט זיך מיטשלעפן, כדי צו פארווישן יעדע שפור. ער האט אויך פארלאנגט, אז פינף פארטאג זאלן מיר אין דער שטיל, אן דעם קלענסטן גערויש, פארלאזן דאס אָרט.

די נאכט איז געווען א ביטער קאלטע, 40 גראד פראסט. אין גרויסע ליידן (הונגער און שרעק) האבן מיר אויך די נאכט אויסגעהאלטן. איידער ס'האט געגומען שאריען אויף טאג, האבן מיר זיך באמיט אין דער שטיל צו פארלאזן אונזער באהעלטעניש. אבער וואוהין? דער פארפרוירענער באדן האט געקנאקט פון יעדער באוועגונג, און דאס האט געוועקט די אויפמערקזאמקייט פון די געסטאפּא־לייט. מיר זענען ארונטער און ווי נאר מיר זענען געווען ביי דער פאַרענטשע, האט א רעפלעקטאר געגומען באלייכטן די אומגעבונג. דאס האבן די מערדער דורכגעזוכט די געגנט. מיר האבן זיך צוגעטוליעט צו דער פאַרענטשע און געבליבן אומבאמערקט. דאס

ליכט האָט זיך אויסגעלאָשן. דער געסטאַפּאָ־פּאַטרול איז אַריין אין הויז. און מיר זענען ווידער געבליבן לעבן. דער אמת איז, אז מיר האָבן שוין גאָרנישט געוואָלט לעבן. מיר זענען שוין צו מיד געווען. מיר האָבן געוואָלט שטאַרבן, אבי צו האָבן רו. אַלע פּאָר מינוט פלעגן מיר באַשליסן זיך איבערצוגעבן צו דער געסטאַפּאָ. נאָר דער טויט פון זייער האָנט איז געווען אזוי דערניderנדיק, אזוי גרויזאָם, אז קיין אונזער ווילן האָבן מיר פאַרלענגערט די פיין פון אונזער זיין.

נאָך א סך אזעלכע דערשיטערנדיקע איבערלעבונגען און געפאַרן, זענען מיר אָנגעקומען צו די לעצטע 36 יידן, וואָס האָבן מיט דער אָפּיציעלער דערלויבעניש פון דער געסטאַפּאָ געוואָלט בלייבן לעבן. זיי האָבן אונז אויפגענומען אויף א בוידעם, דאָרט געהאַלטן ביז נאַכט, און דורך א קאַמין אונז אריבערגעשמוגלט אין א בונקער.

אין בונקער האָבן מיר געפונען א פלאַש פּעטראָלעאום. מיר זענען געווען שמוציק און פאַרוואָרלאָזט פון די לעצטע טעג. האָבן מיר באַשלאָסן אויסצונוצן דעם נאַפט און זיך ארומוואַשן. צו אונזער אומגליק איז געשען, אז ביים נעמען די פלאַש איז אראָפגעפאַלן א בארשט. דער קלאַפ פון דער בארשט האָט אונז אויסגענעבן צו דעם דר. ג., וואָס האָט אָפּיציעל געוויזינט אונטער אונזער באַהעלטענישׂ. שטאַרק אויפגעבראַכט פון אונזער „פּרעכהייט", האָט ער גיך גענומען זוכן אונזער באַהעלטענישׂ. ער האָט אונז נישט געפונען, ווייל צוויי פריינט אונזערע האָבן אונז אויף גיך געוואָרנט, און דעם פאַרפאַלגער אונזערן אין זיין זוכן אראָפגעפירט פון וועג. די יידן האָבן אונז מורא געהאַט דאָרט צו האַלטן און אונז אריבערגעפירט אין א קעלער, וואָס איז געווען אין דעם אייגענעם הויז.

מיר זענען דאָרט נישט געווען די אייניציקע. פון פריער האָבן זיך דאָרט אויפגעהאַלטן עטלעכע לעבן־נעבליבענע יידן. מיט זיי איז געווען א קינד. דאָס קינד איז געגאַנגען ברענגען וואַסער. האָבן עס די געסטאַפּאָלייט געכאַפּט. געוואָרנט דורך דעם קינדס יאָמערן, האָבן די מענטשן געזומען לויפן באַגלייט פון א האָגל פון געסטאַפּאָ־קוילן. מיר זענען געבליבן אין דעם באַהעלטענישׂ, וואָס האָט זיך געפונען אַן א זייט פון דעם הויפּט־באַהעלטענישׂ, וואָס איז נאָר וואָס אַנטדעקט געוואָרן.

אין אַן אַנדערן טייל פון דעם קעלער האָבן די לעצטע 36 יידן אויסגעבויט א בונקער פאַר זיך. אין יענעם בונקער האָבן אונז געבראַכט אונזערע פריינט אורוויטש און האַקער. (דער אינציקער וואָס איז לעבן געבליבן איז אורוויטש. ער גיפינט זיך איצט אין חולון ביי תל־אביב.) אויסער אונדז זענען דאָרט געווען נאָך דריי פאַרשוין. (די 36 זענען נאָך געווען לעגאַל און זיי האָבן דעם בונקער נישט באַאַרפט נוצן.)

מ'האָט אָנגעזאָגט זיך צו פאַרהאַלטן שטיל, שוויגן, ווייל חוץ דעם בונקער איז אויך אויסגעבויט געוואָרן א קאַנאַל, ווו א טייל פון דעם בונ־

קער. מיר זענען אָבער געווען פינף צוזאמען און דורך אונזער שעפטשען האָבן מיר זיך אויסגעגעבן.

דער פריער־דערמאָנטער דר. ג. איז גיך געקומען צו דער טיר פון דעם בונקער און געהייסן אז מיר זאָלן עפענען. אז מיר האָבן נישט געענטפערט, האָט ער גענומען רעדן: „פֿאַרוואָס האָט איר מורא? איך בין דאָך א ייד פונקט ווי איר." מיר האָבן אָבער פֿאר'עקשנ'ט געשווויגן. האָט ער מיט כעס אויפגעבראָכן די טיר און אונז באָפוילן ביז פֿאַרנאַכט צו פֿאַרלאָזן דאָס אָרט. אויב נישט, וועט ער די גאַנצע וואַנט צעשטערן.

וואוהין האָבן מיר געקאָנט גיין? זענען מיר דאָרט געבליבן. ביינאַכט האָט דר. ג. געשיקט איינעם פון זיינע געהיימע, איבערגעגעבענע פּאָליאַקן. ער האָט די פֿאַרהוילענע וואַנט צעשטערט און מיר פינף נישט־לעגאַלע זענען ווידער געבליבן נישט־באַשיצטע פון טויט. איינע פון אונז איז שוועק, אפשר ערגעץ אַנדערשוואו צו געפינען איר מזל, און מיר האָבן זיך באַ־האַלטן מיט דעם פרעמדן זעקס־יאָריקן קינד הינטער דער אַריינגאַנגס־טיר. באַלד האָבן מיר דערהערט די יאָמערלעכע געשרייען פון דער פרוי, וואָס די געסטאַפּאָ האָט געכאַפּט, זי מערדערלעך געשלאָגן מיט די ביקסן־קאָלבעס און אַוועקגעשלעפּט זי אין געפענגענישׂ. מיר זענען דעם גאַנצן טאָג גע־בליבן, שטייענדיקערהייט, הינטער דער טיר, און נישט געהאַט קיין מעג־לעכקייטן צו קריגן א ביסל שפּייז אָדער וואַסער.

נאָך עטלעכע טעג פון אזעלכע מאַטערנישן, איז צו די 36 צוגעקומען א גרענעץ־איבערפֿירער. עס האָבן אים פריער אַנדערע באַשטעלט, נאָר דערווייל זענען זיי אומגעקומען. אזוי ווי די 36 זענען ביי זיך געווען זיכער, און דאָס גנב'ענען די גרענעץ איז געווען פֿאַרבונדן מיט גרויס געפֿאַר, געווינלעך פֿלעגט מען די יידן באַרויבן און דערנאָך דער'הרג'ענען, האָט מען אים געשיקט צו אונז אויף „פּראָבע". מיר האָבן שוין נישט געהאַט וואָס צו פֿאַרלירן, האָבן מיר איינגעשטעלט און אויסגעפֿראווט אונזער מזל, אַבי פון דעם גיהנום פּטור צו ווערן.

מ'האָט אָפּגערעדט, אז מיר דאַרפן איבערשיקן א סימן, ווען מיר וועלן אַריבער די אונגאַרישע גרענעץ. נאָר אונזער סימן האָט זיי שוין נישט געטראָפן. ווען דער גרענעץ־איבערפירער האָט זיך אומגעקערט, האָט ער נאָר אורווויטשן געטראָפן ביים לעבן.

דר. ג. איז אויך לעבן געבליבן. אים האָט זיך איינגעגעבן צו געפינען א גוט באַהעלטעניש.

גבית־עדות פון אַנדי לעדערפיינד
(וועגן דער אַקציע פונעם 17טן סעפּטעמבער)

אַנהייב אויגוסט איז אָנגעקומען דער באָפעל אז אַלע מענער מוזן זיך רעגיסטרירן. זעקס אזייגער אין דער פרי דאַרפן זיך אַלע געפינען אויף

דעם קאָפּערניקאַ פּלאַץ. פּינקטלעך זעקס אַזייגער אין דעם פּרימאַרגן פון צווייטן טאָג זענען אָנגעקומען די געסטאַפּאָ־לייט און אָנגעהויבן צו זוכן די מענער, וואָס האָבן זיך נישט געהאַט געמאָלדן. יעדן מאָן, וואָס זיי האָבן אָנגעטראָפן אין הויז צי אויף דער גאַס, יונג אָדער אַלט, האָבן זיי באַלד דערשאָסן.

זיי זענען אָנגעקומען אין דעם הויז פון מייַנע עלטערן פונקט אין דער מינוט, וועו זיי האָבן געהאַלטן אַרייַנגיין אין בונקער, און וועו מיין שוועגערין האָט געהאַלטן אין פּאַרשליסן די טיר. ווי נאָר זי האָט זיך דערוייטערט, האָט זי דערהערט צוויי שאָס. די מערדער האָבן אָנטדעקט דאָס באַהעלטעניש און די צוויי שאָס האָבן געבראַכט דעם סוף צו זייער לעבן.

דער באַפעל אַז מען זאָל זיך רעגיסטרירן האָט אַרויסגערופן אין געטאָ אומרו און פּאַניק. מען האָט ענומען זוכן לענאַלע וועגן צו קאָנען אַרויספּאָרן אין דאָרף אַריין. אין די דערפער זענען קיין געטאָס נישט געווען און יעדער האָט זיך געפילט זיכערער צו לעבן מחוץ דער מויער. מען האָט געהאָפט, אַז אין דאָרף וועט מען אונז נישט זוכן. דאָס דייטשע ארבעטס־אמט האָט פּאַר גוט געלט אַרויסגעגעבן „קאַרטן פּאַר ווירטשאַפּט־לעך וויכטיקע אַרבעטן" (קלויבן קראָפיווע פּאַר שטאָף־פּראָדוקטן און אַנ־דערע).

דאָס לעבן אין דאָרף איז געווען אַן אויסלייזונג. גוטע דערנערונג און קיין געסטאַפּאָ — ביז צו דעם 7טן סעפּטעמבער. דעם 7טן סעפּטעמ־בער זענען געקומען געסטאַפּאָ־פּאַרשטייער און געהייסן די אוקראַינישע פּאָליציאַנן (מיליץ) זיי זאָלן צונויפנעמען די יידן. די דאָרפס־יידן וואָס האָבן דאָרט געוואוינט (עס זענען נאָך געווען אַזעלכע), איז אפילו אויפן גראַנק נישט געקומען, אַז עס דראָט זיי עפּעס א געפּאַר. זענען זיי אַוועק מיט זייער גוטן וויליַן און זיך געמאָלדן. מ'האָט זיי באַלד געבראַכט צום באַנהויף און אָנגעלאָדעוועט אין די צוגעגרייטע וואַגאָנען און אַוועקגע־שיקט.

מיך, מיין זיבן־יאָריקן זון, מיין שוועסטער מיט איר אַכט־יאָריק טעכטערל און נאָך דריי־פיר מענטשן, איז מען אויך אויף דעם אופן געקו־מען נעמען צו דער רעגיסטראַציע. מיר האָבן זיך מיט געלט און וועדר־זאכן אויסגעקויפט ביי דער מיליץ. האָט דער פּאָליציאַנט זיך געמאַכט נישט זעענדיק, און מיר זענען אַנטלאָפן. מיר האָבן זיך באַהאַלטן אין קו־קורוזע.

אין יענער נאַכט איז געווען א שרעקלעך געוויטער — רעגן און ווינט. נאָר מיר האָבן דאָס איבערגעטראָגן. נאָך פּאַר זון־אויפגאַנג האָב איך זיך דורכגע'גנב'עט צו מיין דאָרפישער דירה, וואו איך האָב געהאַט זאכן. איך האָב פון דאָרט אַרויסגענומען פּויערישע טיכער (אַן אָנציענדיק אַר־

טיקל פאר פויערטעם) און האָב מיך געלאָזט גיין צו א פויערטע, ביי וועל־כער כ'פלעג אייגקויפן שפייז. זי איז גרייט געווען אונז אלע צו באהאלטן אויפן בוידעם אין שמוץ. אויף מאָרגן האָט דער פויער, דער מאן פון דער פויערטע, געבראכט ידיעות, אז קיינער פון די, וואָס האָבן זיך רעגיסטרירט, האָט זיך נישט אומגעקערט. עס איז נישט געווען קיין אנדערער אויסוועג, ווי זיך אומצוקערן אין שטאָט אריין.

אזוי ווי מיר האָבן נישט געוואוסט וואָס ס'טוט זיך אויף די וועגן, און בכלל וואָס ס'האָט זיך דערווייל אפגעטאָן אין שטאָט, האָבן מיר ארויס־געשיקט דעם פויער, אז ער זאָל אונז ברענגען נייעס. ער האָט געבראכט ידיעות אז צוויי געטאָם זענען שוין ליקווידירט געוואָרן, און אז אלע יידן האָבן געמוזט זיך איינארדענען אין דעם איינציק געבליבענעם געטא. מיר האָבן זיך צעטיילט און איינציקווייז זענען מיר אוועק צופוס אין שטאָט אריין. נישט אלע זענען אהין דערגאנגען. עטלעכע האָט מען געכאפט און זיי זענען „פארשוואונדן".

וועגן דער זונטאג־אקציע אנהייב אקטאבער, 1942

א טאג פאר דער אקציע האָבן אלע דייטשע אפיצירן און זייערע משפחות געגעבן א באפעל, אז אלע יידישע האנטווערקער, וואָס האָבן גע־ארבעט אין דער אומשלאג־שטעלע, זאָלן אלע זייער באשטעלטע ארבעטן אפשיקן, אפילו אויב די ארבעט איז נישט אויסגעפארטיקט. די פרויען האָבן אפגענומען ביי די שניידערקעס זייערע סחורות, די מענער — די נישט־אויסגעענדיקטע קאסטיומען און אזוי ווייטער. עס איז געווארן א פאניק, ווייל דאָס זענען געווען בולטע סימנים פון דער „אקציע".

אינעם גרוי פון פרימארגן זענען די מערדער אריין אין די הייזער מיט דעם מוראָ'דיקן געשריי: „יודן, ראוס!". זיי האָבן פארזיכערט אז די וואָס האָבן אן ארבעטס־קארטע וועלן זיך באלד אומקערן צוריק. אויך איך און מיין קליינער זון זענען אריינגעפאלן אין זייערע הענט און מיר זענען איינגעלידערט געוואָרן אין די רייען. די עטלעכע הונדערט מענטשן האָט מען דורך דער קאפערניקא גאס געטריבן צום באנהויף. חוץ געסטאפּאָ מיט זייערע הינט, האָבן אונז געהיט אוקראינער און פאליאקן.

איין פרוי האָט געהאט מיט זיך א ברויט. זענען זי דריי יונגעלייט באפאלן און מיט געוואלט גענומען ביי איר צונעמען דאָס ברויט. די פרוי האָט זיך געווארט. די געסטאפּאָ האָט אויסגעשאָסן. אין די רייען איז ge־וואָרן א טומל. איך האָב אויף גיך ארויפגעריסן מיין ארעמבאנד און עס האָט זיך מיר איינגעגעבן צו אנטלויפן מיטן קינד. איך האָב מיך געפונען אינעם גויאישן טייל נישט וויט פון מיינע פוילישע באקאנטע, וואָס האָבן

צו מיר געהאַט געוויסע התחייבותן. נאָר זיי האָבן מיך אָפּילו אין שטוב נישט אַ־ייננעלאָזט. זיי האָבן יאָ דערלויבט זיך צו באַהאַלטן אין אַ קלאָ־זעט, וואָס איז געווען אויסער דער שטוב. מיר זענען דאָרט געזעסן ביזן אָוונט אָן שפּייז און וואַסער און אַלעמאָל האָט עמיצער פון דרויסן געפֿרואווט צו עפענען די טיר פון קלאָזעט. אין אָוונט איז אָנגעקומען דער באַלעבאָס און מיר געלאָזט וויסן, אַז דאָס געטאָ איז ליקווידירט געוואָרן. (דאָס איז געווען אַ ליגן.) איך האָב לענגער נישט געקאָנט בלייבן אין קלאָ־זעט, און וואוהין צו גיין האָב איך אויך נישט געהאַט.

אַלס פרוי פון אַ דאָקטאָר האָב איך געהאַט ביי זיך סם, און דאָס סאָמע שכל'דיקסטע צו טאָן אין אַזאַ לאָגע, איז געווען אויסצונוצן דעם סם. (די גאַנצע צייט האָט מיין זיבן־יאָריק יינגל געשריגן: „מאַמאָ, יעסטעשמי סטראַצעני!" — „מאַמע, מיר זענען פֿאַרלוירן".) איך האָב קודם ארויס־גענומען לומינאַל און האָב איינגערעדט מיין קינד, אַז ער זאָל דאָס אַראָפּ־שלינגען, ווייל דאָס באַרואיקט, און אויסער דעם וועט ער נאָך דעם שלאָפן און זיך אויסרוען. דער פּאָליאַק האָט מיר געבראַכט אַ גלאָז טיי. דאָס קינד האָט אַראָפּגעשלונגען 18 לומינאַל טאַבלעטן און עטלעכע מינוט ארום איז ער געלעגן מיט קאַלטן שוויים באַדעקט, באַוואוסטלאָז אויף מיינע קני. (דער קלאָזעט איז געווען צו קליין אים צו קאָנען אוועקלייגן.) אַז איך האָב געזען אַז דאָס קינד איז אין אַגאָניע, האָב איך אויך געגומען סם. דעם סם וואָס איך האָב געגומען איז באשטאַנען פון מאָרפין קאָקאַאין און אָט־ראָפין. איך האָב פון דעם געגומען אַ היפּש ביסל, כדי וואָס גיכער מאַכן מיט מיר אַ סוף. איך האָב אָבער נישט געוואוסט, אַז די דאָזיקע סאָרטן סם נייטראַליזירן זיך. איך האָב געקראָגן קאָפֿ־שווינדל און עטלעכע מינוט ארום האָב איך שוואר געבראָכן. נישט געקוקט אויף דעם, וואָס איך האָב מיך שטאַרק באַמיט צו פֿארהאַלטן אין זיך דעם סם, האָב איך דאָס נישט געקאָנט באַווייזן. כ'האָב אַלץ אויסגעבראָכן. און אַזוי ווי מער קיין סם האָב איך ביי זיך נישט געהאַט, בין איך געבליבן לעבן. דאָס קינד איז די גאַנצע צייט געליגן באַוואוסטלאָז — און אַזוי זענען פֿארנאַנגען שעה'ן.

איך האָב באַשלאָסן דאָס שטאַרבנדיקע קינד צוצושלעפּן ערגעץ וואו נאָענט צום געטאָ, און האָב געהאָפט דאָרט אָפּצוזוכן יידישע דאָקטוירים, וואָס האָבן געוואוינט מחוץ דעם געטאָ. בעת איך בין אַהינגעקומען האָב איך מיך דערוואוסט, אַז דאָס געטאָ איז נישט ליקווידירט געוואָרן, און מיינע באַקאַנטע דאָקטוירים האָבן זיך געגומען צו ראַטעוועו דאָס קינד. נאָך פיר טעג איז מיין יינגל געקומען צו זיך, און די ליידן און דער קאָמף פֿאַר דער קומענדיקער שעה, אָדער קומענדיקער מינוט, האָבן זיך ווידער אָנגעהויבן אויפסניי.

דאָס גענטלוימן. (צו דער האַלערבאַך־אַקציע)

נאָך דעם ווי די געסטאַפּאָ האָט ביים נעטאָ־טויער, לעבן דער קאָ־פּערניקאָ גאַס, איבערגענומען די האַלערבאַך־גרופּע, זענען געסטאַפּאָ־לייט און אוקראַיניש מיליץ אַריין אין נעטאָ און געוואָרפן בראַנד־באָמבעס אין די הייזער. אַן אויסנאַם זענען געווען די הייזער, וואָס זענען געשטאַנען אויף דער גרענעץ מיט די גויאישע גאַסן.

מיט נאָך אַכט־נייַן מענטשן זענען מיר געזעסן אין אַ קלייַנער, הילצער־נער קאַמער (אין הויף פון פּאָקוציע), וואָס איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ בונקער. דורך די שפּאַלטן אין די ברעטער האָבן מיר געזען די פלאַמען פון די ברענענדיקע הייזער. אַן אומהיימלעכער „קאַנצערט" האָט דורכ־געדרונגען אונזערע אויערן: די מערדער האָבן געשפּילט אויף אַ האר־מאָניקע און באַגלייט דאָס שפּילן מיט געזאַנג און טענץ. נאָך זיי איז נאָכ־געפאָרן אַ וואָגן מיט געטראַנקען און זיי האָבן היפש גע'שיכור'ט. דער „קאַנצערט" איז אַלעמאָל איבערגעריסן געוואָרן פון שיסעריייען. דאָס האָט מען געשאָסן יידן, וואָס האָבן פּרובירט אַנטלויפן פון די ברענענדיקע הייזער און בונקערס. זינדל ניימאַן (דעמאָלט דער אָנפירער פון דער פּאָסט אין נעטאָ), האָט פאַרלאָזט זיין אמט כדי אויסצוזוכן זיין משפּחה. אַ שאָס האָט אים געטראָפן. זיין וויב האָט פון בונקער אים געזען אַנידערפאַלן און דורך מיינע אויערן איז אַדורך איר וויי־געשריי: „אוי, וויי, זינדל!"

די פלאַמען זענען כסדר געוואָרן אַלץ שטאַרקער. ווי שוועבעלעך האָט דאָס גאַנצע נעטאָ געברענט. דער רויך איז אַריין אין אונזער וויטער קאַ־מער. פאַר אונז זענען איצט געווען צוויי מענלעכקייטן: צו בלייבן אין דער קאַמער און דערשטיקט צו ווערן, אָדער אַרויסצוגיין אויף דער גאַס און דערשאָסן צו ווערן פון אַ קויל. (דאָס קעמערל איז ווי דורך אַ נס נישט פאַרברענט געוואָרן.) נעדאַכט האָט זיך אַז עס איז גרינגער צו שטאַרבן פון אַ קויל, איידער דערשטיקט צו ווערן. אין דער טונקל זענען מיר אין דער שטיל אַריין אין דעם „פּאָקוציע"־בנין, וואָס איז געשטאַנען אויף דעם ראַנד פון נעטאָ און מיר האָבן באַטראַכט דעם אומהיימלעכן ים פון פלאַ־מען, אין וועלכן דאָס נעטאָ אינאיינעם מיט די מענטשן זענען דערטרונ־קען געוואָרן. דאָס פייער האָט אָנגעהאַלטן די גאַנצע נאַכט, און אויף מאָרגן זענען די גאַסן געווען באַדעקט מיט פאַרקוילטע גופים און מיט שטיקער פון פאַרברענטע הייזער. אַ וויסער שניי האָט פאַרהילט דאָס טראַגישע בילד. א סברא, אַז פינף טויזנט קרבנות האָבן די פלאַמען צוגענומען.

דאָס אָנטלויפן

(גבית עדות פון חנה וויינהעבער־האַקער)

אין דעם טאָג פון דער ליקווידאַציע איז אַראָפגעקומען, ווי פון הימל געשיקט, אַ באַקאַנטער פויער, וואָסיל באַיקאָ פון קאָסמאַטש, צו

ראַטעוועז מיך אוז מיין קינד. ער האָט מיר דערלויבט נאָך עטלעכע מענ־טשען מיטצונעמען, א פּיר־פּינף, נאָר נישט קיין קינדער. מיט א סך מי האָט זיך מיר איינגעגעבן צו דערוועקן זייז רחמנות, אוז ער האָט דער־לויבט מיטצונעמען פּרוי לעדערפיינד מיט איר אכט־יאָריקן יינגל.

איבער די דעכער זענען מיר צוגעקומען ביז צום רינגפּלאַץ. די איראַניע פוז גורל האָט עם געוואָלט, אז מען האָט אונז געבראַכט אויף דעם בוידעם פוז אַנדי ראַמלערס (לעדערפיינד) עלטערנס הויז. נאַטירלעך, אז דאָס הויז איז געווען יידן־ריין, אוז אין דער געוועזענער ראַמלערישער דירה האָט איצט געוואוינט אַן אוקראַינישער מיליציאַנט, מיט זיין אייביק שיכור'ער מוטער. זי האָט אונז אויפגענומען פּאַר א סך געלט, אוז געגעבן שוץ בלויז אויף דער ערשטער נאַכט. אויף מאָרגן האָבן מיר געדאַרפט פּרובירן זיך אָפּטראָגן פוז שטאָט. א ביטערע קעלט, אומרו אוז יאוש האָבן אונז די גאַנצע נאַכט געפּיניקט. אינעם געטאָ זיינען פּאַרבליבן פּריינט אוז די סאַמע לעצטע קרובים. די קינדער האָבן געיאָמערט פוז קעלט אוז פוז שרעק. דער קליינער לעדערפיינד האָט געווויינט אוז געשריגן אַן אַן אויפהער: „מא־מא, יעסטעשמי סטראַצעני." (מאַמע מיר זענען פאַרלוירן). ער האָט פּאַר־לאַנגט פוז דער מוטער, אז זי זאָל מיט אים צוריקגיין אין געטאָ, כאָטש ער האָט גוט געוואוסט, אז דאָרט איז אומפּאַרמיידלעכער טויט. ער האָט ליבערשט געוואָלט שטאַרבן מיט אלע יידן צוזאַמען, אידער דאָס אומ־היימלעכע אויפהאַלטן זיך דא אויפן בוידעם.

פּיר אזייגער פּאַרטאָג האָבן מיר דערהערט שיסן. אונז איז קלאָר גע־וואָרן, אז דאָס קומט פוז געטאָ. די לעצטע אויסראָטונג האָט זיך געהאַט אַנגעהויבן.

גלייך האָט זיך באַוויזן די אלטע מכשפה אוז זי האָט געמאָלדן, אז אין געטאָ גיסט זיך דאָס בלוט פוז די אויסגעקוילעטע יידן, אוז דערביי האָט זי פאַרלאַנגט א סך מער געלט, ווי מען האָט איר געהאַט צוגעזאָגט. אויב מיר וועלן איר אפּזאָגן, וועט זי רופן איר זון דעם מיליציאַנער, אוז ער וועט אונז באַלד צוריקברענגען אין געטאָ אוז איבערגעבן צו דער געסטא־פּאָ. מיר האָבן נאַטירלעך, אַן שום רייד, געגעבן מער געלט. וואָס ערגער עם איז געווארן די לאַגע אין געטאָ, אלץ מער געלט האָט זי פוז אונז געפּרעסט. מיט יעדער שעה איז דער פּרייז געשטיגן. דאָך, דעם אמת געזאָגט, איז קיין פּרייז נישט געווען צו גרויס, אבי פוז דעם גיהנום צו אַנטלויפן. בייטאָג איז געקומען דער פּויער וואָס האָט אונז געזאָלט ארויספירן, אוז ער האָט אונז געלאָזט וויסן, אז עס איז נישטאָ קיין שום מעגלעכקייט צו קאָנען אַרויס פוז שטאָט. מערדער האָבן זיך אַרומגעיאָגט מיט שפּיר־הינט; מען האָט געדאַרפט אָפּווארטן עטלעכע טעג ביז די טראַגעדיע אין געטאָ וועט זיך פאַרענדיקן.

יאָ, וואַרטן. אָבער ווי אַזוי? דער בוידעם איז אַ בשותפות'דיקער. עטלעכע איינוואוינער האָבן דאָרט געטריקנט וועש. אויך איצט איז דאָרט געהאָנגען וועש פון אַ פוילישער משפּחה. נו, און אַז זיי וועלן קומען און אונז אָנטדעקן? צום גליק איז דער פראָסט געווען שטאַרק. די וועש איז געווען געפרוירן און האָט זיך נישט געטריקנט. און אנדערע האָבן נישט געהאָט קיין חשק אין אַזאַ קעלט צו וואַשן וועש. אין דער פינצטער זענען מיר געלינגן אויף ברעטער דריי טעג און דריי נעכט. די אייניציקע קולות, וואָס זענען צו אונז דערנאָנגען, זענען געווען די יאָמערלעכע געשרייען פון דעם געטאָ און די אומאויפהערלעכע שיסעריי.

דעם דריטן טאָג פאַרנאַכט איז געקומען אונזער פויער. ער האָט אונז איבערגעטאָן אין אַנדערע מלבושים און אַוועקגעפירט צום רינגפלאַץ, וואו עס האָט געווארט זיין וואָגן. דער וואָגן איז געשטאַנען נאָר עטלעכע מעטער פון אונזער באַהעלטעניש. נאָר ווי אומגעלעך לאַנג האָט געדויערט דער וועג. דער גאַנצער רינגפלאַץ איז געווען פול מיט געסטאַפּאָ פּאָליציאַנטן. אַלע באַוואָפנט, א סך — מיט שפּיר־הינט. אין טויט־שרעק זענען מיר גליקלעכערווייז אָנגעקומען צום וואָגן. דאָ האָט זיך אונזער פויער דערמאָנט, אז ער האָט פארגעסן נאָך עפּעס צו דערלידיקן, און אז ער מוז אונז אויף א צייט דאָ איבערלאָזן. מיר זענען געבליבן אליין אויף דעם רינג־פּלאַץ. אונזערע צעשראָקענע אויגן און די בלייכע פּנימ'ער פון די קינדער האָבן אונז גרינג געקאָנט אויסגעבן. אונזער חשד, אז דער פויער האָט ג־ט וואָלט פון אונז פּטור ווערן און אז ער האָט אונז פאַרראָטן, איז געוואָקסן מיט יעדער מינוט. און אז יעדע מינוט איז געווען פאַר אונז אַן אייביקייט, איז פאַרשטענדלעך.

דער פויער איז אָבער יאָ צוריקגעקומען. ער האָט אונז איינגעמאָסטעט אינעם וואָגן; ער האָט באַהאַלטן די קינדער אונטער היי און שטרוי, און מיר דריי פרויען, לעדערפיינד, פעדער און איך, האָבן געדאַרפט מאַכן דעם איינדרוק פון פויערטעם, וועמענס מענער זענען אין יענעם טאָג גערופן געוואָרן קיין קאָלאָמיי צו דער ארבעט, דער וואָגן האָט זיך געירט און מיר זענען געווען דורכגענומען פון טויט־שרעק און פון האָפענונג גערעטעוועט צו ווערן. שריט ביי שריט האָבן מיר זיך דורכגעשלאָגן דורך די מערדערישע פּנימ'ער און אַרויסבאַקומען זיך אונטער דער שטאָט.

מיר זענען שוין געווען כמעט ביים סוף פון אונזער נסיעה, וען אוקראַיניש מיליץ און געסטאַפּאָ האָבן אונז אָפּגעשטעלט, כדי דורכצוזוכן דעם וואָגן. דעם פויער האָט זיך איינגעגעבן מיט דער מיליץ דורכצוקומען, און מיר זענען סוף־כל־סוף אָנגעקומען צו אונזער באַהעלטעניש אין קאָסמאַטש. דאָ האָבן מיר געהאָט דאָס געפיל, אז מיר זענע אָפּגערעטעוועט געוואָרן און מיר זענען געווען זייער גליקלעך. מיר האָבן געפונען שוץ ביים פויער אויף א קליינעם בוידעם איבער א קו־שטאַל. דאָרט זענען

פון פֿריער שוין געווען צוויי יידן. זענען מיר דערווייל געווען זיבן מענטשן. מיר האָבן געמוזט די גאַנצע צייט לײגן שטיל — נאָר לײגן — ווייל די קלענסטע באַוועגונג, דאָס שטילסטע קול האָט אונז געקאָסט אַרויסגעבן פֿאַר די שכנים.

נאָכט אויף נאָכט פֿלעגט דער פֿויער אונז ברענגען עסן. אין די נעכט, ווען עס איז קיין לבנה נישט געווען, פֿלעגט ער אונז אַריינגעמען אין זיין וואוינונג, כדי מיר זאָלן זיך קאָנען א ביסל דערוואַרעמען און זיך אַרומ־וואַשן. וועגען אַזעלכע נעכט פֿלעגן אונזערע קינדער חלומ'ען. א ברענג־דיקער לאָמפּ, א טיש, בענק... האָבן אַרויסגערופֿן ביי די קינדער די גרעס־טע בענקשאַפֿט. דער עיקר דער לאָמפּ — ליכט אין דער פֿינסטערניש. עס איז געווען א שווערער ווינטער, באַזונדערס אין די קאַרפּאַטן. און דער דאָך איז נישט געווען גוט געדעקט. פֿלעגן מיר זיך אויפכאַפּן אין דער פֿרי, אויב מיר זענען בכלל געשלאָפֿן, באַדעקט מיט שניי און פון דעם פֿראָסט זענען אַלע גלידער געווען פֿאַרשטאַרט.

דער פֿויער איז געווען א וואונדערלעכער מענטש. ער האָט אויפֿריכ־טיק געוואָלט, אז מיר זאָלן בלייבן לעבן, כאָטש ער האָט גוט געוואוסט, אז ער שטעלט איין זיין קאָפּ. ער איז געווען אַן אלמן, און ביי אים האָט גע־וואוינט זיין שוויגער. זיי האָבן זיך אָפּט געקריגט. זי פֿלעגט אַרויסלויפֿן אויף דער גאַס און שרייען, אז איר איידעם באַהאַלט אויס יידן און אז זי וועט וועגען דעם מעלדן דער געסטאַפּאָ.

דער פֿויער איז אויך געווען אונזער פֿאַרבינדלער מיט דער שטאָט. ער האָט זיך באַמיט די לעבנגעבליבענע יידן אָפּצוזוכן און זיי צו ברענגען קיין קאָסמאַטש; ער האָט אפֿילו פֿאַר זיי צוגעגרייט באַהעלטענישן. ער האָט אָפּגעזוכט די דאָקטוירים און מיר האָבן אָנגעהויבן א קאַרעספּאָנדענץ מיט דר. פּריש, דר. גראָס און דר. לאַנדע. זיי האָבן צו אונז געשיקט עטלע־כע פון זייערע קרובים. נאָר זיי אַליין האָבן זיך נישט געקאָנט אַנטשליסן צו קומען, ווייל זיי האָבן נישט געהאט קיין שום ידיעות וועגן דעם גורל פון די, וואָס זענען אַריבער איבער דער אונגאַרישער גרענעץ. און נאָך אַיידער זיי האָבן זיך דערוואוסט, זענען זיי שוין געווען ליקווידירט. דר. פּריש האָט צו אונז געשיקט זיין 19־יאָריקע פּלימעניצע.

דאָס זיין געצוואונגען צו לײגן שטיל, אָן דער מינדסטער באַוועגונג, איז איר אין עטלעכע טעג אַרום שטאַרק מיאוס געוואָרן. האָט זי אין מיטן העלן טאָג פֿאַרלאָזט דאָס באַהעלטעניש מיט דער כוונה אומצוקערן זיך קיין קאָלאָמיי. אין דאַרף האָט זי ביי די פֿויערים אַרויסגערופֿן א חשד. און זיי האָבן געמוען זוכן יידן. דער חשד איז געפֿאַלן אויף אונזער פֿויער; ער האָט פון אונז פֿאַרלאַנגט, אז מיר זאָלן אויף א צייט פֿאַרלאָזן זיין הויז און אוועק אין וואַלד, און אויך דאָרט וועט ער פֿאַר אונז זאָרגן. דאָס האָט אָבער געהייסן גיין אַנטקעגן דעם טויט און מיר האָבן זיך געקוועטשט צו

פֿאַרלאָזן דעם בוידעם. וועלן ער האָט אונז געגומען סטראָשען, האָבן מיר אים דערמאָנט, אז ער האָט זיך מיט אונז צו וויט אַנגאָזשירט און אז ער קאָן זיך נישט איצט צוריקציען. די געפֿאַר איז אָבער אויף אַן אמת געווען זייער גרויס און יעדע מינוט האָט געקאָנט געשען מיט אונדז א קאַטאַסטראָפֿע.

האָט מען באַשלאָסן אַריבערצוגיין איבער די בערג די אונגאַרישע גרענעץ, נישט געקוקט אויף דעם שניי און אויף דער ביטערער קעלט. מיך און די לעדערפֿיינד האָט מען נישט געוואָלט מיטנעמען: די קינדער אונזערע זענען געווען צו קליין און נישט געווען ביכולת מיטצומאַכן די שווערקייטן פון אַזא וועג. זייער מיטגיין האָט געקאָנט ווערן דאָס אומגליק פֿאַר די דערוואַקסענע. און אז מען האָט זיך שוין ביז איצט געראַטעוועט, וואָלט זיך שוין וועלן בלייבן ביים לעבן.

זייערע טענות זענען געווען שכל'דיקע. געבליבן איז אונז איין זאַך — געזעגענען זיך מיט זיי פֿאַר זייער שווערן און געפֿערלעכן וועג, און בלייבן אַליין. איך האָב צו דעם דר. געווירן געהאַט נאָר איין בקשה, אז ער זאָל מיר איבערלאָזן זיין סם, כדי נישט אַריינצופֿאַלן לעבעדיקערהייט אין די הענט פון דער געסטאַפּאָ. ער האָט דאָס נישט געטאָן, נאָר צוגעזאָגט האָט ער דעם סם צוריקצושיקן מיט דעם פֿויער, אויב נאָר זיי וועלן גליקלעך אַריבער די גרענעץ.

אָנשטאָט דעם סם, האָב איך אין עטלעכע טעג אַרום באַקומען א בריוו, אז זיי זענען טאַקע די גרענעץ אַריבער, נאָר נישט די אונגאַרישע יידן און נישט די קריסטן האָבן זיי געוואָלט געבן א דאַך איבערן קאָפּ. זענען זיי דעריבער אין געפֿאַר, אז די אונגאַרישע פֿאָליציי זאָל זיי געפינען און זיי איבערגעבן צו דער געסטאַפּאָ. (אונגאַרן האָט נישט געטאָרט אַריינגענעמען קיין יידישע פֿליטים פון פּוילן.) אין א וואַך אַרום האָט אונז דער פֿאַרבינדלער געבראַכט די ידיעה, אז די גרענעץ־פֿאָליציי האָט אַלעמען געפינען, זיי איבערגעגעבן צו דער געסטאַפּאָ, און אז אַלע זענען זיי אומגעבראַכט געוואָרן.

מיר אַלע זענען פֿאַרבליבן ביים פֿויער נאָך פיר וואָכן צייט. סוף אַפּריל האָבן מיר זיך אויך געלאָזט אויף יענעם וועג. צוויי פֿויערים האָבן געזאָלט אויף זייערע רוקנס אַריבערטראָגן די קינדער איבער א לאַנגער רויִ בערג. (דאָס איז געווען די אייניקע מעגלעכקייט צו פֿאַרמיידן די גרענעץ־וואַך פון ביידע זייטן.)

שווער און ביטער און פול מיט געפֿאַר איז געווען דער וועג. בייטאָג איז דער שניי געווען ווייך און זייער טיף. מ'האָט די פּיס נישט געקאָנט אַרויסשלעפּן. ביינאַכט זענען די בערג געווען משופּע און גלאַט, און מיר האָבן געמוזט כסדר לויפֿן אָן איבערריים.

פּאַרמאַטערט און פּאַרצוויפלט בין איך געבליבן לינן און געבעטן אז מען זאָל מיך לאָזן שטאַרבן. מען האָט מיך אָבער געצוואונגען צו גיין ווייטער. נאָך א וואָך פון שווערע איבערלעבענישן און געפּאַרן, זענען מיר אָנגעקומען צו אַן אונגאַרישן פּויער פון יענער זייט גרענעץ. הריץ, אַזוי האָט געהייסן דער אונגאַר, איז געווען א וואונדערלעכער מענטש. ער האָט אונז באשיצט און באַגליט אויף יעדן שריט, ביז מיר זענען אָנגעקומען קיין בודאַפּעסט, וואו מ'האָט אונז אַלס „אַריער" אַריינגענומען אין דעם פּוילישן אינטערנירונגס־לאַגער.

אָט דער הריץ האָט אין דער צייט פון דער דיטשער אָקופּאַציע אין אונגארן אויסגעבויט א גאנצן בונקער־סיסטעם אין די קאַרפּאַטן, כדי די אונגאַרישע יידן צו ראַטעווען. ער איז מיט אונז די גאנצע צייט געווען אין פאַרבינדונג. צום סוף האָט מען אים געכאַפּט און די געסטאַפּאָ האָט אים אומגעבראַכט.

מיר האָבן איבערגעלעבט

דערציילט פון ישעיה פעדער און זיין פרוי שושנה העכט-פעדער

דער 1טער סעפּטעמבער 1939 איז א שוואַרצע דאַטע פאַר דער גאַנצער וועלט און פאַר אונדז יידן בפרט. אין דעם טאָג איז אויסגעבראָכן די מלחמה צווישן פוילן און דייטשלאַנד, וואָס האָט זיך פאַר אונדז פאַרענדיקט אַזוי טראַגיש. דער בלייך-שנעלער אָנפאַל אויף פוילן האָט אַרויסגערופן א געוואַלדיקע פאַניק. אין וויניקער ווי צוויי וואָכן איז גאַנץ פוילן געווען באַזעצט. א גאָר גרויסן טייל פון די פוילישע מיליטערישע כוחות איז געלונגען, דורך קאַלאָמיי-סניאַטין-קוטי, צו אַנטלויפן קיין רומעניע.

דער ריקצוג איז געווען א בהלהדיקער. דעם 16טן סעפּטעמבער 1939 — ס'איז געווען א שבת — איז די גאַנצע פוילישע רעגירונג געווען אין קאַלאָמיי, אין דער „בורסע" אויף שענקעוויטשאַ, און דעם זעלביקן טאָג טאַקע זענען די פוילישע מיניסטאָרן אריבער די גרענעץ קיין רומעניע. די יידישע באַפעלקערונג איז געווען אין א צושטאַנד פון פאַרצווייפלונג. יידן האָבן נישט געוואוסט וואָס מיט זיך צו טאָן. בלויז א גאַנץ קלייעם טייל יידישע מענער איז געלונגען צו באַקומען פאַספּאָרטן קיין רומעניע. מענער זענען אויף יעדן פאַל געווען געפאַקט און געוואַרט אויף עפעס א צייכן. דערווייל האָט זיך די לאַגע ביי אונדז שנעל געענדערט. דורכן ראַדיאָ האָט זיך דערטראָגן די ידיעה, אז אונדזער געגנט וועט באַזעצט דורך דער רויטער אַרמיי און יידן האָבן לייכטער אָפּגעאָטעמט.

דעם 17טן סעפּטעמבער 1939 האָבן אין קאַלאָמיי זיך באַוויזן די ערשטע שוועדע סאָוועטישע טאַנקן. צווישן די טאַנקיסטן זענען אויך געווען עטלעכע יידן, וואָס האָבן אונדז באַרואיקט; זיי האָבן אונדז דערציילט, אז דאָרט, אין ראָטנפאַרבאַנד, איז נישטאָ קיין אונטערשיד צווישן יידן און אַנדערע פעלקער. יידן לעבן דאָרט גלייך מיט אַנדערע. נאָך די ערשטע עטלעכע טאַנקן האָבן אָנגעהויבן אַריינמאַרשירן גרויסע אַרמייען. דער עיקר כוח איז געגאַנגען דורך סטאַניסלאַוו-לעמבערג און, לויטן דייטש-סאָוועטישן אָפּמאַך, ביז צום טייך סאַן. די דייטשן האָבן „פאַרגעסן" די גרענעץ און זענען אריין טיפער. זיי האָבן זיך אָבער לויטן הסכם צוריקגעצויגן.

מיטן אַרויסהענגען די רויטע פּאַן אויף דעם מאַגיסטראַט, האָט אין קאָ־ לאָמיי זיך געשאפן א קאָמיטעט, א מיליץ, אן אַדמיניסטראַציע, און יידן האָבן אין אלע אינסטאנצן פארנומען א גאָר אָנגעזעענעם פּלאַץ. די יידישע באַפעלקערונג ביי אונדז אין שטאָט איז באַשטאַנען פון א קליינער צאָל פאַבריקאַנטן, א גרויסער מיטלשטאַנד פון גרעסערע און קלענערע סוחרים, אַרבעטער, בעלי־מלאכות, אין די דערפער — גרויס־גרונט־באַזיצער און קליינע עראַרבעטער מיט געמישטע ווירטשאפטן. די נאַציאָנאַליזאַציע פון דער ווירטשאפט האָט א גרויסן טייל קאָלאָמייער יידן שווער געטראָפן. דורך באַזייטיקן זיי פון די אונטערנעמונגען, ווי אויך פון קלענערע און גרע־ סערע געשעפטן, האָבן יידן פיל געליטן. א גרויסער טייל פון די נאַציאָנאַלי־ זירטע אייגנטימער זענען באַזייטיקט געוואָרן פון זייערע דירות, און ס'האָט איבער זיי געהאָנגען די סכנה פארשיקט צו ווערן קיין סיביר. איצט זענען א היפּשע צאָל יידן געוואָרן באַשעפטיקט ווי מלוכה־באַאמטע. יידן זענען אויך אין א גרויסער צאָל געוואָרן מיטגלידער פון קאָאָפּעראַטיוון. ס'זענען געווען יידן, וואָס ס'איז זיי איצט געגאַנגען בעסער ווי פּאַרן קריג. דאָס לעבן האָט זיך, אַזוי־צו־זאָגן, נאָרמאַליזירט. די יידישע באַפעלקערונג ביי אונדז אין שטאָט האָט זיך פאַרגרעסערט, ווייל אָחוץ די דייטשע יידן זענען אין א גרויסער צאָל אויך צוגעקומען יידן פון יענער זייט סאַן, וואָס די נאַצים האָבן באַזעצט, און אויך מענטשן פון אַנדערע מקומות, וואָס דאָ, אין קאָלאָמיי, איז פאַר זיי געווען באַקוועמער צו לעבן, איידער אין זייערע אייגענע שטעט, וואו מ'האָט זיי געקענט פון פריער פאַר פאַרמעגלעכע מענטשן.

די יידן פון מערב־גאַליציע, וואָס האָבן זיך געפונען אין אַנדערע גע־ גענטן, האָט מען דורך א טריק רעגיסטרירט, מכלומרשט זיי צוריקצושיקן אַהיים, און אין איינער א נאַכט האָט מען זיי אלעמען צונויפגענומען און אָפּגעשיקט קיין סיביר. זיי האָבן דאָרט זייער געליטן פון קעלט און פון הונ־ גער און א סך האָבן עס טאַקע נישט אַריבערגעטראָגן און זענען דאָרט אויסגעשטאָרבן. די וואָס זענען אָבער געבליבן לעבן, זענען אַזוי ארום ניצול געוואָרן פון היטלערס מערדערישע הענט.

די סאָוועטישע מאַכט האָט ביי אונדז געשאפן א נעץ פון שולן מיט דער אָפּיציעלער לערן־שפּראַך — יידיש. א גרויסע צאָל יידישע לערער זענען אַנגאַזשירט געוואָרן אין יידישע שולן. יידישע קינדער זענען אויך צוגעלאָזט געוואָרן אין לעמבערגער הויך־שולן, אפילו קינדער פון „נאַציאָנאַליזירטע" עלטערן האָבן אויך באַקומען פון דער מלוכה סטיפענדיעס. און אַזוי האָט זיך געפירט דאָס לעבן פון די יידן אונטער דער סאָוועטישער מאַכט, ביז ס'איז געקומען דער 22טער יוני 1941, ווען נישט געקוקט אויף אלע אפ־ מאַכן צווישן דעם ראַטנפאַרבאַנד און דייטשלאַנד, איז כמעט אומדערוואַר־ טעט אויסגעבראָכן די דייטש־סאָוועטישע מלחמה.

א טאג פריער — שבת — האט עפעס אן אומרואיקייט ארומגענומען די יידישע באפעלקערונג, א געפיל פון אנגסטן, א מורא, און די מורא האט זיך זייער גיך ארויסגעווייזן צו האבן א גרונט. מ'האט געפילט, אז עפעס האלט אין אנקומען. ס'האט ווי אויסגעפעלט לופט צו אטעמען. און אין דער זעלביקער נאכט, — מיר האבן נאך נישט געוואוסט פון קיין מלחמה — האבן שוין די היטלער־הארדעם באמבארדירט א סך סאוועטישע פונקטן, צווישן זיי קארניטש ביי קאלאמיי, וואו די סאוועטן האבן געהאט אויפנע־שטעלט א לופט־באזע. זונטאג פארטאג בין איך ארוים אין מארק. די ראדיאס האבן שוין איבערגענעבן, אז די דייטשע ארמיי איז אריבער די סאוועטישע גרענעצן. א פאניק, א שרעק און א בהלה — אלץ צוזאמען — האט ארומגע־נומען אונדזערע קאלאמייער יידן. מ'האט נישט געוואוסט וואס מ'הייבט מיט זיך אן צו טאן. מענטשן זענען געלאפן, זיך אוועקגעשטעלט ארום די פראָ־דוקטן־געשעפטן, כדי זיך צו פארזארגן מיט אביסל שפייז. די עיקר־פראגע איז געווען, וואס טוט מען און ווי אזוי אנטלויפט מען? מ'האט געמיינט אז סוף־כל־סוף וועט די רויטע ארמיי שטעלן א ווידערשטאנד און מ'וועט נאך האבן וועלכע עס איז מעגלעכקייט מיטצולויפן מיט דער רויטער ארמיי.

מיר האבן געוואוסט, אז יידן וועלן באלידיקט אין די געביטן וואס וועלן באזעצט פון די דייטשן. מ'האט געהערט פון מארדן. מ'האט געהערט, אז ביים ארייגקומען פון דער דייטשער הארדע, זענען יידן באגראבן געוואָרן לעבעדיקערהייט, אבער דערנאך האט זיך דאס כלומרשט „נארמאליזירט". יידן האבן גלעבט אין געטא, אבער גלעבט. מ'האט פאר זיך נישט געזען קיין „וואוהין". די מעגלעכקייטן צו לויפן זענען געווען זייער באגרענעצט. די וועגן האבן די דייטשן באמבארדירט. זייער א סך זענען אין גלויף אומ־געקומען, און א טייל זענען מחמת דעם געווען געצוואונגען זיך אומצוקערן פון וועג. בכלל איז דער דייטשער אנפאל געקומען אזוי אומדערוואַרט און שטארק, אז פון לויפן אין מאסן האט נישט געקאנט זיין רייד.

שוין דעם ערשטן מלחמה־טאג האב איך באקומען א „פאוויעסטקע" פונעם וואיענקאמאט. כ'האב מיר אלץ צונויפגענומען, זיך געזעגנט מיט מיין ליבער מאמען ע"ה, מיט אלע ברידער און שוועסטער. אויפן אנגעוויזענעם פלאץ האב איך געטראפן א פולן הויף מיט איינגערופענע אין מיין עלטער. מיר זענען דארט געבליבן א גאנצן טאג ביז שפעט ביינאכט. דערנאך האט מען אונדז צונויפגערופן און אונדז אלעמען אהיימגעשיקט. מ'האט אונדז אנגעזאגט צו זיין צוגעגרייט. מ'וועט אונדז רופן שפעטער מיט עטלעכע טעג. א גרופע יידישע יונגעלייט זענען געקומען זיך מעלדן פריוויליק, מען זאל זיי צוגענעמען צום דינסט אין דער רויטער ארמיי. צווישן זיי דערמאָן איך זיך דר. שלמה ווילף. דעם צווייטן טאג איז שוין פארגעקומען א מא־ביליזאציע אין א בריטערן פארנעם. מ'האט אלע מאביליזירט, גלייך אנגע־

טאָן מיליטעריש און אַוועקגעשיקט. מיין ברודער מאיר פּעדער איז דעמאָלט אויך מאָביליזירט געוואָרן, און אַדאָנק דעם איז ער געבליבן לעבן.

די כסדרדיקע לופט־אָנגריפן, דאָס פּיבערדיקע אָנטלויפן פון די סאָוועטן, האָבן אַרויסגערופן אַ גוואַלדיקע פּאָניק. געלאָפן איז מען מיט דער באָן, מיט אויטאָס, מיט פערד און אויך צופוס. אַ גרויסער טייל פון אונדזערע יינגלעך, וואָס מ'האָט מאָבילִיזירט, זענען תיכף אַרײַנגעפאַלן אין דייטשער געפאַנגנשאַפט. די נישט־יידן האָט מען אַהיימגעלאָזט. די יידישע געפאַנגענע האָבן די דייטשן אַלע אויסגעשאָסן. אַ טייל ווידער זענען אויפן וועג צוריק באַפרייט געוואָרן דורך דער רויטער אַרמיי און דעם רעשט האָט מען אײַנגעגלידערט אין דעם אַרבעטס־באַטאַליאָן „טרודאַרמיא". טאָקע די האָבן איבערגעלעבט אין רוסלאַנד. נישט געקוקט אויף די שווערע וועגן פול מיט פּייער און סכנות, איז דאָך געלונגען אַ צאָל יידישע יונגעלייט, סיי מאָביליזירטע און סיי נישט־מאָביליזירטע, זיך צו דערשלאָגן קיין רוסלאַנד. מיין שוואָגער פּיני העכט פון בערעזאָוו, וואָס איז געווען מאָביליזירט ביים בויען די לופט־באַזע אין קאַרניטש, איז תיכף געשיקט געוואָרן אַהיים. מיין ברודער, אייזיק פּעדער, וואָס איז געווען מאָביליזירט אין דער רויטער אַרמיי, האָט מען אַהיימגעשיקט, און אונדזער יינגסטן ברודער שייקע, אַ סטודענט אין דעם אוניווערסיטעט אין לעמבערג, איז געלונגען צוזאַמען מיט נאָך אַ גרופּע קאַלאַמייער יונגטלעכע זיך אַרײַנצוכאַפּן אין אַן עוואַקואַציע־צוג. די מיידלעך האָט מען געלאָזט פּאָרן קיין רוסלאַנד און די יינגלעך האָט די נ. ק. וו. ד. אַרויסגעוואָרפן פון צוג. אַ טייל פון זיי זענען שוין אויפן וועג אויסגעשאָסן געוואָרן און דער רעשט צוזאַמען מיט מיינע ברידער זענען דערנאָך אומגעבראַכט געוואָרן אין נעטאָ. אַ גרופּע יידישע דאָקטוירים און מיידלעך האָבן זיך געשטעלט צום סאַניטאַרן דינסט ביי דער רויטער אַרמיי. צווישן זיי זענען געווען: דר. סעלער, דר. וועלוול האַבער, דר. ראָזענקראַנץ, דר. קרומהאָלץ, דר. דעליגדיש, דר. נייבערגער, דר. כץ, דר. ראָזענבערג, דר. לעדערפיין, דר. פּרוכטער, דר. העלער, דר. סענעסטאָווער, דר. בעכער און נאָך אַנדערע.

אַזא מצב פון מאָביליזאַציע, ריקצוג, לויפן, האָט אָנגעהאַלטן ביזן 3טן יולי 1941. אין יענעם טאָג האָבן די לעצטע רויטאַרמייער אָפּגעצויגן פון קאַלאָמיי. זיי האָבן נאָך באַווייזן פּאַרטאָג אויפצורייסן אַ טייל פון דער קאַלאָמייער באַן־סטאַציע.

דעם טאָג האָט אין שטאָט געהערשט אַ טויט־שטילקייט. די גאַסן זענען כמעט ריין געווען פון מענטשן. אויף די גאַסן האָבן זיך באַווייזן יונגע אוקראַינער מיט ווייסע בענדער אויפן לינקן אָרעם, כדי צו היטן די אָרדענונג ביז ס'וועט אַרײַנקומען די מאַכט. די יידן האָט מיט אמאָל באַהערשט דאָס געפיל, אַז זיי זענען געפאַנגענע. מיר זענען מער נישט פריי. מיר זענען אויס־

געשטעלט אויפן חסד פון פארשידענע אויסוואורפן. מיר זענען הפקר. מיינע א שכנה, שלום בלעכערס פרוי, איז פון שרעק אוועקגעפאלן. איך בין גע־לאָפן זיך באראטן מיט דר פריש. מען האָט געזען ערגעץ אין די בערג א גרויסע שריפה און דר. פריש איז געווען אזוי איבערגעשראָקן, אז ער האָט מיר גארנישט געקאָנט ענטפערן.

דעם 4טן יולי 1941 האָט דורכן וואראכטא־פאָס אריינמארשירט קיין קאָלאָמיי די אונגארישע ארמיי. גלייך זענען אויסגעקלעפט געוואָרן אויפ־רופן צו האָלטן די אָרדענונג.

די אוקראינישע נאציאָנאליסטן, וואָס האָבן אין היטלערן געזען זייער נאציאָנאל גואל, האָבן פרייטאג, דעם 5טן יולי 1941, ארויסגעהאָנגען אויף אלע געביידעס זייער נאציאָנאלע געל־בלויע פאָן. מען האָט אויך געמוזט ארויסהענגען די פאָן מיטן האקנקרייץ, די אונגארישע און אוקראינישע פאָנען. פאר יידן איז דער האקנקרייץ געווען פארבאָטן. אלע יידישע גע־שעפטן האָבן געמוזט ארויסהענגען א מגן־דוד.

דער קרייז־הויפטמאן, פאָלקמאן, (א ווינער) האָט יעדן טאג ארויסגע־נעבן נייע פארארדענונגען קעגן יידן, געהעצט קעגן זיי מיט זיינע אויפרופן די אָרטיקע באפעלקערונג, דערקלערט, אז די יידן זענען שולדיק אין דעם קריג, אז יידן זענען קאָמוניסטן. אין רעזולטאט פון דער העצע האָבן קריסטן מורא געקראָגן א יידן עפעס צו פארקויפן. מ'האָט זיך נישט דערלויבט אפן צו שמועסן מיט א יידן. עס איז געווארן זייער שווער צו קויפן א שטיקל ברויט. מ'האָט אנגעהויבן זיך אריינצוריידן אין יידישע הייזער און עס זענען פאָרגעקומען א סך פאלן, וועו מ'איז אריין און אוועקגערויבט אלץ וואָס ס'איז דעם רויבער נאָר געפעלן. אזעלכע פאלן האָבן זיך זייער אפט איבער־געחזרט.

שוין באלד פון דער ערשטער צייט האָט זיך געשאפן דער אזוי־גערופע־נער „יודענראט", וואָס האָט געהאט א פאסט, א שפיטאל, א יידישע מיליץ (אָרדענונגס־דינסט), א קיך און אן אפטיילונג „מאטעריאל באשאפונג", און אויך אן ארבעטס־אמט. חוץ דעם, וואָס מ'האָט די גאנצע צייט איינגעאָרדענט אלע דייטשן, האָט דער מאטעריאל־באשאפונגס־אפטיילונג צוגענומען ביי די יידן די בעסטע איינריכטונגען, מעבל, קילימעס, פארהאנגען, שטאָפן, לע־דער און אנדערע זאכן. מ'האָט כסדר געארבעט פאר די דייטשן. פאר די יידן איז דאָס געווען א שווערער יאָך. מ'האָט יעדן טאג געמוזט ליפערן פאר די דייטשן די פיינסטע זאכן. ארום ענדע יולי האָט דער קרייז־הויפטמאן פאָלק־מאן ארויסגעגעבן א פארארדענונג, אז יידן זאלן אפליפערן אלע ווערט־זאכן. מענטשן זענען געשטאנען גאנצע טעג ביי דער געווען זענען סטראָסטווע, מ'זאל ביי זיי צונעמען זייער גאלד, זילבער, קרישטאלן, אפילו אויך פרעמ־דע וואלוטע.

דעם 20סטן יולי, 1941, איז ארויס א גזירה, אז אלע יידן, אָנגעהויבן פון צען יאָר, מוזן טראָגן שאַנדבענדער, צען סענטימעטער די בריים מיט א בלויען מגן־דוד. וואר ס'האָט געארבעט, איז אויך זיין ארבעטס־נומער געווען אויפן באַנד. אז מ'האָט זיך פארגעסן, נישט אָנגעטאָן דעם באַנד, איז מען תיכף דערשאָסן געוואָרן. פאר דער דאָזיקער זינד זענען דערמאָרדעט געוואָרן זייער א סך מענטשן. מיינע א קוזינע, חייצי, הערש נטע פעדערם א טאָכטער פון פעטשעניזשין, האָט זיך פארגעסן און זיך באַוויזן אויף דער שווע? פון זייער הויז אָן דעם באַנד. ס'איז געגנג געווען, אז אָן אוקראַיניש יינגל זאָל דאָס דערזען. ס'האָט גאָרנישט געהאָלפן. מ'האָט זי דערפאר תיכף אומגעבראַכט.

אזוי האָט יעדער טאָג געבראַכט זיינע צרות. נאָר אונדזערע שכנים, די אוקראַינער, האָבן מיט דעם אלעמען נישט געקאָנט לעשן זייער דאָרשט נאָך רציחות און בלוט. זיי האָבן זיך נישט געקאָנט באַהערשן. זיי זענען מיט דער דייטש־אונגאַרישער מאַכט נאָך נישט געווען צופריידן און מיט דער גרעסטער אומגעדולד ארויסגעקוקט אויף דער „געסטאַפּאָ". ווי א ווילדע האָרדע האָבן זיי זיך א לאָז געטאָן אויף דער יידישער באַפעלקערונג אין אָטיניע און דאָרט געמאַכט א שווערן פאָגראָם. אין דער זעלביקער צייט האָבן די אָרטיקע אוקראַינער אויסגעשאָכטן אלע יידן אין כלעביטשין, וואָס לויגט צווישן קאָלאָמיי און סטאַניסלאַוו. כלעביטשין איז געווען א דאָרף, אָבער ס'איז דאָרט געווען א גרויסע יידישע באַפעלקערונג. דאָס זעלביקע איז אויך געשען דער־מאָלט מיט די יידן אין דאָרף האַראַסימאָוו ניעסווויסקא. די כולגאַנעס האָבן דאָרט די יידישע קינדער געבונדן און אריינגעוואָרפן אין טייך. זיי האָבן אויך אומגעבראַכט אלע יידן פון קערעדאָוו, קאַסמאַטש, צווישן זיי מיין שווער הענרך הענט מיט זיין משפחה. אלע האָט מען ביינאַכט אויפגעוועקט פונעם שלאָף און ארויסגעטריבן פון די דערפער. דערביי האָבן זיך די מערדער נאָך פרייַלעך געמאַכט און פאר דעם געשלאָגן יעדן מכות רצח. עטלעכע אוקראַינער שכנים פון מיין שווער האָבן צוגעטראָגן צו דער מאַכט, אז מיין שוואָגער פנחס הענט ע"ה האָט באַגראָבן גאָלד. צוזאַמען מיט זיינע קוזי־נעס מאַניע, אורצי און מענדל האָראָוויץ האָט מען זיי אלע אוועקגענומען און זיי האָבן געמוזט אליין גראָבן פאר זיך א גרוב אין שפּעראָוויצער וואַלד און מ'האָט זיי דאָרט דערשאָסן.

מיר האָבן אלע געפּראָווט און אָנגעוועגדט אלע מיטלען, מ'האָט זיי אָבער נישט געקאָנט ארויסראַטעווען פון די מערדערישע הענט.

איך דערמאָן זיך, געווען איז דאָס אין א פריטאָג, סוף יולי 1941, האָבן זיך די אוקראַינישע מיליציאָנערן מיט סתם „העלדן" א לאָז געטאָן איבער די יידישע גאַסן און געסלעך, ארויסגעשלעפט פון די שטובן נאָר די מענער, יונגע און אלטע, און דערביי מיט שטעקענס מערדערלעך געשלאָגן.

די יידן האָט מען אַלע אָפּגעפּירט אין מארק. דאָרט איז דעמאָלט געשטאַנען א גרויסער לענין־דענקמאָל (אמאָל איז דאָרט געווען דער דענקמאָל פון פּיל־סודסקין און גאָר אמאָל דער דענקמאָל פון קאַרפּינסקין). מ'האָט דעם דענק־מאָל אַרומגעבונדן מיט שטריק, און די יידן האָבן אים געמוזט אַראָפּשלעפּן און דערנאָך אַרומשלעפּן איבערן גאַנצן מארק. דערנאָך האָט מען די יידן פּאַרנומען אין שטאָטישן פּאַרק. דאָרט איז אויך געווען א דענקמאָל פון לע־נין־סטאַלין. די כולּיגאַנעס האָבן געפּיניקט די יידן ביז אויף דער נאַכט. מ'האָט זיי געהייסן זיך אויסדרייען מיטן פּנים צו דער וואַנט מ'זאָל זיי אויס־שיסן. די יידן האָבן אַלע געזאָגט ווידוי. אינצווישן איז אָנגעקומען דער דע־מאָלסטיקער אוקראַינישער בירגערמייסטער אָליונקעוויטש און האָט די יידן אָפּגעראַטעוועט. די אונגאַרישע מאַכט האָט זיך גלייכגילטיק צוגעקוקט און זיך נישט אריינגעמישט.

אַלע יידן פון 16־60 יאָר זענען געווען פּאַרפּליכטעט צו אַרבעטן. אויך יונגע פרויען האָבן אַלע געמוזט אַרבעטן. די אַרבעטן זענען געווען רעגו־לירט דורכן יידישן אַרבעטס־מאַט. יידן האָבן געאַרבעט ביים קלאָפּן שטיינער אויף די וועגן, ביים מאַגיסטראַט, ביים קערן די גאַסן, ביי אַלע אינסטיטו־ציעס. ביי דער באַן האָבן געאַרבעט יעדן טאָג 500 יידן. דאָרט זענען די אויפזעער געווען דייטשן, וואָס האָבן די יידן אַזוי געשלאָגן, אַז יעדן טאָג פלעגט מען פון דאָרט אַוועקנעמען עטלעכע שטאַרק צעשלאָגענע און מען האָט זיי אָפּגעפּירט אין שפּיטאָל. מאָטיק האַראָוויץ, וואָס איז געווען פּרע־זעס פון „יודענראַט", האָט אמאָל זיך דערלויבט צו פרעגן, אפשר זאָל מען אַזוי נישט שלאָגן. האָט מען אים צעבראָכן די האַנט און ער איז אַרום־געגאַנגען א צייט לאַנג מיט דער האַנט אין גיפס. מיר איז דאָרט אויסגעקו־מען איין טאָג צו ארבעטן (ווייל איך האָב באַקומען דערנאָך א סטאַבילע אַרבעט אין דער בערשטל־פאַבריק, וואָס האָט אמאָל געהערט צו מיינע פע־טערס העגער). איך האָב דאָרט צוגעזען שרעקלעכע זאַכן. איך דערמאָן זיך: מ'האָט אונדז אריינגעפּירט אין א גרוב פון קאַלך פול מיט וואַסער. דאָרט האָבן מיר געמוזט קניען און די מערדער האָבן זיך פּרייַלעך געמאַכט אויף אונדזער חשבון. נאָך דער ארבעט האָבן מיר געמוזט לויפן, און אַז מ'האָט אונדז אויף דער נאַכט באַפרייט, זענען מיר אַרוים אַזוי ווי פון א גיהנום. צווישן די צעשלאָגענע אין יענעם טאָג איז אויך געווען אונדזער פריינד, משה ברעטלער.

דעם 5טן אויגוסט 1941, פאַרטאָג, איז פלוצעם אַנטשטאַנען א בהלה, א פאַניק. די יידן האָבן אָננעהויבן אַנטלויפן פון די שול־גאַסן, קלעבאַני. נענוי וואָס ס'קומט פאָר האָט מען נישט געוואוסט. ווי עס האָט זיך אַרוים־געווייזן, האָט א גרופּע דייטשן פון צווייַ אַזייגער ביינאַכט אַרומגערינגלט יענע גאַסן, אַלע יידן אַרויסגעשלעפּט פון זייערע היימען און זיי אַוועקגע־פירט. אַלע האָבן געמוזט גיין מיט די הענט אַרויף ביז צום אַרבעטס־פּלאַץ

אקענן שטאָטישן פּאַרק. מען האָט עטלעכע טויזנט יידן דעמאָלט צונויפגענומען, זיי געפֿיניקט און געשלאָגן. מ׳האָט געהאַלטן פּאַר זיי דרשות און זיי באשולדיקט, אַז א ייד האָט מכלומרשט געשפּיגן אויף א דייטשן אָפּיציר. זיי האָבן געמוזט גיין אויף די קני איבערן זאָמד, דערנאָך האָט מען זיי געצונטלט. יעדן צענטן האָט מען געזאָלט שיסן. אויף דער אינטערוועניע פון דער אונגאַרישער מאַכט, האָט מען זיי געמשפּט און באַפֿרייט. אָבער מיט עטלעכע טעג שפּעטער האָט מען זיי אַלע גערופן נאָכאַמאָל און מער האָבן זיי שוין די וועלט נישט געזען. מ׳האָט זיי ערגעץ אַלע אומגעבראַכט. אַזעלכע זאכן זענען דעמאָלט ביי אונדז אין שטאָט פֿאָרגעקומען זייער אָפט.

דעם 16טן אויגוסט 1941, האָט מען געכאַפּט פון די שטובן און בתי־מדרשים בערך צוויי טויזנט יידן, מ׳האָט זיי אָפּגעפירט קיין קאָרניטש, וואו מ׳האָט זיי געצוואונגען צו גראָבן פאַר זיך גריבער. אָבער א דאַנק אַן אינטערוועניע פון מרים האָראָוויץ — א שוועסטער פון מאָטיק האָראָוויץ — ביי דער אונגאַרישער מאַכט, האָט מען זיי אריבערגעפירט אין תפיסה, זיי דאָרט אָפּגעהאַלטן עטלעכע וואָכן און דערנאָך אַלע גרופּענווייז באַפֿרייט. (מרים האָראָוויץ האָט זייער א סך געטאָן פאַר די יידן אין געטאָ. אָבער איר סוף איז געווען דער, וואָס זי צוזאַמען מיט איר ברודער מאָטיק זענען באַגאַנגען זעלבסטמאָרד.) די יידן וואָס מ׳האָט דעמאָלט באַפֿרייט, האָבן, בעת זיי זענען געווען אין תפיסה, אַלע אָפּגענעבן א שבועה, אַז אויב זיי וועלן אַרויס לעבעדיק, וועלן זיי אַלע פאָרן קיין ארץ ישראל. קיינער פון זיי איז אָבער נישט געבליבן לעבן.

א גרויסע צאָל יידן פון אונגאַרן — טויזנטער מענטשן מיט זייערע משפּחות, יונג און אַלט, האָט מען אריבערגעפירט צו אונדז אין שטאָט, מכלומרשט ווי נישט קיין אונגאַרישע בירגער. געבראַכט האָט מען זיי מיט לאַסט־אויטאָס און מיט דער באַן. זיי האָבן אָבער גאַרנישט געקאָנט מיטנעמען און עס האָט צווישן זיי געהערשט גאָר א גרויסע נויט. די יידישע קיך ביים יודענראַט האָט זיך פאַרגרעסערט. מ׳האָט זיי באַשטאַט אין פריוואַטע דירות, ווי אויך אין שולן און בתי־מדרשים. א גרויסע צאָל האָט מען דורך אונדז נאָר אַדורכגעפירט, אַוועקגעפירט גלייך צום דניעסטער, וואו מ׳האָט זיי אומגעבראַכט. שפּעטער מיט עטלעכע חדשים האָבן די דייטשן צונויפגענומען ביי אונדז אין שטאָט די אונגאַרישע יידן און אומגעבראַכט אין שעפֿראָוויצער וואַלד. בלויז געציילטע מענטשן פון זיי איז געלונגען מיט דער הילף פון אונגאַרישע אָפּיצירן צוריק צו קומען קיין אונגאַרן.

דעם צווייטן טאָג ראש השנה איז אריינגעקומען מאָטעק האָראָוויץ (פּרעזעס פון יודענראַט) אין שול, וואו איך האָב געדאַוונט, האָט זיך אַוועקגעשטעלט ביים שולחן און געזאָגט עטלעכע ווערטער פון טרייסט. ער האָט דערקלערט, אַז לויט א געשפּרעך וואָס ער האָט געהאַט מיטן קרייז־הויפּטמאַן פּאָלקמאַן, מעגן די יידן נאָכנ רואיק דאַוונען און ס׳וועט זיי קיין שום

שלעכטס נישט געשען. דאָס האָט לפי שעה אבים׳ל באַרואיקט די געמיטער. דאָס זעלביקע איז אויך געווען יום־כיפור. אָלע אַרבעטנדיקע יידן זענען געווען ביי דער אַרבעט. דעם צווייטן טאָג ראש השנה איז ביי אונדז אין שטאָט איינגעשטעלט געוואָרן א געסטאַפּאָ־אַמט . . .

הושענה רבה תש״ב־1941, איז א טרויעריקע דאַטע. אין דער פרי, דער עולם האָט נאָך געדאַוונט אין די שול, דערטראָגן זיך פּלוצעם אומרו־איקע ידיעות פון די שול־גאַסן, דאָרט, וואו ס׳איז געווען א קאָמפּאַקטע יידישע באַפעלקערונג. די ידיעות זענען: מ׳כאַפּט, מ׳שלאָגט. א יינגל וואָס האָט געפּרואווט אַנטלויפן, האָט מען געשאָסן. יידן פּאַרשטעקן זיך ווי ווייט מעגלעך אין די קעלערס, בונקערס. איך מיט מיינע צוויי טייערע ברידערלעך, אייזיק און שמעיקע, זענען דעמאָלט אַנטלאָפן זיך באַהאַלטן ביי קריסטן. מען גיט אונדז איבער ידיעות, וואָס ס׳טוט זיך דאָרט אין די יידישע ווסן.

די אַקציע האָט אָנגעהאַלטן ביז אויפדערנאַכט. דאָס איז געווען דער ערשטער טיפער שניט. מען האָט דעם טאָג צונויפגענומען 2,500 נפשות און זיי אָפּגעפירט אין תפיסה. וועגן זייער גורל האָבן די דייטשן נאָרנישט געזאָגט. אָבער דערנאָך האָט מען שוין געוואוסט, אז זייער לעצטער וועג איז נעווען קיין שפּאַראָוויץ, אין וואַלד. דאָרט האָט מען זיי אָלע געשאָסן און מקבר געווען. יענעם טאָג האָבן די דייטשן, צוזאַמען מיט דער ווילדער האָרדע, אונטערגעצונדן די גרויסע שול, וואָס איז געווען באַקאַנט מיט איר שיינקייט. דעם צווייטן טאָג אינדערפרי האָט מען אויפגעפּאַדערט אָלע יידן, אז זיי זאָלן זיך תיכף שטעלן יעדער צו זיין ארבעט.

שמחת תורה תש״ב, צווי טעג נאָך דער אַקציע אין קאָלאָמיי, האָבן די „געסטאַפּאָ״־לייט ארומגערינגלט די שטאָט קאָסאָוו און צונויפגענומען דאָרט נישט נאָר מענער, נאָר אויך פרויען און קינדער. מ׳האָט נישט געוואוסט וואָס דאָ וועט זיין. מ׳האָט די מענטשן צוזאַמענגענומען אויף א פּלאַץ און די אַרטיקע אוקראַינער האָבן צוגעהאַלפן מיט מסירות, געכאַפּט אַנטלאָפענע יידן פון די וועלדער. מ׳האָט דעמאָלט אויסגעשאָסן 2,800 אומשולדיקע יידישע נפשות. האַלב־געשאָסענע, פּאַרחלשטע קליינטשיקע קינדער האָבן די געסטאַפּאָ־לייט צעריסן ביי די פיסלעך און אַרויסגעשלייודערט אין מאַסן־גרוב. אין קאָסאָוו זענען נאָכדעם געבליבן געציילטע יחידים. דער קאָסאָווער רבי האָט דעמאָלט געוואוינט אין קאָלאָמיי. בין איך דעמאָלט געגאַנגען צו אים זיך דערוויסן וועגן גורל פון מיין פרויס ברודער יעקל העכט. האָט מיר דער רבי געענטפערט: „א פייער פון הימל איז ארוים אויף קאָסאָוו און האָט אַלץ, אַלץ פאַרברענט.״

אויף דער מאָקראַ־גאַס האָט געוואוינט א געוועזענער מיליציאַנט ביי די סאָוועטן, א ייד, וואָס ס׳איז נישט געלונגען צו אַנטלויפן מיט דער

רויטער ארמיי. די „געסטאַפּאָ" האָט זיך ווענן דעם דערוואוסט און האָט אויפגעפאָדערט דעם יודענראַט אים צרויסצוגעבן. דער בחור האָט זיך אויסבאַהאַלטן און נישט געגאַנגען צו זיי. די געסטאַפּאָ האָט צונויפגענומען די יידן פון דער מאַקראַ־גאַס (דעם 15טן נאָוועמבער 1941), פינף הונדערט מענער, פרויען און קינדער. בלויז־שנעל האָט זיך די ידיעה פאַרשפרייט איבער דער גאַנצער שטאָט. מ'האָט די פינף הונדערט יידישע נפשות אָפּגעפירט אין תפיסה, דערנאָך אין שעפּעראָוויצער וואַלד און דאָרט האָט מען זיי דערשאָסן. זיי האָבן שוין נעבעך גלייך געוואוסט זייער ביטערן, שווארצן גורל, וואוהין מען פירט זיי. דעם געוועזענעם „יידיש־סאָוועטישן" מיליציאַנט האָט מען דערנאָך געפונען אַ טויטן. ער איז באַגאַנגען זעלבסטמאָרד.

ענדע נאָוועמבער, 1941, איז אויף דער יידישער באַפעלקערונג אין קאָלאָמיי אַרויפגעלייגט געוואָרן אַ קאָנטריבוציע. ס'האָט זיך געשאָפן אַ ספּעציעלער קאָמיטעט ביים יודענראַט און מ'האָט מיט אַלערלייי סטראַשונקעם אויסגעפּרעסט ביי די יידן וואָס מער געלט. דער יודענראַט האָט אויך ביי זיך אין ארעסט פאַרהאַלטן יידן, ביז מ'האָט אויסגעפּרעסט וואָס גרעסערע סומעס געלט. מ'האָט אויך דערלויבט צו ברענגען פרעמדע וואַלוטע און ווערט־זאַכן, וויל לויט אַ פרייערדיקער פאַראָרדענונג האָבן דאָס יידן גאָר דאַרפט אָפּלייפערן, נאָר איצט האָט מען מתיר געווען אַבי מ'זאָל ברענגען. מ'האָט זיי, פאַרשטייט זיך, אָפּגענאָמען נאָך מער וויפיל זיי האָבן דערווארט, אַלץ מיטן גערעכנק, אַז אפשר וועט מען זיך אָפּראַטעווען דאָס שטיקל לעבן.

אָנהייב דעצעמבער, 1941, איז ארויס אַ גזירה: „פּעלץ־אַקציע" — אַלע יידן זאָלן תיכף אָפּלייפערן זייערע פּעלצן. דאָס האָט געזאָלט גיין צום פראָנט, וויל ס'האָבן דעמאָלט געהערשט גרויסע קעלטן און די דייטשע אַרמיי אויפן פראָנט האָט דערביבער זייער געליטן. יידן האָבן אָפּגעלייפערט תיכף אַלע פּעלץ־זאַכן. עטלעכע קריסטן האָבן אויסגענעבן, אַז יידישע פּעלצען ליגן ביי זיי באַהאַלטן, האָט מען דערפאָר גאַנצע יידישע משפּחות אַווענקגענומען און אומגעבראַכט.

סוף דעצעמבער 1941 האָבן די געסטאַפּאָ נאָך צונויפגענומען צוויי טויזנט אונגאַרישע יידן און זיי אויך אין שעפּעראָוויץ אומגעבראַכט, און מיט דעם זענען די אונגאַרישע יידן ביי אונדז אין שטאָט ליקווידירט געוואָרן.

אין יאַנואַר, 1942, האָט מען פלוצעם אָנגעהויבן רופן מענער, ווי אויך פרויען לויט אַ ספּעציעלער רשימה. געהייסן האָט עס מכלומרשט ווי „גייזלען" (ערובניקעס). לרוב זענען עס געווען פון דער אינטעליגענץ — דאָקטוירים, אַדוואָקאַטן, לערער און אזוי וויטער. זעקס הונדערט איז געווען זייער צאָל. מ'האָט זיי אָפּגענאַלטן עטלעכע וואָכן אין תפיסה, דערנאָך אָפּגעפירט קיין שעפּעראָוויץ אין וואַלד און דאָרט אומגעבראַכט.

אזוי האט זיך געצויגן איין טאג נאכן צווייטן. און יעדער טאג האט ער־ בראכט הימל־שרייענדיקע טראגעדיעס. פונדעסטוועגן האט מען פארביסן מיט די ציין און וויטער געהאפט. עס פלעגט תמיד, ווי דורך א שמאלער שפאלט, זיך ארויסרייסן אין געטא עפעס א שטראל פון האפענונג, און יידן האבן אין דעם געגלייבט. אפשר וועט זיך דאך באווזזן א שטיקעלע נס? מ'האט דערציילט, אז דער פלאן פון מאכן א געטא איז אפגעווארפן, וויל אויפן פראנט איז די לאגע א בעסערע. צום אומגליק האבן די אלע ידיעות זיך אבער נישט פארווירקלעכט. ס'איז ארויסגעקומען דאס גענויע, אז אלע יידן מוזן במשך דריי טעג אריבערגיין אין געטא.

דאס איז געווען האלט פאר פסח תש"ב. פאר די יידן זענען באשטימט געווארן דריי דזשעלניצעס (קווארטאלן) לויטן פלאן:

1טע דזשעלניצע: וואלאווא, קאפערניקא, שקלארסקא, אלע געסלעך, א שטיק לענגאנאווא ביז פאר קאראלוואווקא.

2טע דזשעלניצע: די צווייטע זייט לענגאנאווא, אלע מאקראָ־גאסן, מיצקעוויטשא.

3טע דזשעלניצע: דזידושיצקיך, סלאוואצקיענגא, כאלאניעווסקיך, ביז וויעזשבאווא. פון איין דזשעלניצע אין דער צווייטער איז געווען א דורכגאנג באוואכט דורך יידישע און אוקראינישע מיליציאנטן.

די קריסטלעכע באפעלקערונג האט געמוזט פארלאזן די געגנט, וואו מ'האט איינגעשטעלט די געטא און האט זיך אריבערגעצויגן אין די גוטע, געווענע יידישע הייזער, און היות יידן האבן שוין פריער נישט געטארט האבן קיין שום פערד, בהמות, האט מען אלץ צוגענומען און דאס פארטיילט צווישן די פאלקס־דייטשן. די יידן האבן געמוזט אין קינדער־וועגעלעך אריבערפירן וואס זיי האבן נאר געקאנט אין די ענגע דירות, וואו ס'האבן גע־ וואוינט צו עטלעכע משפחות אין איין צימער.

יידן האבן אויסער דער געטא, סיידן צו דער ארבעט, נישט געטארט גיין. ס'פלעגט זיך זייער אפט מאכן, אז מ'האט געכאפט א יידן וועו ער פלעגט זיך וועלן עפעס פארזארגן צום עסן. אזעלכן האט מען תיכף דער־ שאסן. שוין דעם צווייטן טאג פון אריינציען זיך אין געטא, זענען די געס־ טאפּ־ליים געווארן אין געטא אפטע געסט. זיי פלעגן ארומרייטן אויף די פערד פול מיט שטאלץ.

דעם צווייטן טאג פסח איז ארוים א פארארדענונג, אז אלע מענער, וואס ארבעטן, זאלן קומען אין ארבעטס־אמט, כדי צו קאנטראלירן און שטעמפלען זייערע קארטן. פון דארט האט מען א געוויסע צאל אוועקגענומען פון אונדז אונטער א וואך. דעם זעלביקן טאג שפעטער, איז ארומגערינגלט געווארן די ערשטע דזשעלניצע פון געטא. מ'האט צונויפגענומען יונג און אלט, מענער און פרויען, זיי געזאמלט אויף איין פלאץ, דערנאך זיי אוועק־ געפירט צו דער באן, אריינגעפאקט אין וואגענען און אוועקגעשיקט.

דעם ערשטן טאָג חו"המ פּסח איז דורך דער געסטאַפּאָ ארומגערינגלט געוואָרן די 2טע דזשעלניצע. א גאַנצן טאָג האָבן דאָרט די געסטאַפּאָ מיט זייערע העלפערס געפירט די אַקציע (אויך די יידישע מילּיץ האָט צוגעהאָלפן די דייטשן). דאָן האָבן זיי א גרויסן טייל פון דער דזשעלניצע אונטערגעצונדען, כדי „ארויסצוליפערן" די יידן, וואָס זענען דאָרט געווען פאַרשטעק ערגעץ אין די בונקערס. אויך דאָ האָט מען צונויפגענומען א גרויסע צאָל יידן. נאָכדעם האָבן מיר פאַרשטאַנען, אז איצט קומט די ריי פאַר דער 3טער דזשעלניצע. ס'איז פונקט געווען א קריסטלעכע חגא. זיי האָבן דאָס דערפאַר געמאַכט שפּעטער מיט א טאָג. זייער א סך מענטשן זענען אין יענעם טאָג פרי אַוועק אין דער ערשטער דזשעלניצע, וואו ס'איז שוין פריער פאַרגעקומען די אַקציע און דאָרט זיך באהאַלטן. דעם דריטן טאָג חו"המ פּסח האָבן די מערדער דעם גרעסטן טייל פון דער דריטער דזשעלניצע פאַרברענט. זיי האָבן אַרויסגעריסן אַלע יידן: אלטע, יונגע, מענער, פרויען, צעשראָקענע קינדער, און מיט ווילדע קולות, מיט זילזולים און מיט קלעפּ האָבן זיי די צעשלאָגענע, אויסגעהונגערטע צונויפגענומען און אריבערגעפירט צו דער באַן. מען האָט די יידן איינוואָגנירט און איבערגעשיקט קיין בעלזשעץ, וואו מען האָט זיי אומגעבראַכט אין דעם דאָרטיקן פאַרניכטונגס-לאַגער. עס זענען אַרויסגעפירט געוואָרן 600 נפשות. וועו מיר זענען פאַרנאַכט אַהיימגעקומען, איז אונדזער דירה געווען נישט פאַרברענט, אָבער צעראָבעוועט. אַלץ איז געווען צעבראָכן, צעריסן, צערויבט, אָבער דאָס איז נישט געווען וויכטיק.

נאָך דער פּסח־אַקציע האָט אין נעטא אָנגעהויבן צו הערשן א שטאַרקער הונגער. פון א סך גאַנצע משפּחות, זענען געבליבן איינצלנע מענטשן, און צוליב דעם איז ביי א סך מענטשן דאָס לעבן געוואָרן נאָר א שוועכע לאָסט. פון הונגער זענען זייער א סך מענטשן געשוואָלן געוואָרן. עלטערע און קינדער זענען געלעגן אויף דער גאַס געשוואָלענע, פאַרחלשטע, אין א צושטאַנד פון גסיסה. געוועזענע פאַרמעגלעכע מענטשן האָט מען באַגעגנט אין די גאַסן דאָס פּנים געשוואָלן, שלעפּנדיק צוויי שוועכע, געשוואָלענע פּיס. יעדן טאָג זענען מענטשן מאַסנווייז געשטאַרבן פון הונגער. יעדן טאָג פלעגט ארומפאָרן דאָס ווענעלע מיטן ווייסן פערד או מ'פלעגט אזוי אַרויפוואַרפן א פולן וואָגן מתים, פאַרדעקן זיי מיט א צעלט און אזוי מקבר זיין אין מאַסן־גריבער. מענטשן פלעגן ארומגיין אין די הויפן און זוכן אין מיסט עפּעס צום עסן. זיי פלעגן מיט א ספּעציעלן קול בעטן עפּעס צום עסן. „איך בעט אייך, גיט מיר עפּעס". קיין ברויט איז נישט געווען. פלעגט מען אפּשפּאָרן פון מויל און געבן עפּעס געקעכט. מ'האָט געשמועסט, אז אויב עס וועט אזוי אָנהאַלטן, וועלן אַלע במילא אויסשטאַרבן. מחמת דעם הונגער האָט זיך אויך פאַרשפּרייט טיפוס. ארבעטנדיקע מענטשן פלעגן ארויסטראָגן פון געטא פאַרשידענע זאכן און ביי די קריסטן, וואָס מ'פלעגט מיט זיי

אמאל קומען אין בארירונג, אויסבעטן דערפאר עפעם עסן. ס'זענען געווען פאלן, וואם מענטשן האבן דערפאר באצאלט מיטן לעבן, וועו אוקראינישע מיליץ, אדער דייטשן פלעגן זיי דערביי כאפן.

אנהייב יוני 1942 זענען די געסטאפא ווידער באפאלן די גענטא, צו־נויפגענומען דריי הונדערט יידן (זיי האבן זיך „פארענטפערט", אז נאר די געשוואלענע אלטע וועלן זיי נעמען), אוועקגעפירט זיי אין שפּראָוויצער וואלד און דארט אויסגעשאסן.

טייערע לייענער, איך שרייב, וויל מ'האט מיך געבעטן דאס צו טאן. איך שרייב וויל איך בין געבליבן איינער פון די זייער וויניק געבליבענע. איך שרייב וויל איך האב צוזאמען מיט אונדזערע טייערע שוועסטער און ברידער געלעבט און געליטן אין דער גרויזאמער צייט פון אומקום. איך בין איינער פון די וויניקע, וואס האט צוזאמען מיט זיי מיטגעמאכט זייער לעצ־טען וועג. צי איז דען אבער א מענטש אין שטאנד עפעס איבערצוגעבן פון יענער צייט? וויפיל איך זאל נישט וועלן אנשרייבן, איז עס דאך אזוי נישט־טיק און בלאס אין פארגלייך מיט דעם, וואס ס'האט זיך אפגעטאן.

נאך דער אזויגערופענער „פרובנא רעגיסטראציא", וואס איז פארגעקו־דעם 7טן אויגוסט 1942, איז מען נישט געווען רואיק. מ'האט געפילט, מען האט געשמועסט, אז ס'קומט עפעס מוראדיקס. ס'האבן זיך דערטאגן ידיעות וועגן דעם, וואס עס קומט פאר אין אנדערע שטעט.

ביז ס'איז געקומען די „רעגיסטראציע". אזוי האבן זיי עס מכלומרשט אנגערופן. פאקטיש איז עס געווען דער אנהייב פונעם סוף. געווען איז דאס דעם 7טן סעפטעמבער, 1942 (דעם 2טן טאג סליחות תש"ב). יענעם טאג איז געקומען א פארארדענונג, אז אלע יידן, יונג און אלט, מענער און פרוי־ען, מוזן זעקס אזייגער אין דער פרי, גרופנווייז, לויט זייער ארבעט, קומען אויפן ארבעטס־פלאץ. דארט, אויף דעם גרויסן שטח, האט מען אונדז אלע אויסגעשטעלט אין גרופן. די געסטאפא האט געהאט א ליסטע פון אונדז אלע. ארום און ארום דעם שטח זענען געווען דייטשן און אוקראינישע מיליציאנטן. זיי זענען צוגענאנגען צו יעדער גרופע, ארויסגענומען געציילטע מענטשן, אוועקגעשיקט אויף איין זייט, און דעם רעשט אויף דער צווייטער זייט. די צווייטע זייט איז געווען די שלעכטע.

איך בין געגאנגען מיטן מיין גרופע. איך האב געארבעט אין דער בער־שטעל־פאבריק מיט מיינע פעטערם, וואס די פאבריק איז געווען זייערע, און צוזאמען מיט מיינע פעטערם יוסף אייזיק, איצי, און שמואל העגער, און מיט די גאנצע משפחות, האט מען אונדז אלע באגלייט מיט שווערע קלעפ און געשטעלט אויף דער שלעכטער זייט. מיין פרוי האט געארבעט ביי א גרופע פון זאמלען הייל־קרייטעכצער, פארשיידענע ספעציעלע געווינקסן, וואס זענען געווען באשטימט פאר הייל־צווקן. זי האט נישט געוואוסט וואס צו טאן. צי זאל זי גיין מיט מיר, מיט מיין גרופע, אדער מיט איר גרופע?

צופעליק האָט זי דערזען איר גרופּע פון דער ווייטנס, וואָס איז באשטאַנען פון לויטער פרויען, און זי האָט זיך אויפן מאָמענט דעצידירט צו גיין צו איר גרופּע. דורך דעם וואָס זי איז צופעליק געגאַנגען מיט איר גרופּע, איז מיין פרוי געשטעלט געוואָרן אויף דער גוטער זייט. פון מיין גרופּע האָט מען אַלע אַוועקגענומען, מיטן אויסנאַם פון דריי אַרבעטער פון דער פאַבריק.

דער טאָג איז געווען זייער א היסער. די זון האָט געבאַקן און די גאַנצע קאָלאָמייער יידישע באַפעלקערונג איז געשטאַנען אויפן פּלאַץ. א גאַנצן טאָג זענען די דייטשן און די אוקראַינער אַרומגענאַנגען מיט שטעקנס אין די הענט און געשלאָגן אוממענטשלעך. די יידישע מיליץ, וואָס האָט אויפן פּלאַץ זיך אויסגעשטעלט ווי א גרופּע, האָבן געמיינט, אַז זיי און זייערע משפּחות וועלן געשוינט ווערן. דאָס ערשטע האָט מען זייערע פרויען און קינדער אַוועקגעשטעלט אויף דער שלעכטער זייט. און זיי אַליין האָט מען תיכף אַוועקגענומען אין געטאָ דאָרט צו העלפן, טאָמער איז נאָך ערגעץ־וואו גע־בליבן באהאלטן א ייד.

ס'זענען געווען פּרואוון זיך אַריבערצוכאַפּן אויף דער צווייטער זייט. פאַר דער זינד האָט מען בלוטיק געשלאָגן. כ'וויל אָבער אויך באַמערקן, אַז עם זענען געווען פאַלן וועו מענער אָדער פרויען, וואָס זענען צעטומלט גע־וואָרן, האָבן זיך אפילו מיט סכנות אַריבערגעכאַפּט אויף דער שלעכטער זייט, כדי צו שטאַרבן צוזאַמען און נישט צעטיילט ווערן. דאָס זעלביקע איז אויך פאַרגעקומען צווישן עלטערן מיט קינדער, וואָס האָבן גיכער אויס־געקליבן שטאַרבן איידער זיך צעשיידן.

איך דאַרף באַמערקן, אַז אַרויסגייענדיק אויפן פּלאַץ, זענען אַלע געווען פריש ראַזירט, אָנגעטאָן אין די בעסטע מלבושים, כדי נישט אויסצוזען שלעכט, וויל צוליב שלעכט אויסזען איז מען תמיד געווען אין סכנה.

די ווילדע סצענעס וואָס זענען דעם טאָג דאָרט פאָרגעקומען, איז לחלוטין נישט מענלעך איבערצוגעבן. די געסטאַפּאָ מיט זייערע העלפערס האָבן זיך געלאָזט ברענגען ביר און מיט די פלעשער האָבן זיי דערנאָך גע־צילט אין יידישע קינדער און געהאַקט זייערע קעפּ.

געווען זענען מיר דעמאָלט אויפן פּלאַץ ביי א צען טויזנט נפשות. פון זיי האָט מען 1,300 געשטעלט אויף דער גוטער זייט און 8,700 אויף דער שלעכטער זייט. אויף דער גוטער זייט האָב איך געהאַט מיין פרוי שושנה (א טאָכטער פון הענעך העכט), מיינע טייערע צוויי ברידער אייזיק און שמעיהקע און מיין שוועגערין, מיין ברודער מאירם פרוי מיט א קליין גאָלדן מיידעלע, עליזה. די 1,300 האָט מען שפּעטער פונעם פּלאַץ ארויסגעפירט אין שול־בנין און דאָרט האָט מען זיי געהאַלטן אונטער א וואַך. זיי זענען דאָרט געזעסן פאַרחושכטע, פאַרשעמטע, אָפּגערישענע. זיי האָבן אפשר אונדז מקנא געווען, וואָס מיר גייען שטאַרבן צוזאַמען.

נאכדעם ווי מ׳האט זיי ארויסגעפירט, האט מען זיך ווידער א נעם גע־טאן צו אונדז. דאם ערשטע האט מען אויסגערופן, אז ווער ס׳האט גאלד, זילבער, פרעמדע וואלוטע, ווערט־זאכן, זאל דאם אפגעבן. מיין פרוי האב איך געזען ארויספירן צו דער גוטער זייט און כ׳האב צו איר דעמאלט געזאגט, אז מער וועלן מיר זיך נישט זען. איך האב צו איר געמאכט מיט דער האנט, זיך געזעגנט. אויפריכטיק געזאגט, האב איך אויף איר דעמאלט מער רחמנות געהאט ווי אויף זיך. איך האב אויף איר רחמנות געהאט וואם זי בלייבט אליין. איר גאנצע משפחה, איר שוועסטער פרומע מיט איר מאן מענדל בערנהויט און קינדער האט מען אויך מיט מיר אויף דער שלעכטער זייט אוועקגענומען. מיין מאמע פערל ע״ה (פון דער היים העגער) און מיין שווי־גער העניע ע״ה (פון דער היים שימעל) האבן מיר ערגעץ אין געטא באי־האלטן און זיי זענען טאקע דעמאלט על פי נם ניצול געווארן.

מיר האבן אלע געמוזט זיצן אויף דער ערד און דערנאך האט מען אונדז אויסגעשטעלט אין רייען, צו צען אין א ריי, און לאנגזאם, באוואכט פון אלע זייטן מיט שוצפאליציי און געסטאפא, האט מען אונדז געפירט דורך דער קאפערניקאגאס צו דער באן. מענטשן וואס האבן געהאט ביי זיך סם, זענען באגאנגען זעלבסטמארד. דרך־אגב וויל איך באמערקן, אז נאך אין גע־טא איז דאס געווען אן אפטע דערשיינונג.

וען מען האט אונדז געפירט, האב איך פלוצעם באמערקט א טירל פון א הויף אפן. כ׳האב נישט קיין סך געקלערט און בין אריין אין דעם הויף, וועלנדיק פרואוון צו אנטלויפן. דארט איז מיר אבער ארוים אנטקעגן אן אוקראינער, וואס האט דארט געוואוינט, און ער האט מיך אויפגעפאדערט תיכף ארויסצוגיין, אויב נישט, גייט ער תיכף מעלדן. דאס האט פאר מיר געמיינט תיכף דערשאסן צו ווערן. איך בין מאמנטאל צוריק ארוים און האב זיך צוריק איינגעגלידערט. מיין פעטער שמואל העגער האט מיר גע־זאגט, אז קיינער פון דער וואך האט מיך נישט באמערקט. ביי דער באן, אויף דער ראמפע, זענען שוין געשטאנען אנגעגרייט וואגאנען אונדז אויפצו־לאדן און ביים אריינגיין האט מען אונדז ווידער געציילט, באגלייט מיט קלעפ און ווילדע געשרייען. מען האט אונדז אריינגעטריבן אין די וואגאנען, וואו ס׳זענען געלעגן קלייע קינדער, טויטע און האלב־טויטע. אלע האט מען אריינגעשליידערט אין וואגאן, פארריגלט און פארהאקט גוט די טירן. אויגער איז נאך ארומגעגאנגען און אכטונג געגעבן, אז די פענצטערלעך זאלן זיין גוט פארקלאפט מיט שטעכל־דראט. מיר זענען שוין אין וואגאן. עס דער־טראגן זיך צו אונדז די יאמערלעכע געוויינען, געשרייען פון די אומשולדי־קע קרבנות, צוזאמען מיט די זילזולים און באליידיקונגען פון די רוצחים. פון צייט צו צייט האט מען אויך געהערט א שאס. דאס האט מען כסדר גע־שאסן אויף יידן, וואס האבן געפרואוט אנטלויפן.

כ׳האָב מיר געפונען אין וואַגאָן א פּלאַץ און בין מיר אַווי, שוין פֿאַרנ־דיק, אַנדערימלט געוואָרן. מילא, קלער איך זיך, פֿאַרפֿאַלן ! מ׳מוז שטאַרבן ! ס׳איז שוין פינצטער אין דרויסן. ס׳זענען די טעג פון סליחות. די טעג פון רחמים...

פּלוצעם הער איך א פּרויען־שטים ערגעץ דאָרט אויף יענער זייט פון דעם וואַגאָן. איך הער ווי זי בעט זיך ביי איר מאַן: „משה, לאָז מיך נישט אַליין !" איך האָב זיך מיט גרויס מי אַהין צוגעשלייכט און האָב געזען ווי דער מאַן האָט אַראָפּגענומען די דראָטן פון קליינעם וואַגאָן־פּענצטער׳ל און וויל אַרויס פון דעם לויפנדיקן צוג. מענטשן וועלן זיך צו דער פֿרוי און בעטן זיך ביי איר: „וואָס אַרט אייך ? וואָס שאַדט אייך, אז משה וועט זיך ראַטעווען ?" זי איז אָבער פֿאַרקשנט און וויל נישט שטאַרבן אָן משהן. נישט געקוקט אויף דעם גערעדל צווישן מאַן און וויב, איז משה פּלוצעם אַרויס. די פרוי האָט אויסגעשריגן „משה !" אָבער משה איז שוין אַרויס און דער צוג איז וווייטער געפֿאָרן. צוקוקנדיק זיך צו דעם, וואָס משה האָט גע־טאָן, האָט מיך באַהערשט דער געדאַנק אים נאָכצוטאָן. נישט קיין סך גע־קלערט, האָב איך געבעטן מ׳זאָל מיך אַביסל אונטערהייבן און בין קודם אַרויס מיט די פֿיס, זיצנדיק אויפן פענצטער׳ל, דערנאָך זיך איבערגעדרייט אויפן בויך, לאַנגזאַם מיט איין האַנט זיך באַפרייט פון די שטעכל־דראָטן כ׳זאָל נישט בלייבן הענגען, און אין דער פינצטער האָב איך זיך א שליידער געטאָן אין דער ריכטונג וואוהין דער צוג איז געלאָפן. איך בין שנעל אַוועק פונעם צוג, וויל דער לעצטער וואַגאָן איז געווען פול מיט דייטשן, וועלכע האָבן אָן אויפֿהער אונדז באַשאָסן, כדי אָנצוואוואַרפן אויף אונדז א שרעק מיר זאָלן נישט פֿרואוון אַרויס פון וואַגאָן. זיי האָבן טאַקע א סך אַווי אויסגעשאָסן און א טייל זענען שלעכט געשפֿרונגען, צעקלאַפּט זיך און אויסגעהויכט זייערע נשמות ביי די באַן־שינעס.

לינגדיק אַזוי אין דער פינצטער, קוקנדיק ווי דער שווערער לאַסט־צוג טראָגט אַוועק טויזנטער פון אונדזערע קאָלאָמייער יידן צום טויט, האָב איך אָנגעטראָפן אויף א וואַסערל, זיך אָנגעטרונקען. איך האָב גע־טראָפן אויפן פעלד קוקורוזע און געגעסן. אין האָב אָפּגעאָטעמט פרייער, און מיינע פים האָבן מיך געטראָגן אין דער טיפער פינצטערניש.

איך בין אַרויס אויף א פעלד־וועג אין דער ריכטונג קיין קאָלאָמיי, און ווי איך גיי אַזוי אין דער פינצטער, הער איך פּלוצעם ווי פון דער ערד אַרויס אַן אוקראַינער שרייט צו מיר „סטוי !" (שטיי). און אָט שטייט ער פּאַר מיר און פרעגט מיך: „א ווע קודא?" איך ענטפער אים: „דא קאָלאָ־מיי, פּאַנע". „א וויטקי ?" כ׳האָב פּאַרשטאַנען, אז כ׳דארף ענטפערן „ז׳קאַראָ־שאָווא". ער קוקט אין מיר אַריין און רופט זיך אָפּ: „אהא ! טע ז׳ פּא־איזדו אוטיק !" און ער שלעפּט מיך שוין צו דער פּאָליציי. איך בעט זיך ביי אים. איך רעד צו זיין געוויסן, אָבער אומזיסט, איך בין איינער אַליין

מיט אים. איך מעסט אים אפֿ. ער איז געזונטער פֿאַר מיר. איך בין אויסגע־ הונגערט, אויסגעמוטשעט פון געטאָ און אַזוי ווי ער לאָזט מיך נישט אפֿ, האָב איך זיך געבעטן ביי אים ער זאָל מיר כאָטש דערלויבן אויף א מינוט צו דערלוידיקן א מענטשלעך באדערפענישׂ. ס׳איז זייער פינצטער און כאָטש ער שטייט לעבן מיר העכסטנס צוויי שפּאַן, זעט ער נישט, און אַזוי זיצנדיק האָב איך באַשלאָסן, אז מען דאַרף זיך מיט אים רעדן, ווייל שטאַרבן קאָן איך דאָ אויך. איך האָב באַשלאָסן אז ס׳איז מיר אַלץ איינס, און איך האָב זיך געלאָזט לויפן. געלאָפן אויף די פעלדער און די בעסטיע לויפט מיר נאָך. איך פֿיל דער טויט איז צוויי שריט פון מיר. איך בין אַזוי געלאָפן און געלאָפן, ביז איך האָב פֿלוצעם דערהערטא קללה: „טעבע זשעדע שלאָק טרא־ פעט!" דאָס האָט מיר געגעבן צו פֿארשטיין, אז ער האָט רעזיגנירט וווייטער מיר נאָכצולויפן. דער פּחד האָט מיך אָבער וויטער געטריבן און איך בין אַזוי געלאָפן ביז כ׳האָב אָנגעטראָפן א פעלד מיט גערשטן. איך בין אַריין אין דעם גערשטן, האָב זיך דאָרט אַוועקגעלייגט. לינגדיק אַזוי אויף דער ערד, אין דער שטילער נאַכט האָב איך נאָך געהערט וווייט, ווייט, ווי דער שוועראר צוג, ווי דער לאָקאָמאָטיוו סאָפּעט און פירט אַוועק די 8,700 קאָלאָמייער יידן.

איך בין אַזוי געלעגן אויפֿן אייניקן פעלד מיט גערשטן, ווייל כמעט פון אַלע פעלדער אַרום זענען שוין געווען אַראָפּגענומען די תבואות. כ׳בין געלעגן און געקוקט אויף דעם פֿאַרוואָלקנטן הימל. כ׳האָב זיך געפּונען אין א מצב, וואָס כ׳האָב נישט געוואוססט וואָס יעדע מינוט קאָן ברענגען.

פֿלוצעם הייבט אָן צו רעגענען. איך ווער אַביסל נאַס, נאָר ס׳אַרט מיך נישט. איך אָטעם טיף אין די לופט. איך גיב זיך אָפּ א דין וחשבון, אז אויב כ׳וועל אָפּילו מאָרגן אַריינפאַלן און דאַרפן שטאַרבן, אַרט מיך אויך נישט. ס׳האָט מיך אָנגענומען א דראַנג צו וועלן לעבן, צו קעמפן, צו ראַנגלען זיך, צו בייסן מיט די ציין און מיט אַלע מיטלען און ווי וויט מעגלעך זיך אויס־ צוהיטן. כ׳האָב באַשלאָסן, אז איך גיי נישט וווייטער ביז ס׳וועט ווערן טאָג, מיינע אויגן זאָלן זען וואו צו גיין.

ווען ס׳איז געווארן ליכטיק, האָב איך זיך געלאָזט אין וועג אַריין, נאָר איך האָב זיך נישט אַזוי אַריינטירט אויפן פעלד וואוהין צו גיין, און בין אַזוי אַריינגעפאַלן אין א דאַרף, וואו א פּויערטע האָט מיר געוויזן וואוהין איך האָב צו גיין. אָפּגייענדיק א היפש שטיקל וועג, זענען מיך באפאַלן עט־ לעכע אוקראַינער, ווי הונגעריקע וועלף, מיך געכאַפט און אַריינגעפירט אין א באַן־בודקע. איך האָב דאָ געטראָפן נאָך עטלעכע קאָלאָמייער יינגלעך, צווישן זיי בובי קערנער, נחמן קערנערס א זון, און פון דאַנען האָט מען אונדז איבערגעפירט אין א צווייטער באַן־בודקע. מיר האָבן זיך געבעטן, אז זיי זאָלן אונדז אָפּלאָזן. אָבער געענטפערט אונדז האָט מען מיט אַזעלכע קלעפ, אז מיר האָבן שוין מער גאָרנישט געזאָגט. אויפן וועג לענג־אוים דער־

באן־ליניע האָבן מיר געזען א סך טויטע יידן, וואָס זענען קאָנטיק בעתן שפּרינגען דערשאָסן געוואָרן אָדער אַליין זיך צעקלאַפּט. נאָך עטלעכע שעה אונדז אָפּהאַלטן, איז מען געקומען מיט א באן־וועגעלע און אונדז אָפּגע־פירט קיין קאָלאָמיי. איינער פון אונדז האָט גענהאט א צעבראָכענעם פוס. האָבן זיי געזאָגט: „דעם וועלן מיר ערגעץ דאָ באַגראָבן". ער האָט נעבעך אויסגעהערט זייער רעדן, אָבער מער ווי קוקן מיט די אויגן האָט ער נישט געקאָנט.

אין קאָלאָמיי האָט מען אונדז איבערגעגעבן צו דער באן־פּאָליציי. דאָס איז געווען אָקעגן דער באן־סטאַציע. דאָרט האָט מען אונדז יעדן באַזונדער קודם גשלאָגן, דערנאָך אַריינגעווארפן אין א פּינצטערער קאַמער, וואו מען האָט נישט געזען אינער דעם צווייטן. מיר זענען דאָרט געווען צוועלף אַנט־לאָפענע. פון דאָרט האָט מען אונדז איבערגעפירט אין דער געסטאַפּאָ, אויף דער קראַשעווסקא גאַס און פון דאָרט גלייך אויף דער ראַמלערובקא אין תפיסה אין הויף, און אַהין האָט מען אָנגעהויבן ברענגען טראַנספּאָרטן מיט יידן פון אַלע שטעטלעך: פון פּעטשעניזשין, יאבלאָנאָוו, קאָסאָוו, קיטעוו, פּיסטין, זאבלאָטאָוו און פון אַלע אַנדערע נאָענטע מקומות. יעדעם מאָל האָט מען אָנגעבראַכט צעשראָקענע יידן מיט פּרויען און קינדער. די יידן האָבן קאָנטיק נישט געוואוסט, אַז מ'פירט זיי צו דער שחיטה, האָבן זיי אַלע מיט זיך מיטגענומען צו בישלעך תבואה. מ'האָט דעמאָלט צונויפגעזאַמלט ווידער א צען טויזנט יידן. עס זענען אויך צווישן זיי געווען א היפש ביסל קאָלאָמייער יידן, וואָס האָבן זיך גהאַט אויסבאַהאַלטן אין די ארומי־קע שטעטלעך, מורא האָבנדיק פאַר דער מכלומרשטער „רעגיסטראַציע". אויך אין געטא האָט מען נאָך געפונען יידן און אַלע געזאַמלט אין תפיסה.

אין תפיסה איז מען געלינגען אין בלאָטע. ביינאַכט האָט מען נישט גע־טאָרט זיך אויפהייבן, נאָר זיצן. יעדעם מאָל האָט מען דעם יודענראַט גע־לאָזט אַרויסנעמען די טויטע. קלעפ האָט מען דאָרט גארנישט געזשאַלעווען. די אָרדענונגס־היטער (יידישע מיליץ) פלעגן עפּעס ברענגען עסן, אָבער זעלטן וואר ס'האָט באַקומען, וויל מ'האָט דערפאַר זייער געשלאָגן. מ'האָט אמאָל געבראַכט אן עמער וואַסער צום טרינקען, אָבער מ'האָט נישט גע־טרונקען. מ'האָט דאָס וואַסער אויסגענאָסן.

דאָנערשטאָג, דעם 10טן סעפּטעמבער, 1942, האָט מען געהייסן זיך אויפשטעלן און מ'האָט אויסגערופן: וואר ס'קאָן נישט לויפן זאָל זיך מעל־דען. ס'האָבן זיך געמאָלדן אַלע קראַנקע. מ'איז געקומען מיט גרויסע וועגע־נער און זיי אַוועקגענומען. וואוהין ווייסט מען נישט. איך האָב געהערט און אַגיטירט, אַז דער איינציקער וואָפן וואָס מיר פאַרמאָגן, איז פּרוואָון אָנט־לויפן. שפּעטער האָט מען אויך אונדז, די וואָס קאָנען גיין, אַרויסגעפירט פונעם תפיסה־הויף און מען האָט נאָך פונעם בנין אין תפיסה אַרויסגעפירט יידן, וואָס מיר האָבן פון זיי נישט געוואוסט. מ'האָט אונדז אַרויסגעפירט

און געציילט. מ'האט אונדז נישט געפירט אויף לינקס, קיין שעפּאראוויץ, נאר אויף רעכטס, צו דער באן.

ס'האט לאנג געדויערט ביז מ'האט אלע ארויסגעפירט אויפן וועג. מען האט דאָ נאך צוגעגעבן צו אונדז עטלעכע יידן פון אבערטין, צווישן זיי האב איך געזען מיינעם א געוועזענעם חבר שלמה פּראָוויזאָר. דערנאך האט מען אונדז אזוי לאנגזאם געפירט מיט דער באן־גאס. טירן און פענצטער האט מען נישט געטארט האלטן אפן. קיינער האט זיך אויף דער גאס נישט געטארט וועזן. וווי א שטילע גרויסע לוויה איז מען רואיק געגאנגען, געטראגן זיך מיט די קלייניע קינדער ביז דער באן. דארט האט מען דאסמאל ארויסגעגעבן אין יעדן וואגאן 160 נפשות. אזוי האב איך געהערט האט דער עלטסטער פון דער געסטאפּא אויסגערופן.

איך האב מיר געוואונטשן ארויסצוקומען אין א וואגאן מיט שטעכלדראט ביי די פענצטערלעך, ווייל די אייזנס קאן מען דאך נישט אויסברעכן אזוי לייכט. און ס'איז טאקע אזוי געווען. מ'האט דאסמאל ארויסגעגעבן אין וואגאן נישט 160, נאר וויפיל ס'איז נאר געווען מעגלעך האט מען ארויסגעפּרעסט מיט כוח, אזוי, אז איך בין געשטאנען נאר אויף איין פוס. דעם צווייטן האב איך נישט געהאט וואו אראפּצושטעלן. ס'איז געווארן תיכף א היץ, אז פונעם סופיט האבן אנגעהויבן צו רינען הייסע טראפּנס. די טיר האט מען הינטער אונדז ענג פארמאכט, און מענטשן האבן פון זיך אלע מלבושים אראפּגעווארפן. א טייל מענטשן זענען תיכף געפאלן אין חלשות און א טייל זענען טאקע דערשטיקט געווארן.

פארנאכט, ווען דער צוג האט אנגעהויבן רירן, האב איך תיכף באזייטיקט דאס שטעכל־דראט און כ'בין דער ערשטער ארויסגעשפרונגען. איך האב זיך ווידער אוועקגעווארפן אין דער זייט. דאס ערשטע האב איך זיך אנגעטרונקען מיט וואסער און געלאזט זיך גיין אהיים. איך האב מורא געהאט פארן טאג. און ווידער זענען מיר נאכגעלאפן דאסמאל צוויי אוקראינער און האבן מיך נאר געוואלט איבערגעבן דער פּאליציי. אויף איינעם פון זיי האב איך עפעס משפּיע געווען. איך האב זיי געגעבן וואס איך האב נאר געהאט און זיי האבן מיך אפּגעלאזט. פארטאג בין איך געגאנגען דורך די טורקער וועלדער, דורכגעגאנגען דאס דארף פּיעדין. דורך באגינסבערג האב איך מורא געהאט צו גיין. האב איך זיך געלאזט אין דער ריכטונג פון קאסאטשאוו. אויפן וועג האב איך באמערקט וווי ס'נייט מיר אנטקעגן או אוקראיניש־שער מיליציאנט. איך האב זיך ווי ס'איז פארשטעקט ביז ער איז אריבערגעגאנגען, און בין שוין צוגעקומען נישט ווייט פון דער באן. כ'האב געהאט דעם חשבון צו גיין ביז צום בית־הקברות, ווייל אהין ברענגט מען נאך כסדר מתים און פון דארט מיט דער עגלה וועל איך אריין אין געטא. וועלנדיק פארטאג אריבערגיין די גאס קאסאטשאוו (ס'איז געווען ערב ראש השנה תש"ב), הער איך מען קלאפט צו מיר פון א פענצטער. איך דריי זיך

אוים — אַ פרוי רופט מיך. כ׳האָב מורא געהאַט צו גיין. כ׳האָב זיך גע־קוועלקט, נישט געהאַט קיין צוטרוי. אָבער זי מאַכט אויף דאָס פענצטער און זאָגט צו מיר אויף פויליש באפעלעריש: „ניע בוי שען, אי כאַטש טו. טילקא אווואזשאי טשו ניקאָגא ניע ווידאַטש!" איך בין צו איר אַריין אין קיך. כ׳בין געווען אזוי פאַרביטערט, דערשלאָגן, אז איך האָב זי אפילו נישט באַגריסט. איך בין אַריינגעפאַלן אין אַ היסטעריע פון ווייגען. איך האָב זיך נישט געקאָנט באַהערשן. זאָגט צו מיר די פוילישע פרוי: „ווידאַטשניע זשע פאַנו פּזשעזנאַטשאָנאָ אזשעבי פּאַן זשיל". און מ׳האָט מיר געגעבן קאַרטאָפל מיט זויערע אוגערקעס מיט אַ היים טעפל מילך. דערנאָך האָט מיך די פרוי געפרעגט וואָס זי האָט מיט מיר צו טאָן. זי האָט זיך אָנגעטאָן און געגאַנגען אין שטאָט אַריין צו ווייסן געבן מיין יינגסטן ברודער שמעיהקע, וואָס האָט געאַרבעט אין אַ גרויס געשעפט ביי אָטאָ מאַיער אין הויז פון די קנעפערס, אָבער זי איז צוריקגעקומען מיט נאָרנישט. זי האָט מיר געזאָגט אז זי האָט נישט געהאַט קיין מוט אַריינצוגיין, מורא באַקומען צו פרעגן אויף אַ יידן. זי האָט מיך אַריינגעפירט אין איר גאָרטן, וואו עס איז נאָך געווען קוקורוזע, און האָט מיר דערלאַנגט — בגנבה עס זאָל קיינער נישט באַמערקן — אַן אייזערנעם טאָפּ מיט הייסער זופ און פלעצלעך. כ׳האָב זיך געבעטן ביי איר זי זאָל מיך לאָזן דאָרט נאָר איבערנעכטיקן און זי האָט איינגעשטימט.

איך בין איבערגעשלאָפן אין גאָרטן. צומאָרגנס — דאָס איז געווען דער ערשטער טאָג ראש השנה — האָט זי מיר ווידער געגעבן עסן אין גאָר־טן. די פּאָליאַטשקע האָט זיך פאַר מיר פאַרענטפערט, אז ביי איר אין דער דירה וואוינט אַ דייטש און ער קומט אהיים נאָך דער אַרבעט. קאָן זי מיך נישט אַריינעמען אין שטוב אַריין. איך האָב געקוקט אויף איר ווי אויף אַ מלאך. פאַרנאַכט האָט זי מיר געבראַכט אַ וויסן אָרעם־באַנד (שאַנד־באַנד) און האָט מיך צוגעפירט צו אַ גרופּע יידן, וואָס האָבן דאָרט נישט וויט גע־אַרבעט. מיט זיי בין איך אהיימגענאַנגען. „אהיים" — דאָס הייסט אין געטאָ.

וועו איך בין אַריינגעקומען אין געטאָ איז געווען פינצטער. נאָך זיבן אזייגער האָט מען נישט געטאָרט גיין אין גאַס. איך בין אַריינגענאַנגען צו מיינס אַ געשוועסטער־קינד אייזיק קעסטין. ער האָט דעמאָלט געוואוינט מיט זיין שוועגערין די דענטיסטין שטערנבערג און אויך פרוי גיזעלאַ הער־מאַן. מ׳האָט זיך מיט מיר דאָרט זייער דערפרייט. מ׳האָט מיר געגעבן היים וואַסער זיך אַרומוואַשן, און איך האָב דאָרט איבערגענעכטיקט. צומאָרגנס פרי האָט אייזיק קעסטין אויפגעזוכט מיין פרוי אין געטאָ אין דער ערשטער דזשעלניצע, וויל די אַנדערע האָבן שוין מער נישט עקסיסטירט. אזוי בין איך דעם צוויטן טאָג ראש השנה ווידער אהיימגעקומען צו מיין פרוי אויף דער זשעלאַנא גאַס. עסן איז געווען לייכטער צו באַקומען. מיר האָבן דאָרט

געלעבט עטלעכע משפחות אין דער דירה. ביינאכט האָבן מיר געאַרבעט, אויסגעגראָבן א מין קעלער אונטער דער שטוב מ'זאל זיך קאָנען דאָרט באַהאַלטן בשעת אַן אַקציע.

די 1,300 מענטשן, וואָס זענען געבליבן פונעם פלאַץ, האָט מען אַריינגעפירט אין געטא. זייערע אויסווייזן האָט מען געסטעמפלט, און ווער ס'האָט נישט געהאַט אַזא סטעמפל, דער האָט נישט געהאַט קיין רעכט צו עקס־סטירן. מיין פרוי און מיינע צוויי ברידער, אייזיק און שמעיהקע, האָבן זיך אַריבערגעטראָגן פון דער דריטער דזשעלניצע אין דער ערשטער דזשעלניצע, וויל יענע האָט מען דערקלערט פאַר ליקווידירט. מיט גרויס מי און סכנות — מורא האָבנדיק אַפילו פאַר א יידישן מיליציאַנט — האָבן זיך מיין מאַמע און מיין שוויגער אויך אַהין אַריבערגעצויגן.

אין דער פראָווינץ־רעגיסטראַציע האָבן זיך אויך געפונען מיין שוואָגער יעקל העכט פון קאָסאָוו און נאָך פיל אַנדערע נאָענטע און ווייטע קרובים מיינע. מיין פעטער הערש נאָטע פעדערס עטלעכע קינדער און נאָך אַנדערע האָבן זיך דאָרט געפונען.

איך האָב קיין סטעמפל אויף מיין אויסווייז נישט געהאַט און בין אַזוי־אַרום געווען אַן אומלעגאַלער, נאָר דערנאָך האָבן זיך אַנגעקליבן מער אַזעלכע אומלעגאַלע, וויל עס זענען אויך געקומען יידן פון דער פראָווינץ, באַהאַלטענע יידן וואָס מען האָט געכאַפט און זיי אַריבערגעפירט אין קאָלאָמייער געטא.

און ווידער הערט מען יעדן טאָג וועגן יידן וואָס זענען אַריינגעפאַלן צו דער געסטאַפּאָ, צווישן זיי דער דאָקטער מאַרמאַראָש. מען האָט אים אָפּגעפירט אויפן בית־הקברות און דערשאָסן. כמעט יעדן טאָג האָט מען געהערט וועגן אַזעלכע זאַכן. יידן, וואָס מען האָט געכאַפט ביים פרואוון אַריבערגיין די רומענישע אָדער אונגאַרישע גרענעץ, האָט מען אויפן אָרט דערשאָסן.

דערווייל האָט זיך אין געטא צעבושעוועט די עפידעמיע פון טיפוס. דאָס רעשט ביסל יידן פון זאַבלאָטאָוו האָט מען געבראַכט קיין קאָלאָמיי און דעסגלייכן אויך יידן פון אַנדערע שטעטלעך. צווישן זיי געפינט זיך אויך מיין שוועסטער רחל. זי איז געווען די פרוי פון לייב בלאָך פון זאַבלאָטאָוו. נאָכדעם ווי מ'האָט די ניי־נעקומענע אָפּגעהאַלטן עטלעכע שעה אין תפיסה, האָט מען זיי באַפרייט און אַריינגעפירט אין געטא. יידן רייסן זיך ווידער צו זיין אַנגאַזשירט ביי אַרבעט, מיינענדיק אַזוי אַרום צו זיין זיכערער. ס'האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן, אַז גאַנצע גרופּעס האָט מען פון דער אַרבעט אַוועקגענומען. עס האָט זיך אַנגעהויבן אַן עפידעמיע פון זעלבסטמאָרדן. עס האָבן נישט געפעלט קיין יידישע אויסוואָורפן צווישן דער יידישער מיליץ, וואָס האָבן יידן אויסגעליפערט צום טויט. אַזוי ווי מ'האָט די געטא נאָך די אַקציעס שטאַרק פאַרקלענערט און פון דער פראָווינץ האָט מען אַריינגעבראַכט דאָס רעשט ביסל יידן, וואָס מ'האָט נאָך ערגעץ־וואו געפונען און א סך יידן

וואָס האָבן שוין נישט געקאָנט מער אויסהאַלטן צווישן קריסטן זענען אויך אַריינגעקומען אין געטאָ — האָט זיך דאָ געמאַכט אַ גרויסע ענגשאַפט. מ'האָט געוואוינט זייער געדיכט. אפילו אויף די בוידעמער פון די הייזער זענען געווען יידן.

און ווידער האָבן אָנגעהויבן זיך טראָגן אַזעלכע שווארצע שמועות, אַז מ'גראָבט שוין ווידער גריבער אין שעפּעראָוויצער וואַלד. אַזעלכע קלאַנ־גען פלעגן זיך זייער אָפט איבערחזרן און ס'פלעגט תמיד זיין אמת. און ווי־דער האָט די לופט אָנגעהויבן צו זיין געדיכט. די מורא און די אָנגסטן, וויל מ'האָט נישט געוואוסט וואָס יעדע רגע קאָן ברענגען, דאָס וויסן וועגן דעם, אַז ס'איז נישטאָ קיין אויסוועג, האָט שווער געמאַכט דאָס הא־ץ. און פונ־דעסטוועגן האָט מען דאָך, דאָך תמיד גהאָפט. מ'האָט געשוועבט צווישן לעבן און טויט און גלייכצייטיק האָבן זיך געהערט די קולות פון די וואָס האָבן פאַרקויפט מאַריאַרישע ציגאַרעטן. מענטשן זענען יעדן טאָג גאַנץ פרי געלאָפן צו דער ארבעט.

ביז ס'איז ווידער אָנגעקומען דער שווארצער זונטאָג פונעם 11טן סעפּטעמבער, 1942. יענעם זונטאָג, גאַנץ פאַרטאָג — איך בין דעמאָלט געשלאָפן אויפן בוידעם (אויף דער זשעלאַנע גאַס) — רופט מיך פלוצעם מיין פרוי מיט אַן אלארם: „אַראָפ פון בוידעם!" וועז איך בין אַראָפגע־קומען, איז אין די שכנותדיקע געסלעך די אקציע שוין געווען אין פולן ברען. מיט ווילדע געשרייען האָט מען מענער, פרויען און קינדער געפירט צום ביטערן, שרעקלעכן טויט. קיין שוועדע ארבעט האָבן זיי דאָסמאָל נישט געהאַט, וויל די גענטאָ האָט זיך געפונען אויף אַ קליינעם שטח און זייער קאָמפּאַקט באַוואוינט. ווי אין אַ פריערדיקער אקציע, האָט מען אויך דאָס־מאָל געפירט די אומגליקלעכע צום טרויעריק בארימטן „ארבעטס־פלאַץ". מ'האָט דעם טאָג צונויפגעקליבן קרוב צו פיר טויזנט נפשות. מיין שוועגערין לאה, פון דער היים אקסעלראָד, פון האַליטש, מיט איר גאַלדן, קליין מיידע־לע עליזה איז אויך דעמאָלט מיטגעריסן געוואָרן מיט דער שווארצער כוואַ־ליע. מ'האָט די פיר טויזנט יידן געהאַלטן ביז פארנאַכט. דערנאָך האָט מען זיי פארלאָדן אין וואַגענען און אפגעשיקט קיין בעלזשעץ.

מיר זענען דעם טאָג אפגעלעגן אין ענגן בונקער, אין אנגסטן פאר היץ און שרעק, מורא האָבנדיק דעם קאָפ ארויסצושטעקן. מיין שוואָגער לייב בלאָך איז געקומען אונדז זאָגן, אז די אקציע האָט זיך געענדיקט. ביים ארויסגיין פונעם בונקער האָבן מיר זיך אָנגעשטויסן אויפ'ן קערפער פון א יידישער פרוי. די דייטשן האָבן זי דערשאָסן. בעת מיר זענען געווען אין בונקער האָבן מיר געהערט ווי די פרוי האָט זיך געבעטן רחמים ביים דייטש, און גלייך דערויף האָט זיך דערהערט דער שאָס פון א רעוואָלווער. אין די גאַסן, אין די הויפן זענען געלעגן נאָך א סך טויטע. ס'האָט געדויערט טעג ביז מ'האָט די בר־מינגס געקאָנט אַוועקפירן און מקבר זיין אויפן בית־

הקברות אין די מאסן־גריבער. א צאָל יידישע קינדער האָט מען געפונען טויט אין בונקערס, וואָס די נאַצים האָבן אונטערגעצונדן. מ׳האָט דערנאָך פון דאָרט אַרויסגעטראָגן שטיקער פון פאַרברענטע גופים.

דעם 12טן סעפטעמבער האָט מען ווידער געכאַפּט — דאָסמאָל האָט די אַרבעט אַדורכגעפירט די יידישע מיליץ מיט דער מיטהילף פון ס. ס.־לייט — צווויי הונדערט מענטשן, לרוב עלטערע מענער און פרויען; מען האָט זיי צונויפגעזאַמלט אין „פּאַכט" (שעכטהויז פּאַר עופות), און דאָרט האָבן די דייטשן זיי אויסגעשאָסן.

און נאָך דעם אַלעם, וועט ס׳איז געבליבן ביים לעבן, האָט געלעבט וויי־טער.

די „האַלערבאַך־גרופּע" — אַזוי האָט מען גערופן, לויטן נאָמען פון אייגעם פון די אָרטיקע געסטאַפּאָ־לייט, די גרופּע פרויען און מענער, וואָס פלעגן אַרבעטן אין די הייזער פון דער פריערדיקער געטא ביים צונויפזאַמלען די געבליבענע יידישע קלײדער, מעבל און אַנדערע זאַכן — איז אָננעגאַנ־גען וווי די זיכערסטע. אַריינבאַקומען זיך אין דער דאָזיקער גרופּע, איז נישט געווען לייכט, ווייל מ׳האָט געהאַלטן, אַז וועט עס אַרבעט ביי דער גרופּע וועט מען אים נישט צונעמען. יעדן פרי־פלעגט זיך די גרופּע זאַמלען אויף קאַפּערניקע און פון דאָרט אין רייען אַרויסמאַרשירן צו דער אַרבעט. ביים גיין צו דער אַרבעט פלעגן די מאַרשירנדיקע אָפט מוזן זינגען די „התקווה" און אַנדערע יידישע לידער. אַזוי אַרום פלעגן די דייטשן חוזק מאַכן פונעם יידן.

דאָס האָט זיך אַזוי געפירט יעדן טאָג, ביז דאָנערשטאָג, דעם 5טן נא־ווועמבער 1942. די גרופּע האָט זיך ווי תמיד פאַרזאַמלט אויף קאַפּערניקע ביים טויער פון געטא. די יידישע אָרדענונגס־דינסטלער האָבן זיך א לאָז געטאָן און וואָס מער מענטשן געטריבן צו דער אַרבעט. אָבער אָנשטאָט זיי צו פירן צו דער אַרבעט, האָט מען זיי אַלע אָפּגעפירט אין תפיסה. מיין שוואָ־גער לייב בלאָך און זיין ברודער אברהם זענען דאָסמאָל אויך אַריינגעפאַלן (מענטשן האָבן געהאַט אַן אינטערעס אַרויסצוגיין צו דער אַרבעט, כדי צו שטיין אין פאַרבינדונג מיט דער וועלט מחוץ דער געטא). נאָכדעם וווי מען האָט מיט אַזוי פיל צוטרוי זיך באַצויגן צו דער גרופּע, און זי געהאַלטן פאַר באַוואָרנט פון אַקציעס, איז איצט די נאַנצע גרופּע אַריינגעפאַלן. עלף אַזיי־גער דעם זעלביקן טאָג איז מען באַפאַלן די „אומשלאַגשטעלע" (אין הויז „פּאַקא" אַקעגן געווען יידישן שפּיטאָל), צונויפגענומען פון דאָרט אַלע בעלי־מלאכות, ספּעציאַליסטן און מיט קולות און געוויינען אויך זיי גע־פירט אין תפיסה. (די „אומשלאַגשטעלע" איז געווען אין רשות פון יודענ־ראַט. אַלע בעלי־מלאכות האָבן זיך דאָרט קאָנצענטרירט און געאַרבעט פאַר דער קריסטלעכער באַפעלקערונג, דער עיקר פאַר דייטשן.)

נעענדיקט מיט דער „האַלערבאַך־נרופּע" דערנאָך מיט דער „אומ־שלאַנשטעלע", האָט זיך די נעסטאַפּאָ א לאָז געטאָן און געצונדן איין הויז נאָכן צווייטן. יידן, וואָס האָבן געפֿרואווט פון די באַהעלטענישן צו אַנטלויפן, זענען דערשאָסן געוואָרן און אַריינגעשליידערט געוואָרן אין די פלאַמען. א גרויסע צאָל יידן האָלב־פֿאַרברענטע, פול מיט וואונדן, האָבן זיי אויך צו־נויפגעזאַמלט און אָפּגעפירט אין תפיסה.

די געטאָ שטייט אין פלאַמען. מען ציגדט איין הויז נאָכן אַנדערן. מיר לויפן אין בונקער באַהאַלטן. איך גיי לאַנגזאַם ארויס פון דער דירה, און זע אַרום און אַרום ברענט. די געוועזענע תלמוד תורה הינטן און אַלע הייזער אַרום אונדז ברענען. א פרוי (די פרוי פון א געסטאַפּאָ־מאַן) רייט אויף א פערד און מיט קאַנטיקער הנאה פאָטאָגראַפירט זי דאָס אלץ.

מיר זענען אין דער גרעסטער פֿאַרצווייפלונג. מיר וויסן נישט וואָס איצט צו טאָן. בלייבן אין בונקער, הייסט זיך אויסשטעלן דער געפאַר פֿאַר־ברענט צו ווערן. מיר באַשליסן גיכער צו שטאַרבן פון א קויל. איך לויף ארויף אויפן בוידעם, נעם דאָס ביסל גאָלדענע מטבעות און צעטייל עס יעדן גלייך, אויב ס'וועט עמעץ קאָנען אַנטלויפן, זאָל ער דאָס האָבן ביי זיך. שוין ברענט דער דאַך איבער אונדז, דער רויך שטיקט אונדז אלעמען. איך גיי דער ערשטער. איך נעם מיין שוויגער אויף די פלייצעם און לויף ארוים. נאָך מיר לויפן מיין פרוי, מיינע צוויי ברידער אייזיק און שמעיהקע, אונ־דזער מאַמע און אונדזער אייניציקע שוועסטער רחל. אין דרויסן פאַרבלענ־דען די פלאַמען די אויגן. און דערצו גיסט א רעגן מיט א קאַלטן ווינט. לוי־פענדיק מיט מיין שוויגער, האָב איך זיך אין דער בלאָטע אויסגעגליטשט און געפאַלן. איך הייב זיך שנעל אויף און מיר לויפן צו די אַנטקעגנאיבערדי־קע הייזער, נישט אָפּגעבנדיק זיך קיין חשבון וואָס מיר טוען און וואוהין מיר לויפן. אין א הויז אויף לעגיאָנאָוע גאָס, אויפן בוידעם, האָבן מיר זיך צונויפגעטרייטעט צוזאמען און געקוקט אין דער פינצטערניש.

מיר הערן ס'קומען אן די שטאָטישע פייערלעשער און לאָקאַליזירן דאָס פייער. ס'ווייזן זיך מענטשלעכע שאָטנס. מיר וויסן נישט צי דאָס זע־נען יידן, וואָס זוכן זיך צו באַהאַלטן, אָדער דייטשן. ס'האָט זיך דערנאָך ארויסגעווייזן, אז דאָס זענען געווען יידן. מיר זיצן דאָרט איבער די נאַכט. די אָקציע איז געענדיקט. אלע יידן פון תפיסה זענען דאָסמאָל אָפּגעפירט געוואָרן קיין שפּערראָוויץ אין וואָלד, וואו מ'האָט זיי אומגעבראַכט.

אונדזער צאָל אין געטאָ איז איצט בערך 1,500 יידן. מיר זענען גע־בליבן אן גאַרנישט און אן א דאַך איבערן קאָפּ. חיים טייטעלבוימס פרוי (ער האָט שוין נישט געלעבט) מיט איר פאָטער ברייער האָבן מיין מאַמען מיט די קינדער פֿאַרבעטן צו זיך. איך, מיין פרוי און מיין שוויגער זענען געווען ביי דער משפּחה שיבער (זיי זענען שוין געווען אליין, אן די קינדער). אינדערפרי איז מיר געלונגען ארויסצוגיין פון געטאָ און די אמאָליקע לע־

רערין פון מיין פרוי, די סאָוויעטן, האָט מיר געגעבן א ברויט. כ'האָב ווידער אריינגעבראכט אין געטאָ ברויט, קארטאָפל, אויבסט, פלייש, און מיר האָבן זיך אָנגעגעסן. מיינע צוויי ברידער האָבן מורא געהאט זיך אַרויסצולאָזן, נאָר איך בין געגאַנגען אויפן סמך פון עפעס אַן ארבעטס־שיין.

א פרישע בהלה: דער יודענראט האָט באקומען א באפעל צוצושטעלן עטלעכע הונדערט נפשות און אונדזער יידישע מילּיץ בראש מיט מענדל גרין, שפיגעל, לאַני, פישער און אַנדערע „אָרדנונגסדינסטלער" כאפן יעדן איינעם, וואָס זעט אוים שלעכט. זיי כאפן צונויף יעדן טאָג א צאָל מענטשן. פאר גרוים געלט לאָזן זיי אמאל וועמען ארוים, כדי צו האָבן פון וואָס צו לעבן א גוטן טאָג. אברהמטשע שיבער פירן זיי א צעבלוטיקטן נאָך א גראנגל מיט זיי. די אקציע דויערט עטלעכע טעג. מיין מאַמע און די שוויגער ע"ה ווערן ארויסגענומען פון א קעלער דורך דער יידישער מילּיץ. אלע גאכפּטע פירט מען אָפּ אין תפיסה. צוזאמען האָט די יידישע מילּיץ צונויפגענומען לערך 500־600 מענער און פרויען. אונדזערע מאַמעס זענען געווען באהאלטן אין א קעלער, וויל מ'האָט באזונדערס געזוכט עלטערע מענטשן, אזוי, אז מיר האָבן אפילו נישט געהערט וואָס מען האָט זיי ארויסגענומען.

די געטאָ איז איצט באשטאַנען פון א קליין הייפל מענטשן, באגרענעצט נאָר דורך דער וואָלאָווא גאס. דאָס ביסל יידן וויסן נישט וואָס מ'וועט זיי קומען נעמען צום טויט, אָדער אפשר וועט מען שוין דאָס ביסל אָפּלאָזן. סיי ווי לעבט מען אין גרויסע אָנגסטן. מ'שלאָפט אין די מלבושים. דער פּרעזעס פון יודענראט, מאָטעק האַראָוויץ, מיט זיין שוועסטער מרים, באַגייען זעלבסטמאָרד. מ'פילט אז דער סוף קומט.

מיר שליסן אָן קאָנטאקט מיט א באקאַנטן אוקראינער, ער זאָל אונדז אריבערפירן קיין אונגארן. קיין סך האָבן מיר במילא נישט צו פארלירן. די פארהאַנדלונגען מיטן אוקראינער ווערן אָבער אין דער לעצטער מינוט קאַליע. שפעטער איז מיר געלונגען צו פארבינדן אונדזער אינציקע שוועסטער רחל מיט מיינע צוויי ברידער, אייזיק און שמעיהקע, מיט איינעם א שוועצער. אינצווישן טרעפט זיך א פויער פונעם דאָרף, וואו מיין שוועסטער ע"ה האָט געוואוינט, און וויל מיין פרוי נעמען צו זיך, אָבער נאָר זי אליין. מיין פרוי האָט נישט מסכים געווען צו גיין אליין. מיר האָבן געקלערט, אז נאכדעם וויי מ'וועט די שוועסטער און די ברידער אריבערפירן קיין אונגארן וועלן מיר אויך גיין אהין.

דעם 2טן פעברואר, 1943, האָבן מיר ארויסבאגלייט מיין שוועסטער פון געטאָ. דאָס איז געווען פארנאכט. די ברידער האָבן געזאָלט ארויסגיין דעם צווייטן טאָג. ס'איז אָבער געווען צו שפעט. צומאָרגנס פארטאָג, דעם דריטן פעברואר, זענען געשלאָפן אין אן ענג שטיבל איך, מיין פרוי, מיינע צוויי ברידער און אונדזער מרדכילע בלאָך. פלוצעם האָט מיין פרוי דערהערט א שאָס. מיר האָבן דאָס באטראכט פאר א סיגנאל און מיר האָבן

טאקע קיין טעות נישט געהאט. באלד האָבן מיר באמערקט ארום און ארום אוקראינער מיליציאנטן. מיר נעמען זיך שנעל צונויף. מיר האָבן פארשטאנען אז איצט איז נישטאָ מער קיין באהאלטן זיך. איצט מוזן מיר ארויס פון געטאָ און פרואווען ווי ס'איז זיך ראטעווען.

אין דעם הויז וואו מיר האָבן געוואוינט איז אפילו געווען א בונקער. די אנדערע שכנים זענען געגאנגען אין בונקער, אָבער מיר פרואוון ארויס־גיין, מיטן ציל ארויסצולויפן איבערן אפצאם פון געטאָ, אריבערצושפרינ־גען. ארויסגייענדיק באמערקן מיר ארום אונדז די גרויסע סכנה, און דערצו איז פונקט געגאנגען א רעגן אויפן הארטן שניי, אז מ'קאָן קיין פוס נישט שטעלן. מיר לויפן צוריק שנעל ארײַן אין הויז און פארשטעקן זיך אונטערן גאנצן. איך גיי ארײַן דער לעצטער און וויל צוציען דאָס ברעטל, אָבער עס פאסט נישט צו, וויל ס'איז געווען נאָס און ס'איז פארפרוירן געוואָרן. איך פארמאָך עס וויפל איך קאָן. אינצווישן קומט צולויפן לומצי פעטראָווער און זאָגט מיר, אז ער פארמאכט יענעם בונקער מיטן האָלץ און קומט דאן אריבער צו אונדז. ער האָט דאָס אָבער נישט מער באוויזן צו טאָן. מ'האָט אים תיכף געכאפט. איך האָב עפעס ארויפגעוואָרפן אויפן נישט גוט פארמאכטן ברע־טל און מיר זענען אזוי דערווייל געלעגן אין אנגסטן.

מיר הערן זיך צו ווי די ווילדע געסטאפאָ־לייט מיט זייער העלפערס און מיט גרויסע הינט לויפן פון שטוב צו שטוב און טרייבן ארויס מענטשן. אלע ווערן ערגעץ וואו פארזאמלט. מיר הערן די ווילדע געשרייען פון די רוצחים, ווי זיי מישן זיך אוים מיט די געווויינען פון אונדזערע פרויען און קינדער. מיר הערן ווי יידן בעטן זיך ביי די רוצחים, אָבער זיי — מיט די ווילדע געשריין און שטעקנס — הערט מען נאָר ווי די מערדער שרייען: „לאָם! לאָם!" מיר הערן קולות פון צווייטן הויז, וואו ס'האָט געוואוינט אייזיק קעסטין, צילה הערמאן און די דענטיסטין שטערנבערג. מיר הערן ווי די דענטיסטין שטערנבערג בעט זיך ביי זיי, אָבער אכזריותדיק טרייבן זיי אלע ארויס.

ס'איז געוואָרן טויט־שטיל. ערגעץ האָט מען זיי שוין אלע אוועקגע־פירט. אָבער פלוצעם רייסט א געשריי ווידער איבער די שטילקייט. ערגעץ האָט א געסטאפאָ־מאן דערזען א פרוי און ער שרייט צו איר: "קאָם, קאָם דו אלטע העקסע!" זי בעט זיך ביי אים און ס'וערט ווידער גאנץ שטיל. געוויינטלעך נאָך אן אקציע פלעגן תיכף די איבערגעבליבענע ארויסגיין פון די בונקערס, אָבער דאָס מאָל נישט. די שטילקייט האלט אן א גאנצן טאָג. פארנאכט הערן מיר טריט. מ'גייט ארײַן אין אונדזערע דירות און מ'גייט אוועק. ווער וויסט ווער דאָס איז געווען? מסתמא עפעס גנבים. מיר הערן ביינאכט שיסן. מסתמא כאפט מען ערגעץ יידן, וואָס באווזן זיך ארויס פון א באהעלטענישׂ. לויט די אפטע שיסערייען, האלטן מיר עס פאר אוממעג־

לעך ארויסצוגיין. מיר לינן ווייטער אין דעם ענגן בונקער, אן ברויט, אן וואסער.

דעם צווייטן טאג פארנאכט קומען אן עפעס וועגענער מיט פערד אוועק־צונעמען די יידישע זאכן. מיר הערן ווי איינער גייט צו צו אונדזער באהעל־טעניש און זאגט: „א מאזשע אי טו סאן זשידזשי?" ער קלאפט מיט זיינע שווערע שטיוול אויבער אונדז. מיר האלטן אין דעם אטעם, מ'זאל אונדז נישט אויפדעקן. מיר הערן ווי איינער א פאליאק רעדט צו די אנדערע און זאגט, אז אזא שמוציקע ארבעט האט ער נאך אין זיין לעבן נישט גע־טאן. זיי האבן די זאכן איבער אונדזערע קעפ ארויסגעטראגן און ס'איז ווידער שטיל געווארן.

אין דער דאזיקער אקציע, אנהייב פעברואר 1943, איז דאס רעשט ביסל קאלאמייער יידן און יידן פון דער פראוויניץ (אפשר א 1,500 נפשות) אוועקגעפירט געווארן אין שפּעראוויצער וואלד. אט אזוי איז דער גרויסער, אלטער יידישער ישוב געווארן „יודענריין".

עטלעכע דאקטוירים ווי דער דר. בוניע פריש און נאך עטלעכע האט מען נאך דעמאלסט געלאזט. אבער אין געציילטע עטלעכע טעג ארום זענען זיי שוין אויך נישט געווען.

מיר לינן ווייטער אונטער דעם גאניקל. ארום אונדז די שטילקייט מיט די אפטע שיסעריין. מיר לינן דארט נאך א נאכט. ערשט צומארגנס פאר־טאג קומט צולויפן גרינשטיינס א יינגעלע איבערגעשראקן און זאגט אונדז, אז די פעדערס געפינען זיך באהאלטן אין די פארברענטע הייזער און ער לויפט שווער צוריק.

מיר באשלסין די קומענדיקע נאכט ארויסצוגיין. דאס איז געווען די דריטע נאכט. איך זאג צו די מיניקע אז זיי זאלן מיר נאכגיין און וואס איך וועל באפעלן זאלן זיי טאן. נאך האלבער נאכט מאך איך לאנגזאם אויף דאס ברעטל. איך גיי ארויס און אלע גייען נאך מיר. איך זע אז עס איז אינ־צווישן אויסגעפאלן א טיפער שניי און די הייזער זענען דא ווייט איינס פון צווייטן. מ'קאן אונדז פון ערגעץ־וואו דערזען. איך גיב א באפעל צוצו־שלייכן זיך צום ערשטן הויז.

איך קוק מיט אפענע אויגן אן מיט אנגעשרעגנטע אויערן, און פאר־זיכטיק שלייכן מיר זיך צו צום צווייטן הויז. אזוי גייען מיר לאנגזאם, פאר־זיכטיק ביז מיר קומען צו דער לעציאנאווע גאס און צו די פארלאזטע היי־זער פון נעטא. מיר לינן דארט שטיל. מיר הערן און זען ווי די באן גייט פארטאג פארבי פעטשיניזשין. די פענצטער פונעם הויז גייען ארויס אויף דער גאס. דאס איז געווען שוין אויסער דער נעטא און דערפאר זע־נען די פענצטער געווען פארקלאפט, ווייל צום דרויסן פון דער נעטא האבן נישט געטארט זיין קיין אפענע פענצטער. מיר עפענען לאנגזאם א פענצטער. מיינע ברידער אייזיק און שמעיהקע מיט מרדכילע בלאך גייען ארויס אויף

דער קאַמיאַנקער גאָס, וואו מיר האָבן אַמאָל געוואוינט און באַהאַלטן זיך דאָרט אויפן בוידעם. איך און מיין פרוי נעמען אַראָפּ פון זיך די יידן־בענדלעך און מיר לאָזן זיך גיין מיט פעסטע טריט אויף דער ווינצעטואוו־קע צו מיין פרוים געוועזענער לערערין.

מיר זענען אַהין אָנגעקומען בשלום. איך האָב מיך פאַרשטעקט ביי דער וואַנט און מיין פרוי האָט געפֿרואווט זיך גיין איינמעלדן ביי דער לע־רערין. זי האָט געקלאַפּט אין קיך אַריין, וואו ס'שלאָפט די אַלטע מוטער מיט דעם דינסט־מיידל. דאָס מיידל איז געווען א קרובה פון דער לערערין. זי האָט אויפגעמאַכט און מ'האָט אונדז אַריינגעפירט אין נייעם הויז., וואָס איז נאָך נישט געווען גאַנץ פאַרטיק. שפּעטער האָט זיך די לערערין דער־וואוסט, אַז מיר זענען געקומען. זי איז געווען זייער איבערגעשראָקן. זי האָט אונדז געזאָגט אַז איר שוואָגער טאָר פון אונדז נישט וויסן. זי האָט גע־זאָגט, אַז ווען זי וואָלט געוואוינט אַליין מיט איר שוועסטער, וואָלט זי אונדז געהאַלטן. אָבער אַזוי איז אַיר נישט מעגלעך.

ס'איז געווען פונקט א פרייטאָג־צו־נאַכטס. איך האָב מיר געבאָרגט א פוטער־היטל (וויל די יידן האָבן דאָך אַלע פוטערס געמוזט אָפּגעבן), און בין אַוועק צו אונדזערן א באַקאַנטן, צו אַן אוקראַינישן פּראָפעסאָר. איך האָב דעם פּראָפעסאָר נישט געטראָפן אין דער היים. זיין פרוי האָט זיך אי־בערגעצלמט. זי האָט זיך דערשראָקן פאר מיר און געזאָגט: „דאָברי שטשא ווע זשעיטע" (גוט וואָס איר לעבט). זי באַשטעלט מיך שבת 6 אזייגער, אַז איך זאָל קומען מיט מיין פרוי לעבן דעם גימנאַזיום. פון דאָרט בין איך צוגעגאַנגען צו מיינע ברידער אויף קאַמיאַנקער גאָס. זיי האָבן זיך מיט מיר זייער דערפרייט. איך האָב זיי געבראַכט עסן און באַשלאָסן מיט זיי איבערצושלאָפן אויפן בוידעם. די קעלט איז אָבער געווען שרעקלעך. זענען מיר אַראָפּגעגאַנגען אין קעלער. מיר האָבן דאָרט זיך צונויפגעטוליעט אין א ווינקל און איבערגעקומען די נאַכט. פאַרטאָג האָב איך זיך מיט זיי געזעגנט און בין געגאַנגען צו מיין פרוי. מיין פרוי איז געווען זייער באַ־זאָרגט, ווי אַזוי וועל איך דורכגיין אַזא געפערלעכן וועג, און זי האָט אָפּגע־מאַכט מיטן מיידל זי זאָל מיך אָפּוואַרטן, וויל דער הונט קאָן דאָרט אַלע שכנים אויפוועקן וועו איך וועל אָנקומען. איך בין אָנגעקומען בשלום און האָב איבערגעגעבן וואָס דעם פּראָפעסאָרס פרוי האָט געזאָגט: מיכאילא סקאַזאוו, טרעבא בילא וואָס ווזיאטי" (מיכאילא האָט געזאָגט אַז מען האָט אייך באַאַרפט נעמען) — זענען געווען אירע ווערטער.

שבת האָבן מיר זיך געזעגנט מיט דער לערערין סאַנויצא. זי האָט מיין פרוי אָנגעטאָן אוקראַינישׂ־פויעריש און זיך מיט אונדז האַרציק געזעגנט: „מאַמי יעדנעגא באָגא" (מיר האָבן איין גאָט). אויף דער מיצקעוויטשא גאָס, ביים גימנאַזיום, האָט מען שוין אויף אונדז געווארט, אַזוי ווי מיר האָבן אָפּגערעדט. איך בין נאָך אַריין צו מיינע ברידער, זיי געמאָלדן וואו־

הין מיר גייען און מיר זענען אַוועקגענאַנגען דורך סלאָוואַצקיינגאָ, טאָר־
גאָוויציאָ איבער דער ווערבישער בריק קיין ווערבישׂ. מיר זענען דאָרט אי־
בערגעשלאָפן ביי באַקאַנטע פון מיין פרוי, דווקא נאַציאָנאַלע אוקראַינער.
די פרוי איז אמאָל צוזאַמען מיט מיין פרוי געגאַנגען אין שול. זונטאָג האָבן
מיר געפּועלט ביי דעם פּויער ניקאָלאַי און ער האָט אַריבערגעטראָגן צו די
ברידער אויפן בוידעם א היסע, גרויסע קולעשע. דערנאָך האָט ער זיי צו־
געטראָגן ברויט מיט עפּל און נאָך צוויי טעג האָט ער זיי געבראַכט צו אונדז.

מיין ברודער אייזיק האָט געהאַט ביידע פּיס אָפּגעפרוירן. מיר האָבן
אים אַרויפגענומען צו אונדז אויפן בוידעם ביים פּויער. זי, די פּויערטע,
האָט פון די ברידער און מרדכילע בלאָך נישט געוואוסט, ווייל דער פּויער
פלעגט אונדז ברענגען דאָס עסן. די פּויערטע האָט נאָר געוואָלט אז מיר
זאָלן שוין וואָס גיכער אַוועקגיין, ווייל זי האָט שטאַרק מורא געהאַט.

ביז ס'איז געקומען א פּויער פון בערעזאַוו, פונעם דאָרף, וואו מיין
שוועסטער ע"ה האָט געלעבט, און האָט אונדז פאַרגעשלאָגן צו נעמען צו זיך.
צוערשט וועט ער נעמען מיך און מיין פרוי און דערנאָך מיינע ברידער. מיין
פרוי האָט ער אַוועקגעזעצט אויפן וואָגן לעבן זיך, אָבער־טאָן אין א פאַטשיי־
לע ווי א פּויערטע און איך האָב מיך אריינגעזעצט אין וואָגן. מיר האָבן
צווישן זיך אָפּגעשמועסט, אז אין פאַל מען וועט אונדז אויפן וועג כאַפּן,
זאָלן מיר זאָגן, אז מיר האָבן זיך אויפן וועג אייגנעבעטן ער זאָל אונדז
אַרויפנעמען אויף דער פור.

ווי אויף להכעים איז די נאַכט געווען א לבנהדיקע. אוקראַיניש פאָ־
ליציי פאָרט אהין און צוריק. מיר פאָרן אריבער יאבלאָנאָוו בשלום און
פאָר אונדז זעט דער פּויער גיין עטלעכע באַקאַנטע. מיר האַלטן זיך אָפּ
פון ווייטער פאָרן, ביז יענע זענען אַוועקגענאַנגען, און מיר פאָרן ווייטער,
שוין אין בערעזאָוו, נאָענט לעבן זיין הויז, גייען אונדז אַנטקעגן דריי פאָ־
ליציאַנטן. זיי גייען זיך רואיק, לאַנגזאַם אונדז אַנטקעגן און אונדזער פּויער
האָט אויך בכוונה אַנגעהויבן צו פאָרן גאַנץ לאַנגזאַם, מיר זאָלן נישט זיין
אין חשד. די פאָליציאַנטן קוקן אויף אונדז און זאָגן גאָרנישט. מיר האָבן
לייכטער אָפּגעאָטעמט. דער פּויער האָט אונדז אריינגעפירט צו זיך אין דער
כאַטע.

מ'האָט אונדז געגעבן אָפּצוועסן. דערנאָך האָט מען אונדז אריינגע־
פירט אין שטאָל און דאָרט אין היי זענען מיר געשלאָפן. דערנאָך האָט
אונדז דער פּויער אריינגעפירט אין א בונקער, וואָס ער האָט פאַר אונדז
געמאַכט, און מיר פלעגן אָפט שרייבן צו די ברידער. אייזיק האָט אזוי גע־
לימד פון די געפרוירענע פיס, אז ס'האָט אונדז געשראָקן צי ער וועט קאָנען
מיטמאַכן אן אונטערנעמונג פון גיין איבער דער גרענעץ. אונדזער פּויער
האָט אונדז אַלץ צוגעזאָגט זיי צו ברענגען. אין יענער צייט פלעגן אין די
דערפער פאָרקומען אָפּטע אָבלאָווים. מען פלעגט כאַפּן מענטשן — אוק־

ראַינער — צו שיקן קיין דייטשלאַנד אויף אַרבעט. דורכדעם האָט דער פּוי־ער מורא געהאַט צו גיין נאָך די ברידער, געזאָגט מ׳זאָל אָפּווארטן. ביז איינמאָל — איך וואָרט מיכאַ׳ילע זאָל צוקומען צו אונדז עפּעס דערציילן — ער מיידט דאָס אָבער אוים. האָבן מיר שווין געזען, אז עפּעס האָט פּאַ־סירט. ביז ער האָט אונדז דערציילט, אז דער פּויער, ביי וועלכן מיר האָבן זיי געלאָזט, האָט זיי אריבערגעפירט אין אַן אַנדער הויז, — א לוידיק הויז, וואו ס׳איז נאָר געלעגן היי. עפּעס א פּויער האָט זיי דאָרטן באמערקט און איבערגענעבען צו דער פּאָליציי. זענען אַהין געקומען די געסטאַפּא מיט אוק־ראַינישער מיליץ און די יינגלעך צוועקגענומען. ערגעץ דאָרטן אין ווערביש, האָט מען זיי אומגעבראַכט.

אונדזער פּויער האָט נאָך אַלץ געזוכט פּאַר אונדז עפּעס א שווערצער קיין אונגאַרן. איינמאָל ביינאַכט קומט ער צו אונדז אריין אַן איבערגע־שראָקענער, און דערציילט, אז זיין ווייב האָט זיך עפּעס געהאָלומט. ער נעמט אונדז שנעל ארויס און לויפט מיט אונדז אין וואַלד. מיין פּרוי קאָן נישט לויפן באַרג ארויף. אונדזער פּויער זאָגט, אז מיר האָבן נישט קיין ברירה. ער זאָגט, אז אזוי ווי עס דערנענטערט זיך דער טאָג, וועט ער אונדז דערווייל איבערן טאָג פּאַרשטעקן. ער פירט אונדז אריין אין א יונג, געדיכט וועלד און אַליין גייט ער אהיים.

מיר זיצן ביידע אין וואַלד. מיר הערן קולות. מיין פּרוי זאָגט, אז זי דערקענט אפּילו דאָס קול פון וואַלד־היטער. מיר זיצן איינגעטוליעט. מיר האָבן מורא זיך צו רירן פון אָרט. ס׳איז א שיינער מערץ־טאָג. די זון וואַ־רעמט שוין און אזוי אין מיטן טאָג הערן מיר ווי עמעצער קומט. מיר טוליען זיך נאָר מער צונויף, אז מ׳זאָל אונדז נישט באמערקן. מיר זענען עפּעס א הונט, און מיר זענען זיכער, אז נאָך דעם הונט קומט עמעצער. ער קומט צו שוין גאַנץ נאָענט צו אונדז — ווייזט זיך אַרויס, אז ס׳איז א וואַלף. ער קוקט אויף אונדז און מיר קוקן אויף אים, און ער איז תיכף אַוועק. גוט וואָס דאָס איז נישט געווען קיין צווייפּיסיקע חיה...

מיר זענען אזוי אָפּגעזעסן ביז אין דער פינצטערער נאַכט. שפּעט ביי־נאַכט איז געקומען דער פּויער און האָט אונדז גענומען און געפירט. מיר האָבן אפּילו נישט געוואָגט אים צו פרעגן וואוהין. אזוי זענען מיר געווען ביי זיך אַליין איבעריק, נישטיק. דערנאָך האָבן מיר זיך ארומגעקוקט, אז ער פירט אונדז צוריק אהיים צו זיך. ער האָט אונדז דערציילט, אז די פּוי־ערטע איז קענן דעם, אז מ׳זאָל עמעצן איבערגעבן אונדז צו פירן ביינאַכט, וויל מ׳וועט אונדז אומברענגען.

אָנגעקומען צוריק, האָבן מיר זיך אין דעם בונקערל אין שטאַל גע־פּילט זייער גליקלעך, כאָטש עס איז דאָרט געווען שרעקלעך ענג און שמו־ציק.

שפּעטער מיט עטלעכע טעג האָט דער פּויער ווידער באַשלאָסן אונדז צו פירן אין וואַלד אַריין און דאָרט אונדז צו באַהאַלטן. און אַזוי איז טאַקע געווען. איינמאָל אין אַ זונטאָג איז ער אַוועק כּמעט ביינאַכט מיט זיין ברודער הרעצי און זיין שוואָגער. אַיינער איז געשטאַנען און .געהיט, צי עמעצער זעט נישט און די אַנדערע צוויי האָבן געאַרבעט. אָנגעגרייט פּאַר אונדז אַ בונקער.

אויף דער נאַכט האָט אונדז אונדזער פּויער געזומען און געפירט אין וואַלד אַריין. מיר זענען געגאַנגען ווייט, ווייט, טיף אין וואַלד אַריין, אין־בער טאָלן און בערג אין דער פינצטער, אָפט געפאַלן, זיך נישט וויסנדיק געמאַכט, און ווייטער געגאַנגען. ביז מיר האָבן זיך פון אַ וואַלד־וועג פאַר־נומען אין אַ טיפן, אומעגלעכן אָפגרונט. מיר זענען אַזוי געגאַנגען באַרג אַראָפּ קילאָמעטערס און שוין ערגעץ דאָרט, איז די בערעזאָוואר וועלדער, זענען מיר צוגעקומען צו אַ שווערן, פאַרפּוילטן קלאָץ. דאָס איז געווען אַ בוים געפאַלן פונעם וויינט אפשר אַ 80־100 קוביק־מעטער שטאַרק. מיר שטעלן זיך אַלע דאָרט אָפּ, און איך פרעג דעם פּויער אין דער שטי: „בא, שטשע דאַלעקאָ, מיכאַילאָ?" ער לאַכט און זאָגט מיר: „אוזשע נע דא־לעקאָ". דערנאָך זאָגט ער מיר, אַז איך זאָל זוכן וואו דאָס איז. איך קוק זיך אַרום אין דעם פינצטערן וואַלד, און זע גאָרנישט. דערנאָך בייגט ער זיך איין אין דער זייט פון דעם גראָבן קלאָץ און רופט עפּעס אונטער דער ערד. עס צינדט זיך אָן אין גרוב אַ קליין קאַנעצל און ער הייסט אונדז אַהין אַרייַנ־קריכן. מיר קריכן אַהין אַריין אויפן בויך דורך אַ קליינער עפענונג און עס ווערט פאַר אונדז קלאָר, אַז ער האַלט דאָרט נאָך אַ יידישע משפּחה.

דאָס איז געווען דוד טיליגער מיט זיין פרוי און מיט אַ מיידעלע פון צען יאָר. דעם בונקער האָט דער פּויער געמאַכט ווייט פון אַ ישוב, ווייל אַהין קאָן מען נישט צופאָרן. נישטאָ נאָך וואָס איבערהויפּט אַהין צו גיין.

אין אַ טיפן גרוב אין בונקער האָבן מיר זיך שוין אַזוי אַרום געפונען פינף נפשות. ס'איז געווען זייער ענג. מ'איז געלעגן מער אויף דער זייט פאַר ענגשאַפט, און מ'האָט אויך נישט געקאָנט דאָרט זיצן, ווייל אַז מען איז געזעסן, האָט דער סופיט אָנגערירט דעם קאָפּ. מיר האָבן זיך זייער דער־פרייט וואָס מיר האָבן געטראָפן נאָך אַ יידן.

דער פּויער פלעגט יעדן שבת, 1־2 אַזייגער ביינאַכט, אונדז ברענגען עפּעס צו עסן אויף אַ גאַנצער וואָך. אַז ער פלעגט דאַרפן קומען, פלעגן מיר שוין הערן ווי ער ברעכט מיט זיינע שווערע טריט די קלייַנע צווייגן אונטער זיינע פיס. ער פלעגט קומען מיט זיינס אַ שוואָגער, ביידע באַלאָדן מיט אַ שווערער לאַסט — מיט ברויט, אַבייל קעז און אַמאָל צוויי פלעשער מילך. דאָס איז געווען דאָס עסן.

דאָס עסן איז געווען זייער בצימצום. מ'האָט אָפּגעלעבט מיט אַ קליין שטיקעלע באַזאַלצן ברויט. וואַסער האָבן מיר געהאַט ביים בונקער און מיר

פֿלעגן זיך טיילן מיטן קליינעם שטיקעלע ברויט. אז ס׳האָט נערעגנט, אָדער דער שניי האָט געלאָזט, זענען מיר דערצו געלעגן אין וואַסער. מיר האָבן אָבער ווי ווייט מעגלעך געמאַכט, אז דאָס וואַסער זאָל אָפּלויפן. פונדעסטוועגן, וועז מ׳לייגט דאָרט אַנידער עפּעס א מאַטעריאַל, אייזן נישט קיין מענטשן — וואָלט עס באַשטימט נישט אויסגעהאַלטן. זומער, אין די גרויסע היצן, פֿלעגט מען דאָרט דערשטיקט ווערן.

דער פֿויער פֿלעגט אונדז ברענגען פֿוילישע, אוקראַינישע און דייטשע צייטונגען און מיר פֿלעגן אים זאָגן, אז ס׳וועט דאָך קומען א סוף. אָבער דאָס ערגסטע איז געווען וואָס מ׳האָט קיין סוף נישט געזען. ס׳האָבן זיך אזוי געצויגן טעג, וואָכן און חדשים. דער פֿויער פֿלעגט אָפּט פֿאָרן קיין קאַלאָמיי און דערנאָך פֿלעגט ער אונדז דערציילן, אז דאָרט האָט מען אַנטדעקט און דאָרט האָט מען אַרויסגענעבן יידן. דאָס האָט אַריינגעבראַכט אונדזער פּוי־ער אין גרויס יאוש.

דער פֿויער פֿלעגט מיט אונדז אויפחזרן פּאַר דעם פּאַל, אויב מ׳וועט אונדז אַנטדעקן. מיר פֿלעגן אים היים דערקלערן, אז מיר וועלן גיין רואיק שטאַרבן און אים נישט חלילה אויסגעבן. ער פֿלעגט אונדז זאָגן: „מילא, איך בין גרייט צו גיין מיט אייך שטאַרבן. אָבער מיין אויגציק קינד, מיין אייג־ציק אומשולדיק קינד — פֿאַרוואָס זאָל ער דורך אייך שטאַרבן?" (מען פֿלעגט דראָען אויב מ׳וועט ערגעץ געפינען יידן, וועט די גאַנצע משפּחה ליקווי־דירט ווערן.) מיר האָבן אים תמיד באַרואיקט.

יעדן פרימאָרגן פֿלעגן מיר אַרויסגיין אין דרויסן. אין דעם גריבל מיט וואַסער וואָס האָט געדינט פּאַר אונדז אַלע ווי א רעזערוואָאָר, פֿלעגן מיר זיך אינגאַנצן וואַשן. פונדעסטוועגן זענען מיר געווען זייער שמוציק, ווייל קיין וועש צום בייטן האָבן מיר נישט געהאַט.

פון די צייטונגען, וואָס דער פֿויער פֿלעגט אונדז ברענגען, האָבן מיר געווואוסט וואָס עס טוט זיך אויף די שלאַכט־פעלדער. ביז מיר האָבן באַקו־מען די ידיעה, אז מוסאָלינים איטאַליע האָט קאַפּיטולירט. איז אונדז גע־ווארן א ביסל לייכטער אויפן האַרצן. דערנאָך האָבן מיר געזען, פון די צייי־טונגען, אז די סאָוועטישע ארמיי גייט פֿאָראויס. מיר האָבן ווידער געזען, אז מיר קאָנען זיך דערלויבן צו האָפן. אפשר? אפשר דאָך? אפשר וועלן מיר ארויס פון די געפֿאַרן? ביז אונדזער פֿויער האָט אונדז איינמאָל געבראַכט א צייטונג, וואו מיר האָבן געלייענט, אז קיעוו שטייט אין פלאַמען. מען שלאָגט זיך אַרום קיעוו, ד. ה. מ׳הערט שוין וועגן מקומות וואָס זענען נענטער צו אונדז.

אינצווישן איז דער פֿויער געווואָרן, אז דער וואָלד, וואו מיר גע־פינען זיך, איז באַשטימט געווארן צום אויסהאַקן. ער האָט אונדז צוואויסן געגעבן, אז ער מיט זיין וועיב קומען צו אונדז היינט ביינאַכט און פירן אונדז אַריבער אין אַן אַנדערן טייל וואַלד. ער האָט אונדז דאָרט צוגעגרייט

א פּראָוויזאָרישן בונקער, און מיר לעבן דאָרט ווידער אין שרעק און אין אָנגסטן, ווייל דאָס קומט שוין אויס נענטער צום דאָרף. מ'הערט פון דער וויטן די קולות פון די פּאַסטעבער.

מיר זענען אַזוי אָפּגעוואוינט אין דעם פּראָוויזאָרישן בונקער א צוויי וואָכן. דערווייל האָט דער פּויער דאָרט געמאַכט א בעסערן בונקער, מער פּאַר־שטעלט, מער מאַסקירט. האָט אָבער איינמאָל מיין פּרוי דערזען נישט וויט פון אונדז א פּויער און מיר האָבן דעמאָלט איבערגעלעבט גרויס שרעק — ווער וויסט צי ער האָט אונדז נישט באַמערקט?

דערווייל איז שוין ווידער געוואָרן ווינטער. ס'איז אויסגעפאַלן א טי־פער שניי און אונדזער פּויער האָט נישט געקאָנט אונדז ברענגען קיין עסן. מיר האָבן געלעבט דערפון וואָס מיר האָבן נאָך געהאַט באַהאַלטן א שטיקל ברויט, אָבער מיר האָבן זייער געליטן פון הונגער. ביז איינמאָל, אין מיטן טאָג, ס'איז געווען א טיפער שניי און ס'פאַלט וויטער שניי — האָט דער פּויער צונויפגענומען צווויי דריי ברויט און מיט א זעק און האָק אין דער האַנט זיך געלאָזט גיין צו אונדז. דאָס האָט ער געטאָן, אז טאָמער טרעפט אים עמעצער, זאָל מען זען, אז ער גייט האָקן האָלץ. ער איז געקומען צו אונדז אין מיטן טאָג, אָפּגעלעגן מיט אונדז א צווויי שעה און איז אוועקגע־גאַנגען.

ער איז אוועקגעגאַנגען, נאָר פּלוצעם איז מיכאיל אַן איבערגעשראָ־קענער צוריקגעקומען און געזאָגט, אז לויט דעם ווי ער זעט שפּורן אויפן שניי, האָט אים עמעצער נאָכשפּיאָנירט, און לויט די סימנים אויפן שניי האָט מען זיך אפילו אָפּגעשטעלט אונדז אונטערצוהערן. אונדזער פּויער איז אַרומגעלאָפן איבערן וואַלד, אפשר וועט ער דעם פּאַרשוין טרעפן. אָבער ער האָט אים נישט געטראָפן, און מיר זענען געוואָרן פּאַרצווייפלט. מיר זענען געווען איבערצייגט, אז באַלד קומט מען אונדז נעמען און מ'וועט אונדז מיט חוזק, נאָך אַזוי פיל ליידן, באַגלייטן צום טויט. מיר האָבן גע־קלערט פון אַנטלויפן ערגעץ־וואו אין וואַלד אריין, אָבער דער טיפער שניי וואָלט גענוי געוויזן וואוהין מיר זענען אַוועק און מיר קאָנען אמאָל פונקט אריינפאַלן.

אונדזער פּויער האָט אונדז אָנגעזאָגט, אז מיר זאָלן רואיק וואַרטן, און אויף דער נאַכט קומט ער אונדז נעמען. און ס'איז טאַקע אַזוי געווען. דער פּויער נעמט אונדז צו זיך אהיים, באַהאַלט אונדז אין שטאָל אין די בלעטער.

דאָס איז געווען אַרום פעברואַר, 1944. דער פּראָצעס דערנענטערט זיך. מיר זענען נאָך אַלץ אין סכנה. יעדע סעקונדע האָט מען אונדז געקאָנט דערזען דורך דער וואַנט פון שטאָל. אין הויפן בלעטער, וואו מיר האָבן גע־האָט אונדזער פּאַרשטעק, איז געווען אַנדערש ווי אין וואַלד. עסן האָט מען אונדז געגעבן שוין מער און געקעכטס, אָבער מיט אַנדערע זאַכן זענען מיר

דאָ געווען זייער געקוועלט. דער פויער פלעגט אונדז דאָ דערלאַנגען דאָס עסן אַריינגעטאָן אין עמער, גלייך ער גייט געבן די בהמות טרינקען. אַזוי האָט ער אונדז דערלאַנגט עסן. ס׳האָט אונדז דאָ געפעלט לופט, נאָר מיר זענען שוין געווען צופרידן וואָס מיר זענען נישט מער אין וואַלד, וויל דער פראָנט דערנענטערט זיך.

מיר הערן אַז די סאָוועטישע אַרמיי איז שוין אַריבער די געוועזענע פוילישע גרענעץ. מיר קלערן שוין פון פרייהייט, ס׳וועט אָבער קאַלאָמוטנע אויפן האַרצן. וויפל זענען מיר דאָ געבליבן און ווער וועט דאָ באַפרייט — געציילטע יחידים!

איך דערמאָן זיך נישט קיין נענויע דאָטעם — א פרייטאָג איז דאָס יעדנפאַלס געווען — זאָגט מען אונדז אַז די סאָוועטן זענען שוין פאַר האַראַנקאָ. שבת, דעם 27טן מערץ, 1944, זאָגט מען אונדז, אַז די גימנאַזיע אין קאָלאָמיי שטייט אין פלאַמען און די דייטשן ציען אָפּ. אונדזער פויער רופט אונדז אַרויס אין שטאַל אַריין, ווייזט אונדז מיר זאָלן זען ווי זיי לויפן. דער פויער איז געווען אַן אוקראַינער נאַציאָנאַליסט. ער האָט זיך אפילו באַטייליקט אין דער אַקציע קעגן די דייטשן זיי צו אַנטוואָפענען.

אויפן צווייטן טאָג, דעם 28סטן, איז קאָלאָמיי פריי געוואָרן פון די רוצחים. די סאָוועטן זענען אַריין קיין יאַבלאָנאָוו, קאָסאָוו, קיטעוו, טשערנאָוויץ, און אפיל קיין פּעטשעניזשן. אָבער מיר געפינען זיך פינף קילאָמעטער פון יאַבלאָנאָוו און מיר זענען נאָך נישט פריי.

אונדזער פויערטע קומט צו אונדז מיט פרייד אָנזאָגן די בשורה, אַז זי גרייט זיך צו באַקן ברויט און אונדז מיטגעבן אויפן וועג אהיים. נישט אהיים, וויל קיין היים האָבן מיר נישט מער, נאָר אויף דער פריי. פריי צום לעבן, פריי צום אָטעמען. וואָס מיר האָבן דעמאָלט געפילט, וועלן פאַרשטיין בלויז די, וואָס האָבן נישט געהאַט די פרייהייט. מיר האָבן זיך אָבער אַנטוישט. די סאָוועטן האָבן קאַנטיק נישט געוואוסט, אַז מיר וואַרטן אַזוי שטאַרק אויף זיי.

אונדזער פויער האָט אונדז געזאָגט, אַז מיר טאָרן נישט אַרויסגיין ביז ס׳וועט אַריינקומען צו אונדז די סאָוועטישע מאַכט, וויל ס׳האָט זיך אַרגאַניזירט אַן אוקראַינישע נאַציאָנאַלע באַנדע מיטן נאָמען „באַנדעראָווצי". זיי זענען קעגן אַלע; זיי קעמפן קעגן די דייטשן, האָבן אין רוקן פון דער אַרמיי אומגעבראַכט א סך הויבע סאָוועטישע אָפיצירן, געפאַלן, כאַפּן אויף אין די דערפער מיט א געמישטער באַפעלקערונג אַלע פּאָליאַקן, א סך אַזעלכע וואָס זייער שפּראַך איז אפילו געווען אוקראַיניש, אַדער פון געמישטע משפּחות. זיי הרגענען יידן, פּאָליאַקן — וועמען עס גלינגט זיי צו כאַפּן. מיר זענען געווען עדות פון אַזעלכע סצענעס, וועו זיי האָבן געבונדן מיט שטעכל־דראָט און אויסגעשאָכטן פּאָליאַקן. לעבן אונדזער שטאַל זענען גלאָגן הרוגים, און מ׳האָט זיי עטלעכע טעג נישט געלאָזט מקבר זיין.

אזוי אז דער פויער האָט אונדז געזאָגט, אז זיי שטייען א־ום אלע וועגן און וועלדער ; זיי זוכן פאָליאקן, און אז מ׳וועט אונדז ארויסלאָזן, איז ער זיכער אז אפילו איין קילאָמעטער וועט מען אונדז נישט לאָזן גיין און ת כף אומ־ברענגען. זיי האָבן אין דער צייט און אויך אפילו שפעטער, וועו די סאָוועטישע מאכט איז שוין געווען, אומגעבראכט געראטעוועט יידן.

אָבער דערווייל איז אומזיסט דאָס וואַרטן. די סאָוועטן זענען צו אונדז נישט געקומען, וויל דער אפּשניט דעלאָטין־סטאָניסלאָוו איז נאָך געווען באַזעצט פונעם דייטש און זייער סטראָטעגישע אויסרעכענונג האָט קאָנטיק נישט דערלויבט אהער אריינצומארשירן.

מיר וואָלטן אזוי יערן טאָג אויף די סאָוועטן, און דאָ קומען פלוצעם אָן פון דעלאָטין און מיקולישטשין גרויסע מחנות מיט אונגארישע חיילות. זיי האָבן זיך באַזעצט א־ום און ארום אין די וועלדער, אין די דערפער, אַנ־געפיקעוועט אלע שטיבע־. אויך ביי אונדז אין שטאָל איז פול מיט מאַדיארן. אויף אונדז, אויף די בלעטער ליגן אפשר 200 מאן. זיי האָבן זיך אויסגע־בעט די בלעטער און זיך געליינט שלאָפן איבער אונדו. מ׳טאָר זיך ממש נישט דערלויבן צו אטמעמען. יעדער גרינגסטער שאָרך קאָן אונדז פאר־ראטן. זיי האָבן נישט וויט פון אונדז איינגעגראָבן שוועדע קאַנאָנען און ארום די וועלדער איבעראל געג־אָבן שוץ־גרובנס.

און ס׳האָט זיך געשטעלט א קאמף ביטאָג און ביינאכט. מ׳האָט זיך איבערגעשאָסן ארום אונדז 4 חדשים צייט. אונדזער לאַגע איז געווארן וואָס א טאָג אלץ מער פארצווייפלט און געפערלעך. פון דעם שכנותדיקן דאָרף האָט מען די באַפעלקערונג עוואקואירט און ס׳איז שוין געווען באַ־שטימט אויך אונדזער דאָרף צו עוואקואירן, וואָס צוליב דעם האָט אונדז געדראָט אנטדעקט צו ווערן אין דער לעצטער מינוט.

דאָך האָט זיך אינצווישן דער מצב געענדערט, און די גזירה איז בטל געווארן. די גאַנצע געגנט איז געווען באַזעצט פון דער אונגארישער ארמיי און ביי אונדזער פויער אין שטוב זענען געווען פינף דייטשן, וואָס האָבן דאָרט אָנגעפירט א ראַדיא־סטאַציע. דער פויער פלעגט אונדז געבן זייער עסן, וויל זיי פלעגן עסן מער היימישע מאכלים ביים פויער.

אין אזא מצב פון פארצווייפלונג, פון אנגסטן, האָבן מיר נישט אייג־מאל חרטה געהאט וואָס מיר זענען נישט ארוים פון דאַנען אין דער צייט, וועו קיינער איז דאָ נישט געווען. מיר וואָלטן געווען געדארפט ריזיקירן, אפשר וואָלט אונדז פארט געלינגען צו אנטלויפן. און דעם פויער זענען מיר שוין אויך זייער נמאס געווארן.

איך וויל אויך דרך אגב דערציילן, אז ביי דער אונגארישער ארמיי האָבן מיר דורך די שפּראָם פון אונדזער פארשטעק געזען א סך יידישע ארבעטער, וואָס האָבן זיך רעקרוטירט ביי די מאדיארן אין עקסטרע אָפּ־טיילונגען. מ׳פלעגט זיי שיקן ארבעטן אויף די ערגסטע פלעצער.

און פֿלוצעם, אַן אינדערפרי, אָנפֿאַנג אויגוסט 1944 — האָבן מיר באַמערקט אַ פּיבערדיק אָנטלויפן פון די אונגארן און דערהערט אַ שטאַרקע שיסעריי. אונדזער פּויער מיט זיין משפּחה, מיט די בהמות זענען אויך אַוועק אין וואַלד, הינטער דער שטוב, און אונדז האָבן זיי אָנגעזאָגט, אַז אין פאַל ס'זאָל עמעצן פון אונדז טרעפן אַ קויל, זאָל מען זיין שטיל. עס דויערט אַזוי ביז פֿאַרנאַכט, און אָט דערזען מיר ווי פונעם וואַלד קריכן אַרויס די ערשטע סאָוועטישע זעלנער. מיר זענען זיי קריכן אויפן בויך אַרויס פונעם וואַלד און מיר אָטעמען פרייער אָפּ. מיר ווילן אַקעגן לויפן, אָבער די שטאַרקע האָגל־שיסעריי דערלויבט נישט. און דער עיקר — אונדזער פּויער לאָזט אונדז נישט.

אָבער מיר קאָנען שוין די גאַנצע נאַכט נישט שלאָפן און מיר גרייטן זיך אין דער פרי אַרויסצוגיין. דער פּויער האַלט אונדז נאָך אָפּ. ער ווילן אַז ס'זאָל ווייטער בלייבן אַ שטרענגער סוד. ער זעט, ער האָט מיט אונדז קיין ברירה נישט און ער פֿירט אונדז אַרויס אין וואַלד.

מיר ווערן באַשאָסן פון אַנטקעגן, פון יענער זייט באַרג דורך די מאַדיאַרן. אַרום אונדז פאַלן קויל און פייער, אָבער מיר זענען בשלום אַריין אין וואַלד. דער וועג ווערט שטאַרק באַשאָסן און אונדזער פּויער פירט אונדז אונטער מיטן וואַלד און שפּעטער לאָזט ער אונדז שוין אַליין.

מיר גייען אַרויס פונעם וואַלד און מיר גייען שוין איבער די פעלדער און „טאַלאַקעם". מיר טרעפן פאַרלאָזטע האַלב־רואינירטע פּויערישע כאַטעס. דער גרעסטער טייל באַפעלקערונג איז קאָנטיק עוואַקואירט. מיר לאָזן זיך לאַנגזאַם מיט די בערג אַראָפּ צו דעם נעוועזענעם יידישן שטעטל יאַבלאָנאָוו (סטאַפּטשעטס). מיר באַגעגענען סאָוועטישע זעלנער און מיר באַגריסן זיי מיט טרערן אין די אויגן „זדראַסטוואויטיע!" זיי ענטפערן אונדז גאָר פריינטלעך. מיר גייען אַזוי אַרויס ביזן הויפּט־וועג. אַלע הייזער און די הויפן זענען פול מיט סאָוועטישע זעלנער. די הייזער זענען מיינסטנס צעשטערטע, נאָר ווענען אַרט דאָס, וואָס די מענטשן פון די אַלע אַמאָליקע היימען לעבן שוין נישט מער. מיר גייען אין דער ריכטונג צום מאַרק, און דערנאָך ווילן מיר ווייטער גיין קיין קאָלאָמיי.

פֿלוצעם שטעלט מען אונדז אָפּ און מען זאָגט אונדז: זאידיטיע פאַשאָלויסטא!" מ'בעט אונדז אַריין אין אַ שטוב. מיר קומען אַריין און מיר זען, אַז מיר געפינען זיך אין אַ מיליטער־קאָמאַנדאַ פון דער נ. ק. וו. ד. מיר גייען אָפּגעריסענע. מ'דערקענט מיט וועמען מ'האָט דאָ צו טאָן. מיר זענען פינף פֿאַרשוין: דוד טילינגער מיט דער פרוי און זייער מיידעלע פרייד־עלע, צען יאָר אַלט, און איך מיט מיין פרוי. די באַציאונג צו אונדז איז גאָר אַ וואַרעמע, אַ העפלעכע. מ'הייסט אונדז זיצן. מיר זעצן זיך אוים און איינער, אַ נאַטשאַלניק, וועגדט זיך צו אונדז: „ווי סקאַשיטע טשטאָ ווי זאָ יעדני — באַנדעראָווצי?" — פרעגט ער אונדז מיט אַ שמייכעלע. איך ענטפער

אים ווי אינער רעדט: זעסט דאָך ווער מיר זענען. „דאָ" — זאָג איך אים — „באַנדעראָווצי אָלע יעוורעיסקי". דער שמועס איז צווישן אונדז גאָר א וואַרעמער. אַנטקעגן, אין דער זייט פונעם נאַטשלניק שטייט א יינגל, א פּאַרגעניגן אים אָנצוקוקן, א קאָפּיטאַן. איך זאָג צו מיין פרוי, קאָנטיק אז דאָס איז א ברודער. ער שמייכלט צו אונדז. זיי פרעגן אונדז אוים אָלע פּרטים און מיר דערציילן זיי מי אנחנו. דער נאַטשאַלניק זאָגט אונדז, אז אזוי ווי ס'איז איצט שוין נאָך מיטאָג און ס'איז נישט ווייט צו נאַכט, איז נישט כדאי מיר זאָלן גיין ווייטער, ווייל דער וועג קאָן אַמאָל זיין געפערלעך.

האָט אונדז דער יידישער קאָפּיטאַן געזומען און זיך מיט אונדז מטפל געווען. ער האָט אונדז פאַרגעשלאָגן אַרײַנצוגיין צו א פּויער שלאָפן, אָבער מיר האָבן זיך ביי אים געבעטן ער זאָל אונדז באַפרייען, ווייל מיר האָבן צו קיינעם נישט קיין צוטרוי. אזוי האָט מען אונדז אַרײַנגעפירט צווישן די זעלנער, ביי דער קיך, און מ'האָט אונדז געבעטן עסן און טרינקען.

טרינקען האָבן מיר נישט געוואָלט, נאָר אַבי־ל. און עסן האָט מען אונדז געגעבן וויפל מיר האָבן געקאָנט. איך וואָלט וועלן עסן פאָר דער גאַנצער צייט, אָבער מיר האָבן נישט געקאָנט. איך האָב אין מיין לעבן נישט געריסן פונעם בוים, אָבער דאָסמאָל בין איך אַרויף אויף א בוים און אָנגעריסן גוטע רייפע ווײַנשל.

אויף דער נאַכט איז אונדזער קאָפּיטאַן צו אונדז געקומען און ער האָט אונדז אַרײַנגעפירט אין א שייער פול מיט שטרוי און מיר האָבן זיך דאָרט געלייגט שלאָפן. ער האָט אַוועקגעשטעלט א טשאַסאָווי (א וואַך) און מיר הערן ווי ער זאָגט אים: א טי אָטוויעטשאיעש זא עטיך לודעי" (און דו ביסט פאַראַנטוואָרטלעך פאַר די מענטשן מיט דיין קאָפּ).

דער זעלנער האָט אונדז א גאַנצע נאַכט געהיט. צומאָרגנס איז געקומען אונדזער קאָפּיטאַן (יאַקובאָוויטש פון לענינגראַד), געבראַכט א פּאָר מילִיטערשיך, ווייל איך האָב קיין שיך נישט געהאַט, זיי זענען אין גרוב פאַרפוילט געוואָרן. ער האָט אונדז נאָך געבראַכט פאַרשידענע קאָנסערוון, געגעבן אונדז א „בומאַגע" (א דאָקומענט) און זיך זייער אַנטשולדיקט וואָס ער קאָן אונדז נישט אָפּפירן קיין קאָלאָמיי, ווייל ס'איז געקומען א באַפעל צו גיין ווייטער.

און דערווייל פירט מען זייער און זייער א סך געפאַנגענע אונגארן. און מיר — איך און מיין פרוי — נעמען זיך צונויף אין וועג אַריין קיין קאָלאָמיי. דעם קאָפּיטאַן פרעג איך מיט וואָס איך קאָן אים אָפּדינען. האָט ער אונדז געזאָגט איך זאָל שרייבן א בריוו צוו זיין אָלטן טאַטן. איך האָב געזומען דעם אַדרעס און טאַקע אָנגעשריבן זיין פאָטער ווי אזוי זיין זון איז זיך נוהג מיט גראַטוועטע יידן.

מיר גייען קיין קאָלאָמיי. א שוועדער וועג. נאָך 18 חדשים אָפּליגן אין בונקער, ווי׳לן די פּים נישט טראָגן. גייען מיר זייער שווער. מיר טראָגן זיך פּאַראָוויס. עס באַגעגענען אונדז אַרטיקע פּויערים און באַגריסן אונדז דווקא העפּלעך: „דאָברי דען". אויפן וועג קומט אונדז אַנטקעגן א קאָפּיטאַן אויף א פערד. מיר באַגריסן אים פריינטלעך און געריכט. איך זאָג ווידער צו מיין פרוי אויף ייִדיש: „ס׳איז א ברודער". קאָנטיק, אז ער האָט געהערט און ער טוט זיך מיטן פערד שנעל א דריי אויס: „איר זענט ייִדן?" „יאָ" ענטפערן מיר — „ייִדן". ער שפּרינגט שנעל אַראָפּ פונעם פערד, כאָפּט זיך מיט אונדז אַרום, גלייך מיר וואָלטן זיך געקענט ווער וואָס פון וועג. מיר צעקושן זיך און ער נעמט אונדז אַרום: „קומט, קינדערלעך, קומט! דערציי׳לט ווי אַזוי איז עס געשען. פון וואַנען נעמט איר זיך?"

מיר זעצן זיך אַנידער אַלע דריי, איך, מיין פרוי און דער ייִדישער אומבאַקאַנטער סאָוועטישער קאַפּיטאַן. מיר דערציי׳לן אים וואָס מיר האָבן מיטגעמאַכט, און ער דערציי׳לט אונדז ווי זעקס ברידער זענען זיי אַרויס אין דער מלחמה. פיר פון זיי זענען געפאַלן אין קאַמף קעגן היטלערס האַרדעם.

מיר האָבן געוואַרט ביז עס זענען געקומען עטלעכע אויטאָס פון זיין אָפּטיילונג און מ׳האָט אונדז אָפּגעפירט קיין קאָלאָמיי.

אָנהייב אויגוסט, 1944, זענען קיין יידן אין קאָלאָמיי נאָך נישט געווען. חוץ אייזיק פייערשטיין, די נייַדערס, שפּיגעל און די גאָטפריידס. מיר זענען געוואָנגען שלאָפן צו דער אמאָליקער לערערין פון מיין פרוי.

די שטאָט קאָלאָמיי איז געווען טיילווייז פאַרברענט, חרוב, לייַדיק, פּוסט אומעטום. די גאַסן, די גראָזשן אויסברוקירט מיט מצבות.

נאָך א יאָר צייט זענען מיר אַוועקגעפאָרן קיין פּוילן און פון דאָרט אין יאָר 1948, קיין ארץ ישראל.

לוסיאַ באָרטן (תל־אביב)

אין קאָלאָמיי צווישן 1944 און 1946

מיט שרעקלעכע געפילן פון שרעק און אימה האָבן מיר אין סעפטעמבער, 1944, אויף אָפענע פלאַטפאָרמעס, זיצנדיק אויף האַרמאַטן און אויף אמוניציע־קאַסטנס, זיך דערנענטערט צו אונדזער היים־שטאָט, וואו מיר האָבן געלעבט.

שוין תיכף ביי דער באַן־סטאַנציע באַווייזן זיך די ערשטע חורבות. חרובע הייזער אָן פענצטער און אָן טירן און אָן דעכער דערמאָנען אין זייערע געוועזענע בעלי בתים. אין א טייל הייזער וואוינען גויים — די יורשים, אפשר די דירעקטע אָדער די אומדירעקטע מערדער פון זייערע אייגנטימער. געוועזענע דינסטן האָבן איבערגענומען די וואוינונגען פון זייערע בעלי־בתים. מיר גייען מיט דער באַן־גאַס. מיר האָבן דערזען דעם גרויסן בנין פון יונה זאַגערס טליתים־פאַבריק מיט דער שילד הויך אונטערן דאַך, געשריבן אין צוויי שפּראַכן, אויף יידיש און פויליש.

אָבער פון דער פאַבריק איז נישט געבליבן מער ווי די שילד, די שילד איז דער אייניקער סימבאָל פון יידישקייט. פון די גרויסע פענצטער גלאַנצט די פוסטקייט. אינעווייניק איז די טליתים־פאַבריק פאַרוואַנדלט געוואָרן אין א קאַנסערוון־פאַבריק.

דאָ זעט מען בולט דעם גרויסן חורבן. נישטאָ קיין יידן — דאָרף מען נישט קיין טליתים. קיינמאָל מער וועלן די פלייסיקע הענט פון די באַרימטע טליתים־מאַכערס נישט באַזאָרגן די יידן אין גאַר דער וועלט מיט זייער טראַדיציאָנעלער פראָדוקציע.

מיר גייען ווייטער. מיר באַגעגענען קריסטן, געוועזענע גוטע פריינט. זיי האָבן פאַר גרויס פרייד אונדז געוואָלט קושן. וואו זענען זיי געווען אין היטלערס צייט?

פאַרוואָס האָבן זיי געשוויגן, צוגעקוקט, געלאָזט הרגענען, אָדער טאַקע אויך אַליין געהרגעט? די באַגריסונג איז געווען: „דו לעבסט? פון וואַנען האָסטו זיך גענומען? גאָט זיי דאַנק!" קיינער פון זיי האָט נישט געזאָגט: „קום אריין, לייג אַנידער די זאַכן, טרינק א טראָפן וואַסער". מיר האָבן נאָך אַן אָנשטרענגנדיקן פּאָרן פון 2 וואָכן אין קעלט און אין יסורים,

אפּגעריסן, מיט צוויי פּלעצאקעס צרות אויפן רוקן, נישט צום בעסטן אוים־געזען.

מען האָט אונדז אינפאָרמירט, אז אין שטאָט זענען דאָ יידן. די פּים אונדזערע באַוועגן זיך שוואַר אין דער ריכטונג צו דער שטאָט. אָבער איז שרעקלעך. מיר זענען ווי פּרעמדע. מען זעט נישט קיין ייד. עס איז אונדז קאַלט אויף דער נשמה. אָבער נאָך לעבט אין אונדז אַ פונק פון האָפענונג. צוקומענדיק צו דער וואָלאָוואַ־גאַס און נישט טרענדיק קיין יידן, זענען מיר נישט וויסנדיק ווען, אַריין אין אונדזער גאַס.

די גאַס איז געווען פאַרוואַקסן מיט הויכן גראָז און בוריאַנעס. אויסער די עק־הייזער, אייפּערמאַנס און הענערס, וואָס זענען געווען באַוואויגט, זענען אָבער אונדזערע הייזער רואינירט און פול מיט שמוץ. און אָט, אָט, זענען מיר שוין ביי אונדזער הויז, וואו איך בין געבוירן געוואָרן און האָב אָבער מיינע יאָרן פאַרבראַכט. עס איז דאָס אויסציקע הויז אין דער גאַס, וואָס איז געשטאַנען גאַנץ. עס האָט אויסגעזען ריין און אויסגעקערט, ווי פאר א פאָר שעה פאַרלאָזט. טירן און פענצטער האָבן געפּעלט. מן־הסתם האָט זיך עמיצער נאָר־וואָס אַרויסגעצויגן, דערוויסנדיק זיך, אז מיר קומען.

איך בין דורכגענאַנגען אָבער שטיבער. עס איז געווען שטיל. איך האָב נאָר דאָס אייגענע הארץ קלאַפן געהערט. איך בין אַרויפגענאַנגען אויף דעם בוידעם באַהערשט פון איין נעראַנק: אפשר וועט זיך ערגיץ א סימן, א בריוול, עפעס אן אָפּשיידס־בריוול געפינען? פּליעגדיקע פעדערן פון צערי־סענעם בעט־געוואַנט זענען געווען די אייגציקע עדות פון די אמאָליקע איינוואוינער. וואָלטן די פעדערן געקאָנט רעדן, דערציילן. . . .

נאָך א סימן פון די געוועזענע איינוואוינער האָב איך דערזען. א פאָ־טאָגראַפּיע פון מיין ברודער, א בילד פון מיין שוועגערין (אַליין געצייכנט דורך מיין צווייטן ברודער) און א מזוזה. דאָס האָב איך ווי די טייערסטע אוצרות מיט מיר אַהערגעבראַכט קיין ישראל דורך אָבער וועגן און אום־וועגן (די מזוזה הענגט אויף אונדזער טיר). איך האָב פון אויבן א בליק געטאָן צום אָפענעם קעלער. א שרעקלעך געפיל האָט מיך נישט געלאָזט עפעס אָנרירן. עס האָט זיך שפּעטער אַרויסגעשטעלט, אז מיט רעכט. עס האָט דאָ עמיצער געזוכט אן אוצר. געפונען האָט ער א סקעלעטל פון אן ערך א צען־יעריק קינד.

מיט א שוואַר הארץ האָב איך פאַרלאָזט דאָס הויז. מיר האָבן גענומען די פעקלעך און געגאַנגען זוכן יידן. פאַרן צעבראָכענעם „רינעק" האָבן מיר געטראָפן א ייד. דער ייד האָט אונדז אָנגעוויזן פרעמינגערס הויז אין דער זאַלעווסקאַ־גאַס, וואו עס וואוינען יידן.

הער שנאבעל האָט אונדז זייער הארציק אויפגענומען. די וואוינונג איז באַשטאַנען פון איין שטיבל און א קיך. עס זענען שוין געווען דאָרט א פאָר מענטשן. מיר האָבן זיך דאָס ערשטע אַנידערגעזעצט ביים וואַרעמען

אויוון, צעבראָכן, מיד און ציטערנדיק פון קעלט נאָך די היינטיקע איבער־לעבענישן. פינף מענטשן זענען מיר געשלאָפן אויף איין שטרוי־זאק אויף דער ערד און צופרידן געווען, וואָס מיר געפינען זיך אין אַ יידיש הויז, צווישן יידן.

דאָס איז געווען סעפטעמבער, 1944. דער שונא איז געווען נישט ווייט, אָבער יעדער האָט זיך געאיילט אהיים. טאָג־טעגלעך זענען איינצלנע מענטשן געקומען צו פאָרן, גלויבנדיק אַז זיי וועלן טרעפן עמיצן פון דער משפּחה ביים לעבן. אַלע יידן האָבן זיך צונויפגעקליבן אין עטלעכע הייזער אין די גאַסן: זאַלעווסקא, וואַלאָווא, שעווטשענקא, פּיעקאַרסקא, קאַמיניעצקא. אין איין שטוב האָבן 10־12 מענטשן געוואוינט. אַלע זענען געקומען אָפּ־געריסן, הונגעריק און אָן איין גראָשן. אַלע זענען געווען פאַרצרהט און נישט געוואוסט וואָס אָנצוהויבן.

לאַנגזאַם האָבן אַ טייל אָנגעהויבן צו אַרבעטן, אַנדערע צו האַנדלען. מען האָט דאָך געמוזט לעבן. אַנדערע זענען געקומען אַ קוק טאָן און ווייטער געפאָרן.

אונדזער ערשטער וועג איז געווען צום הילפיקן אָרט. דער טויער איז געווען פאַרמאַכט, דאָס קבורה־שטיבל פאַרוואַנדלט אין אַ שלאָסערייַ. מיר גייען פון טויער, אָנהייבנדיק טריט ביי טריט, פון קבר צו קבר. מיר האָבן געוואָלט געפינען כאָטש איין קבר פון אונדזערן אַ נאָענטן. אָבער דאָס גאַנצע הילפיקע אָרט איז געווען באַדעקט מיט פרישע נאָמענלאָזע קברים. נאָר זעלטן, זעלטן האָט מען געזען אויף אַ קבר אַ טאָוועלע מיט אַ נאָמען. צווישן אַנדערע איז אויפגעפאַלן אַ טאָוועלע אויף האַמערם פאַמיליע־קבר.

דער גינעקאָלאָג, דר. דוד האַמער, איז אומגעקומען צו זיין 50טן גע־בורטסטאָג. צווי קלייניע בלעכענע טאָוועלעך, געשטעלט דורך דער קהילה, באַווייזן די קברים פון מרים און מאָטי האַראָוויץ. מען דערציילט אַז זיי זענען באַגראָבן זעלבסטמאָרד. מיר גייען וויטער און דערזען אַן אָפּענעם, נישט־פאַרשאָטענעם מאַסן־קבר. די מויער אין דער ריכטונג צו דער באַן איז אויסגעהאַקט. עס פּאַסן זיך דאָ קי. עס פעלן אַ סך שטיינער, אַ סך ליגן אומגעוואָרפן, אָבער דער גרעסטער טייל איז פאַראַן. לויט דער איניציאַטיוו פון מיין מאַן, האָט די שטאָט־פאַרוואַלטונג פאַרשאָטן דעם קבר, די מויער פאַרמויערט און מען האָט פאַרבאָטן צו פּאַסן קי, נאָר דערלויבט צו שנייַדן דאָס גראָז.

דאָ זענען מיר יידן געווען אָפּטע געסט. איינמאָל זענען מיר מיט צווויי דאָקטוירים דר. האַבער און דר. סעלער, געקומען אהער. דאָס וואָס מיר האָבן נישט געזען, האָבן זיי געפונען. זיי האָבן צוזאַמענגעקליבן די ביינדלעך פון אָרעמע קליניע יידישע קינדערלעך און זיי באַגראָבן.

אַ צווייט מאָל, זייענדיק מיט דר. היפשמאַן, באַקאַנט אלס פוש, האָבן מיר נאָך אַלץ געפונען זיך וואַלגערן מענטשלעכע ביינער.

איך מיין, אז מיין מאן איז געווען דער אינציקער ייד, וואָס איז געווען עטלעכע מאָל אין די שפּערראָוויצער וועלדער און געהאַט געזען די פינף מאַסן־קברים. דאָרט זענען באַגראָבן אַן ערך 72,000 יידן פון קאָלאָמיי און פון דער סביבה, וואָס מען האָט אָן רחמנות, טויט אָדער האַלב לעבעדיק, אַרײַנגעוואָרפן אין די גריבער. די גריבער זענען געווען אַרומגעצוימט און געהיט געוואָרן דורך דער שטאָט־פּאָרוואַלטונג. קיינער האָט נישט געוואָגט אַהין צו גיין. דער וועג איז געווען געפערלעך, ווייל דאָרט האָבן זיך געפונען אוקראינישע כוליגאַנעס.

א טרויעריק בילד שטעלן מיט זיך פאָר די אַלטע בית־עלמינס. נישטאָ דאָרט קיין סימן פון דעם שיינעם געמויערטן פלויט, וואָס האָט אַרומגע־צוימט דאָס הייליקע אָרט אויף דער טאַרנאָווסקא־גאַס. די אַלטע מצבות האָט מען אַרײַנגענומען און אַוועקגעפירט. איין טייל פון דעם לויידיקן פּלאַץ איז פאַראָקערט געוואָרן אויף א גאָרטן.

דאָס זעלבע איז צו זאָגן וועגן דעם אַלטן הייליקן אָרט אויף דער קא־מענקער גאַס, הינטערן מאַגיסטראַט. אַלץ איז פאַרניכטעט, צעבראָכן, נאָר איינציקע מצבות מיט זייער אַלטערטימלעכער אויפשריפט זענען פאַראַן. מיט די אויסגעריסענע שטיינער פון אַלע הייליקע ערטער האָט מען אויסגעפלאָס־טערט דעם הויף פון דער ס. ס. אויף דער קראַשעווסקא גאַס, דר. הערערס הויף, דעם הויף פון מאַגיסטראַט און אנדערע ערטער.

מיר זענען דורכגענאַנגען די אַמאָליקע יידישע גאַסן, אַרויפגענאַנגען אין געווּעזענע שילעכלעך, אין יידישע הייזער. אומעטום סימנים פון יידישע ליידן. צעפּלויגענע פעדערן, א שמאטקעלע, א שוך, א צעבראָכן טעפּל, א צעבראָכענער טעלער, א לייכטער, מענטשלעך מיסט.

מיר האָבן געזען נאָענצע גאַסן, וואָס זענען צוזאַמען מיט זייערע איינ־וואוינער פאַרברענט געוואָרן. די נעריכט־באַוואוינטע יידישע גאַסן צווישן די גאַסן וואָלאָווא־לעניאַנאָווא און רינג־פּלאַץ, דאָס געווּעזענע ערשטע געטאָ מיט דער תלמוד תורה, בית המדרש, קאָסאָוואר שול, וויזשניצער, באַיאַנער און אַנדערע קלויזן מיט דער גרויסער און באַרימטער הויכער שול — דאָס אַלץ איז געווען איין חורבה.

וועגן די טעריטאָריעס פון די געווּעזענע געטאָס איז נישטאָ קיין סך וואָס צו זאָגן. עס איז נישטאָ — עס איז נישטאָ. א ווייסער פּאַס אויף די ארומיקע מויערן איז געבליבן ווי א צייכן פון די דריי געטאָס־גרענעצן.

דער שיינער צענטער אין קאָלאָמיי, וואו עס האָבן אמאָל געהאַנדלט טויזנטער יידן, דער רינעק, דער אזוי־גערופענער „קאַנאַל", דער היי־פּלאַץ, די פּילסודסקי גאַס מיט די פּילע געשעפטן, אַלץ איז ליידיק.

די גויים, וואָס איך האָב געקענט פון פריער, זענען כמעט אַלע דאָ. דער מאַרק־טאָג האָט אויסגעזען ווי פריער (נאָר ליידער אָן יידן). כל נוטס איז געווען צו קויפן. אויסערדעם איז געווען אויסגעשטעלט צו פאַרקויפן אַל־

טע מעבל, בעטצייג, געשיר, קלוידער, וועש, גאנצע יידישע פאַרמעגנס, אפילו לייכטערס און טליתים. און יעדער האָט געקויפט. יידן האָבן דאָך קיין ברירה נישט געהאט. דעם ערשטן און לעצטן פאַרדינטן גראָשן האָבן זיי באַצאָלט. זיי זענען דאָך געווען נאָקעט און בארוועם. מיטן לעבן איז מען נישט געווען זיכער. אין דאָרף האָט א ייד נישט געטאָרט גיין. מען האָט ריזיקירט מיטן לעבן. מען האָט או ף אונדז אמאל אין מיטן שטאָט געשאָסן. צום גליק איז די קויל דורך לעבן מיין מאַנס אויער.

די סאָוועטישע רעגירונג האָט זיך פון אָנהייב זייער נוקם געווען אין די מערדער און מיטארבעטער מיט די נאַצים. די תפיסה און קאַזארמעס זענען געווען איבערפולט מיט זיי. אין די נקמה־אַקציעס האָט זיך אַקטיוו באַטיליקט א קאָלאָמייער יידיש יינגל, דער 17־יעריקער הערצל טערנער, וואָס איז באַקאַנט אונטערן נאָמען „גרישא". דערנאָך האָט הערצל עולה געווען קיין ישׂראל און האָט דא אַוועקגעגעבן זיין יונג העלדיש לעבן פאַר דער באַפרייאונג פון דער יידישער מדינה.

די אַרטיקע מאַכט האָט דעמאָלט ארויסגעוויזן א געוויסע פאַרשטענדעניש פאַר יידישע ענינים. זי האָט געשאַפן א קאָמיטעט פון 4 מיטגלידער „פאַר יידישע אָנגעלעגנהייטן". צום קאָמיטעט איז געווען צוגעטיילט א פאַרשטייער פון דער שטאָט־פאַרוואַלטונג (א רוס).

עס האָבן אָנגעהויבן קומען בריוו פון לאַנד און פון אויסלאַנד, זייער רירנדיקע בריוו. מען האָט געזוכט טאַטעס, מאַמעס, ברידער, שוועסטער, קינדער. אויף אַלע אָנפראָגעס פון דער געמיינדע האָט דער קאָמיטעט געענטפערט. בריוו וואָס זענען געשיקט געוואָרן אויף פריוואַטע אַדרעסן האָבן זיך ארומגעוואַלגערט. די אַדרעסאַטן זענען שוין ליידער נישט געווען. אויף מיין מאַנס ביטע, האָט מען אונדז צוגעשטעלט אַלע פריוואַטע בריוו. טאָג און נאַכט האָבן מיר געארבעט, געזוכט אינפארמאַציעס, צונויפגעשטעלט א ליסטע פון לעבן־געבליבענע און זי אַוועקגעשיקט צום קאָלאָמייער פאַראיין אין אמעריקע מיט דער בקשה זי אָפּצודרוקן אין די צייטונגען.

עס איז געקומען דער גרויסער טאָג, דער 8טער מאי. די מלחמה האָט זיך געענדיקט. א גרויסע פרייד אויף דער גאַנצער וועלט. די אויסגעמאַטערטע רעשטלעך יידן פון די קאָנצענטראַציע־לאַגערן זענען פריי געווארן. מען איז ארוים פון די בונקערס.

גרויסע מאַסן מענטשן האָבן זיך פארזאַמלט ביים אַריינגאַנג צום קינא „מארס". הערנדיק דורך דעם מיקראָפאָן די אָפּיציעלע דערקלערונג, האָט מען אויסגעבראָכן אין א ווילדן יובעל־געשריי. מען האָט זיך געקושט און מ'האָט געטאַנצט. מיר יידן האָבן ביטער געווויינט. נישט געווען פון אונדז איינער, וועלכער זאָל נישט האָבן פארלוירן די גאַנצע משפחה. מיר האָבן זיך פארזאַמלט אין א קליין שולעכל, וואָס איז געווען אין א גוטן צושטאַנד, און האָבן דא צוזאַמענגעטראָגן געפונענע ספרים און סידורים. דא האָבן

מיר אָפּגעהאַלטן אַ האַרץ־רירנדיקע אזכרה. די געראַטעוועטע האָבן זייער האַרץ אויסדערציילט. יעדער האָט דערמאָנט טאַטע, מאַמע, ברידער, שוועס־טער, מאַן, פרוי, קינד, זיידע, באָבע, חבר, חברה, שריי, ווויין, — נישטאָ!

בכדי צו געבן אַ בילד, ווי ווייניק יידן עם זענען צו יענער צייט געווען אין קאָלאָמיי, מוז איך אָט וואָס דערציילן:

עס איז געווען אַ טאָג נאָכדעם ווי אַ גרעסערע צאָל יידן האָט נאָר וואָס געהאַט פאַרלאָזט קאָלאָמיי און זיך רעפּאַטריאירט קיין פּוילן. גייענדיק אויף דער פּילסודסקי גאַס אין די פּאַרמיטאָג שעה'ן, באַגעגן איך אַ באַקאַנטן. אַמאָל איז ער אַ פּריילעכער בחור געווען. ער גיט צו מיר אַ ביטערן שמייכל און זאָגט: „גוט, וואָס איך האָב דיך געטראָפן. איך דריי זיך שוין אַרום שעהן לאַנג אין גאַס און האָב נישט געטראָפן קיין איין יייד צו זאָגן אים ,גוט מאָרגן'."

אין ווינטער פון 1945 איז פרוי רייצעס געשטאָרבן אין הויז פון דער קריסטין, וואָס האָט זי גערעטעוועט. מען האָט תיכף געלאָזט וויסן די יידן. עס איז געווען אַ גרויס פּראָבלעם זי צו באַהאַלטן לויט דעם יידישן דין. זי איז געלעגן צוויי טעג. נאָכדעם זענען דריי מאַנצבילן ארויף אויפן הייליקן אָרט און געגראָבן פּאָר איר אַ קבר, און צוויי פרויען האָבן זיך פּאַרנומען מיט דער טהרה. דריי יידן און אַ קריסט (הער דאָלינסקי) אַלס אַ פערטער, האָבן דעם קערפּער אַרויסגעטראָגן און אַרויפּגעלייגט אויף אַ וואָגן. מיין מאַן האָט געפירט דעם וואָגן דורך דער שטאָט און נאָך צוויי מאַנצבילן און 3 פרויען האָבן זי באַגלייט צו איר לעצטער רו. מען האָט קיין מנין נישט געקאָנט צוזאַמענשטעלן.

עס איז נישט געווען מעגלעך אין דער אמאָל אַזוי יידישער שטאָט צו לעבן און אפילו נישט צו שטאַרבן.

ענדע מאי, 1946, האָבן מיר מיט ג־וים צער פאַרלאָזט קאָלאָמיי.

דער „יודענראַט"

און זיין פֿאַרזיצער מאַרקוס (מאַטעק) האַראַוויץ

ס'איז שווער צו האָבן א ריכטיקן און אמתן באריכט וועגן די יידן, וואָס זענען געווען מיטגלידער פון יודענראַט. די באריכטן פון די אויגנ־ציינן זענען זיך סותר. האָט דער יודענראַט עמעצן באַוואולהט, איז דער באַריכט פון דעם דאָזיקן עמעצן לעבן־געבליבענעם א הונדערט־פּראָצענטיק נעגאטיווער.

פֿאַרקערט, האָט דער יודענראַט עמעצן געהאָלפֿן, איז דער עמעצער לעבן־געבליבענער, פֿאַרשטייט זיך, מלמד זכות.

און דער נוסח ביי ביידן איז קיינמאָל ניט קיין פֿערזענלעכער. עס הייסט נישט: מע האָט מיך באַוואולהט, אָדער מע האָט מיר א טובה געטאָן, נאָר: „מע האָט געהאָלפֿן די נאַצים פֿאַרניכטן די יידן", אָדער „מע האָט זיך געסטאַרעט צו ראַטעווען יידן, וויפיל ס'מענלעך געווען".

א נעגאַטיוון באריכט וועגן יודענראַט און וועגן זיין פֿאַרזיצער מאַרקוס (מרדכי, מאָטעק) האַראַוויץ האָבן מיר פון א יידן מיטן נאָמען הערש בירנבוים.

הערש בירנבוים וואוינט היינט אין קאַראַקאַס, וועגעזוועלא. אַליין א גוט־באַזיצער פון לעבן שטעטל גוואָזדזיץ, איז ער דעם 3טן סעפּטעמבער, 1941, אָננעקומען קיין קאָלאָמיי, און איז דאָרט אין געטאָ פֿאַרבליבן מיט זיין משפּחה ביז יוני, 1942, ד. ה. אַן ערך נײַן חדשים. דערנאָך איז אים געלונגען זיך אַריבערצוראַטעווען קיין טשערנאָוויץ. וואָס הערש בירנבוים האָט צו דערציילען וועגן קאָלאָמייער יודענראַט און זיין פֿאַרזיצער, איז א דורכאויסיקער אָנקלאָג.

הערש בירנבוים גיט אונדז זיין באריכט אין דער פֿאָרם פון א לאַנג ליד פון 27 סטראָפֿעס. דאָס פֿאַזיטיווע פון זיין נעגאַטיוון באריכט איז דער פֿאַקט, וואָס מיר ווערן פון אים געוואויר די נעמען פון די מיטגלידער פון יודענראַט.

לויט דעם ליד־באריכט פון הערש בירנבוים איז —

1) דער ראש פון יודענראַט געווען
רי מאָטעק הלוי האָראָוויץ
פירט עס בהרחבה דעם פֿאָרזיץ

צו זיין פאַרפֿיגונג פֿיאַקערס פֿיר
יעדן טאָג שטייען פאַר דער טיר.

2) דער וויצע־פֿאָרזיצער —
דר. מנשה הוטשנעקער,
אַ סטאַניסלאַווער אַדוואָקאַט,
וואָס האָט זיך אין דער צייט פון די סאָוועטן
אומגעקערט אַהיים קיין קאָלאָמיי.

3) זייער פערזונלעכער אַדיוטאַנט,
הבחור לאָזער ביבער,
פול אין אַלע לעכער, אין אַלע גריבער.

4) דער סעקרעטאַר :
מאַגיסטער איסער רייכמאַן.

5) דער שעף פון אַפּראָוויזאַציע :
שאַיקע פריש.

6) דער שעף פון וואוינונגס־אַמט :
הערשל חיות:

7) פאַרבינדונגס־מאַן צווישן יודנראַט און געסטאַפּאָ :
(אַזוי רופט אים בירנבוים.)
יואל יאַקאָבי און זיין געהילף
איציעלע גנבה.
(עס איז נישט קלאָר פון בירנבוימס באריכט צי זיי זענען
געווען מיטגלידער אדער בלויז אנגעשטעלטע פון יודענ־
ראט.)

8) דער שעף פון מאַטעריאַל־באַשאַפונג :
הער פיש.

9) מיטגלידער :
סאָלאָמאָנאָוויטש און חברים אויסבייטערס.
אַלע מאָל אַן אַנדערע יאָגד, רעגיסטראַציע
אויף יידיש פאַרמעגן, ספעקולאַציע.

וועגן סאלאמאנאוויטשן שרייבט הערש בירנבוים אין זיינע הערות, אז ער האט געשטאמט פון טשעביע, פון דער שטאט מעהריש־אסטרוי, און איז פון דאָרט אין 1938 אַרויסגעטריבן געוואָרן קיין פוילן. סאלאמאנא־ווי טש איז געווען דער פארזאָרגער פון אַרבעטס־קאַרטן פאר יידן.

די מייסטע מיטגלידער פונעם יודענראַט, שטרייכט אונטער הערש בירנבוים, זענען נישט געווען קיין קאָלאָמייער. יאקאבי, די הוטשנעקערם, פיש, סאלאמאנאוויטש און אויך מאַנדעלגרין, דער שוף פון דער יידישער פּאָליצי, זענען געווען צונעקומענע אין דער צייט פון די סאָוועטן אָדער פון היטלערן.

וועגן קיינעם פונעם יודענראַט האָט הערש בירנבוים נישט קיין גוט וואָרט צו זאָגן. אַלע זענען זיי, לויט זיין באריכט, אויסן געווען צו טאָן רשעות און צו מאַכן גאלט.

וועגן פאָרזיצער פון יודענראַט זאָגט ער אַז —

דער ראש הקהל האָראָוויץ
זיין באַנעמונג גראָב, ברוטאַל, אַכזריות,
טוט אָן יידן געבראָכענע צרות.

א לגמרי היפוכדיקן באריכט וועגן דעם פאָרזיצער פון יודענראַט, מאָטעק האָראָוויץ, גיט אונדז איבער אין זיין בוך „זכור" (תל־אביב, תש"ה, ז"ז 54-59), אליעזר אונגער, וואָס האָט געוואוינט אין געטאָ פון קאָלאָמיי פון יוני 1941 ביז נאָוועמבער 1941, און דערנאָך פון דעצעמבער 1941 ביז מערץ 1942, בכן אויך אן ערך ניין חדשים.

אליעזר אונגער דערציילט:

„אז חיים רינגעלבלום האָט זיך אָפּגעזאָגט צו זיין פאָרזיצער פון דעם יודענראַט, האָט דער דייטשער קרייז־קאָמענדאַנט, פאָלקמאַן, אויף זיין אָרט באַשטימט א ייד מיטן נאָמען מאַרקום האָראָוויץ. מאַרקום האָראָוויץ איז געווען אן אייניקל פונעם באַוואוסטן גאון ר' משולם האָראָוויץ פון סטא־ניסלאוו. ער איז געווען דער באַזיצער פון א גרויסער פאבריק און א מענטש פול מיט איניציאטיוו און ענערגיע. אין די נאָרמאַלע צייטן האבן קאָלא־מייער יידן אים געוואָלט אויסוויילן פאר ראש הקהל און פאר שטאָטישן ראָטמאַן. אָבער האָראָוויץ האָט נישט געוואָלט. אין דער שווערער גורלדיקער שעה, אָבער, האָט ער איינגעוויליקט צו נעמען אויף זיך דעם עול. ער האָט דורכגעמאכט שווערע עינוים. די לייט פון דער „טאָד־אַרבאַיטזאָציע" האבן א ם, בעת דער ארבעט ביי די באן־רעלסן אונטער זייער השגחה, צעבראכן די רעכטע האַנט. מע האָט אים נעהאַלטן אין תפיסה און נעהאָט פאַרמשפט צום טויט. די עינוים האבן אָפּגעשוואכט זיין ווילן. האָראָוויץ האָט אויף זיך גענומען מיט א מין נאווה און מיט א גוטער כוונה די גרויסע און פאר־אַנטוואָרטלעכע אויפגאבע צו זיין דער פאָרזיצער פון יודענראַט. און פונעם

טאָג וואָס ער איז דערצו באַשטימט געוואָרן האָט ער זיין גאַנצע צייט און אַלע געדאַנקען קאָנצענטרירט אַרום דער אַרבעט פונעם ראַט.

אין יודענראַט האָבן געאַרבעט אַן ערך דריי הונדערט אָנגעשטעלטע און אַרבעטער. זיי זענען געווען פריי פון צוואַנגס־אַרבעט. אָבער זיי האָבן געלעבט אין איין שרעק פֿאַר די אָפּטע באַזוכן פון די געסטאַפּאָ־לייט. דער דירעקטער און אָפּטער קאָנטאַקט מיט די געסטאַפּאָ־לייט און מיט זייערע סטראַשונקעס האָבן משפּיע געווען אויפן פּאַרזיצער פון דעם יודענראַט אַזוי ווייט, אַז אים האָט זיך גענומען אויסדוכטן, אַז די יידן מוזן אויף זיך נעמען די גזירות פון די נאַצים און זיי מקיים זיין, ווייל נוצן מיטלען אויף זיך אַרויסצודרייען פון די גזירות קאָן נאָך ערגער מאַכן. די יידן אין שטאָט האָבן מורא געהאַט פֿאַר האָראַוויצן און האָבן אויסגעפירט זיינע אינסטרוקציעס מיט אַן איבערגעטריבענער פינקטלעכקייט. מאַרקוס האָראַוויץ האָט אַוועקגענעבן זיין גאַנץ פאַרמעגן דער קאַסע פונעם יודענראַט און האָט פאַרלאַנגט, אַז די אַנדערע רייכע יידן זאָלן טאָן דאָס זעלבּיקע. ווען די געסטאַפּאָ האָט אַרויפגעלייגט אַ קאָנטריבוציע אויף די קאָלאָמייער יידן, איז ער, האָראַוויץ, אַרומגאַנגען איבער די הייזער פון די רייכע יידן אויפצומאָנען ביי זיי די געפּאַדערטע סומע.

מאָטעק האָראַוויץ וואָס איז כל ימיו געווען אַ גביר און איז געווען אַ חבר מיט זיינם גלייכן, האָט איצט ווי דער פּאַרזיצער פון יודענראַט, זיך געחברט מיט אַלע אַרעמע לייט. ער האָט געזאָרגט פאַר די אַרעמע אין שטאָט און זיי געפֿרואווט פאַרלייכטערן מיט אַלץ וואָס ער האָט געקענט. אויב אַן אַרעמער האָט אים געפונפן „הער האָראַוויץ", האָט ער אויף אים אָנגעשריגען, און זיך געהיסן זאָגן „דו", „וואַרים זעסט דען נישט אַז מיר האָבן אויפגעהערט צו זיין הערן און זענען אַלע געוואָרן קנעכט און ברידער אין דער צרה?"

זינט ער איז געוואָרן פּאַרזיצער פון יודענראַט האָט זיך אויפגעהערט זיין משפּחה־לעבן. ער האָט זיך אַריבערגעצויגן אין דער געבוידע פון יודענראַט און האָט געגעסן מיט אַלע אַרעמעלייט פונעם קעסל. ער איז נישט געווען קיין רעליגיעזער ייד. אָבער זינט דעם טאָג ווען ער איז געוואָרן פּאַרזיצער פונעם יודענראַט האָט ער זיך לגמרי געביטן. ער האָט אָנגעהויבן דאַוונען יעדן טאָג, אי דאָס מיט אַ מנין ביי זיך אין ביורא, הגם צונויפרופן אַ מנין איז געווען געפערלעך. ער איז אויך געוואָרן אַן אייניגייער ביים קאָסאָווער רבי, ר' חיים האָגער, וואָס איז געהאַט אָנטלאָפן פון קאָסאָוו און האָט זיך אויסבאַהאַלטן אין קאָלאָמיי.

די מיטגלידער פון יודענראַט האָבן פון צייט צו צייט געמוזט גיין צו דער געסטאַפּאָ אָפּגעבן באריכטן וועגן דער אַרבעט פונעם יודענראַט, וועגן די ענדערונגען אין דעם יידישן לעבן, וועגן טויט און געבורט ביי די יידן אין שטאָט און וועגן דעם גאַנג פון דער צוואַנגס־אַרבעט. די מיטגלידער

פונעם יודענראַט זענען אַלעמאָל געווען פול מיט שרעק וועו זיי האָבן גע־ דאַרפט גיין אין ביורא פון דער געסטאַפּא. האָראָוויץ איז תמיד געגאַנגען אַן אויסגעשטרעקטער, אַן אויסגעפוצטער און אין דער מינדסטער שרעק. נישט איינמאָל האָט פראָסט, דער אָפּטיילונגס־שעף אין דער געסטאַפּא, גע־ טייטלט מיטן רעוואָלווער צו האָראָוויצעס ברוסט, אָבער האָראָוויץ האָט זיך נישט דערשראָקן. עס איז געווען גלייך ער זאָל זיך האָבן באַפרייט פון דער שרעק פאַרן טויט. זיין תקיפותדיקע האַלטונג האָט אפילו ביי די געס־ טאַפּא־לייט אַרויסגערופן א געפיל פון אכטונג צום אים. עס האָבן זיך אין האָראָוויצן צונויפגענאָמען די געפילן פון דין און רחמנות. וועו ער איז אין די פרימאָרגנס געשטאַנען אויפן פלאַץ, וואו טויזנטער יידן האָבן זיך פאַר־ זאַמלט צו גיין צו דער צוואַנגס־אַרבעט, לויטן באַפעל פונעם דייטשן אַר־ בעטס־קאָמענדאַנט, פלענט האָראָוויץ צומאָל אָנשרייען און זידלען דעם אָדער יענעם ייד, אָבער זייער אָפט פלענט ער וויינען ווי א קינד, וועו ער האָט געזען יידן געפירט צו דער אַרבעט ווי שקלאַפן.

מע האָט וועגן אים דערציילט, אַז וועו די געסטאַפּא האָט דעם 12טן אָקטאָבער, 1941, געכאַפט צווויי טויזנט יידן, און צווישן זיי אויך האָראָ־ וויצעס פרוי, האָבן אים פריינט געעצהט, אַז ער זאָל גיין צו דער געסטאַפּא אוו פּראָווו באַפרייען זיין פרוי. האָראָוויץ האָט ניט געוואָלט: „אויב איך קאָן נישט באַפרייען אַנדערע יידן" --האָט ער געזאָגט — „וויל איך נישט זיין קיין אויסנאַם אוו באַפרייען מיין פרוי." זיין פרוי האָט זיך מער נישט אומגעקערט.

אָנהייב נאָווועמבער 1942, וועו עס זענען נאָך פאַרבליבן בלויז דריי טויזנט יידן אין קאַלאַמיי, האָט מען אין איינעם א טאָג געפונען מאָטעק האָראָוויץ אוו זיין שוועסטער מרים טויט אין ביורא פונעם יודענראַט. זיי האָבן זיך בוידע פאַרסמט. האָראָוויץ האָט איבערגעלאָזט א בריוו, אין וועלכן ער האָט געשריבן, אַז ער האָט געהאָפט צו ראַטעווען לכל הפחות א טייל פון זיין קהילה, אָבער אַזוי וויי ער זעט נישט קיין שום מעגלעכקייט דאָס דורכ־ צופירן, וויל ער קומען וואָס ניכער צו קבר ישראל.

וועו דער געסטאַפּא־מאַן פראָסט איז געוואויר געוואָרן וועגן האָרא־ וויצעס זעלבסטמאָרד, האָט ער צינוש געשמייכלט אוו געזאָגט: „אַן אנ־ שטענדיקער ייד געווען. ער האָט אונדז פאַרשפּאָרט אַרבעט אוו א קויל."

וועו פון די צוויי באַריכטן דערציילט דעם אמת: בירנבוימס צי אונ־ גערס?

איין זאַך קאָן מען נישט פאַרלייקענען, אַז אין אונגערס באַריכט פילט זיך דער ווילן נישט נאָר מלמד זכות צו זיין, נאָר אויך צו זיין אָביעקטיוו.

די מערדער פון דער קהילה קדושה קאָלאָמיי

די הויפט־מערדער פון די קאָלאָמייער יידן זענען געווען דער שעף פון דער געסטאַפּאָ אין קאָלאָמייער קרייז, פעטער לייַדעריץ און דער שעף פון דער שופּאָ (שוצפּאָליצייַ) הערבערט הערטל.

לויט גבית־עדותן, וואָס ס׳האָט אויפגענומען אַדוואָקאַט יעקב סאַק פֿאַרן צענטער פון יידיש־היסטאָרישער דאָקומענטאַציע אין ווין, האָבן קאָ־לאָמייער יידן אין דייטשלאַנד נאָך דער מלחמה דערקענט לייַדעריצן אויף דער גאַס. מען האָט אים אַרעסטירט און אַרויסגענעבן קיין פוילן, און דאָרט האָט מען אים געמשפּט און אויפגעהאָנגען. כן יאבדו.

צי די האַנט פון גערעכטיקייט האָט אויך דערגרייכט דעם צווייטן מאָרד־קאָמאַנדאַנט, הערבערט הערטל, איז אונדז נישט באַוואוסט.

אָבער אַן ערך פופצן פון די „קלענערע" מערדער זענען אין 1947 אַרעסטירט געוואָרן אין ווין. מען האָט אויסגעפֿרענט די באַשולדיקטע און אויך עדות, און מען האָט אַליץ פֿאַרשריבן. דערווייַל האָט דער סאָוועטן־פֿאַרבאַנד פֿאַרלאַנגט די אויסליפֿערונג פון די פֿאַרברעכערס און די אַרעסטיר־טע זיינען סוף 1948 דפֿאָרטירט געוואָרן קיין רוסלאַנד. אייַנער פון זיי, לעאָפֿאָלד ווינקלער, וואָס האָט אין די גזירה־יאָרן פֿאַרנומן דעם אָמט פון תפיסה־דירעקטאָר אין קאָלאָמיי, האָט זיך אויפגעהאָנגען אין זיין תפיסה־צעל ערב דער דעפּאָרטאַציע קיין רוסלאַנד. די איבעריקע זענען אָפּגעוואָגן אין ראָטן־פֿאַרבאַנד קנאַפּע זיבן יאָר און האָבן זיך אין נאָוועמבער 1955 אומגעקערט קיין ווין.

ווי נאָר דער פֿאַרבאַנד פון די „אמאָליקע תושבים פון קאָלאָמיי און סביבה" אין מדינת ישראל האָט זיך דערוואוסט וועגן דעם אומקער פון די מערדער קיין ווין, האָט ער געזוכט פֿאַרלאַנגען אז זיי זאָלן געמשפּט ווערן.

דער „פֿאַרבאַנד" האָט אונטער דער רעדאַקציע פונעם געוועזענעם אָנ־פּירער פונעם ווינער היסטאָרישן דאָקומענטאַציע־צענטער, טוביה פרידמאַן, און מיט דער הילף פון ישראל־צווייג פון יידישן וועלט־קאָנגרעס, ארוים־

געגעבן מיט עטלעכע חדשים צוריק (חיפה 1957) א העקטאָגראָפירטע זאמלונג פון גבית־עדותן און דאָקומענטן אויף דייטש, וואָס דאָרפן זיין דער יסוד פון א פּראָצעס קעגן די מערדער. צו דער זאמלונג האָט טוביה פרידמאן געשריבן א הקדמה־באריכט וועגן דעם וועג עס זענען די מערדער, ווי אזוי מען האָט זיי אויסגעפונען און אויסגעפרעגט, און אויך וועגן דעם גאנג פון די באמיאונגען צו שטעלן די מערדער צום משפט.

מיר ברענגען דאָ א קיצור פון טוביה פ־ידמאָנס באריכט:

צווישן די פּליטים וואָס האָבן אין די יאָרן 1945־1948 צייטווייליק געוואוינט אין ווין, זענען אויך געווען עטלעכע יידן, וואָס האָבן איבערגעלעבט דאָס קאָלאָמייער געטא.

אום זומער 1947 זענען א־ריינגעקומען עטלעכע יידן אין ביורא פון דעם יידיש־היסטאָרישן דאָקומענטאַציע־צענטער אין ווין און האָבן דערציילט אז זיי זענען געווען תושבים פון קאָלאָמייער געטא, אז אין 1941־1943 האָבן אין קאָלאָמייער געטא געוואוינט אן ערך זעכציק טויזנט יידן, און אז פון יענע זעכציק טויזנט זענען בלויז אן ערך צוויי הונדערט לעבן געבליבן. זיי האָבן געשילדערט די אכזריותן פון די נאצי־מערדער און האָבן אננגערופען עטלעכע נעמען, וואָס זיי האָבן פאַרגעדענקט.

די דערמאָנטע פּליטים, וואָס האָבן איבעריגעלעבט דאָס קאָלאָמייער געטא, זענען געווען: די ברידער יוסף און משה שליסער, הערמאן צענער און די נעשוועסטער־קינדער מרדכי און איציק קאטהאמער. שפעטער האָבן זיך געמאָלדן נאָך עטלעכע עדות.

דער עדות איציק קראָוטהאמער איז אין די יאָרן 1941־1942 געווען באַשעפטיקט ווי א דינער ביי דער שוצפּאָליציי אין קאָלאָמיי און ווי א שטיוול־פוצער ביי דעם אָבערוואָכמייסטער אלוים שטיינער. קראָוטהאמער האָט אויך געדענקט די נעמען פונעם פּאָליציי־קאָמאַנדאַנט האופטמאן הערטל און פון די פּאָליציי־אָפיצירן קליינבאָוער, גאל און פון די פּאָליציסטן שטיינער, שיפּאני און פערנעק. די ברידער שליסער און דער עדות צענער האָבן אננגערופן אויך נעמען פון אנדערע פּאָליציסטן.

אויף דעם סמך האָט די פּאָליציי־דירעקציע פון ווין, ערשטע אָפּטיילונג, א־ויסגערופן צו זיך: 1) אלוים שטיינער, 2) פראנץ שיפּאני, 3) יאָהאן גאל, 4) פ־אנץ פּערנעק, און 5) אָטמאר קליינבאָוער, האָט זיי אויסגעפרעגט און א־עסטירט. פון די אויסגעפרעגטע איז מען געוואויר געוואָרן די נעמען פון אנדערע פּאָליציסטן, ויאס־האָבן זיך באטייליקט אין דער אויסמאָרדונג פון די קאָלאָמייער יידן.

עס איז געלונגען צו ארעסטירן די ווייטערע קאָלאָמייער „שופּא"־לייט: 6) פ־אנץ סטאנקא, 7) פ־אנץ סט־אקא, 8) קארל גראס, 9) יאָזעף רופּרעכטס־

האָפער, 10) יאקאָב אויז, 11) לעאָפאָלד ווינקלער, 12) רייזענטאָלער, 13) לאָיער.

לעאָפאָלד ווינקלער איז געווען דער תפיסה־פֿארוואלטער אין קאָלאָמיי און האָט נאָך זיין אומקער פון דער מלחמה ביז צו זיין אַרעסט אין סעפּטעמבער 1947 פֿאַרנומען דעם אָמט פון ווינער תפיסה־אינספּעקטאָר. פֿראַנץ סטאַנקאָ און פֿראַנץ סטראַקאָ און עטלעכע אַנדערע האָבן אויך ביז צו זייער אַרעסט געדינט אין דער ווינער פּאָליציי.

אין קאָלאָמיי זענען דורכגעפֿירט געוואָרן מער ווי צוואַנציק פֿאַרניכטונגס־אַקציעס: אין שעכטעוויז, אויפֿן יידישן בית־עלמין און אין שפּאַראַוויצער וואַלד. הגם די אַלגעמיינע באָפעלן פון אויבן זענען געווען צו דער פֿאַרטירן יידן אין פֿאַרניכטונגס־לאָגערן, האָבן אָבער די לאָקאַלע מערדער אומגעבראַכט אָן ערך א דריטל פון דער יידישער באָפעלקערונג אין קאָלאָמיי גופא.

אָבערלייטנאַנט קלייַנבאָער האָט דערציילט ווי אזוי ער האָט געפירט די קאַמאַנדע ביי דער ליקווידירונג פון יידן אויפֿן בית־עלמין. שיפֿאַני, פֿערנעק, שטיינער און אויך האָבן מודה געווען אז זיי האָבן פֿערזענלעך דערשאָסן יידן. אַנדערע ווידער האָבן דערקלערט, אז זיי זענען בייגעווען ביי אַלע ליקווידירונגען און דעפֿאַרטאַציעס.

אין שפּאַראַוויצער וואַלד, וואו די ליקווידירונגען זענען דורכגעפירט געוואָרן פון דער קאָלאָמייער געסטאַפּאָ און שופּאָ, איז קיין איינער נישט געבליבן לעבן.

די געסטאַפּאָ און שופּאָ פון קאָלאָמיי האָבן אויך דורכגעפירט די דעפֿאַרטאַציעס און אויסמאַרדונגען אין די שכנותדיקע שטעטלעך: קיטעוו, קאָסעוו, יאַבלאָנאָוו (סטאַפּשטעט), פּיסטין, פּעטשעניזשין, האַראַנקע, טשערנעליצע, גוואַדזיעץ, זאַבלאָטאָוו און זשאַביע. אין די דערמאָנטע שטעטלעך זענען אויסגעהרגעט געוואָרן פערציק טויזנט יידן.

איינער פון די גלאָווע מערדער, דער הויפּט־וואַכטמייסטער פון דער שופּאָ, פֿראַנץ שיפֿאַני, האָט ביים אויספֿרעג דערקלערט: „יאָ, איך וויים אז איך בין א מערדער". דער אָבער־לייטנאַנט פון דער שופּאָ, אָטמאַר קלייַנבאָער, האָט ביים אויספֿרעג דערקלערט, אז ער האָט ביי די ליקווידירונגען געשאָסן מיט דום־דום־קויל, און אז דאָס געהירן פון דערשאָסענע האָט אים געשפּריצט אין פּנים אַריין. דער אויסגעפֿרעגטער מערדער האָט דערביי אומבאַוואוסטזיניק א פּיר געטאָן מיט דער האַנט איבערן פּנים, גלייך ווי ער זאָל וועלן אַוועקווישן דאָס געהירן פון זיין פּנים.

ביי דער קאָנפֿראָנטירונג אין ביורא פון דער ווינער פּאָליציי־דירעקציע האָבן זיך די מערדער איינס ס'אַנדערע געזידלט און יעדער האָט געפֿרואווט

ארוויפצולייגן די שולד אויף אן אנדערן. טאָמער האָט נאָך געפעלט א מיאוסער שטריך צו די פּאַרטרעטן פון די מערדער, האָט יעדער פון זיי אים אליין אָנגעצייכנט ביים אויספרעג און ביי דער קאָנפראָנטירונג.

די שוצפּאָליציסטן וואָס האָבן „געאַרבעט" אין קאָלאָמיי, זענען אינ־איינעם מיט אַנדערע קריגס־פאַרברעכערס פון די שטעט באָריסלאָוו, דראָ־האָביטש, סטרי, סטאַניסלאָוו, לעמבערג, סוף 1948 דעפּאַרטירט געוואָרן קיין רוסלאַנד.

וועו זיי האָבן זיך אום נאָוועמבער 1955 אומגעקערט קיין ווין, האָט א טייל פון די ווינער צייטונגען און אויך די וועלט־פרעסע פאַרלאַנגט, אז מען זאָל זיי שטעלן צום משפט.

דער פאַרבאַנד פון די קאָלאָמייער יידן אין מדינת ישראל האָט זיך אין 1956 נעוועגדט צו דער עסטרייכישער אמבאסאדע אין תל אביב מיט א פע־טיציע, וואָס איז געווען געחתמעט פון 130 געוועזענע קאָלאָמייער, און האָט פאַרלאַנגט אז מען זאָל די פון רוסלאַנד צוריקגעקומענע פאַרברעכערס שטעלן צום משפט. צו דער פּעטיציע איז געווען בייגעלייגט א ליסטע פון יידן, וואָס האָבן געוואוינט אין קאָלאָמייער געטא און זענען געווען גרייט עדות צו זאָגן.

אויף דער השתדלות פון דער ווינער קהילה־פאַרוואַלטונג און פונעם יידישן וועלט־קאָנגרעס האָט דאָס עסטרייכישע יוסטיץ־מיניסטעריום מסכים געווען אז עס זאָלן אויסגעפרעגט ווערן עדות אין מדינת ישראל, און האָט אָפּגעלייגט דעם פּראָצעס ביז נאָך דער דורכפירונג פון די גבית־עדותן.

אין חודש פעברואר 1957 זענען אויסגעפרעגט געוואָרן די ערשטע עדות אין תל אביב, ירושלים און חיפה, און מען מעג זיך משער זיין, אז דער גאַנ־צער גבית־עדות־מאַטעריאל האָט דערגרייכט דאָס עסטרייכישע יוסטיץ־מי־ניסטעריום אין חודש אפריל.

ס'בלייבט נאָר אומפאַרשטענדלעך — שרייבט טוביה פרידמאַן — פאַרוואָס מען האָט נעשטעלט צום משפט בלויז זעקס פון די מערדער, בעת אין 1947 זענען אַרעסטירט געוואָרן פופצן. ווינקלער איז באַגאַנגען זעלבסט־מאָרד. זענען געבליבן פערצן. פאַרוואָס שטעלט מען נישט צום משפט אָבער־לייטנאַנט אָטמאַר קליינבאַוער, וואָס האָט זיך באַטייליקט אין צוויי ליקווי־דירונגען, ווי ער אליין האָט זיך מודה געווען?

פונקט אזוי נישט צו פאַרשטיין איז פאַרוואָס עס פיגורירט נישט צווישען די אָנגעקלאָגטע יאָקאָב אואיץ (סיידן ער זאָל זיך נישט האָבן אום־געקערט פון רוסלאַנד). ער האָט דעם 15טן סעפּטעמבער זיך מודה געווען ביים אויספרעג, אז ער האָט מיט זיין אייגענער האַנט דערשאָסן 20 יידן.

די העקטאָגראָפּישע דאָקומענטן־זאַמלונג עפנט זיך מיט א „מיר קלאָגן אָן!" אונטערגעשריבן פונעם „פּארבאַנד פון קאָלאָמייער אין מדינת ישׂראל." מיר דרוקן דאָ איבער א טייל פונעם אָנקלאָג אין יידישער איבערזעצונג. ער איז ,בלי ספק, דער פּאַסיקסטער אָפּשלוס פון דער חורבן־אָפּטיילונג אין „פּנקס קאָלאָמיי."

„אין נאָמען פון טויזנטער מענער, פרויען און קינדער, וואָס זענען דערמאָרדעט געוואָרן אין שעפּאָראָוויצער וואַלד און אויפן יידישן בית־עלמין אין קאָלאָמיי ; אין נאָמען פון די אין געטאָ צוריקגעבליבענע יתומים, וואָס זענען אַרומגעלאָפּן אָן א דאַך איבערן קאָפּ און זענען געשטאָרבן פון הונגער אָדער זענען דערשאָסן געוואָרן אין די גאַסן פון געטאָ ; אין נאָמען פון די זקנים און קליינע קינדער, וואָס זענען געשטאָרבן פון הונגער, דאָרשט און מידיקייט אין די באַנען אויפן וועג צום פאַרניכטונגס־לאַגער בעלזעץ ; אין נאָמען פון טויזנטער, וואָס מען האָט זיי אַרויסגעשלעפּט נאַקעט פון זייערע בעטן און זיי געטריבן צום טויט ; אין נאָמען פון אַלע, וואָס זענען דערשאָסן געוואָרן פּראָוונדיק צו אַנטלויפן,

קלאָגן מיר אָן די מערדער!"

ניו יאָרק, 17טן מאי, 1957.

לזכר עולם

רש׳מה פון קאָלאָמייער, וואָס זענען איניינעם מיט
די מיליאָנען אַנדערע קדושים, אומגעקומען
אין גרויסן חורבן ת״ש — תש״ה

צו די נעמען פון קאָלאָמייער קדושים, וואָס סע האָבן אונדז צוגע־
שטעלט זייערע לעבן־געבליבענע קרובים און נאָנטע, זענען מיר מצרף
אַלע אַנדערע טויזנטער און טויזנטער אונדזערע פאַרשניטענע בני
עיר, וואָס האָבן נאָך זיך ניט געלאָזט קיין יורש און גואל.

זאָל פנקס קאָלאָמיי זיין במקום אַ מצבה אויפן סימבאָ־
לישן קבר פון זייער פאַרוואָגלט אַש.

זייער אָנדענק וועט קיינמאָל ניט אָפּגעמעקט ווערן פון אונדזער
זכרון!

קאָלאָמייער יזכור־בוך קאָמיטעט

מיר דערמאָנען די אומגעקומענע אין די חורבן־יאָרן תי"ש — תש"ה

א

לייזער אַסטער :

זיין אומגעקומענע משפּחה.

פּאָולאַ אייזענהאַמער :

איר פּאָטער שלמה שוואַמענוי, מוטער בערטאַ, שוועסטער סאָלאַ, ברודער אַדאָלף שוואַמענוי.

אוליע אייזנער :

יעקב און טויבע אייזנער.

ב

זיינוול בייזער :

ברודער — יצחק בייזער, שוועסטער — מרים, קיילע, פּעסיע און מאַנטשי.

יוסף בירנבערג :

זיין פּאָטער מנחם בירנבערג, מוטער אסתר בירנבערג.

שלמה ביקל :

זיין טאַנטע פּייגע קרייזעל, איר מאַן ישעיה און זייערע קינדער ; זיין טאַנטע פרומע וואַגענבערג, איר מאַן נחום און זייערע דריי טעכטער ; זיין פּעטער יאַנקל ביקל, פּרוי און טאָכטער.

יעטאַ ביקל :

איר שוועסטער, פּאַני גאָלדשטיין, געבוירן שעפּער, מיט איר מאַן הייניך און זייערע טעכטער גערטאַ און רענאַ.

ברידער בוכהאַלטער :

די אומגעקומענע משפּחה.

טשאַרלס פינדור און פרוי
נעדענקען זייער משפּחה

ג

פאַני גיטערמאַן :
שמואל און פערל הירש.

טעידי געלער :
די משפחה איזידאָר געלער.

ס. גענעס :
זיין פעטער, משה העכט־זאָרגער מיט דער משפחה, זיין שוואָגער גיציע אייפערמאַן מיט דער משפחה, זיין קרוב, שמואל אייפערמאַן.

ה

פ. האַקער :
די אומגעקומענע משפחה.

לייזער האָרן :
פאָטער — ישראל האָרן און מוטער — פעסיע־רעכל.

פערל היסלער :
שוואָגער — יצחק־אברהם לינדאָוער, זיין פרוי און קינדער.

מרים היסלער, געבוירן שוסטער :
ברידער — יוסף שוסטער, אברהם שוסטער, זיין פרוי פערל, זייער קינד אַנטשל, און שוועסטער — מלכה שוסטער.

לאָטי הערמאַן :
פאָטער — פנחס וואלער און זיין פרוי ברכה.

חיים העכט :
עלטערן משה און אסנה העכט, ברידער און שוועסטער צבי, קאָפּעל, שלום, פרידל, שיינע יענטע, יוסף און הענציע.

וואָלף און שלום האַקער :
פאָטער — דוד, מוטער — פייגע, ברידער — יצחק און משה ; שוועסטער — שיינדל און פרימע האַקער.

א. העלער :
זיין אומגעקומענע משפחה.

סימאַן העכט :
די אומגעקומענע משפחה.

טשאַרלס העגער :
די חברים פון קאָלאָמייער גימנאַזיע.

ראָזיע הערמאַן :
איר פאָטער — אלפערד הערמאַן, מוטער — לאָרא הערמאַן, ברודער — בערנארד הערמאַן, פעטער — שלמה באָלק.

ד

ד. א. וואָלף:

די אומגעקומענע משפחה.

עטעל וואָלדער:

אירע עלטערן זלמן און ריווצ ע טאקער און איר שוואָגער אברהם וואָלדער און פרוי.

פישעל וויינער:

זיין וויב היה, זיינע טעכטער, גיטל און בתיה, זיין פאָטער איציק צאָדערער, זיין מוטער סאסיע, זיין ברודער שעיה צאָדערער מיט זיין פרוי גיטל, זייער זון וועלוועל; משה וויינער, זיין פרוי רבקה, זייער זון אברהם גרשון און טאָכטער בתיה.

פייגע וויסמאַן און רוקה הירש:

זייערע עלטערן — יוסף און חיה אייסלער.

געדטרודע ע. וועבער:

יוליום עלענבערגען.

יצחק וועכטער:

עלטערן הערמאַן און יהודית וועכטער, שוועסטער לאָטי און רעגינא און טאַנטע טאַניא קאַנפער.

ז

מרים זאָרגער:

איר פאַמיליע — שפרינצע, אדעלע, שמואל, יצחק, מאקס, אהרן, ג סטא, בערטא, פייגע — פייער.

מ. זיגער:

די אומגעקומענע משפחה.

גבריאל זיידנער:

די משפחות זיידנער און בלום.

ל

טשארלס לאַנגער:

די משפחה וואָלף, געניא און רעניא האָזקנעכט.

י. לאַטנער:

די אומגעקומענע משפחה.

ראָזע לאָזאַר :

ביילע, ברכה גראָף און אירע קינדער שרה, חיה, הערש, משולם, דוד און אויווינע.

מאַקס לאַנגער :

די משפחה הערש, שרה, נפתלי, גרשון, סאָניא, גאָלדע לאַנגער.

מ. לאַנגער :

די אומגעקומענע משפחה.

פייוויש ליבער :

עלטערן מאיר און אסתר ליבער, שוועסטער ישׂראל ליבער, פרומע ליבער, שרה ליבער, אברהם שאפירא, נתן שאפירא, מלכה שנעבאלג, ביילע רחל ליבער.

יצחק ליקוואָרניק :

די משפחה ליקוואָרניק.

מ

העלען מילער :

איר פאָטער — דר. יוסף זילבערמאן, מוטער — אנא זילבערמאן.

מינצער :

די אומגעקומענע משפחה.

נ

גאָלדע נעגער :

עלטערן — אהרן יאנקל רייך, מוטער שרה, ברידער — יוסף, ליטמאן־הערש, שמואל־לייזער, ברוך און שוועסטער — בלימה־דבורה, יעטע און זייערע קינדער.

ס

ד"ר שאול סאָקאָל און זיין פרוי, ד"ר טיקא סאָקאָל :

פעטער — יעקל סאָקאָל און פרוי מירל.

מערי סמאָלינסקי :

די משפחה מאָקס און אסתר זיסקינד.

ע

אברהם עטינגער:
עלטערן — הערש־וואָלף און חנה עטינגער, ברודער — יוסף, שוועסטער — מינע זיידמאַן, בערטא עטינגער און רעגינא פריש.

דוד עקערלינג:
זיינע אומגעקומענע חברים, גימנאַזיסטן פון קאָלאָמיי.

פ

יוסף און אַדעלע פרייזטאָג־יורים:
זייערע משפחות — יורים, קרייזל און זילבער.

שמואל פוש:
די משפחה לייבציע און רחל פוש.

פ

ראָזע פייערשטיין:
איר פאָטער — יהודה ברוך פייערשטיין, איר מוטער — נעטי, איר שוועסטער — מינקא קאָהן־פייערשטיין, איר שוואָגער, — דר. לעאָן קאָהן, פלימעניק — זשערזי קאָהן, איר שוועסטער — מאַלווינא גראָספעלד־פייערשטיין, איר שוואָגער, — מאָרים גראָספעלד, אירע ברידער: גבריאל און צעלו פייערשטיין.

יעקב און אייזיק פייערשטיין:
זייער ברודער — הערמאַן פייערשטיין, שוועגערין — פרידא, פלימעניק — מאָרים, שוועסטער — אדעלע האביכט, שוואָגער — הערש האביכט, פלימעניצע — דאָניא האביכט, ברודער — סימאַן פייערשטיין, שוועגערין — פרידא פייערשטיין, פלימעניקעס, — נרשון, חיים און מאיר פייערשטיין, ברודער — משה פייערשטיין, שוועגערין — אלגא פייערשטיין, פלימעניק — פנחס פייערשטיין.

יוליאַ פייערשטיין:
איר פאָטער — יעקב וויזשניצער, איר מוטער — קלאָרא, אירע שוועסטער — ראָזע צינלער, פרימע און רחל פייערשטיין, איר שוואָגער — הערמאַן צינלער, פלימעניק — איזראעל צינלער, פעטער — יוסף לאָקס, מומע — בערטא לאָקס, קוזין — לעאָן לאָקס, קוזינע — יהודית לאָקס.

מאיר פעדער:
די משפחות אליעזר מרדכי פעדער און קלמן בער העגער.

פ. פיינגאָלד:
די אומגעקומענע משפחה.

פייוויל פראַנצאָז (סידנעי, אויסטראַליע);
פאָטער — ישעיה, מוטער — חנה פראַנצאָז און שוועסטער — רחל

ק

מ. קאַלקשטיין:
די אומגעקומענע משפחה.
שעיה קאַנער:
זיינע עלטערן לאָזער און גיטל קאַנער.
לעאָ און מיכאל קליער:
ברידער און שוועסטער — יש־אל, שלימע, לאה, אנא, דאָרא, שרה, קלאָרא, מינא, הערמאַן, מלכה, אפרים זעליג.
ר. קליינפעלד:
די אומגעקומענע משפחה.
מאָריס קעסטען:
זיין שוועסטער רעגינא, איר מאַן אָסקאַר עלענבאָגען און זייערע קינדער — קלאָרא און נייטען.
יוסף, הערש, סימע, איציק, ברוך און בוילע קעסטען:
פאָטער — משה, מוטער — טילע, יינגסטע שוועסטער עטל וויים, איר מאַן שלמה, זייער קינד בעטיע.

ר

קלאָרא ראָזענבוים:
איר פאָטער — יוסף וואקס, מוטער — ליזא, ברידער — אברהם און חיים וואקס, פעטער — אברהם וואקס, מומע — חנה וואקס.
הערצל רום:
זיין אומגעקומענע משפחה.
עמיל און יוסף רייזעל:
עלטערן — יעקב און אמאליא רייזעל, שוועסטער דאָראָטעא רייזעל און דר. שעיה און רעגינא הייסלער.
י. רייטער:
די משפחה.
סוזאַן רייגאָלדס:
איר פאָטער — אבא פישל, מוטער — יעטי פישל.

ש

אברהם שאַפּירא :

זיינע עלטערן נחום און חנה, זיינע שוועסטער וויקי און חיה'ציע שאַפּירא און זיין ברודער זלמן מיט פרוי און קינדער.

יוליוס שומער :

אומגעקומענע משפּחה.

טאַמאַרא שוואַרץ :

איר פאָטער הערמאַן און שטיפמוטער טעמא אלווייל, שוועסטער אדעלע און ברודער נאַציא אלווייל, שוועסטער קלאַרא אלווייל־שוואַרצפּעלד, איר מאַן און צוויי טעכטער.

ח. נ. שטאַל :

יוסף, הערש, איציק, ברוך, סימא און ביילע קעסטען ; זיין מוטער טיליע קעסטען, משה קעסטען, שוועסטער עטל וויים און איר מאַן שלמה, זייער טאָכטער בערטא.

מ. שטייגמאַן :

די משפּחה שטייגמאַן.

מרדכי שיינפעלד :

זיינע עלטערן יחזקאל און חנה שיינפעלד, שוועסטער לאה, ברודער מיכאל, פעטערס — עזריאל, שמעלקע, יוסף, דוד אריה, מענדל אריה, זייערע פרויען און קינדער, קוזין יוסף ראָזענפעלד, מומע טושער און פאַמיליע. דוד אריהס זון, אפרים, איז אומגעקומען אין ליטע.

יוסף שליסער :

זיין פרוי, טויבע שליסער, זיינע קינדער — מאיר און לאָלאַ, זיין ברודער, איזאַק שליסער, שוועגערין רחל און קינדער.

לוסיע שליסער :

אירע עלטערן, משה און ביילע שאפּעל און ברידער און שוועסטער.

משה שליסער :

זיינע עלטערן, משה און ביילע שאפּעל און ברידער און שוועסטער.

ברידער משה און יוסף שליסער :

זייערע עלטערן, זינדל און בלימע שליסער, זייער ברודער איזאַק מיט זיין משפּחה, נעטי שליסער, איר זון מענדל און טאָכטער פּאולא.

סאַלי שלעזינגער :

מוטער ברכה וואלער מיט איר מאַן פּנחס, פעטער הערש לייב קריס.

מ. שונק:
די אומגעקומענע משפּחה.

בנימין פרעמינגער, סאָן פּאָולא, בראָזיל:
זיין שוועסטער גיטל (טובה) און איר מאַן יעקב ביטער און זייערע זין נתן און גדליה, זיין שוועסטער רויזע קרעץ, איר מאַן און זייער טאָכטער.

דייר מאַרק גלינערט:
ברודער — משה, שוועגערין — דינה פיש, זייער טאָכטער נינא סוכער און איר מאַן, שוועסטער — פרימקע, איר טאָכטער מוסיא, איידעם און אייניקל, שוועסטער — מאטילדא, איר מאַן מאַרק און זייער זון ארטור.

אהרן היסלער און זיין שוועסטער העניטשי בייזער:
ברודער — בנימין וועכטער, זיין פרוי אסתר און זייערע קינדער — רבקה, אברהם, יוסף, גיטל, מענדל, בערל־מאיר, שרה און חיה הוגע.

לייב וויץ (מייזלער):
זיין פאָטער אהרן, זיין מוטער לאה, שוועסטער און שוויגער — יוסף און פערל קאָגאַן, זייערע שוואָגערס און שוועגערינס, מאָטל און דינה שאַפּירא, זייערע צוויי קינדער; יצחק און נחמה קאָגאַן מיט זייער זון; חנה וויץ מיט איר זונעלע מוניע; זיין פעטער און מומע משה און פריווע קענינ.

יצחק אייזיק זיסקינד און שוועסטער צילי גאָטפריד :

זייער מאַמע עטעל, שוועסטער עלזע שוואַרץ, איר מאַן אברהם און איר קינד ; זייער ברודער איסר זיסקינד און זיין פרוי רעגינע.

רויזע זיסקינד (געבוירן היבנער) :

איר מאַמע ברכה וואָלער מיט איר מאַן פּנחס.

מ. טאַבאַק, סאַן פּאָולאָ, בראַזיל :

זיין מומע ראָזע קאָמעט־טאַבאַק, פעטער — מענדל קאָמעט און זייערע צוויי זין.

בלימע און אַברהם יצחק רייכבאַך :

זייערע קינדער משה, לייזער, דוד (דוציע) און לאה (לאָטי).

דוד מאַרקשייד :

זיין ברודער, איציק מיט זיין משפּחה ; זיין שוועסטער סאָסיע, שוואָגער גדליה און זייער טאָכטער לאָריע ; זיין שוואָגער לייזער מונטשיק און קינד.

אייזיק פייערשטיין :

זיין פרוי נעניאַ, זיינע טעכטער — סיוויאַ און רבקה, זיין זון ישעיה.

גרשון פריש :

זיינע עלטערן —בנימין און רענינאַ פריש, זיין ברודער יעקב, זיין זיידע הירש־וואָלף עטינגער און אַנדערע קרובים : יוסף און גיטע עטינגער, שמואל און בערטאַ עטינגער, אַלעקסאַנדער און מינאַ זיידמאַן.

בערטאַ שטורם, יעקב ביגער, עטאַ שער, סילוויאַ רעכט :

זייער מוטער חנציע ביגער, ברודער לייזער מיט פרוי און דריי קינדער, שוועסטער טויבע מיט איר מאַן, ברידער אַברהם און לייב.

פרעד און קאָלעט שעפער :

די משפּחה פון זייער זיידן פישל גלינערט און פון זייער באָבע קלאַרא גלינערט, געב. ראָפּ, שרה גלינערט און סינדער, סימע ראָפּ, ראָקא אָסטערער און קינדער, ד"ר איזיו ראָפּ און קינדער, ד"ר בענאַ ראָפּ און קינדער, אַנשל ראָפּ מיט פרוי און קינדער און קאַרל ראָפּ מיט פרוי און קינדער.

געפאַלן אין דער סאָוועטיש־נאַציש־מלחמה

ביים אויסברוך פון דער דייטש־רוסישער מלחמה, זומער 1941, בעת די סאָוועטישע ארמיי האָט עוואקואירט קאָלאָמיי, האָט די ראָטנמאַכט מאָביליזירט א צאָל יידישע יוגנטלעכע. אַנדערע האָבן זיך געמאָלדן פרייוויליק צו גיין קעמפן קעגן די נאַצים.

פון די הונדערטער קאָלאָמייער יידישע יונגעלייט, געפאַלענע אויף די שלאַכט־פעלדער, זענען אונדז, ליידער, באקאַנט די נעמען בלויז פון צוועלף. זאָלן אָט די צוועלף פאַראייב קט ווערן אין „פנקס קאָלאָמיי" ווי א סימבאָל פאַר אַלע אַנדערע.

מאיריל דעם יינגן רבינים זון	יאַנקעלע קעגלער
משהילע גלאַזער	הערמאַן גאָטליב
סומער פייגנבוים	משה פייערמאַן
נחמן ברעטלער	מעכעלע מאַנדעל
ישראל פעדער	הערש מאָזבערג
הערש גוטשיס	גדליה באוכמאַן

קאָלאָמייער אָרגאַניזאַציעס
אין ניו יאָרק

דער פאראיניקטער קאלאמייער רעליף

אין יאר 1944, וועו די מלחמה האט שוין געהאלטן ביים סוף, האט זיך אויף דער איניציאטיוו פון „קאלאמייער יידישן צענטער" ארגאניזירט דער פאראיניקטער קאלאמייער רעליף. אין דעם דאזיקן „רעליף" האבן זיך באטייליקט אלע עקסיסטירנדיקע קאלאמייער ארגאניזאציעס. דער ציל פון דער דאזיקער ארגאניזאציע איז געווען: אזוי ווי די מלחמה וועט זיך ענדיקן שטעלן זיך אין קאנטאקט מיט קאלאמיי און העלפן אויפ־שטעלן די צעשטערטע אינסטיטוציעס, העלפן איינצלנע, וועלכע זענען צע־בראכן געוואָרן צוליב דער מלחמה. קיינער האט זיך דאן נישט געקאנט פארשטעלן, אז דער סוף וועט זיין אזא שוידערלעכער, אזא טרויעריקער.

דערווייל האט זיך דער רעליף גענומען צו זאמלען געלט. געווען א סך קאלאמייער יידן, וועלכע האבן זייער א סך מי און ארבעט אוועק־געלייגט, כדי צו שאפן וואס מער געלט, עס זאל זיין, וועו מען וועט דארפן. די טרויעריקע נייעס, אז קאלאמיי מיט אירע יידן זענען אומגעקומען, האט אלעמען דערשלאגן. אבער איינצלנע הילף־רופן זענען געקומען. עס זענען באלד ארויסגעשיקט געוואָרן קיין קאלאמיי פעקלעך מיט פרא־דוקטן. די רופן נאך הילף האבן זיך פארמערט, און נישט נאר פון קאלאמיי, נאר פון קאלאמייער צעזייט און צעשפרייט איבער אלע טיילן פון דער וועלט. עס זענען געקומען רופן נאך הילף פון רומעניע, פוילן, אונגארן, רוסלאנד, עסטרייך, דייטשלאנד, ארץ־ישראל, איטאליע, און הילף איז געשיקט געוואָרן. אין משך פון קנאפע דריי יאר, פון 1948 ביז 1951, האט דער רעליף ארויסגעשיקט פעקלעך מיט פראדוקטן פאר א סומע פון קנאפע 12 טויזנט דאלאר. דער רעליף איז פארשיט געוואָרן מיט בריוו פון קאלאמייער, קראנקע און צעבראכענע מענטשן, וועלכע האבן זיך געגייטיקט אין מעדיקאמענטן, וואס איז נישט געווען צו קריגן אין די ערטער וואו זיי האבן זיך געפונען. האט דער רעליף איינגעקויפט די נייטיקע מעדיקאמענטן און מיט לופט־פאסט באזארגט צו די ליידענדיקע. אזוי זענען גראטעוועט געוואָרן צענדלינגער לאנדסלייט. עס איז אוים־געגעבן געוואָרן בלויז אויף מעדיצינען ביי קנאפע צוויי טויזנט דאלאר. מיט גרויס איבערגעגעבנקייט האבן ספעציעל די פרויען געארבעט ביים צונויפ־

נעמען אוּן איבערשיקן קלײדער אוּן וועש צו די קאָלאָמייער, וועלכע האָבן זיך אַזוי געוויטיקט אין דעם. אוּן דאָ ווילן מיר ספּעציעל פֿאַרצייכנען די משפּחה גאָלעם, וועלכע האָט אַזוי פֿיל טעג אוּן נעכט אַוועקגענעבן ביים פּאַקן אוּן איבערשיקן די קלײדער־פּעקלעך.

ווען דער גרעסטער טייל קאָלאָמייער איז אַריבערגעפֿאָרן קיין ישׂראל, האָט זיך די הילפֿס־אַרבעט אַריבערגעטראָגן אַהין. עס איז שוין געוואָרן א טראַדיציע ביים רעליף צו שיקן הילף אויף אַלע יום־טובים, צי עס האָט ווער געבעטן, צי — נישט. נאָך אין יאָר 1952, ווען דער רעליף האָט זיך שוין געהאַלטן אין אויפֿלעזן זיך, זענען אַרויסגעשיקט געוואָרן 120 פּסחדיקע פּעקלעך קיין ישׂראל.

א באָונדער קאָפּיטל פון דער טעטיקייט פון רעליף איז געווען דאָס אויפֿנעמען קאָלאָמייער, וועלכע זענען געקומען קיין אַמעריקע. די אַריבערגעקומענע זענען באַזוכט געוואָרן פון פֿאַרשטייער פון רעליף אין זייערע היימען. הונדערט אַריבערגעקומענע האָבן באַקומען מאַטעריעלע הילף.

צום סוף ווילן מיר נאָך דערמאָנען די נעמען פון די מענטשן, וועלכע האָבן אַזוי פֿיל בייגעטראָגן:

די פֿרעזידענטן — וויליאָם רעזער, טשאַרלס קלײנמאַן; די קאַסירערס — מ. סאָבעל, ל. שער אוּן ס. גאָלעם; די פינאַנץ־סעקרעטאַרן — א. ווײַנסטאָק, מ. סוס, א. היסלער; די רעקאָרדינג־סעקרעטאַרן — ל. דיי־נער, ל. ווייץ אוּן ר. פֿייערמאַן.

דער דאָזיקער באַריכט שטעלט מיט זיך פֿאָר א הערלעך קאָפּיטל פון אַרבעט פון גוטע קאָלאָמייער פֿאַר זייערע לײדענדע בריידער.

א. היסלער.

דער קאָלאָמייער יידישער צענטער

ביים פֿאַרצייכנען די אָרגאַניזאַציעס, וועלכע האָבן געמאַכט מעגלעך, אַז דער יזכור־בוך זאָל קאָנען דערשיינען, ווילן מיר דערמאָנען דעם קאָלאָ־מייער יידישן צענטער, ביי וועמען דער בוך־קאָמיטעט האָט זיך אָרגאַניזירט, אונטער וועמענס נאָמען מיר האָבן געפּירט אונדזער טעטיקייט די ערשטע צייט. דער קאָלאָמייער יידישער צענטער האָט אויך געגעבן די ערשטע ביישטייערונג. אַדאַנק דעם האָבן מיר געקאָנט אָנהייבן די טעטיקייט.

קאָלאָמייער ברענטש 528 אַרבעטער רינג

א גרופּע קאָלאָמייער לאָנדסלייט אין ניו יאָרק, דעמאָלט אין זייער בליענדיקסטער יוגנט, האָבן בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה זיך אָרגאַני־זירט ווי א רעליף־גרופּע צו לינדערן די נויט פון די קאָלאָמייער, וואָס האָבן געליטן פון דער מלחמה. א פּאָר יאָר נאָך יענער מלחמה האָט

דער קאָלאָמייער רעליף דערגרייכט דעם נאָבעלן ציל, וואָס זיינע מיטגלידער האָבן זיך געשטעלט. ביי די מער באַוואוסטזיניקע צווישן זיי איז אויפגעקומען דער געדאַנק צו בלייבן אויך אויף ווייטער אָרגאַניזירט ווי אַן ארבעטער רינג ברענטש — עס איז געשאפן געוואָרן דער קאָלאָמייער ברענטש 528 א. ר.

די נעשיכטע פונעם ברענטש 528 ארבעטער רינג איז אַן אָפן בוך פון דערהויבענע און גלענצנדע אויפטוען, ניט בלויז פאַר דער אייגענער מיטגלידערשאפט, נאָר פאַר'ן גאַנצן ארבעטער רינג בכלל. דאָס וואָס דער ארבעטער רינג שטעלט מיט זיך פאָר, ווי די שענסטע יידישע פאָלקס־אָרגאַניזאַציע אויפן אמעריקאַנער קאָנטינענט, דאָס האָט דער קאָלאָמייער ברענטש רעאַליזירט במשך פון די 37 יאָר פון זיין פאַרצווייגטער אקטיוויטעט.

במשך אָט דעם פעריאָד איז דער קאָלאָמייער ברענטש, א דאַנק דער איבערגעגעבנקייט פון זיינע מיטגלידער און דער גוטער אָנפירערשאפט נעוואָרן א שטאַרקער זייל אין דעם בנין, וואָס מיר רופן — ארבעטער רינג. דער קאָלאָמייער ברענטש האָט בייגעטראָגן זיין וואָגיקן ביישטייער צום אויפטו פון אָט דער גרויסער אָרגאַניזאַציע, וואָס האָט פון דער צעזייטער און צעשפרייטער אימיגראַנטן־מאַסע צעמענטירט א ריזיקן, געאייניקטן קאָלעקטיוו.

ביים היינטיקן טאָג איז דער קאָלאָמייער ברענטש אקטיוו באַטייליקט אין קאַמפּעיגן פאַר ישראל באַנדס; ביים ברענטש פונקציאָנירט א הילפס־קאַסע פאַר זיינע מיטגלידער; דער ברענטש האָט בייגעטראָגן זיין חלק צום אויפבוי פון דער ארבעטער רינג היים פאַר אלטע; ער באַטייליקט זיך אין ארבעטער קאַמיטעט און אין די הילפס־אקציעס פאַר אַנדערע יידישע אָרגאַניזאַציעס.

די דערוויילטע באַאמטע פונעם ברענטש פאַרן יאָר 1957 זיינען:

נעיטן שטאַהל — פאָרזיצער;
הערי פייגאָלד — וויצע־פאָרזיצער;
איידאַ ניומאַש — פינאַנץ־סעקרעטאַר;
עלאַ בוש — רעקאָרדינג סעקרעטאַר;
הערי טייכער — האַספּיטאַלער;
גאַסי גאָלדיס — קאַסירער;
אין דעם עקזעקוטיוו באָארד זענען אריין:
פּעני פייגאָלד, פּעני צעיגער, הלל ניומאש, סיימאש העכט, מאַטיס בוש.
דזשוליאַ בוש — סעקרעטאַר פון הילפס־פאָנד;
מאַטיס בוש — קאַסירער.

„קאָלאָמייער פרענדס אסאָסיעישאַן"

א גרופּע יונגטלעכע, אקאָרשט אריבערגעקומענע פון קאָלאָמיי, האָבן אין 1904 זיך פאַרזאַמלט אין הויז פון דזשעק האַגלערס עלטערן, אויף ריווינגטאָן סטריט, אין ניו יאָרק, און באַשלאָסן גרינדן א פאַראיין מיטן נאָמען „קאָלאָמייער פרענדס אסאָסיעישאַן". די כוונה פון יענער איניציאַטיוו־גרופּע איז געווען נישט בלויז קעגנזייטיקע שטיצע — די גרונט־אידייע פון אלע פאַראיינען, וואָס זענען דאָ אויפגעקומען אין יענע יאָרן ביי דער יונגער יידישער אימיגראַציע — דער נייער קאָלאָמייער פאַראיין האָט אין זיין אָנגעמערקטער ארבעטס־פראָגראַם אַוועקגעשטעלט וויי א וויכטיקן פונקט: הילף פאַר דער סאָציאַליסטישער באַוועגונג און פאַר די ארבעטער אין דער אלטער היים. דאָס איז געווען די ערשטע קאָלאָמייער ארגאַניזאַציע פון אזא כאַראַקטער אין דער נייער היים.

א קורצע צייט נאָכדעם ווי דער פאַראיין איז געגרינדעט געוואָרן, אין 1905, איז אין קאָלאָמיי אויסגעבראָכן דער היסטאָרישער סטריק פון די טלית־ארבעטער. די „קאָלאָמייער פרענדס אסאָסיעישאַן" האָט אָרגאַניזירט א מאַסן־פאַרזאַמלונג פון קאָלאָמייער לאַנדסלייט. אַן אפּיל צו די פאַרזאַמלטע האָט אויפן פלאַץ אריינגעבראַכט די סומע פון פופציק דאָלאָר — א באַדייטענדע סומע פאַר יענער צייט. דאָס געלט איז גלייך איבערגעשיקט געוואָרן קיין קאָלאָמיי פאַר די סטרייקנדע ארבעטער, וועלכע האָבן ענטוזיאַסטיש באַגריסט די ברידערלעכע הילף מצד זייערע לאַנדסלייט אין אמעריקע.

במשך א סך יאָרן האָט דער פאַראיין שפּעטער געשיקט פאַר דעם קאָלאָמייער יתומים־הויז רעגולער די סומע פון דריי הונדערט און פופציק דאָלאָר יערלעך. די טעטיקייט פונעם פאַראיין אבער איז נישט באַשטאַנען בלויז אין הילפס־ארבעט. פון דאַנען אויס האָט די קאָלאָמייער יוגנט מיטגעארבעט אין דער סאָציאַליסטישער באַוועגונג אין דער אלטער היים. אין 1907 האָט דער פאַראיין איינגעאָרדנט אין ניו יאָרק א פייערלעכע אונטערנעמונג לכבוד דעם בארימטן זיג פון דער עסטרייכישער סאָציאַל־דעמאָקראַטיע ביי די פאַרלאַמענט־וואַלן פון יענעם יאָר. אין 1908 האָט דער פאַראיין איבערגעשיקט דעם ס. ד. וואַל־פּאַנד אין לעמבערג די סומע פון 50 דאָלאָר.

ביז אויף היינט איז די „קאָלאָמייער פרענדס אסאָסיעישאַן" דער גרעסטער געזעלשאַפטלעכער כוח צווישן די היגע קאָלאָמייער פאַראיינען און ארגאַניזאַציעס.

ביים היינטיקן טאָג פירן אָן מיטן פאַראיין די וויטערדיקע פערזאָנען:

א. פייער — פרעזידענט;

ל. עלענבערג — וויצע־פרעזידענט;

ל. בלומענטאָל — רעקאָרדינג סעקרעטאָר;
ה. אונגער — פינאַנץ־סעקרעטאָר;
מ. גישנער, ד. וואַסערמאַן, ד. סטעמצער, ס. קראַמער, מ. שאַקביי און ס. וויסמאַן — פאַרוואַלטונגס־מיטגלידער מיט פאַרשיידענע פונקציעס.

לזכרון אונדזערע ליבסטע און טייערסטע

זיי האָבן אונדז געטרויי געדינט און מיר וועלן זיי אייביק דערמאָנען מיט כבוד

סעם שוואַרץ, נפטר געוואָרן יולי 1, 1922;
אוירווינג פעלדבערג, נפטר געוואָרן מאי 18, 1926;
מאַלי ווייגשטיין, נפטר געוואָרן יאַנואר 31, 1929;
איזידאָר זאַלצהאַנער, נפטר געוואָרן אַפּריל 26, 1929;
לואיס אייזנער, נפטר געוואָרן נאָוועמבער 7, 1929;
איזראַעל הונדערט, נפטר געוואָרן אויגוסט 8, 1933;
לואיס קאָגן, נפטר געוואָרן אָקטאָבער 3, 1935;
סעם שנעק, נפטר געוואָרן יולי 25, 1937;
נעיטן הילזענראַט, נפטר געוואָרן מערץ 16, 1942;
סעם קראַמער, נפטר געוואָרן יוני 2, 1942;
סימאָן ה. זינגער, נפטר געוואָרן אויגוסט 7, 1944;
הערי מאנגער, נפטר געוואָרן דעצעמבער 1, 1945;
סאָל קאָניגסבערג, נפטר געוואָרן דעצעמבער 8, 1945;
סאָול אייזנער, נפטר געוואָרן אַפּריל 9, 1946;
הערי קערקער, נפטר געוואָרן אויגוסט 2, 1949;
אַבא זינגער, נפטר געוואָרן אַפּריל 23, 1950;
אַלעקסאַנדער טאראסאָוו, נפטר געוואָרן דעצעמבער 19, 1950;
סעם אייזנער, נפטר געוואָרן פעברואר 4, 1951;
הערי דייטשמאַן, נפטר געוואָרן יולי 16, 1951;
נעיטען גודמאַן, נפטר געוואָרן אויגוסט 6, 1952;
דזשאָ לינדאָער, נפטר געוואָרן יולי 24, 1953;
יעקב שטיין, נפטר געוואָרן אָקטאָבער 9, 1953;
פרידאַ זעגענרייך, נפטר געוואָרן אויגוסט 11, 1954;
בעאטריס קעסטען, נפטר געוואָרן פעברואר 28, 1955;
סעם בוש, נפטר געוואָרן נאָוועמבער 26, 1955;
פיליפּ האַשקעס, נפטר געוואָרן דעצעמבער 20, 1956;
סעם שטיינפעלד, נפטר געוואָרן מערץ 15, 1957.
